

THE FREE INDOLOGICAL COLLECTION

WWW.SANSKRITDOCUMENTS.ORG/TFIC

FAIR USE DECLARATION

This book is sourced from another online repository and provided to you at this site under the TFIC collection. It is provided under commonly held Fair Use guidelines for individual educational or research use. We believe that the book is in the public domain and public dissemination was the intent of the original repository. We applaud and support their work wholeheartedly and only provide this version of this book at this site to make it available to even more readers. We believe that cataloging plays a big part in finding valuable books and try to facilitate that, through our TFIC group efforts. In some cases, the original sources are no longer online or are very hard to access, or marked up in or provided in Indian languages, rather than the more widely used English language. TFIC tries to address these needs too. Our intent is to aid all these repositories and digitization projects and is in no way to undercut them. For more information about our mission and our fair use guidelines, please visit our website.

Note that we provide this book and others because, to the best of our knowledge, they are in the public domain, in our jurisdiction. However, before downloading and using it, you must verify that it is legal for you, in your jurisdiction, to access and use this copy of the book. Please do not download this book in error. We may not be held responsible for any copyright or other legal violations. Placing this notice in the front of every book, serves to both alert you, and to relieve us of any responsibility.

If you are the intellectual property owner of this or any other book in our collection, please email us, if you have any objections to how we present or provide this book here, or to our providing this book at all. We shall work with you immediately.

-The TFIC Team.

वीर सेवा मन्दिर
दिल्ली

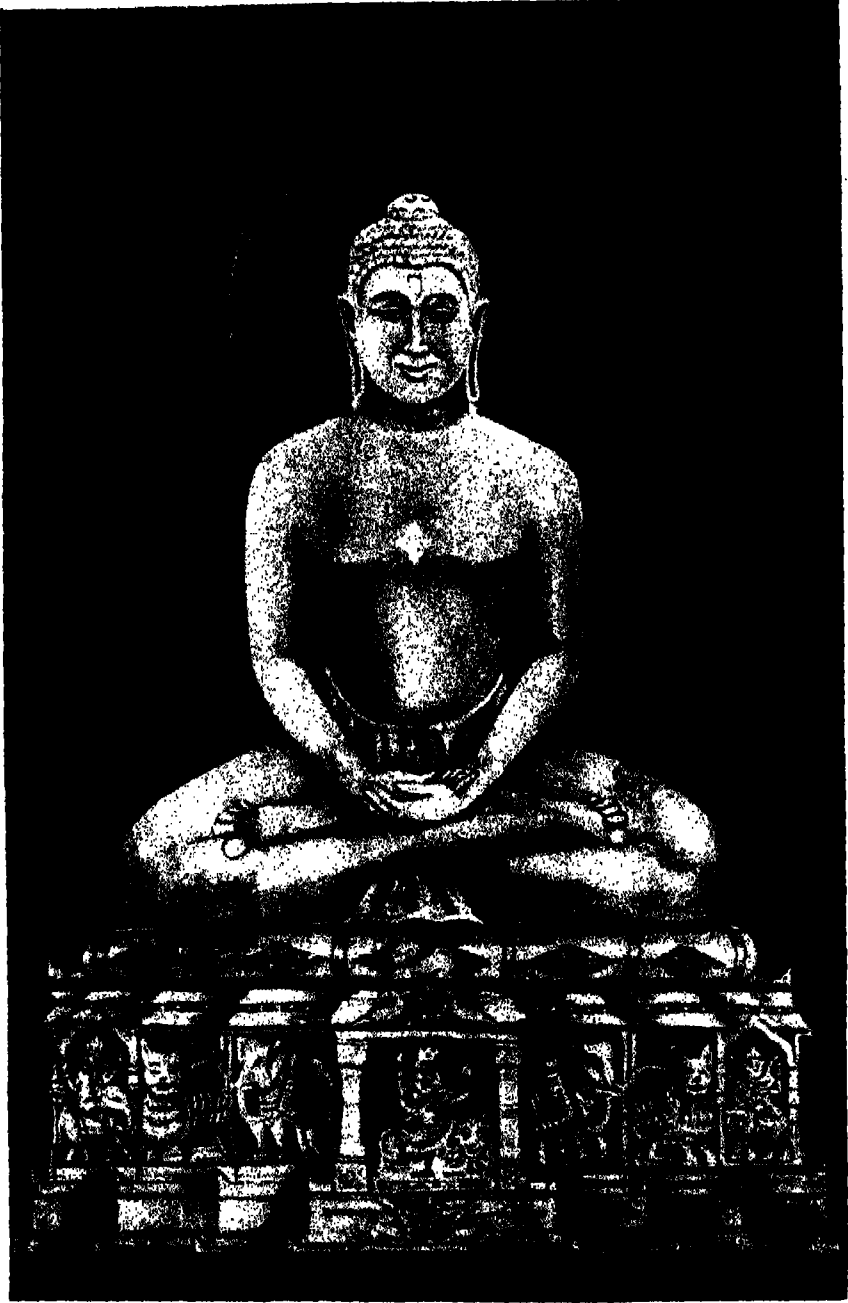
७७०

क्रम संख्या

काल नं०

ग्रन्थ

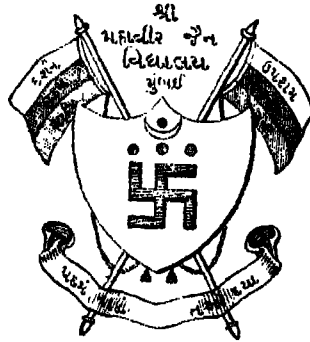
०६०२४ व ०५५२

भगवान महावीर

श्री
महावीर जैन विद्यालय

[रत्न महोत्सव ग्रंथ]

वि. संवत् १९६१-६७
ई. संन १९३५-४०
वीर संवत् २४४१-६६

भोतीयंह गिरधरलाल कापडीया
चंद्रलाल साराबाई भोदी
मानह मंत्रीये.

Printed by M. N. KULKARNI at the KARNATAK PRINTING PRESS, Karnatak House Chitra Bazar, Bombay 2.
Published by MOTICHAND G. KAPADIA and CHANDULAL S. MODI, Hon. Secretaries, Mahavira Jaina Vidyalaya,
Gowalia Tank, Bombay 26.

નિવેદન

—:૦:—

શ્રી. મહાવીર જૈન વિદ્યાલયનો રજત મહોત્સવ ઉજવવાનું આજથી લગભગ દોઢ વર્ષ પહેલાં નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. આના અંગમાં સૌથી પહેલી પ્રવૃત્તિ અહીં રજૂ થતા અંથને લગતી હાથ ધરવામાં આવી હતી અને આ અંથ તૈયાર કરવા માટે નીચેના સભ્યોની એક સમિતિ નીમવામાં આવી હતી.

- શ્રીયુત મોતીચંદ ગીરધરલાલ કાપડીઆ
„ મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ
„ પરમાનંદ કુંવરજી કાપડીઆ
„ પ્રસન્નમુખ સુરચંદ્ર બદામી

આ સમિતિ તરફથી સભ્યોને, જાણીતા લેખકોને, સાક્ષરોને અને પવિત્ર મુનિમહારાજોને ધાર્મિક, નૈતિક, સામાજિક કે આર્થિક—જેને જે અનુકૂળ પડે તેને તે તે વિષય ઉપર લેખ લખી મોકલવા લેખિત વિજ્ઞાપિ કરવામાં આવી હતી. તેના પરિણામે જે લેખો અમે મેળવી શક્યા છીએ તે લેખોમાંથી પસંદગી કરીને આ લેખસંગ્રહ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. આ લેખોમાં અનેક પ્રકારની વિવિધતા છે. એમાં સાદી ભાષાના લેખો છે તેમ જ સાક્ષરી ભાષામાં લખાએલા લેખો પણ છે. સામાજિક ઉન્નતિના માર્ગો દર્શાવનાર લેખો છે તેમ જ ભાષાશુદ્ધિને સ્પર્શતા લેખો પણ છે. એકાદ નાની નવલિકા પણ છે : પ્રાકૃત ભાષાને લગતો પણ એક લેખ છે. ધર્મતત્વની ચર્ચા કરતા લેખોનો પણ એમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આવો વિવિધ સામગ્રીવાળો અંથ ગુજરાતની વિશાળ જનતા સમક્ષ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના રજત મહોત્સવ પ્રસંગે રજૂ કરતાં અમને બહુ આનંદ થાય છે.

ઉપર જણાવેલ અમારી સમિતિ નિમાયાને તો ઘણા સમય થયો પણ સમિતિએ તૈયાર કરવાના અંથની છેવટની યોજના આજથી ત્રણ માસ પહેલાં સંસ્થાની વ્યવસ્થાપક સમિતિએ નક્કી કરી તેથી આવો અંથ તૈયાર કરવા માટે અમારી પાસે બહુ જ ઓછો સમયે રહ્યો. આ કારણે લેખો ગોઠવવામાં કેઈ ખીજી જાતનો ખાસ કામ જાળવવાનું અમારા માટે અશક્ય બન્યું છે. વળી કેટલાક લેખો અગ્રસ્થાને મુકવાને યોગ્ય હોવા છતાં મોટા મળવાના કારણે અમારે પાછળના ભાગમાં મૂકવા પડ્યા છે. તે બદલ અમે તે તે લેખકોની ક્ષમા માગીએ છીએ.

આ લેખસંગ્રહમાં અનેક વિષયો ચર્ચવામાં આવ્યા છે અને ભાતભાતના વિચારો રજૂ કરવામાં આવ્યા છે, એમાં કેટલાયે એવા વિચારો દર્શાવવામાં આવ્યા હોય કે જે સમાજના અમુક વિભાગને માન્ય ન હોય. પોતપોતાના લેખમાં રજૂ કરવામાં આવેલા વિચારોની જવાબદારી તે તે લેખકની જ ગણાય. જ્યાં સુધી અનેક દષ્ટિબિન્દુઓ સામાજિક

કે વ્યવહારિક બાબતોમાં રબૂ ન થાય ત્યાં સુધી કોઈપણ નિર્ણય ઉપર આવવા માટે પૂરતી વિચાર સામગ્રી પ્રાપ્ત ન જ થાય. આ બાબત લક્ષ્યમાં રાખીને અમને સાંપડી તેવી વિવિધ વાનીઓથી ભરપૂર રસથાળ ગુજરાતી જનતાના આસ્વાદ માટે અમોએ તૈયાર કર્યો છે. તેમાં ગળપણ હશે તેમ ખટાશ પણ હશે; તેમાં તીખાશ હશે તેમજ મીઠાશ પણ હશે. દરેક વાંચનારને પોતપોતાની રુચિ અનુસાર કાંઈને કાંઈ વસ્તુ આ ગ્રંથમાંથી મળી રહેશે એવી અમે આશા રાખીએ છીએ.

કેટલાક લેખો ઘણા મોડા મળવાથી તેા કેટલાક લેખો અમોએ નકકી કરેલા ધોરણને પહોંચી શકતા નથી એમ લાગવાથી આ ગ્રંથમાં દાખલ કરી શકાયા નથી. અને ત્યાં સુધી સારા લેખોને આ ગ્રંથમાં સ્થાન આપવું એ ધોરણને ધ્યાનમાં રાખીને લેખો પસંદ કરવામાં આવ્યા છે એમ છતાં સંભવ છે કે લેખ જોઈતા કોઈ કોઈ લેખો ન લેવાયા હોય અને એ રીતે જે કોઈ લેખકને અન્યાય થયો હોય તેની અમારે ક્ષમા માગવી જોઈએ. જે જે લેખકોએ અમારી વિશ્વસિને સન્માનવા કૃપા કરી છે તે સર્વ લેખકોના અમે ખરેખર ખૂબ ઝાણી છીએ.

બહુ થોડા સમયમાં આ કાર્ય પૂરું કરવાનું હોઈને જે જે લેખકો સહોદાઈથી ઉપલબ્ધ હતા તેમને પ્રૂફ મોકલી શકાયા છે. બાકીના લેખોની મેટર સાથે પ્રૂફ ખરોખર મેળવી લેવામાં બનતી સંભાળ રાખવામાં આવી છે. આમ છતાં પણ એક યા ખીબત કારણને લીધે પ્રૂફને લગતી અનેક ભૂલો રહી જવા સંભવ છે. આવી ભૂલો માટે અમે ક્ષમા માગીએ છીએ.

આ ગ્રંથ 'કર્ણાટક પ્રેસ' માં છપાવવામાં આવ્યો છે. એ પ્રેસના માલીક અને મેનેજરે માગી તેટલી સગવડ આપી છે. તેમણે રાત દિવસ ન જોતાં ખાસ ધ્યાન રાખીને આ કામ કરી આપ્યું છે. અનેક આગવડા તેમજ બહુ અલ્પ સમય હોવા છતાં સુદ્રણની દૃષ્ટિએ ઊડીને આંખે વળગે તેવું આ કામ થયું છે. એ માટે તેમનો આભાર માનવાની અમે આ તક લઈએ છીએ.

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના આદ્યપ્રેરક આચાર્યપ્રવર શ્રીમદ્ વિજયવલ્લભસૂરી-શ્વરજીએ એક પ્રેરક લેખ લખી મોકલવા કૃપા કરી છે જેને સંસ્થાના ઈતિહાસ વિભાગમાં પ્રથમ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. મુનિરાજશ્રી પુણ્યવિજયજીએ પણ 'નિર્ચુકિત' સંબંધી એક અતિ મનનીય લેખ આપ્યો છે જેને લીધે ગ્રંથના ગૌરવમાં જરૂર વધારો થયો છે. તે લેખ બહુ જ મોડો મળવાથી અમારે તેને ગ્રંથના અન્તભાગમાં સ્થાન આપવું પડ્યું છે.

આ ગ્રંથના સુશોભનમાં અનેક વ્યક્તિઓનો ફાળો છે. આ ગ્રંથના જેકેટનું આખું નિર્માણ ચિત્રકાર શ્રી જયન્તીલાલ ગવેરીનું છે. તેની અંદર વિદ્યાલયના રજત મહોત્સવને સૂચવતો પરચીશ ધનવાળો ઇન્દ્રધ્વજ છે, હંસવાહિની અને વિણ્ણવાહિની સરસ્વતી છે, નીચે અષ્ટમંગળ છે અને તે ઉપર ધર્મચક્ર છે. બન્ને બાબુએ પંચજ્ઞાન સૂચક પંચશિખ દીપિકા છે, પૂકાનું ડીઝાઇન ગુજરાતના જાણીતા ચિત્રકાર શ્રી. સ્વિશંકર મહાશંકર રાવળ પાસે તૈયાર કરાવવામાં આવ્યું છે. વચ્ચે ચોડવામાં આવેલ ચિત્ર જૈન ગ્રંથોના આધારે આલેખાએલ સરસ્વતીનું છે. આ ચિત્ર પ્રગટ કરવાની પરવાનગી આપવા માટે અમે શ્રી. સારાભાઈ

નવાખના ઝણી છીએ. તે સરસ્વતીના ચિત્ર નીચે વિદ્યાલયના મકાનનું રેખાચિત્ર છે. ગ્રંથના પ્રારંભમાં લગવાન મહાવીરની એક લઘ્ય અને સપ્રમાણી મૂર્તિનું ચિત્ર આપવામાં આવ્યું છે, તે પણ શ્રી. જયન્તીલાલ ઝવેરીની કલમની પ્રસાદી છે. આ ઉપરાંત શ્રીમદ્ વિજયવલ્લભ-સૂરિનો રંગીન ખ્લોક અમને શ્રી. જૈન આત્માનંદ સભા તરફથી મળ્યો છે જે માટે તેમનો પણ ઋણસ્વીકાર કરવો ઘટે છે.

આવો વિપુલ ગ્રંથ અનેક અંધુઓના હાદ્દિક સહકારના પરિણામે જ તૈયાર કરી શકાય. જેણે જેણે અમારા આ કાર્ય ને સફળ ખનાવવામાં મદદ કરી છે તે સર્વનો અમે અન્તઃકરણ પૂર્વક ઉપકાર માનીએ છીએ.

તા. ૨૦-૧૨-૧૯૪૧

મુંબઈ.

મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ

મંત્રી, ૨૦૪૧ મહોદસવ ગ્રંથ સમિતિ.

श्री महावीर जैन विद्यालय

रजत महोत्सव ग्रंथ

गुजराती लेखोनी सूचि

	पृष्ठ
१ अंतरोद्धार (काव्य) डॉ. लखवानदास म. भट्टेता, એમ. બા. બી. એસ. ...	૧
२ भारी साधना पञ्चीशी (काव्य) डॉ. जयंत पटेली, એમ. બી. બી. એસ. ...	૬
३ कर्मक्षय अने प्रवृत्ति. श्रीयुत किशोरलाल मशरवाणा ...	૯
४ भारतवर्षना चार महा पुरुषा मुनिश्री चारित्रविजयल ...	૧૧
५ नवी संस्कृतिनुं धातर डॉ. सुमन्त भट्टेता ...	૧૬
६ होस्टेलनुं लवन श्रीयुत हिमंतलाल गणेशल अंजरीया, એમ. એ., એલએલ. બી. ...	૨૦
७ मनुष्य जिहगीनुं साध्य शुं छे ? श्रीयुत कुंवरल आलंढल ...	૨૪
८ श्री. म. ङै. विद्यालयनां साध्य, साधन अने साधक संबंधी विचारणा. श्रीयुत सुरचंद्र पुरुषोत्तमदास ञ्दामी, બી. એ., એલએલ. બી. (રિ. જજ) ...	૨૬
९ विद्यानो सदुपयोग पं. लालचंद्र लखवानदास गांधी ...	૩૨
१० जैन समाजपर उडता विचारे डॉ. केशवलाल हिमंतलाल कामदार, એમ. એ. ...	૩૭
११ नव विचारके अने दान पं. हलसुभलाध भालवणीया ...	૪૦
१२ लवतो अनेकान्त पं. सुभलालल ...	૪૩

	પૃષ્ઠ
૧૩	આચીન સમાજ વ્યવસ્થા શ્રીયુત હર્ષદરાય દેસાઈ ૫૨
૧૪	આપણું ધ્યેય-સુખ, શાંતિ, આનંદ ડૉ. અમીચંદ હગનલાલ શાહ, એમ. ખી. ખી. એસ. ... ૫૫
૧૫	વિદ્યાવ્યાસંગ શ્રીયુત મોતીચંદ ગિરવરલાલ કાપડીઆ ખી. એ., એલએલ. ખી. સોલિસિટર ૫૯
૧૬	સંસ્કૃતિ અને ધર્મશાસ્ત્ર—એક વિચારણા શ્રીયુત પ્રસન્નમુખ સુરચંદ ખલામી ખી. એ., ખી. એસસી., બાર-એટ-લો. ... ૬૪
૧૭	અનેકાંતવાદનું સ્વરૂપ શ્રીયુત રસિકલાલ હોટલાલ પરીખ... .. ૬૮
૧૮	આપણે શું ગુમાવ્યું છે ? શ્રી. રવિશંકર મહાશંકર રાવળ ૭૩
૧૯	શેખચલ્લીની નિંદા ન કરો શ્રીયુત યુનીલાલ વર્ધમાન શાહ ૭૫
૨૦	ભાષાશુદ્ધિ પ્રો. મનમુખલાલ ઝવેરી એમ. એ. ૭૮
૨૧	આર્દ્રકુમાર-નેણુચંદનેઝાર (નવી કેળવણીને સમાજોપયોગી બનાવવાનું માર્ગસૂચન) શ્રીયુત ચીમનલાલ અમુલખ સંઘવી. તંત્રી 'સુવાસ' ... ૮૧
૨૨	સિદ્ધ હેમચંદ્રના અપભ્રંશ દૂહાઓ ઉપર દષ્ટિપાત પ્રો. કાંતિલાલ બગદેવરામ વ્યાસ, એમ. એ. ... ૮૫
૨૩	યુદ્ધ: એક અચિરરથાથી જીવનતત્ત્વ શ્રીયુત પરમાનંદ કુંવરજી કાપડીઆ, ખી. એ., એલએલ., ખી. ૯૩
૨૪	જગતની જીમે ચડેલાં ત્રણ નામ શ્રીયુત હરિલાલ ભર્યા, ખી. એ. ૯૯
૨૫	લગ્ન: આદર્શ અને વ્યવહાર શ્રીયુત ચીમનલાલ ચકુભાઈ શાહ, એમ. એ., એલએલ. ખી., ગવર્નમેન્ટ સોલિસિટર ૧૦૨
૨૬	વિચારપ્રવાહો અને વિશ્વપરિવર્તન શ્રીયુત નાનાલાલ ખીમચંદ દોશી, ખી. કોમ. ... ૧૦૬
૨૭	આમોલોગ શા માટે ? શ્રીયુત વૈકુંઠભાઈ લલુભાઈ મહેતા, એમ. એ., મેનેજિંગ ડિરેક્ટર, પ્રોવિન્સિયલ કોઓપરેટિવ બેન્ક. ૧૦૯

	પૃષ્ઠ.
૨૮ અહિંસા	
શ્રીયુત વજ્રેચંદ લક્ષ્મીચંદ શાહ	૧૧૧
૨૯ માનવધર્મ	
શ્રીયુત રતિલાલ હરજીવનદાસ માવાણી, બી. એ., એલએલ. બી.	૧૧૬
૩૦ ભારત જૈન સેવા સંઘ (એક યોજના)	
શ્રીયુત ધુલચંદ હરિચંદ દોશી ગૃહપતિ, શેઠ ચિમનલાલ નગીનદાસ વિદ્યાવિહાર-અમદાવાદ ...	૧૧૮
૩૧ આપણાં ગુરુકુળો	
શ્રીયુત શેઠ શાંતિદાસ આશાકરણુ શાહ, એમ. એલ. સી. ...	૧૨૨
૩૨ વર્તમાન જૈન સમાજ	
શ્રીયુત વીરચંદ પાનાચંદ શાહ, બી. એ. જનરલ સેક્રેટરી, શ્રી જૈન ચેતાંબર કેન્દ્રન્સ ...	૧૨૪
૩૩ આપણો પંથ	
શ્રીયુત શેઠ સુંદરજી કલ્યાણજી ખુસાલ વેરાવળવાળા ...	૧૨૭
૩૪ જૈન સાહસ	
શ્રીયુત ડુંગરશી ધરમશી સંપટ	૧૩૦
૩૫ પંચ ને પરવશ	
શ્રીયુત ગોકુળભાઈ ભટ્ટ	૧૩૩
૩૬ ઇત્રદષ્ટિ.	
શ્રીયુત ગૌતમલાલ અ. શાહ, બી. એ., એલએલ. બી.	૧૩૫
૩૭ બાલમાનસનું આરોગ્ય	
શ્રીયુત ચંપકલાલ લક્ષ્મીચંદ શાહ, બી. એ.	૧૩૭
૩૮ જૈન ધર્મની તાત્વિકતા	
શ્રીયુત શાંતિચંદ ડે. જવેરી, બી. એ., એલએલ. બી. ...	૧૪૧
૩૯ ગુજરાતની કેટલીક પ્રાચીન જિનમૂર્તિઓ	
શ્રીયુત સારાભાઈ મણિલાલ નવાબ... ..	૧૪૪
૪૦ સિદ્ધ સારસ્વતાચાર્ય અમરચંદ સૂરિ	
શ્રીયુત કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવે, પાટણ	૧૪૬
૪૧ કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્ર સૂરિ	
શ્રીયુત ચીમનલાલ ભાઈલાલ શેઠ, એમ. એ., એલએલ. બી.	૧૫૨
૪૨ કેળવણી પરવે એક દષ્ટિ	
શ્રીમતી કાંતાબહેન ખાંડવાળા, બી. એ., સેક્રેટરી, વનિતા વિશ્રામ, મુંબઈ	૧૫૪

૪૩	ગાલિપ્રદાન : એક કલા સાક્ષર શ્રી. જ્યોતીંદ્ર હ. દવે, એમ. એ. ઓરીએન્ટલ ટ્રાન્સલેટર	૧૫૬
૪૪	પત્રકારના જીવનમાં ડોકીયું શ્રીયુત " સંગી "	૧૫૯
૪૫	સુદ્ધિવિજય સાક્ષરવર્થ " દ્વિરેક "	૧૭૦
૪૬	પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય સંબંધમાં કેટલા એક સંભ્રમો. શ્રીયુત અંબાલાલ યુલાખીદાસ જાની, પી. એ.	૧૭૨
૪૭	છેદસૂત્રકાર અને નિર્ધુક્તિકાર મુનિવર્ય સાક્ષરશ્રી પુણ્યવિજયજી	૧૮૫
૪૮	અધ્યાત્મી શ્રી આનંદધન અને શ્રી યશોવિજય શ્રીયુત મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ, પી. એ.	૨૦૨
૪૯	ભારતીય સંસ્કૃતિના ઘડતરમાં જન ધર્મનો ફાળો શ્રીયુત પુશાલદાસ જગજીવનદાસ	૨૧૫
૫૦	આપણી અજોડ સંસ્થા શ્રીયુત મોહનલાલ દીપચંદ ચોકસી	૨૨૧
૫૧	સાધન સંપત્ત ભાષ્યઓની જવાબદારી વકીલ ન્યાલચંદ લક્ષ્મીચંદ, પી. એ., એલએલ. પી.	૨૨૪
૫૨	રજતમહોત્સવે આશિર્વચન (કાવ્ય) શ્રીયુત પાદરાકર	૨૨૮
૫૩	મહાવીર (કાવ્ય) શ્રીયુત મગનલાલ દલીચંદ દેસાઈ	૨૨૯
૫૪	મહાવીર અને અહિંસા (કાવ્ય) શ્રીયુત શાન્તિલાલ બા. શાહ	૨૩૦
૫૫	શેની હવે વાર ? (કાવ્ય) શ્રીયુત 'સ્નેહરસિમ'	૨૩૧
૫૬	એ શું હશે ? (કાવ્ય) શ્રીયુત મનસુખલાલ ઝવેરી	૨૩૨
૫૭	વિરલ વિદ્યાલય (કાવ્ય) શ્રીયુત પાદરાકર	૨૩૩

अंग्रेज लेखनी सूचि.

1.	JAINS AND PRACTICAL RESEARCH :					
	(By Syt. P. G. Shah, M.A., B.Sc., Accountant-General, Bombay)	1
2.	RULE OF LAW ; THIRD PARTY JUDGMENT :					
	(By Principal T. K. Shahani, M.A.)	4
3.	THE WARDHA SCHEME :					
	(By Syt. Manu Subedar, M. L. A. Central)	10
4.	THE REMAKING OF EDUCATION :					
	(By Syt. M. T. Vyas, M. A. Education (Lond.)	17
5.	BARTER IN ACTION :					
	(By Syt. J. C. Kumarappa)	20
6.	PROBABLE DATES OF PRE-HISTORIC TIRTHAMKARAS :					
	(By Syt. R. B. Prahlad C. Divanji, M.A.,LL.M., Advocate (O.S.))	23
7.	DISCIPLINE :					
	(By Syt. H. H. Dalal, B.A., LL.B., Bar-at-Law.)	29
8.	SHRI M. J. VIDYALAYA AND ITS STUDENTS :					
	(By Syt. Mohanlal B. Jhaveri, B.A., (Hon.) LL.B., Solicitor)	32
9.	INDUSTRIAL AND TECHNICAL EDUCATION IN INDIA :					
	(By Syt. Kanubhai L. Mehta, B. Com.)	34
10.	P FOR PLANNING OF INDIAN ECONOMIC LIFE :					
	(By Syt. K. U. Barodia, B. Com.)	38
11.	A MESSAGE FOR THE YOUTH :					
	(By Mohanlal Maganlal Desai, B.A , LL.B.)	43
12.	THE WAY TO LIVE IN PERFECT HEALTH :					
	(By Dr. Chimanal N. Shroff, D.O., M.S.)	45
13.	THE CĀVADĀS :					
	(By Syt. Kantilal D. Kora, M.A.)	52
१.	पन्नीश वर्षनी कार्यवाहीनी					
	संक्षिप्त अडुवाल	१
२.	परिसिष्ट	६७

अंतरोद्गार

वसंततिलका—

छे धन्य धन्य दिन आज तस्यो अनन्य !

छे आजन्मी सुलग आ धडी धन्य धन्य !

ज्यारे वीतावीं प्रथमा वय हुं प्रवेशुं,

शैष्योत्सवे—सहबिर्नदनने गवेधुं.

१

भंडाकांता—

आद्यावस्था अतीव कुमणी विघ्न-वैरोणवाणी,

जिर्मिओना प्रजल जलथी उद्वलसंती रसाणी;

उद्वलंधी ते सकल थर्ध मे श्रेम कौशल्यलावे,—

संयोगे श्री वीर विभुतया नामना,—शुं न थावे ?

२

अग्धरा—

ज्ञाद्या कूल्या प्रकुल्या अवयव मुज सौ प्रोक्षस्या पूर्णलावे,

अंगे अंगे स्फुरंती अतुल मुजतणी शक्ति अंगे न भावे;

विधाना ओजपुंजे द्विश द्विश भरती देहकांति विराजे,

अेवो जैतन्य स्रोतो प्रवहत प्रकट्यो यौवनोक्षीस आजे.

३

अनुष्टुप—

श्री आत्माराम संतान, नाम वल्लल जे कक्षा;

प्रेरणापीज रोपी ते, म्हारा लाव-पिता थया.

४

वसंततिलका—

ते पीज अंकुरित कीधु श्रीमंत वृंदे,

सहद्रव्य-वारि अबिसिचनथी उमंगे;

ने भौकितकादिके धीमंत सुभाविओओ,

सहलावथी द्रुम उछेर्यु अहो ! नुओओ अे !

५

तत्रस्थ छात्र शुभ त्यां कुसुमा पीवंता,

आस्त्रि सौरभथी सर्व द्विशो भरंता;

ने रत्नातकैरूपे कृणो परिपाकं पाभे,—

जेना मीक्षा रसथी शिष्ट सभाज्ज्जमे. (युग्म) ६

अनुष्टुप—

अेषुं विद्यातणुं धाम, ज्ञानरश्मि प्रसारतुं;
स्वरूप वर्त्ततुं म्हारुं, आत्मने धन्य मानतुं. ७

ब्रुजंगी—

नथी हुं अरे! मात्र पाषाणभूत्ति,
हुं तो ओधभूत्ति सचैतन्यरङ्गुत्ति;
नथी हुं मर्यादित क्षेत्रे ज व्यापी,
हुं तो भारतीधाम हुं विश्वव्यापी. ८

छंदवज्ज—

संवाद न्यां तत्त्वतश्चा लक्ष्याय,
साहित्य संगीत सुरो सुषाय;
न्यां छात्र पात्रो अहुं नय धूमी,
अेषी हुं हुं वाङ्मय रंगभूमि. ९

रत्नमाला—

मुग्ध मंदिरे अहुय पूजारी,
लक्षित करे छे विविध प्रकारी;
लावनेवेद्यो कोर्ध धरे छे,
कुसुमांजलि को कविय करे छे;
यारु अस्तितुं यंहन अर्थे,
विनय गुणोना सुमने अर्थे;
ज्ञान दीपो मंगल प्रगटावे,
रत्नत्रयी आशत्रिक गावे. १०

छंदवज्ज—

को वैद्य विद्या पहवी अहुंता,
विज्ञानमां को पटुता अहुंता;
वाचिभ्य को, कोर्ध कला उपासे,
विद्यापिपासु अहुं अत्र लासे. ११

અનુબંધ—

- દ્રવ્ય વિદ્યા ગ્રહે કિંતુ, ભાવ-વિદ્યા ન જો ગ્રહે;
તો નામ માત્ર તે વિદ્યા, વા અવિદ્યાપણું લહે. ૧૨
- અખિલ વિશ્વને જાણે, ન દેહસ્થિત આત્મને !
નાભિસ્થ કસ્તૂરી શોષે ! ધન્ય એ વિભુધત્વને !! ૧૩

શાલિની—

- તેહી વિદ્યા જે અવિદ્યા વિદારે,
તેહી વિદ્યા આત્મને જેહ તારે;
તેહી વિદ્યા અંધથી જે મુકાવે,
તેહી વિદ્યા જેહ સ્વાતંત્ર્ય લાવે. ૧૪
- ના વિજ્ઞાને તેહ વિદ્યા વસેલી,
ના વાણિજ્ય્યાદિ વિષે પીરસેલી;
ના ચિકિત્સા શાસ્ત્રમાં તે કહેલી,
ના ના નાના તે કલામાં રહેલી. ૧૫
- તે વિદ્યા તો સર્વથા તેથી ન્યારી,
મુક્તિ કેરા છોડની શ્રેષ્ઠ ક્યારી;
તે વિદ્યાનું નામ છે આત્મવિદ્યા;
તે વિના તો સર્વ વિદ્યા અવિદ્યા. ૧૬

માલિની—

- ચિદમય જ સ્ફુરંતી જ્ઞાનજ્યોતિ અનંતી,
નિજ કર પ્રસરંતી અંતરે જો ! લસંતી;
કરતી હર અવિદ્યા વિશ્વવિદ્યા વરંતી,
તિમિરકુલ હરંતી તેજપુંજે ભરંતી. ૧૭

અનુબંધ—

- અંધનેા કર્મનાં ગુટે, કૂટે પંજર દેહનાં;
આત્મવિહંગ જ્યાં છૂટે, વિદ્યા તેહ સંદેહ ના. ૧૮
- આત્મરાજા ખિરાજે જ્યાં, સ્વરાજ્યના સિંહાસને;
વિદ્યા તે સારથી ને અન્ય, અવિદ્યા વિભુધા ભણે. ૧૯

શાર્દૂલવિકીરિત—

વિદ્યા ભાવસ્વરૂપ એવી અનુભા નિશ્ચિત ચિત્તે વસ્ત્રે,
 બાહ્ય દ્રવ્ય વિચિત્ર જે ઇતર સૌ વિદ્યાય આરાધશે;
 વિદ્યાવાંચ્છક તેહ ઇષ્ટ ફલ આ વિદ્યાતાણું પામશે,—
 ના તો કેવલ મોહના તિમિરનું ગાઢત્વ રે! જામશે. ૨૦

મંદાકાંતા—

સદ્વિદ્યાના મુજ પ્રિય જ એ શુભ્ર સંસ્કાર ઝીઢી,
 પૂર્ણેન્દુવત સકલ સુકલા પૂર્ણ ભાવે ય ખીઢી;
 વિદ્યાર્થી હે! વિનય વસ્ત્રે ધર્મ ને અર્થ કામી!
 યાત્રા ત્હારી જીવનપથમાં હો સદા ઊર્ધ્વગામી! ૨૧

જે વિશ્વેશે વર વિભૂતિએ વિશ્વબંધુત્વ જોધ્યું,
 તત્ત્વાબ્ધિનું મથન કરીને તત્ત્વનું સત્ત્વ શોધ્યું;
 જે વીરેશે નિત ઉપદેશ્યું સામ્ય વાત્સલ્ય પ્રીતે,
 ભક્તિ ત્હેની સતત વધતી ધારજે નિત્ય ચિત્તે. ૨૨

અંભોધિમાં સકલ સરિતા જેમ જાયે શમાઈ,
 તે રીતે જે જિનપ્રવચને દર્શનો સર્વ ભાઈ!
 નિમજ્જી ત્યાં નિત નવનવો તત્ત્વ આનંદ પામી,
 વિશ્વે ત્હેનો પ્રસર કરજે શ્રેષ્ઠ સાહિત્યસ્વામી! ૨૩

ઇંદ્રવજ્ર—

સંસ્કાર જૈનત્વતાણા ગ્રહીને,
 આજન્મ-વિદ્યાર્થીપણું લહીને;
 સંસ્કાર તે વિશ્વ વિષે પ્રચાર!
 સર્વત્ર વિદ્યા કિરણો પ્રસાર! ૨૪

અનુબંધુપ—

એવા ભારતીપુત્રોથી, હું ગૌરવ અનુભવું;
 'શિવસ્તે પંચ' હે વત્સ! સદા આશિષ પાઠવું. ૨૫

ઉપજાતિ—

વિરાટ સંસ્થા પરિણામ પામી,
 શાખોપશાખે પરિપૂર્ણ જામી;

हुं विश्वविद्यालयरूप क्यारे,
थकश ? भावुं नित ओ प्रकारे. २६

भालिनी—

नस्वर अरिहुंते आपणे शुद्ध पुद्धि !
ध्रुवपदस्थित सिद्धो प्रेरणे आत्मसिद्धि !
शुष्णगण्युत संतो वर्षणे भिष्ट दृष्टि !
सुकृत मुञ्च निहाणी तुष्ट होणे समष्टि ! २७

अनुष्टुप—

सद्दलाग्ये श्रीमहावीर, लगवान कृपा थकी;
शैथ्योत्सव भूयो ओह, स्वर्णोत्सव डणे नकी ! २८

कुसुभांजलि

मातृसंस्था मुजे ओवा, उकित विन्यास व्याजथी;
लाव पुष्पांजलि अपें, लगवानदास लावथी. २९

त्रोटक—

शुष्णसौरभवंत सुवर्णभया,
सुभनो विरयी रसलावभर्या;
मननंदन धे कुसुभांजलि आ,
नमीं लारतींभंदिर प्रांजलि आ. ३०

डॉ. लगवानदास मनःसुखलाई महोता,
ओम. पी. पी. ओस.

भारी साधना पञ्चीसी

जैन जगतना महाजनो !
 पधारो ने सुखो संदेश.
 पञ्चीस पञ्चीस वर्ष
 प्रगटाव्यो अभंडज्योत;
 जेने तेजे प्रकाश्या वीरात्माज्यो
 ने ज्वन उज्ज्वण कीधां.
 समयना प्रवाह साथ
 अभंडज्योत प्रकाशरो महा तेजे ने
 दीपावरो अनुजोनां छुट्यांगणु
 जैनधर्म ने जैनप्रणनी जिनतिकान्.

* * *

सज्जनो ने सभारीज्यो !
 आंगणो पगलां भांडो ने नीरभो—
 युगधर्मे ज्योणभी,
 आरंभ्यो छे कणवल्ली यज्ञ
 नविन सृष्टिना सर्जकने धडवा.
 दाभवुं छुं जैन जगतने
 अमर अने अभुदथ मार्ग
 “ विद्यादान ज्ये परम दान ”
 “ विद्यासाधना ज्ये संसारसाधना ”
 “ विद्यादाने जैनधर्मेनी महाप्रभावना ”

* * *

आवो महाजनो आवो !
 आज ङिसव छे
 देवी वाजेश्वरीना,
 सरस्वतीना वीष्णानाह ने
 मधुरनो मधुर टहूकार
 प्रसरी रणी छे अथेक दिशाज्ये.
 पञ्चीस वर्षेना पुनित प्रलाते
 मधुर विष्णाना विद्यागाने
 उज्ज्वण कीधां अनेक ज्वन;
 अने
 जथां जथां वसे भारो ज्ञान
 त्यां ज्ये न नाह तान ने गान.

ने

अति उज्ज्वण भने यनाववा
 गातो हरो आहोनिश अनुपम ज्येण गान.

* * *

परम पूज्य गुरुना बोधवरे
 दानेश्वरीज्योना दानथी,
 महाजनोनी महा भहेनते
 मंत्रीश्वरोनी कार्यदक्षताज्ये
 विद्यादेवीना उपासकानी
 उज्ज्वण कारकिर्दीज्ये,
 पञ्चीस पञ्चीस वर्ष प्रगटी
 अविरत अभंड ज्ञानज्योत;
 अने
 अनेक पञ्चीसीज्यो जगलज्यो
 ज्ञानप्रकाश प्रसरावती ज्ञानज्योत.
 अथेक पञ्चीसीज्ये पडकारीश इ
 छे जैन जगतना वांछु !
 जगतना अनन्त आराज्यो
 जगाववा छिछतो ह्ये
 जैनत्व अने जैनधर्मेना प्रत्यंड नाहे

तो

आरोज्ये छिछर तारा जालने
 संस्कारे कणव तारा अंधुडांते
 जडनिद्राज्ये सुतेखाने जगाड ने
 जगताने ज्ञान अर्थां होर.

कारण

कणवल्लीज्ये अवतररो युगकांति
 कणव जैन आपालवृधधने
 ने पभाव युगयुगनो प्रभाव
 अहह जैनधर्म ने महाप्रणकान्;
 जथां

अंधकार त्यज प्रकाश देजे;
 स्वाश्रयी यनी परमार्थी 'अने';
 स्वलंभी थवा परने प्रेरे;

ને ગણના કરાવે જૈનપ્રજ્ઞની
જગતની મહાપ્રજ્ઞઓમાં.

* * *

જીવનવેલની કિશોરાવસ્થાએ
પચ્ચીસ પચ્ચીસ વર્ષ
વિદ્યાદાનનાં અમી સિંચ્યાં;
વેલો ફાલી પુલી ને પરાગી ને
જગતને ખોળે ધરી
અનન્ય પ્રયુક્તાવવા ને પરાગવા,
જાંડા અંધારેથી પરમ તેજે દોરવા.
જ્યાં જ્યાં અમી ઝરતાં પરાગશી
અમર નામના ત્યાં મને મળશે;
જીવન સાથ મને વણી
અહોનિશ રટણ કરશે
વિકસાવવા ને ઉદ્ધારવા.

અથવા :—

ધ્વંસ થતા ધર્મની ખાતર
જૈન પ્રજ્ઞના અસ્તવાથે
સમયધર્મની પિછનાથે
વિદ્યાદાનનાં યરા આદરશે.
વિદ્યા અર્થો દેખશે ને
દોરવા યથાશક્તિ યત્ન કરશે;
ને

મારું પ્રતીક નજર સંમીપ રાખી
ઉદ્ભવાવશે અનેક વિદ્યાલયો, ને
આત્મા રેડી અમર બનાવશે.

અને

ધનિકોને પ્રેરશે બહુમાનથી
કરવા લક્ષ્મીનો સદુપયોગ,
સરસ્વતીની આરાધનાથે.
વિદ્વાનોને આમંત્રશે.
દેવીને યાળ ભરી ભરી પૂજવા,
સાધુજનો સમક્ષ યાચશે
શ્રાવકજનોને સહયોધવા
વિદ્યાલયનાં કરવા જતન.
એવાં છે મારાં વીરબાલુડાં;

* * *

આવ મારી બહેન !

દુઃખ અને દારિદ્ર્યમાં રબડતી,
સંસારના અંધકારખુણામાં પડેલી,
વિલાસ ને મોહમાં ફસેલી,
જ્ઞાન ને સંસ્કાર વિહોણી અથડાતી,
આવતી કાલના મહાજનોની માતા !
આવ ને સંબોધ તારા આંધવને
ને

ઉગારી અજ્ઞાનતામાંથી
સંસ્કાર ને જ્ઞાન તરફ વાળ.
સુવર્ણ, જવાહિરનો મોહ નથી,
લજ્જોના વસ્ત્રોની અપેક્ષા નથી,

પણ

સંપત્તિનો સદુપયોગ કરી
સ્ત્રી છત્રાલયો પ્રયોજ,
જેથી,

જ્ઞાનની દીપમાળા પ્રગટે ને
ઉજ્જવળાં બને અમ હૃદયમંદિર,
ઉજ્જવળાવવા આવતી કાલના
મહામોહાં તારા બાલુડાને
બનાવવા સંસ્કારી ને શિક્ષિત.

* * *

પચ્ચીસ વર્ષના મહાપવેં
મનોરથ જાગ્યા છે મમ હૃદયે કે
પુત્રીકાળ સુકાર્ય કરવા
પ્રેરું જૈન મહાજનોને.

ઉત્તમ પ્રજ્ઞના ઇચ્છનારા
શ્રાવક અને શ્રાવિકાઓ !
પડકાર છે પચ્ચીસ પચ્ચીસ
ઝીલાવજો ને ઝીલાવજો ને
પ્રસરાવજો અનન્ત દિશાએ

કે

પ્રગટાવજો પચ્ચીસ છત્રાલયો,
પુત્રને યોથ્યાં તેમ પુત્રીને પોસવા.
પુત્રને પદવીદાન દીધાં તેમ
પુત્રીને આદર્શ ગૃહિણી બનવા કાળ
ઉત્તમ જ્ઞાન ને કાર્ય અર્પવા.

ખોખો ધરું છું મમ પુત્રો પાસ
ને પચ્ચીસ વાર પકકાર છે મારો

કે

કન્યા છત્રાલયનું ઉદ્ધાટન
એ છે મારી જીવંત ભાવના;
ને પોકારું છું કે
“ પુત્ર જેટલુંજ પુત્રીને જ્ઞાન ”
“ ઉભયને સંસારે સરખું સન્માન. ”
સંસારે સુખ અને ઉત્તમ પ્રજ્ઞકાન્
શિક્ષણવન્તી બનાવ બાલિકાઓને,
અજ્ઞાનતાના અંધકારે જતી અટકાવી
વાળ જ્ઞાનના મહાભંડારે ભણી,
ને પ્રયોજ છત્રાલયો
ઉભયને વિદ્યાદાન આપવા
જૈનસમાજે ઊજ્જવળતા આણવા.

* * *

છેલ્લે—

વિદ્યાલયે પ્રવેશ ન મળતાં
દુઃખી થતાં મારા પ્યારા પુત્ર !
આવ અને અશ્રુઓ લુંછ.
નિરાધાર તને નીરખી
અંજે અંજે અનુભવું છું મહા વેદનાઓ
રજત મહોત્સવે નયનો ખોલાવ,
ધનપતિઓ અને ધર્મપ્રેમીઓના
કે મમ અર્થહીનને

ધનની ઊપાધિએ અને અભાવે,
વિદ્યાલયે શતવિદ્યાર્થિના સમાવેશે
અભ્યાસ લંબાવવા પ્રવેશ ન મળતાં
અભ્યાસ છોડી અકળાવું પડે છે
યથાકાર્ય મેળવવા ને પેટ ભરવા,
માટે વિનંતિ કરી કહું—
ધનપતિઓ ! ને દાનેશ્વરીઓ !
આપના કુબેર ભંડાર ખોલો, ને
વહાવો જ્ઞાન સરિતાઓ
તરબોળો જ્ઞાનછોળોએ ને
મેળવો હૃદયના આશિર્વચનો.

માટે

સગવડતા ને સાધનથી ભરી
પચ્ચીસ પચ્ચીસ વિદ્યાલય ખડા કરો.
આમંત્રણ પાઠવો દેશ દેશ
જૈન બાલુડાને વિદ્યા ગ્રહવા
અખંડ જ્યોત અમર બનાવવા

* * *

મારા મહામોલા મહેમાનો ! આવો
આંગણે આવી શા નિર્ધાર કર્યા ?
મજબુત બનાવવા કે વિચ્છેદવા !
ઠગિયું છું મહાજનોની મહેર કે
તન મન ને ધન
શક્ય હોય તેટલાં અર્પણ કરો
વ્યાલસોયાં આપણાં ભાંડુઓ કાઠ

* * *

જયંત પઠણી, એમ. બી., બી. એસ.

કર્મક્ષય અને પ્રવૃત્તિ

લેખક : કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા

એક સભજન મિત્ર લખે છે: “કેટલાક સાધુઓ કહે છે કે કર્મનો સંપૂર્ણ ક્ષય થયા વિના મોક્ષ સંભવતો નથી. અને કર્મથી નિવૃત્ત થયા વિના કર્મક્ષય સંભવતો નથી. માટે નિવૃત્તિમાર્ગ જ આત્મમ્તાન અથવા મોક્ષનો માર્ગ છે. કેમકે, જે કાર્મિક કર્મ કરવામાં આવે તેનું ફળ અવશ્ય થવાનું જ. એટલે કે, જ્યાં સુધી મનુષ્ય કર્મમાં પ્રવૃત્ત રહેશે ત્યાં સુધી, ભલે તે અનાસક્તિથી કરતો હોય તોયે, કર્મફળનાં ભારથી મુક્ત નહિ થઈ શકે. તેથી, કર્મબંધનનું આવરણ હટવાને બદલે કાલકું ઘાટું થશે પરિણામે. તેની સાધના ખંડિત થશે. લોક-કલ્યાણની દૃષ્ટિએ ભલે અનાસક્તિવાળા કર્મયોગ દૃષ્ટિ હોય. પણ તેથી આત્મમ્તાનની સાધના સફળ નહિ થાય. આ વિષે તમારા વિચાર જણાવા ઇચ્છું છું.”

મારા નવ મત પ્રમાણે કર્મ શું, કર્મનું બંધન અને ક્ષય શું, પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ શું, આત્મમ્તાન અને મોક્ષ શું, વગેરેની આપણી કલ્પનાઓ ઘણી અસ્પષ્ટ હોવાથી આ બાબતમાં આપણે ગૂંચવાઈ જઈએ છીએ, અને સાધનામાં ગોથાં ખાઈએ છીએ.

આ બાબતમાં પહેલાં એ સમજી લેવું જોઈએ કે શરીર, વાણી કે મનની ક્રિયામાત્ર એટલે કર્મ, એવો જો અર્થ લઈએ તો જ્યાં સુધી દેહ છે ત્યાં સુધી કર્મ કરવાનું સાવ છાટી દેવું શક્ય જ નથી. કથાઓમાં આવે છે તેમ કોઈ મુનિ સો વર્ષ સુધી નિવિંકલ સમાધિમાં નિદ્રાએષ્ઠ થઈને ભલે પડી રહે. પણ જે ક્ષણે તે જાગશે તે ક્ષણે તે કાર્મિક પણ કર્મ કરવાતો જ. આ ઉપરાંત, જે આપણી એવી કલ્પના હોય કે આપણું વ્યક્તિત્વ દેહથી પર જન્મજન્મમાંતર પામતું જીવરૂપે છે, તો તો દેહ વિનાયે તે ક્રિયાવાનું રહેશે. જો કર્મથી નિવૃત્તિ થયા વિના કર્મક્ષય થઈ શકે એમ ન હોય તો કર્મક્ષય થવાનો ક્યારેય સંભવ નથી એમ અર્થ થાય.

માટે નિવૃત્તિ અથવા નિષ્ક્રમતાના અર્થ સ્થૂળ નિષ્ક્રમતા સમજવામાં ભૂલ થાય છે. નિષ્ક્રમતા સૂક્ષ્મ વસ્તુ છે. તે આધ્યાત્મિક એટલે ઔદિક, માનસિક, નૈતિક, ભાવના (લાગણી) વિષયક અને એથી યે પર મોહાત્મક (સંવેદનાત્મક) છે. ક, સ્વ, ગ, ઘ ચાર જણા પ, ફ, બ, મ ચાર ભૂખ્યાઓને સરખું અન્ન આપે છે. ચારે બાજુ કર્મ કરે છે, અને ચારેને સરખી સ્થૂળ તૃપ્તિ થાય છે. પણ ક લોભથી આપતો હોય, સ્વ તિરસ્કારથી આપતો હોય, ગ પુણ્યચ્છાથી આપતો હોય અને ઘ આત્મ-ભાવથી સહજપણે આપતો હોય. તેમ જ પ દુઃખ માની લેતો હોય, ફ મહેરબાની માની લેતો હોય, બ ઉપકારક ભાવે લેતો હોય અને મ મિત્ર ભાવે લેતો હોય. આવા બેહોને પરિણામે અન્નપચય અને ક્ષુધાતૃપ્તિથી બંધાતું બાજુ કળ સરખું હોવા છતાં કર્મનાં બંધન અને ક્ષયની દૃષ્ટિએ ત્રણે ક્રમ પડી જાય છે. તે જ પ્રમાણે ક, સ્વ, ગ, ઘ પાસે પ, ફ, બ, મ અન્ન માંગે, અને ચારે જણ તેમને ન જમાડે. તેમાં કર્મથી સરખી પરાવૃત્તિ છે; અને ચારેની સ્થૂળ ભૂખ પર સરખું પરિણામ થાય છે. છતાં, ન જમાડવાની કે ન પામવાની પાછળની બુદ્ધિ, લાગણી, નીતિ, સંવેદના વગેરેના બદથી એ કર્મ-પરાવૃત્તિથી કર્મનાં બંધન અને ક્ષય સરખાં નહિ થાય.

ત્યારે, અહીં પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ સાથે પરાવૃત્તિ અને વૃત્તિ શબ્દ પણ યાદ રાખવા જોવા છે. પરાવૃત્તિ એટલે નિવૃત્તિ નહિ. પણ ઘણાખરા લોક પરાવૃત્તિને જ નિવૃત્તિ માની બેસે છે. અને વૃત્તિ

રામ અને કૃષ્ણ પણ મનુષ્યરૂપે તે કાળમાં પૂજાણા છે. તેઓને દેવી શક્તિવાળા સુખ દુઃખને દેનારા મહાન પુરુષો માન્યા છે. એટલે એમને સંતોષવાથી તેઓ લાલું કરે છે એવી ભાવના તે કાળના મનુષ્યોમાં જાગૃત કરેલી અને એ બનેને તેમના ભક્તો એ અવનારી પુરુષો માનેલા છે.

એ ચારે મહાપુરુષો ભિન્ન ભિન્ન રૂપે આજે પણ પૂજાઈ રહ્યા છે. રામ અને કૃષ્ણ, મહાવીર અને યુદ્ધ એ ચારેને ક્ષત્રિય કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા માનવામાં આવ્યા છે. અને એ ચારેનો જન્મ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં થયેલો છે.

રામ અને કૃષ્ણ, મહાવીર અને યુદ્ધ એ બંને યુગલના આદર્શો ભિન્ન ભિન્ન છે. કેમકે રામ અને કૃષ્ણને રાજશાસનના કરનારા, ન્યાય અન્યાયનો નિર્ણય કરનારા, દુશ્મનોને મારી ન્યાયી રાજ્ય સ્થાપનારા માનેલા છે. એમની પૂજાવિધિ પણ જુદી જાતની છે. રામમાં સત્વગુણ અને કૃષ્ણમાં રજોગુણ મુખ્ય માન્યા છે.

શ્રીમહાવીર અને યુદ્ધ એ બંને પુરુષોમાં તપ અને ત્યાગ મુખ્ય માનેલ છે. તેઓ સંસ્કારથી વિરક્ત હતા. રાજ્યશાસન ચલાવવામાં તેઓ કર્મ બંધન અને પાપ માનતા હતા. એક નાનામાં નાના જીવની પણ હિંસા ન થવી જોઈએ એવા અહિંસા ધર્મને તેઓ પાળનારા હતા. તેઓમાં સત્વગુણ મુખ્ય હતો. એ યુગલનો આદર્શ ધર્મચક્ર હતો. અને રામ કૃષ્ણ યુગલનો આદર્શ કર્મચક્ર હતો. દરેકના પુસ્તકોમાં પણ તે સ્વરૂપે જ તેઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. રામ અને કૃષ્ણને ગૃહસ્થ માનવામાં આવ્યા છે. શ્રીમહાવીર અને યુદ્ધને ત્યાગી માનવામાં આવ્યા છે. યુદ્ધભિક્ષુસંઘ હાલ હિન્દુસ્તાનમાં નથી. પરંતુ શ્રી મહાવીરનો ભિક્ષુસંઘ હાલ પણ હિન્દુસ્તાનમાં મોજુદ છે.

જુદા જુદા સંપ્રદાયના શાસ્ત્રોમાં જોઈએ છીએ તો ઐહિક પિટકોમાં જ્ઞાતપુત્ર શ્રી. ભગવાન મહાવીરનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરેલ છે. તેવીજ રીતે જૈન શાસ્ત્રોમાં ભગવાન યુદ્ધનો પણ નિર્દેશ કરવામાં આવેલ છે. એ સિવાય જૈન શાસ્ત્રોમાં જૈન શૈલીએ રામ અને કૃષ્ણનાં વર્ણનો લખેલાં છે. એટલું જ નહિ પરંતુ જૈન રામાયણ વગેરે સ્વતંત્ર ગ્રંથો પણ લખવામાં આવ્યા છે. ફક્ત એમાં જ ઘટનાઓ લીધી છે તે જૈન શાસ્ત્રોની દૃષ્ટિએ લીધેલી છે.

હવે આપણે બ્રાહ્મણ સાહિત્ય તપાસીએ તો યુદ્ધ અને મહાવીરનું તેમાં નામનિશાન પણ નથી અને પાછલાં પુસ્તકોમાં એવા નિર્દેશો કર્યા હોય તો તે પણ ખંડનાત્મક યુદ્ધિએ કર્યા છે. ફક્ત બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિમાં યુદ્ધને વિષ્ણુનો એક અવતાર માનેલ છે. જૈનગ્રંથો કૃષ્ણને ભાવી તીર્થંકર માને છે. ભાગવતમાં ઋષભદેવનું નામ આવે છે તે પણ એમની શૈલીએ લખવામાં આવેલ છે. એ સિવાય એ ગોકિના પુસ્તકોમાં આપણા તીર્થંકરોનાં નામ આવતાં નથી.

આટલો નિર્દેશ કર્યા પછી મહાવીર અને કૃષ્ણ એ બંનેની જીવન ઘટનાઓમાં ઘણું સામ્ય જોવામાં આવે છે. એ ઘટનાઓ અદ્ભૂત માહાત્મ્ય દર્શાવનારી હોવાથી કેણે કેનામાંથી લીધેલ છે એ સંબંધમાં અમે અમારો અભિપ્રાય આપવા માંગતા નથી; ફક્ત તે ઘટનાઓનું સામ્ય જુદા જુદા સૌ સૌની પદ્ધતિએ કેવી રીતે લીધેલ છે તેજ અહીં બતાવવા માંગીએ છીએ.

ગર્ભહરણ

શ્રી મહાવીર સ્વામી માટે જૈન શાસ્ત્રોમાં લખેલ છે કે ઋષભદત્ત બ્રાહ્મણની સ્ત્રી દેવાનંદની કુંપમાં શ્રી મહાવીરને ઉત્પન્ન થયેલા જોઈને ઇદ્રે નૈગમેથી દેવ પાસે તે ગર્ભનું હરણ કરાવી ક્ષત્રિયકુડમાં સિદ્ધર્થ રાજાની સ્ત્રી ત્રિશલા રાણીની કુંપમાં મૂકાવ્યા અને ત્રિશલા રાણીનો પુત્રીગર્ભ દેવાનંદની કુંપમાં મૂકાવ્યો.

કૃષ્ણના સંબંધમાં બ્રાહ્મણ શાસ્ત્રોમાં લખવામાં આવેલ છે કે અસુરોને ઉપદ્રવ દૂર કરવા દેવોની પ્રાર્થનાથી વિષ્ણુએ અવતાર લેવાનો નિશ્ચય કરી યોગમયાને બોલાવી કહ્યું કે દેવકીના ગર્ભમાં જે મારો અંશ ઉત્પન્ન થયો છે તેને ત્યાંથી દૂરથી કરી વસુદેવની બીજી સ્ત્રી શહિણીના ઉદરમાં મૂક. તે બલભદ્ર નામે અવતાર લેશે. અને જ્યારે તું નંદપત્ની યશોદાને ઘરે પુત્રીરૂપે અવતાર લઈશ, ત્યારે હું દેવકીના આઠમા ગર્ભ તરફ જન્મ લઈશ. જ્યારે તારો જન્મ યશોદાને ઘરે પુત્રીરૂપે થશે ત્યારે તારું અને મારું પરિવર્તન થશે, હું યશોદાને ઘરે જઈશ અને તું દેવકીને ઘરે આવીશ. આ રીતે કૃષ્ણના અધિકારમાં ગર્ભપરિવર્તન અને આળોક પરિવર્તન બન્ને માનવામાં આવ્યાં છે.

પર્વતકુંભન

શ્રીમહાવીર સ્વામીનો જન્મભણિકે કરવા જે વખતે ઈંદ્ર મહાવીર સ્વામીને મેરૂ પર્વત ઉપર લઈ ગયેલ તે વખતે જળના ભરેલા મોટા કળશ જોઈને ઈંદ્રને શંકા થઈ છે કે આટલું બધું જળ પ્રભુ ઉપર પડશે તો તે પ્રભુ કેમ સહન કરી શકશે ? આ ઈંદ્રની શંકા ભગવાન મહાવીરે અવધિ જ્ઞાનથી જાણી પગના અંગૂઠાથી મેરૂ પર્વતને દબાવ્યો, જેથી લાખ યોજનનો મેરૂ પર્વત કંપાયમાન થયો.

કૃષ્ણના સંબંધમાં પણ બ્રાહ્મણ પુસ્તકોમાં લખવામાં આવેલ છે કે ઈંદ્રે કરેલો ઉપદ્રવ દૂર કરવા નાની ઉંમરમાં એક યોજનનો મોટો ગોવરધન પર્વત ટચલી આંગળી ઉપર સાત દિવસ અધર રાખ્યો હતા અને ગોપીને બચાવ્યા હતા.

બાળક્રીડા

ભગવાન શ્રી વર્ધમાન કુંવર (મહાવીર) સમાન વયનાં બાળકો સાથે ગામબહાર બાળક્રીડા કરવા ગયા છે. ત્યાં આમળાકી ક્રીડા કરે છે. એવામાં એક દેવ ભયંકર સર્પનું રૂપ ધારણ કરી ઝાડના થડ સાથે વીંટાઈ જાય છે. એ જોઈ જ્યારે હોકરાઓ નાસે છે, ત્યારે શ્રી વર્ધમાન તે સર્પને હાથથી પકડી ખેંચી કાઢી દૂર ફેંકી દે છે. ઉવટ વર્ધમાનના પરાક્રમથી પ્રસન્ન થઈ દેવ વર્ધમાનનું નામ શ્રી મહાવીર પાડે છે.

કૃષ્ણ જ્યારે બાળકોની સાથે રમતા હતા ત્યારે અઘનામનો દૈત્ય કૃષ્ણને બીવરાવવા એક યોજન જેવડું લાંબુ સર્પનું રૂપ કરી રસ્તામાં આવી પડે છે અને ઘણાં બાળકોને ગળી જાય છે. એ જોઈ કૃષ્ણ એ સર્પનું ગળું પકડી દબાવે છે એથી સર્પનું મોઢું ફાટી જાય છે અને પોતે મરી જાય છે અને તેણે જે બાળકો મર્યાં હતાં તે સકુશળ બહાર નીકળી આવે છે.

સાધક અવસ્થા

એકવાર મહા તપસ્વી વર્ધમાન સ્વામી ધ્યાનમાં લીન હતા ત્યારે શૂળપાણી નામના યક્ષે અનેક ઉપદ્રવો કર્યાં. ઉવટ સર્પનું રૂપ ધારણ કરી પ્રભુને દંશ કર્યો. પ્રભુના શરીરમાંથી ઘોળું રૂધિર નીકળતું જોઈને શૂળપાણી યક્ષ શાંત થયો અને પ્રભુની ક્ષમા માંગી.

કૃષ્ણના સંબંધમાં લખવામાં આવે છે કે કાળીય નામના નાગે યમુના નદીનું પાણી ઝંરીલું બનાવ્યું, જે પીવાથી ઘણા મનુષ્ય, તિર્યંચ મરવા માંડ્યા. આ વાતની શ્રીકૃષ્ણને ખબર પડી. એથી કાળીય નાગને પકડવાને પોતે ત્યાં જઈ પ્રયત્ન કરે છે ત્યાં શ્રીકૃષ્ણને નાગ દંશ મારે છે. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ પોતાની અપળતાથી તે નાગને તોળા પોકરાવે છે અને તેની ફણા ઉપર શ્રીકૃષ્ણ નાચ કરે છે. આથી સર્પ શાંત થઈ શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞા લઈ સમુદ્રમાં ચાલ્યો જાય છે.

એકવાર મહાતપસ્વી શ્રી મહાવીર એક ઝાડની નીચે ઉભા હતા. એ વખતે વનમાં લાગેલો અગ્નિ ફેલાતો ફેલાતો પ્રભુના પગ પાસે આવ્યો. પ્રભુના પ્રતાપે તે અગ્નિ સ્વયં શાંત થઈ ગયો.

કૃષ્ણના સંબંધમાં પણ એવુંજ લખવામાં આવ્યું છે કે એકવાર યમુના નદીના કિનારે વ્રજમાં આગ લાગી. એ લયંકર અગ્નિથી તમામ વ્રજવાસી ગભરાઈ ઊઠ્યા. તે વખતે શ્રીકૃષ્ણે આવીને અગ્નિનું પાન કરી વ્રજમાં શાંતિ ફેલાવી.

એકવાર મહાવીર પ્રભુ શીત ઋતુમાં ધ્યાનમાં ઊભા હતા. તે વખતે પ્રભુના પૂર્વલવની અપમાનિતી સ્ત્રી મરીને વ્યંતરી થઈ છે, તે કટપૂતના નામની વ્યંતરીએ આવીને પૂર્વલવનું વૈર સ્મરી પ્રભુસાથે ખૂબ પાણી છાંટી કષ્ટ આપ્યું. પરંતુ પ્રભુ ચલાયમાન થયા નહિ. તે જોઈ વ્યંતરી શાંત થઈ પ્રભુને ક્ષમાવી ચાલતી થઈ.

કૃષ્ણના સંબંધમાં પણ એને મળતો ઉલ્લેખ છે કે કૃષ્ણના નાશ કરવા કંસે પૂતના નામની રાક્ષસીને વ્રજમાં મોકિલાવી. એ રાક્ષસીએ કૃષ્ણને વિષમય સ્તનપાન કરાવ્યું છતાં કૃષ્ણને કાંઈ ન થયું.

આવી સામ્ય ધરાવતી ઘટનાઓ શ્રી મહાવીર અને શ્રી કૃષ્ણના જીવનસાથે જોડાયેલી છે. એમાં કોણ સાચો અને કોણ ખોટો, એ સંબંધી નિર્ણય અમો આપવા નથી માગતા. તે કાળમાં એવી ઘટનાઓ મહાપુરુષોના જીવનસાથે જોડાયેલી જોઈ લોકોમાં તે ઘટનાઓને વધારે આદર અપાતો હશે. આજે પણ આવી ઘટનાઓ સાંભળી ઘણા જીવે આશ્ચર્યમુગ્ધ અને છે. આપણે તો અહીં એજ વિવેક કરવાનો છે કે તેમના જીવનનું ધ્યેય શું હતું. મહાવીરનું જીવન કૃષ્ણના જીવનથી તદ્દન નિરાલું હતું. કૃષ્ણ વિલાસી હતા, યુદ્ધમાં કુશળ હતા, નીતિજ્ઞ હતા, અને રાજ્યકર્તા પુરુષ હતા. છતાં તેઓને આ બધાથી બ્રાહ્મણશાસ્ત્રોમાં અલિપ્ત માન્યા છે.

શ્રી મહાવીરે આજ અવસ્થા પછી સાધક અવસ્થામાં પોતે કેવાં કષ્ટો સહન કર્યાં છે. છતાં રાતદિવસ જેઓ ધ્યાનથી ચૂક્યા નથી. જેઓએ શત્રુ મિત્રને, સુખ દુઃખને સમ માન્યા છે, એવા પ્રભુ ક્યા ધ્યેયને માટે આ બધું સહન કરી રહ્યા હતા? એ આપણે શોધવા વિચારવાની જરૂર છે. ખરી સાધક અવસ્થા આવા વિચારોથીજ આવે છે બાકી બાહ્ય ઘટનાના ચમત્કારો એ બાહ્ય વસ્તુ છે. એની સાથે પ્રભુને કે પ્રભુના ધ્યેયને કાંઈ સંબંધ નથી. વીતરાગ પ્રભુને આવા બાહ્ય ઝૂંગારોથી ઓળખાવવા અગર ઓળખવા એ નરી અસાનતા છે. જેમ કોઈ સુંદરી લાવણ્યથી ભરપૂર હોય છૂટા કેશે પાળીથી નીતરતાં વસ્ત્રે સરોવરને કિનારે ઊભી હોય તેને જોઈ કેટલાકો એના બાહ્ય નૈસર્ગિક સૌંદર્યને વખાણે છે અને કેટલાકો તેજ સુંદરીએ સોળે ઝૂંગાર સભ્યા હોય તે વખતના એના સૌંદર્યને પ્રશંસે છે. ધારો કે તે સ્ત્રી મુંગી હોય કાને બહેરી હોય, તો આ બધી પ્રશંસા ઉપર પાણી ફરી વળે કે નહિ? માટે સ્ત્રીનું ખરૂં સૌંદર્ય એની મંજુલ લાખા, એનું રિમતહાસ્ય એની નમ્રતા અને પ્રેમજા સ્વભાવ, કાર્યદક્ષતા વગેરે ગુણોમાંજ રહેલું છે.

પ્રભુના જીવનના બાહ્ય આદર્શોમાં ખરી પ્રભુતા નથી. ખરી પ્રભુતા તો પ્રભુની વિશાળ હૃદયની લાવનામાં છે. એમની સમદર્શિમાં છે, ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિમાં છે, એમના સુંદર મનોબલમાં છે. માટે આપણે જીવનની બાહ્ય ઘટનાઓમાં ન મુંઝાઈ રહેતાં પ્રભુતા ખરા સ્વરૂપને સમજવા પ્રયત્નશીલ બનવું જોઈએ.

આજે કોઈ વિદ્વાન મહાવીરનું ચરિત્ર લખે તો તે મહાવીરમાં ખરી પ્રભુતા શી શી હતી? એજ બતાવવાનો પ્રયત્ન કરે. બાકી જે અલૌકિક દૈવિક ઘટનાઓના પ્રસંગો એમના જીવન સાથે જોડી દેવામાં આવ્યા છે તેને કોઈ વિદ્વાનની કલમ સ્પર્શ કરેજ નહિ.

શ્રી મહાવીર સર્વજ્ઞ હતા. વીતરાગ હતા. એઓ જે ઉપદેશ આપતા તે માત્ર પોતાના તીર્થકરનામ-કર્મના ઉદ્ધને ક્ષય કરવા માટેજ આપતા. એમના મુખમાંથી ભાવિક અને બીજી જે જે વાતો

નીકળી છે તે ગૌતમ સ્વામીના પ્રત્નોત્તરરૂપે નીકળી છે. પ્રભુ મહાવીરને પોતાના વિચારોનો પ્રચાર કરવાનો મોહ ન હતો. એથી મહાવીરને પ્રચારક કહી શકાય નહિ.

યુદ્ધ પોતે પ્રચારક હતા. તેમણે ચારે તરફ ફરીને ખૂબ પ્રચાર કર્યો છે. આને લોકો યુદ્ધના જીવન સંબંધમાં અને સિદ્ધાંતોના સંબંધમાં જોટલું બાણ છે તેટલું મહાવીરના સંબંધમાં જાણતા નથી. આને પણ હિન્દુસ્તાન બહાર તિબેટ, ચીન, જાપાન વગેરે દેશોમાં યૌદ્ધ ધર્મ ખૂબ પ્રચાર પામેલ છે. યુદ્ધના સાધુઓ ખાણખાણ, પેચાપેચનો વિચાર ભૂલ્યા છે, છતાં તેઓ આને પણ ખૂબ પ્રચાર કરી રહ્યા છે.

શ્રી મહાવીરના ધર્મને પાળનારાઓની સંખ્યા બહુજ થોડી છે. તેમાં પણ આને મહાવીરના સાધુઓમાં પ્રચારક ભાવના ખીલકુલ નથી.

શ્રી રામના જીવનમાં બાહ્ય અલૌકિક ઘટનાઓ બહુજ ઓછી છે. રામ નીતિમાં, એકપત્નીવ્રતમાં અને અંધુપ્રેમ વગેરે સદ્ગુણોમાં ખૂબ વખણાયા છે. પિતાની આજ્ઞા શિરોધાર્ય માની શાંતિથી વનવાસ ભોગવ્યો છે. રામે રાવણ સિવાય ખીન્નઓ સાથે યુદ્ધ કરેલ નથી. એમના સત્વગુણમધાન વ્યક્તિત્વની છાપ લોકો ઉપર ખૂબ પડેલી છે.

શ્રીકૃષ્ણનું જીવન બાહ્ય અલૌકિક ઘટનાઓથી ભરેલું છે. સામ, દામ, દંડ, ભેદમાં આ પુરુષ કુશળ હતા. વિકાસી જીવન અલૌકિક હતું. છતાં ખરા તત્ત્વવેત્તા કૃષ્ણના ભક્તોએ કૃષ્ણના સ્વરૂપને ઉત્તમ ક્રાંટીનું વિચાર્યું છે.

ભારત વર્ષના ચાર મહાપુરુષોના જીવન સંબંધમાં એમના જીવન સાથે જોડાયેલી બાહ્ય અલૌકિક ઘટનાઓ ને એક કોર રાખી એમનું આંતરજીવન કેટલું પવિત્ર અલિપ્ત હતું અને તેઓએ પોતાના જીવનની સાર્થકતા કયા ધ્યેયથી કરી છે, લોકકલ્યાણ તેઓએ કેવી રીતે કર્યું છે એઓનો આત્મા કેવો મહાન હતા એજ આપણે વિચારવાનું અને ગ્રહણ કરવાનું છે, તેમાંજ આપણું હિત છે.

અહિંસા, સંયમ અને તપરૂપ ધર્મ જ ઉત્કૃષ્ટ મંગળ છે.

—દશવૈકાલિક સૂત્ર.

જ્ઞાનીના જ્ઞાનના સાર એજ છે કે તે કોઈની હિંસા કરતો નથી અને અહિંસાનો સિદ્ધાંત પણ 'કોઈની હિંસા ન કરવી' એ જ છે.

—સૂચવડાંગ સૂત્ર.

આ અવનિ ઉપર વેદવાણીને વેદ શાંત કરી શકાતાં નથી, પરંતુ અવેરદ્વાદા જ વેદની શાંતિ થાય છે; એ જ સનાતન ધર્મ છે.

—ધર્મપદ.

બધે સમભાવ રાખનારો યોગી પોતાને જૂતમાત્રમાં અને જૂતમાત્રને પોતામાં જુએ છે.

—શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.

નવી સંસ્કૃતિનું ઘડતર

લેખક: ડૉ. સુમન્ત મહોતા

માણુસના શરીરની અંદર અમુક જાતના તાવના અગર ક્ષયરોગના જંતુઓ ડીક પ્રમાણમાં પેસે છે અને અમુક રોગ પેદા કરે છે. એ રોગના એક ચિહ્ન તરીકે તાવ આવે છે, પણ એ તાવ—એટલે શરીરની ગરમીનું વધવું—એ રોગ નથી. રોગ તો મેલેરીયા અથવા ક્ષય હોય છે. તેવી રીતે આજે યુરોપમાં જે મહાભારત લડાઈ ચાલી રહી છે તે એક રોગ નથી એ માત્ર રોગનું ચિહ્ન છે. ખરો રોગ તો માનસિક છે. યુરોપના માણુસોમાં અહંભાવ વધી ગયો છે. હું જ સારો, મારા માણુસો જ સારાં, મારી જ સંસ્કૃતિ સારી, બીજાં બધાં જંગલી લોકો છે. જર્મનો કહે છે કે અમે જ ખરા સાચા “આર્ય” છીએ બીજા બધી યુરોપિય પ્રજા અસંસ્કારી અને પછાત છે. એશિયા અને આફ્રિકાની પ્રજા તો ગુલામીને માટે સર્જાયેલી છે. આવી પ્રજાઓનો માનસિક તથા સાંસ્કૃતિક વિકાસ અટકી પડ્યો છે એટલે તેમની તો સુધરેલી પ્રજામાં ગણતરી જ કરવાની નથી. અહંભાવમાંથી હદપાર સ્વાર્થપણું પેદા થાય છે, અને તેની સાથે સાથે અદેખાઈ, જુઠાણું, ક્રોધ, લોભ વગેરે દુર્ગુણો ખીલે છે.

યુરોપની આ લડાઈ ૧૯૩૯ માં શરૂ થઈ નથી, કે ૧૯૧૪ માં શરૂ થઈ ન હોતી; એની ઉત્પત્તિનો તો લાંબો ઇતિહાસ છે. વિગ્રહનું વાતાવરણ પેદા કરવા માટે અનેક વિદ્વાન, ડાહ્યા અને ગાંડા લેખકોએ જ્યારે પ્રજામત કેળવ્યો છે, પણ તે ઇતિહાસમાં ઉતરવાનું આ લેખમાં બની શકે એમ નથી. આજના વિગ્રહને અટકાવી દેવા માટે લડી રહેલી પ્રજાને સમજાવવાને બાંધછોડ કરવામાં આવે તો તેનાથી જરાય જાલ થવાનો સંભવ નથી. તાવ ઉતારવાના ઔષધથી ગરમી ઓછી થઈ જાય પણ તેથી લોહીની અંદર જંતુઓ જે તોફાન મચાવી રહ્યાં હોય તે તો કાયમ જ રહે છે. અથવા આપણે એક બીજું વૈજ્ઞાનિક દષ્ટાંત લઈએ. કોઈ દર્દીનું એક હાડકું સજીવું હોય અને તેના સડાનું પણ ચામડી તોડીને બહાર નીકળતું હોય તેવા દર્દીપર એવા ઉપચાર કરીએ કે ચામડીને રૂઝ આવી જાય તો તેમાં લાલ થવાને બદલે ગેરલાલ જ થવાનો છે, કારણ કે પણ નીકળી જવું જ જોઈએ. ખરો સાચો અને એક જ ઇલાજ એ છે કે સડાને મટાડવા માટે અંદર ઔષધિ નાંખવી, અને અંદરનો રોગ મટાડવો.

યુરોપીય સંસ્કૃતિની વિકૃતિ

આ લાંબી પ્રસ્તાવના કરીને હું મારા વિષયની ચર્ચા પર આવી જાઉં છું. યુરોપમાં જે જાતની સંસ્કૃતિ ખ્રીસ્તી ધર્મમાંથી જન્મ પામી, તેમાંથી રેક્રમેશન નામે જાણીતો સાંસ્કૃતિક પલટો થયો અને બુદ્ધિવિકાસની સાથે સાથે જે નવી આર્થિક વ્યવસ્થા આખા યુરોપમાં જ નહીં પણ અમેરિકામાં, એશિયામાં, આફ્રિકામાં તેમજ ઑસ્ટ્રેલિયામાં, અર્થાત આખા મનુષ્ય જગતમાં ફેલાઈ ગઈ છે તેમાં કાંઈ ભારે દોષ, કાંઈ વિચિત્ર વિકૃતિ, કાંઈ એવા પ્રકારનું ઝેર છે કે જેને લીધે આખું જગત ગાંડું થઈ ગયું છે. આખું જગત મોટી લડાઈને માટે જ બધી શક્તિ ખર્ચે છે, અથજને રૂપીઆના શસ્ત્રઅસ્ત્રો તૈયાર કરે છે, બધી કેળવણી દુરમનના સંહારને માટે અપાય છે, રાષ્ટ્રની બધી સાધનસામગ્રી અને શક્તિ પોતાના બચાવ અને પાડોશીના સંહારને માટે જ વપરાય છે. આ એક કદવી ન શકાય એવું ભયંકર ગાંડપણું વિરાટ સ્વરૂપની અંદર ફેલાઈ રહ્યું છે.

ત્યારે શું યુરોપ ગાંડું છે? અને માત્ર એશિયામાં જ ડહાપણું છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર લંબાણથી આપવો પડે એમ છે. એશિયામાં તો જાપાન છે અને જાપાનને પણ યુરોપનો રોગ લાગુ પડ્યો છે:—

અહંભાવ, સ્વાર્થ, લોભ, મોહનું ગાંડપણ. એશિયામાં ચીન છે, આખી પૃથ્વીની વસતિનો પાંચમો ભાગ. એશિયામાં લગભગ અડધા રશિઆનું પ્રજનસત્તાક રાજ્ય છે. એશિયામાં ચાળીસ કરોડ માણસોની વસતિવાળું ગુલામી ભોગવતું હિંદુસ્તાન છે. કોઈ પણ દેશ સેંકડો વર્ષોથી ગુલામી ભોગવતો હોય તો જરૂર અનુમાન કરી શકાય કે એ દેશમાં જ્ઞાન નહીં હોય, નહીં હોય ડહાપણ, સંપ, સાચો ધર્મ કે સારી સામાજિક અગર આર્થિક સુવ્યવસ્થા. એ એશિઆમાં અફઘાનિસ્તાન અને ધરાન જેવા દેશો છે કે જે યુરોપીયન રાજ્યોની મેહરબાની પર છવે છે. એશિઆખંડની પ્રજનની સ્થિતિ તો આવી નમાલી અને દયાજનક છે.

ત્યારે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે શું હવે આ જગતના સર્વ મનુષ્યો હાલના ગાંડપણના તાંડવનૃત્યમાં નાચ્યા કરશે ? અને નાચીને નાશ પામશે ?

યુરોપની પૂંજ

આ પ્રશ્નનો વિચાર આપણે જુદી રીતે કરીએ. યુરોપીય પ્રજનના વિકાસમાંથી મનુષ્યજનિએ ખાસ મેળવ્યું શું ? યુરોપમાં જે વિકાસ થયો તેને લીધે ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકા, આફ્રિકા, ઑસ્ટ્રેલિઆ, અને લગભગ આખા એશિયાના અધા દેશો યુરોપના કબજામાં અગર તેના પાસમાં આવી ગયા છે, તેથી યુરોપની પૂંજ એ જગતની પૂંજ થઈ ગઈ છે અને જે યુરોપે મેળવ્યું છે તેનું અનુકરણ ખીજા દેશોમાં થઈ રહ્યું છે, પણ પછત પ્રજનઓએ જોઈ એ તેટલો લાભ ઉઠાવ્યો નથી.

(૧) સમાજમાં એવી કેળવણી ફેલાઈ છે કે હલ કરતાં વધારે ટકા જેટલી પ્રજન ભણેલી છે. નિરક્ષરતા અને અજ્ઞાન બની શકે તેટલાં દૂર કર્યાં છે.

(૨) પ્રજન શરીરે સશક્ત બનાવી છે કારણ કે તેમને સારો ખોરાક, સારી સ્વચ્છતા, રમતગમતો અને વ્યાયામ, સારા દવાખાનાં અને આરામગૃહો મળે એવી વ્યવસ્થા થઈ છે.

(૩) જ્ઞાન તથા શોધખોળને લીધે દેશદેશ વચ્ચેનાં અંતરો નાશ પામ્યાં છે. આજે કલાકના ૩૦૦ માઈલની ઝડપે એરોપ્લેઈન સુખેથી મુસાફરી કરે છે.

ટેલીફોન અને ટેલીગ્રાફથી આખી દુનિયા સાથે આપણે આરામપુરશીમાં બેઠા બેઠા વાતો કરી શકીએ છીએ અને દર વર્ષની અંદર જગતમાં બનતા બનાવો આંખે જોઈ શકીશું. આખા જગતના સમાચાર રેડીઓથી તમને તુર્ત પહોંચી શકે છે.

(૪) આંતરરાષ્ટ્રીય કહો કે સમસ્ત જગતની (પૃથ્વીની) કહો, આપણે એવી વ્યવસ્થા કરી શક્યા છીએ કે દક્ષિણ અમેરિકાના જંગલના એક ગામડામાંથી લખેલો કાગળ ટુંકામાં ટુંકા સમયની અંદર હિમાલયની ખીણમાં કોઈ પછત પહાડી પ્રજનની વ્યક્તિને સુરક્ષિત પહોંચી શકે છે.

આવી રીતે આપણે અનેક ચીજો મેળવી છે. એ બધી બાબતોનું વિસ્તૃત વિવેચન મારા વિષયની ચર્ચા માટે આવશ્યક નથી. ઉપરના વર્ણનપરથી જોઈ શકારો કે પહેલાં જે નહોતું તેવું કાંઈક નવું આપણે મેળવ્યું છે અને કેટલુંક હતું તેને આપણે વધારે વિસ્તૃત કર્યું છે. જે જે મેળવ્યું છે, જે અનિષ્ટ નથી અને જેનાં ખૂબમાં અનિષ્ટ નથી એવી બાબતો આપણે છોડી દેવા માંગતા નથી. પણ જે કારણોને લઈને યુરોપમાં અનિષ્ટ પેદું છે તે દૂર કર્યાં વિના મનુષ્યજનિનો વિકાસ અસંભવિત છે.

આપણી આશા

પહેલો પ્રશ્ન એવો પૂછશે કે યુરોપીય સંસ્કારોમાં જે અનિષ્ટ પેદું છે, તે દૂર કરવાના પ્રયાસો આજ સુધીમાં શા માટે થયા નથી ? અને જે થયા હોય તો તે શા માટે સફળ થયા નથી ? યુરોપની અંદર ઉચ્ચ આદર્શોવાળા ધણાય માણસો છે, પણ આજના સ્વાર્થસાધક વાતાવરણમાં તેમની તત્કાલી સંભળાતી

નથી. આજે તો જે ઈન્કલંડના સૌથી મોટા ધર્મોપદેશ છે, તે ઈથિયરને પ્રાર્થના કરે છે કે જર્મનીનું નિકંદન કાઢી નાંખે, અને હિટલર ઈથિયરને હુકમ કરે છે કે જર્મન પ્રજાનું સંરક્ષણ કરે, અને અંગ્રેજોનો સંહાર કરે. એકંદરે એવું જણાય છે કે લોકોને સ્થાપિત ક્રિસ્ચિયન ધર્મમાં, (પ્રોટેસ્ટન્ટ કે રોમન કેથોલિકમાં) નહીં જેવી શ્રદ્ધા છે. લાખો લોકો ધાર્મિક વિધિઓથી અંગત ગયેલા હોય છે તે વાત સાચી, પણ ધર્મની પ્રેરણાથી તેમનાં જીવન ઉત્તરોત્તર ઉત્તર થાય એ પ્રકારની શ્રદ્ધા રહી નથી. આવી વસ્તુસ્થિતિ લગભગ બધા સ્થાપિત ધર્મોની થઈ રહી છે.

યુરોપમાં યંત્રોની શોધ પછી થી અને પછત પ્રજાઓનું શોધણુ રીતસરનું શરૂ થયું ત્યાર પછીથી મુડીવાદે બંધકર રાક્ષસી સ્વરૂપ ધારણુ કર્યું અને તેની સામે સમાજવાદે યોજનાપૂર્વકનો સામનો કર્યો. અમુક પ્રસંગોની અનુકૂળતાને લીધે એ સામનો રશિયામાં સફળ નીવડ્યો અને ત્યાં જે નવી સમાજરચના થઈ રહી છે, તેમાંથી આપણને ઘણું શીખવા જેવું મળે એમ છે. રશિયામાં આજે સ્વર્ગ સ્થપાયું નથી. જે જે પ્રયોગોને સફળતા મળી હોય, તેથી તે હમેશાં સારા જ છે એમ કહેવું પણ બરોબર નથી.

તે જ્યાં રશિયાના નામમાગથી નાક ચઢાવી દેવું અથવા તેને બદલામ કરવા માટે “હિંસા”નો આક્ષેપ મૂકવો (જ્યારે મુડીવાદીઓની રાક્ષસી હિંસા તરફ આંખ આડા કાન કરવા) એમાં નથી ડહાપણુ કે ન્યાયદષ્ટિ. આખી માણસ જાતના હા હાગમાં જે મહાન અખતરો થઈ રહ્યાં છે તેનું ઉદાર મનથી મનન કરવાની જરૂર છે. એ અખતરોમાં જે અનિષ્ટ છે તે આપણે માટે ત્યાજ્ય હશે. રશિયાને કાશી કે મક્કા માની લીધા વિના ત્યાં જે એક સિદ્ધાંતનો અમલ થઈ રહ્યો છે કે પેદાશનાં બધાં સાધનો કોઈ વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓના હાથમાં નહીં રહે પણ સમસ્ત દેશનાં રહેશે અને તેથી પેદાશને માટે રાષ્ટ્રીય આર્થિક નિયોજન કરવું પડશે એ આપણે સ્વીકારવું પડવાનું છે. વ્યક્તિઓ કારખાનાં, ખેતી, રેલ્વેનો ઉપયોગ કરીને ધન મેળવે અને એ ધનના પોતે સમાજ તરફથી ટ્રસ્ટી થાય એ કેવળ હવાઈ કિલ્લા બાંધવા જેવી વાતો છે. પણ જે એક દેશમાં આ પ્રકારની યોજના ચાલતી હોય તો દેશદેશની હરફાઈનું શું થશે ? અને જે દેશદેશ વચ્ચેની હરીફાઈ જાય નહીં તો હાડાઈ બંધ પડે જ નહીં. તેથી જેવી રીતે એક દેશને રાષ્ટ્રીય આર્થિક નિયોજન કરવું પડવાનું છે, તેવી રીતે બધાં રાષ્ટ્રો વચ્ચે વેપારને માટે નિયોજન કર્યા વિના છુટકો નથી. આ ટુંકા લખમાં આ ચર્ચાની વધારે વિગતોમાં ઉતરી શકાય નહીં.

જે એક મોટા વિશાળ દેશમાં વ્યક્તિગત હરીફાઈ નાશ પામે છે, તે દેશમાં દરેક વ્યક્તિને તેના કુદરતી વલણને અનુકૂળ કેળવણી આપવાનો પ્રયાસ થાય છે, ત્યાં દરેક વ્યક્તિને કામ મળે છે અગર જીવવાનું સાધન મળે છે, તો તેવી પરિસ્થિતિ બીજા દેશોમાં અશક્ય છે એવું માનવાને કાંઈ કારણુ નથી. આવી પરિસ્થિતિ જાલા થાય, તો બધા મનુષ્યો એક મોટા કારખાનાના સંચાઓના ચક્રો જેવા બની રહેશે એવી દલીલ વખતે કરવામાં આવે છે; પણ સગી આંખે જોઈ શકાય એવું પરિણામ રશિયામાં એવું આવ્યું છે કે સ્થાનિક સ્વતંત્રતા વધતી જાય છે. અમેરિકામાં જે લાખો નવા લોકો વસવાટ માટે જાય છે તેમને થોડાં વર્ષોમાં અમેરિકન બનાવી દેવામાં આવે છે. રશિયામાં જે રાજ્યો જોડાયાં છે તે પોતાની લાખા પહોરવેશ વગેરે છોડતાં નથી; કારણુ કે જ્યાં ત્યાં સ્થાનિક સમિતિઓના હાથમાં રાજકારભાર છે. એવું અનુમાન કરી શકાય કે હવે ‘રાષ્ટ્ર’ના દિવસો પૂરા થયા છે. આદસાસ અને લોરેઇનના પ્રદેશ માટે ફ્રાન્સ, જર્મની તથા બીજા પડોશના દેશોએ લાખો માણસોનાં બલિદાન આપ્યાં છે અને અબજો રૂપિયાનો હુમાડો કર્યો છે, પણ જે એ પ્રદેશોમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્ય હોય તો આ ખોટી હરીફાઈનો નાશ થાય છે. આ પ્રમ્નનો ઉકેલ રહેલો છે એવું હું જરાય સુચવતો નથી. ગુચવાયેલાં કોકડાંને તો ઘણી વખત કાપી નાંખવાં પડે છે, પણ એ વિષય પડતો મૂકું છું.

રશિઆમાં પણ જે માનસિક વિકાસનો આભાસ થતો નથી, તેવો વિકાસ પાસેના ભવિષ્યમાં જગતમાં થશે એવી હું આશા રાખું છું; કારણ કે માનસિક વિકાસની તાલીમ આપવાની કળા હજી હમણાં જ ખીસતી જાય છે. નવા માનસશાસ્ત્રની નવી શોધોને આધારે રમેલી, એ નવા પ્રકારની ક્રાંતિવણી એ મનુષ્યને નવે માર્ગે લઈ જશે. શારીરિક સ્વાસ્થ્ય અને માનસિક સ્વસ્થતા, સુધ્ધિના વિકાસ-માંથી નીપજતી વિવેકબુદ્ધિ, ધીરજ અને ગાંભીર્ય એ ભાવિ મનુષ્યનાં દષ્ટિબિંદુ બદલાવી દેશે. અમેરિકાની અસ્થિરતા (સતપતાટ) એ એક માનસિક રોગ છે. દરેક કામની ઉતાવળ એ એક અનિષ્ટ લક્ષણ છે. “ઉતાવળા સો બહાવરા, ધીરા સો ગંભીર” એ કહેવતમાં ધણું ઉદાપણ સમાયેલું છે. સિડની અને બિએટ્રિસ વેબે રશિઆના સમાજવાદી વિકાસ માટે એવી આશા બતાવી છે કે તેમાંથી ભવિષ્યની નવી સંસ્કૃતિ (સિવિલિઝેશન) થવાની છે. રશિઆમાં જે પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે તેને હું અપૂર્ણ ગણું છું. એ પરિવર્તનની પાછળ જે બળો કામ કરી રહ્યાં છે તેમાં આત્મમંચન અને આત્મનિરીક્ષણને જોઈ એ તેવું સ્થાન મળ્યું નથી. આત્મદર્શન, આત્મપરીક્ષા (Self-knowledge) એ આત્મવિકાસના મૂળમાં રહ્યું છે અને વ્યક્તિ અને સમજિતના સંબંધ વિષેના યોગ્ય જ્ઞાન વિના સારો આત્મવિકાસ શક્ય નથી. આવા જ્ઞાનને લીધે મનુષ્ય તથા જગત વિષે નવું મૂલ્યાંકન શક્ય બને છે, મનુષ્યની અગ્રાધ શક્તિની ખીલવણી થાય છે; મનુષ્યનું મન ધણું વધારે ઉદાર અને વિશાળ બને છે.

માત્ર આપણા હિંદુદેશમાં નહીં, પણ આખી પૃથ્વીના બધા દેશોમાં આજે ભારે પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે, દરેક દેશની સારી કે ખરાબ પ્રવૃત્તિની અસર ખીજા દેશો પર થાય છે. પૃથ્વી નાનકડી થઈ ગઈ છે. મનુષ્ય માત્ર આજના વિગ્રહ અને કંકાસના વાતાવરણથી કંટાળી ગયો છે. મનુષ્યને શાંતિ જોઈએ છે. હાલની ભયંકર અસ્થિરતા અસહ્ય થઈ પડી છે. એક તરફ અવિવેકી વૈભવ અને ખીજા બાજુએ કંગાલિયત એ પણ અસહ્ય છે. એક તરફ કરોડો માણસોને પૂરતું ખાવાનું ન મળે અને ખીજા બાજુએ ઘઉં, કોંઈ અને કપાસને બાળી મૂકવામાં આવે એ અર્થશાસ્ત્ર રાક્ષસી ગણવું પડે છે. લાખો માણસોને ખોરાક, કપડાં અને ખીજા જરૂરિયાતોની માંગ છે અને તેની સાથેસાથે લાખો માણસો ખેડાર નિરુદ્ધમાં થઈ ગયા છે. આ બધું બદલવાનું છે.

મહાવીર જૈન વિદ્યાલય

આપણી નજરની સામે મોટાં મોટાં પરિવર્તનો થઈ રહ્યાં છે. એ પરિવર્તનોને દોરવણી આપવા માટે યોગ્ય જ્ઞાનવાળા ચારિત્ર્યવાન સ્ત્રીપુરુષોની જરૂરિયાત છે. મહાવીર જૈન વિદ્યાલયમાં જે તાલીમ મળે છે અગર મળશે તેને લીધે આવા ચારિત્ર્યવાન આગેવાનો પાકશે? મહાવીરસ્વામીએ જે ઉદાર તથા ઉત્તમ ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો હતો તેમાં આજે જે જૈન ધર્મ મોટે ભાગે પળાય છે તેમાં હું તો આકાશપાતાળ જેટલો ફરક જોઈ છું, પણ આ ચર્ચા આજે કરતો નથી. મનુષ્યનું ભવિષ્ય ઘડાઈ રહ્યું છે, એ ઘડતરમાં આપણે થોડો ધણો ભાગ ભજવવાનો છે એટલું લક્ષમાં રાખીને આપણું કર્તવ્ય કરતા રહીએ તો શુભ પરિણામ આવશે.

* * *

યુવકોએ પોતાના જીવનમાંથી યુદ્ધનો અસ્ત થવા ન દેવો જોઈએ. જે યુદ્ધી જીત્યે તે જ આર્થ, તે જ યુવક. યુદ્ધ હૃદયમાં પણ ચાલે અને આજ જગતમાં પણ ચાલે. બને છેકાણે હીનતા સામે લડી આવેતા પ્રસ્થાપિત કરવી પડે છે.

—કાકા કાલેલકર.

દરેક ગુણકોણે કર્મનો બંધ, ઉદય, ઉદીરણા ને સત્તા આ બધું એટલા વિસ્તારથી બતાવવામાં આવ્યું છે કે તેમાં સ્થૂળ શુદ્ધિ કામ કરી શકે તેમ નથી. આ જગત બધું કર્મનું જ ચિત્ર છે. તેમાં ફેરફાર કર્મજન્ય થાય છે, છતાં જૈન શાસ્ત્રકાર ઉદ્ભવને જ પ્રધાન માને છે. ઉદ્ભવવાદી જ તીવ્ર પ્રયત્ન વડે કર્મો બપાવીને મોક્ષે જઈ શકે છે. કર્મવાદી જઈ શકતો નથી. આ વાત પણ બહુ સમજવા જેવી છે. પ્રાયઃ જીવ કર્મ ભોગવે છે, તે કરતાં ઘણાં વધારે બાંધે છે. તે બધાં જો ભોગવવાં જ પડે, તો કાઈ જીવ મોક્ષે જઈ શકે જ નહીં, પરંતુ શ્રેષ્ઠ અધ્યવસાય વડે જીવ પુષ્કળ કર્મોનો નાશ કરે છે, તેથી જ આત્મા મોક્ષે જઈ શકે છે. આ બાબત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે.

જૈન શાસ્ત્રની મહત્તા માટે જેટલું લખાય તેટલું થોડું છે. તેણે વ્યવહાર પણ બંધા પ્રકારનો બતાવ્યો છે. નીતિનું ધોરણ પણ તેનું કિંચું છે. તે પ્રમાણે વર્તનાર લગ્ય જીવો શુદ્ધ વ્યવહાર વડે આત્માની નિર્મળતા કરી આગળ વધે છે. જૈન શાસ્ત્રકારે વ્યવહારની ઉપદેશ કરી જ નથી. તેને પણ જરૂરનો માનેલ છે, પરંતુ તેમાં અટવાઈ જવાનું નથી. તેને છેવટનો માનવાનો નથી. તેનાથી આગળ જવાનું ઘણું છે તેથી દરેક ગુણમાં આગળ વધતા જઈએ, તો પ્રાંતે પ્રાંત કરવાની રિથતિએ પહોંચી શકાય છે, તેથી પ્રથમ શુદ્ધ વ્યવહારી બનો, સાચા શ્રાવક થાઓ, પછી આગળ વધો કે જેથી કલ્યાણના ભાગ્ય બની શકો.

આ જગ્યાએ એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી કે માત્ર જ્ઞાનાભ્યાસથી કાયસિદ્ધિ નહીં થાય, પરંતુ તેમાં બતાવ્યા પ્રમાણેના અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, ક્ષમાચર્ય અને સંતોષ વિગેરે ગુણો મેળવવાની તેટલી જ જરૂર છે. આનું નામ ક્રિયા પણ કહેવાય છે. આ શુદ્ધ ક્રિયા નથી. જ્ઞાનયુક્ત હોવાથી રસવાળી છે. ઉત્તમ બોધ ને સહાયાર અર્થાત્ જ્ઞાન ને ક્રિયા એ એ વડે જ સાધ્યની સિદ્ધિ થવાની છે, માટે જ્ઞે મનુષ્ય-જિન્દગીને સફળ કરવાની જિજ્ઞાસા જન્યુત થઈ હોય તો પ્રથમ સત્સંગ મેળવો અને તેની સાથે ઉપર કલ્યા પ્રમાણે જ્ઞાનાભ્યાસ કરી સહાયારપરાયણ બનો, વ્રતનિયમ ચલાવ કરો, તપ, જપ, વગેરે કરો. દેવ ગુરુને ઝોળખી તેની યથાયોગ્ય ભક્તિમાં તત્પર બનો. તો જ તમારી મનુષ્યજિન્દગી સફળ થશે. અને તમે તમારા આદર્શ જીવન વડે બીજા અનેક મનુષ્યોને સમાર્થે ગમન કરવાના કારણભૂત બનશો. આવી મનુષ્યજિન્દગી પૂર્વે અનેક વખત મળ્યા છતાં શુદ્ધ ધર્મના આરાધન વિના નિરર્થક ગઈ છે તેવું આ વખત ન અને એ વાત ખાસ લક્ષમાં રાખશો.

પ્રાણીમાત્રને આ લોકમાં (૧) મનુષ્ય, (૨) ધર્મધવણ, (૩) ધર્મ ઉપર વિશ્વાસ અને (૪) સંયમમાં પુરુષાર્થ એ આર ઉત્તમ અંગો અતિદુર્લભ છે.

મનુષ્યપણું પામેલા જે જીવ ધર્મને સાંભળીને તેના ઉપર શ્રદ્ધા રાખે છે તેમજ તે પ્રમાણે પુરુષાર્થ કરીને તપ તમા સંયમી સેવે છે, તે કર્મરતને તદ્દન બંધેરી નાખે છે એટલે કે મોક્ષ મેળવે છે.

—ઉત્તર પ્રધાન સૂત્ર— ૪

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયનાં સાધ્ય, સાધન અને સાધક સંબંધી વિચારણા

લેખક : સુરચંદ્ર પુરુષોત્તમદાસ બદામી, બી. એ., એલએલ. બી.

રિટાયર્ડ સ્પેશલકોઝીઝ કોર્ટ જ્જ.

૧. કોઈપણ પ્રયત્ન સફળતાપૂર્વક અને લાભકારક રીતે સાધી શકાય તેટલા માટે ત્રણ વસ્તુઓ પર ખાસ લક્ષ્ય રાખવાની જરૂર છે. એ ત્રણ પૈકી એક પણ વસ્તુ યથાર્થ ન હોય તો તે કાર્ય લાભકારક નીવડતું નથી અને સફળ પણ થતું નથી. એ ત્રણ વસ્તુઓ:—(૧) સાધ્ય, (૨) સાધન અને (૩) સાધક છે.

આપણા શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય રૂપ પ્રયત્નને માટે પણ આ ત્રણે વસ્તુઓ, કાર્યની શરૂઆત કરતાં પહેલાં, નિશ્ચિત કરવામાં આવેલી છે. આ પ્રસંગે આ ત્રણે વસ્તુઓના સંબંધમાં આપણે કાંઈકે વિચારણા કરીએ તો તે યોગ્ય જ લેખાશે. આપણી સફળતા કેટલે દરજ્જે થઈ છે અને આપણે શા લાભ પ્રાપ્ત કર્યો છે, આપણી ક્ષતિઓ અને ઉણપો ક્યાં ક્યાં અને કઈ કઈ છે, અને જો હોય તો તે દૂર કરવા માટે આપણે શું કરવું જોઈએ એ વિગેરે નક્કી કરવાના માર્ગ તરફ આપણે આ વિચારણાથી વિચરી શકીએ. વિદ્યાલય જેવી સંસ્થાની આવશ્યકતા માટે હાલની પરિસ્થિતિમાં બે મત હોઈ શકે નહિ. પરંતુ સમાજને એકંદરે જોતાં આપણે આ સંસ્થાદ્વારા મેળવી શકતા બધા લાભો મેળવી શક્યા છીએ કે કેમ અને ન મેળવી શક્યા હોઈએ તો તેને માટે આપણી પ્રયત્નિઓમાં શા શા સુધારા વધારા કરવાની જરૂર છે તે બાબત આપણે વિચાર કરી શકીએ. આવાં આવાં અનેક કારણોને લઈને હું આ વિષય પર મારા અદ્ય અનુભવ અને અદ્ય ભુદ્ધિ અનુસાર કેટલાક વિચારો દર્શાવું તો હું ધાંડું છું કે તે સાર્યક લેખાશે.

૨. વિદ્યાલયનું સાધ્ય તેના બંધારણ અને ધારા ધોરણોમાં રપષ્ટ બતાવવામાં આવ્યું છે. “જૈન કોમ અને ધર્મની ઉન્નતિ કરવા માટે કૃગવણીને લગતી અગ્રયની સંસ્થાઓ ફંડના પ્રમાણમાં ખોલવી, કૃગવણીના વિશેષ પ્રચાર માટે યોજનાઓ કરવી અને તેને અમલમાં મૂકવાના પ્રયત્નો કરવા”. આ પ્રમાણેનો ઉદ્દેશ રાખેલો હોવાથી એ તો ચોખ્ખું છે કે વિદ્યાલયનું સાધ્ય જૈન કોમ અને જૈન ધર્મની ઉન્નતિ કરવાનું છે, અને એ સાધ્ય પાર પાડવા માટે કૃગવણીના ક્ષેત્રમાં પ્રયત્નો કરવાની આવશ્યકતા સ્વીકારવામાં આવેલી છે. જૈન કોમ અને ધર્મની ઉન્નતિ કોને કહેવી એ બાબતમાં વિશેષ વિચાર કરવાનું હોય જ નહિ. આ વિદ્યાલયમાં અભ્યાસ કરનાર દરેક વિદ્યાર્થીને વિદ્યાલયમાં દાખલ થતાં પહેલાં પ્રતિજ્ઞા-પૂર્વક લેખી જાહેર કરવું પડે છે કે તે પોતે શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન છે, અને લોન કે હાફ-પેઈજ વિદ્યાર્થીઓના પિતા અથવા વાલીએ પણ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક લેખી જણાવવું પડે છે કે તે પોતે અને તેના પુત્ર મૂર્તિપૂજક શ્વેતાંબર જૈન છે.

વિદ્યાર્થીગૃહમાં રહેતા વિદ્યાર્થીઓના વર્તન વગેરે માટે જે નિયમાવલી કરવામાં આવેલી છે, તેમાં નિયમિત રીતે ધાર્મિક અભ્યાસવર્ષમાં હાજર રહેવા માટે, ધાર્મિક પરીક્ષાઓ આપવા માટે, દરરોજ દહેરાસરણમાં પૂજા કરવા માટે, રજના દિવસોમાં ઠરાવ્યા પ્રમાણે ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવા બાબત, અલક્ષ્ય ખાનપાન નહિ કરવા, અને વિશેષે કરીને રાત્રિભોજન ન કરવા વિગેરે બાબતોના નિયમો કરવામાં આવેલા છે. આ વિગેરે હકીકતથી આપણને ખુલ્લી રીતે સમજાય તેમ છે કે આપણું મુખ્ય સાધ્ય એ પ્રકારનું છે, અને તેમાં પ્રથમ દરજ્જાનું સાધ્ય તો આપણી કોમના વિદ્યાર્થીઓ આપણા મહાન ધર્મનું

રહસ્ય સમજતા થાય, ઉત્તમ પ્રકારે આપણી ધાર્મિક ક્રિયાઓ, અને આચારો અમલમાં રસપૂર્વક મૂકે, તેમજ એ વ્યાખ્યાનો પોતાના જ્ઞાનના અને આચરણના અંગત અનુભવથી ખીળ્યોને પણ રસ લેતા કરે. પણ એ સાધ્ય પાર પડે તેટલા માટે તેઓની આર્થિક સ્થિતિ પણ સારી હોવી જોઈએ. તે ન હોય તો તેઓ એ સાધ્ય સંતોષકારક રીતે સાધી શકે નહિ અને ખીળ્યો ઉપર સારી ઝાંપ પણ પાડી શકે નહિ. તેટલા માટે ખીળ દરજ્જાના સાધ્ય તરીકે વ્યાવહારિક કેળવણી આપવાની આવશ્યકતા માનવામાં આવેલી છે અને વિદ્યાર્થીઓને સારી ઉચ્ચ પ્રકારની કેળવણી મળે તેવા પ્રયંધો રચવાની જરૂરિયાત સ્વીકારાયેલી છે. ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવાની જરૂર છે કે જૈન કામ અને જૈન ધર્મની ઉત્તિ થઈ શકે તે ઉદ્દેશથી કેળવણી આપવાનો ઉદ્દેશ મૂળથી રાખવામાં આવ્યો છે. આ ઉદ્દેશ ખરેખર બહુ દીર્ઘ-દષ્ટિથી રાખ્યો છે અને તે પ્રશંસનીય તેમજ અનુભોદનીય છે. સાધ્ય વિષે આટલું વિવેચન કરી એ સાધવા માટેના સાધન અને તે સાધનોનો લાભ લેનારા સાધકો વિષે આપણે થોડા વિચાર કરીશું.

૩. આપણા વિદ્યાલય માટે જે સાધ્ય નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યું છે તે પ્રાપ્ત કરવા માટે જુદા જુદા પરિસ્થિતિઓ અને સંજોગોને ધ્યાનમાં રાખીએ તો વિદ્યાલયના ઉપાદકો અને સંચાલકોએ પોતાનું બનવું કર્યું છે એમ તો આપણે કબૂલ કરવું જોઈએ, અને તેઓને તે માટે ધન્યવાદ આપવો જોઈએ. વ્યાવહારિક કેળવણી માટે જે સાધનો કરી આપવામાં આવેલાં છે તે કેટલેક દરજ્જે સંતોષકારક ગણાય, જે કે તેમાં પણ ફંડની છૂટ હોય તો ઘણો વધારો કરવાની જરૂર છે જ. મોટાં મોટાં શહેરોમાં પ્રાથમિક, મિડલ અને હાઈસ્કૂલોની કેળવણી, ધંધારોજગારની કેળવણી, તેમજ હાલના સમયને ઉચિત અને જરૂરી અનેક પ્રકારની ટેકનીકલ અને ખીજી કેળવણી આપવાના પ્રયંધો રચાય, ધાર્મિક સાહિત્યનાં પ્રકાશનો થાય, ધાર્મિક ગ્રંથો કરનારી સંસ્થાઓ ખોલાય, જૈનતત્ત્વનું વાતાવરણ ફેલાય તેવા અનેક કાર્યો ચારંભાય, અને એકંદરે જૈનોની આધ્યાત્મિક તેમજ વ્યાવહારિક સ્થિતિ ઉચ્ચ પ્રકારની થાય અને જૈન ધર્મનો પ્રભાવ સર્વ વિશ્વમાં ખીલતો રહે તેવા અનેક ઉપાયો યોગ્ય. જુદા જુદા સ્થળોએ યોર્ડાંગ હાઉસોની વ્યવસ્થા પણ થઈ શકે કે જ્યાં રહીને આપણા ધાર્મિક આચારવિચારનું જ્ઞાન આપણા બાળકો સરળતાથી મેળવી શકે. પણ આ બધામાં પૈસાની રેલછેલ જોઈએ, અને તેની સાથે પૂરતી દેખરેખ રાખનારા અને પોતાના વર્તનથી અને જ્ઞાનથી ઉત્તમ સંસ્કારો પાડી શકે તેવા સંચાલકો, કાર્યવાહકો અને શિક્ષકો પણ જોઈએ. એ જો મળી શકે તો વિદ્યાલય કેન્દ્રસ્થાનમાં રહી તેની અનેક શાખાઓ મારફત આપણું સાધ્ય સાધવામાં ઉત્તમ સંસ્થા બની રહે. એ વ્યાખ્યાત હાલ આપણે ભવિષ્યને માટે રાખીએ. હાલમાં જે પરિસ્થિતિમાં આપણે છીએ તેના ઉપર લક્ષ્ય રાખીને હાલ તો આપણે આપણું કાર્ય ધપાવવું સલાહભરેલું છે. તેમાં ઉપર જણાવ્યું તેમ વ્યાવહારિક કેળવણી માટેનાં સાધનો તો કેટલેક દરજ્જે સંતોષકારક માની શકાય, પણ જે મુખ્ય સાધ્ય સાધવા માટે કેળવણીનું આલંબન લેવામાં આવેલું છે તેને માટેનાં સાધનોમાં અનેક પ્રકારની ન્યૂનતા છે. આને માટે વિદ્યાલયના સંચાલકોનો દોષ કે એકરકારી જણાવવા માંગતો નથી. કેટલીક વ્યાખ્યાનો તો એવી છે કે જે તેઓને અનીચ્છએ ચલાવી લેવાની ફરજ પડે છે, અને આંખ આડા કાન કરવા પડે છે. વિદ્યાર્થીઓને એટલું અને એવા પ્રકારનું ધાર્મિક જ્ઞાન મળે કે જેથી તેઓના ધાર્મિક આચાર અને વિચાર ઉત્તમ પ્રકારના થાય, અને વિદ્યાલયમાં રહેતા હોય ત્યારે તેમજ વિદ્યાલય-માંથી બહાર નીકળ્યા પછી પણ તેઓનાં વાણી અને વર્તન સુશ્રાવક તરીકેનાં હોય, તેઓમાં ધર્મભાવના ખરેખરી પરિણમેલી હોય, અને જે વ્યાવહારિક લાઠન પોતાના અભ્યાસક્રમ તરીકે તેઓએ સ્વીકારેલી હોય અથવા અભ્યાસને અંતે લીધી હોય તે લાઠનમાં ઈતર જનોની સરખામણીમાં દીપી નીકળે અને માનવંતી સ્થિતિમાં આવે એવા જ્યારે આપણે અનુભવ થાય ત્યારે આપણી કામની અને આપણા

ધર્મની વાસ્તવિક ઉત્પત્તિ થયેલી ગણાય. જેટલે દરબજે આ બાબતમાં આપણે આગળ વધીએ તેટલે દરબજે આપણું મુખ્ય સાધ્ય સાધવામાં આપણે સફળ થયા છીએ એમ ગણી શકાય. પણ એથી ઉલટું વિદ્યાલયના ચાલુ વિદ્યાર્થીઓ અને ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીઓ પૈકી જેઓને સુશ્રાવકને શોભે એવા આચાર અને વિચારનું જ્ઞાન પણ ન હોય અને તે તરફ ભાવ કે દિલસોજી પણ ન હોય, અથવા જ્ઞાન હોય છતાં શ્રદ્ધા અને દિલસોજી ન હોય તો તેઓના સંબંધમાં વિદ્યાલય પોતાનું મુખ્ય સાધ્ય સાધવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યું છે એમજ કહી શકાય; અને તેઓ માટે કરવામાં આવેલી તમામ પ્રવૃત્તિ નકામી ગણાય, એટલુંજ નહિ પણ થયેલો ખર્ચ અને મહેનત બરબાદ ગયા અથવા ધર્મવિરોધીઓ ઉભા કરવા માટે થયા એમ કહેવામાં આવે તો તે ખોટું છે એમ આપણે ન કહી શકીએ. આ કારણને લીધે આ બાબતમાં વિશેષ કાળજીપૂર્વક લક્ષ્ય રાખવાની આવશ્યકતા છે.

૪. ધાર્મિક જ્ઞાન આપવા માટે અને ધાર્મિક આચારવિચાર સમજાવવા અને પરિણામવા માટે જે પ્રયાસ કરવાનો છે તે મુખ્યતાએ ધાર્મિક શિક્ષક અને વિદ્યાલયના સુપરીન્ટેન્ડેન્ટના ઉપર અવલંબે છે. અંગ્રેજીમાં કહેવત છે કે “Example is better than precept.” એ કહેવત ખરેખર અનુભવસિદ્ધ છે. એ કહેવતને અનુસરીને શિક્ષક અને સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ બંને પોતાની વાણી અને વર્તનમાં, આચાર અને વિચારમાં સુશ્રાવક હોવા જોઈએ. તેમ હોય તો તેઓની છાપ વિદ્યાર્થીઓ ઉપર અચૂક સારી પડ્યા વગર રહે નહિ. વિદ્યાલયના સંચાલકો જરૂર આ બાબત પર પૂરતું લક્ષ્ય આપતા જ હશે. પણ કેટલીક વખતે એવું પણ બને છે કે યોગ્ય વ્યક્તિ મેળવવા માટે ધણી મુશ્કેલીઓ આવે છે, અને તેવે વખતે ગમે તેવી વ્યક્તિને આ કાર્ય સોંપવાની સંચાલકોને અનીચ્છાએ ફરજ પડે છે. આવા પ્રસંગોએ, વિદ્યાલય એ ધર્મની અને કોમની ઉત્પત્તિ કરવા માટેની સંસ્થા છે એમ ગણીને ધર્મની અને કોમની ઉત્પત્તિ ઇચ્છનાર બંધુઓની પણ ફરજ છે કે આ બાબતમાં રસ લઈ આવા અગત્યના સ્થાનો માટે યોગ્ય પુરુષો મેળવી આપવા માટે ખરા દિલથી તેઓ પ્રયાસ કરે.

૫. વિદ્યાલયમાંથી બહાર પડેલા વિદ્યાર્થીઓએ અમુક અમુક બાબતો તો ખાસ જાણવાની અને યથાશક્તિ આચરવાની હોયજ. સામાયિક, ગુરુવંદન, દેવપૂજન, પ્રતિક્રમણ, સમ્યક્ત્વ, આવકના વ્રતો, સાધુના મહાવ્રતો, નવતત્વ, આઠ કર્મ, ચૈદ ગુણસ્થાન, દેવ, ગુરુ તથા ધર્મનાં લક્ષણો, આ અને આવા આવા બીજા અનેક વિષયોનું જ્ઞાન તેઓએ મેળવેલું હોવું જોઈએ, અને તેમાંથી જે આચરવા લાયક હોય તે પોતે સકારણ આચરી ન શકે તે ભુલી વાત છે, પણ તે આચરવા લાયક છે એવી શ્રદ્ધાપૂર્વક માન્યતા ધરાવનારા હોવા જોઈએ, અને જેઓ આચરતા હોય તેમની અનુમોહના કરી તેમના તરફ પ્રમોદ રાખનાર હોવા જોઈએ. વિદ્યાર્થી આ સ્થિતિમાં આવે ક્યારે ? જ્યારે આ બાબતો તેને અનેક રીતે સમજાવવામાં અને ઠસાવવામાં આવે, અને એ બાબતોનો તેને અભ્યાસ પણ કરાવવામાં આવે અને આચરણમાં મૂકવા માટે ટ્રેવ પાડવામાં આવે, ત્યારે વિદ્યાર્થીને તેમાં રસ પડે. વિદ્યાલયમાં આવી બાબતોની નાની નાની પુસ્તિકાઓ તૈયાર કરાવાય, વિદ્યાર્થીઓના રૂમોમાં, અને બીજા સ્થળોએ એના ઓર્ડો તૈયાર કરી યોગ્યતા પ્રમાણે રાખવામાં આવે, અને તે વિદ્યાર્થીઓના અનાયાસે વાંચવામાં આવે તો તેની અસર પણ સારીજ થાય.

૬. વિદ્યાર્થીઓને પાળવાના નિયમોનો અમલ કરવામાં પણ જેમ બાળકને એસડ પાવા માટે કેટલીક વખત કઠોરતા બતાવવાની જરૂર રહે છે, તેમ તેમાં પણ સખ્તાર્થ રાખવાની જરૂર છે અને તેવી સખ્તાર્થ થતી હોય તો વિદ્યાર્થીઓના માબાપ, વાલી કે તેઓના સગાસંબંધીઓએ એ બાબતમાં તે વિદ્યાર્થીને શોડું ખમવું પડતું હોય તો પણ તેને માટે કોઈ પ્રકારનું વિદ્યાલય વિરુદ્ધ જાહેરમાં વચન

કાઠવું ન જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ ધર્મ અને કામની ઉત્પત્તિ માટે તે કામ કરવાનું યોગ્ય જ હતું એમ જણાવી સંચાલકોને મદદ અને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ.

૭. ધાર્મિક વાંચનનો શોખ વિદ્યાર્થીઓમાં વધે તેટલા માટે તેઓને મોટી રજા દરમિયાન અને છુટ્ટીના દીવસોમાં વાંચવા લાયક પુસ્તકો આપવાં જોઈએ, બની શકે તો તેવા દીવસોમાં સામાયિક લઈને શેઠ કે અનુકૂળતા પ્રમાણે બે ઘડી તો ઓછામાં ઓછું આ વાંચન રાખવું એમ સમજાવી સારી ભાષામાં લખાયેલા અને ધર્મના તત્ત્વો અને આચારોને સુંદર રીતે ઠસાવનારા રસિક પુસ્તકો વાંચવા માટે પ્રેરણા થાય તો તેથી જરૂર મનોવૃત્તિમાં સુધારો થયા વગર રહે નહિ, અને તેની સાથે ધાર્મિક જ્ઞાન પણ સાદું જાહે પામે.

ધાર્મિક ક્રિયાઓ માટે પણ વિદ્યાર્થીઓના ઉપયોગ માટે જરૂરી ઉપકરણો પૂરાં પાડવાં જોઈએ, અને વિદ્યાર્થીઓ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લેતા થાય અને તે તરફ આકર્ષાય એવા પ્રબંધો થવા જોઈએ.

આવી આવી અનેક બાબતો વિદ્યાર્થીઓને ધાર્મિક જ્ઞાન અને ક્રિયા તરફ આકર્ષવા માટે સૂચવી શકાય અને જેમ જેમ વિશેષ અનુભવ મળતો જાય તેમ તેમ તેમાં સુધારો વધારો પણ કરી શકાય.

૮. વ્યાવહારિક કેળવણીને અંગે એક વાત ખાસ જણાવવાની જરૂર છે અને તે શારીરિક કેળવણી વિષે છે. એ તરફ વિદ્યાર્થીઓનું ખેદજનક દુર્લક્ષ્ય રહેતું હોય એમ જણાય છે. શારીરિક કેળવણી માટે જરૂરી પ્રબંધ કરવો એ સંચાલકોની ફરજ છે, પણ તે પ્રબંધનો પૂરેપૂરો લાભ લેવો એ વિદ્યાર્થીઓના હાથમાં છે. કેટલીક વખતે એવું બને છે કે જુદા જુદા પ્રબંધો કર્યા છતાં પણ વિદ્યાર્થીઓ તેનો લાભ લેવા માટે બહુ મેળા દેખાય છે, અને કરેલો અને કરવામાં આવતો ખર્ચ ફોકટ જાય છે. તેથી સંચાલકોને તે પ્રબંધો મુલતવી રાખવા કે બંધ કરવા પડે છે. હાલની પરિસ્થિતિમાં વિદ્યાર્થીઓને શરીરસંપત્તિ સુધારવા માટે ખાસ ઉપદેશ અને પ્રેરણા કરવી પડે એ શોચનીય છે. પોતે અથાગ મહેનત લઈને મેળવેલું જ્ઞાન બે શરીરસંપત્તિ સારી ન હોય તો નિરર્થક થઈ રહે છે, અને તેનો લાભ જોઈએ તેવો લઈ શકાતો નથી અને બીજાઓને આપી શકાતો નથી. આ બાબત ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવી જોઈએ. શરીર તંદુસ્ત રહે અને સંયમી થઈ શકાય તેટલા માટે એના ઉપર અવશ્ય ધ્યાન આપવું જોઈએ.

૯. સાધ્ય અને સાધન બન્ને અનુકૂળ હોય પણ સાધક જે સાધ્ય તરફ ખેદરૂકરી રાખતો હોય અને સાધનો તરફ અભાવ કે એપરવાઈ ધરાવે તો સઘળું કાર્ય નિષ્ફળ જાય. માટે સાધકોને અંગે પણ કાર્ષિક વિચારણા કરવાની જરૂર છે. વિદ્યાલયમાં દાખલ થનારા સાધકો યાને વિદ્યાર્થીઓ આજ વયના હોતા નથી. મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા પાસ કર્યા પછી તેઓ વિદ્યાલયમાં પ્રવેશ મેળવી શકે છે. તેઓમાં તે વખતે થોડા થોડા ધાર્મિક સંસ્કારો તો હોવા જોઈએ તેમજ સામાન્ય પ્રકારનું ધાર્મિક જ્ઞાન પણ તેઓએ પહોંચેલા જ સંપાદન કરેલું હોવું જોઈએ. જે વિદ્યાર્થીઓમાં તે ખિલકુલ હોય નહિ, તેઓને વિદ્યાર્થીઓ માટે કરવામાં આવેલા નિયમો પાળવાનું ફરજિયાત થાય ત્યારે તેમને બહુ વસમું લાગે અને તેઓ તેને પોતાની સ્વતંત્રતાની ઉપર પરાણે તરાપ પડે છે એમ માને અને તેથી બહારના દેખાવમાં તે નિયમોનું પાલન કરવાનું કપટ કેળવે, અને બીજા સહવિદ્યાર્થીઓને પણ પોતાની આવી હલકી વાસનાથી વાસિત કરવાના પ્રયત્નો આદરે. આમ બને ત્યારે આખું તંત્ર અવ્યવસ્થિત થાય, અને સંચાલકોને ધણી મુઝવણ પડે. આવી સ્થિતિ ન થાય, અને વિદ્યાર્થીઓને માટે કરવામાં આવેલા ધાર્મિક નિયમોને સુખરૂપ અમલમાં મૂકવાનું બની આવે તેટલા માટે વિદ્યાલય તરફથી કરવામાં આવેલી સવળતાઓ તરફ વિદ્યાર્થીઓ માન-ભરેલી દષ્ટિએ જુએ, અને આવા નિયમો અને સવળતાવાળા સ્થાનમાં રહીને પોતે કેળવણી લેવા ભાગ્ય-શાળી થયા છે તેટલા માટે પોતાનું અહો ભાગ્ય માને અને એ મેળવી આપનારા વિદ્યાલયના ઉપાદેકો, સંચાલકો

અને સહાયકોને આંતરિક ધન્યવાદ આપે-તેવું બની શકે તેટલા માટે વિદ્યાર્થીઓની પસંદગી કરવા માટે તેઓની પરીક્ષાનું પરિણામ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે તેની સાથે તેઓના ધાર્મિક સંસ્કારો અને ધાર્મિક જ્ઞાન ઉપર પણ લક્ષ્ય આપવું ઘટે. અમુક અમુક પ્રકારના સંસ્કારો અને જ્ઞાન ઓછામાં ઓછા દરેક વિદ્યાર્થીમાં દાખલ થતી વખતે હોવા જ જોઈએ, અથવા અમુક મુદત માટે તેને હંગામી દાખલ કરવામાં આવે અને ખાસ શરત કરવામાં આવે કે અમુક અમુક આખતોનું જ્ઞાન તેણે વધારેમાં વધારે આટલી મુદત દરમ્યાન મેળવી લેવું અને જે તે તેમ કરવામાં નિષ્ફળ જાય તો તેને વિદ્યાલયમાં વધુ વખત રાખવામાં નહિ આવે. હાલમાં કોન્ફરન્સ તરફથી ધાર્મિક પરીક્ષાઓ લેવામાં આવે છે, અનેક સ્થળોએ માધ્યમિક કેળવણી માટે ઓર્ડીંગ હાઉસો છે, અનેક સ્થળોએ ધાર્મિક જ્ઞાન આપવાની પાઠશાળાઓ છે; એટલે અમુક ધાર્મિક જ્ઞાન મેટ્રીકની પરીક્ષા સુધીમાં મેળવવાનું ધણું સુલભ છે અને કદાચ અણુધાર્યા સંગે વશાત્ તે મળી ન શકે તો મેટ્રીકની પરીક્ષા આપ્યા પછી પાસ થઈને વિદ્યાલયમાં દાખલ થવા ધ્વિજ રાખનાર વિદ્યાર્થીને માટે એટલું જ્ઞાન મેળવવું એ ધ્વિજ હોય તો કોઈ પ્રકારે મુશ્કેલ નથી.

૧૦. વિદ્યાર્થી અંધુઓને ઉદ્દેશીને આ પણ જણાવવું ઉચિત અને જરૂરનું છે કે તેઓએ પોતાનું વર્તન વિદ્યાલયમાં તેમજ વિદ્યાલયની બહાર એવા પ્રકારનું રાખવું ઘટે કે જેથી તેઓના સંબંધમાં આવનાર આપણી સમાજના લાઈઓ અને બહેનોના ઉપર એવી છાપ પડે કે વિદ્યાલયમાં રહીને અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ વિવેક અને વિનયવાન થાય છે, દેવ તથા શુભ તરફ ભક્તિ અને બહુમાન રાખનારા અને છે, અને પોતાના સાધર્મીઓ તરફ પ્રીતિ અને વાત્સલ્ય ધરાવનારા હોય છે. આવા વર્તનથી તેઓ પોતાની જાતને સુધારી શકે એટલું જ નહિ પણ પોતાના સ્વજન સંબંધીઓ અને સમાજના અન્ય જનોના ઉપર વિદ્યાલય સંબંધમાં ધણું સાનુકૂલ વાતાવરણ પેદા કરનારા થાય અને તેથી વિદ્યાલયની દરેક પ્રવૃત્તિ માટે ઘણી સરલતા થઈ જાય. વિદ્યાલય સંબંધમાં જાહેર મત સર્વ પ્રકારે અનુકૂલ થાય તો આપણી સમાજમાં અનેક દાનેશ્વરીઓ છે તેઓ પણ-લાગ્યે જ જે પ્રવૃત્તિઓ ચાલી રહી છે તેને પોષવા માટે, અને જે વિશેષ પ્રવૃત્તિઓ વધારવાની સંચાલકો લાવના સેવી રજા છે તે વધારવા માટે પોતાનો હાથ જરૂર લંબાવશે. પણ એથી ઉલટું વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ જે ધાર્મિક જ્ઞાન અને આચારવિચારના સંબંધમાં બિલકુલ દેખાવપૂરતી વૃત્તિ રાખે એટલે કે વિદ્યાલયમાં રહેવાનું હોય ત્યાં સુધી વિદ્યાલયના નિયમો પાળવા જોઈએ એમ માની લઈ તેને એક યોગ્ય રૂપ ગણી અણુદ્રુટક વિદ્યાલયમાં હોય ત્યાં સુધી પાળે કે પાળવાનો કપટી દેખાવ કરે અને વિદ્યાલયની બહાર ગયા, છુટીમાં ધરે ગયા, અથવા વિદ્યાલય છોડી ગયા એટલે તે પ્રવૃત્તિઓ તરફ બિલકુલ બેદરકારી રાખે અને તેમાંથી છુટા થવા બહલનો શ્વાસ ખેંચે, તો તેઓ પોતાનું અહિત કરનાર થશે એટલું જ નહિ પણ વિદ્યાલયનું અને વિદ્યાલયના મુખ્ય ઉદ્દેશનું અહિત કરશે અને વિદ્યાલય તરફ જાહેર જન સમાજની અરુચિ પેદા કરી જે સંસ્થાએ તેમને પોષણ આપ્યું, તેના ઘાતક નીવડશે. આ હકીકત ઉપર વિદ્યાર્થી લાઈઓએ પૂરેપૂરું ધ્યાન આપવાનું છે. અલબત્ત વિદ્યાભ્યાસ કર્યા પછી સંસાર વ્યવહારના અને જીવન પ્રવૃત્તિના અનેક કાર્યોમાં રોકાણ થવાથી વિદ્યાલયની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓનો સક્રિય અમલ કરવામાં અનેક પ્રકારની અડચણો આવવાનો સંભવ છે, પરંતુ તે પ્રવૃત્તિઓ તરફનાં પ્રીતિ અને બહુમાન તો જરા પણ કમી થવાં ન જ જોઈએ. તે પ્રવૃત્તિઓને અનુકૂલતાએ અમલમાં મુકવાની લાવના તો કાયમ જ હોવી જોઈએ.

૧૧. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સાધ્ય, સાધન અને સાધકનો યોગ મળે તો પ્રવૃત્તિ સંતોષકારક કાયમને માટે ચાલ્યા કરે. પરંતુ આપણે જે ખાસ ઉદ્દેશ જૈન કામ અને ધર્મની ઉન્નતિ કરવાનો છે તેને માટે એક વિશેષ બાબતની આવશ્યકતા રહે છે. વિદ્યાલય તરફથી પૂરા પાડવામાં આવેલાં સાધનો દ્વારા

સારી વ્યાવહારિક કેળવણી લઈ ઉત્તમ ધાર્મિક સંસ્કારો પામી ધર્મની ધગશ અને શ્રદ્ધાવાળા વિદ્યાર્થીઓ નીકળે એ ખરું. પરંતુ એ વિદ્યાર્થીઓ અચુક લાઇનમાં જોડાય અને પોતાનો સંસારવ્યવહાર ઈજ્જત-આબરૂભરેલી રીતે ચલાવે અને આગળ જતાં તેમાં દીપ્તી નીકળે અને પોતાના સાધર્મી બંધુઓને સહાયભૂત થઈ શકે એવી સ્થિતિમાં ચૂકાય તો તેઓ ખરેખર કોમની અને ધર્મની ઉન્નતિ કરનારા થાય. હાલની પરિસ્થિતિમાં તો વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસક્રમમાં સફળતાપૂર્વક પાસ થયા પછી પણ ઠેકાણે પડવા માટે કેટલીક વખતે ફાંફાં પડે છે. કોઈ વિદ્યાર્થીઓ કોઈ નોકરી ધંધામાં જોડાય, પણ તેમાં માંડમાંડ પોતાના અને પોતાના કુટુંબના પોષણનો ખર્ચ મેળવી શકે તો તેથી બેકારીમાંથી તેઓ બચે, પણ કોમની અને ધર્મની ઉન્નતિ કરવાનું ભાગ્ય તેઓને પ્રાપ્ત ન થઈ શકે. વિદ્યાલય આ પરિસ્થિતિમાંથી વિદ્યાર્થીઓને બચાવવા માટે કોમના વ્યવહારકુશળ અને વિશેષ ભાગ્યવાન ગૃહસ્થોની દિલસોજી અને સહાયની આશા રાખે, અને તે આશા ફળીભૂત થાય અને વિદ્યાર્થીઓ તેવા દિલસોજી ભાગ્યવાન ગૃહસ્થોની સહાયથી આગળ પડે અને દીપ્તી નીકળે, તો કોમ અને ધર્મની ઉન્નતિનો ઉદ્દેશ બરાબર પાર પડી શકે. જેમ આપણા પોતાના કુટુંબમાં બાળકોને ભણાવી ગણાવી ઠેકાણે પાડવા અને સારી પાચરી પર ચઢાવવા આપણે આતુર હોઈએ છીએ અને તેને માટે બનતા સર્વ પ્રયત્નો કરવામાં કચાશ રાખતા નથી, તેમ આખા જૈન સમાજને એક કુટુંબ તરીકે લેખી કોમના કેળવાએલા બાળકોને ઠેકાણે પાડી સારી પાચરીએ ચઢાવવા કોમના ભાગ્યશાળી ગૃહસ્થોએ આતુરતા રાખવી જોઈએ. વિદ્યાલયના સંચાલકો અને કાર્યવાહકોએ વિદ્યાલયમાંથી તૈયાર થયેલા વિદ્યાર્થીઓનું એક રજીષ્ટર રાખી જે જે કાર્યક્ષેત્રમાં જોડાવવાની તેઓની લાયકાત હોય તેની નોંધ કરી તે મુજબ તેઓ જોડાય તેટલા માટે તેઓનો અને તે કાર્યક્ષેત્રોના અધિપતિઓનો મેળ કરાવી આપવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આપણે સારી રીતે સમજીએ છીએ કે વાડ વિના વેલો ચઢે નહિ. વિદ્યાર્થીરૂપી વેલાને ઉપર ચઢવા માટે આગેવાન ભાગ્યશાળી ગૃહસ્થોએ વાડરૂપ થયું જરૂરનું છે.

ઉપર મુજબની વિચારણાને પરિણામે વિદ્યાલય જેની સંસ્થાએ પોતે નક્કી કરેલા પ્રશસ્ત્ય ઉદ્દેશ સાધવા સારું કયા માર્ગે ચાલવું જોઈએ તે કાંઈક અંશે આપણે સમજી શકીશું. અત્યાર સુધીમાં જે માર્ગે આપણે ચાલતા આવ્યા છીએ તે માર્ગોમાં કયાં કયાં સુધારા વધારા કરવાની જરૂર છે તેની પણ આપણને કાંઈક ઝાંખી થશે. આ જગતના ધણા ખરા વ્યવહારોમાં ભત્કેરીઓ, અને ભિન્ન અભિપ્રાયો તો હોવાના જ પણ તેમાં પરસ્પર ભિન્નતા જણાતી હોય ત્યાં ભિન્નભાવે ચર્ચા કરી, વિચાર કરી આપણું જે મુખ્ય સાધ્ય રાખેલું હોય તે જેમ ઉત્તમ રીતે સાધી શકાય તેવે માર્ગે ચાલવું જરૂરનું છે. મારું તે સારું એમ નહિ માનતાં સારું તે મારું એમ માની આપણું કાર્ય આપણે આગળ ધપાવવું જોઈએ. આપણું વિદ્યાલય પોતાના જૈન કોમ અને ધર્મની ઉન્નતિ કરવાના શુભાત્મ કાર્યમાં સદા સફળ રહે એ અંતરની અભિલાષા સાથે મારો આ લેખ હું પૂર્ણ કરું છું.

જીવનના પ્રસંગો કાંઈ ધાર્યે પ્રસંગે બનતા નથી. પ્રસંગ બને અને ચુલ્હપતિને યોગ્ય જણાય તો તો એવીશો કલાક ધર્મોપદેશનો જ સમય ગણાય. પરંતુ એક બીજી વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે છે. ધર્મોપદેશમાં જેમ ચુલ્હપતિ એ પ્રસંગ અને સત્યને ખોલતાં પોતાનાં કરી લે અને ત્યાર પછીજ તેને વાણીમાં ઉતારે એ જરૂરનું છે, તેમ વિદ્યાર્થીની અભિપ્રયતા પણ જોઈએ. પાત્ર અભિપ્રય નહિ હોય તો જેટલું રેકોર્ડો તેટલું વધું જરી; વિદ્યાર્થી કાન નહિ મડિ તે સંપેદા પવનમાં બીડી જરી. વિદ્યાર્થીની અભિપ્રયતા જોઈ લેવી એ પણ ચુલ્હપતિનું કામ છે; અને એવી અભિપ્રયતા ન હોય તો ધણીવાર ઉપદેશને પાછો વાળી લેવા એમાં પણ ઠકાવણ છે.

—વૃત્સિહમસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ.

જૈન જગતને રહેવાનાં સાસાં થઈ પડ્યાં છે. આગસુઓને ઉત્તેજન આપવાની હિંમાયત હું કરતો નથી. પણ મુંબઈ, અમદાવાદ, રાજકોટ જેવાં મોટાં નગરોમાં સારાં હવા અજવાળાવાળાં ઘરો મળતાં નથી, જો કે સોસાયટીઓ નીકળતાં અસહની સ્થિતિમાં ઘણો સુધારો થઈ ગયો છે તે ખરું છે. આ વિષય ઉપર ઘણા ભાઈઓએ આગ્રહ કર્યાં લખાણો કર્યાં છે, એટલે એ વિષે હું વિશેષ નહીં લખું.

જૈનોની બેકારી દિલ કંપાવે એવી હોય છે. જૈનો ઘણા તાલેવર છે એવી માન્યતા બંધે હોય છે એટલે જૈન બેકારી તરફ લોકોનું લક્ષ બહુ જતું નથી. બ્રાહ્મણો બીખ માગી શકે, ખીજા લોકો મજૂરી કરી શકે, પણ જૈનો બીખથી કે મજૂરીથી નિર્વાહ કરી શકે નહીં. મજૂરી તેમને માટે વર્જ્ય છે. જૈનોના જૂના ધંધાઓ કસવગરના થઈ ગયા છે. સરકારી કાયદાઓથી સરાઈનો આબરુદાર ધંધો નાશ પામતો જાય છે. ખેડૂતો અને કારીગરો આ કાયદાઓનો લાભ લઈ જૂનાં દેવાં આપતા નથી અને સમાજવાદીઓ તેવી મનોવૃત્તિને ખોટું પોષણ આપે છે. ગામડાંમાં અને શહેરોમાં વર્ગવિગ્રહો અને નાતજાતવિગ્રહો પેસી ગયા છે. જૈનોને નોકરીના દરવાજાઓ બંધ થઈ ગયા છે; કારણ કે તે માટે ગરાસિયાઓ વગેરે હવે હરીફાઈમાં ઊતરવા માંડ્યા છે. જૈન સંખ્યા એટલી નાની છે કે જૈનો સંગઠન કરે તોય તેઓ બેકારીને પહોંચી વળશે નહીં. અત્યારસુધી અદ્ય સંખ્યા છતાં તેમની લાગવગ સારી હતી, પણ હવે વિરોધબળો વધતાં જાય છે. આ જમાનાનું રાજકારણ આ વિરોધબળને પોષક નીવડે એવો ભય રહે છે. મત ઉપર સત્તા અવલંબે, તો જૈન મત ઘણા ઓછા રહેવાના. મોટાં શહેરોમાં આ વિરોધબળ બહુ જણાતું નથી, પણ કસબાઓમાં અને ગામડાંમાં તે બળ રપટ જણાઈ આવે છે. હમણાં સુધી જૈનો દેશવર જઈ કમાણી કરતા હતા. હવે દેશવરનાં દ્વાર બંધા માટે બંધ થતાં જાય છે; તેથી આપણી બેકારીનો વિષય આપણી પાસે ખાસ વિચાર મગિ છે. નોકરીથી બેકારી કદી ઓછી થાય નહીં. બેકારીનો ઉપાય વધારે ઉપાદાન કરવું તે જ છે. એ અર્થશાસ્ત્રનો, સમાજશાસ્ત્રનો અને રાજકારણનો વિષય છે. પણ જૈનોએ તેનો ખરેખર વિચાર કરવો ઘટે છે. સારી સ્થિતિ હોય તો જ સંસ્કૃતિ ટકી શકે છે અને જૈન સમાજની આબાદીમાં જૈન વિચારનું મારું ભવિષ્ય છે, વર્તમાન યુદ્ધ પૂરું થશે, વેપાર રાજગાર વધશે, હિન્દ તે માટે મોટો પ્રયત્ન કરશે, અને જો યુદ્ધ હિન્દમાં ન પેસે અને જો આપણે ત્યાં આંતરવિગ્રહ ન જામે, તો આપણા સમાજ માટે ભવિષ્ય ઘણું જીજ્ઞાં છે. જૈનો મુખ્યત્વે મૂજરાત-કાઠિઆવાડમાં વસે છે. આ પ્રદેશ દરિયાઈ પ્રદેશ છે. તેથી વેપાર રાજગારમાં તે ભવિષ્યમાં સારું સ્થાન લેશે. જૈનોએ એ સ્થાનથી પોતાનું ભવિષ્ય જીજ્ઞાં કરી લેવું ઘટે છે.

આપણા સમાજનું સંગઠન નબળું છે, છતાં ખીજા સમાજોની અપેક્ષાએ તે મને તો ઠીક ઠીક લાગે છે. આ સંગઠન વધારે લક્ષ માગી રહ્યું છે. આપણો સાધુસાધ્વીવર્ગ તેમાં સારી સેવા આપી શકે. હું તેમને તેમના મહાનતના પાલનથી વિરુદ્ધ વર્તાવ રાખવા કહેતો નથી. પણ તે વર્ગ જો પોતાની શિથિલતા છોડી દે, પોતાની અતિ સાંપ્રદાયિકતાનો ત્યાગ કરે, લોકોના ધનને ખોટાં ખરચ તરફ વળતાં અટકાવી તેનો સદુપયોગ કરાવે, લોકશક્તિને સંગઠનના કામમાં ઝેરે, તો તેઓ સમાજની અનન્ય ઉન્નતિ સાધી શકે. એ વર્ગમાં વિદ્વતા છે, સ્વાર્થત્યાગ છે, મનોબળ છે, ઉદ્વમ છે, વિચારસામર્થ્ય છે; પણ તેમનામાં અત્યારે કુસંપ છે, અને તેમની દષ્ટિ સાંપ્રદાયિક, અતિ વૃદ્ધી અને અતિ સંકુચિત છે. ઉપરાંત તેમનું શિક્ષણ એકદમ મધ્યકાલીન છે. તેથી તેઓ સમાજની વર્તમાન અને ભવિષ્યની દશાનું ખરેખર દર્શન કરી શકતા નથી.

આપણી કોન્કર-સો વગેરે આપણી સામાજિક અને ધાર્મિક સ્થિતિનું અવલોકન કરે એવી ઈચ્છા આપણે અહીં પ્રકટ કરીએ, અત્યારસુધી તે સંસ્થાઓ આપણા જૂના સાહિત્યને પ્રકટ કરવામાં ખાસ

રોકાએલી જોવામાં આવે છે. જૈન પત્રો આ વિષય ઉપર જોટલી ચર્ચા કરે છે, તેટલી ચર્ચા જૈન સમાજની સ્થિતિ ઉપર કરતાં જોવામાં આવતાં નથી. દિગંબર-શ્વેતાંબર ઝઘડાઓ, સ્થાનકવાસી-શ્વેતાંબર ઝઘડાઓ, મંદિરોની વ્યવસ્થા, સંઘનાં તડ, સાધુસાધ્વીઓના પક્ષપક્ષાંતરો, દીક્ષા પ્રકરણ, આ સવાલો આપણી સમાજસ્થિતિ પાસે એકદમ ગૌણ છે. દરેક જૈનનું જૈનત્વ ખીલી નીકળે તે પ્રયાસ હવે એકદમ આવશ્યક બન્યો છે.

આ સવાલ સાથે એક ખીળે સવાલ મને સૂઝી આવે છે. આપણો જૈન સમાજ ધર્મપરત્વે સ્વર બેદરકાર બનતો જાય છે, અને તે જ સાથે ધર્મનું ખરું સ્વરૂપ તેને યોગ્યરીતે પહોંચી શકતું નથી. સાધુસાધ્વીઓની સંખ્યા ઓછી થતી જાય છે. જેઓ છે, તે બધે ફરી શકતાં નથી. જેઓ ફરી શકે છે, તેઓ સમાજને યોગ્યરીતે પહોંચી શકતાં નથી. ગામડાંના જૈનોની સ્થિતિ તો દયાજનક છે. અત્યારે એવો સમય આવી પહોંચ્યો છે, જ્યારે ગામડાંના અને શહેરોના જૈનોના આચારવિચાર શુદ્ધ જૈન રહે અને શુદ્ધ જૈન ટકી રહે તે માટે આવક અને સાધુ એ બે વચ્ચે કોઈ જુદી સંસ્થાના ઉપયોગ કરવો ઘટે છે. આ વિચારનો હું અહીં નિર્દેશ માત્ર કરું છું. પૂર્વે એવી સંસ્થા હતી કે કેમ તે વિચારવાનું કામ હું અન્વેષકને સોંપું છું. અત્યારે એવી સંસ્થાની જરૂર મને તો લાગે છે. અનેક ગામડાં છે, જ્યાં સાધુસાધ્વીનું યોગસામું વરસો થયાં થયેલું હોતું નથી. આપણા સમાજની ઓછી થતી જતી સંખ્યા આ વિટંબનાને ક્યાં સુધી સાંખી શકશે ?

આશા છે કે આ સૂચનાઓ ઉપર કાંઈક, અને કોઈક રથળે, વિચાર થશે અને તેનો કાંઈક માર્ગ નીકળશે.

સમસ્ત હિંદની પ્રભુ સાર્થ જૈનોમાં પણ બેકારી વધતી રહી છે. આપણો દેશ પરાધીન છે ત્યાં સુધી બેકારીને પૂરી રીતે દિટાવી શકવાના તો નથી જ, છતાં પણ જૈન જેવા પ્રખ્યાત સુખી સમાજ એ બિલકલે અંગે બહુ કરી શકે છે. આપણાં શ્રીમંતો અને ઉદ્યોગપતિઓ આ પ્રશ્નમાં રસ લે અને સક્રિય થાયો. આપિ તો કેટલેક દરબને બેકારી જરૂર ઓછી થાય. જૈન સમાજમાં એકમની ગેરહાજરીથી આ દિશામાં કાર્ય કરવામાં કેટલીક મુશ્કેલીઓ નડે છે, તેથી એકમ સ્થાપવાનો પુરુષાર્થ સેવાય તો ઇચ્છવા યોગ્ય છે; પણ એકમના અભાવનું કારણ આગળ ધરાવે કાર્ય કરતાં અટકતું એ કાંઈ રીતે ઇચ્છવા યોગ્ય નથી. આપણે નિઃકામ વૃત્તિથી, નિઃસ્વાર્થ ભાવે, સેવાની ધગશથી બેકારી ઓછી કરવા કામ કરતા થઈ જશું, તો બેકારી જેવા મતબેદરહીત પ્રશ્નથી આપણા સમાજમાં ગેરહાજર દેખાતી એકતા જરૂર આવી મળશે, તેમ હું માનું છું.

બેકારીનો પ્રશ્ન શહેરો કરતાં ગામડાંને વધુ સ્પર્શી રહ્યો છે. ગામડાંના બાઇઓને અશિક્ષિત કે અકુશળ ગણીને આપણે તેમના તરફ બેદરકાર રહ્યા છીએ. પરિણામે આપણું એ મહત્ત્વનું અંગ હાલ ચૈતન્યહીન બની ગયું છે; એ દુઃખદ સ્થિતિનું પ્રાયશ્ચિત્ત આપણે કર્યું છુટકા છે. ગામડાંના આપણા વાઈઓમાંથી ધર્મના સંસ્કાર ઓછા થતા જાય છે, કારણ કે તેમને તે સંસ્કાર મેળવવાનું સાધન હોતું નથી તેમજ તેઓની આંતરિક સ્થિતિ પણ જોઈએ તેવી સારી નથી એને લઈને તેઓ ધાર્મિક સંસ્કાર ન મેળવી શકે, તો જૈન સમાજ, શહેરો અને ગામડાંઓનો બેકારીનો પ્રશ્ન સંયુક્ત રીતે વિચાર કરી, એવી યોજના કરવી જોઈએ કે બંનેને પરસ્પર લાલ મળે. હું આશા રાખું છું કે બેકારી જેવા નિદોષ પ્રશ્નને ઉકેલ કરવામાં શ્રીમંત અને ઉદ્યોગપતિઓ સહકાર આપશે અને બદલાયેલા યુગને પિઠાળીને ઘાનની દિશામાં બેકારીને અગ્રસ્થાન આપશે, તો સમાજની ઉન્નતિ જરૂર થઈ શકશે.

—શ્રી જૈન શ્વેતાંબર ઠોન્દર-કાના પંદરમા અધિવેશનના સ્વાગતસામિતિના પ્રમુખ સ્થાનેથી—

નવવિચારકો અને દાન

લેખક : પં. હસમુખ માલવણિયા.

શાસ્ત્રોએ દાનનો મહિમા ગાયો અને પરંપરાથી શાસ્ત્રવાચનમાં એ મહિમાપાઠ થવા લાગ્યો એટલે સમાજમાં દાનની પ્રવૃત્તિ તો શરૂ થઈ ગઈ. પછી તો વસ્તુતઃ દાન શું કરેવાય, દાતા કેવો હોય, તેવું પાત્ર કોણ હોય, દાન ક્યારે અને કેવી રીતે દેવું,—એ બધું વિચારવાનું છોડી ફક્ત માત્ર દેવું એ દાન અને ગમે તે, ગમે ત્યારે, ગમે તેને, ગમે તેવી રીતે દે—એ બધું દાનની ક્રાંતિમાં ગણાવા લાગ્યું. જેમ પ્રત્યેક આચાર વિધિ માત્ર શ્રદ્ધિ એ જ તેને પાળવાનું નિયામક તત્ત્વ ધર્મ પશું છે, તેમ દાનની પણ એક શ્રદ્ધિ ધર્મ ગઈ અને આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ કે કોઈ પણ નિયમ કે આચાર જ્યારે શ્રદ્ધિનું રૂપ પકડી લે છે, ત્યારે તે નિયમ કે આચારના પાલનમાં વિચારને જરા પણ સ્થાન રહેતું નથી. એટલે દાને પણ જ્યારે શ્રદ્ધિનું રૂપ ધારણ કર્યું, ત્યારે તેની પાછળ કોઈ પણ જાતના વિચારને અવકાશ ન રહ્યો એ તો સ્પષ્ટ છે.

સમાજમાં આવી દાનની શ્રદ્ધિ સાથે નવવિચારકોએ માથું ઊંચકયું—જ્યાં ભક્તોને ભરપેટ ખાવાનું મળતું ન હોય, ત્યાં વીતરાગ ભગવાન માટે મહાલય બંધવા કે તેમને હીરામાણિકથી વિભૂષિત કરવા; મનુષ્યોને રહેવા નાની કોટડીની પણ સગવડ ન હોય, છતાં ત્યાગીઓ માટે મોટા ઉપાશ્રયો બંધાવવા; પોતે અભણ રહીને પણ જ્ઞાનપંચમીના ઉજમણામાં પુસ્તકોની સલાહી કરવી; નોકરને દીક દીક બોજન મળે છે કે નહિ, તેની દરકાર તો લેવી નહિ, પણ પોતાની તપસ્યાના ઉજમણામાં કે એવા કોઈ પ્રસંગમાં સંબંધોળન કરાવવું; ધરે જૂખ્યો ભિખારી માગવા આવે તો આદર તો ક્યાંથી હોય ? હડધત કરી તેને પાછા કાઢતાં શરમ પણ ન આવે છતાં વેશધારી કોઈ પોતાના સંપ્રદાયનો સાધુ આવી ચડે તો આવરયકતાથી અધિક પણ પરાણે આપવું,—આ અને આવી બીજી અનેક પ્રકારની દાનની શ્રદ્ધિઓ વિરુદ્ધ નવવિચારકોએ પોતાનું માથું ઊંચકયું.

પરિણામે સમાજમાં નાનો એવો પણ એક વર્ગ ઉત્પન્ન થયો છે જે આવી દાનની શ્રદ્ધિમાં પોતાને હાંમલા માગતો નથી. એટલું જ નહિ પણ પ્રસંગ આવ્યે એ શ્રદ્ધિદાન સાથે પોતાનો વિરોધ બલપૂર્વક નોંધાવે છે અને કોઈ પ્રસંગે સફળ પણ થાય છે. આ પ્રમાણે સમાજમાં શ્રદ્ધિદાન વિરુદ્ધ જે હીલચાલ ધર્મ છે તે આંશિક સફળ ધર્મ ગણાય, કારણ હજી શ્રદ્ધિદાનોની પરંપરા એકદમ અટકી પડી નથી.

પણ એ નવવિચારકોને પણ એક લાલચત્તાની જરૂર છે. ખાસ કરીને જૈન સમાજને લક્ષીને હું અહીં ચર્ચા કરવા માગું છું.

શ્રદ્ધિવાદીઓના દાનો અંધપરંપરાથી પ્રેરાયેલા હોય છે, તેની પાછળ વિચારબળ નથી હોતું, યશની આકાંક્ષા હોય છે, તેમાં પાત્રપાત્રનો વિવેક નથી, આ અને આવા બીજા બધા દોષો છતાં એકવાત તો આપણે સ્વીકારવી જ પડશે કે તેઓ આપે છે. નવવિચારકોનો વિરોધ આપવા સાથે નથી, પણ આપવાની રીત સાથે છે. આ વસ્તુ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવી જોઈએ. અર્થારે બન્યું છે એવું કે દાનની રીતનો વિરોધ કરતાં કરતાં વધતે જાય અંશે જાણે દાનનો પણ વિરોધ ધર્મ ગયો હોય તેમ જણાય છે. અવિચારીપણે આપવું એ તો અચુકત છે જ, પણ એથીયે વધારે અચુકત તો દાનનો જ સંક્રાંચ કરીને પરિબ્રહ્મને વધારવો એ છે. એટલે નવવિચારકોએ ખોટાં દાનોનો વિરોધ કરવામાં પાછી પાની કરવાની જરૂર નથી, પણ સાથે સાથે પોતાની દાનની નવી રીતો પણ સમાજમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં પાછી પાની કરવાની નથી એ જૂલયું ન જોઈએ.

દાનનો પ્રવાહ જે ઉલટી રીતે વહી રહ્યો છે, તેને બદલે ઉપયોગી ક્ષેત્રમાં વાળવાની જરૂર છે અને એ કામ નવવિચારકોએ જ શરૂ કરવું પડશે; કારણ એ નવા માર્ગમાં રૂઠ લોકોને તો હજી અદા જમી જ નથી, એટલે તેઓ તો એ માર્ગે જવાના જ નથી. નવવિચારકોની શ્રદ્ધા એ નવા માર્ગમાં જમી હોય, તો પોતાના દાનનો પ્રવાહ એ માર્ગે વાળી તેની ઉપયોગિતા પૂરવાર કરવી પડશે. અને એક વાર એવી ઉપયોગિતા સિદ્ધ થઈ, એટલે સૌ કોઈ એ માર્ગે વળવાનું. આમ ન અને ત્યાં સુધી માત્ર રૂઠ દાનનો વિરોધ ધાર્યું ફળ આપી શકે નહિ.

એક એવો અવસર હોય છે, જ્યારે કોઈ પણ વસ્તુનો માત્ર વિરોધ કરીને બેસી રહ્યાં તો પણ યોગ્ય ગણાય, પણ એને મર્યાદા હોય છે. એ મર્યાદાનું અતિક્રમણ કરીને પણ માત્ર વિરોધ કરીને બેસી રહેવામાં આવે તો એ વિરોધ પણ ધારી અસર ઉપજાવી શકતો નથી. રાજનૈતિક ક્ષેત્રમાં કોંગ્રેસની અચારે જે પ્રગતિ આપણે જોઈએ છીએ, તે આવા વિરોધપ્રદર્શન ઉપરાંત વિધાયક કાર્યક્રમને જ આભારી છે. તે જ પ્રમાણે દાનના વિરોધપ્રદર્શન ઉપરાંત હવે જો એ વિરોધને બેઠો ન પડવા દેવો હોય તો નવવિચારકોએ પોતાના તરફથી ક્રાંતિક વિધાયક પ્રવૃત્તિ પણ ઉપાડવી જોઈએ.

આપણી કોન્ટ્રી-સો અને યુવકમંડળોએ અનેક પ્રકારની વિધાયક સૂચનાઓ મૂકી છે. એકારી નિવારણ, ઔદ્યોગિક શાળાઓ, છાત્રાલયો, ગુરુકુલો, પુસ્તક પ્રકાશન, સહકારી મંડળ અને એવી અનેક પ્રવૃત્તિઓ સમાજ સામે દાનની નવી દિશા સૂઝે એટલા માટે મૂકી છે. પણ હજી તેમાંથી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ એકાદ અપવાદ સિવાય પગભર તો શું પણ સાચી દિશામાં શરૂ પણ કરવામાં નથી આવી. બન્યું છે એવું કે દાતા બદલાયો નથી પણ તેણે રૂઠિદાનો ઉપરાંત આ નવા ક્ષેત્રોમાંથી પણ કોઈ કોઈને અપનાવ્યા છે. પરિણામે ક્ષેત્ર તો નથી, પણ તેમાં વર્ચસ્વ એ અયોગ્ય દાતાઓનું જ છે. તેમજ દાન પણ વિચારપૂર્વકનું નહિ, યોજનાપૂર્વકનું નહિ. યોજના નવવિચારકોએ મૂકી પણ તેના માટે નાણા રૂઠિવાદીઓ તરફથી જ મોટે ભાગે મળ્યા એટલે પરિણામે યોજના અભરાઈએ રહી અને નવા માર્ગોએ વપરાયેલું ધન પણ નવવિચારકોએ ધારેલ પરિણામ આપી શક્યું નહિ.

આ વસ્તુસ્થિતિ આપણા સમાજની કોઈ પણ બોર્ડિંગ, કોઈ પણ ગુરુકુલ કે એવી કોઈ પણ સંસ્થાનું સંચાલન જોવાથી પ્રચક્ષ થઈ જશે. સમાજ સામે નવવિચારકોએ બોર્ડિંગ કે ગુરુકુલોની યોજના મૂકી, પણ પૈસા તો તેમાંના કોઈકે જ આપ્યા. અને વધારે ભાગના પૈસા રૂઠિવાદીઓ પાસેથી જ ગમે તે પ્રકારે-કહો કે યશને નામે-પડાવ્યા. આખરે એ સંસ્થાઓનું સંચાલન નવવિચારકોમાંના કોઈકેજના હાથમાં રહ્યું અને મોટા ભાગના સંચાલકો રૂઠિવાદીઓ જ નીમાયા. પરિણામે સંસ્થાનું જોખું તો નવું, પણ તેમાં પ્રાણ તો જૂનોપુરાણો જ રહ્યો. એટલે અચારે વળી પાછું એ સંસ્થાઓ પણ નકામી છે, તેમાં માત્ર જૂની રૂઠિઓ પ્રમાણે બધું કામ ચાલે છે, નવાવિચારને અવકાશ નથી એ બધું કહેવાનું બાકી જ રહ્યું.

એટલે માત્ર યોજના આપવાથી કામ ન ચાલે, પણ તે સાથે વિચારકોએ થોડો ધણો ત્યાગ પણ કરવો જોઈએ. સંસ્થા ન ચાલે એ બહેતર છે, પણ સિદ્ધાન્ત વિરુદ્ધ ચલાવવા માટે પૈસા મળે તો પણ અમાલ્ય છે-એવો સિદ્ધાન્ત લઈને બેસવું જોઈએ. અને જો તેમ થાય, તો જ કોઈ આદર્શ સંસ્થા ચાલી શકે.

પંજાબમાં એક એવો નવો મીર્જાઈ મુસ્લીમ સંપ્રદાય છે, જેના પ્રયેક અનુયાયીની એમ ફરજ મનાય છે કે તેણે પોતાની કમાણીનો અમુક હિસ્સો જુદો કાઢી મુખ્ય પેઢીમાં મોકલી આપવો. એ પૈસાનો ઉપયોગ એ સંપ્રદાયવાળા પોતાની મસાદો બાંધવામાં અને મોટે ભાગે કામના વિદ્યાર્થીઓના ઉચ્ચ શિક્ષણ પાછળ ખર્ચે છે. એ સંપ્રદાયના શ્રી ગુરુદેવાખાન જેવા સભ્યો છે અને ખાસ વાત

તો એ છે કે તેનો કોઈ સભ્ય અભણ નથી. પ્રત્યેક શીખ સૈનિક પોતાનો પ્રથમ પગાર ગુરુદ્વારાને આપી કૃતાચિંતા અનુભવે છે એ તો જાણીતી વાત છે. આમ આપણી સમાજમાં નવવિચારકોનો એક એવો વર્ગ ઊભો થવો જ જોઈએ, જે પોતાની કમાણીનો અમુક ભાગ તો જુદો કાઢી પોતાના વિચારાનુકૂળ ચાલતી સંસ્થામાં વાપરે.

એક તરફથી સમાજવાદ કે સામ્યવાદ જેવા વાદોની વાતો કરવી અને બીજી તરફ પોતાનો પરિગ્રહ દિનપ્રતિ કેમ વધે તેની શીકર કરવી. જ્યાં સુધી આ સ્થિતિ રહે, ત્યાં સુધી સમાજમાં નવવિચારને અનુકૂળ કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ પગભર થઈ શકે નહિ એ તો દેખીતી વાત છે.

દાન એ કોઈ બીજાની દયા ખાઈને નહિ, પણ પોતાનો પરિગ્રહ એછા કરવાની દૃષ્ટિથી જ અપાતું જોઈએ. દાન વિષેની આ નવદષ્ટિ જો સાચી હોય તો પછી નવવિચારકોએ પરિગ્રહ વધારવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કે ઘટાડવા ? અને જો તેઓ ઘટાડવા પ્રયત્ન કરે, તો મને નથી ઝાગતું કે આપણું કોઈ પણ કાર્ય માત્ર નાણાને અભાવે પાંગળું બની જાય.

આચારવિનાનો વિચાર માત્ર માનસિક યોગ્યે બની જાય છે એ સૂચ આપણે જ નિરંતર ધ્યાનમાં રાખીએ, તો આપણી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ હમેશાં વેગવંત જ બનવાની એ નિઃસંશય છે.

એટલે કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ ચલાવવી હોય તો નાણાં ગમે તેનાં નહિ, પણ એ પ્રવૃત્તિમાં સંપૂર્ણપણે તાદ્દર્ય અનુભવનાર વ્યક્તિએ જ કાઠવાં જોઈએ અને તેવી વ્યક્તિનાં જ લેવાં જોઈએ. જો આમ બને, તો જ કોઈ પણ સંસ્થા ધાર્મ્ય પરિણામ આપી શકે.

આ કંજવણીપ્રચાર કે બંકરાજાનવારણની દિશાએ કરાવે કે યોજનાઓ આપણને બહુ દૂર લઈ જઈ શકે તેમ નથી. તે બંને બાબતમાં આખરે તો કોઈની જ જરૂર છે અને તે માટે ધનવાનોએ આગળ આવવાની જરૂર છે. જૈન ધનવાનો પોતાની દાનવૃત્તિ માટે જગમશીલુર છે; પણ આજે દાનના પ્રવાહો અદલાવાની જરૂર છે. હાલની પરિસ્થિતિ અસાધ્ય ધ્યાનમાં લઈ સમાજને કચ્ચાણ વિશેષ કેમ સહાય અને દાનના સાત ક્ષેત્રો પૈકી કયા ક્ષેત્રોને દાનની વિશેષ અગ્રિયાત છે, તેના ખ્યાલ કરીને તે ક્ષેત્રોમાં દાનનો પ્રવાહ વાળવો જરૂરી અને ઉપયોગી છે. આજે જૈન સમાજનો અનેક રીતે ક્ષાસ થઈ રહ્યો છે, સંખ્યા વટલી જાય છે, આર્થિક પરિસ્થિતિ બગડતી જાય છે, કંજવણીમાં પણ સારી રીતે પહોંત છે. એ સમાજ કૌણ ચરે, તે બન્યે બિનાલ-યોને કોણ સાચવશે ? અને જ્ઞાનલેહારોનો કોણ ઉપયોગ કરશે ? માટે આજે તો અન્ય દાનક્ષેત્રોને ગૌણ બનાવીને આવક અને આવિકાઓની સ્થિતિ સુધારવા પાછળ જ સર્વ દાનપ્રવાહોનું એકીકરણ થવાની જરૂર છે. પારસીપંચાયતફંદગી યોજના એક નાની સરખી પારસી કોમને કેટલી બધી આશીર્વાદરૂપ બનેલ છે ? શું આપણે ત્યાં આવું 'મોટું ફંડ ઊભું' થઈ ન શકે કે જે કોમની કંજવણીની જરૂરિયાતોને અસાધ્ય પહેાંચી વળે અને વધતી જતી બંકારીમા પણ રાહત આપી શકે ? જૂની દષ્ટિ અને ધરેડવાળા ધાનવૃત્તિ સાથેથી જાણ્યોને આ બાબતનો યોગ્ય વિચાર કરવા મારી આગ્રહપૂર્વક વિનંતી છે.

— શ્રી જૈન શ્રેતાંબર કોન્વેન્શનના પંદરમા અધિવેશનના પ્રમુખસ્થાનેથી --

જીવનો અનેકાન્ત

લેખક : પં. મુખલાલજી સંઘવી

કલ્પના, તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ એ ત્રણ માનવી જીવનની, ખીજા કોઈના જીવનમાં ન હોય તેવી, વિશેષતાઓ છે. તેમ છતાં આ ત્રણે વસ્તુઓ એક જ કોટિની કે એક જ સરખા મૂલ્યવાળી નથી. કલ્પના કરતાં તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્થાન જિંદગી છે, એટલું જ નહિ, પણ તે સ્થાયી અને વ્યાપક પણ છે. ધર્મનું સ્થાન તો તત્ત્વજ્ઞાન કરતાંય યડિયાતું છે, કારણ ધર્મ એ તત્ત્વજ્ઞાનનું પકવ પરિણામ-રૂપ માત્ર છે.

કલ્પનાઓ ક્ષણેક્ષણે નવનવી અને તે પણ જુદી જુદી વ્યક્તિઓમાં નવનવરૂપે ઉદ્ભવે છે. એ બધી કલ્પનાઓ કાંઈ સ્થિર નથી હોતી તેમજ સાચી પણ નથી હોતી. તેથી કલ્પના કરનાર વ્યક્તિ પણ પોતે શેવેલી અને પોષેલી કલ્પનાઓને ઘણીવાર અને મોટે ભાગે ફેંકી જ દે છે, એને એ બદલ્યા પણ કરે છે. જો કાંઈ વ્યક્તિ પોતાની કલ્પનાઓને સત્યની કસોટીએ નહીં કસાયા છતાં સંઘ્યા જ અને પોષ્યા જ કરે, તોય એ કલ્પનાઓને ખીજા લોકો સ્વીકારતા કે અપનાવતા નથી. તેથી ઉલટું જો કાંઈ કલ્પના સત્યની કસોટીએ કસાતાં પાર ઊતરે, તેમાં જાતિ જેવું ન જ રહે, તો એવી કલ્પના ગમે તે કાળ, ગમે તે દેશ અને ગમે તે જાતિના મનુષ્યમાં જન્મી હોય છતાં તે કલ્પના પોતાની સત્યતાના બળના પ્રમાણમાં સર્વત્ર સ્વીકારાવા લાગે છે અને તે કલ્પના સ્થાયી બને છે. આવી જ સ્થિર કલ્પનાઓ તત્ત્વજ્ઞાન તરીકે લેખાય છે. અને તે જ ક્યાંઈ સીમાબદ્ધ ન રહેતાં સાર્વજનિક કે બહુજનગ્રાહ્ય સંપત્તિ બને છે. માનવી, પરીક્ષણશક્તિ જે તત્ત્વજ્ઞાનને કરી સમરૂપે સ્વીકારે છે, તે જ તત્ત્વજ્ઞાન પછી કાળક્રમે ધીરેથી કે ત્વરાથી માનવી આચરણનો વિષય બને છે અને જે તત્ત્વજ્ઞાન વિવેકપૂર્વક આચરણમાં આવે છે, તે જ માનવ-વંશનો ખરેખરો વિકાસપ્રદ ધર્મ બની જાય છે.

ઉપરની આખત એકાદ દાખલાથી સ્પષ્ટ કરીએ. ‘જીવ, આત્મા, ઈશ્વર એ છે’ એવી એક કલ્પના. ‘તે નથી’ એવી બીજી કલ્પના. છે તોય બધા જીવો વસ્તુતઃ એક જ છે, તેઓ વચ્ચે વાસ્તવિક ભેદ છે જ નહિ અને જીવ તેમજ પરમાત્મા પણ વસ્તુતઃ તોખી તોખી વસ્તુ નથી એવી કલ્પનાઓ એક બાજુ ને બીજી બાજુ જીવો બધાય વસ્તુતઃ તોખા તોખા છે, પરમાત્મા અને જીવો વચ્ચે ખરેખરી જુદાઈ જ છે એવી કલ્પનાઓ પ્રવર્તે છે. જ્યારે તેથી તદ્દન ઉલટી જાતની કલ્પનાઓ પણ પ્રવર્તે છે; તે એમ માને છે કે ઈશ્વર તો શું પણ આત્મા જેવી સ્વતંત્ર અને સ્થાયી કોઈ વસ્તુ નથી. આત્મા એ તો પાણીના પર-પોટા જેવી પાંચ જૂતોની બનેલી એક ગતિશીલ અને દસ્ય આકૃતિ માત્ર છે. આ બધી ઓછે વધતે અંશે કલ્પનાઓ છે એમ સમજવું જોઈએ. કારણ અમુક કલ્પનાઓના પક્ષનો માણસ પણ ક્યારેક તે કલ્પનાઓ છેડી ખીજા જ પક્ષમાં લાગે છે અગર તો બને પક્ષોથી તટસ્થ રહે છે.

એ બધી કલ્પનાઓ બદલાવા અને નવું નવું રૂપ ધારણ કરવા છતાં તેની પાછળ એક કદી ન બદલાય અને કદી પણ ન ભૂંસાય એવી સ્થિર પણ કલ્પના છે. દા. ત. માણસ તો શું કોઈ પણ પ્રાણી એવું નથી, જેને ‘હું કાંઈક છું’ એવું હુંપણાનું ભાન ન હોય તેમજ સુખદુઃખના ભેદની ઘાગણી અને સુખ માટેની પ્રવૃત્તિ તેમજ દુઃખ તરફનો અણગમો ન હોય. ત્રણે કાળમાં સૌને એક સરખી રીતે માન્ય થાય એવો આ અનુભવ તેજ તત્ત્વજ્ઞાનની કક્ષામાં આવે; કારણ એ અનુભવ માત્ર વાસ્તવિકપણાની જુમિકા ઉપર જ ઊભો થયેલો હોઈ ટકી રહે છે. તેમાં કોઈને કાંઈ વાંધા લેવા જેવું દેખાતું નથી. હુંપણાનું ભાન, સુખની રૂચિ, દુઃખનો અણગમો એ અનુભવ સૌમાં એકસરખો અને સાચો સિદ્ધ

થયો છે, તેને જ લીધે તેમાંથી ધર્મ જન્મ્યો છે. સાચું જ વિચારવું, વિચાર અને સમજ હોય, તેવું જ મોલવું અને તેવું જ આચરવું એવો જ સત્ય-અહિંસા નામનો ધર્મ મનુષ્ય જાતિમાં ઉદ્ભવ્યો છે ને કાળક્રમે તેનો અનેક રૂપે વિકાસ થયેલો છે તેમજ થતો જાય છે. તેના મૂળમાં પેલો અનુભવ જ કામ કરી રહ્યો છે. જીવ કે ઈશ્વર હોવા ન હોવાની તેમજ તેના નોખાપણા કે અનોખાપણાની ગમે તેટલી અરસપરસ વિરોધી કલ્પનાઓ પ્રવર્તતી હોય છતાં કોઈ પ્રાણી કે કોઈ મનુષ્ય એવો નથી કે જે પોતા પ્રત્યે ખીજના અણુગમાકારક વર્તનને પસંદ કરે. એ જ ખીજ પાસેથી પોતાના તરફના સહવર્તનની આશા ખીજ પ્રત્યે પોતાના સહવર્તનને ધરે છે. એ ઘડતર વિરોધી ધક્કાઓથી મોડેમોડે જન્મે કે સમજપૂર્વક જલદી જન્મે એ નોખી વાત, પણ આખી માનવજાત આ ઘડતર તરફ જ ટળી રહી છે અને માનવજાતિમાં થયેલા તેમજ થતા મહાન પુરુષો પોતાની જીવનચર્યાથી આખી માનવજાતને એ જ રીતે ઘડવા મથ્યા છે ને મથી રહ્યા છે. તેથી જ એ ઘડતર ધર્મના ખીજ ઉપસિદ્ધાન્તોનો મૂળ સિદ્ધાન્ત બની રહ્યો છે.

તત્ત્વજ્ઞાનનો જન્મ કોઈને કોઈ સંપ્રદાયને આભારી છે. તત્ત્વજ્ઞાનના વિકાસ અને પ્રચારમાં પણ સંપ્રદાયોનો મુખ્ય ફાળો છે. એ જ રીતે ધર્મના વિકાસ અને પોષણમાં પણ સંપ્રદાયોનો અમુક હિસ્સો છે જ, છતાં માનવજાતની ટૂંકી દૃષ્ટિએ એ જ તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મના ઝરા જેવા સંપ્રદાયને સાંકડો, બંધિયાર તેમજ મેલો પણ કરી નાખ્યો છે. અજ્ઞાન અને મોહમાંથી જન્મેલી ટૂંકી દૃષ્ટિ કોઈ એક સંપ્રદાય બહાર ખીજ સંપ્રદાયોના વાસ્તવિક અનુભવને જોઈ શકતી નથી. કોઈ એને જોવા કહે, તોય તે ડરે છે, ભડકે છે, પોતે પોતાના તરીકે માનેલ સંપ્રદાયમાં પણ એ ખુલ્લા મનથી ચોમેરના સત્યો જોતો નથી. આનું નામ મતાંધતા કે સાંપ્રદાયિકતા છે, મનુષ્ય જાતિમાં મતાંધતાને લીધે જે પરિણામો આવ્યાં છે, તેમને તદ્દન ટૂંકમાં નોંધવા હોય તો આ પ્રમાણે નોંધી શકાય.

૧. તે સત્યસિદ્ધિ નહિ થયેલ કલ્પનાઓને પણ તત્ત્વજ્ઞાન તરીકે લેખી તેને તત્ત્વજ્ઞાનની કોટિમાં મૂકે છે.

૨. તે ખીજ કોઈએ સત્ય સાબિત કરેલ અને તત્ત્વજ્ઞાન તરીકે લેખાય એવા અનુભવને પણ વિચારતાં, અપનાવતાં ડરે છે, પાછો પડે છે.

૩. તેને જે વાત પોતાના અને ખીજના સંપ્રદાયમાં એક સરખી હોય, તે એક સરખી નથી દેખાતી. એક જ બાબતને તે યરાબર હોય, છતાંય તેને તે પોતાના સંપ્રદાયમાં ચડિયાતી ને ખામી વિનાની માને છે, જ્યારે ખીજ સંપ્રદાયમાંની એ જ બાબતને તે પ્રથમ તો સ્વીકારતો જ નથી અને સ્વીકારે તોય તે ઊતરતી કે ખામીવાળી લેખી તેને યરાબરીનું સ્થાન આપી શકતો નથી.

૪. તેને એક અથવા ખીજ રીતે પોતાની માન્યતાઓનું શ્રેષ્ઠપણું-પછી તે વાસ્તવિકમાં હોય કે નહિ-લોકોમાં મનાવું થાય એ ગમે છે. અને એવા શ્રેષ્ઠપણાને માનવા-મનાવવાની ધૂનમાં તે ખીજ કોઈ પણ સંપ્રદાયની તેટલી જ શ્રેષ્ઠ બાબતોને, તેટલા જ કીમતી અનુભવોને અને તેટલું વધારેમાં વધારે ઉતારી પાડવા પ્રેરાય છે.

૫. તે આચારણમાં ગમે તેટલો મોજા હોય, પોતાની બધી જ નબળાઈઓ જાણતો પણ હોય અને પોતાના સંપ્રદાયમાંની સામૂહિક કમજોરીઓ જાતે અનુભવી વ્યકિતગત દૃષ્ટિએ સ્વીકારતો પણ હોય, છતાં તેને પોતાના સંપ્રદાયના પ્રવર્તકો, આગેવાનો, કે શાસ્ત્રોની મહત્તા સચવાઈ રહે એવું જ મનમાં થયા કરે અને ખીજ સંપ્રદાયોના પ્રવર્તકો, આગેવાનો કે શાસ્ત્રોની લક્ષુતા થતી જોઈ મનમાં એક

જાતનો ધૂપો રસ વહે અને જાહેરમાં તે લઘુતા દ્વારા પોતાના સંપ્રદાયની મહત્તા સ્થાપવા લલચાય, જેને પરિણામે ખંડનખંડન ને વાદવિવાદ જન્મે.

આટલી સામાન્ય ભૂમિકા પછી હવે આપણે આપણા મુખ્ય વિષય ઉપર આવીએ. અનેકાંત એ જૈન સંપ્રદાયનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે, જે તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મના બંને પ્રદેશમાં સમાનપણે માન્ય થયેલો છે. અનેકાંત અને સ્વાદ્વાદ એ બંને શબ્દો અત્યારે સામાન્યરીતે એક જ અર્થમાં વપરાય છે, માત્ર જૈનો જ નહિ પણ જૈનેતર સમજદાર લોકો પણ જૈન દર્શનને-જૈન સંપ્રદાયને અનેકાંત દર્શન કે અનેકાંત સંપ્રદાય તરીકે ઓળખે-ઓળખાવે છે. હમેશાથી જૈન લોકો પોતાની અનેકાંત સંબંધી માન્યતાને એક અભિમાનની વસ્તુ લેખતા આવ્યા છે અને એની ભવ્યતા, ઉદારતા તેમજ સુંદરતાનું સ્થાપન કરતા આવ્યા છે. અહિં આપણે જોવાનું એ છે કે અનેકાંત એ વસ્તુ શું છે? અને તેનું જીવિતપણું એટલે શું? તેમજ એવો જીવતા અનેકાંત આપણી જૈન પરંપરામાં સામુદાયિક દૃષ્ટિએ ક્યારેય હતો ને અત્યારે પણ છે?

અનેકાંત એ એક જાતની વિચારપદ્ધતિ છે. તે બધી દિશાઓથી, બધી બાબતોથી ખુલ્લું એવું એક માનસચક્ષુ છે. જ્ઞાનના, વિચારના અને આચરણના કોઈ પણ વિષયને તે માત્ર એક જ તૂટેલી કે અધૂરી બાબતો જોવા ના પાડે છે અને શક્ય હોય તેટલી વધારેમાં વધારે બાબતોએથી, વધારેમાં વધારે વિગતોથી અને વધારેમાં વધારે માર્મિક રીતે તે સર્વકાંઈ વિચારવા, આચરવાનો પક્ષપાત ધરાવે છે. આ તેનો પક્ષપાત પણ માત્ર સત્યના પાયા ઉપર જ બંધાયેલો છે. અનેકાંતનું જીવિતપણું અગર જીવન એટલે તેની પાછળ, આગળ કે અંદર સર્વત્ર સત્યનું-યથાર્થતાનું વહેણ. અનેકાંત એ માત્ર કલ્પના નથી, પણ સ્મૃતિ-સિદ્ધ થયેલી કલ્પના હોઈ તે તત્ત્વજ્ઞાન છે અને વિવેકી આચરણનો વિષય હોઈ તે ધર્મ પણ છે. અનેકાંતનું જીવિતપણું એમાં છે કે તે જેમ બીજા વિષયોને બધી બાબતોથી તટસ્થપણે જોવા વિચારવા, અપનાવવા પ્રેરે છે, તેમ એ પોતાના સ્વરૂપ અને જીવિતપણા વિષે પણ ખુલ્લા મનથી જ વિચાર કરવા દૂરમાવે છે. જેટલું વિચારનું ખુલ્લાપણું, સ્પષ્ટપણું અને તટસ્થપણું, તેટલું જ અનેકાંતનું બળ કે જીવન.

જે અનેકાંતના જીવનની ઉપરની વ્યાખ્યા સાચી હોય, તો આપણે આગળ કે પાછળના કોઈ પણ બંધનો સ્વીકાર્યા સિવાય જ તદ્દન નિર્પાલસપણે એને વિષે વિચાર કરવો જોઈશે. આ વિચાર કરતાં પ્રથમ પ્રશ્નો કાંઈકે નીચે પ્રમાણે ઉદ્ભવે પરા.

૧ શું આવી અનેકાંતદૃષ્ટિ માત્ર જૈન પરંપરાના પ્રવર્તકો અને અનુયાયીઓમાં જ હતી અને છે કે મનુષ્યજાતિમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા બીજા સંપ્રદાયોના પ્રવર્તકો અને અનુયાયીઓમાં પણ એ પ્રવર્તી છે અગર પ્રવર્તી શકે?

૨ પરિભાષા, વ્યાખ્યા અને ઉપયોગનો ગમે તેટલો ભેદ હોવા છતાં જો વસ્તુગતે અનેકાંત-વિચાર અને અનેકાંતવર્તન બીજા કોઈ જૈનેતર ગણાતા સંપ્રદાયના પ્રવર્તકો કે અનુયાયીઓમાં હોય અને તે આપણને પ્રમાણથી સાચું લાગે, તો તેનો તેટલા જ આદરથી સ્વીકાર કરવો કે સાંપ્રદાયિક અભિનિવેશથી આંખ બંધ કરવી?

૩ અનેકાંતના પાયા ઉપર સ્થપાયેલ ને પોષાયેલ જૈન સંપ્રદાયમાં પણ અનેકાંત જીવનમાં બીજા સંપ્રદાયો કરતાં વધારે પ્રમાણમાં ઉતર્યો ન હોય, તો જૈન લોકોને અનેકાંત વિષે ગૌરવ લેવાને કાંઈ કારણ છે? અથવા અનેકાંત વિષે ગૌરવ લેવું એટલે શું?

બીજા અને ત્રીજા પ્રશ્નને પ્રથમ લઈએ. હું ધારું છું 'ગમે તેવો સાંપ્રદાયિક મનનો જૈન હશે તોય એમ તો ભાગ્યે જ કહેશે કે જૈન સિવાયના કોઈ પણ સંપ્રદાયના પ્રવર્તકો કે અનુયાયીમાં સાચે જ અનેકાંત વિચાર કે વર્તન હોય, તો તેનો સ્વીકાર કરતાં, તેનો આદર કરતાં અચકાવું. એવો પણ કોઈ

તેરાપંથની નિવૃત્તિ; અને બીજી બાજુ આવી નિવૃત્તિના સંસ્કાર સેવતા ગૃહસ્થવર્ગ અને તેટલું વધારેમાં વધારે ધન વગરમહેનતે કે એાજમાં એાછી મહેનતે સંધરવાની વૃત્તિવાળો રહે. આ અહિંસા કેટલી સુંદર? બીજાઓની સુખસગવડને ભોગે સંઘટાતા ધન ઉપર ગુરુવર્ગ નભે, પણ તે જ ધનનો સમુચિત વિનિયોગ કરવાનો ઉપદેશ સુઠાં આપવામાં તે પાપ માને-આવી અહિંસાની વિડંબના અહિંસાનું સ્વરૂપ ન સમજવાને લીધે એાછે વધતે અંશે આખા સમાજમાં પ્રવર્તે છે.

રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ, જે અત્યારે અહિંસામૂલક શરૂ થઈ છે, તેમાં ખાદીનું સ્થાન છે. કપડાં પહેરવાં જ છે, તો પછી યત્નનિષ્પન્ન અને પરદેશી કપડાં ખરીદી તે વાટે ધનના દુરુપયોગનો માર્ગ ખુલ્લો કરવો એમાં અહિંસા છે કે ખાદી અંગીકારી નિરુઠ્ઠોગીઓને બે કાળિયા અલ પૂરું પાડવાની સમજ દાખવવી એમાં અહિંસા છે? એ જ રીતે રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિનું બીજું અંગ દલિત જાતિઓનો ઉદ્ધાર છે. કોણ એવો સમજદાર અહિંસાવાદી હશે, જે આ પ્રવૃત્તિને સર્વથા અહિંસામૂલક નહીં માને? અને છતાં આપણે જોઈએ છીએ કે જૈન સમાજના અહિંસોપાસકોએ આ પ્રવૃત્તિને છેક જ અવગણી છે. જે દેશમાં જન્મવું, રહેવું અને નહવું, જે વર્ગના ખંભા અને પીઠ ઉપર બેસવું ને જીવન ટકાવવું, તે દેશ અને તે વર્ગની સુખસગવડનો પ્રશ્ન આવે અને તે પરવે પોતાનું રૂઠ વર્તન બદલવાનો પ્રશ્ન આવે, ત્યાં નિવૃત્તિની વાતોકરી કે બીજો તર્કવાદ ઉપસ્થિત કરી પોતાની જાતને બચાવી લેવી એ આચારમય અનેકાંતનો મૃત્યુઘટ નહીં તો શું છે?

જૈન સમાજને બીજા સમાજોની પેઠે જિજીવિષા છે. તે જીવતો આવ્યો છે અને હજી પણ જીવશે. જીવન એ છેવટે પરાણે પણ સમન્વય કે સમાધાની વિના શક્ય જ નથી. એટલે જૈન સમાજમાં એ સમન્વય કે સમાધાનરૂપ અનેકાંતને સ્થાન ન જ હતું કે આગળ સ્થાન નહિ રહે એમ તો ન જ કહી શકાય. આ સ્થળે જે કહેવાનો આશય છે, તે એટલો જ છે કે પરાણે, અણુસમજને કે બીજાની દેખાદેખીએ આચરવામાં આવેલ અનેકાંત એ નથી હોતો તેજસ્વી કે નથી બનતો પ્રાણુપદ. જૈન પરંપરાએ જો લાંબા કાળ લગી અનેકાંતના વિચારો સેવ્યા હોય અને તે વિષેનું ઢગલાબંધ સાહિત્ય રચ્યું તેમજ પોષ્યું હોય, તો બીજા બધા સમાજો કરતાં તેની પાસેથી વધારેમાં વધારે જીવંત અનેકાંતના પાલનની કોઈ આશા સેવે, તો એ ભાગ્યે જ અભુગતું કહેવાય. એમાં જ જ્યારે દેશમાં કોઈ એવો પ્રાણ મનુષ્ય પાકે કે જેની સમગ્ર વિચારસરણી અને કાર્યપદ્ધતિ જીવતી અનેકાંતદષ્ટિ ઉપર જ રચાઈ અને ધકાઈ હોય અને તે આપણી સામે હોય, ત્યારે એને ઓળખતાં અને અપનાવતાં અનેકાંતવાદીઓ સહજે પણ પાછા પડે, તો એમ કેમ કહી શકાય કે અનેકાંતવાદના અનુયાયીઓમાં તે વાદ જીવે છે?

અનેકાંતાત્મક વસ્તુ જ બધા જ્ઞાનના વિષય બને છે.

જે ઉત્પત્તિ, વિશતિ અને વિનાશશીલ છે, તે વસ્તુ છે.

દ્રવ્ય, અપેક્ષાથી સામાન્ય અને વિરોધ ઉભયરૂપ છે.

(૧) બ્રહ્મ જગતથી વિભાજિત છે, કારણ કે તે પ્રમાણસિદ્ધ છે.

(૨) માયા, તુચ્છ, અનિર્વચનીય અને વાસ્તવિકરૂપે ત્રણ પ્રકારની છે: ક્ષુતિની અપેક્ષાએ તુચ્છ છે, સુક્તિથી એ અનિર્વચનીય છે અને કૌટિક વ્યવહારની અપેક્ષાએ તે સત્ય છે.

જૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાલીન (મણકારૂપ) ધર્મોપચાર્યામાં જે (સૂતરૂપે સર્વજ) ચાલતો આવે છે, તે ધર્મ છે.

(૧) વસ્તુ ઉત્પાદ, વિનાશ અને વિશતિરૂપે ત્રયાત્મક છે. (૨) અવયવોથી અવયવી અત્યંત જિલ નથી, પણ

જિજીવિષિ છે.

—જૈન-ન્યાયાવતાર—

—તત્વાચારસૂત્ર—

—તૈરીવિક સૂત્ર—

—બ્રહ્મસૂત્રભાષ્ય—

—વેદાંત-પંચાદશી—

—સાંખ્યધર્મ-પાત જલધોગદર્શન—

—સાંખ્યધર્મ-પાત જલધોગદર્શન—

—શ્રીમદ્ધર્મશાસ્ત્ર-નલોકપાર્તિક—

પ્રાચીન સમાજવ્યવસ્થા-એક દષ્ટિ

લેખક : હર્ષદરાય ઢેસાઈ

ભિન્નભિન્ન સ્મૃતિગ્રંથોમાં જે સમાજને અનુલક્ષીને એની વ્યવસ્થા અને આદર્શોનું સવિસ્તર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે પ્રાચીન કાળના સમાજના મુખ્ય અંગો જેવા કે ચાર વર્ણો, ચાર આશ્રમો, ગૃહમાં ગૃહિણીની સર્વોપરિ સત્તા વગેરે સુપરિચિત છે.

પરંતુ રાજકીય ડાયલપાયલોનું પ્રમાણ તે કાળે વિશેષ હોવા છતાં તેમજ વર્ણુપરિવર્તનનાં વિરલ દષ્ટિાં બાજુએ મૂકતાં એટલું તો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે સમસ્ત ભારતીય સમાજ, ત્યારે એક અવિ-ભક્ત ને સુસંગઠિત હતો. એ કે જન્મથી વર્ણુનિર્ણય કરવાની પ્રથા તો આર્યોએ આ દેશમાં કાયમી વસવાટ કર્યો તે અગાઉ સેકડો વર્ષોથી પ્રચલિત હશે, નહીં, તો બ્રાહ્મણ જન્મથી નહીં, પણ કર્મથી ગણાવેા નેઈએ, એ પ્રકારનું વિધાન યુદ્ધ ભગવાનને કરવાની આવશ્યકતા ન રહેત. વળી, મનુસ્મૃતિ તો એ વસ્તુ પર ભાર મૂક્યા ઉપરાંત સન્ધ્યાવન્દનાદિ નિત્યકર્મ ન કરનાર બ્રાહ્મણને શ્વદ્રવત્ દિગ્જકર્મથી બહિષ્કૃત કરવાની પણ આજ્ઞા આપે છે.

એ ચારે વર્ણોમાં, બ્રાહ્મણનો અધિકાર કે પ્રભુત્વ જેમ વિશેષ હતું, તેમ એની શિક્ષાની કઠિનતા પણ કપરી હતી. મનુસ્મૃતિમાંથી જીવહત્યા માટે બ્રાહ્મણને દેશવટો આપવાનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. એ સિવાય બ્રાહ્મણનું સ્થાન સર્વોચ્ચ હતું. પોતાના વર્ણુ ઉપરાંત બીજા વર્ણુની કન્યા સાથે એ લગ્ન કરી શકતો. યુદ્ધ કરવું અને યુદ્ધનું આહવાન ગ્રીહવું એ ક્ષત્રિયનો પરમ ધર્મ હતો. દાસ્યવની પ્રથા પણ ત્યારે પ્રચલિત હતી અને દાસ નાસી ન જાય એ માટે વિવિધ ઉપાયો યોજવામાં આવતા. ચંડાળ જેવી હલકી કામનો પણ એક પાંચમો વર્ણુ ગણાતો અને એમના કેવળ સ્પર્શને જ નહીં પણ દર્શનનેયે પાપ ગણવામાં આવતું (સુતતિપાત—માતંગની કથા). એ પાંચમા વર્ણુ સીવાય બીજા ચારે વર્ણોમાં અસ્પૃશ્યતા કે આવાપીયા સંબંધી જરા પણ ભેદ કે સંકોચ રાખવામાં આવતો નહીં. એક ઋષિએ મહાવતનું અજીહું અજ પાધાની હકીકત છદ્ધિગ્યોપનિષદ્ધમાંથી મળી આવે છે અને ઉપરના વિધાનને પુષ્ટિ આપે છે.

વાનપ્રસ્થ અને સંન્યસ્થાશ્રમને મુકાબલે બ્રાહ્મચર્ય અને ગૃહસ્થાશ્રમનું પરિપાલન વિશેષ કાળજીથી અને વિધિપુરઃસર કરવામાં આવતું. માત્ર ભિક્ષાથી જ ઉદરનિર્વાહ કરીને અલમસ્ત ઘર્ષ કરતા મુંડકાઓનું, જટાધારીઓનું, નાગડાઓનું અને અખંડ ધુણી ધખતા બાવાઓનું જે વર્ણુન મૌહ્ગ્રંથોમાંથી મળી આવે છે તે ઉપરથી સમજાય છે કે તે સમયે દેશની આર્થિક સ્થિતિ ઘણી જ સારી હશે અને લોક વિશેષ ઉદારચરિતવાળા હશે. સાથે સાથે એ પણ સંભવિત છે કે કોઈ પણ પ્રકારના બેદભાવરહિત સર્વ સંપ્રદાયના ભિક્ષુ પરિવાજકોનું એ રીતે પરિપાલન કરવામાં કદાચ અમુક પ્રકારની ભીતિનું પણ કારણ હોય.

સામાન્ય રીતે, સ્ત્રીકલવણીનો વિકાસ ત્યારે સારો હતો અને કવિયત્રીઓની પણ સંખ્યા ઠીકઠીક હતી. છતાં તે સમયનાં નાટકોમાં પુરુષપાત્રોને માટે વપરાયેલી સંસ્કૃત ભાષા અને સ્ત્રીપાત્રોને માટે વપરા-યેલી પ્રાકૃત ભાષા પરથી સામુદાયિક સ્ત્રીકલવણીનું પ્રમાણ આજુ હશે એમ માનવાને કારણ મળે છે.

વિવાહવિધિમાં કન્યાદાનનો રિવાજ હતો, જેનો અર્થ એવોજ થાય કે લગ્નસંબંધમાં કન્યાની સ્વયં-પસંદગીને સ્થાન ન હોતું. કેવળ ગાંધર્વ લગ્ન સિવાયની બાકીની સાતે વિવાહ પદ્ધતિઓમાં લગ્નસંબંધ યોજવાનો ભાર વર અને કન્યાના માતાપિતાને શિર હતો. સવર્ણલગ્નથી ઉપજ થયેલી સંતતિને સમાજ-માં જે સ્થાન અને દરજ્જો મળતાં, તે અસવર્ણલગ્નની સંતતિને મળતાં નહીં તેમજ સ્ત્રીઓનો સંપત્તિ પરનો અધિકાર પણ પરિમિત હતો.

સામાન્ય જનસમાજમાં પડદાનો રિવાજ ન હોવાને કારણે સ્ત્રીપુરુષો સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાથી પરસ્પર હળીમળી શકતાં. કેવલ રાગમહારાગઓના કુટુંબોમાં જ સ્ત્રીઓને કષ્ટક અંતરાય કે બંધન જેવું રહેલું. અમૂર્ષપરયા રાજદારાઃ એ ભગવાન ભાગ્યકારના સૂત્રપ્રયોગથી સમગ્રજ છે કે જનપદ-વધુઓને જે સ્વાતંત્ર્ય કે છૂટછાટ મળતાં, તેથી રણવાસની રાણીઓ વંચિત હશે. કુબ્યન્ત મહારાજની રાજસભામાં આવેલી શકુન્તલાને મહાકવિ કાલિદાસે અવચુંદનવતી વર્ણવી છે. એના વિરોધાભાસ રૂપે વૈદિક કાળમાં, રાજસૂય યજ્ઞ ઇત્યાદિ ધર્મકાર્યોમાં રાજની સાથે જ એકેલી રાણીના અનેક ઉલ્લેખો મળી આવે છે. વળી, તે સમયનાં નાટકો ઉપરથી પણ એવું માનવાને કારણ મળે છે કે એમને રાજસભામાં આવવાનાં લેશ માત્ર સંકોચનું કારણ ન હોય. છતાં, 'અવરોધ' અને 'અન્ત:પુર' જેવા શબ્દપ્રયોગોથી એટલું તો જરૂર કહી શકાય કે તે કાળની સ્ત્રીઓ બહુધા અલગ ને સુરક્ષિત સ્થાનમાં રહેલી હશે.

વિદ્યોપાર્જન માટે પણ તે કાળે સુંદર વ્યવસ્થા હતી. શહેરોમાં મોટાં વિદ્યાલયો સિવાય નાનાં ગામડાંઓમાં પણ શાળાઓ, પાઠશાળાઓ હતી અને ત્યાગવૃત્તિવાળા, તપસ્વી બ્રાહ્મણો અધ્યાપકનું કાર્ય કરતા. રાજાઓ એમને યથાશક્તિ સહાય કરતા અને બ્રહ્મચારીઓએ માગી આણેલી લિક્ષામાંથી એમનો નિર્વાહ થતો. ઉપનિષદકાળમાં તો એક-એ રાજાઓ પણ બ્રહ્મવિદ્યાના સારા જાણકાર હતા અને એમની પાસે જ્ઞાનસંપાદનાયે સારા સારા બ્રાહ્મણોયે આવતા. એ ઉપરથી પ્રતીત થાય છે કે વિદ્યોપાર્જનાયે વર્ણભેદને સ્થાન નહોતું.

ખાવાપીવાની યીજ્ઞેમાં, દરેક પ્રકારનાં મિષ્ટાન્ન, ખીર, ફળ, કંદમૂળ, શાક ઇત્યાદિનો સર્વત્ર ઉલ્લેખ મળી આવે છે. પાલિસાહિત્યમાંથી ખાદ્યપદાર્થના એ પ્રકાર મળી આવે છે. ખાદ્ય, ભોજન્ય અર્થાત પ્રવાહી અને કઠણ. જૈનગ્રંથો વળી ચાર પ્રકાર બતાવે છે. અશન, પાન, ખાદ્ય અને સ્વાદ્ય. સુંદર સુગંધવાળાં અત્તરો, શરબતો અને શરીરે મર્દન કરવાનાં તેલનો પણ ઉલ્લેખ મળી આવે છે. બાણભદ્રના હર્ષચરિતમાં તો એક સ્થળે ધૂન્નપાનનો પણ ઉલ્લેખ છે. વિવિધ પ્રકારની રચના અને બાંધણી વાળાં દેવમંદિરો અને ધરોસંબંધી વાસ્તુશાસ્ત્રમાં વિસ્તારપૂર્વક કહેવામાં આવ્યું છે. મહાભારતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રત્યેક ગામ કે શહેરમાં એક સભાભવન હતું અને અતિથિઓ ત્યાં રહેતા. સુતનિપાતની ટીકામાં એક ભિક્ષુ વિષે 'સભાય' શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે, તે ઉપરથી કદપનાને વેગ મળે છે કે એની માતા એવા સભાભવનમાં રહેલી હશે, ત્યારે એનો જન્મ થયો હશે. વર્તમાન સમયની આપણી કલખો જેવાં એ સભાભવનોમાં છૂન અને મનોરંજનના વિવિધ પ્રયોગો થતા પરંતુ એમાં અતિથિશાળાનો પણ સમાવેશ થતો એટલી એમની વિશિષ્ટતા. જ્ઞાતિ કે વર્ણભેદને લીધે આજે દેશની જે વિષમ પરિસ્થિતિ છે, તે સત્રાટ્ હર્ષના શાસનકાળ (૬૦૬-૬૪૮) માં નહોતી એમ કહીએ તો અનુચિત નથી. પરસ્પર વર્ણાંતરલગ્નનાં દર્શાવો તો છેક દશમી સદી સુધીમાં મળી આવે છે. કપૂરમંજરીનો સુપ્રસિદ્ધ કર્તા રાજશેખર પોતે બ્રાહ્મણ હોવા છતાં ચૌહાણ કુલની કન્યા સાથે એણે લગ્ન કરીધું હતું. માનવ માત્રની વર્ણનો નહીં પણ જાતિનો નિર્ણય એના ધંધા પર અવલંબતો અને એથી જ ધાંચી, મોચી, દરજી, સુતાર, લુહાર, કુંભાર, ચમાર ઇત્યાદિ ધંધો સૂચવતા શબ્દો અસ્તિત્વમાં આવ્યા હશે.

મુસલમાનો પહેલાં જે જે વિદેશી જાતિઓ હિંદમાં આવી, તેમનો સૌનો યથાયોગ્ય સમન્વય ભારતીય હિંદુ સમાજે કરી લીધેલો હોવાથી આજે મૂળ બ્રાહ્મણ કોણ, ક્ષત્રિય કોણ, આર્ય કોણ, દ્રવિડ કોણ, કુણ, શક કે ચવન કોણ એ કહેવું અસંભવિત છે. એ રીતે રાટી અને એટી વ્યવહારમાં કોઈ પણ રીતનો અંતરાય કે સંકોચ ન હતો, અને તેથી જ આપણો પ્રાચીન સમાજ એક જાગતો-જીવતો અને કર્મપ્રધાન સમાજ રહી શક્યો હતો. પરંતુ મુસલમાનોના આક્રમણ સમયે આપણી કલાનો ક્ષય થતો હતો, એટલે કોઈ વિચક્ષણ અને દીર્ઘદર્શી પુરુષે, આક્રમણ કરનાર પ્રજા સાથે સમગ્ર સમાજ વિશીન ન થાય એ ઉદ્દેશથી સમાજ ને નાના નાના સ્વરૂપમાં વહેંચી નાખ્યો હતો.

પરંતુ હવે એ સમય ગયો છે. અને ભારતીય હિંદુસમાજ સ્વસ્થ અને જાગૃત બની આત્મવાન થવા પ્રેરાયો છે, એટલે આશા પડે છે કે પરસ્પરનાં વિરોધી તત્ત્વોને શમાવી એક અને અવિભક્ત દેહધારી હિંદુસમાજ એમાંથી સ્ત્વર ઉપરિચિત થશે.

મનુષ્યજાતિએ જીવન સંસ્કારી બનાવવાના અનેક અપ્તરાત્રો કર્યા છે અને હજીયે કરે છે. હવે આખી મનુષ્યજાતિને વિચાર કરી બધે ફેલાયેલી અજીવિનો નારા પ્રથમ કરવા જોઈએ. જીવનમાં અઘલન શાસ્ત્રીયતા આણવી જોઈએ. ધાર્મિક સંસ્કરણ સાધી સર્વ ધર્મોના સમન્વય સિદ્ધ કરવા જોઈએ. તમામ રાજકીય હાડભારીઓ દૂર કરી દેખણણુને જોરે આહાર સામાજિક ન્યવસ્થા અને ઈષ્ટતમ આર્થિક સંપદન સાધવાં જોઈએ. અને સર્વોચ્ચ સંસ્કારિતા કાયદાના કે વિવેકના જોરે ન ચલાવતાં શોષોના જીવનમાં જ એ સ્વાભાવિક થાય એમ કરવું જોઈએ.

તેમ કરતાં અગ્રેસર તેમ જ પછાત બધા જ સમાજોનો કૌટુંબિક ભાવથી વિચાર થવા જોઈએ એટલું જ નહિ પણ ગાય, ઘોડા, ઊંઠ, બકરાં, ઘેટાં, મધમાખો અને પક્ષીઓ આદિ આપણાં જાંતુઓને પણ સમભાવપૂર્વક એમાં વિચાર થવા જોઈએ. અને અતે દેવી સંપત્તના વિહારને જોરે માણસમાંથી અહિંસાપરાયણ દેવાની સૃષ્ટિ થવી જોઈએ.

આ બધું સિદ્ધ કરવા માટે પ્રથમ એક સમગ્ર આદર્શનું સ્થાન ધરવું જોઈએ. એની સાથે એને માટે ઉચ્ચ સાધના સાધવી જોઈએ. જ્ઞાનપ્રચાર અને સેવા દ્વારા એની જાંબી અખિલ માનવસમાજને કરાવવી જોઈએ. અને સર્વોચ્ચ આદર્શને ન્યવહારમાં આણવાનું જે એકમાત્ર સાધન ગણાય એ અભિદાન માટે એક લોકોએ તૈયાર થવું જોઈએ.

— કાકા કાલોજકર

આપણું ધ્યેય—સુખ, શાંતિ, આનંદ

ડા. અમીલકંઠ ઇગનલાલ શાહ, એમ. બી. બી. એસ.

આ વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવાની દરેકને ઇચ્છા સ્વાભાવિક હોય છે, પણ ધણી વખત આપણા આચાર, વિચાર, વર્તણૂક અને કરણી એવાં હોય છે કે એ વસ્તુઓ આપણાથી દૂર જાય, છતાં આપણે તો તેની ઇચ્છા જ રાખ્યા કરીએ છીએ. માટે જે ભાઈ અગર બહેનની ઇચ્છા સુખ, શાંતિ અને આનંદ અનુભવવાની હોય, તેઓએ તે વસ્તુ મેળવવાને સારુ ધ્યાનપૂર્વક પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આપણું ધ્યેય હોય ઉત્તરમાં અને આપણે દક્ષિણ તરફ ચાલ્યા જ કરીએ, તો આપણે આપણા ધ્યેયથી દૂર અને દૂર જતા જઈએ. માટે ધ્યેયની પ્રાપ્તિ ઇચ્છનાર દરેક વ્યક્તિએ વિચારપૂર્વક નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ અને પછી તે પ્રમાણે વર્તવાનો નિશ્ચય કરી વર્તવાનું શરૂ કરી દેવું જોઈએ.

કેટલાક લોકો હાલની દુનિયાને અને ખાસ કરીને આપણો દેશ જે સ્થિતિમાં મુકાયેલો છે, તેને જ બધા દુઃખનું કારણ માની વખતો વખત નાસ્તીપાસીના ઉદ્દગારો કાઢી, ઠંડા થઈને બેસી રહે છે અને જીવનમાંના ધણાખરા આનંદને નષ્ટ કરી, માત્ર માખીઓ જેમ ફેલાવેને શોધતી ફરે છે, તેમ પોતાને શું આપણ છે, શું દુઃખ છે, શું, શું, દુઃખ આવવાનો સંભવ છે અને તે દુઃખોનું શું પરિણામ આવશે, એવા નિરાશાજનક વિચારબમણમાં પડી પોતાના કલ્પેલા દુઃખના હુંગરોમાં પોતે દટાઈ જાય છે અને એક કચડાતો માણસ જેમ નીસાસા નાખી પોતાનું જીવન વ્યતીત કરે છે, તેમ હરહમેશ પોતાને દુઃખી માની સુંદર, આનંદમય અને આત્માનો વિકાસ કરવાને સરજાયેલા જીવનને એક સુંદર અને મધુર બગીચાની મુસાફરી ગણવાને બદલે રમશાનયાત્રા બનાવી દે છે અને પોતાના દુઃખોની કલ્પનાના વમળમાં અટવાયા કરે છે. ભવિષ્યમાં શું શું સુખ, આનંદ અને શાંતિ મળવાનાં છે, મળશે, તેને કેવી રીતે ઝીલશું અને કેટલો આનંદ મેળવીશું તેનો વિચાર ભાગ્યે જ કરે છે; આમ સુખના હવાઈ કિલ્લા બાંધવાને બદલે દુઃખના હવાઈ ભોંયરા ખોદવા મડિ છે, અને તે ભોંયરામાં પોતાને કેદ પકડાયેલા ગણે છે. એટલે એવા માણસનું દુઃખ, ખરું હોવા કરતાં હજારગણું માનસિક હોય છે. અને મનોબળ દબાવેલું હોવાથી, જે સેજન્સાજ દુઃખ હોય છે, તે દશગણું લાગે છે, એટલું જ નહીં, પણ તે દૂર કરવાને માટે, જે પ્રયત્ન કરવા જોઈએ, તે પણ એટલા શિથિલ અને નહીં જેવા હોય છે, કે તેનાથી દુઃખ જતું નથી. દુઃખ એ મનની સ્થિતિ છે. આનંદી માણસો ગમે તેવા દુઃખના સમયમાં પણ મનની શાંતિ ગુમાવતા નથી અને દ્રઢતાપૂર્વક પ્રયત્ન કરવાથી ધણું મોટું મનાતું દુઃખ પણ ધણા થોડા વખતમાં નહીં જેવું બની જાય છે, અને અણધારેલા ઠેકાણેથી મદદ મળે છે, અને તે જ દુઃખ મોટા સુખના સાધનમાં ફેરવાઈ જાય છે. એ બધો આધાર મન ઉપર છે. હવે અત્રે સહેજ પ્રશ્ન થશે કે, એ મનનું શું કરવું ?

આ સંસારમાં ધણાં દુઃખો આપણાં કર્તવ્યનાં અને વગર વિચાર્યે કરેલાં આપણાં આચરણોનાં ફળરૂપે હોય છે; એટલે હવે આપણે આપણા આચાર અને વિચાર એવા રાખવા કે જેથી દુઃખ આપણાથી દૂર જાય અને સુખના ધોંધ આપણા તરફ વળે જાય. જે આટલું કરવાથી દુઃખ જતું હોય અને સુખ આવતું હોય, તો ધણા માણસો તે કરવા તત્પર થાય એમ લાગે, પણ વાત જ એ છે કે ધણા માણસો તેમ કરવાને તૈયાર નથી અને તેમ કરતા નથી. આપણે આપણા દરેક આચાર, વિચાર તથા કર્તવ્યો એટલા વિવેકપૂર્વક અને તેનાં પરિણામો પૂર્ણ વિચાર કરીને કરવાં કે જેથી દુઃખ આવી શકે જ નહીં,

અને તેમાં એક જ વાત મુખ્ય મુદ્દાની છે કે આપણે મનથી જેવી ઇચ્છા રાખીએ અને આપણી કલ્પનામાં રમીએ એવી દુનિયા થતી નથી, પણ આપણે જ દુનિયાને અનુકૂળ થવું એમાંજ મોટા સુખ અને શાંતિની છુપી ચાવી સમાયેલી છે. દરેક ધર્મ અને દરેક આધ્યાત્મિક શીલોસોશી મનુષ્યના આત્માને શાંતિ અને સુખ આપવા રચવામાં આવ્યાં છે અને તેના નિયમો, ધોરણો અને ક્રિયાઓ તે સમયના મનુષ્યોને સુખ અને શાંતિ પ્રાપ્ત થાય તેવા શુભ હેતુથી રચવામાં આવેલાં હોય છે, તેમજ આપણા સાંસારિક રિવાજો, રૂઢિઓ, અને વહુવારિક નિયમો પણ તે હેતુથી રચવામાં આવેલાં હોય છે. પણ દેશ, કાળ અને સંજોગોમાં ઘણા ભારી પરિવર્તનો થતાં આવે છે અને થયા કરે છે, એટલે અમુક સંજોગોમાં જે વસ્તુ સારી અને ઉત્તમ હોય, તે બીજા સંજોગોમાં પ્રતિકૂળ થાય, એટલું જ નહીં પણ કેટલીક વાર મહા અનર્થનું મૂળ થાય. અમુક હેતુસાર અમુક વસ્તુ સ્વીકારવામાં આવી હોય અને તે હેતુનો નાશ થયા છતાં, તે વસ્તુ ચાલુ રાખવી, એ શક્તિનો અને દ્રવ્યનો ખોટા વ્યય છે. ધર્મ અને રૂઢિઓમાં કેટલીક વાત સિદ્ધાંતની હોય છે, તેમાં ફેરફાર થતો નથી અને કરવાની જરૂર હોતી નથી, પણ તે સિદ્ધાંતને અમલમાં મૂકવા સારુ અગર તેને અનુલક્ષીને જે કેટલીક ક્રિયાઓ અને રૂઢિઓ ઘાપલ કરેલી હોય, તેમાં સંજોગ વશાત વખતોવખત ફેરફાર કરવાની જરૂર છે અને જે સમાજ અગર પ્રજા આવા ફેરફાર સમજીને તાત્કાલિક કરે છે અને તે ઉપરાંત ભવિષ્યનો પણ વિચાર કરી ફેરફાર આગળથી પણ કરે છે, તે સમાજ જીવંતો જગતો ગણાય છે અને સમયના પ્રવાહ સાથે તે પોતાની હયાતી અને સુખસમૃદ્ધિ રાખી શકે છે. પણ જે સમાજ અગર પ્રજા અગર વર્ગ જડ છે અને વગર સમજ્યે જૂની રૂઢિઓને પકડી રાખે છે, તેમની પડતી અને અધોગતિ થાય છે. આ સત્ય જ્યારે બરોબર સમજવામાં આવે અને સમાજમાં, ધર્મના રીતરિવાજોમાં અને અનેક પ્રકારના વહુવાર અને રૂઢિઓમાં સમયપ્રમાણે દીર્ઘદષ્ટિથી ફેરફાર કરી વર્તવામાં આવે, તો દુઃખ, સંતાપ અને પસ્તાવો, એ બધું એાધું ધર્ષ જન્ય છે અને નવચેતન, સુખ, શાંતિ અને આનંદ પ્રગટ થાય છે; એટલે આપણે એ નિયમ સ્વીકારીએ કે સૈદ્ધાંતિક બાબત, જે ત્રણ કાળમાં અબ્યાધિત સત્ય છે, તેને લક્ષમાં રાખીને, જે કાંઈ ફેરફારો કરવા જરૂરના હોય, તે એક સદા સાવધ મનુષ્યની માફક સમાજ પણ ફેરફાર કરી લે, તો તે જ જીવન છે, તે જ ચેતન છે અને તેનું જ નામ ઉત્તમ સમાજ હોઈ શકે.

હવે આપણે આપણા અનેક ક્ષેત્રોમાં વગર સમજ્યે નુકશાનકારક રૂઢિઓને પોષતા આવ્યા છીએ અને તેમાં ફેરફાર કરવાની હિંમત અને વ્રતિ ધરાવતા નથી, ત્યાંસુધી આપણે દુઃખ અને પશ્ચાતાપ જ રહેવાનાં, માટે જેને (Adaptability) સુધારકવ્રતિ કહેવામાં આવે છે, તે વગર કોઈ સમાજ ઉત્તમ દશામાં રહી શકે નહીં. જેમ સમાજમાં અજ્ઞાનતા વધારે તેમ સમયાનુસારની સુધારકવ્રતિ સામે વધારે વિરોધ રહે છે અને તે એટલો બધો કોઈ કોઈ સંજોગોમાં હોય છે કે તે જાણી, જરૂર એ પામરતા ઉપર ધૂણા અને ક્રોધ થવાને બદલે દયા જ આવે. અમુક જાતનાં કપડાં પહેરવાં, અમુક જ રીતે અમુક ક્રિયા કરવાની, મૂજ અને માથાના વાળ પણ અમુક રીતે અને અમુક સમયે રૂઢિ મુજબ રાખવા અને કઢાવવા, તે ઉપરાંત લગ્ન, વિવાહ, ત્યાં જમવું, જમાડવું તે બધામાં એવી રૂઢિઓને આંધળિયા કરી, માન આપી વર્તવાનું હોય છે કે જેના પરિણામે માણસની સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ કુંકિત ધર્ષ જન્ય છે અને તે આગળ ચાલતો જ નથી. આ બધાનું એક મોટું કારણ એ પણ છે કે બીજા દેશો અને ત્યાંની પ્રજાઓ સાથે આપણો સંપર્ક ઘણો ઓછો છે, દરિયાપારના દેશોમાં મુસાફરી ઘણા ઓછા લોકો કરે છે અથવા કરી શકે છે અને કેળવણીનો પણ અભાવ હોય છે, જેથી માણસો નજરે નોંધને અથવા વાંચી, વિચારીને પણ પોતાના આચારવિચારનો સમય પ્રમાણે શુદ્ધિપૂર્વક ફેરફાર કરી પોતાનું જીવન સુખી બનાવી શકતા નથી.

આપણામાં શ્લેષ્ટચરિત્રતા એટલી પ્રબળ હોય છે કે જેને આપણે વિચારવાન, ભણેલા અને કેળવાયેલા કહીએ છીએ અને ગણીએ છીએ, તેઓમાંનો પણ મોટા ભાગ આવા પ્રવાહમાં વગર વિચાર્યે હિમત અને મક્કમપણાના અભાવથી અગર અપ્રિયતાના ભયથી ખેંચાયે જાય છે અને જ્યારે આવા માણસોને પણ શ્લેષ્ટચરિત્રતા યોગદાને વધુ મળ્યુંત યનાવવામાં પોતાનો ખીસો જોરથી ઠોકતા જોઈએ છીએ, ત્યારે ખરેખર ઝાંઝાન થયા વગર રહેતી નથી અને ધણીવાર એમ જ લાગે છે કે આપણી જે કેળવણી છે, તે પણ માત્ર ઉપર ઉપરની હોય છે અને મનુષ્યના અંતરમાં જે વિવેક, વિચારશક્તિ તથા તે પ્રમાણે વર્તવાનું બળ કેળવાવું જોઈએ, તેમાંનું ઘણું થોડું દેખાય છે અને ગતાનુગતિકની માફક તેઓ પણ ખીજાઓની પેઠે વગર સમજથી દુઃખના ભોગ બનતા જોવામાં આવે છે.

દુકામાં આ લેખનો હેતુ એક જ છે, કે માણસે પોતાના દરેક આચારને વિચારપૂર્વક વિચારી જોવો જોઈએ અને પોતાનું જે સુખ, શાંતિ અને આનંદનું ધ્યેય છે, તે તરફ પોતાના આચાર તથા વિચાર દોરી જાય છે કે નહીં, તેનું ખૂબ અધ્યયન કરી, તેને અનુકૂળ વર્તવાની હિમત અને મક્કમતા કેળવવી જોઈએ, તે સિવાય આપણાં દુઃખ અને મુશ્કેલીનો ખીજો ઉપાય નથી.

આપણો ખોરાક, કપડાં, લમવહેવાર, શારીરિક તથા માનસિક કેળવણી તથા ધાર્મિક રીતરિવાજો અને રહેણીકરણી વગેરે તમામ આ દૃષ્ટિથી અવલોકન માગે છે અને અપણા ધ્યેયને ધ્યાનમાં રાખી તે પ્રમાણે વર્તવાની હિમત કેળવવી જોઈએ.

જ્યાં સુધી દરરોજ આમ ફેરફાર થતી અને બદલાતી દુનિયામાં તેવી હિમત કેળવીશું નહીં, ત્યાંસુધી કદી પણ એક પ્રજા તરીકે આપણે આગળ આવી શકવાના નથી. ખીજા કાંઈ આપણને આગળ લાવશે અને આપણો ઉદ્ધાર કરશે, અવી વ્યર્થ આશાઓ સેવવાથી કાંઈ વળવાનું નથી.

આપણે આપણા ખોરાકમાં પૌષ્ટિક તત્ત્વોનો ઘણો નાશ કરીએ છીએ, ઘણા પૈસા ખર્ચી શ્રેણીમાં થોડું તત્ત્વ મેળવીએ છીએ અને પાચનશક્તિ ઉપર નકામો ભાર લાદી, તેને બગાડી નાંખી, આખરે તંદુરસ્તીનો નાશ કરીએ છીએ. કેશનમાં આપણે ઘણાં પૌષ્ટિક તત્ત્વો ખાતાજ નથી, અગર ફેફડાં દબાવે છીએ, તેજ પ્રમાણે આપણે કપડાંમાં પણ ઘણું વગર વિચાર્યું ખર્ચ કરી નાંખીને, શરીરને જે દરેક ઝડતુમાં રક્ષણનો હેતુ છે, તેની તરફ નહીં જોતાં, આજ દૃષ્ટિ કેળવીએ છીએ.

આપણા કુટુંબની વ્યવસ્થામાં જે સારા તત્ત્વો હતાં, તે ઘણાંખરાં નાશ પામતાં જાય છે અને ઘણું ઠેકાણે એકત્ર કુટુંબ એક આશીર્વાદ થવાને બદલે મહા દુઃખ અને સંતાપનું કારણ થઈ જાય છે; વળી આપણે જીવન ધર્મને છોડીએ છીએ, ત્યારે પણ સમૂહમાં એકદીલથી અને પ્રામાણિકપણે અને સેવાભાવથી કામ કરતાં ભૂલી ગયા છીએ અને તેથી જ આપણું સંઘર્ષળ કેળવાવું નથી, અને જિજ્ઞાસુ દશામાં વ્યક્તિ તરીકે તથા સમાજ તરીકે ઘણું સહન કરીએ છીએ. સમસ્તિમાં વ્યક્તિને સમાવી દેતાં વ્યક્તિ સમસ્ત માટે છે એ વિચાર ભૂલી જઈએ છીએ, તેમ સમસ્તિ વ્યક્તિ માટે છે, તે પણ ભૂલી રાગ દ્વેષ કેળવીએ છીએ. આપણો લગ્નવહેવાર પણ, સુખી અને સંતોષી જોડાં જેમ અને તેમ ઓછાં થાય અને ભવિષ્યમાં ઉત્તરોત્તર નિર્ભય પ્રજા થાય, તેવી રીતે ધણીવાર ચાલે છે અને લગ્નનું ધ્યેય પણ ગૌણ ગણી, ખીજા સગવડ તથા સુખનો વિચાર રાખી એ વહેવાર ચલાવીએ છીએ; કેળવણીમાં પણ નાહક ધણી મહેનત, પૈસા અને વખત બરબાદ કરવામાં આવે છે, તેમજ ધાર્મિક કેળવણી પણ માત્ર મૌખિક અને હૃદયની શૂન્યતામાં પરિણમે એવી ચાલે છે.

આપણા ધર્મમાં તપ અને સંયમ કેળવવાને ધણી ધણી જાતના તપ અને સંયમોના પ્રયોગો છે, પણ તેના શુભ હેતુઓને ઉથલાવી નાંખી તેને પણ દંભ, અહંકાર, અને માનને પોષવાના સાધનમાં ફેરવી

નાંખી, જે વસ્તુઓને અટકાવવાને તેમનું નિર્માણ થએલું છે, તે જ વસ્તુઓને પોષવાના સાધનમાં તેમને ઘણીવાર ફેરવી નાંખવામાં આવે છે, અને તે પ્રયોગોના હેતુઓનો નાશ થાય છે.

ધ્યાન ધરવાના આદર્શ અને સાધન તરીકે નિર્માયિલી તેમજ ત્યાગ અને નીરાગતાને પોષવાને અને કાયમ કરવાને સારુ યોગ્યએલી વસ્તુઓને પણ પાર્થીવ વસ્તુઓ તરફ પ્રેમ, મમતા અને મોહ ઉપજ કરવાના સાધનમાં ફેરવી નાંખી, તેમનેજ કંકાસ અને કળિયાનું મૂળ બનાવીએ છીએ અને શ્રીમંતાઇનું પ્રદર્શન કરવાનું તથા ઐહિક સમૃદ્ધિ તરફ મોહ વધારવાનું સાધન બનાવીએ છીએ. આપણી ધ્યાન ધરવાની જગ્યાઓ પણ સંયમ અને ત્યાગ તથા આધ્યાત્મિક શક્તિના વિકાસનાં સાધનો થવાને બદલે, સંકુચિતતા, સ્વાર્થોપણ, દંભ, જા, કપટના તથા લડાઈ ઝઘડાના અખાડા બનાવી દેએ છીએ, અને એમ કરી દિન પ્રતિદિન આધ્યાત્મિક રીતે જીએ ચઢવાને બદલે ઘણી શક્તિ અને પૈસાના ભોગે પણ નીચે પ્રયાણ કરીએ છીએ.

આ બધી વસ્તુઓ ખૂબ ખૂબ વિચારણા અને ફેરફારો માંગે છે અને તેને અનુકૂળ જેમ અને તેમ જલદી ફેરફાર કરવાની શક્તિ અને તેમ કરતાં જે કાંઈ અનિષ્ટ જણાય, તેા તુરત તે અનિષ્ટ દૂર કરવાની શક્તિ કેળવવાની જરૂર છે. આ જ શક્તિ, જેને સંપૂર્ણ વિચારપૂર્વકના આચાર તથા વિચારમાં ફેરફાર કરવાની ગતિ અથવા (Adaptability) કહેલી છે, તેના ઉપરજ આપણો બધો આધાર છે.

આ લેખનો હેતુ માત્ર એટલો જ છે કે આપણા સમાજનો મોટો ભાગ દરેક આચાર, વિચાર માટે પુષ્કળ વિચાર કરતો થઈ જાય અને દુનિયામાં જ્યાં જ્યાં કાંઈપણ સારું જણાય, તે પોતાનામાં જલદી ઘાખલ કરવાની શક્તિ કેળવે અને જે જે અનિષ્ટ ધુસી ગયું છે અને ઘણા વરસોથી આપણને ચોટી ગયું છે, તેને ઝટ ઉખેડી નાંખવાની શક્તિ મેળવે.

આટલું કરવામાં જે વાંચનારને આ લેખ કાંઈપણ સહાયજૂત થાય, તેા લેખક પોતાને કૃતાર્થ સમજશે; આપણું વ્યક્તિસ્વાનંદ્ય અને વિચારસ્વાનંદ્ય ખૂબ કેળવવાની જરૂર છે, પણ તેની સાથે આખા સમાજને તે લાભ કરતા થાય, એવી રીતે તેનો અમલ કરવાની જરૂર છે. આપણને સુધારાની જરૂર છે, નહીં કે વગરવિચારી કાન્તિની; એટલું જ નહિ આપણે સંયમ પૂર્વક સમસ્ત હિતને આગળ ગણી, વ્યક્તિત્વને અંદર સમાવવાની પણ જરૂર છે. જે વ્યક્તિત્વ સમાજનો દ્રોહ કરે અગર પાછળ પાડે, તેવા વ્યક્તિત્વની જરૂર નથી. ટુંકામાં ખુલ્લી આંખે, શુદ્ધ અંતઃકરણે અને નિષ્પપક્ષપાતપણે દરેક વસ્તુ વિચારો, જુઓ અને પ્રતિક્ષણે સારું ગ્રહણ કરો અને નુકસાનકારક હોય, તેનો તરત જ ત્યાગ કરો અને તે ત્યાગ કરવાની શક્તિ કેળવો, એવી સર્વે ભાઈઓ તથા બહેનોને મારી પ્રાર્થના છે.

માણસ પરિસ્થિતિના ગુલામે નથી, તેમ દેવોની અંધ રમતનું સોગંદ્યે નથી. આખા વિશ્વમાં સંપૂર્ણતાએ પહોંચવાની જે પ્રેરણા કામ કરી રહી છે, તે માણસમાં સચેત બની છે. મનુષ્યની નીચેની સૃષ્ટિમાં પ્રગતિ થઈ હતી; પણ મનુષ્યસૃષ્ટિમાં એ રચનાપૂર્વક સાધેલી હોય છે.

અભણતાં થઈ જતા ફેરફારોને બદલે માણસ ભણી જોઈને હેતુપૂર્વક પરિવર્તન કરે છે. માણસ જેવો છે, અને જેવો એ થઈ શકે એમ છે, એ બે સ્થિતિના વિરોધમાંથી ઉદ્ભવતો અભણતા તેા કેવળ માણસને જ અનુભવવો પડે છે. માણસ જીવનનો નિયમ, પ્રગતિનો સિદ્ધાંત યોગ્ય થયે છે, એ રીતે એ બીજાં માણસોથી જુદા પડે છે.

આપણા પોતામાં આપણે પરિવર્તન કરાશું તેા જ આપણે વિશ્વમાં પરિવર્તન કરવાના છીએ. આત્મસુધારણા એ જ સાચી સુધારણા છે, એ વચન સાચું છે.

સંસ્કૃતિ અને ધર્મશાસ્ત્ર—એક વિચારણા

લેખક : પ્રસન્નમુખ સુરચંદ્ર બહાદુરી,

બી. એ.; બી. એસ સી.; ઘેરીરટર-એટ-લૉ.

૧. ઘણીવાર એમ વિચાર આવે છે કે આ જગત્ પરાપૂર્વથી ચાલતું આવ્યું છે. અને અનેક મહાપુરૂષોએ અનેક પ્રકારના વિચારો જગતને અર્પણ કરી કાઢી પણ વિષય ઉપર કંઈ કહેવા પછું રાખ્યું નથી એટલે લેખરૂપે નવીન શું આપી શકાય? પણ વધુ વિચારતાં જહોન રટુઅર્ટ મીલનું એક વાક્ય યાદ આવે છે કે “On all great subjects, there is much to be said”—“દરેક મહાન વિષય ઉપર ઘણું કહેવાનું હોય છે.” વિષય કે વિચાર ભલે નવીન ન હોય પરંતુ જે વિષય કે વિચાર હોય તેને પોતાની શૈલીમાં, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવની અપેક્ષાએ નવીન રૂપે જરૂર સુકી શકાય—અને એજ વિચારે આ લેખ ઉપસ્થિત ધર્મ શક્યો છે.

૨. “સંસ્કૃતિ” એ શબ્દનો, શબ્દકોષના અન્વયે અર્થ વિચારીએ તો “સુધરેલી કે અલંકારને પ્રાપ્ત થયેલી જે સ્થિતિ” એવો જ અર્થ કરી શકાય. ભાષાની દૃષ્ટિએ સંસ્કૃત ભાષાને એવી જ સુધરેલી અથવા અલંકારવાળી ગણવામાં આવી છે.^૧ પણ સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ “સંસ્કૃતિ” શબ્દનો એવો વિશિષ્ટ પ્રકારનો અર્થ કરવામાં આવતો નથી. સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તો “સમાજીજીવનના અંગરૂપ દરેક વ્યક્તિએ પ્રાપ્ત કરેલી માન્યતાઓ, જ્ઞાન, કળા, ધર્મ, નીતિ અને બીજી અનેક લઘિ અને પ્રજ્ઞાલિકામાંથી ઉદ્ભવતા મનુષ્ય જીવનના મન વચન અને કાયાના વર્તનનું સમુહરૂપે જે વ્યવસ્થિત સંકલન અને સંવેદન” તેને જ “સંસ્કૃતિ” ગણવામાં આવી છે.^૨ તે વર્તન અમુક એક દૃષ્ટિએ ભલે પછી સંસ્કૃત હોય કે વિકૃત હોય તો પણ, જે તે વ્યવસ્થિત રૂપે હશે તો તેને સંસ્કૃતિ જ કહેવામાં આવશે. તેથી જ આપણે પૂર્વકાલીન સંસ્કૃતિ અને અર્વાચીન સંસ્કૃતિ, પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ અને પૌર્વાત્ય સંસ્કૃતિ, જૈન સંસ્કૃતિ અને બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિ એ પ્રકારના શબ્દપ્રયોગો કરીએ છીએ અને આજના વિશ્વસંહારક સર્વભક્ષી યુદ્ધમાં અંપલાવતી પાશ્ચાત્ય પ્રવ્રજના વર્તનને પણ એક પ્રકારની સંસ્કૃતિ જ સમજીએ છીએ.

૩. સંસ્કૃતિ શબ્દનો આ અર્થ ધ્યાનમાં રાખી આપણે ધર્મશાસ્ત્ર ઉપર વિચાર કરીશું. અહીં એટલું સમજી લેવું જરૂરનું છે કે “ધર્મશાસ્ત્ર” એ શબ્દ આર્યોએ પોતાના કાયદા અને કાનુનોને—ધારાશાસ્ત્રને—, ધર્મશાસ્ત્ર તરીકે સંબોધી જે અર્થમાં યોગ્યો છે તે અર્થમાં જ અહીં અહણ કરવામાં આવ્યો છે. અને ધર્મશાસ્ત્રને મહાન મનુષ્યશાસ્ત્ર (anthropology) ના અંગભૂત સમાજશાસ્ત્ર (sociology) ના એક વિભાગ રૂપેજ લેખવામાં આવ્યો છે. આ વિષયમાં ત્વાભાવિક રીતે એ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે કે ધર્મશાસ્ત્ર એટલે શું? એનું ધ્યેય શું હોવું જોઈએ? એની ઉપયોગિતા શી? અને સંસ્કૃતિ સાથે એનો શો સંબંધ હોઈ શકે? આ બધા પ્રશ્નો તલરપર્શી છે. અને આજનાં સંશોધનાત્મક વૈજ્ઞાનિક યુગની દૃષ્ટિએ પૃથક્કરણ માંગે છે. અહિં તો ફક્ત રેખાસૂચન જ કરી શકાયું છે.

૧. Cf. વાળ્યેકા સમલ્કરોતિ પુરુષં યા સંસ્કૃતા ધાયેતે ।—મનુહરિ નીતિચતક ૧૧.

૨. Cf. the Neo-Hegelian conception of culture according to which “Culture is a symbolic term used to signify all the knowledge, powers—material and intellectual—and other capacities and possessions of a society as a whole by which it adopts itself to conditions of life.”

કર્મક્ષય અને પ્રવૃત્તિ

લેખક : કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા

એક સંજ્ઞન મિત્ર લખે છે: “કેટલાક સાધુઓ કહે છે કે કર્મનો સંપૂર્ણ ક્ષય થયા વિના મોક્ષ સંભવતો નથી. અને કર્મથી નિવૃત્ત થયા વિના કર્મક્ષય સંભવતો નથી. માટે નિવૃત્તિમાર્ગ જ આત્મજ્ઞાન અથવા મોક્ષનો માર્ગ છે. કેમકે, જે કોઈ કર્મ કરવામાં આવે તેનું ફળ અવશ્ય થવાનું જ. એટલે કે, જ્યાં સુધી મનુષ્ય કર્મમાં પ્રવૃત્ત રહેશે ત્યાં સુધી, ભલે તે અનાસક્તિથી કરતો હોય તોયે, કર્મફળનાં ભારથી મુક્ત નહિ થઈ શકે. તેથી, કર્મબંધનનું આવરણ હટવાને બદલે ઊલટું ઘાટું ત્રણે પરિણામે, તેની સાધના ખંડિત થશે. લોક-કલ્યાણની દૃષ્ટિએ ભલે અનાસક્તિવાળો કર્મચોગ ઇષ્ટ હોય. પણ તેથી આત્મજ્ઞાનની સાધના સફળ નહિ થાય. આ વિષે તમારા વિચાર જાણવા ઇચ્છું છું.”

મારા નવ મત પ્રમાણે કર્મ શું, કર્મનું બંધન અને ક્ષય શું, પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ શું, આત્મજ્ઞાન અને મોક્ષ શું, વગેરેની આપણી કલ્પનાઓ ધણી અસ્પષ્ટ હોવાથી આ બાબતમાં આપણે ગૂંચવાઈ જઈએ છીએ, અને સાધનામાં ગોઠાં ખાઈએ છીએ.

આ બાબતમાં પહેલાં એ સમજી લેવું જોઈએ કે શરીર, વાણી કે મનની ક્રિયામાત્ર એટલે કર્મ, એવો જે અર્થ લઈએ તો જ્યાં સુધી દેહ છે ત્યાં સુધી કર્મ કરવાનું સાવ છોડી દેવું શક્ય જ નથી. કથાઓમાં આવે છે તેમ કોઈ મુનિ સો વર્ષ સુધી નિવિંકલપ સમાધિમાં નિશ્ચેષ્ટ થઈને ભલે પડી રહે. પણ જે ક્ષણે તે ઊઠશે તે ક્ષણે તે કાંઈક પણ કર્મ કરવાનો જ. આ ઉપરાંત, જે આપણી એવી કલ્પના હોય કે આપણું વ્યક્તિત્વ દેહથી પર જન્મજન્મોંતર પામતું જીવરૂપે છે, તો તો દેહ વિનાય તે ક્રિયાવાન રહેશે. જે કર્મથી નિવૃત્તિ થયા વિના કર્મક્ષય થઈ શકે એમ ન હોય તો કર્મક્ષય થવાનો ક્યારેય સંભવ નથી એમ અર્થ થાય.

માટે નિવૃત્તિ અથવા નિષ્કર્મતાનો અર્થ સ્થૂળ નિષ્ક્રિયતા સમજવામાં ભૂલ થાય છે. નિષ્કર્મતા સૂક્ષ્મ વસ્તુ છે. તે આધ્યાત્મિક એટલે ઔદ્ધિક, માનસિક, નૈતિક, ભાવના (લાગણી) વિષયક અને એથી જે પર બોધાત્મક (સંવેદનાત્મક) છે. ક, સ્વ, ગ, ઘ ચાર જણા પ, ફ, બ, મ ચાર ભૂખ્યાઓને સરખું અન્ન આપે છે. ચારે બાજુ કર્મ કરે છે, અને ચારેને સરખી સ્થૂળ તૃપ્તિ થાય છે. પણ ક લોભથી આપતો હોય, સ્વ તિરસ્કારથી આપતો હોય, ગ પુણ્યેચ્છથી આપતો હોય અને ઘ આત્મ-ભાવથી સહજપણે આપતો હોય. તેમ જ પ દુઃખ માની લેતો હોય, ફ મહેરબાની માની લેતો હોય, બ ઉપકારક ભાવે લેતો હોય અને મ મિત્ર ભાવે લેતો હોય. આવા ભેદોને પરિણામે અન્નવ્યય અને ક્ષુધાતૃપ્તિથી અધાનું બાજુ ફળ સરખું હોવા છતાં કર્મનાં બંધન અને ક્ષયની દૃષ્ટિએ ઘણો ફરક પડી જાય છે. તે જ પ્રમાણે ક, સ્વ, ગ, ઘ પાસે પ, ફ, બ, મ અન્ન માર્ગે, અને ચારે જણ તેમને ન જમાડે. તેમાં કર્મથી સરખી પરાવૃત્તિ છે; અને ચારેની સ્થૂળ ભૂખ પર સરખું પ્રિણામ થાય છે. છતાં, ન જમાડવાની કે ન પામવાની પાછળની યુક્તિ, લાગણી, નીતિ, સંવેદના વગેરેના ભેદથી એ કર્મ-પરાવૃત્તિથી કર્મનાં બંધન અને ક્ષય સરખાં નહિ થાય.

ત્યારે, અહીં પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ સાથે પરાવૃત્તિ અને વૃત્તિ શબ્દ પણ થાદ રાખવા જેવા છે. પરાવૃત્તિ એટલે નિવૃત્તિ નહિ. પણ ઘણાખરા લોક પરાવૃત્તિને જ નિવૃત્તિ માની બેસે છે. અને વૃત્તિ

અથવા વર્તન એટલે પ્રવૃત્તિ નહિ. પણ ધણા ખરા લોકો વૃત્તિને જ પ્રવૃત્તિ સમજે છે. વૃત્તિ એટલે માત્ર વર્તવું. પ્રવૃત્તિ એટલે ખાસ જાતના આધ્યાત્મિક ભાવોથી વર્તવું. પરાવૃત્તિ એટલે વર્તનનો અભાવ; નિવૃત્તિ એટલે વૃત્તિ તેમ જ પરાવૃત્તિ સંબંધી પ્રવૃત્તિથી જુદા પ્રકારની એક વિશેષ પ્રકારની આધ્યાત્મિક સંવેદના.

હવે કર્મબંધ અને કર્મક્ષય વિષે ધણાના મનમાં કાંઈક એવો ખ્યાલ રહેલો લાગે છે કે કર્મને નામે જાણે દરેક પાસે એક જાતની પુંજ છે. પાંચ હજાર રૂપીઆ પેટીમાં મૂકી રાખ્યા હોય, અને તેમાં કાંઈ ઉમેરો ન થાય, પણ ખર્ચાયા કરે તો એ-ચાર વર્ષ કે પચ્ચીસ વર્ષે પણ છેવટે તે ખૂટી જવાના. પણ જો માણસ તેને ધંધામાં રોકે તો તેમાં વધ-ઘટ થવાની અને સંભવ છે કે પાંચ હજારના લાખ પણ ધર્મ જન્ય અને લાખ ન થતાં ઊલટું દેવું ધર્મ જન્ય, તો તે ખોટ પણ ચિંતા અને દુઃખ ઉત્પન્ન કરે. સામાન્ય રીતે માણસો આવી ચિંતા અને દુઃખના સંભવથી ગભરાતા નથી અને લાખ થવાના સંભવથી નાખુશ થતા નથી તેઓ રૂપીઆનો ક્ષય કરવા ઈચ્છતા નથી, અને રૂપીઆના બંધનમાં પડવાથી ત્રાસ પામતા નથી. નિવૃત્તિમાર્ગી સાધુઓ પણ મંદિરોમાં અને પુસ્તકાલયમાં વધતા પરિબ્રહ્મી ચિંતાતુર થતા નથી. પણ કર્મનામની પુંજને આપણે એવી કલ્પી છે કે તે જાણે એક પોટલું હોય અને તે ખોલી નાંખી, જેમ અને તેમ ખૂટાડી દેવામાં જ શ્રેય હોય. કર્મોનો વેપાર કરી તેમાંથી લાભ ઉઠાવવામાં નહિ. કર્મને પુંજની જેમ સમજવાથી તેને ખૂટાડવાની આવી કલ્પના ઊઠી છે.

પણ કર્મનો વળગાડ રૂપીઆની પોટલી જેવો નથી. અને વૃત્તિ-પરાવૃત્તિ (અથવા સ્થૂળપ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ) થી એ પોટલી ઘટતી-વધતી નથી. જગતમાં કોઈ પણ ક્રિયા થાય, જાણ્યે થાય કે અજાણ્યે થાય, તે વિવિધ પ્રકારનાં સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ પરિણામો એકી વખતે કે જુદે જુદે વખતે, તુર્ત જ કે કાળાંતરે, એકી સામટાં કે રહી રહીને ઉપજવે છે. એ પરિણામો પૈકા એક પરિણામ તે કર્મ કરનારના જ્ઞાન અને ચારિત્રની ઉપર કોઈક જાતની રજ જેટલીયે અસર ઉપજાવવી તે થાય છે. કરોડો કર્મોની એવી કરોડો અસરોને પરિણામે દરેક જીવનું જ્ઞાન-ચારિત્રનું વ્યક્તિત્વ ઘડાય છે. એ ઘડતર જો ઉત્તરોત્તર શુદ્ધ થતું જાય, વધારેને વધારે જ્ઞાન, ધર્મ, વૈરાગ્ય ઈત્યાદિ પ્રત્યે ઢગાતું જાય તો તેના કર્મોનો ક્ષય થાય છે એમ કહેવાય. જો તે ઉત્તરોત્તર અશુદ્ધ થતું જાય, અજ્ઞાન, અધર્મ, રાગ ઈ. પ્રત્યે વધતું જાય તો તેના કર્મોનો સંચય થાય છે એમ કહેવાય. આમ કર્મોની વૃત્તિ-પરાવૃત્તિ નહિ, પણ કર્મની જીવના જ્ઞાન-ચરિત્ર પર થતી અસર તે બંધ અથવા મોક્ષનું કારણ છે. જીવન દરમ્યાન મોક્ષ એટલે એવી એક ઉચ્ચ સ્થિતિનો આદર્શ કે જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા પછી તે વ્યક્તિના જ્ઞાન-ચરિત્ર પર એવી અસર ઊપજી જ ન શકે કે જેથી તેમાં ફરીથી અશુદ્ધિ પેસી શકે.

આ માટે કરવાનાં કર્મોનો વિવેક તો જરૂર કરવો પડે. દા. ત. અપકર્મ ન કરાય; સ્વકર્મ જ કરાય; કર્તવ્યરૂપ કર્મ કરવાં જ જોઈએ; અકર્તવ્ય કર્મો છોડવાં જ જોઈએ. ચિત્તશુદ્ધિમાં મદદગાર એવાં જ્ઞાન, તપ અને ભક્તિનાં કર્મોં કરવાં ઘટે; વગેરે. તેજ પ્રમાણે કર્મોં કરવાની રીતમાંયે વિવેક કરવો પડે; જેમ કે જ્ઞાનપૂર્વક કરવાં; કાળજીપૂર્વક કરવાં; સ્ત્રય, અહિંસા આદિ નિયમો સંભાળીને કરવાં; નિષ્કામપણે અથવા અનાસક્તિથી કરવાં; વગેરે. પણ કર્મોંથી પરાવૃત્ત થવાથી કર્મક્ષય થાય છે એ કલ્પના જુલભરેલી છે. કર્તવ્યરૂપ કર્મોંથી પરાવૃત્ત થવાથી કદાચ સકામપણે અથવા આસક્તિથી કરેલાં સ્વકર્મોંથી વધારે કર્મબંધ થવાનો પૂરો સંભવ છે.

આની વધારે સવિસ્તર ચર્ચા માટે 'ગીતા-મંથન' વાંચવા વિનંતિ છે :

ભારતવર્ષના ચાર મહાપુરુષો

લેખક: મુનિ ચારિત્રવિભચંબ

આ ભારતવર્ષમાં મુખ્ય ચાર મહાપુરુષો થયા છે. એ ચારમાંથી ચોરાશી સંપ્રદાય અને ચોરાશી ગરુડ ઉત્પન્ન થયા છે. એમાંથી પણ નવા નવા નાના નાના પંથો નીકળ્યા છે. જેમ નદીનું મૂળ નાનું હોય અને પાણી સ્વચ્છ હોય એ મૂળમાં કોઈ જાતની પણ ભેલસેલ ન હોય; પરંતુ જ્યારે એ જ મૂળમાંથી નીકળેલી નદી આગળ વધે છે ત્યારે તે વિસ્તારને પામતી જાય છે. વળી ખીજી અનેક નાની નાની નદીઓ ભેગી થવાથી એ નદીનેા પટ વિશાળ બની જાય છે અને અનેક ગાડનાં મૂળ અને પાનડાંથી તથા અનેક મનુષ્ય તિર્યચના મલમ્ત્રથી તે નદીનું પાણી સ્વચ્છ છતાં વિકૃતિને પામી જાય છે. છેવટ એ નદી દરિયામાં જઈને મળે છે.

એવી જ રીતે મહાપુરુષોના મૂળ સિદ્ધાંતો શુદ્ધ અને સ્વચ્છ હોય છે પરંતુ ધીમે ધીમે જેમ જેમ એનો વિસ્તાર વધતો જાય છે તેમ તેમ એમાં અનેકે કરેલી કલ્પનાઓનું મિશ્રણ થવાથી સંપ્રદાય સ્વચ્છ થતાં વિકૃત બની જાય છે.

આનું જ આપણા ચાર પુરુષોના સિદ્ધાંતો માટે બનેલું છે.

ચાર મહાપુરુષ

૧ રામ, ૨ કૃષ્ણ, ૩ મહાવીર અને ૪ બુદ્ધ. મહાવીર અને બુદ્ધનો ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ છે. કેમ કે એમની ઐતિહાસિકતા સંદેહ વિનાની છે. રામ અને કૃષ્ણના ઇતિહાસરૂપે જેવા પ્રમાણોની જરૂર છે, તેવા પ્રમાણો ઉપલબ્ધ નથી. તેઓના સંબંધમાં પરસ્પર વિરોધી અનેક કલ્પનાઓ ફેલાયેલી છે. છતાં રામ અને કૃષ્ણનું વ્યક્તિત્વ એટલું અધું વ્યાપક અને ગંભીર છે કે પ્રજાના વિચારમાં, એ બે મહાપુરુષો સાચા ઐતિહાસિક પુરુષો હતા એમ મનાય છે. વિદ્વાનો અને સંશોધક પુરુષો ઐતિહાસિક વિષયમાં ભલે વાદવિવાદ અને ઉલ્લાસ કર્યા કરે પરંતુ એના પરિણામનું ફળ કંઈ પણ નથી. કેમકે લોકોના મનમાં એ પુરુષોના વ્યક્તિત્વની છાપ એટલી બધી સુદૃઢ પડી ગઈ છે કે તેઓ કોઈ વાત કબૂલ કરે તેમ નથી. એ બંને મહાપુરુષો જનતામાં ખૂબ માનનીય મનાય છે. આમાં એમને એમ લાગે છે કે એમનાં ચરિત્રો ખૂબ અલૌકિક-અદ્ભૂત કલ્પનાઓથી ભરેલાં હોવાથી લોકોનાં મન ઉપર તેની અસર ખૂબ થએલી છે.

શ્રી મહાવીર અને બુદ્ધ

શ્રી મહાવીર અને બુદ્ધ એ ત્યાગી પુરુષો થયા છે. કેમકે એમના સમયમાં એમનો વિકાસ અસાધારણ હતો. વળી એ પુરુષોની ક્રિયા અને તપશ્ચર્યા અપૂર્વ હતી. એથી એમના સદ્ગુણોની છાપ મનુષ્યો ઉપર ખૂબ પડેલી. એથી મનુષ્યો તેમના સદ્ગુણોની પૂજા અને ઉપાસના કરતા હતા. દેવો પણ એમની પૂજા કરતા હતા. હજારો સ્ત્રી પુરુષો ક્ષમા, સંતોષ, તપ, ધ્યાન આદિ સદ્ગુણોના સંસ્કાર પ્રાપ્ત થવાથી ચોતાનું જીવન સાર્થક માનતા હતા.

અનેક સદ્ગુણોની પરાકાષ્ટાએ પહોંચેલા શ્રી મહાવીર અને બુદ્ધનું ધ્યાન તથા તેમની પૂજા શ્રદ્ધાપૂર્વક દેવ અને મનુષ્ય કરતા હતા. તે મહાવિભૂતિને મનુષ્ય તરીકે તેમના ભક્તોએ માનેલા. ધીમે ધીમે તેઓ ઈષ્ટદેવ તરીકે મનાયા.

પૂજામાં તકાવત

શ્રી મહાવીર અને બુદ્ધ તપશ્ચર્યા, સંયમ, ત્યાગ અને જ્ઞાન વગેરે સદ્ગુણોને લઈને પૂજાયા છે. કેમકે લોકો ઉપર એમના ત્યાગની નિરૂપ્તીપણાની અને સદ્બોધની ઉંચામાં ઉંચી છાપ પડેલી એટલું જ નહિ પણ તેમના ત્યાગ અને સદ્બોધને લઈને ઘણા મનુષ્યો ત્યાગી બનેલા.

રામ અને કૃષ્ણ પણ મનુષ્યરૂપે તે કાળમાં પૂજણા છે. તેઓને દૈવી શક્તિવાળા સુખ દુઃખને દેનારા મહાન પુરુષો માન્યા છે. એટલે એમને સંતોષવાથી તેઓ ભલું કરે છે એવી ભાવના તે કાળના મનુષ્યોમાં જાગૃત કરેલી અને એ બંનેને તેમના ભક્તો એ અવતારી પુરુષો માનેલા છે.

એ ચારે મહાપુરુષો ભિન્ન ભિન્ન રૂપે આજે પણ પૂજાઈ રહ્યા છે. રામ અને કૃષ્ણ, મહાવીર અને યુદ્ધ એ ચારેને ક્ષત્રિય કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા માનવામાં આવ્યા છે. અને એ ચારેનો જન્મ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં થયેલો છે.

રામ અને કૃષ્ણ, મહાવીર અને યુદ્ધ એ બંને યુગલના આદર્શો ભિન્ન ભિન્ન છે. કેમકે રામ અને કૃષ્ણને રાજશાસનના કરનારા, ન્યાય અન્યાયનો નિર્ણય કરનારા, દુશ્મનોને મારી ન્યાયી રાજ્ય સ્થાપનારા માનેલા છે. એમની પૂજાવિધિ પણ જુદી જાતની છે. રામમાં સત્વગુણ અને કૃષ્ણમાં રજોગુણ મુખ્ય માન્યા છે.

શ્રીમહાવીર અને યુદ્ધ એ બંને પુરુષોમાં તપ અને ત્યાગ મુખ્ય માનેલ છે. તેઓ સંસ્કારથી વિરક્ત હતા. રાજ્યશાસન ચલાવવામાં તેઓ કર્મ બંધન અને પાપ માનતા હતા. એક નાનામાં નાના જીવની પણ હિંસા ન થવી જોઈએ એવા અહિંસા ધર્મને તેઓ પાળનારા હતા. તેઓમાં સત્વગુણ મુખ્ય હતો. એ યુગલનો આદર્શ ધર્મચક્ર હતો. અને રામ કૃષ્ણ યુગલનો આદર્શ કર્મચક્ર હતો. દરેકના પુસ્તકોમાં પણ તે સ્વરૂપે જ તેઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. રામ અને કૃષ્ણને ગૃહસ્થ માનવામાં આવ્યા છે. શ્રીમહાવીર અને યુદ્ધને ત્યાગી માનવામાં આવ્યા છે. યુદ્ધભિક્ષુસંઘ હાલ હિન્દુસ્તાનમાં નથી. પરંતુ શ્રી મહાવીરનો ભિક્ષુસંઘ હાલ પણ હિન્દુસ્તાનમાં મોજુદ છે.

જુદા જુદા સંપ્રદાયના શાસ્ત્રોમાં જંઘએ છીએ તો બૌદ્ધ પિટકોમાં શાતપુત્ર શ્રી. ભગવાન મહાવીરનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરેલ છે. તેવીજ રીતે જૈન શાસ્ત્રોમાં ભગવાન યુદ્ધનો પણ નિર્દેશ કરવામાં આવેલ છે. એ સિવાય જૈન શાસ્ત્રોમાં જૈન શૈલીએ રામ અને કૃષ્ણનાં વર્ણનો લખેલાં છે. એટલું જ નહિ પરંતુ જૈન રામાયણ વગેરે સ્વતંત્ર ગ્રંથો પણ લખવામાં આવ્યા છે. ફક્ત એમાં જ ઘટનાઓ લીધી છે તે જૈન શાસ્ત્રોની દૃષ્ટિએ લીધેલી છે.

હવે આપણે બ્રાહ્મણ સાહિત્ય તપાસીએ તો યુદ્ધ અને મહાવીરનું તેમાં નામનિશાન પણ નથી અને પાછલાં પુસ્તકોમાં એવા નિર્દેશો કર્યા હોય તો તે પણ ખંડનાત્મક સુદ્ધિએ કર્યા છે. ફક્ત બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિમાં યુદ્ધને વિષ્ણુનો એક અવતાર માનેલ છે. જૈનગ્રંથો કૃષ્ણને ભાવી તીર્થંકર માને છે. ભાગવતમાં ઋષભદેવનું નામ આવે છે તે પણ એમની શૈલીએ લખવામાં આવેલ છે. એ સિવાય એ લોકોના પુસ્તકોમાં આપણા તીર્થંકરોનાં નામ આવતાં નથી.

આટલો નિર્દેશ કર્યા પછી મહાવીર અને કૃષ્ણ એ બંનેની જીવન ઘટનાઓમાં ધણું સામ્ય જોવામાં આવે છે. એ ઘટનાઓ અદ્ભૂત માહાત્મ્ય દર્શાવનારી હોવાથી કેણે કેનામાંથી લીધેલ છે એ સંબંધમાં અમો અમારો અભિપ્રાય આપવા માંગતા નથી; ફક્ત તે ઘટનાઓનું સામ્ય જુદી જુદી સૌ સૌની પદ્ધતિએ કેવી રીતે લીધેલ છે તેજ અહીં બતાવવા માંગીએ છીએ.

ગર્ભહરણ

શ્રી મહાવીર સ્વામી માટે જૈન શાસ્ત્રોમાં લખેલ છે કે ઋષભદેવ બ્રાહ્મણની સ્ત્રી દેવાનંદાની કુંબમાં શ્રી મહાવીરને ઉત્પન્ન થયેલા જોઈને ઇંદ્રે નૈગમેથી દેવ પાસે તે ગર્ભનું હરણ કરાવી ક્ષત્રિયકુટુંબમાં સિદ્ધાર્થ રાજાની સ્ત્રી ત્રિશલા રાણીની કુંબમાં મૂકાવ્યા અને ત્રિશલા રાણીનો પુત્રીગર્ભ દેવાનંદાની કુંબમાં મૂકાવ્યો.

કૃષ્ણના સંબંધમાં બ્રાહ્મણ શાસ્ત્રોમાં લખવામાં આવેલ છે કે અસુરોનો ઉપદ્રવ દૂર કરવા દેવોની પ્રાર્થનાથી વિષ્ણુએ અવતાર લેવાનો નિશ્ચય કરી યોગમાયાને બોલાવી કહ્યું કે દેવકીના ગર્ભમાં જે મારો અંશ ઉત્પન્ન થયો છે તેને ત્યાંથી હરણ કરી વસુદેવની બીજી સ્ત્રી રોહિણીના ઉદરમાં મૂક. તે બલભદ્ર નામે અવતાર લેશે. અને જ્યારે તું નંદપત્ની યશોદાને ઘેરે પુત્રીરૂપે અવતાર લઈશ, ત્યારે હું દેવકીના આડમા ગર્ભ તરીકે જન્મ લઈશ. જ્યારે તારો જન્મ યશોદાને ઘેરે પુત્રીરૂપે થશે ત્યારે તારું અને મારું પરિવર્તન થશે, હું યશોદાને ઘેરે જઈશ અને તું દેવકીને ઘેરે આવીશ. આ રીતે કૃષ્ણના અધિકારમાં ગર્ભપરિવર્તન અને બાળક પરિવર્તન બન્ને માનવામાં આવ્યાં છે.

પર્વતકુંભન

શ્રીમહાવીર સ્વામીનો જન્મભણિકે કરવા જે વખતે ઈંદ્ર મહાવીર સ્વામીને મેરૂ પર્વત ઉપર લઈ ગયેલ તે વખતે જળના ભરેલા મોટા કળાસ જોઈને ઈંદ્રને શંકા થઈ છે કે આટલું બધું જળ પ્રભુ ઉપર પડશે તો તે પ્રભુ કેમ સહન કરી શકશે ? આ ઈંદ્રની શંકા ભગવાન મહાવીરે અવધિ જ્ઞાનથી જાણી પગના અંગૂઠાથી મેરૂ પર્વતને દબાવ્યો, જેથી લાખ યોજનનો મેરૂ પર્વત કંપાયમાન થયો.

કૃષ્ણના સંબંધમાં પણ બ્રાહ્મણ પુસ્તકોમાં લખવામાં આવેલ છે કે ઈંદ્રે કરેલો ઉપદ્રવ દૂર કરવા નાની ઉંમરમાં એક યોજનનો મોટો ગોવર્ધન પર્વત ટચલી આંગળી ઉપર સાંત દિવસ અધર રાખ્યો હતા અને ગોપીને બચાવ્યા હતા.

બાળકીડા

ભગવાન શ્રી વર્ધમાન કુંવર (મહાવીર) સમાન વયનાં બાળકો સાથે ગામબહાર બાળકીડા કરવા ગયા છે. ત્યાં આમળકી કીડા કરે છે. એવામાં એક દેવ ભયંકર સર્પનું રૂપ ધારણ કરી ઝાડના થડ સાથે વીંટાઈ જાય છે. એ જોઈ જ્યારે હોકરાઓ નાસે છે, ત્યારે શ્રી વર્ધમાન તે સર્પને હાથથી પકડી ખેંચી કાઢી દૂર ફેંકી દે છે. છેવટ વર્ધમાનના પરાક્રમથી પ્રસન્ન થઈ દેવ વર્ધમાનનું નામ શ્રી મહાવીર પાડે છે.

કૃષ્ણ જ્યારે બાળકોની સાથે રમતા હતા ત્યારે અઘનામનો દૈત્ય કૃષ્ણને બીવરાવવા એક યોજન જેવડું લાંબુ સર્પનું રૂપ કરી રસ્તામાં આવી પડે છે અને ઘણાં બાળકોને ગળી જાય છે. એ જોઈ કૃષ્ણ એ સર્પનું ગળું પકડી દબાવે છે એથી સર્પનું મોઢું ફાટી જાય છે અને પોતે મરી જાય છે અને તેણે જે બાળકો ગળ્યાં હતાં તે સકુશળ બહાર નીકળી આવે છે.

સાધક અવસ્થા

એકવાર મહા તપસ્વી વર્ધમાન સ્વામી ધ્યાનમાં લીન હતા ત્યારે શૂળપાણી નામના યક્ષે અનેક ઉપદ્રવો કર્યાં. છેવટ સર્પનું રૂપ ધારણ કરી પ્રભુને દંશ કર્યો. પ્રભુના શરીરમાંથી ઘોણું રૂઘિર નીકળતું જોઈને શૂળપાણી યક્ષ શાંત થયો અને પ્રભુની ક્ષમા માંગી.

કૃષ્ણના સંબંધમાં લખવામાં આવે છે કે કાળીય નામના નાગે યમુના નદીનું પાણી ઝેરીકું બનાવ્યું, જે પીવાથી ઘણા મનુષ્ય, તિર્યંચ મરવા માંડ્યા. આ વાતની શ્રીકૃષ્ણને ખબર પડી. એથી કાળીય નાગને પકડવાને પોતે ત્યાં જઈ પ્રયત્ન કરે છે ત્યાં શ્રીકૃષ્ણને નાગ દંશ મારે છે. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ પોતાની ચપળતાથી તે નાગને તોળા પોકરાવે છે અને તેની ફણા ઉપર શ્રીકૃષ્ણ નાચ કરે છે. આથી સર્પ શાંત થઈ શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞા લઈ સમુદ્રમાં ચાલ્યો જાય છે.

એકવાર મહાતપસ્વી શ્રી મહાવીર એક ઝાડની નીચે ઉભા હતા. એ વખતે વનમાં લાગેલો અગ્નિ ફેલાતો ફેલાતો પ્રભુના પગ પાસે આવ્યો. પ્રભુના મતાપે તે અગ્નિ સ્વયં શાંત થઈ ગયા.

કૃષ્ણના સંબંધમાં પણ એવુંજ લખવામાં આવ્યું છે કે એકવાર યમુના નદીના કિનારે વનમાં આગ લાગી. એ લયંકર અગ્નિથી તમામ વનવાસી ગભરાઈ ઊઠ્યા. તે વખતે શ્રીકૃષ્ણે આવીને અગ્નિનું પાન કરી વનમાં શાંતિ ફેલાવી.

એકવાર મહાવીર પ્રભુ શીત ઋતુમાં ધ્યાનમાં ઊભા હતા. તે વખતે પ્રભુના પૂર્વભવની અપમાનિતી સ્ત્રી મરીને વ્યંતરી થઈ છે, તે કટપૂતના નામની વ્યંતરીએ આવીને પૂર્વભવનું વૈર સ્મરી પ્રભુમાથે ખૂબ પાણી છાંટી કષ્ટ આપ્યું. પરંતુ પ્રભુ ચલાયમાન થયા નહિ. તે જોઈ વ્યંતરી શાંત થઈ પ્રભુને ક્ષમાવી ચાલતી થઈ.

કૃષ્ણના સંબંધમાં પણ એને મળતો ઉલ્લેખ છે કે કૃષ્ણનો નારા કરવા કંસે પૂતના નામની રાક્ષસીને વનમાં મોકેલાવી. એ રાક્ષસીએ કૃષ્ણને વિષમય સ્તનપાન કરાવ્યું છતાં કૃષ્ણને કાંઈ ન થયું.

આવી સામ્ય ધરાવતી ઘટનાઓ શ્રી મહાવીર અને શ્રી કૃષ્ણના જીવનસાથે જોડાયેલી છે. એમાં કોણ સાચો અને કોણ ખોટો, એ સંબંધી નિર્ણય અમે આપવા નથી માગતા. તે કાળમાં એવી ઘટનાઓ મહાપુરુષોના જીવનસાથે જોડાયેલી જોઈ લોકોમાં તે ઘટનાઓને વધારે આદર અપાતો હશે. આજે પણ આવી ઘટનાઓ સાંભળી ઘણા જીવો આશ્ચર્યમુગ્ધ બને છે. આપણે તો અહીં એજ વિવેક કરવાનો છે કે તેમના જીવનનું ધ્યેય શું હતું. મહાવીરનું જીવન કૃષ્ણના જીવનથી તદ્દન નિરાલું હતું. કૃષ્ણ વિલાસી હતા, યુદ્ધમાં કુશળ હતા, નીતિગ્રહ હતા, અને રાજ્યકર્તા પુરુષ હતા. છતાં તેઓને આ બધાથી બ્રાહ્મણશાસ્ત્રોમાં અલિપ્ત માન્યા છે.

શ્રી મહાવીરે આજ અવસ્થા પછી સાધક અવસ્થામાં પોતે કેવાં કષ્ટો સહન કર્યા છે. છતાં રાતદિવસ જોઓ ધ્યાનથી ચૂક્યા નથી. જોઓએ શત્રુ મિત્રને, સુખ દુઃખને સમ માન્યા છે, એવા પ્રભુ કયા ધ્યેયને માટે આ બધું સહન કરી રહ્યા હતા? એ આપણે શોધવા વિચારવાની જરૂર છે. ખરી સાધક અવસ્થા આવા વિચારોથીજ આવે છે બાકી બાલ્ય ઘટનાના ચમકારો એ બાલ્ય વસ્તુ છે. એની સાથે પ્રભુને કે પ્રભુના ધ્યેયને કાંઈ સંબંધ નથી. વીતરાગ પ્રભુને આવા બાલ્ય શ્રંગારોથી ઓળખાવવા અગર ઓળખવા એ નરી અજ્ઞાનતા છે. જેમ કોઈ સુંદરી લાવણ્યથી ભરપૂર હોય છતાં કેશે પાણીથી નીતરતાં વસ્ત્રે સરોવરને કિનારે ઊભી હોય તેને જોઈ કેટલાકો એના બાલ્ય નૈસર્ગિક સૌંદર્યને વખાણે છે અને કેટલાકો તેજ સુંદરીએ સોળે શ્રંગાર સજ્યા હોય તે વખતના એના સૌંદર્યને પ્રશંસે છે. ધારો કે તે સ્ત્રી મુંગી હોય કાને બહેરી હોય, તો આ બધી પ્રશંસા ઉપર પાણી ફરી વળે કે નહિ? માટે સ્ત્રીનું ખરું સૌંદર્ય એની મંજુલ ભાષા, એનું સ્મિતહાસ્ય એની નમ્રતા અને પ્રેમજ સ્વભાવ, કાર્યદક્ષતા વગેરે ગુણો-માંજ રહેલું છે.

પ્રભુના જીવનના બાલ્ય આદર્શોમાં ખરી પ્રભુતા નથી. ખરી પ્રભુતા તો પ્રભુની વિશાળ હૃદયની ભાવનામાં છે. એમની સમદષ્ટિમાં છે, ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિમાં છે, એમના સુંદર મનોબલમાં છે. માટે આપણે જીવનની બાલ્ય ઘટનાઓમાં ન મુંઝાઈ રહેતાં પ્રભુના ખરા સ્વરૂપને સમજવા પ્રયત્નશીલ બનવું જોઈએ.

આજે કોઈ વિદ્વાન મહાવીરનું ચરિત્ર લખે તો તે મહાવીરમાં ખરી પ્રભુતા શી શી હતી? એજ બતાવવાનો પ્રયત્ન કરે. બાકી જે અલૌકિક દૈવિક ઘટનાઓના પ્રસંગો એમના જીવન સાથે જોડી દેવામાં આવ્યા છે તેને કોઈ વિદ્વાનની કલમ સ્પર્શ કરેજ નહિ.

શ્રી મહાવીર સર્વશ હતા. વીતરાગ હતા. એઓ જે ઉપદેશ આપતા તે માત્ર પોતાના તીર્થંકરનામ-કર્મના ઉદ્ધયને ક્ષય કરવા માટેજ આપતા. એમના મુખમાંથી ભાવિક અને બીજી જે જે વાતો

નીકળી છે તે ગૌતમ સ્વામીના પ્રત્યેકતરરૂપે નીકળી છે. પ્રભુ મહાવીરને પોતાના વિચારોનો પ્રચાર કરવાનો મોહ ન હતો. એથી મહાવીરને પ્રચારક કહી શકાય નહિ.

યુદ્ધ પોતે પ્રચારક હતા. તેમણે ચારે તરફ ફરીને ખૂબ પ્રચાર કર્યો છે. આજે લોકો બુદ્ધના જીવન સંબંધમાં અને સિક્કિતોના સંબંધમાં જોટલું જાણે છે તેટલું મહાવીરના સંબંધમાં જાણતા નથી. આજે પણ હિન્દુસ્તાન બહાર તિબેટ, ચીન, જાપાન વગેરે દેશોમાં બૌદ્ધ ધર્મ ખૂબ પ્રચાર પામેલ છે. બુદ્ધના સાધુઓ ખાલાખાલ, પેયાપેયેનો વિચાર ભૂલ્યા છે, છતાં તેઓ આજે પણ ખૂબ પ્રચાર કરી રહ્યા છે.

શ્રી મહાવીરના ધર્મને પાળનારાઓની સંખ્યા બહુ ઓછી છે. તેમાં પણ આજે મહાવીરના સાધુઓમાં પ્રચારક ભાવના ખીલકુલ નથી.

શ્રી રામના જીવનમાં બાહ્ય અલૌકિક ઘટનાઓ બહુ જ ઓછી છે. રામ નીતિમાં, એકપત્નીવ્રતમાં અને બંધુપ્રેમ વગેરે સદ્ગુણોમાં ખૂબ વખણાયા છે. પિતાની આજ્ઞા શિરોધાર્ય માની શાંતિથી વનવાસ ભોગવ્યો છે. રામે રાવણ સિવાય બીજાઓ સાથે યુદ્ધ કરેલ નથી. એમના સ્વયંચર્યપ્રધાન વ્યક્તિત્વની જાણ લોકો ઉપર ખૂબ પડેલી છે.

શ્રીકૃષ્ણનું જીવન બાહ્ય અલૌકિક ઘટનાઓથી ભરેલું છે. સામ, દામ, દંડ, ભેદમાં આ પુરુષ કુશળ હતા. વિલાસી જીવન અલૌકિક હતું. છતાં ખરા તત્ત્વવેત્તા કૃષ્ણના ભક્તોએ કૃષ્ણના સ્વરૂપને ઉત્તમ કાઠીનું વિચાર્યું છે.

ભારત વર્ષના ચાર મહાપુરુષોના જીવન સંબંધમાં એમના જીવન સાથે જોડાયેલી બાહ્ય અલૌકિક ઘટનાઓ તે એક કારે રાખી એમનું આંતરજીવન કેટલું પવિત્ર અલિપ્ત હતું અને તેઓએ પોતાના જીવનની સાચકતા કયા ધ્યેયથી કરી છે, લોકકલ્યાણ તેઓએ કેવી રીતે કર્યું છે એઓનો આત્મા કેવો મહાન હતો એજ આપણે વિચારવાનું અને અહણ કરવાનું છે, તેમાંજ આપણું હિત છે.

અહિંસા, સંયમ અને તપરૂપ ધર્મ જ ઉત્કૃષ્ટ મંગળ છે.

—દરશૈકાલિક સૂત્ર.

જ્ઞાનીના જ્ઞાનનો સાર એજ છે કે તે કોઈની હિંસા કરતો નથી અને અહિંસાના સિદ્ધાન્ત પણ 'કોઈની હિંસા ન કરવી' એ જ છે.

—સૂત્રગદાંબ સૂત્ર.

આ અલ્પિ ઉપર વેરવાળીને વેર શાંત કરી શકાતાં નથી, પરંતુ અવેરદ્વારા જ વેરની શાંતિ યાચ છે; એ જ સનાતન ધર્મ છે.

—ધર્મપદ.

અમે સમભાવ રાખનારો યોગી પોતાને જૂતમાત્રમાં અને જૂતમાત્રને પોતામાં જુએ છે.

—શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.

જગ્યા વિના રહેતો નથી એ હું બરાબર સમજું છું. પછી અચારની દરિદ્રવસ્થાનો અંત નહિ જ આવે એમ શામટે માનું? દરિદ્રતા ડોળા ધુરકાવતી હોય, ત્યારે આનંદી રહેવું બહુ કઠણ કાર્ય છે. પરંતુ જેને મનના ઘોડા દોડાવતાં આવડે છે, તેને માટે એ કઠણ નથી. 'મનના ઘોડા'ની મારી વાત સાંભળીને તમે હસશો, મને શેખચલ્લીના જેવો ગાંડો કહેશો, તે બધા મારા હવાઈ કિલ્લા છે એમ તમે માનશો, પરંતુ હું તો માનું છું કે ભવિષ્યમાં તૈયાર થનારા ખરેખરા કિલ્લાનો પાયો જ મારા મનોરથો છે.

“ મારો છોકરો અંગ્રેજી છટ્ટી ચોપડી ભણે છે તે તમે જાણો છો. તેના ઉપર અમે ખૂબ આશા બાંધી બેઠાં છીએ. તે ચોથી ચોપડી ભણતો હતો ત્યાં સુધી તે સીધી રીતે બધા વિષયમાં પાસ થતો નહોતો, પણ તેની ઉપર અમે કેવા મનોરથ ધડતાં હતાં, એ વાત એકવાર તેની બાએ તેને આસ્તેથી કહી. બિચારો બહુજ નરમ દિલનો છોકરો છે. પાંચમી ચોપડીમાં તે આવ્યો અને પહેલે નંબરે પસાર થયો, વળી સ્કોલરશીપ પણ મેળવી. હવે તેની ઉપર અમે વધુ મોટાં મનોરાજ્યો ઉઠવીએ, તો તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી.”

એ મિત્રની સમાધાની વૃત્તિની પાછળ કેટલું મોટું તત્ત્વજ્ઞાન હતું તેની મને જરા પણ કલ્પના નહોતી, પણ તેણે ત્યાર પછી જે કહ્યું તે વધારે મહત્ત્વનું છે. આંખોમાં આંસુ આણીને તેણે કહ્યું : “ એકવાર મેં છાની રીતે મારા છોકરાની નોંધપોથીનાં બે પાનાં વાંચ્યાં. પોતાનાં માથાપ પોતા પર કેવી આશા બાંધી બેઠાં છે અને તેમના મનોરથ સફળ કરવાને પોતે કેટલી મહેનત કરવી જોઈએ તે વિષે તેણે નોંધપોથીમાં લખ્યું હતું. મને તે વાંચીને કેવું લાગ્યું હશે? એટલી નાની વયના છોકરા ઉપર હું બોળે લાદી રહ્યો છું એમ મને લાગ્યું અને મને મારી જાત પર ગુસ્સો આવ્યો, તે સાથે આનંદ પણ થયો કે છોકરો કેટલો માતૃ-પિતૃ ભક્ત છે! હવે હું મારાં ભાવિ સુખી જીવનનાં ચિત્રો જોઉં છું અને મને આનંદ તથા સંતોષનો અનુભવ થાય છે. મનના ઘોડા દોડાવનારો હું શેખચલ્લી જ છું ને?”

જે એ મિત્રને શેખચલ્લી કહીએ, તો જગતનાં બધાં માતાપિતાને શેખચલ્લી જ કહેવાં પડે. પોતાનાં બાળકો માટે મોટી આશાઓ બાંધીને આનંદમાં દિવસો ન ગાળનારાં માથાપો હોય છે ખરાં?

મનોરથો ધડવા નહિ, મનોરાજ્ય એ હવાઈ કિલ્લો છે, તે નિષ્ફળ છે, નિરુપયોગી છે એમ કહેનારાઓ ભલે કલ્પા કરે, પણ તે નિષ્ફળ નથી, નિષ્ફળ થાય તો પણ નિરુપયોગી નથી. મનોરથની અંદર જ તેજસ્વી ભવિષ્યનો પાયો રહેલો હોય છે. પ્રજનાં ભાવિનો આધાર તરણો ઉપર રહેલો છે એમ મનાય છે. કારણ કે મનોરથો તરણસુલભ હોય છે, તેમનાં મનોરાજ્યોમાં આશાનાં બીજ હોય છે અને એ બીજમાં ખરેખરાં ભાવિ રાજ્યોના અંકુર છુપાઈ રહેલાં હોય છે. જીવબાઈ બાલશિવાજીનું હાલરડું ગાતી હતી ત્યારે તે ભવિષ્યના ગોબ્રાહ્મણપ્રતિપાળ શિવાજી મહારાજને જ પોતાના મનોરથદ્વારા જોઈ રહી હતી; પત્નીની અવગણના કરીને તેને ત્યજી દેનાર તેનો પતિ તેના મનોરથો જાણતો હોત તો કદાચ તેને શેખચલ્લી કહીને હસ્યો પણ હોત; પણ આપણે જાણીએ છીએ કે જીવબાઈનું મનોરાજ્ય જ પલટાઈને શિવાજીની સાચી પાદશાહીરૂપ બન્યું હતું.

તાદ્વર્ષ એ છે કે મનોરાજ્ય ધડતાં આવડ્યા વિના ખરું કાર્ય થઈ શકતું નથી; સૌ કોઈ રાજન-મહારાજ થતા નથી, સર્વની આશા-છત્તિ પાર પડતી નથી; એટલે જ કેટલીક વસ્તુઓ કેવળ કલ્પનાથી જ પ્રાપ્ત કરી લેવાની હોય છે. જેને સુંદર મનોરથો પણ ધડતાં આવડતું નથી, તેના જેવો કોઈ દરિદ્ર નથી અને શેખચલ્લીની હમેશાં નિદા કરનારના જેવો કોઈ મૂર્ખ નથી.

ભાષાશુદ્ધિ

લેખક: પ્રો. મનસુખલાલ ઝવેરી, એમ. એ.

એક પ્રતિષ્ઠિત સાપ્તાહિકના તાજા આવેલા દીપોત્સવી અંકને હું જોતો હતો; ત્યાં મારી દૃષ્ટિ એક રાષ્ટ્રવાદી, ભાષાત્રેમી વિદ્વાનના લેખ પર પડી. એ વિદ્વાને ગુજરાતી ભાષામાં અત્યારે જે વર્ણસંકરના દેખાઈ રહી છે તેની આવેશભરી ચર્ચા કરી હતી; અને આપણા દૈનિક વ્યવહારમાં અને મકાનો અને દુકાનોનાં નામમાં પણ અંગ્રેજી ભાષાનું જે આધિપત્ય સ્થપાઈ રહ્યું છે, તેનો વિરોધ કર્યો હતો. સ્વભાષાની સાચી ઉપાસના વિના આપણી ખાદી, સ્વદેશીયત અને રૈટિયાની પ્રગતિ પણ નિષ્ફળ જવાની છે એમ એ વિદ્વાન માને છે અને તેથી સ્વભાષાનો આગ્રહ રાખવો એ આપણા જ હિતની વાત છે એમ કહે છે.

એમના આ વક્તવ્યની વિરુદ્ધ કોઈને કશું જ કહેવાનું હોઈ ન શકે. ગુજરાતી ભાષાની અત્યારની સ્થિતિ ખૂબ ખેદજનક છે એ કહેવાની પણ જરૂર નથી. સમાજમાં, શાળાઓમાં અને વિદ્યાપીઠમાં ગુજરાતી ભાષાનું અને સાહિત્યનું સ્થાન વધારે માનભર્યું અને વધારે મહત્વનું થવાની જરૂર છે એ સ્પષ્ટ છે. એ સ્થાન, મહા-માજના આગમન પછી અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અને નવજીવન પ્રકાશન મંદિરની પ્રગતિ પછી, ક્યારેનું થે માનભર્યું થઈ જવું જોઈતું હતું; પણ એમ થયું નથી એ હકીકત છે.

અત્યારે તો ગુજરાતી ભાષાની સ્થિતિ ચોરમાયા બાળક જેવી થઈ પડી છે. વિદ્યાર્થી રહી રહીને છેક હમણાં ગુજરાતીને પોતાના અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન આપ્યું છે ખરું; પણ હજી એ સ્થાન ગોંધુ રહ્યું છે. ગુજરાતીને હજી સ્વતંત્ર, સ્વપર્યાપ્ત અને આવશ્યક વિષયનું સ્થાન હજી મળ્યું નથી. હજી સુધી તેને માત્ર ઐતિહાસિક વિષય તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે; અને તેમાં પણ આનુવંશી શિષ્ટ ભાષામાં જો કોઈ વિદ્યાર્થી વધારે પ્રવીણ હોય, તો ગુજરાતીને તે ઉવેએ, તો પણ ચાલે એવી સ્થિતિ છે.

આ બધું કેમ થઈ રહ્યું છે તેની ચર્ચા રસભરી અવશ્ય છે, પણ તે અહીં ઉદ્દિષ્ટ નથી. ખીજું કંઈ નહિ તો પણ અંગ્રેજી ઉચ્ચારશુદ્ધિ અને લેખનશુદ્ધિ માટે આપણા વિદ્યાર્થીઓ જેટલો આગ્રહ રાખે છે—અથવા, વધારે સાચી રીતે કહીએ તો આપણા શિક્ષકો અને પ્રાધ્યાપકો વિદ્યાર્થીઓ પાસે જેટલો આગ્રહ રખાવી રહ્યા છે—તેટલો આગ્રહ ગુજરાતી ઉચ્ચારશુદ્ધિ અને લેખનશુદ્ધિ માટે રખાય, તો પણ ઘણું થઈ શકે.

પણ એ આગ્રહ રખાતો નથી; અને તેને પરિણામે અંગ્રેજી ભાષાનું આધિપત્ય આપણા નિત્યના વ્યવહારમાં પણ એટલું બધું સ્થપાતું જાય છે કે “કુસુમ-કોટેજ” અને “સુમન-વિલા” જેવાં મકાનોનાં નામે આપણને અસ્વાભાવિક લાગતાં નથી. અનેક કુટુંબોમાં તો બાળકને પ્રારંભથી જ અંગ્રેજી ભાષા લણાવવામાં આવે છે; અને આજે પણ અનેક વ્યક્તિઓ પોતાને ગુજરાતીમાં બોલવાનું કે લખવાનું બરાબર કાવતું નથી એ હકીકતમાં શરમ નહિ, પણ ગર્વ અનુભવે છે.

આ જાતની અતિભક્તિ સામે જેટલો વિરોધ ઊઠે તેટલો ઓછો છે અને એ વિરોધની અતિશયતાએ જઈને આપણે અંગ્રેજી ભાષાનો બહિષ્કાર પોકારી ઊઠીએ તે પણ બનવાજોગ છે. તેમાં જ્યારે પરાધીન પ્રભામાં સ્વદેશનો પહેલો સળવળાટ મચી રહ્યો હોય, ત્યારે એ જાતની અતિશયતા આવી જાય

એ સ્વાભાવિક છે. પણ શુદ્ધ સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો, મને લાગે છે કે, આપણને આપણા વિરોધને હળવો બનાવ્યા વિના નહિ ચાલે.

અત્યારની સંકુલ અને પરસ્પરાવલંબી સમાજરચનામાં માત્ર એકાંગી વિકાસ સાધ્યે ચાલવાનું નથી. એ હકીકત એટલી બધી સાદી છે કે તેનો ઉલ્લેખ કરવાનું પણ આવશ્યક નથી. અત્યારના જીવનમાં કૂપમંડૂકતા નબી શકે તેમ નથી. જીવનનો સર્વદેશીય વિકાસ જ અત્યારના જગતમાં ટકી શકે તેમ છે.

આ હકીકત જો સાચી હોય—અને તે સાચી છે એમાં મને શંકા નથી—તો સર્વદેશીય વિકાસને પથ અને પોષક એવી પરિસ્થિતિ આપણા જીવનધુરીણોએ, આપણા સાહિત્યકારોએ અને સમાજ-નેતાઓએ રચવી પડશે; અને એ પરિસ્થિતિના એક મહત્વના અંગ તરીકે સર્વદેશીય વિકાસપ્રદ સાહિત્યનું—રસાત્મક અને શાસ્ત્રીય સાહિત્યનું—સર્જન આપણે કરવું પડશે. અંગ્રેજી ભાષાના ત્રથે દ્વારા જીવનના બહુવિધ પ્રશ્નોની જે છણાવટ થઈ રહી છે, તે આપણી ગુજરાતી ભાષા દ્વારા પણ થવી જોઈશે. અને સ્વભાષામાં થયેલી એ છણાવટ જ્યારે આપણા વાચકવર્ગને સુલભ બનશે, ત્યારે પરભાષાનો આપણો મોહ આપોઆપ નષ્ટ થશે.

પરંતુ અત્યારે આપણી એવી સ્થિતિ છે ખરી? રસાત્મક સાહિત્યનાં કાવ્ય, નવલિકા અને નવલ-કથાનાં ક્ષેત્રોને બાદ કરીએ, તો અર્થનિતક નટસમૂહોએ, શાળાના વિદ્યાર્થીઓએ અને વિદ્યાપીઠના સુશિક્ષિત યુવકયુવતીઓએ ભજવવા લાયક શિષ્ટ નાટકો આપણી પાસે કેટલાં છે? મુંબઈ, અમદાવાદ જેવાં શહેરોમાં વારંવાર ભજવાતાં અમુક લેખકોનાં કેટલાંક નાટકો મારા ધ્યાન બહાર નથી. પણ એ નાટકો માટે થયેલા પ્રચારનું અને એ પ્રચાર દ્વારા એમને મળી ગયેલા સ્થાનનું તત્વ ગાળી નાખીએ, તો શુદ્ધ રંગભૂમિની દૃષ્ટિએ એ નાટકોની કિંમત કેટલી? અને એ નાટકોની કંઈ પણ કિંમત ખરેખર હોય, તો પણ એવાં નાટકોની સંખ્યા કેટલી અલ્પ છે?

અને રસાત્મક સાહિત્યમાં પણ આપણો વિકાસ સર્વોચ્ચ ન હોય ત્યાં શાસ્ત્રીય સાહિત્યમાં—જે ક્ષેત્રમાં તલસ્પર્શી અભ્યાસ અને નિરંતર ઉદ્ધાંગ દ્વારા થયેલી એકનિષ્ઠ ઉપાસના જ કૃષ્ણી શકે તે ક્ષેત્રમાં—તો આપણી શી સ્થિતિ હોય? ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, રાજકારણ, વિજ્ઞાન અને તેના અનેકવિધ ઉપાંગો, વૈજ્ઞક, તત્વજ્ઞાન અને ધર્મ: આવા વિષયોમાં નિષ્ણાતો માટેનાં પુસ્તકો પણ ઘણાં જ થોડાં છે; તો સામાન્ય જનસમુદાય માટે સુલભ અને સરળ પુસ્તકો ક્યાંથી હોય?

અને એ પુસ્તકો ન હોય તો આપણો જિજ્ઞાસુ વર્ગ અંગ્રેજી તરફ વળે એમાં નવાઈ ખરી?

મને લાગે છે કે આપણી અંગ્રેજીની અતિભકિત આમાંથી જન્મે છે. જીવનમાં ટકવા માટે અથવા તો જીવનની વિષમતાઓને ધરીભર ભૂલી જવા માટે વાંચ્યા વિના આપણને ચાલે તેમ નથી. અંગ્રેજી ભાષાના ત્રથે દ્વારા આપણને જે વૈવિધ્ય અને જે વૃત્તનતા મળી શકે છે, તે સ્વભાષાનાં પુસ્તકો દ્વારા આપણને હજી મળી શકતી નથી. એટલે આપણો શિક્ષિત અને જિજ્ઞાસુ વાચકસમૂહ સામાન્ય રીતે અંગ્રેજી તરફ વળે છે * અને અંગ્રેજી તરફ વળે છે એટલે તેનું ચિત્તતંત્ર પણ અમુક અંશે અંગ્રેજી—પક્ષી બની જાય છે. આ બધાં પરિણામો અસંખ્ય અંગ્રેજી શબ્દો વ્યવહારની ભાષામાં પ્રવેશ પામીને પોતાનાં મૂળ જમાવ્યા બેસે છે.

* આપણો શિક્ષિત વાચકસમૂહ અંગ્રેજી વાચન તરફ વળે છે એટલે ગુજરાતીમાં પુસ્તકો લખાય તો તેને માટે વાચકો મળવાનો સંભવ નથી રહેતો; અને વાચકો મળવાનો સંભવ નથી રહેતો એટલે એવાં પુસ્તકો લખાતાં નથી. આમ અનવર્યા દોષ જન્મે છે.

હિઠાહરણ તરીકે 'સ્ટેશન' અને 'પેન્સીલ' જેવા શબ્દોની વાત જતી કરીએ; પણ 'રન,' 'એલ. પી. ડબલ્યુ,' 'વિકેટ,' 'નોટ આઉટ,' 'એટ,' 'બોલ,' 'સબમરીન,' 'રપીટકાયર,' 'હરકિન,' 'ફાઈટર,' 'બોમ્બર,' 'બલુનબેરેજ,' 'રેડિયો,' 'જંકશન,' 'કેમ્પ': આવા આવા અસંખ્ય શબ્દો આપણે ત્યાં દાખલ થઈ ગયા છે અને થતા જાય છે. હિન્દી અને મરાઠી ભાષામાં આવા કેટલાક શબ્દોના પર્યાયો દાખલ થઈ ગયા છે, પણ આપણે ત્યાં એ સ્થિતિ નથી.

અને અહીં જ આપણને આપણે ત્યાં દેખાતી વર્ણસંકરતાનું મૂળ મળી આવે છે. પરભાષાના શબ્દોના યોગ્ય અને લોકગમ્ય થાય તેવા પર્યાયો શોધવાનું કામ સામાન્ય જનસમુદાય કદી કરવાનો નથી. એની દૃષ્ટિ તો "ભાષાને શું વળગે ભૂર? જે રણમાં જીતે તે શર" એના પર જ રહેવાની. ભાષાનો ઉપયોગ એ તો પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરવાના સાધન પૂરતો જ કરવાનો. અને વિચારવ્યક્તિ માટે જો તેને એક શબ્દથી ચાલતું હશે, તો બે શબ્દો તે કદી પણ વાપરવાનો નહિ. "રેડિયો" કહેવાથી એનું કામ સરતું હશે તો તે "આકાશવાણી" કે "આકાશગોષ્ટિ" નહિ બોલે. એટલું જ નહિ, પણ "એમીએન્ટ" નો ઉચ્ચાર કરવો એને અધરો પડતો હશે તો તેનું તે "ગિરમીટ" કરી નાખશે, "કપૂલાતનામું" નહિ.

હકીકત આ છે, એટલે સામાન્ય જનસમુદાય પાસે ભાષાશુદ્ધિ કે ભાષાભક્તિનો આગ્રહ રાખવો તે જરા વધારે પડતું છે. ભાષાશુદ્ધિ અને ભાષાભક્તિ કરવાનું કામ સાહિત્યકારો અને ભાષાશાસ્ત્રીઓનું છે અને પોતે સાહિત્યકાર કે ભાષાશાસ્ત્રી ન હોય તો પણ વર્તમાનપત્રકાર એ કામ કરી શકે તેમ છે.

અને આપણો એ વર્ગ, જુજ અપવાદ સિવાય, ભાષાશુદ્ધિનો ખાસ આગ્રહ રાખતો હોય તેમ દેખાતું નથી. અને તેથી જ પરભાષાના અસંખ્ય શબ્દો આપણે ત્યાં ધૂસતા જાય છે.

ત્યારે આનો ઉપાય શો ?

"તુલસીદાસ-મેન્સન્સ" કે "પ્રીતમ-પાર્ક" જેવા વર્ણસંકર પ્રયોગો તો, અલખત ટળવા જ જોઈએ. એ તો આપણી ગુલામ મનોદશાનાં જ ચિન્હો છે. પણ આનો સાચો ઉપાય તો આપણા વિદ્વાનો અને વર્તમાન પત્રકારોના હાથમાં છે. એ વર્ગ જો સ્વભાષાનો અને ભાષાશુદ્ધિનો આગ્રહ રાખે અને અંગ્રેજી શબ્દોના સરળ, લોકગમ્ય, અર્થવાહી પર્યાયોનો જ પ્રચાર કરે તો, મને લાગે છે કે, થોડા જ વખતમાં "કુમુદ-કોટેજ" કે "વસન્ત-વિલા"ને બદલે "કુમુદ-કુટીર" કે "વસન્ત નિકેતન"ની તકતીઓ નજરે પડવા લાગે. આમ સાચો ઉપાય સ્વભાષાની ભક્તિ વધારવાનો છે, અંગ્રેજી ભાષા તરફ તિરસ્કાર કેળવવાનો નહિ. અંગ્રેજી ભાષાનું આપણે ત્યાં આટલું બધું આધિપત્ય રથપાયું તેને માટે જવાબદારી આપણી પોતાની નિર્બંધતાની અને આપણા સમાજધુરીણોએ સેવેલા દુર્લેક્ષની છે. અંગ્રેજી ભાષાની કે ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર કરવાના ગૂઢ હેતુથી અંગ્રેજી નિશાળો ચલાવતા પાઠશાળાઓની નહિ.

આ હકીકત આપણે સમજી જઈએ, તો આપણે પાડાને વાંકે પખાલીને ડામ દેવાને બદલે આપણી પોતાની ક્ષતિઓને દૂર કરવાને મથી શકીશું.

નવી કેળવણીને સમાજોપયોગી કેવી રીતે બતાવી શકાય તેનું માર્ગસૂચન—

આર્દ્રકુમાર—નેબુચન્દનેઝાર

લેખક: ચીમનલાલ અમુલખ સંઘવી

તંત્રી, “સુવાસ”, વડોદરા.

આજના આપણા કેળવણી વર્ગ સામે મુખ્ય દલીલ એ રજૂ કરવામાં આવે છે કે, “તમે શ્રદ્ધાવાદને ફટકો લગાવ્યો છે, અને યુદ્ધિવાદને સમાજોપયોગી બનાવી શક્યા નથી.” આ દલીલ સાચી છે કે કેમ તેની ચર્ચામાં ઊતર્યા વિના હું અહીં આપણા કેળવણી વર્ગ સમાજને વિશેષ ઉપયોગી શી રીતે નીવડી શકે તે જ સૂચવીશ.

આધુનિક ઐદિક કેળવણી મુખ્યત્વે વક્રીલો, દાકતરો, રાજદારીઓ, સાહિત્યકારો, સંશોધકો, ઇતિહાસકારો, ભાષાશાસ્ત્રીઓ, કલાકારો, વૈજ્ઞાનિકો, એન્જિનિયરો, અર્થશાસ્ત્રીઓ વગેરેને પેદા કરે છે. આમાંથી દાકતરો, વક્રીલો, રાજદારીઓ વગેરે પાસે તો સમાજને ઉપયોગી નીવડવાનો સીધો વ્યવસાય છે. ખિરતી મીશનના દાકતરો પોતાના ધર્મના પ્રચાર માટે કેટલી સેવાઓ આપે છે તે આપણાથી અબધુ નથી. એ જ રીતે આપણા દાકતરો, વક્રીલો વગેરે સમાજને ઉપયોગી થઈ શકે છે. પણ અહીં એ બધા વિષયોને ન સ્પર્શતાં હું કેવળ મારા ક્ષેત્રને જ મર્યાદિત રહી, સંશોધકો, ઇતિહાસકારો, સાહિત્યકારો ને ભાષાશાસ્ત્રીઓને બનેલા ઐદિક વર્ગ સમાજને વધારે ઉપયોગી શી રીતે બની શકે, તે જ સૂચવીશ.

જગમશહૂર ખિરતી સંશોધકો ખિરતીજગતના યુદ્ધિવાદી વર્ગની બાઈબલમાંની શ્રદ્ધા વધારવાને, જૂના કરાર (Old Testament) માંની પૌરાણિક લકીકતો પર પણ ઇતિહાસનો પ્રકાશ પાથરવાનો વર્ણ થયાં તનતોડ પ્રયાસ કરી રહ્યા છે. તે માટે પશ્ચિમ એશિયામાં વર્ષોના ખોદકામ અને શોધકામ પછી તેમણે જૂના કરારમાં રજૂ થયેલી અતિ પ્રાચીન રાજવંશવલિઓને સમાંતર ઐતિહાસિક વંશવલિઓ તૈયાર કરી છે અને તેવા રાજવંશોના વિષયમાં બાઈબલમાં વર્ણવાયેલા સંખ્યાબંધ પ્રસંગોને ઇતિહાસના ક્ષેત્રમાં સમાવ્યા છે. આપણે કદાચ આવી જવાબદારીમાંથી તો એમ કહીને છૂટી જઈ શકીએ કે, ‘અમારા પાસે એમના જેટલી નાણાકીય અને રાજકીય સગવડ નથી; પરંતુ એટલું તો કબૂલવું જ પડશે કે આ વિષયમાં આપણે લગભગ કશું જ નથી કર્યું, એટલું જ નહિ, પણ શક્ય પ્રસંગોમાં પણ ઉપેક્ષા સેવી છે.

ઝીસ, મિસર ને દરાનના પ્રાચીન લેખકોની કૃતિઓમાં, બેબીલોન, ચંપા (કેન્ચ હિદી ચીન), કંબોજ (કમ્બોડિયા) નાં ખોદકામોમાં ને મધ્ય અમેરિકા ને મધ્ય આફ્રિકાના અવશેષોમાં પથરાયેલી જૈન સંસ્કૃતિ પર પ્રકાશ ફેંકવાને આપણે શ્રમ નથી ઉઠાવ્યો. સંપ્રતિતો વિશ્વવ્યાપી ધર્મપ્રચાર, આપણા ચક્રવર્તીઓના વિજયમર્ગો ઇલાદિને ઐતિહાસિક રૂપ આપવાને આપણે આપણા અભ્યાસનો ઉપયોગ નથી કર્યો. અતિ પ્રાચીન પ્રસંગોને બાહ કરીએ તો પણ અભયકુમારની પ્રેરણાથી પ્રતિબોધ પામી ભગવાન મહાવીરના ચરણે આવનાર અનાર્ય ભૂમિનો રાજકુમાર આર્દ્રકુમાર કોણ હતો, તે જાણવાનો પણ આપણે પ્રયત્ન નથી કર્યો. થોડાંક વર્ષ પહેલાં ડૉ. પ્રાણનથે પ્રભાસપાટણનું તાત્રપત્ર ઉકેલી જણાવ્યું કે,* ‘બેબીલોનના નૃપતિ નેબુચન્દનેઝારે રૈવતગિરિના નાથ નેમિના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર

* The Times of India, 19-3-55.

કરાવ્યો હતો ' ત્યારે આપણા હાથમાં સંશોધનનો એક વિષય આવેલ હોવા છતાં તેના પ્રયે જોઇતું ધ્યાન ન આપાયું. એ પછી નેયુચન્દનેઝારના જીવનચરિત્રનો તે બેબીલોનના ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરતાં જે અનુભવો તારવી શક્યો છું તે અહીં રજૂ કરી એવા વિષયોને શુદ્ધિમાન વર્ગ કઈ રીતે સમાજોપયોગી બનાવી શકે તે સૂચવીશ.

આર્દેશ કે આર્દનગર ક્યાં આવેલ છે તે સંબંધમાં જૈન સંશોધકોએ અભ્યાસમાં ઊતરવાની જરૂર જોઈ નથી. કેટલાકે પ્રસંગોપાત જરૂર પડતાં એડનને આર્દનગર તરીકે ઓળખાવ્યું. પરંતુ એડનની ખીલવણી તો ઈ. સ. પૂર્વે ૨૪ ના રોમન-વિજય પછી થઈ છે, ને ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠી સદીમાં તો ત્યાં માછી-મારોનાં ઝૂંપડાં સિવાય કંઈ જ ન હોતું. ઉચ્ચાર ગણતરીએ પણ એડન શબ્દ આર્દને સમાંતર નથી. એટલે આર્દનગર માટે ખીલે જ નજર દોડાવવી જોઈએ.

પશ્ચિમ એશિયામાં આવેલો મેસોપોટેમિયા દેશ અતિ પ્રાચીન કાળમાં ઉત્તર, મધ્ય તે દક્ષિણ એમ ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયેલો હતો. ઉત્તર-વિભાગ પોતાના પાટનગર અસુરના નામ પરથી એસીરિયાના નામે ઓળખાતો, મધ્ય ભાગની પ્રાચીન રાજધાની ક્ષીશ હતી, પણ હમુરાબીના સમયમાં (ઈ. સ. પૂર્વે ૨૧૨૩ થી ૨૦૮૧) બેબીલોનની વિશેષ ખીલવણી થતાં મધ્ય ભાગનું પાટનગર બેબીલોન બન્યું તે સમય જતાં મધ્ય વિભાગ પણ બેબીલોનના નામે ઓળખાવા લાગ્યો. સાગર કાંઠે આવેલા દક્ષિણ ભાગનું પ્રાચીન પાટનગર એર્ડી (Erdiu) બંદર હતું પણ તે ધીમે ધીમે પુરાવા માંડતાં રાજધાની ઉરમાં ફેરવાઈ. સમય જતાં બેબીલોનના સમર્થ રાજવીઓએ ત્રણે ભાગ પર પોતાની સત્તા વિસ્તારીને બેબીલોનને સંયુક્ત પ્રદેશોનું પાટનગર બનાવ્યું.

જૈન સાહિત્યમાં વર્ણવાયેલ આર્દ નગર આ એર્ડી નગર હોવાનો પ્રતો સંભવ છે. પ્રાચીન કાળમાં બહોજલાલી ભોગવતાં નગરોમાં આર્દને સમાંતર આ સિવાય ખીલું એક પણ નગર નથી.

એર્ડી બંદરની બહોજલાલી ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦૦ માં શરૂ થાય છે. જલપ્રલય પૂર્વેનાં જગતનાં ચાર મુખ્ય બંદરોમાંનું એ એક હતું. સાગર કાંઠે ચુકેટીસ નદીના મુખ પર વસેલું હોઈ તેનો દેખાવ બેટ સમો લાગતો. હિંદ સાથે એ બંદરને સીધા જળમાર્ગનો સંબંધ હતો.

ધીમે ધીમે નદીના કાંપને લીધે બંદર પુરાવા લાગ્યું ને તેનું મહત્ત્વ ઘટવા લાગ્યું. આજે એ નગરનાં ખંડિયેરો ઉરથી બાર માઈલ દક્ષિણ-પશ્ચિમે પથરાયેલાં પડ્યાં છે. બસરાથી ઇરાક દોડતી રેલવે તે ખંડિયેરોની તેર માઈલ પૂર્વેથી પસાર થાય છે.

ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૪ માં બેબીલોનની ગાદીએ જગમશહૂર સમ્રાટ નેયુચન્દનેઝાર વિરાજ્યો. તેના પિતા નેબોપોલ્સારે તેને વિશાળ રાજ્યનો વારસો સોંપ્યો હતો, પણ નેયુચન્દનેઝારને ભગ્ય સામ્રાજ્ય સર્જવડું હતું. પિતાની હયાતી દરમિયાન જ (ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૫ માં) તેણે એસીરિયાને હરાવીને તે પ્રદેશ તો બેબીલોનમાં ભેગવી જ દીધો હતો. હવે તે દિગ્વિજયે નીકળ્યો. નેકોને હરાવી તેણે એશિયામાંથી યુરોપ અને આફ્રિકાનો પણ કાબો. ને પછી બેબીલોનની નબળી દશામાં જેણે જેણે તેને નુકશાન પહોંચાણું હતું તે બધાં રાજ્યોને તેણે જીતવા માંડ્યાં.

બુડાના યહૂદીઓએ બેબીલોનની સમૃદ્ધિ લૂટીને પોતાના પાટનગર જેરસલેમમાં પોતાના પ્રભુના નામે મંદિર બંધાવરાવેલું. નેયુચન્દનેઝારે એ દેશ જીતી લઈ મહેરબાનીની રાહે ત્યાંના રાજને તે પાછો સોંપ્યો. એ રાજ્યએ યોગ્ય વ્યવસ્થા ન જાળવતાં તેણે રાજ બદલાવ્યો, પણ ખીલ રાજ્યને બળવો કર્યો. નેયુચન્દનેઝાર જંગી સૈન્ય સાથે એ દેશ પર ધરી ગયો ને તેણે રાજને પદબ્રષ્ટ કરી જેરસલેમ લૂંટ્યું.

યહુદીઓના મંદિરમાંની અલ્પક સંપત્તિ અને સોનાચાંદીનાં વાસણો તે બેબીલોન ઉપાડી ગયો. ટાયરના બગવાને પણ તેણે સખત હાથે ઘાપી દીધો. ને એ રીતે તે પશ્ચિમ એશિયાનો યશસ્વી સમ્રાટ બની રહ્યો.

બેબીલોનમાં તેણે અનેક દેવમંદિરો બંધાવ્યાં. નગરના રક્ષણ માટે તેણે બંધાવેલી ભવ્ય દીવાલ બેઈ પરદેશી મુસાફરો મુઝબ બની ગયેલા. હીરોડોટસના કહેવા પ્રમાણે નગરનો ઘેરોવો ૫૬ માઈલનો હતો અને એ દીવાલ તે નગરનું ચારે બાજુથી લોખંડી દાલની જેમ રક્ષણ કરતી. ચીનની જે દીવાલ પર આજનું જગત અચંબો વર્ષોથી રહ્યું છે તે નેશુચન્દનેઝારની એ દીવાલના આધારે બંધાએલી છે. બેબીલોનમાં તેણે એના સ્વર્ગીય મહેલો બંધાવેલા કે પછીના યુગે મોહ પામી એમને જૂલતા યાગો (Hanging gardens)ની ઉપમાં આપેલી. તેણે પોતાના નિવાસ માટે ઈ. સ. પૂર્વે ૫૬૧ માં બંધાવેલો અદ્વિતીય મહેલ તો અવસ્થિત લેખાયો છે. તે મહેલ પંદર દિવસની અંદર જ બાંધવામાં આવેલો છતાં સૈકાઓ સુધી એની ગહોજ્જાલી એટલી જ અનુપમ રહેલી. ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૬ માં હિદથી પાછા ફરેલ સીકંદરે એ મહેલ પર મુઝબ બની ત્યાં જ પોતાનો વાસો રાખ્યો. ત્યાં તેણે દિવસો સુધી રંગરાગ ઉડાવેલ અને એ જ મહેલમાં તેનું ખૂન થયેલું. એકંદરે શિલ્પ, સ્થાપત્ય, કલા અને સંસ્કારની ખીલવણીમાં નેશુચન્દનેઝારે નોંધાવેલો ફાળો જગતના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં જ નહિ, અર્વાચીન ઇતિહાસમાં પણ અજોડ છે.

નેશુચન્દનેઝાર સમસ્ત મેસોપોટેમિયાનો સમ્રાટ હોઈને સ્વાભાવિક રીતે જ તે ઐર્ષ્યનો પણ સ્વામી હતો. અને બેબીલોનના ખોદકામમાં મળી આવેલા જૂના અવશેષોમાં બેબીલોન નામ મળી આવતું નથી તે જોતાં એ શહેનશાહત પ્રાચીન નગર ઐર્ષ્યના નામે ઓળખાતી હોય તે સંભવિત છે. આ પુરવાર કરી શકાય તો આપણો આર્દ્રપતિ નેશુચન્દનેઝાર ઠરે છે. અને તેમ હોવાનાં બીજાં પણ અનેક પ્રમાણ છે.

તે ભગવાન મહાવીર અને મગધપતિ શ્રેણિકનો સમકાલિક ઐર્ષ્યપતિ છે.

મગધપતિ શ્રેણિક આર્દ્રરાજને પ્રથમ ભેટ મોકલાવે છે. અને તે સમયના જગતનો ઇતિહાસ તપાસતાં હિંદની બહાર બેબીલોન સિવાય એવું એક પણ મહારાજ્ય નથી કે જેને મગધપતિ ભેટ મોકલાવે.

પ્રભાસપાટણના તામ્રપત્રથી એ પુરવાર થયું છે કે તેણે ભગવાન નેમિનાથના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો છે. એટલે એ સંભવિત છે કે જ્યારે આર્દ્રકુમાર હિંદ આવી આવ્યો અને તેની પાછળ તેના પર દેખરેખ રાખવાને નીમેલા ૫૦૦ સામંતો પણ ભાગી આવ્યા, ત્યારે નેશુચન્દનેઝાર પુત્રની શોધમાં તેની પાછળ કાઠિયાવાડમાં આવ્યો હોય અને તેના પર જૈન ધર્મનો પ્રભાવ પડતાં તેણે તે ધર્મ અપનાવ્યો હોય.

ઉત્તરાવસ્થામાં નેશુચન્દનેઝાર કયો ધર્મ પાળતો હતો, તેનો હજી નિર્ણય થયો નથી. કેમકે, સાથ-રસના શિક્ષાલેખોથી એ તો પુરવાર થયું છે કે બેબીલોનમાં વંશપરંપરાગત ચાલી આવતી મહુંકની પૂજા અને બલિદાન આપવાની પ્રથા તેણે બંધ કરી હતી. ઉત્તરાવસ્થાના તેના પોતાના શિક્ષાલેખોમાં તે પ્રબળ ઉદ્દેશીને જે ઢંઢેરો બહાર પાડે છે, તેમાં મહુંક ઇત્યાદિને ' તમારા દેવો ' તરીકે ઓળખાવે છે. તેમજ બાઈ-બલના જૂના કરારમાં નેશુચન્દનેઝારની રાજકીય પ્રભુતાનો સ્વીકાર થયા છતાં તેને અને તેના વારસોને ભયંકર નાસ્તિક તરીકે ઓળખાવવામાં આવેલ છે તથા નેશુચન્દનેઝારે પોતે પણ જરૂરસભમાં લૂટ ચલાવેલી છે તે જોતાં તે યહૂદી ધર્મનો પણ ન હોતો. શરૂઆતમાં મહુંકના તેણે બંધાવેલા ભવ્ય મંદિરથી એ તો નિશ્ચિત છે કે પુર્વાવસ્થામાં તે મહુંકનો પૂજારી હતો; પણ ઉત્તરાવસ્થામાં પુત્રની દીક્ષા પછી તેણે જૈન ધર્મ સ્વીકારેલ હોવાનો વિશેષ સંભવ છે.

ઉત્તર વચમાં તેણે બેબીલોનમાં નવ કુટ ઊંચી અને નવ કુટ પહોળી એક સુવર્ણની પ્રતિમા બનાવરાવેલી. તે જ અરસામાં તેણે બંધાવરાવેલા પોતાના મુખ્ય પૂજન-મંદિરમાં એક મૂર્તિની સમીપ સાપનું અને બીજીની સમીપ સિંહનું બિંબ હતું. નેબુચ-દનેઝરે બંધાવેલા ઈસ્તારના દરવાજાનો કેટલોક ભાગ તૂટી જવાથી તે ટૂકડાઓ ખર્ચીને અને ક્રા-સ્ટેટીનોપાલનાં મ્યુઝિયમોમાં ઉપાડી જવાયા છે, પણ જે ભાગ હજી ત્યાં જળવાઈ રહ્યો છે, તેના પર વૃષભ, ગેંડા, હુંડ, સાપ, સિંહ ઇત્યાદિ કોતરાયેલાં નજરે ચડે છે. બાઝ નગરના મંદિરમાંની મૂર્તિઓ બેબીલોનનાં પુરાણોમાં કે જૂના બાઇબલમાં વર્ણવાયેલ દેવોમાંથી કાઢને મળતી આવતી નથી. એટલે તેની પરખ ખોદકામના સંશોધકો હજી પણ કરી શક્યા નથી. આ વસ્તુસ્થિતિ નેબુચ-દનેઝરે જૈન ધર્મ અપનાવ્યો હોય એ દલીલમાં ટેકારૂપ બનવા સાથે જ જૈન સંશોધકો માટે અભ્યાસનું ક્ષેત્ર ખુલ્લું કરે છે.

બેબીલોનના મહાકાવ્ય 'Epic of creation' માં બેબીલોનનો એક રાજકુમાર પોતાના એક મિત્રની મદદથી સ્વર્ગમાં પહોંચવાનો પ્રયાસ કરે છે પરંતુ તે અધવચ્ચથી જ સરકી પડે છે એનું સૂચન છે—જે રૂપક અભયકુમારની પ્રેરણાથી આર્યાવર્ત પહોંચીને દીક્ષા લેવાની આર્દ્રકુમારની તમન્ના અને પાછળથી તેણે કરેલા દીક્ષાત્યાગને સમાંતર છે.

બેબીલોન હિંદ સાથે સાંસ્કારિક સંબંધથી તો ઈ. સ. પૂર્વે પચીસમીથી સંકળાયેલ હોવાનું ઇતિહાસકારો કબૂલ રાખે છે. હમુરાબીના કાનુની ગ્રન્થ પર ભારતીય ન્યાયપ્રથાની સંપૂર્ણ અસર છે. સ્ત્રી પર વ્યભિચારનો આરોપ આવે તે સ્ત્રી તે આરોપને અદાલતમાં ખેંચી ન દેવાની શકે, તો તેને યુક્રેટીસ નદીમાં ડુબાડી દેવી અને છતાં એ પવિત્ર નદી એ સ્ત્રીને જીવતી બહાર કાઢે તો માનવું કે સ્ત્રી પવિત્ર છે, એ પ્રથા સ્ત્રીની પવિત્રતા, કડક સજા અને કુદરતી અમત્કારથી નિર્દોષતા સિદ્ધ કરવાની ભારતીય ન્યાયશાસ્ત્રની પ્રણાલિકાને આભારી છે. તે ઉપરાંત આચીન પ્રવાસીઓની નોંધોના આધારે જાણી શકાય છે કે ભરૂચ, ખંભાત ને સોપારાનાં અંદરે મારહત બેબીલોન ભારતવર્ષ સાથે ધમધોકાર વ્યાપાર પણ ચલાવતું હતું. બેબીલોનના શિલ્પ-સ્થાપત્ય પર પણ ભારતીય શિલ્પ-સ્થાપત્યની અસર છે.

આ રીતે આર્દ્રદેશ, આર્દ્રરાજ અને આર્દ્રકુમારનું ઐતિહાસિક સ્વરૂપ વિચારવાની સામગ્રી પૂરતા પ્રમાણમાં પડેલી છે. એ જ રીતે બીજાં પણ જૈન સાહિત્ય ગ્રન્થોનાં અનેક વિધાનો પર ઐતિહાસિક દષ્ટિએ પ્રકાશ ફેંકી શકીએ એવી સામગ્રી આપણે શોધી શકીએ છીએ. અને બીજા ધર્મોની જેમ જૈન ધર્મને પણ જગતવ્યાપી મહિમા અપાવવામાં આપણે આપણા અભ્યાસ અને ભુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ. જો ભુદ્ધિમાન વર્ગ એ રીતે ઉપયોગી થતો જણાશે, તો સમાજ એના પ્રત્યે જરા પણ ઉપેક્ષા દાખવી શકશે નહિ. *

* આ લેખનો મુખ્ય ભાગ વાક્યે વાક્યે પ્રમાણે યાગે છે, અને તેમ કરવા છતાં લેખ વધારે મોટા ધવાનો ભય હોઈ, એ ભાગની તૈયારીમાં જે ગ્રન્થોનો કે પત્રોનો મુખ્ય આધાર લીધો છે તેની જ નોંધ અહીં રજૂ કરેલ છે.

1. A History of Sumer and Akkad. 2. A History of Babylon. 3. A History of Assyria—By L. W. King. 4. Seven Great Monarchy of the East—By Rawlinson. 5. Historians History of the World—માંનો બેબીલોન-વિભાગ. 6. Ur of the Chaldees—By Leonard Woolley. 7. Cambridge Ancient History. Vol. I. 8. Ancient Geography. 9. Jews & Jerusalem. 10. Encyclopaedia Britannica—માંથી આ લેખમાં વપરાયેલ શબ્દોનો ભાગ. 11. ત્રિશષ્ટિ શલાકા પુસ્તક ચરિત્ર-પર્વ ૧૦. 12. The Times of India. 19-3-35. 13. Old Testament.

અહીં પંચેન્દ્રિયવાળા શરીરને પાંચ જણથી વસેલી કુટિરનું રૂપક આપ્યું છે.

જિન્મિન્દિત નાયગુ વસિ કરહુ જસુ અધિન્નઈ અન્નઈ ।

મૂલિ વિળદ્દહ તુંબિળિદ્દે અવસેં છુક્કાહિં પળ્ળાં ॥ (સૂત્ર ૪૨૭)

‘ જિહ્વેન્દ્રિય, જે (સર્વની) નાયક છે અને જેને અન્ય સન્દ્રિયો અધીન છે તેને વશ કરો. તુંબીના વેલાનું મૂળ નાશ પામતાં પાંદડાં અવશ્ય સૂકાઈ જાય છે. ’

અહીં નિદ્રાના વડે સ્વાદબળનું મહત્ત્વ વર્ણવ્યું છે.

એકસિ સીલ-કલંકિઅહં દેજ્જહિં પચ્છિતાઈ ।

જો પુણુ સ્ખળ્લદ્દ અણુવિઅહુ તસુ પચ્છિલ્લેં કાઈ ॥ (સૂત્ર ૪૨૮)

‘ એકવાર જેનું શીલ ખંડિત થયું છે તેને પ્રાયશ્ચિત દઈએ; પણ જે રોજરોજ શીલ ખંડિત કરે છે તેને પ્રાયશ્ચિતથી શું ? ’

જેવ્વિ વણ્ણિણુ સયલ ઘર લેવિણુ તસુ પાલેવિ ।

વિણુ સન્તેં તિલ્લેસરેણ કો સક્કહ મુવણે વિ ॥ (સૂત્ર ૪૪૧)

‘ સકલ પૃથ્વી જીતીને ત્યાગવાને અને તપ લઈને પાગવાને શાન્તિનાથ તીર્થંકર સિવાય જગતમાં (ખીજું) કોણ સમર્થ છે ? ’

આ સર્વ પદ્ધતિમાં નિખાલસતા અને પારદર્શક સન્ન્યાઈ છે કારણ કે એ લોકના હૃદયમાંથી સ્વયંભૂ પ્રગટેલી કવિતા છે. શૂંગારમાં એ મર્યાદા સ્વીકારતી નથી, કે વીરમાં એ આડંબર કરતી નથી, અને તેથીજ એ આપણાં હૃદયમાં સૌંસરી ઊતરી જાય છે. એ ત્રણ ઉદાહરણોથી આ વિધાનની પ્રતીતિ થશે.

ફોડેન્તિ જે હિયડઉં અપ્પણઉં તાહૈં પરાઈ કવણ ઘણ ।

રક્કલેજ્જહુ લોઅહો અપ્પણા બાલહેં જાયા વિસમ થણ^૧ ॥ (સૂત્ર ૩૫૦)

અમ્મિ પબોહર વ્વજ્જમા નિચ્ચુ જે સંમુહ યન્તિ ।

મહુ કન્તહો સમરક્કણદ્દ ગય-ઘઢ મજ્જિત જન્તિ^૨ ॥ (સૂત્ર ૩૬૫)

સોણ્ણા પર બારિઆ પુપ્ફવૈંહિં સમાણુ ।

જગેગા પુણુ કો ઘરદ્દ જદ્દ સો વેઝ પમાણુ ॥^૩ (સૂત્ર ૪૩૮)

હવે છેલ્લા વીરરસનાં પદ્ધો જોઈએ. વીરરસનાં મુક્તકો આ સર્વ પદ્ધતિમાં સહુથી આકર્ષક છે. એનો જીરસો, આવેશ આજે પણ પ્રેરણા આપે તેવાં છે. થોડાંક વીરરસનાં મુક્તકો જોઈએ.

સંગરસણ્ણિં જુ વણ્ણિઅદ્દ દેક્કલ્લ અમ્મહારા કન્તુ ।

અદ્દમલ્લહં વત્તંકુસહં ગય કુમ્મહં દારન્તુ ॥ (સૂત્ર ૩૪૫)

‘ સેંકડો રણસંપ્રાપ્તોથી વર્ણવાય એવા અમારા કંથને અતિ પ્રમત્ત, નિરંકુશ અનેલા હાથીઓનાં કુંભ-સ્થળ વિદારતા જીએ. ’

અહીં કોઈ નાપિકા સખીને પોતાના સ્વામીના શૌર્યનો પરિચય કરાવે છે.

મહ્ણા હુઆ જુ મારિઆ બહિણિ મહારા કન્તુ ।

લ્લજ્જેજ્જન્તુ વયંસિઅહુ જદ્દ મગ્ગા ઘરુ ઇન્તુ ॥ (સૂત્ર ૩૫૧)

૧ આ પદ્ધતિમાં ઊપાડો શૂંગાર હોવાથી એનું સંપૂર્ણ જ્ઞાપાન્તર ન આપતાં માત્ર કહીને રાખેલા જ અર્થ આપ્યા છે. તાહૈં-તેમને, કવણ-શી, ઘણ-દયા, રક્કલેજ્જહુ-રક્ષે, લોઅહો-હો લોકો, અપ્પણા-પોતાની ભાવને, થણ-સ્તન.

૨ અમ્મિ-હો માતા, પબોહર-પંચાધર, વતન, નિચ્ચુ-નિચ્ચ, સંમુહ-સંપ્રજ્ઞ, સામે, કન્તહો-કંથની, ગય-ઘઢ-મળપટલ.

૩ પુપ્ફવૈંહિં-રત્નવસ્ત્રાની, ઘરદ્દ-અટકાવે છે.

‘અહેન, સાઈં થયું કે મારા કંથ મરાયા. જે એ ભાગીને ઘેર આવત તો હું સખીઓમાં લાજી મરત.’

આ વચનોમાં કેટલું જ્ઞાનતેજ અગ્રહી રહે છે ! શરી ક્ષત્રિયાણીના મુખમાંથી જ આવાં વચનો નીકળી શકે.

મગગું દેક્ષિવિ નિઅય-બલ્લુ બલ્લુ પસરિઅઉં પરસ્સુ ।

ઊમ્મિલ્લહ સસિ-રેહ જિવૈં કરિ કરવાલ્લુ પિયસ્સુ ॥ (સૂત્ર ૬૫૪)

‘પોતાના સૈન્યને ભાગતું જોઈએ અને શત્રુના સૈન્યને આગળ વધતું જોઈએ પ્રિયતમના હાથમાં ખીજની ચંદ્રલેખા જેવી તરવાર અગ્રહી રહે છે.’

જદ મગ્ગા પારક્કહા તો સહિ મજ્જુ પિણ્ણ ।

અહ મગ્ગા અમ્મહં તણા તો તેં મારિઅહેણ ॥ (સૂત્ર ૩૧૯)

‘જે પારકા-શત્રુઓ ભાગતા હોય તો તે હે સખિ, મારા પ્રિયતમના શૌર્ય વડેજ; અને જે અમારા સૈનિકા ભાગતા હોય તો તે એના મરાયાર્થીજ.’

અહીં પણ કોઈ સ્ત્રી સખી પાસે પોતાના સ્વામીના શૌર્યનું વર્ણન કરે છે.

આયદિં જમ્મહિં અન્નહિં વિ ગોરિ સુ દિજ્જહિ કન્નુ ।

ગય મત્તહં વ્વત્તક્કુસહં જો અન્નિહ્હ હસન્નુ ॥ (સૂત્ર ૩૮૩)

‘આ જન્મમાં અને બીજા જન્મમાં હું ગૌરીદેવી એવો કંથ આપો, જે ત્યક્તાંકુશ પ્રમત્ત હાથીઓની સામે હસતો હસતો જન્મને આધરે છે-લરે છે.’

સામિપસાઝ સલ્લુ પિઝ સીમાસંધિદિં વાસુ ।

પેક્કિવ્વિ બાહુ-બલ્લહ્હા ઘણ મેલ્લહ નીસાસુ ॥ (સૂત્ર ૪૩૦)

‘માલીકની મહેરબાની, (માલીક પાસે) શરમાળ સ્વામી, એમનો સીમાઝાના પ્રદેશોમાં વાસ, અને એમનું બાહુબળ—એ સર્વ જોઈને પ્રિયા નીસાસો મૂકે છે.’

કોઈ યુદ્ધરત સ્વામીની વિરહિણી સ્ત્રી આમ અમંગલ ભાવિની કલ્પનાથી નીસાસો મૂકે છે.

પાદ વિલગ્ગી અન્નરૂડી સિદ્ધ લ્હસિઝં સન્નવસ્સુ ।

તો વિ કટારહ દ્વયહઝ બલિ કિજ્જઉં કન્તસ્સુ ॥ (સૂત્ર ૪૪૫)

‘પગે આંતરડાં આવી ગયાં છે ને શિર કપાઇને ખલા ઉપર ઢળી પડ્યું છે તોપણ કટાર ઉપર જ જેનો હાથ છે એવા સ્વામી ઉપર હું વારી જાઉં છું.’

આ સર્વ ઉક્તિઓમાં સ્ત્રીઓ પોતાના પ્રિયતમના શૌર્યની સખી પાસે ગૌરવથી ઊમળાકાબેર પ્રશંસા કરે છે. આથી આ પદોમાં વીરની સાથે શૃંગારની હાયા ભળી છે, તેજની સાથે કામલતા મળી છે. કોઈ કોઈ સ્થળે તો શૌર્યનું વર્ણન એવું લોકાત્તર છે કે એમાં વીરતા જેટલો જ અહભુત પણ વિલસી રહે છે.

હવે પુરુષોની એત્રણ ઉક્તિઓ જોઈએ.

અમ્હે થોવા રિઝ બહુઅ કાયર અવ્વ મળન્તિ ।

મુદ્ધિ નિહાલહિ ગયણ-ચલ્લ કહ જણ જોન્હ કરન્તિ ॥ (સૂત્ર ૩૭૬)

‘અમે થોડા છીએ અને દુરમનો ધણા છે એમ તો કાયરો કહે. મુઝ્યા, ગળતલમાં જે કેટલા જ્યોત્સ્ના આપે છે?’

અહીં ધણા શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરવાને તત્પર થયેલા વીર પુરુષને તેની સ્ત્રી રોકે છે તેનો એ ઉત્તર આપે છે.

સગ્મ વિસાહિત જહિં સ્હહું પિય તહિં દેસહિં જાહું ।

રણ દુભિમ્બલ્લે મગ્ગાહિં વિણુ લુજ્જહિં ન વલ્લાહું ॥ (સૂત્ર ૩૮૩)

‘જ્યાં તરવારનું કામ મળે એ દેશમાં પ્રિય જોઈએ. યુદ્ધના દુકાળથી હતાશ થયેલા આપણને યુદ્ધ વિના શાતા વળશે નહીં.’

અહીં કોઈ પુરુષ પોતાની સ્ત્રીને યુદ્ધ જ્યાં મળે એવા પ્રદેશમાં જઈને રહેવાની વાત કરે છે.

પુત્તેં જાઈ કવણુ ગુણુ અવગુણુ કવણુ મુણુ ।

જા બપ્પીકી મુંહઠી ચમ્પિજ્ઞહ અવરેણ ॥ (સૂત્ર ૩૮૫)

‘જો આપદાદાની ભૂમિ પારકાઓ દબાવી ખેડા હોય તો પછી પુત્રના જન્મથી ગુણુ શો અને એના મરણથી અવગુણુ પણ શો ?’

આ દૂલામાં કેટલું વીરત્વ પ્રગટ થાય છે ? એ વીરત્વભર્યા પ્રાચીન કાળની સ્વાતંત્ર્યઝંખના આ મુક્તકમાં વ્યક્ત થાય છે.

હિઅઢા જહ વેરિઅ ઘણા તો કિ અન્નિ ચઢાહું ।

અમ્માહિં વે હ્તયઢા જહ પુણુ મારિ મરાહું ॥ (સૂત્ર ૪૩૯)

‘હૃદય, જો આપણા વેરીઓ ધણા છે તો શું આપણે આકાશમાં ચડવું ? આપણને પણ બે હાથ છે તો મારીને મરીશું.’

આવાં તો સંખ્યાબંધ મુક્તકો આ સંગ્રહમાં છે, જેમાં પદેપદે શુરાતન ઝળકી રહે છે. એમાંથી થોડાં જ આપણે ઉપર જોઈ શક્યા છીએ.

આમ આપણે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે સંગ્રહેલાં અપભ્રંશ પદોમાંથી થોડીક વાનગી જોઈ ગયા, અને એના સ્વરૂપની અછડતી પરીક્ષા કરી. એ ઉપરથી એ યુગની વ્યવહારસુધ્ધિનો, શૃંગારભાવનાનો અને ઊછળતા શૈથિલ્યનો સારો પરિચય થાય છે. આ અપભ્રંશ દોષકોમાં સમકાલીન લોકજીવનનું જે સુરેખ પ્રતિબિંબ પશું છે, લોકજીવનનો પ્રાણ એમાં જે સ્વરૂપે ધબકી રહ્યો છે, તે તો એ યુગના અન્ય કોઈપણ ગ્રંથમાં નહીં મળે—મહાકાવ્યોમાં યે નહીં અને પ્રબંધરાસાઓમાં પણ નહીં. એ દૃષ્ટિએ-લોકજીવનની ભાવનાઓના નિદર્શન તરીકે આ અપભ્રંશ પદો અતીવ મૂલ્યવાન છે.

હેમચંદ્ર પોતાના સમયના પ્રતિષ્ઠિત સંસ્કૃત પંડિત હતા, અમણુઆમના અમણુહી હતા અને એક શિષ્ટ લોકનેતા પણ હતા, તેથી એમણે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશીય ત્રિવિધીનું સંગમરચાન બનાવ્યું છે. અપભ્રંશના ભાગમાં જે પદભાગ આપ્યો છે, તે ભાષાશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં ખાસ રચાન છે એવો છે, અને એથી જ આપણે હેમચંદ્રના સમયની શિષ્ટ સાહિત્યભાષાને મેળવી શકીએ છીએ. હેમચંદ્રની પૂર્વે કેટલાય સૈદ્ધાંતી સાહિત્યમાં શિષ્ટ લોકભાષા તરીકે અપભ્રંશભાષા ભમી ગયેલી હતી, છતાં ય એ પહેલાના કોઈ પણ વૈયાકરણે અપભ્રંશનું આલું સંપૂર્ણ અનુશાસન કર્યું નહીં. સંભવ એ છે કે આમ થવામાં અમણુપદંપરાની અને પ્રાજ્ઞાણુપદંપરાની વિશેષતા જ હેતુરૂપ હોય—પ્રાજ્ઞાણુ પંડિતો લોકોમાં સર્વદા અગ્નિની જેમ વંદ્ય રહ્યા છે અને અમણુકેઓ જીવનપ્રદ જ્ઞાનપરના જ્ઞાની પેઠે સર્વત્ર મળી ગયા છે—આથી જ કદાચ પ્રાજ્ઞાણુ પંડિતોને સંસ્કૃત ભાષાને આગ્રહ હોય અને અમણુકેઓને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ વગેરે ભાષાઓ પ્રત્યે સમભાવ હોય. —પંડિત જીવચંદ્રદાસ.

યુદ્ધ : એક અચિરસ્થાયી જીવનતત્વ

લેખક : પરમાનંદ કુંવરજી કાપડીઆ, ખી. એ., એલએલ. ખી.

તા. ૪-૮-૪૦ ના 'હરિજન'ના 'War: a stage long outgrown' એ મથાળા નીચે શ્રી. મહાદેવ હરિલાઈ દેસાઈનો એક અંગ્રેજી લેખ પ્રગટ થયો હતો. આ લેખમાં ડૉ. નિકોલાઈ નામના એક જર્મન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીએ લખેલા 'Biology of War' 'પ્રાણીવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ યુદ્ધ' એ નામના પુસ્તકનો સંક્ષિપ્ત સાર આપવામાં આવ્યો હતો.

ડૉ. નિકોલાઈની જીવનકથા એવી છે કે તેઓ ૧૯૧૪ ની સાલમાં બર્લિન યુનીવર્સિટીના અધ્યાપક હતા અને જર્મન કૈસરના કુટુંબના રાજવૈદ્ય હતા. તેમણે ૧૯૧૫માં લડાઈ ઉપર ફેટલાંક વ્યાખ્યાનો આપેલાં. તેમાં તેમણે જર્મનીની યુદ્ધનીતિ ઉપર ખૂબ ટીકાઓ કરેલી. તેના પરિણામે તેમની ધરપકડ કરવામાં આવી અને તેમને જેલવાસી બનાવવામાં આવ્યા. જેલમાં બેઠાં બેઠાં તેમણે 'Biology of War' લખ્યું અને તે લખાણની નકલ જેલમાંથી વટાવીને તેમણે સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ મોકલી આપી, જ્યાં તે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું. ત્યાર બાદ જેલમાંથી તેઓ છૂટ્યા; વળી પાછા ૧૯૧૭ માં પકડાયા અને તેમને પાંચ માસની શિક્ષા થઈ. મો. રોમાં રોલાં ડૉ. નિકોલાઈના ઉપર જણાવેલા ગ્રંથ ઉપર ખૂબ મુગ્ધ બન્યા અને એ ગ્રંથમાં રજૂ કરવામાં આવેલા યુદ્ધવિરોધી ફેટલાક મૌલિક વિચારો તરફ યુરોપની દુનિયાનું ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું. ડૉ. નિકોલાઈ માત્ર ડૉક્ટર કે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી ન હોતા પણ એક નામી તત્ત્વવેત્તા પણ હતા. તેવી જ રીતે સાહિત્ય અને સમાજશાસ્ત્રના પણ તેઓ ભારે જાણકાર હતા. ડૉ. નિકોલાઈનું માનવું હતું કે છેલ્લા યુરોપીય વિગ્રહની જવાબદારી સર્વ પ્રબળ્યોને ભાગે પડતી બન્ય છે; પણ તેમનો સંબંધ તો જર્મની સાથે જ હતો અને તેમણે જે ટાંઈ લખ્યું હતું તે પણ પોતાની પ્રબળ ઉદ્દેશીને જ લખેલું હતું. તેથી છેલ્લો વિગ્રહ નોતરવામાં જર્મનીની કેટલી મોટી જવાબદારી હતી તે બાબત ઉપર તેમણે ખૂબ ભાર મુક્યો હતો. જર્મની બોલે છે એક વાત; કરે છે બીજી વાત; સિદ્ધાન્તમાં આકાશ સુધી ઊડે છે, વ્યવહારમાં કેવળ ભૌતિક બની બેસે છે. તત્ત્વચિન્તનના પ્રદેશમાં સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય આપે છે, રાજ્યકારણના વ્યવહારક્ષેત્રમાં એ આખું વાણીસ્વાતંત્ર્ય ઝુંટવી લે છે. જર્મનીની આવી શાશ્વતીય પરસ્પરવિરોધી પરિસ્થિતિ તરફ જર્મન પ્રબળ્યું તેમણે ખૂબ ધ્યાન ખેંચ્યું. પરિણામે તેમને વર્ષો સુધી જેલવાસ ભોગવવો પડ્યો.

તેમના ઉપર જણાવેલા ગ્રંથનો સાર ભાગ મો. રોમાં રોલાંએ પોતાના 'Forerunners' નામના પુસ્તકમાં પ્રગટ કર્યો હતો. એ લેખ ઉપરથી શ્રી. મહાદેવલાઈએ હિન્દુસ્થાનનો વર્તમાન યુદ્ધ સાથે કેવા પ્રકારનો સંબંધ હોઈ શકે તે પ્રશ્નને ઉદ્દેશીને અને ખાસ કરીને અંગ્રેજ સરકારને અમુક શરતો ઉપર આજના યુદ્ધમાં સહકાર આપવાને લગતા મહાસભા સમિતિના પુનાના ઠરાવને લક્ષમાં રાખીને પ્રસ્તુત લેખ—'War: a stage outgrown'—લખ્યો હતો. એ લેખ ઉપરથી ડૉ. નિકોલાઈના સૈદ્ધાન્તિક વિચારોનું સળંગ નિરૂપણ તારવીને નીચેનો લેખ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે.

*

*

*

અનેક માનવીઓના કશા પણ મેળ વિનાના અથવા તો પરસ્પર સંબંધ વિનાના સમુહને આપણે માનવબળતિ તરીકે ઓળખીએ છીએ. પણ આપણી આ માન્યતા ખોટી છે,

આખી જનતા એક સર્ગજી વ્યક્તિત્વ ધરાવતી સંસ્થા છે. એક જીવંત વિરાટ શરીર છે અને તે આખામાં એક સર્વસાધારણ એતના વ્યાપેલી છે. તે સદા પરિવર્તનશીલ અને પ્રગતિશીલ છે. એક માનવીના જીવનની માફક જીવે જીવે કાળકોટિ દરમિયાન તે વિરાટ શરીરમાં એકસ એકસ પ્રકારનાં વળણા ઉદ્ભવ પામે છે, માનવજાતિના વિકાસમાં એકસ ભાગ ભજવે છે અને નિયત ભાગ સિદ્ધ થતાં તે વળણા ધીમે ધીમે શીખી જાય છે અને વિકાસક્રમની કોટિને સહાયક નવાં વળણા પાછાં જન્મ પામે છે.

યુદ્ધ પણ આતું જ એક સમગ્ર માનવજાતિના માનસમાં વ્યાપી રહેલું પ્રકૃતિગત વળણ છે. યુદ્ધ માનવજાતિના અંધારણમાં રહેલી એક પ્રકારની સંજ્ઞા (Instinct) છે. પણ યુદ્ધ સંજ્ઞા છે એટલા કારણે તે સારી છે અથવા તે પ્રગતિ તરફ લઈ જનારી છે એમ ન જ કહી શકાય. પતંગિયું દીવાની આગમાં સ્વભાવગત સંતારથી પ્રેરાઈને જ પડે છે. પણ એ સ્વભાવગત સંજ્ઞા તેના વિનાશનું નિમિત્ત અને છે અને તેથી જ તે સંજ્ઞા તેના માટે વિપથગામિની અને છે. જ્યાં સુધી સૂર્ય એકલો જ જગતને ગરમી અને પ્રકાશ આપનાર ગોળો હતો અને અન્ય પ્રકારના અમિતો પરિચય જીવંત સૃષ્ટિને નહોતો થયો ત્યાં સુધી એ સંજ્ઞા પતંગિયા માટે પ્રાણદાયિની અને કલ્યાણકારિણી હતી, પણ ત્યાર પછી તે અગ્નિનો ઉપયોગ શરૂ થયો અને રાત્રિના વખતે ધરધરમાં દીવાઓ પેટાયા. આમ છતાં પતંગિયાઓને દીવાઓના અસ્તિત્વ સાથે પોતામાં રહેલી પ્રકાશ તરફ સદા ખેંચાતા રહેવાની સંજ્ઞાને અનુકૂળ કેમ બનાવવી તે કદી ન સૂઝ્યું; આસપાસની પરિસ્થિતિ પલટાણી અને વિકસી, પણ પતંગિયાની સંજ્ઞા મૂળ સ્વરૂપમાં જ કાયમ રહી. પરિણામે એજ પ્રાણદાયિની સંજ્ઞા આજે તેના વિનાશનું જ નિમિત્ત બની રહી છે. એ આપણે જરૂર કબુલ કરવું જોઈ એ કે જ્યારે કોઈ પણ જીવોનિમાં અમુક પ્રકારની એકસ સંજ્ઞાનો જન્મ થાય છે, ત્યારે તે તે સંજ્ઞાની તેના જીવનવિકાસ અર્થે એકસ ઉપયોગિતા હોય જ છે. લડવાની વૃત્તિ વિષે પણ આ જ અનુમાન અરોઅર હોવા સંભવ છે, પણ તે ઉપરથી આપણે એમ ન જ કહી શકીએ કે આમ પરસ્પર લડવાની વૃત્તિ આજે પણ માનવીને ઉપયોગી છે. સંજ્ઞા, વૃત્તિ, પ્રકૃતિમાં ઊભી થયેલી આસિયત ભારે ચીકણી હોય છે અને જે સંયોગોએ તેને ઉત્પન્ન કરી હોય તે સર્વ સંયોગો અદલાઈ જાય તે પણ તે સંજ્ઞા, વૃત્તિ કે આસિયત એના એજ સ્વરૂપે જીવતી અને જગતી રહે છે. દાખલા તરીકે શિયાળ તેની વિષ્ટા ઉપરથી તેને કોઈ શોધી ન કાઢે તે હેતુથી પ્રેરાઈને પોતે કરેલા વિષ્ટાને હમેશાં ધુળથી ઢાંકી દે છે. આ તેની એક આસિયત છે. કુતરો શિયાળની જાતિમાંનું જ પ્રાણી છે. ફરક એટલો કે શિયાળ જંગલમાં રહે છે; કુતરો માનવીઓના વસવાટમાં જ વસે છે. આમ છતાં પણ તેની પ્રકૃતિગત આસિયત અનુસાર કુતરો પણ જ્યારે જ્યારે વિષ્ટા કરે છે ત્યારે ત્યારે જમીન ખોદીને તેને ઢાંકવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કુતરાની આબતમાં એ અભ્યાસ અર્થે વિનાનો-હેતુ વિનાનો-હોય છે. સંયોગો અદલાય તે મુજબ પોતાનાં પ્રાકૃતિક વળણો નહિ અદલવાના કારણે નીચેની કોટિની અનેક જીવોનિઓ આજે લુપ્ત થઈ ગઈ છે. માણસજાતિ પણ શું પોતાને સદીઓથી વારસામાં મળેલાં વળણો અદલવાની ઈચ્છાશક્તિના અભાવે આત્મવિનાશને નોતરશે ? તે પોતાનાં વળણો અદલી શકે છે-જો ઈચ્છે અને નિશ્ચય કરે તે જરૂર ફેરવી શકે છે. માત્ર માણસજાતિમાં જ ઈચ્છાશક્તિ રહેલી છે અને તેથી જ તે હમેશાં ભૂલોને પાત્ર રહેલ છે. પણ આ ભૂલો કરવાની શક્યતા-રૂપી આપ માણસજાતિની સ્વાધીનતા-સ્વતંત્રતાનું જ પરિણામ છે અને તેમાંથી જ પ્રત્યેક માનવીને પ્રાપ્ત થયેલી શિખવાની, સુધરવાની અને પોતાની આખી જાતનું પરિવર્તન કરવાની કલ્યાણકારી શક્તિનો જન્મ થાય છે.

લડવાની વૃત્તિ માનવીમાનસની વિકૃતિ છે, તે કોઈ તેની ખાસ વિશેષતા નથી. માણસને નહોર નથી, પંજ નથી, શીંગડાં નથી. ખરી નથી. આ રીતે માણસ પોતાનું રક્ષણ કરવા માટે સર્વ પ્રાણીઓથી

ઓછું શારીરિક સામર્થ્ય ધરાવે છે. પશુઓને જમીન ઉપર પોતાની જાતને ટેકાવવાને ચાર પગની જરૂર પડે છે. માણસ બે પગથી જમીન ઉપર ઊભો રહેતો થયો એટલે તેના બે હાથ નવરા પડ્યા અને તેથી બીજી વસ્તુઓ પકડવા તરફ દોરાયા. પરિણામે તેણે જાત જાતના ઓળવરોનો ઉપયોગ શરૂ કર્યો અને તે રીતે માનવીના હાથ તેની જાની પ્રગતિ અને મહત્તાનાં પ્રતીક બન્યા.

વિગ્રહ, મીલકત અને ગુલામી સાથે સાથે ચાલનારાં તત્ત્વો છે, કારણ કે તે ત્રણેનો ઉપાયોગ અન્ય માનવીના શ્રમનો પોતાના કાળે લાભ ઉઠાવવામાં અથવા તે અન્ય માનવીના શ્રમજળને છૂટી લેવામાં જ રહેલો છે. યુદ્ધમાં જે કાંઈ પ્રજા હારે તેના માથે અમુક રકમ આપવાની અથવા તે અમુક દ્રવ્યસામગ્રી પૂરી પાડવાની ફરજ પાડવામાં આવે છે તે પરાજિત શત્રુપક્ષના શ્રમજળનો જ અમુક ભાગ લૂંટવા બરોબર છે. જ્યારે આપણે લડાઈનો બચાવ કરતા હોઈએ ત્યારે આપણે કબુલ કરવું જોઈએ અને જાહેર કરવું જોઈએ કે આપણે ગુલામી પ્રથાનું જ સમર્થન કરી રહ્યા છીએ.

આજ કાલ એક એવો વાદ ચાલી રહ્યો છે કે આ દુનિયાની ખાદ્યખોરાકની સામગ્રી તેો પરિમિત છે અને માણસોની વસ્તી વધતી જાય છે. આ કારણે માણસનો જીવનકલહ દિન પ્રતિ દિન વધતો જાય છે અને તેમાં બળિયો નિર્બળને ધકકો મારીને પોતાનો માર્ગ કરતો જાય છે. આ દુનિયામાં જે જાતિ જીવવાની સૌથી વધારે લાચકાત ધરાવે છે, તે જાતિ ટકે છે અને નિર્બળ અને અસમર્થ જાતિઓ લુપ્ત થતી જાય છે. આ વાદનો મૂળ સંચાલક ડાર્વિન છે. તેના મતે આ દુનિયામાં અવારનવાર ઉપસ્થિત થતા માનવવિગ્રહો પણ એટલે વ્યાપી રહેલા જીવનકલહનું જ સ્વાભાવિક પરિણામ છે અને એ જ રીતે કુદરત નિર્બળનું ઉચ્છેદન અને સખળનું સ્થાપન કરે છે. આ આખી વિચારસરણી હારે ભૂલભરેલી છે. જીવનકલહના ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારોમાં યુદ્ધ અર્થ વિનાનો, એવકુશી ભરેલો, અને સૌથી વધારે ધાતક પ્રકાર છે. આપણી દુનિયાને કેટલી સૂર્ય-શક્તિ (solar energy) લભ્ય છે તેનો અડસટ્ટો કાઢતાં આધુનિક વિજ્ઞાન જણાવે છે કે આજની આખી સજીવ સૃષ્ટિ લભ્ય સૂર્યશક્તિના વીશ હજારમા ભાગનો પણ ઉપયોગ કરતી નથી. આ તેો આપણી તરફ રોટલાના ઢગના ઢગ પડ્યા હોય અને એક રોટલાના ટુકડા ખાતર આપણે કાંઈ લિપ્તુકને મારી નાખીએ તેના જેવી જ કાંઈ વિચિત્ર ઘટના છે. માણસજાતને ખેડવાને પાર વિનાનાં ક્ષેત્રો છે અને માણસે ખરું યુદ્ધ તેો કુદરત સાથે કરવાનું છે. બીજાં બધાં યુદ્ધો આપણા સુખ્ય ધ્યેયથી આપણને દૂર લઈ જાય છે અને દારિદ્ર્ય અને વિનાશને નોતરે છે. જો માણસ કુદરતમાં ભરેલી અખૂટ સામગ્રીનો ઉપયોગ કરવા પાછળ યુદ્ધવૃત્તિને પોષક પોતાની સર્વ શક્તિઓ ખરચે તેો તે પોતે તેો આ દુનિયામાં સુખ-પૂર્વક રહી શકે, એટલું જ નહિ પણ અન્ય કરોડો આદમીઓને પણ આ દુનિયામાં સુખે રહેવા જીવવાનો અવકાશ મળે. યુદ્ધ-સંગ્રામ-જરૂરી છે, પણ તે માણસ માણસ વચ્ચેનો નહિ. કુદરતની પાછળ પડીને તેનાં અનેકવિધ બળો અને શક્તિઓને જનતાના સુખ, સ્વાસ્થ્ય અને કલ્યાણ વધારવા તરફ વાળવામાં રહેલો સંગ્રામ જ ખરો જરૂરી છે. આ સર્જક સંગ્રામ તેો હજી બહુ જ અદ્વાંશી લડાયો છે. આ સંગ્રામમાંથી આજ સુધી કદી કદપનામાં આવેલ ન હોય એવા વિજયની અને સુન્દર પરિણામોની આશા રાખી શકાય છે.

કુદરત સાથેના યુદ્ધમાંથી નીપજતી વૈજ્ઞાનિક શોધો બે પ્રકારની હોય છે. એક વિનાશક, બીજી સર્જક. જે શોધ માણસની સંહારશક્તિ વધારે તે વિનાશક શોધ કહેવાય. જે શોધ વડે માણસનાં સુખ સગવડ અને સ્વાસ્થ્ય વધે તે સર્જક શોધ કહેવાય. દાખલા તરીકે પ્રોફેસર હેબરે વિનાશક ઓમ શોધવા પાછળ જ પોતાની સર્વ જ્ઞાનશક્તિનો ખર્ચ કર્યો અને એમીલ શીશર નામના રસાયણશાસ્ત્રીએ યાંત્રિક

યોગના વડે સાકર બનાવવાની રીત શોધી કાઢી. એક માનવીએ સંહારને ઉત્તેજન આપ્યું. બીજાએ માનવી જીવનની મધુરતામાં વધારો કર્યો.

વિજ્ઞાનની શોધો વડે આજનાં યુદ્ધોએ ભારે વ્યાપક અને અધોર સંહારક સ્વરૂપ પકડ્યું છે પણ એથી કોઈએ હતાશ બનવાનું કારણ નથી. પ્રાણીશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતાં એક એવો નિયમ આપણી જાણમાં આવે છે કે પશુવર્ગની કેટલીયે જાતિઓ સૈકાઓ દરમિયાન ઉત્તરોત્તર વિપુલ દેહ અને શરીર સામર્થ્યવાળી બનતાં બનતાં એકાએક જ્યારે હંમેશાને માટે લુપ્ત થાય છે ત્યારે તે જાતિના પ્રાણીઓએ અસાધારણ કદ અને શરીરબળ પ્રાપ્ત કર્યા હોય છે. આવું જ લડાઈને વિષે છે. પૂર્વે કાળની લડાઈઓમાં જે સુન્દર, મોહક અને વીરતાપ્રેરક વિશેષતાઓ હતી તે બધી આજે અદૃશ્ય થઈ ગઈ છે. તે વખતનું આનંદભર્યું તંબુજીવન આજે ગયું છે. તે સમયના ભવ્ય લસ્કરી પોપોંકા આજે જોવામાં આવતા નથી. દંદ યુદ્ધો પણ ભૂતકાળમાં સમાઈ ગયા છે. યુદ્ધને લગતાં આકર્ષક સર્વ તત્ત્વો આજે લુપ્ત થયાં છે. જુના વખતનો પ્રાણપ્રેરક સંગ્રામ આજે સૃતપ્રાય બની ગયો છે. સંભવ છે કે યુદ્ધ હજુ પૂરતા વિરાટ સ્વરૂપને પહોંચી ચુક્યું ન હોય. આજના (૧૯૧૪થી ૧૯૧૮ સુધીના) યુરોપીય વિગ્રહમાં હજુ તટસ્થ રાજ્યો ઊભાં છે અને સંભવ છે કે હવે પછી એક એવું યુદ્ધ આવે કે જેમાં એક પણ દેશ, એક પણ પ્રજા યુદ્ધથી તટસ્થ રહી ન શકે અને આખી દુનિયાએ યુદ્ધમાં એક સાથે જંપલાવ્યું હોય. જે એમ અને તે એ ખરેખર છેલ્લું જ યુદ્ધ હશે. જેવી રીતે છેલ્લામાં છેલ્લું સોરીઅન (આ દુનિયામાંથી લુપ્ત થયેલી એક પશુ જાતિનું હાથી કરતાં પણ ઘણા વધારે મોટા કદવાળું પ્રાણી) આ દુનિયાનું મોટામાં મોટું પ્રાણી હતું, તેવી જ રીતે આ દુનિયાનું આગામી આખરી યુદ્ધ ખરેખર સૌથી મોટું અને ભયાનકમાં ભયાનક હશે. આજની સંહારક વૈજ્ઞાનિક શક્તિ અને રચનાઓ વડે યુદ્ધ શક્ય તેટલા વિરાટ સ્વરૂપને પહોંચી ચુક્યું છે. હવે તે એ શક્તિ અને રચનાએ યુદ્ધને જ મારી નાખવાનું રહે છે.

લડાઈને લીધે આ દુનિયામાં પોતાનું અસ્તિત્વ ચાલુ રાખવાની લાયકાત ધરાવતી પ્રજાઓનો માર્ગ મોકળો થાય છે—લડાઈ આક્રમણકારી હોય છે તેમ આત્મરક્ષણને અર્થે પણ પ્રજાને લડવાની ફરજ પડે છે—લડાઈમાં માનવતાનું તત્ત્વ દાખલ કરી શકાય તેમ છે લડાઈ જાતીય નિર્લેખપણું—Racial Purity ટકાવી રાખવા માટે ઉપયોગી છે—આ બધી ભ્રમણાઓ છે—અને એમાં છેવટની ભ્રમણા તે ભારે ભયાનક અને અનર્થકારક છે. આજે એક પણ શુદ્ધ નિર્લેખ—જાતિ છે અથવા તે ‘શુદ્ધ યુરોપિયન’ એવી કોઈ જાતિ છે એમ માનવાને કશું જ કારણ કે સાબિતી નથી.

વળી આજે રાષ્ટ્રીયતાનો કે સ્વદેશાભિમાનનો પણ ભારે અનર્થ થઈ રહ્યો છે. ખરી રીતે એ માણસ જ સાચો દેશભક્ત ગણાય કે જે પોતાના દેશનાં સારાં તત્ત્વોને ચાહે અને જે ખોટું હોય તેનો સામનો કરે. આજની કલ્પનામાં તે એજ દેશભક્ત ગણાય છે કે જે પોતાની પ્રજાની સારી નરસી સર્વ વિશેષતાઓ વિષે પક્ષપાત ધરાવે છે. જેમ માણસનું ચારિત્ર નબળું તેમ તેનું સ્વદેશાભિમાન વધારે ઉચ્ચ અને આવેશમય હોય છે. જે કોઈ પણ એક બેવકુફ માણસ તેની જેવા બીજા માણસો એકઠા કરીને દેશમાં પોતાની બહુમતી ઊભી કરી શકે છે, તે તે માણસ ગજ ગજ ઉછળે છે. પ્રજામાં સ્વતંત્ર રીતે વિચાર અને વર્તન કરતી વ્યક્તિઓ જેમ ઓછી તેમ તે પ્રજાનું દેશાભિમાન વધારે ઉચ્ચ જોવામાં આવે છે પણ દેશ દેશની આવી પરસ્પર વિરુદ્ધ પરિસ્થિતિ દેશાભિમાનનો છેલ્લો ભડકો છે એમ આપણે સમજી લેવું જોઈએ. સંક્રમિત દેશાભિમાનના દિવસો ગયા છે. દુનિયાની બહુભાગેથી પરિસ્થિતિ નવી સમસ્યાઓ અને નવાં દષ્ટિકોણ ઊભાં કરે છે. સમગ્ર માનવજાતના જીવંત એકીકરણ પ્રયત્ને આપણે સૌ ખેંચાઈ રહ્યા

છીએ. આજના વાવંટોળ અને તોફાનની ઝાડીઓ પાછળ એક મહાન માનવસંસ્થાના સ્વાસ્થ્ય, એકતા અને શાન્તિ ભર્યા ઊગમનું આછું દર્શન થઈ રહ્યું છે.

આવી વ્યાપક માનવતાનો-વિશ્વઅંધુતનો-અનુભવ કરાવવો એ બૌદ્ધધર્મનું ધ્યેય હતું, ખ્રીસ્તી ધર્મનું પણ ધ્યેય હતું. પણ બૌદ્ધધર્મ કાલાન્તરે સંકુચિત બનતો ગયો અને મોતાનું ધ્યેય પાર પાડવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યો. ખ્રીસ્તી ધર્મને પણ જ્યારથી રાજકારણ સાથે જોડવામાં આવ્યો ત્યારથી તેની મહત્તા-વિશાળતા-લોખાવા માંડી. જે જીવનદર્શન એ બન્ને ધર્મના પ્રજ્વેતાઓને હતું, તે જીવનદર્શનને આજે આપણે પુનઃ માનવજાતના હૃદયમાં વિકસાવવું રહ્યું અને વસુધાવ્યાપી એકતાનું દુનિયાની ભિન્ન ભિન્ન પ્રજાઓને સાચું જ્ઞાન કરાવવું રહ્યું.

આ એકરૂપતા કેવળ ખ્યાલી કે કલ્પનાની વસ્તુ નથી. તે નક્કર સ્વયં છે. આપણે સૌ જાણીએ અને માનીએ છીએ કે માથાપમાં રહેલું ચોક્કસ જીવનતત્ત્વ બાળકોમાં ઊતરે છે અને તે બાળકોમાં ઊતરેલું જીવનતત્ત્વ તેમની પ્રજામાં નીતરતું ચાલે છે. આ રીતે ચોક્કસ જીવનતત્ત્વો પેઢી દર પેઢી ફેલાયા જ કરે છે. આ રીતે વિચારતાં આપણને લાગ્યા વિના નહિ રહે કે દુનિયાના સર્વે માનવીઓ કોઈ એક સમાન અને સર્વસાધારણ જીવનતત્ત્વથી નિકટપણે જોડાયેલા અને સંકળાયેલા છે. એમ ગણતરી કરવામાં આવે છે કે ધારે કે એક માનવી યુગલને ત્રણ બાળકો હોય તો એકવીશમી પેઢીએ પાંચસો વર્ષના ગાળામાં આ મૂળ માનવી યુગલનો સંતતિવિસ્તાર આપી દુનિયાની માનવસંખ્યા જેટલો વિપુલ બની જાય. આ ઉપરથી આપણે એમ કહી શકીએ કે એ પાંચસો વર્ષના ગાળામાં થઈ ગયેલા માનવીઓમાં અને આપણોમાં એક સમાન જીવનતત્ત્વ રહેલું છે. તેથી કોઈ એક વ્યક્તિને ચોક્કસ પ્રજા કે જાતિમાં મર્યાદિત કરવી એ કેવળ ખેવકુશી છે.

જેવી રીતે જીવનતત્ત્વનો વિચાર કર્યો તેવી જ રીતે વિચારતત્ત્વ પેઢી દર પેઢી ઊતરતું, નીતરતું અને ફેલાતું જાય છે. આ દષ્ટિબિન્દુથી વિચારતાં સ્પષ્ટ થશે કે માનવજાતે સ્વૂળરૂપે કે સૂક્ષ્મરૂપે સર્ગંગ વ્યક્તિત્વને ધારણ કરતું એક વિરાટ શરીર છે એ હકાકત સ્વીકાર્યું જ આપણે છૂટકા છે.

આજ સુધીનો અનુભવ આપણને શીખવે છે કે કોઈ પણ નવા વિચાર કે નવી ભાવનાનો ખ્યાલ દુનિયાના જુદા જુદા ભાગોમાં વસતા ભિન્ન ભિન્ન વિચારકોને એક જ સમયે સ્પુરતો જોવામાં આવે છે. કોઈ પણ વસ્તુની શોધ કોઈ એક જ શોધકના મગજમાં એકાએક ઉપજી આવતી નથી. એજ સમયે બીજા અનેક શોધકો આ જ શોધના ખ્યાલની આસપાસ ધુમી રહ્યા હોય છે અને એ શોધનો સ્પર્શ કરવાની લગભગ તૈયારીમાં હોય છે. આવામાં એક શોધક તે શોધની પૂરી પ્રતીતિ મેળવીને વૈજ્ઞાનિક સ્વયં તરીકે રજૂ કરે છે. આવી જ રીતે નવા વિચારનો જન્મ થાય છે. જે વિચાર તત્કાલીન અનેક વિચારકોના મગજમાં ઘોળાયા કરતો હોય, તેને એક વધારે આગળ પડતો વિચારક મૂર્ત સ્વરૂપ આપે છે અને દુનિયા તેને જીલવા લાગે છે. આવી રીતે દુનિયાનું મહાન પરિવર્તન નીપજવતા કોઈ પણ નવા વિચાર કે ભાવનાની પહેલાં પૂર્વવર્તી અનેક મનોમન્યનો અને સદૃશ ચિત્રવિચિત્ર તરંગો વાતાવરણમાં વહી રહેલા નજરે પડે છે.

આવી રીતે આપણે ત્યાં યુદ્ધઅહિંકારની ભાવના મૂર્તસ્વરૂપ ધારણ કરી રહી છે. દુનિયા યુદ્ધવૃત્તિને સદાને માટે તિલાંજલિ આપે એવો સમય નજીક આવી રહ્યો છે. આજની દુનિયાની બાહ્ય પરિસ્થિતિની ધટના પણ આ પ્રકારના માનસિક પરિવર્તનને વધારેને વધારે અનુકૂળ બની રહી છે. પ્રત્યેક દિવસે માનવી માનવીની વધારેને વધારે નજીક આવી રહ્યો છે. ટપાલ, તાર, રેડીઓ માનવીઓ વચ્ચેના વધતા જતા સમાગમને નવા નવા આકારે વધારેને વધારે પુષ્ટ કરી રહેલ છે. રાષ્ટ્રરાષ્ટ્રની શાખાઓ તૂટતી જાય છે.

માત્ર બાહ્ય કારણોસર પણ આ દુનિયા ઉપર એક સર્વસાધારણ રાજ્યતંત્રની સ્થાપના થાય એ દિવસો આપણી સમીપ આવી રહ્યા હોય એમ ભાસે છે. માનવીઓએ એક કાળે કદપનાનો વિષય હતો. આજે એક નક્કર સત્યના આકારમાં આપણી સામે તે રજૂ થઈ રહેલ છે.

આ બધી સમાલોચનાના સારરૂપે આપણે આટલું તારવી શકીએ છીએ કે.

(૧) આ પૃથ્વી ઉપર વિશ્વબંધુવ એ જ એક દિવ્ય તત્ત્વ છે અને સમગ્ર નીતિવ્યવહારનો પાયો છે.

(૨) માનવી બનવું એટલે એક અવ્યાહત જનતાનો વાસ્તવિકપણે અનુભવ કરવો.

(૩) પડોશી પ્રત્યેનો પ્રેમ માનસિક આરોગ્યની નિશાની છે; સમસ્ત જનતા માટેનો સર્વસાધારણ પ્રેમ એ જનતાના આરોગ્યનું વ્યક્તિના માનસમાં પડતું પ્રતિબિંબ છે, તેથી આપણે સમગ્ર જનતાને તેમજ ઉદ્ધમ, સત્ય, સારાં અને સંગીન વળણો-આવાં જે જે તત્ત્વો વડે જનતાનું જીવન પોષાતું આવ્યું છે અને સુરક્ષિત રહ્યું છે, તે તે તત્ત્વોને ચાહતા અને તે વિષે આદર ચિન્તવતા શીખવું જોઈએ.

(૪) આ માનવ-સંગઠનને હાનિ પહોંચાડે તેવી દરેક બાબતનો સામનો કરવો જોઈએ. ખાસ કરીને અનિષ્ટ રૂઢિપરંપરાઓનો-નકામાં અથવા તો નુકસાનકારક માનસિક વળણોનો-ઉચ્છેદ કરવો જોઈએ.

આ સિદ્ધાન્તો ઉપર ચાલતાં એવો એક ઉત્ત્વલ દિવસ આવશે કે જ્યારે જાણીતો જર્મન તત્ત્વવેત્તા નીશે (Neitzche) કહે છે તે મુજબ “વિગ્રહ અને વિજયપ્રાપ્તિના ક્ષેત્રમાં ખૂબ ખ્યાતિ પામેલી, યુદ્ધકળામાં પૂર્ણતાને પહોંચેલી, અને યુદ્ધ ખાતર ગમે તેટલો ભોગ આપવાને ટેવાયેલી પ્રજા સ્વેચ્છાથી જાહેર કરશે કે ‘અમે અમારી તરવારના ટુકડા કરી નાંખીએ છીએ અને આખી લશ્કરી રચનાનો ઉચ્છેદ કરીએ છીએ. પૂર્ણ રીતે શસ્ત્રસજ્જ હોવા છતાં ઉદ્દાત હેતુથી પ્રેરાઇને અમારી જાતને સ્વેચ્છાપૂર્વક નિઃશસ્ત્ર કરીએ છીએ; કારણ કે નિઃશસ્ત્રતા જ સારી અને સ્થાયી શાન્તિ સ્થાપવાનો ખરો માર્ગ છે.’ આજે સર્વ શસ્ત્રસજ્જ દેશોમાં જે કહેવાતી શાંતિ પ્રસરેલી જોવામાં આવે છે, તે પાછળ તો કેવળ યુદ્ધનું માનસ જ ભરેલું છે. આ માનસ નથી પોતાનો કે નથી પાડોશીનો વિશ્વાસ કરતું અને અમુક અંશે દ્વેષમત્સરથી અને અમુક અંશે ભયથી પ્રેરાઇને અસ્પૃશ્યોનો ત્યાગ કરવાની ચોખ્ખી ના પડે છે. કોઇનો તિરસ્કાર કરવો કે કોઇથી ખીતા રહેવું એ કરતાં મૃત્યુ સ્વીકારવું બહેતર છે અને કોઇથી તિરસ્કૃત બનવું કે કોઇને ભયાકાન્ત બનાવવું એ કરતાં મૃત્યુને ભેટવું બમણું બહેતર છે.”

દેશના સાચા તારણકારો તો કશું અને સાદું જીવન ગાળે, એસઆરઆર પાણી મૂકે, દોહતમંદ થવાના એકેએકે આર્ગમાંથી પાછો વળે, પ્રતિષ્ઠા અને નેવત્વની બધી વૃણાઓને તિલાંજલિ આપે, જીવો સૂકા રોટલો ખાય, ભોંથપથારી કરે, ભડામાં ભડી ખાદીનાં એણામાં એણાં વસોથી ચલાવી લે, પોતાનાં કામમાં અવિચળ એકા રાજો અને અવિચળી અપાશા ઉપર જીવે. —લાલા લજપતરાય—

જગતની જીભે ચડેલાં ત્રણ નામ

લેખક: શ્રી હરિલાલ ભટ્ટાચાર્ય, પી. એ.

આજે જગતની જીભે ત્રણ નામ સૌથી વિશેષ ચઢ્યાં છે. હીટલર, સ્ટેલીન અને ગાંધીજી. સરખામણીને આપણે ઇચ્છવાયોગ્ય માનતા નથી છતાં, માનવસ્વભાવ સરખામણીના મોહપાશમાંથી છૂટ્યો નથી તે છૂટવાનો પણ નથી એટલે આપણે ઇચ્છીએ કે ન ઇચ્છીએ તોયે આ ત્રણ પુરુષો વચ્ચે અનેક સરખામણીઓ થઈ છે, થયાં કરશે અને માનવસમાજ પોતપોતાની બુદ્ધિપ્રમાણે અનુમાનો બાંધ્યાં કરશે.

આ ત્રણે વ્યક્તિઓ સમકાલીન છે એટલે તેમની ઘણી હકીકતો પ્રસિદ્ધિમાં આવી ચુકી છે. વળી આ ત્રણેયે પોતપોતાનાં જીવન ચરિત્રો અને જીવન સિદ્ધાંતો સ્વહસ્તે લખી પ્રગટ કર્યાં છે તેથી સરખામણીનું કામ એક રીતે સરળ બને છે.

રાજકીય કીમિયો

આજનો યુગ રાજકીય જીવનની સિદ્ધિમાં જ માનવીની મહત્તાનાં મૂલ્ય આંકે છે. સત્તાનાં સૂત્રો ધારણ કરનાર પુરુષ એકદમ અનુપમ બની જાય છે. એક કોડીનો માનવી રાજકીય સત્તાનો કીમિયો હાથ લાગતાં વામન મટી વિરાટ બની બેસે છે. રાજકીય જીવનમાં ચમકી જનાર વ્યક્તિઓની આ એક સર્વસામાન્ય કથા છે; પણ ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ જાણે છે કે રાજકીય ચમકારા પાછળ ચિંતાના ભડકા સળગતા હોય છે. એમાં પડેલાં માનવીઓ ધણીવાર માનવતા ગુમાવી બેસે છે. એ ડાકણને વશ કરવા જનાર અનેકે ખત્તા ખાધી છે, છતાં એના જન્મજીવે સૌને ધુણાવ્યા છે. ઇંગ્લાંડના એક પ્રખર લેખક અને રાજપુરુષે જીવનને આરે ઊભા રહીને ઉચ્ચાર્યું કે “રાજકારણ એ લુચ્ચા અને બદમાશોનો છેલ્લો દાવ છે.” ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિની આ એતવણી છતાં યુગેયુગે રાજકીય જીવને સૌને આકર્ષ્યાં છે. એના રંગે રંગાયા વિનાનો આદર્શ આજે શોધ્યો જડે તેમ નથી કારણ કે તેમાં સત્તાની સાથે સેવા કરવાની તકપણ અપાર છે. રાજકારણમાં સત્તા ચલાવનાર વ્યક્તિઓની દ્રષ્ટિ સત્તા કરતાં સેવાની હોય તે જ તે માનવસમુદાયને માટે કદ્યાણુકારી નીવડે છે. ગમે તે સિદ્ધાંતો જગતમાં પ્રવર્તતા હોય છતાં રાજદ્વારી આગેવાનોની કસોટી કરવાની આ એકજ પારાશીશી છે. પણ આ યુગનું રાજકારણ એટલું ગુંથવાડા ભર્યું બની ગયું છે અગર બનાવી દેવામાં આવ્યું છે કે આ સેવાની પારાશીશીના પ્રવાહીને કૃત્રિમ રીતે ઊંચો નીચો કરવાની અનેક તરકીબો વાપરવામાં આવે છે. અને તેથીજ રાજકારણને મહાન વિચારકોએ નિહાળ્યું છે. રાજકારણ એટલે ખટખટ, યુક્તિપ્રયુક્તિ, છળ, કપટ, અને સાચાં ખોટાંનો સરવાળો. રાજકારણની આ વ્યાખ્યામાં આજે પણ ફેરફાર કરવાની જરૂર દેખાતી નથી પછી તે રાજકારણ પ્રજાવાદી હોય, સામ્યવાદી હોય, મૂડીવાદી હોય કે નાઝીવાદી હોય. રાજકારણની કેટલીક ગંદી રીત રસમો તો દરેક સાથે જકડાયેલી છે, પછી એને પ્રજાવાદ કે સામ્યવાદનું સોહામણું નામ આપવાથી તેનું કલેવર બદલાતું હશે પણ આત્મા તો તેજ રહે છે. રાજકારણનો ધંધો જ એવો છે છતાં એ એવાં મોહક આવરણોથી મઢાયો છે કે જાણવા છતાં સૌ તેને જ અંખે છે ને તેની જ પાછળ દોડે છે.

ગાંધીજીનું રાજકારણ

તો પછી ગાંધીજી જેવા વીતરાગી મહાત્મા આવા કીચડમાં કેમ પડ્યા ? આ પ્રશ્ન ધણાના મનમાં સ્વાભાવિક રીતે જ ઊઠે છે. ગાંધીજીએ પોતે જ અનેકવાર આનો જવાબ આપ્યો છે. ખીજાઓ કરતાં મહાત્માજી રાજકારણને જુદી જ દૃષ્ટિએ જુએ છે. સત્ય ને અહિંસા વિનાનું રાજકારણ તેઓ કદંબી શકતા નથી. સત્તા પ્રાપ્ત કરવા નહિ પણ સક્રિય માનવ સેવા થઈ શકે છે તે માટે તેઓ રાજકારણમાં પડ્યા છે. જે રાજકારણ નૈતિક અંધનો સ્વીકારતું નથી તે રાજકારણ તેમને ખપતું નથી અને તેથી જ હિંદી રાજકારણમાં શુદ્ધિકરણ, સેવા, સાદાર્થ અને ત્યાગનાં તત્ત્વો તેમણે દાખલ કર્યાં છે અને તેમ કરવા જતાં અનેક મિત્રોનો સહકાર પણ ગુમાવ્યો છે. અંતર્મુખ અનેલા યોગીની નિર્વિકાર દૃષ્ટિએ તે રાજકારણને જુવે છે. ખીજાઓની માફક વિજયમાં એમને મદદ ચડતો નથી કે પરાજયમાં ઘોભ થતો નથી. લડતમાં કે પારાવાર શોકમાં તેઓ હૃદય અને ચિત્તની અખંડ શાંતિ જાળવી શકે છે. રાજદ્વારીઓના જંગળી શહેરી જીવનને અદલે તેમણે સેવાપ્રામનું એકાકી જીવન પસંદ કર્યું છે. એમની જીવન પ્રયત્ની દૃષ્ટિ એમના ધાર્મિક વિચારો, એમની સાદાર્થ અને એમની પ્રેમભાવના જોઈને પરદેશીઓ એમને રાજકીય આગેવાન તરીકે કદંબી શકતા નથી. કારણ કે અત્યાર સુધીની રાજદ્વારી આગેવાનની એમની ભાવના જ જુદા પ્રકારની હતી. ગાંધીજીએ એ આખી ભાવના અદરી નાખી. રાજકારણ એટલે માનવસેવા. જેમાં એ સેવા નથી તે રાજકારણ નથી. ગાંધીજીના રાજકારણની આવી વ્યાખ્યા આપી શકાય અને રાજકારણને આ દૃષ્ટિએ વીસમી સદીમાં જોનાર પહેલવહેલા પુરુષ ગાંધીજી જ છે.

હિટલર અને સ્ટેલીનનું રાજકારણ

આવા પુરુષની સરખામણી હિટલર કે સ્ટેલીન સાથે કેમ થઈ શકે ? પોતપોતાની પ્રજાના નેતૃત્વ સિવાય આ ત્રિપુટીમાં કોઈ જ સામ્ય નથી. એકે એક વિષયમાં વિષમતા જ દેખાય છે. સામ્ય હોય તો હિટલરને સ્ટેલીન વચ્ચે છે. બન્ને એક ખીજાના ભયંકર દુરમન, એકવર્ષની તકલાદી અને બનાવટી મિત્રાચારી પછી ફરી પાછા એક ખીજાનો ટોટો પીસવા તથા નિકંદન કાઢવા ખુનખાર જંગ ખેલી રહ્યા છે. સત્તાજ જેની આરાધ્ય દેવી છે એવા રાજકારણના આ બે પૂજારી સત્તાને કાયમ કરવા તથા વધારવા ગમે તેવા ઉપાયો યોજતાં અચકાય તેમ નથી. પ્રેમ અને યુદ્ધમાં કશું જ અયોગ્ય કે અધર્મિત નથી એ રાજસૂત્રના બેઉ પૂજારી છે. બેઉ સરમુખત્યાર લોખંડી લશ્કરવાદ અને લોહીનીગળતી હિંસા બોલે છે ને આચરે છે. સત્ય, અહિંસા અને ન્યાયની બેમાંથી કોઈને પડી નથી. આ ડીક્ટેટરોની દુનિયામાં નીતિવાદને સ્થાન નથી. State એટલે કે એમના રાષ્ટ્રને જે પગલાં અને જે રસ્તા મજબુત અને સમૃદ્ધ બનાવે તે હંમેશાં નીતિમાન જ છે એવી માન્યતામાં જ ડીક્ટેટરો રાચે છે અને એજ માન્યતાનો પ્રચાર તેઓ પ્રજામાં કરે છે. પ્રજાની ગણતરી પણ તેઓ પોતાની અને સ્ટેટની સત્તા વધારવાના એક માત્ર સાધન તરીકે જ કરે છે. સ્વતંત્ર વ્યક્તિઓના સમૂહ તરીકે તેઓ પ્રજાને કદી સ્વીકારતા નથી. વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યને જે સ્થાન democracy માં છે તે હિટલર, સ્ટેલીન કે મુસોલીનીના દેશમાં નથી. સ્ટેટ અથવા રાષ્ટ્ર એકલું જ સ્વતંત્રતાનું એકમ છે. વ્યક્તિઓની અલગ સ્વતંત્રતા હોઈ શકે જ નહિ એ સિદ્ધાંત ઉપર ડીક્ટેટરોના રાષ્ટ્રની ધમારત ચલાય છે. સ્વાતંત્ર્યના એકમ સ્ટેટ અને તેના પ્રતિનિધિ એકમ તરીકે ડીક્ટેટરમાં સર્વ સત્તા કેન્દ્રિત થાય છે, જે કે સ્ટેલીનના રશીયામાં state ની theory તો આ જ છે પણ ત્યાં ડીક્ટેટર તરીકે જે સર્વ સત્તા સ્ટેલીન બોગવે છે તે ખેડુતો અને કામદારોના (Soviets) સંઘોની આપેલી છે. આ સંઘો ધણી મોટી લાગવગ ધરાવે છે. જ્યારે હિટલરના નાઝીવાદમાં અને મુસોલીનીના ફાસીઝમમાં આવા સંઘોને આવી જાતની સત્તા કે લાગવગ નથી. રશીયા

જર્મની અને ઇટલીના રાજ્યતંત્ર વચ્ચે આ એક અતિમહત્વનો ભેદ નોંધવા જેવો છે. આ ભેદને લીધે રશીયાનો સામ્યવાદ આંતરરાષ્ટ્રીય બની શક્યો અને સમસ્ત દુનિયાના કામદારો અને ખેડૂતોને આકર્ષી શક્યો, જ્યારે નાઝીવાદ કે ફાસીઝમ જગતમાં ખૂબ નિંદાને પાત્ર બન્યાં છે. મુસોલીની પોતાના જીવનચરિત્રમાં એક ઠેકાણે લખે છે કે “વ્યક્તિ જેટલે અંશે સ્ટેટને માટે જેટલું ઉત્પાદન કરે છે તેટલે જ અંશે તેની કીંમત છે. તે સિવાય વ્યક્તિની વ્યક્તિ તરીકે કંઈ જ કીંમત નથી.” હીટલર My Struggle (Kampf) નામના પોતાના પુસ્તકમાં ડીક્ટેટરના સમર્થનમાં લખે છે કે “હજારો સૂર્ય માણસોના નિર્ણય કરતાં એક ડાહ્યા માણસનો નિર્ણય વધારે ઉપયોગી હોય છે” આમ ડીક્ટેટરો પોતાના નિર્ણયને અને પોતાની જાતને બીજી વ્યક્તિઓ કરતાં વધારે ન્યાયી, પવિત્ર અને ખામી વગરનો મનાવવાના બળજબરીથી પ્રયાસો કરે છે. જે આ નિર્ણયની સામે થાય છે તેને જીવવાનો અધિકાર રહેતો નથી. દાખલા તરીકે સ્ટેલીને, હીટલરે અને મુસોલીનીએ પોતાને મદદ કરનાર સાર્થકદારોને પણ ગર્દન માર્યાં છે કારણ કે તેમણે ડીક્ટેટરોની હામાં હા ભણવાની ના પાડી. આમ ડીક્ટેટરોના દેશમાં વાણીસ્વાતંત્ર્ય કે વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યને જરા પણ સ્થાન નથી. મહાત્માજીની માફક માનવતાની તેમને કંઈ જ કીંમત નથી. હીટલરને આખા જગતનો સંહાર કરીને પોતાના જર્મનીને જીવાડવાની રાક્ષસી આકાંક્ષા જાગી છે. પોતાનું રાષ્ટ્ર અને પોતાની પ્રજા સિવાય બીજા સૌને તિરસ્કારની નજરે જોવાનું તેઓ પોતાની પ્રજાને શીખવી રહ્યાં છે. માનવતા, પ્રેમ અને બ્રાતૃભાવ એ ડીક્ટેટરોની દુનિયામાં દેશવટો ભોગવે છે.

કોણ મહાન ?

હવે બીજું ચિત્ર જુઓ ! મહાત્માજીને પણ દુનિયાએ હિંદના સરમુખત્યાર તરીકે જ ઓળખ્યાં છે; પણ આ સરમુખત્યારી જીવદા જ પ્રકારની છે. કાનુની રીતે તો કોંગ્રેસમાં મહાત્માજી કંઈ જ ઓછો ધરાવતા નથી. તેઓ ચાર આનાના સભ્ય પણ નથી છતાં તેમના વિનાની કોંગ્રેસ કદંપી શકાતી નથી. બ્રીટીશ સરકાર જે ઓછા વિનાના માનવીની સામે પણ ન જીવ્યે તે મહાત્માને મળવા યોલાવે છે અને તેમની સાથે હિંદના પ્રજાનો વાટાઘાટ કરે છે, કારણ કે તેઓ કરોડોની બનેલી મુંગી જનતાના એકલા પ્રતિનિધિ છે. તે સિવાય બીજી કોઈપણ લાયકાત તેમણે આગળ કરી નથી. અને તેમના સિવાય આવી લાયકાતનો દાવો બીજા કોઈથી થઈ શકે તેમ પણ નથી. હીટલર, સ્ટેલીન કે મુસોલીનીની માફક ગાંધીજીની સરમુખત્યારી વીમાનો કે બખ્તરિયા ગાડીપર નિર્ભર નથી, પણ તેથી યે વિશેષ બળવત્તર પ્રજાના પ્રેમ પર નિર્ભર છે. સત્તાના એક પણ ચિન્હવિના તેઓ સર્વત્ર વિચરે છે. અજાતશત્રુની માફક તેઓ જ્યાં જાય છે, ત્યાં મિત્રો અને સ્વજનો જ જીવ્યે છે. એમની આંખે કોઈ દુઃખનું દેખાતો જ નથી. રક્ષણ માટે એમને અંગરક્ષકોની જરૂર પડતી નથી. હીટલર કે સ્ટેલીનની માફક પોતાના જેવાજ ચહેરાના માણસોનો કાફલો રાખવાની તેમને જરૂર નથી. સ્ટેલીન અને હીટલર ઈશ્વરથી નથી ડરતા તેટલા મૃત્યુથી ડરે છે. મૃત્યુંજય જેવા મહાત્માજીને ઈશ્વર સિવાય બીજા કશાનો ડર નથી. સરમુખત્યારની સત્તા ટકાવી રાખવા હીટલર અને સ્ટેલીનને ભગીરથ પ્રયાસો કરવા પડે છે. મહાત્માજીએ સરમુખત્યારની મળેલી સત્તા મુંબઈની કોંગ્રેસ વખતે પાછી સોંપી. પૈસો ને સત્તા છોડવાં કોઈને ગમતાં નથી. મહાત્માજીએ બન્ને છોડ્યાં છે. કોણ મહાન ? સત્તા સાચવી જાણનાર કે સત્તા ત્યાગનાર ? આનો ઉત્તર આજનો નહિ, ભવિષ્યનો ઇતિહાસકાર આપશે.

લગ્ન : આદર્શ અને વ્યવહાર

લેખક : ચીમનલાલ ચક્રવર્તી શાહ, એમ. એ., એલએલ. બી., સોલિસિટર.

લગ્ન વિષે એટલું બહુ લખાયું છે અને લખાય છે કે તેના વિષે વિશેષ કાંઈ લખતાં સંકાય રહે. છતાં એ વિષય સમાજ અને વ્યક્તિને એટલો બધો સ્પર્શ છે કે લગભગ દરેક વ્યક્તિ તે વિષે ચોક્કસ વિચારો ધરાવતી હોવાનો દાવો કરે છે અને તેમાં ઘણા મતાગ્રહ સેવે છે. વળી એ વિષય એવા છે કે જેમાં ગમે તેવા વિચારો ધરાવી, તેને વિષે પ્રગતિશીલતા અથવા નવીનતાનો દાવો કરી શકાય છે. લગ્નના કોઈ પણ સ્વરૂપ માટે ઓછોવત્તો અસંતોષ હોય છે જ અને તેનાં સ્વરૂપોમાં ફેરફારની માગણી સતત ચાલુ જ રહે છે. કોઈને એમ લાગે છે કે લગ્નની સાથે સમાજને કાંઈ લેવા દેવા નથી અને વ્યક્તિ પોતાના સુખની દૃષ્ટિએ ગમે તેમ વર્તવા સ્વતંત્ર હોવી જોઈએ. કેટલાકને એમ લાગે છે કે લગ્ન એ સામાજિક સંસ્થા છે અને વ્યક્તિનાં સુખનો વિચાર કરવાનો તેમાં કોઈ અવકાશ નથી. વળી કેટલાકને એમ લાગે છે કે લગ્નનાં સ્વરૂપમાં જરા પણ ફેરફાર થાય તો ધર્મ અને નીતિનો નાશ થાય. જયારે કેટલાકને મન લગ્નમાં ધર્મ અથવા નીતિ જેવું કાંઈ છે જ નહિ.

આ લેખમાં લગ્નનો ધ્યેય શું છે અને વ્યવહારમાં તે ધ્યેય કેવી રીતે અમલમાં મૂકાય છે તથા તે ધ્યેયને પહોંચી વળવા, લગ્નના સ્વરૂપમાં ફેરફાર કરવા હોય તો કયા ધોરણે થાય તે વિષે હું લખવા ઇચ્છું છું.

લગ્ન એ ધર્મ નથી. ધર્મ તો બ્રહ્મચર્ય જ હોય. લગ્નની છૂટ હોય, લગ્ન કરવાની ફરજ ન હોય. જેમ હિંસા એ ધર્મ ન હોય, ધર્મ તો અહિંસા જ હોય. પણ કેટલાક સંજોગોમાં હિંસાની છૂટ હોય, હિંસા કરવાની ફરજ ન હોય.

નરનારીનું આકર્ષણ સનાતન છે. કામવાસના અતિ પ્રબળ છે. તેને સંપૂર્ણપણે જીતવી અતિ વિકટ છે, પણ તેના ઉપર ધીમે ધીમે કાબૂ મેળવી શકાય. તેથી સ્ત્રીપુરુષવ્યવહાર માટે ચોક્કસ ધોરણે હોવું જોઈએ. એવું કોઈ ધોરણ ન હોય ત્યાં અનિયંત્રિત સ્ત્રીપુરુષવ્યવહાર રહે, જે વ્યક્તિ અથવા સમાજ માટે ઇષ્ટિ નથી. કામવાસનાનું પ્રાબલ્ય જોતાં તે સંયમમાં ન હોય, તો મન હમેશાં અમિત રહે અને જીવનના બીજા વ્યવહારને ખલેલ પહોંચાડે. દરેક સ્ત્રી અથવા પુરુષે વખતોવખત એમ વિચારવાનું હોય કે હવે પછી કયા પુરુષ અથવા સ્ત્રી સાથે તે રહેશે, તો તે વિચારમાં ઘણો સમય અને શક્તિ જાય. તેથી દરેક સ્ત્રી અને પુરુષે, જે અન્ય જાતિની વ્યક્તિ સાથે સહજીવન સ્વીકારવું હોય તો, એક સમયે તો નક્કી કરવું જ પડે કે અચુક વ્યક્તિ સાથે જ તે રહેશે. આમાં વ્યક્તિનું પોતાનું જ હિત રહેલું છે. આવા વર્તનનો પાયો જ સંયમ છે. એટલે કે એક સ્ત્રી અથવા પુરુષ, બીજા પુરુષ અથવા સ્ત્રીને પોતાના પતિ અથવા પત્ની તરીકે સ્વીકારે તેમાં, તે તેના પ્રત્યે વફાદાર રહેવાને બંધાય છે તેમજ બીજાઓ તરફથી પોતાનું મન વાળી લેવા બંધાય છે. એક તરફ નરનારીનું આકર્ષણ અને તેમાંથી સુખોપભોગની આશા અને બીજી તરફ કામવાસનાનું પ્રાબલ્ય અને તેના નિયમનની આવશ્યકતા, આ બે, લગ્નના બે છેડાઓ છે. બન્ને એક દૃષ્ટિએ એક બીજાના વિરોધી છે. એક ઉદ્દામ, બંધનરહિત છે, બીજું બંધન છે. લગ્નજીવન પ્રત્યેનું આકર્ષણ અને અસંતોષ બન્ને આમાંથી ઉદ્ભવે છે. લગ્ન એ સંયમ છે છતાં સુખનું સાધન છે અને બનાવવું છે.

લગ્નમાં બીજા ધણા ઉદ્દેશો સમાવેલા છે. ઉપરનો વિચાર મેં માત્ર વ્યક્તિની દૃષ્ટિએ કર્યો છે. પણ લગ્ન એક સામાજિક સંસ્થા છે. પ્રબોધપતિ એ લગ્નનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ગણાય છે. પ્રબોધો ઉછેર, તેની કેળવણી, ગૃહજીવન, સમાજજીવનમાં ગૃહજીવનનું સાચું રચાન, આર્થિક વ્યવસ્થા, વારસાહક્કો વગેરે ધણા જટિલ પ્રશ્નો લગ્ન સાથે સંકળાયેલા છે. તેથી લગ્ન માત્ર વ્યક્તિઓનો જ પ્રશ્ન નથી, પણ તે સમાજજીવનનું અતિ અગત્યનું અંગ છે.

વ્યક્તિને માટે પણ લગ્નજીવનનાં બીજાં ધણાં પરિણામો છે. સહજીવનમાં સહિષ્ણુતા કેળવવી, સ્ત્રી અને સંતાન માટે પોતાનો સ્વાર્થ જતો કરતાં શીખવું, અને બીજાના સુખનો વિચાર કરતાં થવું, તેમના ભાવિ જીવનની જવાબદારી સ્વીકારવી, તેમાંથી ઉત્પન્ન થતા સામાજિક સંબંધોમાં ગૂંથાવું, આ બધું વ્યક્તિના જીવનને અને તેના માનસ વિકાસને સહસ્ર રીતે ચારે તરફથી સ્પર્શે છે. લગ્નજીવન જેમ કેટલેક દરજ્જે માણસને નિઃસ્વાર્થ અને સહિષ્ણુ બનાવે છે, તેમ પોતાના જ કુટુંબ માટે સ્વાર્થો અને અસહિષ્ણુ પણ બનાવે છે અને તેની દૃષ્ટિ સંકુચિત કરે છે.

આદર્શ લગ્ન તો એ છે કે જેમાં એક સ્ત્રી અને એક પુરુષ, જેમની વચ્ચે વય, ગુણ, સંસ્કાર વગેરેનું વધારે પડતું અંતર ન હોય તેવા, સ્વેચ્છાએ લગ્નપ્રથિતી જોડાય અને આજીવન એક બીજાને વધાઈ રહી પોતાના સહજીવન સાથે પોતાની સામાજિક ફરજો અદા કરે. આવાં આદર્શ લગ્નો સમાજમાં વિરલ હોય છે.

લગ્નનાં સ્વરૂપો ધણાં છે, જેમાં સામાજિક અને આર્થિક પરિસ્થિતિ તથા વ્યક્તિગત કારણો અનેક અપૂર્ણતાઓ રહે છે. લગ્નનાં જુદાં જુદાં વ્યવહારિક સ્વરૂપો જોતાં લગ્નની વ્યાખ્યા આપવી હોય તો કાંઈક આવી રીતે આપી શકાય—એક અથવા અનેક પુરુષ, એક અથવા અનેક સ્ત્રી સાથે, ચોક્કસ સમય માટે, સહજીવન સ્વીકારે, તેનું નામ લગ્ન. આમાં લગ્નની દૃષ્ટિએ અગત્યની વસ્તુ ‘ચોક્કસ સમય’ છે. જ્યાં સ્ત્રીપુરુષસંબંધ ક્ષણિક હોય અથવા તેનું કાંઈ અંધન ન હોય તો એવા સંબંધને લગ્ન ન કહેવાય. ઉપરની વ્યાખ્યામાં એક સ્ત્રી અને એક પુરુષ (Monogamy), એક પુરુષ અને અનેક સ્ત્રી (Polygamy), એક સ્ત્રી અને અનેક પુરુષ (Polyandry) અને અનેક પુરુષ અને અનેક સ્ત્રી (Group marriage) આવાં બધાં લગ્નનાં સ્વરૂપોનો સમાવેશ થાય છે. વળી ‘ચોક્કસ સમય’ આજીવન હોય અથવા લગ્નવિચ્છેદની છૂટ હોય તેવાં લગ્નોનો પણ સમાવેશ થાય છે.

વ્યક્તિ અને સમાજના હિતની દૃષ્ટિએ આદર્શ લગ્ન એટલે આજીવન એક સ્ત્રી અને એક પુરુષનો સહચાર—આર્થ સંસ્કૃતિમાં જે સમ સીતાનો આદર્શ છે. છતાં લગ્નનાં બીજાં ધણાં સ્વરૂપો સમાજે સ્વીકાર્યા છે. તે સ્વરૂપો તે તે સમયની સામાજિક અને આર્થિક પરિસ્થિતિમાંથી ઉત્પન્ન થયાં હોય છે અને તે, પરિસ્થિતિ પલટાતાં, પલટાય છે, પલટાવાં જોઈએ. એ સ્વરૂપોનું નિયમન અને બંધારણ ધર્મનીતિ, જાહેરમત અને કાયદો આ ત્રણ તત્ત્વોથી થાય છે.

મેં શરૂઆતમાં કહ્યું છે કે લગ્ન ધર્મ નથી, છતાં બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિમાં લગ્નને ધર્મ માનેલ છે તે કઈ દૃષ્ટિએ ? શ્રમણ સંસ્કૃતિમાં અને જૈન ધર્મમાં લગ્નને ધર્મ માનેલ હોય તેવું હું જાણતો નથી. લગ્નને એ રીતે ધર્મ કહી શકાય. એક તો અનિયંત્રિત સ્ત્રીપુરુષવ્યવહાર હોય, તેના કરતાં તેમાં કાબૂ હોય અને સંયમ હોય તે ધૃષ્ટિ છે, તેથી તે ધર્મ છે. બ્રાહ્મણોની વિશેષતા એ હતી કે સામાજિક દૃષ્ટિએ જરૂરનું હોય અને જનસમાજ પાસે તેમને જે કરાવવું હોય, તેને તેઓ ધર્મરૂપે ઠસાવતા. ગૃહજીવન અને ગૃહસ્થાશ્રમ સમાજજીવનનો પાયો છે. અને તેનો આધાર લગ્ન ઉપર છે, તેથી લગ્ન એ ધર્મ છે એમ ઠસાવ્યું. વળી

આર્યો હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યા ત્યારે તેમની સંખ્યા બહુ ઓછી હતી અને સંખ્યાબળ વધારવાની એટલે પ્રજોત્પત્તિની જરૂર હતી તેથી લગ્ન એ ધર્મ થયો અને તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પ્રજોત્પત્તિ કલ્પો. લગ્નમાં ધર્મ અથવા નીતિનું સાચું તત્ત્વ તો તેમાં રહેલ સંયમ છે. લગ્નનું કારણ સ્ત્રીપુરુષઆકર્ષણ છે. પણ તેનું પરિણામ અને ખ્યેય સંયમ છે.

લગ્નનું વ્યાવહારિક સ્વરૂપ નક્કી કરનારું મુખ્ય તત્ત્વ સામાજિક અને આર્થિક પરિસ્થિતિ છે. અન્યારનાં હિન્દુ લગ્નનાં મુખ્ય લક્ષણો; અનેકપત્નીત્વ, બાળલગ્ન, વૃદ્ધલગ્ન, વિધવાવિવાહ કાયદેસર હોવા છતાં જાહેરમતનો વિરોધ, લગ્ન વિચ્છેદનો નિષેધ, અનુલોમ (કહેવાતી ઉચ્ચ કોમનો પુરુષ અને ઊતરતી કોમની સ્ત્રીનું લગ્ન; ઇ. ત. બ્રાહ્મણ પુરુષ, વણિક સ્ત્રી) લગ્ન કાયદેસર, પ્રતિલોમ (અનુલોમથી વિરુદ્ધનું) ગેરકાયદેસર, વગેરે છે. હિન્દુઓની કહેવાતી ઊતરતી કોમોમાં આનાથી કેટલાંક વિરોધી લક્ષણો છે.

હવે હિન્દુઓમાં લગ્નનું આવું સ્વરૂપ કઈ સામાજિક અને આર્થિક પરિસ્થિતિમાંથી ઉત્પન્ન થયું એ વિચારીએ.

આર્યો હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યા, ત્યારે દરેક વિજેતા જાતિમાં અને છે તેમ, પુરુષોની સંખ્યા કરતાં સ્ત્રીની સંખ્યા ઘણી ઓછી હતી. આર્યોને પોતાની સંસ્કૃતિ અને લોહીનું અભિમાન હતું. વીર આર્યો અપરિણીત રહેવા તો તૈયાર નહોતા જ. અનાર્યોની કન્યાઓ ઉપાડી લાવતાં તેમને અટકાવી શકાય તેમ હતું નહિ. તેમની સ્ત્રીસંખ્યા ઓછી હતી તેથી અનુલોમ લગ્ન સ્વીકારાયું અને પ્રતિલોમનો નિષેધ થયો. અનાર્યો આર્યોની કન્યાઓ લઈ જાય તે કેમ સહન થાય ? તેને માટે દેહાંત દંડની જ સજા. પોતાના લોહીનું અભિમાન હતું, છતાં અનુલોમ લગ્નની છૂટ આપ્યા વિના રસ્તો ન હતો. તો પછી શું કરવું ? અનુલોમ લગ્નની પ્રબળી યાત્રિ જીવી થઈ. જેમ અનુલોમ લગ્ન વધ્યાં, તેમ વચગાળાની યાત્રિઓ વધતી ગઈ. વિજેતાઓની પુરુષસંખ્યા પ્રમાણમાં અનાર્યો કરતાં તો ઘણી ઓછી હતી, તેથી સંખ્યાબળ વધારવા અનેકપત્નીત્વની છૂટ અપાઈ. તે સાથે શતપુત્રવતી મઘ એ આશીર્વાદ અપાયો. જ્યાં કન્યાની અછત હોય, ત્યાં બાળલગ્ન અને વૃદ્ધલગ્ન તો હોય જ ક્યાંથી ? તે સમયમાં નહોતાં જ. વિધવાવિવાહનો પણ નિષેધ ન હતો. સ્ત્રીઓની સંખ્યા ઓછી હોય, ત્યાં વિધવાઓને અપરિણીત રહેવા કેમ દેવાય ? સ્ત્રી-સંખ્યા ઓછી હોય, ત્યાં સ્ત્રીઓને પ્રમાણમાં સ્વતંત્રતા હોય જ. આર્થ લગ્નનું સ્વરૂપ આવી રીતે નક્કી થયું. ધીમેધીમે સ્ત્રીપુરુષસંખ્યાની અસમાનતા ગઈ, એટલું જ નહિ પણ અનુલોમ લગ્નની છૂટ અને પ્રતિ-લોમનો નિષેધ હોવાથી એક સમય એવો આવ્યો કે જ્યાં ઉચ્ચ ગણાતી હિન્દુ કોમોમાં સ્ત્રીસંખ્યા વધી પડી અને ઊતરતી કોમોમાં ઘટી પડી. કારણ કે ઉપલી કોમો ઊતરતી કોમોમાંથી સ્ત્રીઓ ખેંચે અને તેમની સ્ત્રીઓને ખીજી કોમમાં પરણવાની છૂટ નહિ. શરૂઆતમાં હતી તે કરતાં વિપરીત પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ. હવે શું કરવું ? અનેકપત્નીત્વ વધ્યું, બાળલગ્ન અને વૃદ્ધલગ્ન દાખલ થયાં, વિધવાવિવાહ અને લગ્ન વિચ્છેદનો નિષેધ થયો, સ્ત્રીની સ્વતંત્રતા ગઈ, કન્યા સાંપના ભારાણ થઈ. પછી તો બ્રાહ્મણોએ બાળલગ્નમાં પણ ધર્મ શોધી કાઢ્યો. ‘મહાવર્ષા મવેદ ગૌરી’ માખ્યાપ કન્યાને ઋતુમતી જુએ તો નરકમાં જાય. વિધવાએ તો સતી જ થવું રહેવું. કુંવારી કન્યાને વર ન મળે ત્યાં વિધવાને પરણવા ક્યાંથી દેવાય ? ઊતરતી કોમોમાં આનાથી બરાબર વિપરીત પરિણામ આવ્યું. તેમની સ્ત્રીસંખ્યા ઓછી થઈ. તેથી તેમને અનેકપત્નીત્વ ન ચાલે, બાળલગ્ન, વૃદ્ધલગ્ન ન હોય, વિધવાવિવાહ કે લગ્નવિચ્છેદનો નિષેધ ન હોય, તેમની સ્ત્રીઓ ધર રાખી બેસી રહેતી ગુલામ ન હોય. છતાં બ્રાહ્મણોએ એવી બપ પાડી હતી કે તેઓ જ સંસ્કારસ્વામી છે, અને તે કરે તે જ ધર્મ છે. તેથી ઊતરતી કોમોમાં પણ પોતાને ખાનદાન કહેવડાવતા કુટુંબો બાળલગ્ન કરે, અનેકપત્નીત્વ કરે, વિધવા વિવાહ થવા ન દે, અને પરિણામે વધારે દુઃખ ભોગવે. મધ્યયુગમાં મુસલમાનોનાં

આક્રમણ સમયે હિન્દુ ધર્મે પોતાના રક્ષણ માટે પોતાના બંધાં વ્યારણાં બંધ કર્યો, ત્યારે સ્ત્રીઓને પણ ધરમાં પૂરી, પડદામાં નાખી અને બાળલગ્ન વધ્યાં.

આવી જ રીતે હિન્દુ લગ્નનું સ્વરૂપ ઘડાયું છે. સામાજિક રીતરિવાજોની એ વિશેષતા છે કે જે પરિસ્થિતિમાંથી એ ઉત્પન્ન થયા હોય, તે પરિસ્થિતિ સમૂળગી પલટાઈ જાય, તો પણ એ તો એવાને એવા જ કાયમ રહે છે. તેની આસપાસ ધર્મ અને નીતિનાં કુંડાળાંઓ રક્ષણ કરતાં ઊભાં હોય છે. મનુષ્ય-સ્વભાવની સામાન્ય સ્થિતિચુસ્તતા તેને ટકાવે છે અને તેમાં ફેરફાર ઇચ્છનારાઓ સ્વચ્છંદી અથવા ધર્મભ્રષ્ટ કહેવાય છે. આવા રીતરિવાજો કાયદાનું સ્વરૂપ લે છે, ત્યારે સ્થિતિચુસ્તતા વધે છે. કાયદો જાહેર મતનું પ્રતિબિંબ છે પણ તેની અને જાહેરમત વચ્ચે હંમેશા અંતર રહે છે. આજે દાખલા તરીકે, જાહેરમત અનેકપત્નીત્વની વિરુદ્ધ છે છતાં કાયદામાં તેની છૂટ છે, જાહેરમત કદાચ અમુક સંજોગોમાં લગ્નવિચ્છેદની તરફેણમાં છે, જ્યારે કાયદામાં તેની મનાઈ છે, કાયદાથી વિધવાવિવાહ માન્ય છે જ્યારે જાહેરમત હજી તેની વિરુદ્ધ જણાય છે. વસ્તુતઃ વિધવાવિવાહમાં “પાપ” નથી કે લગ્નવિચ્છેદમાં પણ “પાપ” નથી; પ્રતિલોભ લગ્નમાં “પાપ” નથી કે અનુલોભ લગ્નમાં “પુણ્ય” નથી.

લગ્નનું સ્વરૂપ નક્કી કરવામાં ત્રણ તત્ત્વો મુખ્ય છે:—(૧) વ્યક્તિનું સુખ, (૨) સ્વચ્છંદી વૃત્તિઓનું નિયમન અને સંયમનું પોષણ, (૩) સમાજહિત. આ ત્રણ તત્ત્વો કેટલેક દરજ્જે એક બીજાનાં વિરોધી છે. સમાજહિત લક્ષ્યમાં લેતાં વ્યક્તિના સુખને કેટલેક દરજ્જે અવગણવું પડે છે, છતાં છેવટ તો સમાજ વ્યક્તિઓનો જ બનેલો છે અને તેમનું સુખ લક્ષ્યમાં ન લેવાય તો સામાજિક નિયમો શેને માટે છે? વળી વ્યક્તિના સુખને નામે તેનામાં સ્વચ્છંદ વધવા ન જ દેવાય, તેમાં તેનું જ હિત નથી. અંતે તો સ્ત્રીપુરુષસંબંધ એ જીવનનું એક અંગ માત્ર છે. જીવનમાં તેથી વિશેષ ધણુંય છે અને તે એકને જ માટે સમગ્ર જીવનનો વિનાશ થવા ન જ દેવાય. છતાં એ અતિ પ્રબળ અને વેગવાન સંબંધ છે જેને અવગણી પણ ન જ શકાય. એટલે લગ્નસ્વરૂપ ગમે તેનું હોય, તો પણ તેમાં રહેલ વિરોધી તત્ત્વોનો વિચાર કરતાં, તેનાથી અસંતોષ તો સદાય રહેવાનો. છતાં સમયે સમયે તે સ્વરૂપ, ઉપરનાં તત્ત્વો લક્ષ્યમાં રાખી, પલટાવી શકાય, પલટાવાં જોઈએ. આજે દાખલા તરીકે, પ્રતિલોભ લગ્નના નિષેધનો કાંઈ અર્થ નથી, અનેકપત્નીત્વની કાયદેથી પણ છૂટ ન હોવી જોઈએ. બાળલગ્ન, વૃદ્ધલગ્ન, સંમતિ વિનાનાં લગ્ન, અસમાન વયનાં લગ્ન વગેરેને તો કોઈ સ્થાન જ નથી. વ્યવહારમાં તે બંધાં અટકાવવામાં થોડી મુશ્કેલી જણાય ત્યાં પણ, તે અનિષ્ટ છે, તે તો સ્વીકારવું જોઈએ અને તેને અટકાવવા દરેક પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. લગ્નવિચ્છેદની કેટલાક સંજોગોમાં છૂટ આપીએ, તો પાપ નથી. પણ કાયદેથી છૂટ હોય તો પણ જાહેરમત એટલો જાગ્રત હોય કે તેનો સ્વચ્છંદી ઉપયોગ ન થાય. વિધવાવિવાહ પ્રદ્યેનો અણુગમે દૂર થવો જોઈએ. આદર્શ તો આજીવન એક પતિ-પત્નીત્વનો જ હોય. આથીએ પરિસ્થિતિ અનુસાર ઘણી જાતનાં લગ્નો અને પુત્રોને કાયદેસર કરાવ્યાં, છતાં આદર્શ તો રામ-સીતાનો જ આપ્યો અને આર્થ સમાજે અને સંસ્કૃતિએ પાંચ હજાર વર્ષથી તે આદર્શને પોતાનો કર્યો છે.

આથી તો કાલિદાસે કહ્યું છે તેમ દરેક લગ્ન વખતે (અથવા પછી) પ્રજાપતિને ગાળ સાંભળવાની રહેશે જ.

“સમાનયંસ્તુલ્યગુણં વધુવરં ।

શિરસ્ય વાચ્યં ન ગતઃ પ્રજાપતિઃ” ॥ એવું તો ક્યારેક જ બને.

અભિજ્ઞાનશાકુંતલ, અંક ૫.

વિચારપ્રવાહો અને વિશ્વપરિવર્તન

લેખક:—નાનાલાલ ખીમચંદ ઠાશી, ખી. કામ.

“ Liberty of thought, speech and action ” આ થોડા શબ્દોમાં વિશાળ જગતની સઘળીએ પ્રવૃત્તિનું લક્ષ્યખિન્દુ કેન્દ્રિત થાય છે. રાષ્ટ્રીય અગર આંતરરાષ્ટ્રીય પુનર્ધંતનાની વિચારણા કરનાર, પછી તે રાજપુરુષો હોય કે અર્થનિષ્ણાતો હોય પરંતુ તે સર્વ વિચારણા પાછળ સ્વતંત્ર વિચાર, વાણી અને કર્તવ્યનું સ્વાતંત્ર્ય નહીં હોય, તો તે કોઈને નહીં ખપે. કારણ કે, આ જીવન-મંત્રની પાછળ કેટલીએ શોણિત સરિતાઓ વહી છે, આત્મબળિદાન અપાયાં છે.

જગતની મહાવ્યકિતઓ આપણને કહે છે કે “ તમારાં મગજનાં દ્વાર ખુલ્લાં રાખો ” અને જગત આટલું સમજે તો પૃથ્વી પર આજે પ્રલયકાળનાં મોળાં રૂપી ઝંઝાવાત વાઈ રહ્યો છે તે ભરમીભુત થતાં કર્શીએ વાર લાગે ખરી ? પરંતુ અને છે એ કે કોઈ રાજકીય કહો કે ધાર્મિક કહો તેવા જીવનનાં વિષ વિષ કાર્યોમાં આપણે વહેંચાઈએ છીએ, ત્યાર પછી આપણે આપણા જ કક્કો સાચો તેવું મમત્વ છોડી શકતા નથી. જે શુભ કામ માટે આગળ આત્મભોગ આપ્યો હોય છે તે આપણે વીસરી જઈએ છીએ; જગત એક પ્રવાહની જેમ હમેશ આગળ વધતું હોવું જોઈએ તે આપણાથી ભૂલી જવાય છે અને તેને ઠેકાણું આપણું માનસ અને જીવનકાર્ય એક વર્તુળમાં જ આપણે હોમી દઈએ છીએ અને આમ વાડાઓથી, સમૂહગત લાઈનદારીથી અને માન્યતાઓની શૃંખલામાં સપડાઈને આપણે આપણા જ ભાઈએને, આપણા જેવા જ પવિત્ર માનવદેહોને ઘૂણા દષ્ટિથી, બેદલભાવથી જોઈએ છીએ. સૈકરો કે હજારો વર્ષ પહેલાંના કથનોમાં ફેરફાર ન થઈ શકે તેવાં કથનોથી રિચત થઈ જઈએ છીએ. વિશ્વના હિતેચ્છકને આ નિહાળતાં કેવો માનસિક ઉપદ્રવ ઉપજતો હશે ! વિચારપ્રવાહની કુંદિત દશાર્થી પ્રગતિ કેટલી રૂંધાતી હશે !

એક વસ્તુનો તો આજે કોઈપણ સ્વીકાર કરે છે કે વિશ્વમાં ત્રણ વર્ગ પાડી શકાઈએ તેવી વિચાર-શ્રેણી ધરાવનાર માનવસમૂહો તરી આવે છે, તે સૃષ્ટિજૂતાં છે, તેઓ વચ્ચે ધર્મણ થાય છે, સમાધાન થાય છે, આ અધું આજે ચાલ્યું આવે છે; પરંતુ આ મનભેદો ઘટ્ટ થઈ ઝંરનાં ખી વાવે તેવું કોઈ ન ઈચ્છે. જગતની સંસ્કૃતિ આ વિચારશ્રેણીની મર્યાદા સૂચવે છે, અવગણના નહીં. પરંતુ આ ત્રણ વિચાર-શ્રેણી કઈ ?

એક તો ચાલુ દુનિયાથી આગળ ચાલ્યો જતો તે ઉદ્દામ વિચાર ધરાવનારો વર્ગ, બીજો વર્ગ દુનિયાની પાછળ ખેંચાતો આવે છે તે શ્લેષ્મસ્ત અને સનાતની, જ્યારે આ બેમાં મેળ સાધે તેવો વર્ગ છે, તે વિનીત નામે સંબોધાય છે. ઉદ્દામ વાદીઓ જ્યારે ફેરફાર લાવે છે ત્યારે તેમને આપણે ક્રાંતિ Revolution કહીએ છીએ. જ્યારે વિનીતોના હાથમાં લગામ હોય છે, ત્યારે દુનિયા Evolution ક્રમિક-ગતિથી આગળ વધે છે. આ ત્રણ વિચારશ્રેણી જગતના દરેક પ્રવૃત્તિક્ષેત્રમાં હોય છે અને તેમની વચ્ચે ખેંચતાણુ—Tug of war ચાલ્યા કરે છે; આ કથા જ એક મનુષ્યજાતિનો ઇતિહાસ રચે છે, અનુભવ-પોથીનાં પાનાં ભરે છે.

પરંતુ જેમ જળધોષ સ્થળમર્યાદા સાચવતો નથી, તેમ જ્યારે વિચારનાં મોળાંઓ ઉગ્ર સ્વરૂપ લે છે, ત્યારે આખીએ સમાજરચનાને અને માનવજાતને હચમચાવી નાખે છે, ક્રાંતિવાર પાયામાંથી તેને નિર્મૂળ કરે છે. ગઈ સદીમાં ફ્રેંચ પ્રજાએ શરૂ કરેલ (વૉલ્ટેઅર અને રૂઝો પ્રેરિત) ક્રાંતિ અને ગત મહાયુદ્ધ બાદની રશિયન સંસ્કૃતિ (કાર્લમાર્ક્સ પ્રેરિત) આ સંબંધમાં જ્વલંત દ્રષ્ટાંતો છે. આપણે દૂર ન

જતાં આપણા જ દેશનો એ દશકાનો ઇતિહાસ જોઈએ. આજથી પા સદી પહેલાં કહેવાય છે કે વંદેમાતરમ્ કહેવામાં દેશપ્રેમ ગણાતો. સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય એ એક આદર્શવાદનું ફક્ત એક અંતિમ ધ્યેય હતું. રાજકારણમાં અહિંસાને એક અણુ જેવુંએ સ્થાન ન હતું પરંતુ એક જ વ્યક્તિની પ્રતિભાએ, ધુને અને તપસ્યાએ આખા દેશની સૂરત ફેરવી નાખી છે.

આપણા ગુજરાતના પા સદી પહેલાના સંસાર સુધારામાં એક અગ્રણી વિચાર ધરાવનાર સ્વ. સર રમણભાઈનું 'ભદ્રંભદ્ર' તમે વાંચ્યું હોય તો તમને સમજશે કે આપણા સામાજિક વિચારોમાં આપણે કેટલું આગળ વધ્યા છીએ.

સ્પર્શસ્પર્શ, પરદેશગમન, આંતરકેળીય સંબંધો, આપણી લગ્નવ્યવસ્થા, વારસાહક આબંધમાં કહો કે વ્યક્તિત્વ અંગે કહો તે બાબતોમાં સ્ત્રીવર્ગનું બદલાએલું સ્થાન, કેળવણી બાબતમાં આપણે બદલાતું-પ્રગતિ તરફ-વલણ અને વધુ મુશ્કેલ તવા વિધવાવિવાહ કે છૂટાછેડા જેવા પ્રશ્નોમાં પણ વધુ સ્પષ્ટ થતું વલણ આ બધું એક જ સૂચવે છે કે "મગજનાં દ્વાર" ખુલ્લાં રાખી આપણે પ્રગતિપંથે આપણી યાત્રા ચાલુ રાખી છે.

આપણે-વધુ સંકુચિત વર્તુળ-ને અંગત વર્તુળ કહી શકીએ, તેવા આપણા જૈન સમાજ પ્રતિ જરા જુઓ. આપણી કામ મુખ્યત્વે વ્યાપારવ્યવસાયી હોઈ તે જો કે સ્થૂળ ગતિએ ચાલે છે છતાં આપણે પણ એક મહાપ્રજનનું અંગ જ છીએને? આપણે આજે ત્રણ શ્રીરકાના સંગઠનનો વિચાર કરીએ છીએ. આપણે જો કે મહદઅંશે નહીં તો કંઇક જરૂરી ગણીને આપણો ધનપ્રવાહ કેળવણીના કેન્દ્રો-શ્રી મહાવીર વિદ્યાલય જેવાં-પાછળ વાળીએ છીએ અને આપણે "કામીવાદ" ને ન ઉત્તેજતાં દેશહિતનો પ્રથમ વિચાર કરીએ છીએ.

આટલું સંતોષકારક સરવૈયું છતાં સંપ્રદાયવાદમાંથી જન્મતી સામાન્ય વિચારો ન સમજવાની અસહિષ્ણુતાને લીધે આપણે ઘણાએ પછાત છીએ. ચતુર્વિધ સંઘના ચાર વિભાગોમાં દરેક વિભાગનું શું સ્થાન છે તે બાબતમાં ઘણી ચડસાચડસી છે. તદ્દુપરાંત મને તો એમ પણ લાગે છે કે આજે આપણે કંઇક નિર્નાયક કે માર્ગદર્શક વિદ્યાલયો છીએ એટલે આપણું નાવ સીધે પંથે ન ચાલતાં ખૂલે ખાંચરે વચમાં વચમાં લંગરાતું આગળ ચાલે છે.

પરંતુ વિશ્વપરિવર્તનની વચમાં આ અતિ મહત્વની છતાં ગૌણ બાબતો છે. અંગે અંગનો વિકાસ મહત્વનો છતાં સર્વદેશીય વિકાસની મહત્વાકાંક્ષા આગળ આ પૃથક્કરણ એક વિભાગી અહેવાલ જેવો છે. મહા ધોધ આગળ તે ઝીણાં ઝીણાં ઝરણાં છે. આજે માનવજાતનું એક મહાભારત રચાઈ રહ્યું છે. કારણ કે શાહીવાદ કહો, વ્યાપારી બજારોની ભૂખ કહો કે વિશ્વસ્વામિત્વની મહત્વાકાંક્ષા કહો, આવાં આવાં કારણોને લઈને દુનિયાની પ્રજાઓ માંહે આથડી રહી છે. પ્રત્યેક રાષ્ટ્રને લાગે છે કે આજે બીજાનો તો કાલે આપણો વારો, ભલે પછી 'ભક્ષ' થવાનાં તિથિ કે મુહૂર્ત અચોક્કસ હોય પરંતુ આ પરિસ્થિતિનું પૃથક્કરણ કરતાં પણ તેના ગર્ભમાં તો અમુક આદર્શવાદ કે વિચારશ્રેણીની ઉચ્ચ અથડામણ જ જડે છે.

આ અથડામણો કેમ અટકી શકે? તેનો ઇલાજ શો? છે કાઈ એવો ધુરંધર વૈદ્ય આ મહારોગની ચિકિત્સા કરે તેમ? જૈનશાસ્ત્ર જેને 'પરિગ્રહપરિણામ' કહે છે, તેમ મહાત્માજી કહે છે કે 'live and let live' પરંતુ દુનિયાના રાજપુરુષો આ સિદ્ધાંત પ્રણેતાઓને "આદર્શ શેલડા" કહે છે. આ સિદ્ધાંતો પાછળ ભલે નક્કર સ્વયં હોય, પરંતુ તેનો અમલ કોણ કરાવશે તેમ તેઓ પૂછે છે. આમ છતાં મને લાગે છે કે માનવસમાજ આ સર્વભક્ષી પુનરાવર્તનોથી થાક્યો છે. શસ્ત્રમર્યાદાની વાતો ફરી થવા

માંડી છે “ ન્યાયી વહેંચણી ” કરવાનાં સૂત્રો પાછાં વર્તમાનપત્રોને પાને ચડવા માંડ્યાં છે એટલે કંઈ નહીં તો થોડે અંશે પણ ‘ પ્રજામત ’ રૂપી sanctions મળતાં આપણે ઉપર કહેલાં ઉદ્દેશો કલિત થવાની સંભવિતતા સેવીએ. અલખત આપણે સૌએ આપણા વ્યક્તિગત પ્રયાસોથી અને શુદ્ધ વિચાર સેવનથી આપણા ન્હાનો શા ફાળો તેમાં આપવાનો રહે છે તે ન જ ભૂલાવું જોઈએ.

અને અંતે પુનરોક્તિ દોષ કરીને પણ કહું તો આ શા માટે ? એનો એક જ જવાબ છે કે “ For Liberty of thought, speech and action. ” જે માનવજાતની સ્વાધીનતા માટેનું જન્મસ્થાન છે.

આજકાલ સ્વતંત્રતા અને અંધન એ બન્ને શબ્દો જુદી જુદી પરિસ્થિતિમાં અને જુદા જુદા સંદર્ભમાં ગમે તેમ વપરાતા આપણે સાંભળીએ છીએ. ઘણાંબરા માણસો પોતાને આજ્ઞામતી વિથિતિને અંધન અને ગમતી વિથિતિને સ્વતંત્રતા માની બેસે છે. પણ અધિકૃતગત વાતને કોરાણે મૂકી સ્વતંત્રતા અને અંધનના સાચા અર્થનો વિચાર કરવાની ખૂબ જરૂર છે.

ફરેક શબ્દના બે અર્થ થાય છે : એક નિરપેક્ષ અને બીજો સાપેક્ષ. સાપેક્ષ અર્થને અનુબંધ (Correlative) ની જરૂર રહે છે. સાપેક્ષ સ્વતંત્રતાની એક વ્યાખ્યા એવી બાંધી શકાય કે, મારા વિકાસની સાધનાની આડે બીજા ન આવે અને બીજાના વિકાસની સાધનાની આડે હું ન આવું. આ વ્યાખ્યાના પહેલા ભાગમાં જ સત્ય અર્થ સમાઈ ગયેલો આપણે માનીએ છીએ અને બીજા ભાગની અવગણના કરીએ છીએ. આથી બુદ્ધિભ્રમ પેદા થાય છે અને સ્વાર્થી માન્યતાઓને સ્વતંત્રતાને નામે પુષ્ટિ મળે છે.

સાપેક્ષ અર્થની રીતે જોતાં અંધન અને સ્વતંત્રતા બન્ને પરસ્પર વિરોધી શબ્દો છે એ માન્યતા ભૂલભરેલી છે. કોઈ પણ પ્રકારના અંધન વિના સાચી સ્વતંત્રતા સંભવતી જ નથી, કારણ કે આપણા વિકાસની આડે કોઈ ન આવે એ મૂળ આચારમાં મૂકી શકાય, તો પણ બીજાના વિકાસની આડે આપણે ન આવીએ એ મૂળ તો કોઈ પણ અંધન સ્વીકાર્યા વિના આચારમાં ન જ મૂકી શકાય. પણ અહીં જે અંધન હોય છે તેનો પ્રકાર કેવો છે એ જ અતિ મહત્વનો પ્રશ્ન છે. તેમાં બે ગુણ તો હોવા જ જોઈએ : (૧) ફરેક અંધન વિકાસના પગવિચારપ છે, એટલે આપણે ત્યાં જ થોભી જવાનું નથી. એને વડાવી નિરપેક્ષ સ્વતંત્રતાના ધ્યેયને પહોંચી શકાય એવા ગુણ તેમાં હોવા જ જોઈએ. (૨) દેશ, કાળ, ધર્મને અનુસરી સાધકના એથને અર્થ જ એ અંધન હોય. —આચાર્ય કિંપલાણી—

આમોઘોગ શા માટે ?

લેખક : વૈકુંઠભાઈ લલુભાઈ મહેતા

મેનેજિંગ ડીરેક્ટર, ધી ઑમ્બે પ્રોવિન્સિયલ કોઓપરેટીવ બેંક લીમિટેડ, મુંબઈ.

આજે વીસ વર્ષથી ખાદી પ્રવૃત્તિની શરૂઆત થઈ છે અને સાત વર્ષથી આમોઘોગ પ્રવૃત્તિનો આરંભ થયો છતાં એ નિઃસંશય છે કે યુવકવર્ગમાં એ બંને પ્રવૃત્તિને જોઈએ તેવો વેગ મળ્યો નથી. ખાદી એ રાષ્ટ્રીય પોષાક છે. મહાસભા તે માટે આગ્રહ રાખે છે એટલું જ સદુ કોઈ સમજે છે. આમોઘોગ પ્રવૃત્તિ જેનું એક અંગ ખાદી છે, તે આપણા દેશની આર્થિક સ્થિતિ શી રીતે અનુકૂલ થઈ પડે છે અને તેનું સમાજરચનામાં શું સ્થાન છે, તે જ્યાંસુધી આપણે અંદાજ સમજીશું નહીં, ત્યાં સુધી એ પ્રવૃત્તિને જોઈએ તેવો વેગ મળશે નહિ. વિદ્યાર્થીઓ યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓ માટે અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ સારા પ્રમાણમાં કરે છે. આ અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસનો પાયો પશ્ચિમ દેશોના અનુભવ ઉપર યોજાયેલો છે. આ અનુભવ હિન્દુસ્થાનની પરિસ્થિતિને કેટલે અંશે લાગુ પડી શકે એ અભ્યાસ કરનારાઓએ જોઈ લેવાનું છે.

હિન્દની સંસ્કૃતિ ખીજ દેશોની સંસ્કૃતિથી જુદી જ છે. એ સંસ્કૃતિમાં પ્રેમ, સત્ય અને અહિંસા સર્વોપરી સ્થાન ભોગવે છે. આ સિદ્ધાન્તો ફક્ત આધ્યાત્મિક કલ્યાણને માટે જ સ્વીકારીએ, તો તે પરી સંસ્કૃતિ ન લેખાય. તે સિદ્ધાન્તો આપણા રોજના જીવનમાં ઉતારવાં જોઈએ. તેનું પાલન આપણી સમાજરચનામાં થવું જોઈએ. અગાઉ જેટલે અંશે સમાજરચના આ સિદ્ધાન્તો ઉપર ધરાઈ, તેટલે અંશે જ તે ટકી શકી છે. આ સિદ્ધાન્તોને અનુસરીએ, તો નફાખાજી, સ્પર્ધા, હરીફાઈ, ધનનો સંચય, એ સર્વને આજે આપણા આર્થિક જીવનમાં જે સ્થાન મળ્યું છે, તે ન મળી શકે; ઉત્પાદન નફા માટે નહિ પણ ઉપયોગ માટે એ સાદું સૂત્ર કદી આપણા લક્ષની બહાર જાય નહિ; દેશની ઉત્પત્તિ વધતાં એ ગરીબાઈ વધે તે દેખાવ આપણે જોવો પડે નહિ; વર્ગ વિગ્રહનાં ખીજ આપણી પ્રજામાં રોપાય નહીં. અંગત આધ્યાત્મિક હિત માટે આ તત્ત્વો સ્વીકારી આપણે સંતોષ પામીશું અને તેનું આચરણ સામાજિક જીવનમાં કરીશું નહિ, તો જે ભયંકર દાવાનળનો ભોગ પશ્ચિમ દેશની પ્રજા થઈ પડી છે, તેવો જ ભોગ આપણે થઈશું.

એકનું હિત સર્વના હિતમાં અને સર્વનું હિત એકના હિતમાં સમાયેલું છે એ સિદ્ધાન્ત પહેલો સ્વીકારવો રહે છે. આનો સ્વીકાર થાય તો આપણે જોઈશું કે મોટા પાયાઉપર ચાલતા ઉદ્યોગોથી એકનું આર્થિક હિત સંધાતું હશે પણ સર્વનું આર્થિક હિત તેમાં સમાયેલું નથી. ઉલટું તેવા ઉદ્યોગોના વિકાસથી જ્યારે એક વ્યક્તિની કમાણી ઘણા પ્રમાણમાં વધે છે ત્યારે તેટલા જ પ્રમાણમાં અનેક વ્યક્તિઓની કમાણી અટકે છે. આવી રીતે ધનના સંચયને પ્રોત્સાહન મળે છે તે કારણસર હાલની પદ્ધતિએ ચાલતા નવીન ઢબના ઉદ્યોગો નાપસંદ કરવા લાયક છે; નહિ કે તેમાં યંત્ર વપરાય છે એટલે. યાંત્રિક બળ મનુષ્યના સાથી તરીકે રહે ત્યાંસુધી સ્વીકારી શકાય. તેથી કામ સરળ થઈ શકે એમ હોય તો. પણ જે યાંત્રિક બળ સર્વોપરીપણું ભોગવે અને મનુષ્યનાં કમાણીનાં સાધનો છીનવી લે, તો તેવા યાંત્રિક બળનો નિષેધ કરવો એ યોગ્ય છે. તેવા ઉદ્યોગોથી પ્રજાના હિતનું સંરક્ષણ થવાને બદલે પ્રજાના ઉદ્દરનિર્વાહનાં સાધનો નાશ પામે છે. અહિંસાની કે પ્રેમની દૃષ્ટિથી જોઈએ, તો આ પરિણામ અનિષ્ટ છે.

મૂડીવાદને લીધે જ આ માઠાં પરિણામો આવે છે. પરંતુ મૂડીવાદ નાશ થાય, તો યાંત્રિક બળ મનુષ્યનું ગુલામ થઈ રહે એમ કદી સૂચવવામાં આવે છે. આ મનત્વ સહુ કોઈ સ્વીકારશે નહીં. પણ એ દલીલ સ્વીકારીએ તો એ આપણા દેશની પરિસ્થિતિને લાગુ કેમ પાડી શકીએ તે વિચારવું જોઈએ. આર્થિક પુનર્ઘટનામાં એ ધ્યેય તો સતત આપણી નજર આગળ રાખવું પડશે કે હિન્દુસ્થાનનો મુખ્ય ઉદ્યોગ ખેતી છે. અને હિન્દુસ્થાનની પ્રજાનો મોટો ભાગ ગામડાંઓમાં વસે છે. યાંત્રિક બળવડે ચાલતા ઉદ્યોગો આ સંજોગોમાં કેટલે અંશે આવકારદાયક થઈ પડશે, તે તપાસી તેની મર્યાદા ઠરાવવાની છે. અધ્યાર સુધી જે રીતે નવા ધોરણ ઉપર ઔદ્યોગિક વિકાસ થયો છે તેને અંગે દેશમાં જોકારી ઘટવાને બદલે વધી છે એ આંકડાઓ સિદ્ધ કરી આપે છે. આ વિકાસથી ગામડાંની પ્રજાને તો હાનિ જ થઈ છે.

તે પ્રજાનું કલ્યાણ સાધવાની દૃષ્ટિએ તો આર્થિક ઘટના બીજી જાતની હોવી જોઈએ એમ છેલ્લી અડધી સદીનો અનુભવ આપણને દેખાડી આપે છે. આપણા ઉદ્યોગો તો એવા હોવા જોઈએ કે જે જીવે જીવે સ્થળે પેદા થતા કાચા માલને સ્થાનિક મેહનતથી પાકા બનાવે. આપણા દેશમાં હાથમજૂરી માટે માણસો ભરપૂર મળી શકે છે અને તેમને કમાણીનાં સાધનો પૂરાં પાડવાં એ સમાજનું હિત ચિન્તવનારાઓની ફરજ છે. બીજી બાજુ મૂડીની છૂટ નથી બલકે અન્ય દેશોની સરખામણીમાં નવા ઉદ્યોગો માટે મૂડી ઓછા પ્રમાણમાં છે. એટલે ઉદ્યોગોની ઘટના એવી ન હોવી જોઈએ કે જેની અન્દર મૂડીનું સારી પેઠે રોકાણ કરવું પડે. તે ઉપરાંત ગામડાંમાં વસતી પ્રજાનાં કમાણીનાં સાધન વધારવાં હોય, તો ઉદ્યોગ કે દુષ્ક્રમ ધંધા એવો હોવો જોઈએ કે જે સગવડે હાથમાં લઈ શકાય અને સગવડે છોડી શકાય. મધ્યસ્થ જગ્યાએ કારખાનાં કાઢ્યેથી આ ગરજ સરતી નથી. વળી ઉદ્યોગો એ પ્રકારના ન હોઈ શકે કે તે શીખવા પાછળ ધણો વખત ખર્ચવો જોઈએ. ગામડાંની પ્રજા તે ઉદ્યોગો સહલાઈથી શીખી શકે એમ હોવું જોઈએ. છેવટે તૈયાર થએલો માલ વેચવા માટે દેશ પરદેશ ફાંફાં મારવાની જરૂર ન રહેવી જોઈએ. એ માલની માંગણી સ્થાનિક મોટા પ્રમાણમાં હોય, તો વ્યવહાર વધારે સુગમ થઈ શકે. આ બધી જરૂરિયાતને પહોંચી વળી શકે તે પ્રકારના ઔદ્યોગિક વિકાસની આપણા દેશમાં પૂરી ખાત આજે છે. બહુજન સમાજની એ આર્થિક ગરજને આમોઘાંગો પૂરી પાડે છે, તેથી જ એ પ્રવૃત્તિ પૂજ્ય ગાંધીજીએ રાષ્ટ્રને સૂચવી છે. ખાદી આ પ્રવૃત્તિનું એક આવશ્યક અંગ છે. તે પ્રવૃત્તિનાં બીજાંયે અંગો તેટલાં જ મહત્વનાં છે. આર્થિક સમતોલપણું જાળવી રાખવા માટે અને સામાજિક સ્વાસ્થ્ય સ્થાપિત કરવા માટે આ પ્રવૃત્તિનું ધણું મહત્વ છે. તેથી તેનો અભ્યાસકરી યુવક વર્ગ તેમાં રસ લેતો થાય, તે ધરાઈથી એ પ્રવૃત્તિની રૂપરેખા રજૂ કરવાનો આ લેખનો હેતુ છે.

હિન્દુસ્થાનના ઉદ્યોગો ખીલવવાના શક પઠતા લાભોની ખાતર ગરીબોને ધરખાર વગરના કરી મૂકવામાં રહેલાં કુખરિણામ કબીકલ્પીને હું ધરતકં હું, છતાં મારી શ્રદ્ધા છે કે આ એક ઊંડોતો ચેપ માત્ર છે.

મુંબઈની મીલોમાં જે મજૂરો કામ કરે છે તે ગુલામ બન્યા છે. જે ઝેરાંઓ તેમાં કામ કરે છે તેની ડશા જોઈને હરકોઈને કમકમાડી આપશે. આ સંચાનો વાચરો વધે તો હિન્દુસ્થાનની બહુ દુઃખી ડશા થશે.

હિન્દને જે જરૂરી છે તે તેનું ધન થોડાક મૂડીવાળાઓના હાથમાં એકઠું થાય એ નથી, પણ એ ધન હિન્દુસ્થાનનાં સાઠા સાત લાખ ગામડાંમાં વહેંચાઈ બન્ય અને ૧૬૦૦ આઠલ લાંબા અને ૧૫૦૦ આઠલ પહોળા આ ભરતખંડમાં કોઈ બૂખું ન સૂવે એ છે.

માનવ ધર્મ

લેખક : રતિલાલ હરજીવનદાસ માવાણી, બી. એ., એલએલ. બી.

મનુષ્યજાતિમાં લિંગ લિંગ ધર્મો પ્રવર્તે છે. કોઈ જૈન, કોઈ વૈષ્ણવ, કોઈ મુસલમાન, કોઈ ખ્રિસ્તી વગેરે ધર્મ પાળે છે. જગતના આ જુદા જુદા ધર્મોનું ધ્યેય માનવજાતિના કલ્યાણનું, આત્માની ઉન્નતિનું અને પરસ્પર પવિત્ર અંધુતા પેદા કરવાનું છે. પરંતુ તીર્થંકરો, ધર્મગુરુ અને પેગંબરોનો આ આદેશ ધીમે ધીમે ભૂલાતો જાય છે. અમારો ધર્મ જ સાચો છે અને બીજા ધર્મો ખોટા છે. અમારા ધર્મશાસ્ત્રો આધારભૂત છે, અને બીજાં નકામાં છે તેમ કેટલાક માને છે. અને તેના પરિણામે વહેમ, ધર્મોધતા અને પોતાના જ ધર્મપ્રત્યેનો આંધળો પક્ષપાત પેદા થાય છે. અને ધર્મ સંસ્થાપકોનો આદેશ કયાંયે ગૂંમ થઈ જાય છે.

ખરી રીતે ધર્મો જુદા જુદા નથી. પરંતુ ધર્મોના વાડા છે. ધર્મ તો એક જ છે. મનુષ્યો બધા સરખા હોઈ તેમનો ધર્મ પણ એક સરખો હોવો જોઈએ. જેવી રીતે દરેક રથને અને દરેક કાળે અગ્નિ કે પાણીનો ધર્મ એક જ છે. તેવી જ રીતે મનુષ્યનો મનુષ્ય તરીકેનો ધર્મ એક હોવો જોઈએ. અને તે ધર્મ તે માનવધર્મ. જે માણસમાં મનુષ્યત્વ હોય તે માનવધર્મ ભૂલે જ નહીં.

ત્યારે માનવધર્મ શું છે? જેવી રીતે આપણને સુખ ગમે છે, કોઈ આપણને ગાળા આપે કે પરાણે આપણું લઇ લે તે આપણને ગમતું નથી પણ દુઃખ થાય છે, તેવી જ રીતે આપણે બીજા બાબત ધારવું તથા વર્તવું જોઈએ; દુકમાં, જેવી રીતે બીજા આપણી તરફ વર્તે તેમ આપણે ઈચ્છીએ છીએ, તેવી જ રીતે આપણે બીજાઓ તરફ વર્તવું જોઈએ. કોઈને ગાળા ન દેવાય, કોઈનું પરાણે ન લેવાય તેમ જ કોઈને દુઃખ થાય તેવું કૃત્ય ન કરાય. ખરી રીતે જોતાં માનવધર્મ તો દરેક ધર્મના સંપ્રદાયોનો પાયો છે. જ્યાંસુધી મનુષ્ય માનવધર્મ આચરતો નથી, ત્યાંસુધી તે ગમે તેટલા ક્રિયાકાન્ડ કરે તે નકામા છે, ગમે તેટલા જપ જપે કે તપ કરે, નિરર્થક છે. ટીલાં ટપકાં કરવામાં કે માળા ફેરવવામાં, સંકેદ, પીળાં, કે લીલાં અગર ભાગવાં કપડાં પહેરવામાં કે અમુક પ્રકારે અને અમુક વખતે નમસ્કાર, સંધ્યા કે નમાજ પઢવામાં ધર્મ સમાતો નથી. મનુષ્ય બાહ્યાંબર કરે, તો તે પોતાની જાતને તથા પારકાને છેતરે છે. એકલાં પૂજન, અર્ચન કે આરાધના નિરુપયોગી છે. મંદિરમાં, મસ્જિદમાં કે દેરાસરમાં જઈ કૌનીઆફ માફક ધર્મનાં સૂત્રો ઘોલી જ્યાં અને બહાર નીકળ્યા પછી તે વિસરી જ્યાં તથા તે પ્રમાણે આચરણુ ન કરવું તેનો કાંઈ જ અર્થ નથી. મંદિરમાં, મસ્જિદમાં કે દેરાસરમાં ધર્મ નથી. ધર્મ તો છે મનુષ્યના હૃદયમાં. મંદિરમાં, મસ્જિદમાં કે દેરાસરમાં જઈ આવ્યા એટલે ધર્મ કરી આવ્યા તેવી ખોટી ભ્રમણા રાખવાથી શું ફાયદો છે? ધર્મ મંદિરમાં, મસ્જિદમાં કે દેરાસરમાં જ થાય અને ત્યાં કામ ખલાસ થયું તેમ ગણાય નહીં. જેમ વેપારની એક દુકાન હોય, તેમ મંદિર, મસ્જિદ કે દેરાસર પણ ધર્મ કરવાની દુકાન છે તેમ ગણાય નહીં. જો તેમ ગણવામાં આવે તો તે ચોક્કસ ઈલિકતા છે જ. ધર્મ તો આચરણમાં જ જણાઈ આવે છે. સૌને સરખા ગણો, પોતાના જેવા ગણો તેમ બોલવાથી ધર્મો થઈ જવાતું નથી. તે પ્રમાણે આચરણુ કરવું જોઈએ.

વળી, ગાડરિયા પ્રવાહની પેઠે અમુક ક્રિયાઓ કર્યાં કરવી અને તે શા માટે કરવામાં આવે છે તે બાબત લેશમાત્ર વિચાર ન કરવો તેનો શો અર્થ છે? શા માટે ટીલાં કરવાં કે ઘંટ વગાડવો, કે અમુક રંગનાં કપડાં પહેરવાં તેનો વિચાર કરનારા ઘણા જ જૂજ છે. તેઓ તો સમજે છે કે અગાઉથી

ચાલ્યું આવે છે તેથી તે પ્રમાણે જ થાય. તેમાં પૂછવાપણું હોય જ નહિ. ખરેખર આ શુદ્ધિનું દેવાળું બતાવે છે. પ્રતિમાપૂજન અને તીર્થયાત્રા એ ધર્મના અતિ આવશ્યક અંગો છે. પરંતુ તેની પાછળ કાંઈ ભાવના કે સમજણ ન હોય, તો તેનું પરિણામ અંધતા કે દાંભિકતામાં જ આવે.

દરેક ધર્મમાં માનવધર્મ તો માણના દોરાની માફક સર્ગંગ પરાવાયેલો છે. અહિંસા, સ્વયં, અસ્તેય, અહમચર્ય, અનિદા વિગેરે તો દરેક ધર્મના સર્વ સામાન્ય સિદ્ધાંતો છે. સિદ્ધાંતોમાં ફેર હોઈ શકે જ નહિ. તેના પાલનમાં ફેરફારવાળી રીતો હોઈ શકે. આ સર્વસામાન્ય ધર્મ તે મનુષ્યધર્મ કે માનવધર્મ. બધા ધર્મોનું આ પહેલું પગથિયું છે. તે સિવાય આગળ વધી શકાય નહિ. આગળ વધવાની આશા રાખનાર ખરેખર મૂર્ખ ગણાય. માટે જ માનવધર્મની આવશ્યકતા આ જીવનમાં ખાસ છે. મનુષ્ય સમજણપૂર્વક ધર્મ આચરે, તો દુનિયામાં અર્શાંતિ, અસંતોષ અને દુઃખ ઘણાં ઓછાં થઈ જાય.

ધર્મની કિલતારને ઘણીવાર ઝંખડાનું નિખિત બનાવવામાં આવે છે અને આખી માનવજાત માટે એક સર્વસામાન્ય ધર્મ ઊભો કરવાના પ્રયત્નોએ પણ જગતમાં ઓછી અર્શાંતિ અને દુઃખ પેદા નથી કર્યો. પોતાનો મત બીજા ઉપર લાદવાની ભત રવાઈ પ્રકૃતિને રવાલાધિક હોય છે. આપણને જ સત્યના ધંભરો મળેલો છે અને વિશ્વના હેતુને આપણે જ રીતે સમજ્યા છીએ એ જ ખરી છે, એ માનવું એ અહંકારમાંથી જન્મેલો જન્મ છે. પ્રત્યેક ધર્મ તે તે પ્રજાના આત્માને, તેના અસ્તિત્વના આંતર નિયમોને અને તેની સહવાકેશને વ્યક્ત કરે છે. (વળી) ધર્મ એ કાંઈ વિશ્વાતીત વસ્તુ વિશેના સિદ્ધાંત નથી પણ એ તો અંતરાત્માની શક્તિ અને મનનો રવભાવ છે.

આપણી શાસ્ત્રીય માન્યતાઓ અને સિદ્ધાંતો ઉપરથી નહિ, પણ આપણાં જીવન અને ચારિત્ર્ય ઉપરથી જ આપણું મુખ્ય અંકાવાનું છે. ગમે તે ધર્મના હોય પણ ધર્મપ્રાણ માણસોની દૃષ્ટિ અને વૃત્તિ એક જ હોય છે. ભાવિના આધાતોથી ચળી ન જાય એવી શાંતિ તેઓમાં હોય છે. ભારેમાં ભારે આપત્તિમાં પણ અભેય રહી શકે એવી આત્માની મહાનુભાવના એ જ આધ્યાત્મિકતાનો સાર છે. જેઓનો આત્મા બળવાન હોય છે તેઓ પોતે જીવેલા વિશ્વ કરતાં ઉચ્ચતર હોય છે. ગોળીઓની ઝડકી નીચે ઊભા રહીને પણ તેઓ સત્ય ઉચ્ચારી શકે છે અને તેઓને શબ્દશઃ કૂસ ઉપર ચડાવવામાં આવે, તો પણ તેઓ વેર ઘાળવા ઝંખતા નથી. તેઓની દૃષ્ટિ એટલી ઉઠાર હોય છે કે બધાય ભતની મમતા કે રવાઈ તેમને નકામાં કે મૂઠતાભર્યાં ઘાગે છે. બેલકિસાબ ત્યાગ અને બહવાની આશા વિનાનું આત્મસમર્પણ એ જ તેમનું રોજનું જીવન બની જાય છે.

—ભારત જૈન સેવા સંઘ—એક યોજના

લેખક : કુલચંદ હરીચંદ દાર્શી

ગૃહપતિ, શેઠ ચિમનલાલ નગીનદાસ વિદ્યાવિહાર; અમદાવાદ

જૈન ધર્મ એક વખત વિશ્વધર્મ ગણાતો. જૈન તત્ત્વજ્ઞાન આજે પણ અદ્વિતીય મનાય છે. જૈન સાહિત્ય જગતના સાહિત્યમાં સમૃદ્ધ અને વિશિષ્ટ ગણાય છે. જૈન ધર્મે જગતને અહિંસાનો ગંગનબેદી સંદેશ આપ્યો છે. જૈન જ્ઞાનભંડારોના ખળનામાંથી જગતના ચોકમાં હજી બહુ થોડાંજ રત્નો આવી શક્યાં છે. જૈન સિક્કિતાનું જીવનવિકાસમાં ઉચ્ચ સ્થાન છે. જૈન દર્શન ધણીજી ઊંચી પંકિતનું છે. એના મુખ્ય તત્ત્વો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના આધાર પર રચાયેલાં છે. ભૂખ, દુઃખ અને દંદંથી પીડાતી, અશાન્તિ ને વિનાશક લાડાઇઓથી થાકી ગયેલી દુનિયાની મહાપ્રભુઓ જૈન ધર્મનો 'અહિંસા'નો સંદેશ આજે પણ સાંભળીને આશ્ચર્યચકિત થઈ રહી છે. કાલે તે પંથે વિચરે તો નવાઈ નહિ.

જૈન ધર્મની આ બધી વિશિષ્ટતા હોવા છતાં આજે જૈન સમાજ ઉત્તર નથી, તેમ સ્પષ્ટતાથી કહ્યા વિના રહી શકાય તેમ નથી. સંખ્યા એકદમ ઘટતી જાય છે. કેળવણીમાં પણ આગળ નથી. મરણ-પ્રમાણુ ભયંકર છે. વિધવાઓની સંખ્યા પાર વિનાની છે. લોહીપીતા સામાજિક રિવાજો અને અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર, અંધશ્રદ્ધા અને વહેંચો, ખેકારી અને ગરીબાઈ સમાજને જકડી રહ્યાં છે. નાની નાની શાન્તિઓ, ઘોળો ને વાડાઓ, ગરજો અને મતમતાંતરો સમાજના પ્રાણને ગુંગળાવી રહ્યા છે. રૂઢિઓ, ખોટી માન્યતાઓ સમાજને કોરી રહ્યાં છે.

એક વખત સમૃદ્ધ, સંપત્તિશાળી, પ્રતિષ્ઠિત અને ઉત્તર સમાજની આ દશા દરેક સહૃદયી જૈનને સાલે છે.

એક વખત જૈનોના હાથમાં જ દેશપરદેશનો વેપાર હતો. વેપારી તરીકે, પરદેશ વેઠનારા તરીકે, દરિયો ખેડનારા તરીકે, વેપારનું શસ્ત્ર જાણનારા તરીકે, દાનવીર, શૂરવીર અને ધર્મવીર તેમજ મહા ત્યાગી તરીકે જૈનો પ્રસિદ્ધ હતા. હજી હમણાં સુધી હિંદનું અર્ધું નાણું જૈનોના હાથમાંથી પસાર થતું. મોટા મોટા રાજ્યો, રાજ્યો, અરે! શહેનશાહતોને જૈનો આશ્રય આપતા એ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ સ્તંભ છે. આજે તો વેપાર જૈનોના હાથમાંથી જવા લાગ્યો છે અને પરિસ્થિતિ વિપ્રમ થતી જોવાય છે.

સમાજહિતેચ્છુ, વિચારક અને કાર્યકુશળ દરેક યુવકહૃદય આ પરિસ્થિતિ જોઈ સમસમી રહ્યું છે. ઉત્પત્તિ, જગત્તિ, અને કલ્યાણના માણની પ્રતીક્ષા થઈ રહી છે. પણ માત્ર જોઈ રહેવાથી, વિચાર કે વાતો કરવાથી કાંઈ પણ સંગોન કાર્ય થઈ શકતું નથી. કામ લગલાઅંધ પશુ છે. સેવાના ક્ષેત્ર ખુલ્લાં પગ્યાં છે. ભાવનાશાળી, ચારિત્રવાન, સેવાભાવી અને કાર્યદક્ષ કાર્યકર્તાને માટે સામાજિક, ધાર્મિક, કે શિક્ષણ-વિષયક પ્રચારકાર્ય એટલું તો છે કે આજીવન પહોંચે.

સમાજના અંગે અંગ જ્યાં છિન્નભિન્ન થઈ રહ્યાં છે, સંગઠન સો કોસ દૂર છે, ખેકારી ભૂખમરો ને ગરીબાઈ સમાજને ઘેરી રહ્યાં છે; નિરક્ષરતા, અજ્ઞાન, જડતા અને વહેમ ફરી વળ્યાં છે; કલેશનાં વાવાઝોડાં સમાજને સ્પયાનાશને આરે ધસડી રહ્યાં છે, ત્યારે સાચા કામની, સેવાની, ધગશની ભારે જરૂર છે. તેમજ દીર્ઘદષ્ટિથી સમાજની રૂખતી નીકાને બચાવી લેવાનો, તેને તોફાની ભરદરિયેથી સહીસલામત પાર લઈ જવાનો ભાર યુવકહૃદયનો છે.

આજ સુધીમાં નાના મોટા અનેક પ્રયત્નો, કાર્યપ્રચાર અને વિચાર થયા છે. ગામે ગામ અને શહેરે શહેર કાંઇને કાંઈ નાની મોટી સંસ્થાઓને મંડળો દ્વારા યથાશક્તિ કાર્યો થતાં જાય છે, થયાં કરશે પણ ખરા. પણ જૈન ધર્મની વિશિષ્ટતા, જૈન સાહિત્યની વિપુલતા અને જૈન સિદ્ધાંતોની મહત્તા જોતાં તેમજ આજની વિસંવાદી પરિસ્થિતિ જોતાં એક 'કેન્દ્રમંડળ'ની અતિ આવશ્યકતા જણાય છે.

કેન્દ્રમંડળનો ઉદ્દેશ સેવકો જીવતી અને મરતી સંસ્થાઓમાં એક નામનો ઉમેરો કરવાનો નથી, પણ આજે સમાજની પરિસ્થિતિ આવી એક સંસ્થા માગી રહી છે.

એ કેન્દ્રમંડળ શ્રી. ગોખલેજીના હિન્દુસેવકસમાજ કે શ્રી. લાલાજીના લોકસેવાસમાજની રચનાએ અને પદ્ધતિએ રચાય, માત્ર ચારિત્ર્યશીલ, સેવાભાવી, કાર્યદક્ષ, વિચારક અને સમાજહિતૈષી આજીવન સભ્યોનું એ મંડળ બને.

સમસ્ત જૈન સમાજના પ્રયત્નોનો વિચાર કરી એ કાર્યદિશા નક્કી કરે, સેવકો ઇતિહાસ, સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન-પુરાતત્ત્વ, સમાજશાસ્ત્ર કે પ્રકાશનકાર્યનો અભ્યાસ કરતા કરતા અનેકવિધ દિશામાં સમાજની સાચી ઉન્નતિ અને કલ્યાણભાવનાથી કાર્ય, કાર્ય ને કાર્ય જ કરે !

શિક્ષણપ્રચાર, સાહિત્યપ્રકાશન, શોધખોળ, પથ્ય અને પચ્ચતા, આવશ્યક ને ઉપયોગી સુધારા, સંસ્થાઓનું નિરીક્ષણ વગેરે કાર્યો રચનાત્મક શૈલીએ નિષ્પક્ષ, નીડર અને શુદ્ધ દષ્ટિએ કરે.

એ કે પાંચ આજીવન સભ્યો મળ્યે કાર્યની શરૂઆત થઈ શકે, સ્થાન પણ કેન્દ્રસ્થાન હોવું જરૂરી છે, જ્યાંની જનતા, યુવકહૃદયો તેને અપનાવવા તૈયાર હોય. પ્રેસ, પત્ર, અન્યમાળા અને નિવેદન-કાર્યાલય, પ્રચાર પ્રકાશન, અભ્યાસ અને શિક્ષણ કાર્યથી શરૂઆત કરીને કેન્દ્રમંડળ સમાજના હિતનાં આવી પડતાં કાર્યો ઉપાડી લેંચે.

આ 'ભારત જૈન સેવા સંઘ' અમુક ગામ કે શહેર, ગુજરાત, પંજાબ, વીશા કે દશા, ગરીબ કે તવંગર, અમુક પક્ષ કે તમુક પક્ષની સેવા કે હથિવ્યાર માટે હર્ગો જ ન થાય. સમસ્ત જૈન સમાજની સેવા કરવાની દ્રષ્ટીએ જ રચાય.

જૈન સમાજ આજે પણ દર વર્ષે હજારો રૂપિયા ખર્ચે છે. અનેક દાનવીરો સમાજને શોભાવી રહ્યા છે. આજે પણ અનેક ધર્મકાર્યો, શિક્ષણસંસ્થાઓ અને નાનાં મોટાં દાનો થઈ રહ્યાં છે. ત્યારે આ અતિ આવશ્યક, આ સમયે જરૂરી ઉપયોગી સંસ્થા માટે શું કાંઈ દાનવીર નહીં મળી રહે ?

જૈન સમાજ કે દેશમાં સાચું કાર્ય પૈસા માટે અટક્યું નથી.

આ તો એક યોજનાની રૂપરેખા માત્ર છે, કદાચ અપૂર્ણ પણે હોય. પરંતુ વિદ્વાન મિત્રો અને અનુભવી સેવકોની સલાહથી તેમાં યથાયોગ્ય ફેરફાર થઈ શકશે.

સમાજના યુવકહૃદયો અને હિતેચ્છુઓ પાસે એ રજૂ કરવાનું કર્તવ્ય હું ચૂકી શકતો નથી.

આજે તો આવી એક કેન્દ્રસંસ્થાની, સમાજ માટે યેસી જનાર એ પાંચ આજીવન સેવકોની, રચનાત્મક કાર્ય ઝડપથી શરૂ કરી દેવાની અને સમાજને ઉન્નતિના પંથે લઈ જવાની ખાસ આવશ્યકતા જણાય છે.

સમાજને નવચેતન આપવા, સાહિત્યનો પ્રચાર કરવા, તત્ત્વજ્ઞાનનો ફેલાવો કરવા, જગતને અહિંસાનો સંદેશ સંભળાવવા, જૈન ધર્મનો ઉન્નત કરવા, સમાજની રગેરગમાં પ્રાણ પૂરવા આવી સંસ્થાની સ્વરૂપ જરૂર છે.

આ સંઘનો ઉદ્દેશ જૈન સમાજની જાગૃતિ અને પુનર્વિધાન રહેશે. સમાજના ઉત્કર્ષ માટે નવલોહિયા-સેવાભાવી ચારિત્રશીલ અને વિચારક કાર્યકર્તાઓ જ્યાં હોય ત્યાંથી નિમંત્રી તેમના દ્વારા

સમાજના રચનાત્મક કાર્યોની યોજના થશે. યોગ્યતા અને આવશ્યકતા પ્રમાણે વેતન આપવામાં આવશે અને આજીવન સેવા આપનાર સેવકને વીમાનો પ્રબંધ કરી આપવાની યોજના કરવામાં આવશે. અને બધા સેવકો એક જ સ્થાનમાં રહી કૌટુંબિક ભાવના કેળવે અને આખો વખત સંઘના કાર્યમાં રોકે તેવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે.

આ ઉપરાંત જૈન સમાજની સેવા કરી રહેલા પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાન અને વિચારક વર્ગના ૨૫-૩૦ કાર્યકર્તાઓ આ સંઘના માનદ સભ્ય રહેશે; તે સંઘને વર્ષમાં પંદર દિવસ સક્રિય સેવા સંઘના મુખ્ય કેન્દ્ર-સ્થળે આવીને આપશે અને તે ઉપરાંત સંઘની પ્રબંધક સમિતિના સભ્યો રહીને સંઘને માર્ગદર્શન કરશે અને સંઘના કાર્યની તપાસ રાખશે.

આજે તે સંઘ ગુજરાતમાં કાયમ થશે પણ બહુ થોડા સમયમાં સંઘ પોતાની શાખા, પંચાલ, મારવાડ, દક્ષિણ અને બંગાળમાં પણ ખોલશે અને પાંચ કેન્દ્રોમાં સમાજના કલ્યાણ માટેનું રચનાત્મક કાર્ય ચાલશે.

સંઘ નીચે પ્રમાણે કાર્યો ધીમે ધીમે હાથ ધરશે અને એક એક કામ વ્યવસ્થિત થયા પછી જરૂરી બધાં કામોને પહેલ્યે વળવા પ્રયત્ન કરશે.

પ્રચાર કાર્ય

સામાજિક પત્ર, સમાજના સમાચારો, માસિક પત્ર, સાહિત્ય, ઇતિહાસ-પુરાતત્ત્વ, તત્ત્વજ્ઞાન, ચરિત્ર-શિક્ષણપત્રિકા, સંસ્થાઓને માર્ગદર્શન.

આ ઉપરાંત લોકમત કેળવવા માટે એક બે સેવકો વ્યવસ્થિત રીતે જુદા જુદા શહેરો અને ગામોમાં ફરશે અને સમાજની ઉભતિ માટે વ્યાખ્યાનો આપશે, યોજનાઓ ધડશે ને સંસ્થાઓનું નિરીક્ષણ કરશે.

શિક્ષણ કાર્ય

જૈન સમાજની શિક્ષણ વિષયક પરિસ્થિતિના આંકડા મેળવશે તથા તે પ્રસિદ્ધ કરશે. સંસ્થાઓનું નિરીક્ષણ કરશે.

સંસ્થાઓને માર્ગદર્શન આપશે.

સ્કોલરશીપ ફંડોની વ્યવસ્થાની તપાસ રાખશે.

અજમાયશ દષ્ટિએ જરૂર પડે એકાદ સંસ્થા પણ ચલાવશે. સ્ત્રીશિક્ષણ માટે પણ બનતા પ્રયાસો કરશે. ધર્મશિક્ષણને શાસ્ત્રીય બનાવવા તાલીમવર્ગની યોજના કરશે, સંસ્થાઓને કાર્યકર્તાઓ પૂરા પાડશે, ઔદ્યોગિક અને વ્યાપારી શિક્ષણની વ્યવસ્થા માટે પ્રયત્ન કરશે.

સાહિત્ય પ્રકાશન

જૈન સમાજમાં સાહિત્યનો પ્રચાર કરવો-વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી જૈન સાહિત્ય પ્રકાશિત કરવું. સાહિત્ય સસ્તી કિંમતે મળે તેની વ્યવસ્થા કરવી. સસ્તી ગ્રંથમાળાઓ શરૂ કરવી અને નાની પત્રિકાઓ, પુસ્તિકાઓ દ્વારા સમાજમાં જરૂરી જ્ઞાન ફેલાવવાનો પ્રયાસ કરવો.

સામુદાયિક ઉત્સવો અને વ્યાખ્યાનમાળાઓની યોજના

સમાજનું માનસ કેળવવા માટે ઉત્સવો યોજવા, જ્યંતિઓ ઊજવવી, પરિષદો ભરવી, વ્યાખ્યાન-માળાઓની યોજના કરવી અને જે જે પ્રાંતમાં આવા ઉત્સવો યોજના હશે ત્યાં સક્રિય સાથ આપવો. વિદ્યાર્થી પરિષદ, શિક્ષણ સંમેલન, મહિલા પરિષદ, વ્યાખ્યાન શ્રેણી વગેરેનો પ્રબંધ કરવો.

રોજગાર સાહાયક સમિતિ

જૈન સમાજના કોઈ પણ બેરોજગાર ભાઈને કામ શોધી આપવા પ્રયત્નો કરવા. બનતી શકે તો નાના નાના ઉભોગો માટે તાલીમવર્ગ ગોઠવવા અને જરૂર પડતાં નવીન કાર્યની શરૂઆત માટે લોન મેળવી આપવી.

સમાજ કલ્યાણ

સમાજના ઉત્થાન માટે સમાજના કલ્યાણની સક્રિય યોજનાઓ યોજવી, સમાજમાં એકત્ય, જગૃતિ લાવવા પ્રયત્નો કરવા, સમાજનું પુનર્વિધાન કરવા સંશોધનપૂર્વક રચનાત્મક દષ્ટિએ શક્ય અને પથ્ય સુધારા રજૂ કરવા અને તે આવશ્યક સુધારા શહેરેશહેરના સઘો શી રીતે પોતાના સંઘમાં દાખલ કરી શકે, તે માટે બધા શક્ય પ્રયત્નો કરવા.

સ્ત્રીઓનો કાર્યપ્રદેશ

અહેનો જાગૃત થતી જાય છે. અહેનોમાં કાર્ય કરવાની પણ ધણી શક્તિ હોય છે, અહેનોમાં અહેનો કાર્ય કરે તે બધી રીતે ઇષ્ટ છે. તો તે માટે સંઘમાં અહેનો કાર્ય કરે તેવી યોજના થશે.

ધર્મ અને જીવન

ધર્મ અને જીવનને આજે સંવાદિતા નથી. ધર્મ એ જ જીવન અને જીવન એજ ધર્મ એ આપણો આદર્શ આજે આપણે ભૂલ્યા છીએ. સંઘ, ધર્મ, જીવન, સમાજ, રાષ્ટ્ર અને દેશ બધાને ઉપકારક હોય તે રીતે કાર્ય કરવા પ્રયત્ન કરશે. પ્રત્યેક સભ્ય સમાજના કલ્યાણનો વાંચ્છુ હશે. સંઘના આદર્શમાં અટલ શ્રદ્ધા અને જીવનધ્યેય સમાજ સેવા અને સેવા જ હશે.

આવો સંઘ નેટલો વહેલો શરૂ કરી શકાય તેટલું સારું. આવા ઉપયોગી રચનાત્મક કાર્ય માટે જૈન સમાજ અત્યારે નહિ જાગે તો ક્યારે જાગશે? રચનાત્મક કાર્યમાં દટાઈ જનારા સમાજ સંકેડોની જગ્યા ઊભી કરવા આ યોજના સમાજને ધરાય છે. સમાજના ઘડવૈયા પર્ચીસેક માનદ સભ્યોની વર્ષમાં પંદર દિવસની સક્રિય સેવા ને માર્ગદર્શન મળવાને વિલંબ નથી. સમાજસેવાના કાર્યને જીવનકાર્ય બનાવનાર આરિત્રશીલ અને કાર્યકુશળ સેવકા પણ તૈયાર છે. તો પછી સમાજના આર્થિક પ્રવનનો ઉકેલ શું જૈન સમાજના દાનવીરો નહિ કરે?

પાંચ વર્ષમાં તો સંઘનું કામ બોલશે. પૈસા પણ કામ થશે તો મળી રહેશે. પાંચ વર્ષની જવાબદારી કોણ ઉપાડવા તૈયાર છે?

ઘણાં કામો તમે કર્યા છે. સમાજનાં ઘણાં કામો થયાં જ કરે છે. આ એક અતિ મહત્વના કાર્યક્રમને પણ સમાજે અપનાવી લેવો જોઈએ.

એ પાંચ ભાઈઓ આ જવાબદારી માટે બસ છે, અરે! એક જ ગૃહસ્થ આટલું તો સુખેથી કરી શકે.

‘સેવા કે ભણતર? સેવા કે ભણતર?’ એવા બંધ બંધતા વિચારોથી છુદ્ધિથી તો ભણતરને જ પ્રધાનપદ આપે છે, પણ પ્રસંગ નહીં આભવ્યે એમનું જ હૃદય એમને સેવા તરફ ખેંચી જાય છે. એ વિચારોની દયા ખાનાર ભણે દયા ખાયાં. અમને તો એમાં યુવકજીવનની ભવ્યતા અને સાર્થકતા દેખાય છે. હિંદુઓની સુકૃત અને કૌટિલ્ય અને એમાં જ દેખાય છે.

—કાકા કાલેલકર—

આપણાં ગુરુકુળો

લેખક : શાન્તીદાસ આશકરણ શાહ, એમ. એલ. સી. (મધ્યસ્થ)

આજે દેશમાં કેળવણીનો પ્રશ્ન ખૂબ રસથી ચર્ચાઈ રહ્યો છે. જાતજાતના નવા અખતરાઓ થાય છે. અને આપણી કેળવણી વ્યવહાર કેમ અને તે જોવા પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. નવી જાતની કેળવણીની પ્રથા પણ દાખલ કરવાના પ્રયોગો થાય છે. પણ આ બધા લોકો એક વાત ભૂલી જાય છે. આપણો દેશ ધણો જ ગરીબ છે. બીજા ધનવાન દેશોમાં જે જાતની કેળવણી આપી શકાય તેવી જાતની કેળવણી આપણને ન પોષાય. આપણે તો કાંઈ એવી પદ્ધતિ દાખલ કરવી જોઈએ કે જેથી ઓછામાં ઓછા ખર્ચે આપણે વિદ્યાર્થીઓને વધારેમાં વધારે શુદ્ધિવિષયક તેમજ વ્યવહાર જ્ઞાન આપી શકીએ, જેથી જ્યારે તેઓ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે પોતાના કુટુંબને પોષી શકે, ત્યાં સારા સંસ્કારો જગાડી શકે અને દેશની પણ સાચી સેવા કરી શકે. વળી આ જાતની કેળવણીમાં ખર્ચ પણ ઓછામાં ઓછા થવો જોઈએ જેથી સાધારણ સ્થિતિના અને ગરીબ વર્ગના લોકો પણ કેળવણીનો લાભ ઉઠાવી શકે.

આ દૃષ્ટિએ આપણા પ્રાચીન ગુરુકુળની પદ્ધતિ વિચારવા જેવી છે. આ ગુરુકુળોમાં કાંઈપણ જાતની ફી લેવામાં આવતી નહિ. માત્ર એક સૂદી અનાજ લઈ વિદ્યાર્થી ગુરુને ઘેર લાણવા જતા અને જ્યારે એમનો અભ્યાસ પૂરો થતો ત્યારે યથાશક્તિ ગુરુદક્ષિણા આપતા. અને જે કાંઈ મળતું તેથી ગુરુ સંતોષ માનતા, આથી ગરીબમાં ગરીબ માણસો પણ શિક્ષણનો લાભ ઉઠાવી શકતા. અને આથી જ દેશ સંસ્કારી અને સમૃદ્ધ રહેતો. શ્રી કૃષ્ણ જેવા રાજાના પુત્ર જ્યાં વિદ્યાભ્યાસ કરતા ત્યાં જ સુદામા જેવો એક ગરીબનો છોકરો પણ અભ્યાસ કરી શકતો એટલે ગરીબમાં ગરીબ માણસો પણ રાજાના છોકરાઓ લઈ શકે એવું જોઈ જાતનું શિક્ષણ કેટલી સહેલાઈથી લઈ શકતા તે સહેજે સમજી શકાય એવું છે.

સાધારણ પ્રશ્ન એ જાડે છે કે આટલા હજારો વિદ્યાર્થીઓનો ખર્ચ ગુરુઓ કેવી રીતે ઉઠાવી શકતા હશે, તેનો જવાબ એક તો એ કે આવા આશ્રમોને રાજાઓ તરફથી ઘણી જમીન દાનમાં મળતી અને એમાંથી મળતી ઉપજમાંથી આશ્રમોનો ખર્ચ નભતો. વળી વિદ્યાર્થીઓને એટલું સાદું જીવન ગાળવાનું શીખવવામાં આવતું કે તેમનો બહુ ખર્ચ પણ આવતો નહિ. સાદો ખોરાક, સાદાં કપડાં, સાદી રહેણી-કરણી જ તેમને શીખવવામાં આવતી. કેળવણીનો ખર્ચ પણ નહિ જેવો જ હતો. ઘણાં ખરે અભ્યાસ તો મોટીથી જ થતો; આથી સ્મરણશક્તિ ખીંચતી અને હાલ જે કાગળો અને પેન્સીલો પાછળ પુસ્તકો ખોટો ખર્ચ થાય છે તેવો કાંઈપણ જાતનો ખર્ચ તેઓને કરવો પડતો નહિ. જે થોડું ઘણું લખવું પડતું તે પત્થર ઉપરજ લખાતું, બાકી જે યાદ રાખવાનું હોય તે તો મોટીથી બોલાવીને જ મોટે કરાવી દેવામાં આવતું.

આટલું છતાંય કદાચ આટલા હજારો વિદ્યાર્થીઓનો ખર્ચ ગુરુને ભારે પડત, પણ તેમણે એક એવી સુંદર પ્રથા દાખલ કરી હતી કે જેથી આશ્રમને નભાવવામાં પણ મદદ થાય અને વિદ્યાર્થીઓને પણ પુસ્તકો લાભ થાય. આ પ્રથા તે જાતમહેનતની પ્રથા. જ્યાં સુધી વિદ્યાર્થી ગુરુને ઘેર હોય ત્યાં સુધી ગુરુની સેવા કરવા એ બંધાયેલો રહેતો અને કાંઈપણ શારીરિક કામ એ હલકું ગણતો નહિ. રાય અને રંક બધા વિદ્યાર્થીઓ આશ્રમના શ્રમમાં સરખો હિસ્સો લેતા. કાંઈ લાકડાં કાપવા જતું, કાંઈ ખેતરમાં અનાજ વીણવા જતું, કેટલાક આશ્રમને સાફ રાખવામાં મદદ કરતા વગેરે. આથી વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકજ્ઞાન સાથે વ્યવહાર જ્ઞાન પણ મળતું. એમનાં શરીર કાંતિવાન થતાં અને જ્ઞાન સાથે ડહાપણ

આવતાં એમની વિદ્યા દીપી ઊઠતી. સંસારમાં કોઈપણ જાતના પ્રસંગોને પહેંચી વળવા તેઓ સમર્થ બનતા. અને ધનવાન માણસોના પુત્રોને પણ કોઈપણ જાતનું કામ કરવામાં નાનમ ન લાગતી. આપણા આશ્રમના અભ્યાસનો આ મોટામાં મોટો લાભ હતો. તેઓ ભણતા અને સાથે ગણતા પણ ખરા. આશ્રમો પણ થોડામાં થોડા ખર્ચે વધારેમાં વધારે વિદ્યા આપી શકતા. આથી જ અભ્યાસનાં સાધનો એાછાં હોવા છતાં પણ આપણા દેશમાં આવા પ્રખર વિદ્વાનો થઈ ગયા છે, કે જેમના ગ્રંથો વાંચી આજે પણ આખી દુનિયા આશ્ચર્ય પામે છે.

આપણા દેશમાં જે કેળવણીનો પ્રચાર કરવો હોય તો આવી જાતની પ્રથા સમય પ્રમાણે ફેરફારો કરીને વળી પાછી આપણે દાખલ કરવી જોઈએ. માત્ર છોકરાઓને રહેવા ખાવાની સગવડ આપીએ અને ભણવા માટે તેમને ખીજે મોકલીએ, તો તેથી ઘણા ખરા વખત તો છોકરાઓ આપણી સારી અસર તળેથી દૂર રહે અને જે જાતના સંસ્કાર આપણે પાડવા માગતા હોઈએ તે જાતના સંસ્કાર આપણે બરાબર પાડી શકીએ નહિ. વળી છોકરાઓ લાંબો વખત આશ્રમની બહાર રહેતા હોવાથી આપણે સારીરિક શ્રમની તાલીમ પણ બરાબર ન આપી શકીએ. અને તેથી આપણો આખો મુદ્દો માર્યો જાય.

આ દષ્ટિએ બનારસ યુનિવર્સિટી બહુ સારું કામ કરી રહી છે. પંડિત માલવીયાજીએ ખૂબ શ્રમ ઉઠાવીને ઘણા પૈસા ભેગા કર્યો છે. અને હાલના જમાનાને અનુરૂપ બધી જાતની કેળવણી ત્યાં આપવામાં આવે છે. દરેક કોમના માણસો માટે આવી જુદી યુનિવર્સિટી રચાવવા જઈએ તો તો ખર્ચ ઘણા થાય, અને આપણે જે સૌંદર્યમાં સૌંદર્ય કેળવણી આપવી છે તે મુદ્દો સરે નહિ. એટલે આવી એકાદ યુનિવર્સિટી જ રાખી હોય અને ત્યાં જ બાળકોને પહેંલેથી જ આપણી જૂની પદ્ધતિ ધ્યાનમાં રાખીને શિક્ષણ આપવામાં આવે તો જ આપણું કામ સહેલું બને, દેશમાં કેળવણીનો પ્રચાર થાય, આપણા બાળકોને જ્ઞાન આવે, ડહાપણ મળે, તેઓ આદર્શ શહેરી બને, કુટુંબ નિર્વાહ કરી શકે અને દેશને પણ આપાદ બનાવી શકે. એટલે આવી વાતની કોઈ યોજના થાય તેમાં જ આપણા દેશનું બહુ મને તો દેખાય છે.

આપણા જૂનો સામાજિક આદર્શ, વિદ્યા અને જ્ઞાનો આદર્શ શુદ્ધ હતો, આપણી કેળવણી જીવન બધી હતી. પણ આજે તેનું નવું સંસ્કરણ કર્યું જ છુટકો.

કેવળ ઉપનિષદો જ વાંચવા બેસીએ, તેવું જે વખતની કેળવણીનો આખેહુખ ચિતાર નબર આગળ ઊભો કરવા જેટલો મસાલો એમાં છે. મહાભારતમાં તો હગલેને પગલે કેળવણી અને એનાં પરિણામોનું વાતાવરણ જોઈ શકીએ છીએ. સુધાર, હુહાર, સોની, વૈષ, રથપતિ વગેરે વર્ણનોના જે ક્રંઈ ગ્રંથો મળે છે, એમાં પણ કેળવણીનું વાતાવરણ જોવામાં આવે છે. આણકચતું અર્થશાસ્ત્ર, શુક્રનીતિ, કાંતંદકી નીતિસાર એવા એવા ગ્રંથો પસંદ પણ આપણે તે વખતની કેળવણી વિષે ઘણી માહિતી મેળવી શકીએ છીએ. આપણી રજૂતિઓ તો આખા સમાજને કેળવવા માટે જ રચાયેલી અને લખાયેલી છે. અને સંસ્થાસની દીક્ષા સંસ્કૃતિની સર્વેઅકોટિ કેળવવા માટે કલ્પિત છે. પતંજલિના યોગદર્શનમાંથી પણ આપણે આપણું કેળવણીનું શાસ્ત્ર તારવી કાઢી શકીએ.

હાલનું કેળવણીનું શાસ્ત્ર પૂરેપૂરું તપાસ્યા પછી જો ફરીવાર આપણે આપણું જૂનું સાહિત્ય અને જૂનો જીવનક્રમ તપાસીએ તો આપણે એ પ્રાચીન કેળવણીમાંથી આપણી ભતિને અનુકૂળ, આપણા આદર્શને ધોવક એવી જીવિચની શિક્ષણપદ્ધતિ અને શિક્ષણક્રમ ધડી શકીએ એમ છીએ. — કાકા કાલેલકર —

વર્તમાન જૈન સમાજ

લેખક : વીરચંદ પાનાચંદ શાહ, પી. એ.

જનરલ સેક્રટરી, શ્રી. જૈન પ્રવેતાંબર કોન્ફરન્સ

સામાન્ય રીતે દરેક સમાજના માણસોની એવી માન્યતા બંધાઈ ગયેલી હોય છે કે જૂતકાળમાં આપણી સ્થિતિ હાલના કરતાં વધારે સારી હતી. હિંદ અને ચીનના સમાજોમાં આ માન્યતા વિશેષ પ્રચલિત છે કારણ કે ખંને બહુ પુરાણ ઇતિહાસ ધરાવનારા દેશો છે.

આપણા ઇતિહાસમાંથી પણ એટલું તો જરૂર ફલિત થાય છે કે આપણે પ્રભુ મહાવીરના સમય સુધી ન જઈએ તો પણ આવડા અને સોલંકી વંશના રાજાઓ રાજ્ય કરતા ત્યારે જૈન સમાજ રાજકારણ, વ્યાપાર અને જીવનના અન્ય ક્ષેત્રોમાં મોખરે હતો. સંખ્યાબળ પણ વિશેષ હતું.

શંકરાચાર્યના દિગ્વિજય પછી હિંદમાંથી યૌદ્ધ ધર્મ લુપ્ત થયો અને જૈનોની સંખ્યા પણ થોડી ઘટી ગઈ. એક કાળે જૈનોની અમુક પ્રકારની વિશિષ્ટતાઓ જુદી ઓળખાઈ આવતી. આજે આપણા સમાજ આપણા અન્ય હિંદુ સમાજો સાથે એટલો આંતરગત થઈ ગયો છે કે આપણા જ દેશમાં રહેતા મુસલમાનો કે ખ્રીસ્તીઓ આપણને હિંદુઓથી જુદા નહિ ઓળખી શકે.

આપણા જૈનસમાજમાં અંદર અંદરના સાંપ્રદાયિક ભેદો તથા થોડાક પ્રાંતિક ભેદો પણ હશે છતાં જૈન તરીકેની સમાનતા વિશેષ છે. અમેરીકામાં આજે પણ પ્યુરીટન ખ્રીસ્તીઓ ઓળખાઈ આવે છે તેમ આજે પણ જૈન સમાજ અમુક પ્રકારની વિશિષ્ટતાથી ઓળખાઈ આવે છે.

કોઈ વ્યક્તિ કે સમાજના ગુણદોષની પ્રશંસામક કે નિંદામક ટીકાથી તે સુધરી જાય છે તેમ તો જગતમાં બનતું નથી પરંતુ વિવેક સાથે નમ્રતાપૂર્વક સાચી હકીકત શુભ નિષ્ઠાપૂર્વક રજૂ કરવામાં આવે તો અને તે દિશામાં સતત પ્રયાસ ચાલુ રહે તો લાંબે કાલે પણ તેની થોડી ઘણી અસર થાય છે.

જૈન સમાજના એક અંગ તરીકે તેમજ એક તટસ્થ દ્રષ્ટા તરીકે મને જે વિશિષ્ટતા દેખાય છે અને જે એકાદ બે ખામી દેખાય છે તે મેં સરળ ભાવે બતાવવા પ્રયાસ કર્યો છે. અનેક પેઢીઓના વારસામાં કેટલીક વસ્તુઓ તો આપણા લોહીના કણો સાથે વણાઈ ગઈ છે. ખીજાઓને જે કષ્ટસાધ્ય છે તે આપણને સહજસુલભ છે.

(૧) તિલિક્ષા :

અન્ય સમાજોમાં ધાર્મિક પર્વના દિવસોમાં મોટી વયના સ્ત્રીપુરુષો ખાનપાનમાં જે વ્રતનિયમો પાળી શકતાં નથી તે આપણાં દશ-અગિયાર વર્ષનાં બાળકોને સહજ વસ્તુ છે. નાનાં બાળકોને ઉપાશ્રયમાં પોષક લાકોને બેઠેલાં જોઈને અન્ય ધર્મના માણસોને જરૂર આશ્ચર્ય થાય. એકાસણું, આયંબીલ, એકાદ ઉપવાસ કે ચઉવિહાર એ જૈનોને સામાન્ય લાગે છે ત્યારે ખીજાઓને ધણું જ ભારે લાગે તેવું છે.

(૨) નિર્વ્યસની પાણું :

જૈન એટલે સ્વભાવથી જ મલ એટલે દારૂ કે અરીણી, ચરસ, ભાંગ, ગાંજો, કોકિન વિગેરે કેરી વસ્તુઓથી દૂર છે એટલું જ નહિ પણ શુદ્ધ ખોરાક ઉપર એટલો જ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે એટલે

પૂરનારા બેખધારીઓની અન્ય સેના સમાજે ઊભી કરવાની છે. સમાજને ખાતર આદ્યમખલિદાન આપનારા વીરો જૈન સમાજને દુર્લભ નથી. પરંતુ આ માટે સમાજે પોતાનું સક્રિય પ્રોત્સાહન આપવું પડશે. જીવતું જાગતું પીડાળા દેવું પડશે. સમાજને ચેતવાનો આ અવસર છેલ્લો છે. ઘેરાતાં વાદળોને વધુ ગાઠ બનતાં પહેલાં જ વિખરવાના છે. પુનરોદ્ધાર નહિ થશે તો પુનરુત્થના કરવી પડશે જ અશક્ય નહિ તો કપરી તો હશે જ. સમાજની સુપુષ્પિ જીવલેણ નિદ્રા નીવડશે. સામાજિક સંગઠન માટેના એકેએક દ્વાર સમાજે હવે ખોલવાં ધટે અને સમાજ દેહમાં શક્તિનો પ્રાણ પૂરવા રથજે રથજે વ્યાયામમંદિરો ખોલવાં ધટે, આર્થિક ઉદ્ધાર માટે વ્યાવહારિક કેળવણીની દિશા પણ પસંદાવવી જ પડશે. સમાજને સ્વતંત્ર અને ખગભર થવા માટે સંખ્યાબંધ કેન્દ્રોએ ઉદ્યોગશાળાઓની સ્થાપના કરવી પડશે. સમાજના ધાર્મિક અને સામાજિક સંગઠનના આ બે ધોરી માર્ગો સમાજે વિનાવિલંબે ખોલવા ધટે.

જેનો ! જગો, આપણા ખીલ બંધુઓની જે દશા થઈ છે, તેવી કાલે આપણી નહિ થાય તેની શી ખાતરી છે ? માટે, મોડું થાય તે પહેલાં ચેતો ! આપણામાંથી કુસંપ, અસહકાર નાશુદ કરો ! અને મારાથી મારી કોમળી, સમાજની કેટલી અને કેવી રીતે સેવા બની શકે તેનો વિચાર કરવા મંડી ભવ અને પછી, દશ વર્ષ પ્રભુ જીવતા રાખે તો પરિણામ જુઓ, જે જૈન સમાજના ઉદ્ધારની સાથે, ધર્મની ઉન્નતિ વ્યાહતા હો તો, ઉપર કલા પ્રમાણે વેરજેર છોડી હાં એક એકની સાથે ખભાખભો લગાડીને કાચે લાગી જવો ! એટલું તો ચોકસ ચાહ રાખજો કે, જે ધર્મની ઉન્નતિ વ્યાહતા હો, સમાજનાં ગૌરવમાં માનતાં હો તો, જરૂર સમાજને જીવતા રાખવા પ્રયત્ન કરો !—શ્રી જૈન સ્વેતાચંદર કોન્કરસના યોદ્ધા અધિવેશનના સ્વાગતપ્રસ્થાવનાથી—

જૈન સાહસ

લેખક: ડુંગરશી ધરમશી સંપદ

જૈનો એ ગુજરાતના મહામોઘા પુત્રો છે. એ મુખ્યત્વે વેપારી ક્રામ છે. પરંતુ સાહસિક હોવાથી એઓ આખાં હિંદમાં પ્રસર્યાં છે. એમનામાં શક્તિ, ધીરજ, શાંતિ, સરલતા અને ગૃહસ્થાર્થ છે. એમનામાં ધન પણ ખીણ ક્રામોના મુકાબલે ઠીક ગણાય. પરદેશગમનનો સવાલ પણ એમને મુંઝવતો નથી. ગમે તે દેશમાં જઈ પોતાના ધર્મના રિતરિવાજને પાળે છે. ગમે તેવો વિદ્વાન જૈન હોય, તો પણ એની પોતાના ધર્મ ઉપર દૃઢ શ્રદ્ધા રહે છે. એ વિધર્મીઓનાં દર્શનો પણ જ્ઞાન અને કુતૂહલતાથી વાંચે છે. પરંતુ એની ધર્મશ્રદ્ધા શિથિલ થયેલી જોઈ નથી. ઘણાં વિદ્વાન જૈનગૃહસ્થોની વિદ્વતા માટે મને માન છે, તેટલું જ તેમની ધર્મશ્રદ્ધા માટે માન છે. શ્રી મહાવીર સ્વામીના ઉપદેશને એ ધરાવ્યર માને છે, શ્રદ્ધાળુ છે. જૈન દર્શન તરફ એને હૃદયની લક્ષિત રહે છે.

જૈનધર્મ એક સમયે આખા હિંદના બધા ભાગોમાં હશે એવા પ્રમાણ આપણને પુષ્કળ મળે છે. મેં આખા હિંદનો પ્રવાસ કર્યો છે. ઘણા ખરા ભાગમાં જૈન અવશેષો મેં જોયાં છે. મંદિરો, મૂર્તિઓ કયાં પૂજ્ય છે, કયાં અપૂજ્ય છે. યંગાગમાં હમણાં જૈનો થોડા છે, પરંતુ કોઈ સમયે વિશેષ પ્રમાણમાં હશે. પંજાબમાં જૈનો થોડા પણ છે. સિંધમાં પણ જૂનાં દેરાસરનાં અવશેષો જોયાં છે. કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતમાં એની વ્યાપક અસર હમણાં છે, તેવીજ રીતે રાજપુતાનામાં પણ એની અસર છે. સંયુક્ત પ્રાંત અને ખીહારમાં તો એનાં જૂનાં મૂળો છે. મહારાષ્ટ્રમાં પણ જૈન મંદિરો છે. નિઝામ અને માઇસોરના રાજ્યોમાં પણ જૈન મંદિરો છે. મલબારમાં શ્રી કલીકટમાં ઇસો વરસોના જૂના જૈન મંદિરો સરસ સ્થાપ્ય તરીકે શોભે છે. શ્વેતાંબર જૈનો (દેરાવાસીઓ) ના મંદિર વધારે પ્રમાણે હોવાની કલ્પના છે.

જૈન ધર્મમાં (દેરાવાસીઓ) ઘણાં પ્રાંતના પ્રાણસો છે. પરંતુ તેમાં એકેય મેં નિરક્ષર જોયો નહિ. સ્ત્રીઓમાં તો નિરક્ષરતા જરૂર છે. પરંતુ હાલમાં ઘણી ખરી યુવતિઓમાં તો અક્ષરજ્ઞાન આવી ગયું છે. યુવકો હવે અંગ્રેજી ભણે છે. લગભગ ૪૦ ટકા યુવકોએ અંગ્રેજી જાણે છે. ૫૦ ટકા લગભગની સ્ત્રીઓને અક્ષરજ્ઞાન છે. ૧૦ ટકા યુવતિઓ અંગ્રેજી થોડું ઘણું જાણે છે. જૈનો વ્યાપારી હોય છે એટલે એઓ વિશેષ પ્રમાણમાં ઉચ્ચશિક્ષણ લેતા નથી. નાગર અને ખીણ ઉચ્ચ ક્રામોમાં જેટલા ઐજ્યુએટો છે તેના પ્રમાણમાં જૈનોમાં થોડા છે. વહીલો, ડૉક્ટરો, અંગ્રેજીનિયરો પ્રમાણમાં થોડા જતાં પણ હવે પ્રમાણ વધતું જાય છે. ભણેલો વિદ્વાન જૈન પોતાના ધર્મ પ્રયે શ્રદ્ધાવાળો હોય છે. અલખત જૈનો વિજ્ઞાનની કળાવણી ઓછી લે છે. આ વિષયમાં યુવાનો રસ વિશેષ પ્રમાણમાં લે તો ઉત્તમ કહેવાય. વિદ્યુતશાસ્ત્ર, રસાયનશાસ્ત્ર એ આ જમાનાનાં જીવતાં, જાગતાં શાસ્ત્રો છે. એમના પ્રયે ભાવ રાખવો જ જોઈ શો. જૈનો હજી વધારે વિદ્યા મેવન કરે એવું હું ઇચ્છું છું.

વેપારમાં તો જૈનો સ્વાભાવિક રીતે આગળ વધેલા છે જ. દરેક મોટાં બંદરો, નાનાં મોટાં શહેર, કરખા અને જીલ્લામાં જૈનો પોતાનો વેપાર જમાવીને એમ જ હોય છે. નાના દુકાનદારથી મોટા વેપારી સુધી એઓ વ્યાપક છે. હિંદનો કોઈપણ વેપાર-અનાજ, તેલખીયાં જવાહિર, કાપડ વગેરેનો-નો કરે છે. નાની દુકાનદારીથી મોટાં વેપારી સુધી સર્વે જૈનો કોઈ ને કોઈ શ્રદ્ધા કરી એકાં હોય છે. ઉભોગોમાં પણ એમનો

વિકાસ છે. કાપડની મીસો, કપાસના જીનપ્રેસો, તેલની મીસો, ચોખ્ખાની મીસો વગેરે ઉલ્લોગોમાં એમનો પ્રવેશ છે, પરંતુ મારી સમજણ પ્રમાણે એમનો આથી વધારે વિકાસ ઉલ્લોગોમાં થવો જોઈએ. આ કરતાં વધારે પ્રમાણમાં સંયુક્ત થઈને મોટી કંપનીઓ કાઢી ઉલ્લોગોમાં વધવું જોઈએ. નવા નવા ઉલ્લોગો વસાવવાં જોઈએ.

જૈન ભાઈઓનું એક કમંડેય ઠીક ઠીક મોણું બન્યું છે. આગળ ધણાં ખરાં રાજ્યોમાં વંશપરંપરાના દિવાનો જૈન ભાઈઓ થતા હતા. ભામાશા, વસ્તુપાળ, તેજપાળ, મુંગલ મહેતા, શાન્તુ મહેતાના વંશજો એ દેશી રાજ્યોમાં મોટી જોખમદારી અને અધિકારની પદવીઓ સંક્રાંતિ વર્ષો સુધી ભોગવવી ચાલુ રાખી હતી. હમણાં એ અધિકારોની એમણે લાલસા મૂકી દીધી લાગે છે. કચ્છ, કાઠિયાવાડ, રાજપુતાનામાં એકેય જૈન દિવાન નહિ ? શું મોળાશ આવી છે રાજ્યદારી બાબતોમાં? નેશનલ કોંગ્રેસના ભડવીરોની પહેલી અને બીજી હરોળમાં એકેય જૈન મહારથી નહિ ? જૈનો તમને રાજ્યદારી બાબતમાં કેમ ભ્રમજનક થકાવટ લાગી છે ? તમારું સ્થાન જૂના કાળમાં હરોળમાં હતું. હમણાં પાછલી હારોમાં પણ મારા દુર્ગમિનમાં તમારાં મોઢાં દેખતો નથી. કેટલું પછાત પડવું છે ?

જૈન ભાઈઓ તમારી કેટલીક બાબતો મારી સાદી સમજમાં બિલકુલ જિતરતી નથી. તે માટે કદાચ મારો જૈનેતર જન્મ જવાબદાર હશે. કદાચ હું તમને સમજી નહિ શક્યો હોઉં. પરંતુ મારા ખરા અંતઃકરણથી એ વાતો મારી જીવિતમાં જિતરી શકતી નથી. મને ત્યારે સાફ સાફ કહેવા માટે ક્ષમા આપો. પરંતુ જે સમજાતું નથી તે તો જરૂર કહેવું જોઈએ. હજી સુધી મને ધણાંને પૂછતાં મનને સંતોષ થાય તેવા જવાબો મળ્યાં નથી.

૧. ગચ્છગચ્છના બેદો હું સમજી શકતો નથી. મેં એ સમજવા પ્રયત્નો કર્યા. પરંતુ તુચ્છ બાબતો ઉપર વાડા બાંધી જીવિત યથા પોતાની શક્તિને વેડરી નાંખવી એ તો જૈનો જેવા ગણા માણસો કેમ અનુ-મોદતા હશે ? હું તો એટલે સુધી કહું છું કે સ્થાનકવાસી અને દેરાવાસીના પૂજના બેદો જીવિત રાખી બાકી બેગા થઈ જાય. એક સમાજ સ્થાપો. અરે ભોજન વ્યવહાર, શાંતિ વ્યવહાર, કન્યા વ્યવહાર છતાં તમે એક સમાજ સ્થાપી સંગઠન કરી શકતા નથી. અરે અરે ખેદનો વિષય છે. સ્વેતામ્બર, દિગમ્બર હોવા છતાં તમે જૈનો છો તે દર્શિષિદુ તમારી નજર સામેથી ખસવું ન જોઈએ. તેરાપંથી અને બીજા કેટલાક વિચિત્ર પંથો તમને શું જરૂરના છે ? હોય તો રાખો. પરંતુ સોળ લાખ જૈનોને એક જ સમાજ, એક જ છત્રછાયા (શ્રી મહાવીર સ્વામીની) હોવી જોઈએ. ટુંકામાં તમારા સમાજમાં જે સંગઠન નથી તે મને ખેદ ઉપજાવે છે. ક્ષુદ્રક બેદોને શા માટે તમે અગત્યતા આપો છો ? સંપ એ તમારું મુખ્ય સૂત્ર હોવું જોઈએ. આવા બેદો, તેમાં પણ ક્ષુદ્રક બેદો દૂર કાઢી નાખો એ તમારી પ્રગતિના આધક છે. બધાં જૈનોની એકજ પરિષદ ભરાવવી જોઈએ.

૨. તમે જે આ સંધો કાઢી લાખો રૂપિયા તે પાછા ખર્ચો છો, તે પણ મને સમજાતું નથી. સ્વામિવત્સલો વગેરે મોટા ભોજનો અને સમારંભો કરો છો. વિવાહાદિકમાં મોટાં ઉત્સવો અને ભોજનો કરી પુષ્કળ મિથાજ ખવરાવી જમનારાઓનાં ઉદરો બગાડો છો, તે પણ મને સમજાતું નથી. જૈનો દરવરસે લાખો રૂપિયા-અને લગભગ એક કરોડ રૂપિયા જેટલી રકમ આમ વેડરી નાંખે તે કરતાં વિદ્યાવૃદ્ધિ સંસ્થાઓ, અને વિજ્ઞાનના શિક્ષણમાં ન વાપરે ? આ તો સારી વાત છે. બીજા નુકસાનને સારી રીતે સમજનાર જૈન ભાઈઓ આ વિષયમાં વિચાર કરે એવું હું માગી લઉં છું. હું તો માનું છું કે નવા દેરાસરજીનો ખર્ચ કરતા પહેલાં જુનાં દેરાસરજીનાં જીર્ણોદ્ધાર વધારે હિતાવહ છે.

૩. જૈન ભાષ્યોની શારીરિક અશક્તિ પણ મને સમજાઈ નથી. એઓ કસરત, વ્યાયામ, મહેનત, મજુરી, અમના નામે શા માટે દુષિત થાય? તમારા યુવાનો તમે ધારી ધારીને જોયા છે? મેં જોયા છે હો! તેમનામાં મેં ધીવનનું તેજ જોયું નથી. હું રકુલોમાં જઈ પુછગાછ કરું છું. બહુ થોડાં જૈન યુવાનો કસરત કરે છે. કોઈ કહે છે તો ભૂલી જાય છે. ધણાં જૈન બંધુઓને પૂછ્યું છે—કસરત કરો છો? કોઈ શ્રમ લાગે એવું નિયમિત કામ કરો છો? ક્યાંયે મને મીઠા જવાબ મળ્યો નથી. જો કે તમારાં વડીલો હથિયારોનો ઉપયોગ જાણતાં અને કરતાય હતા. તમે હથિયારો વાપરવા અને સૈન્યમાં જોડવાનું નાપસંદ કરો તો ઠીક છે. પરંતુ તમારા શરીરોને સુધારવા વ્યાયામ શા માટે ન કરો? શા માટે ખાટાં, મીઠાં, મસાલાદાર પદાર્થો ખાઈ ઉદર બગાડો? જરા મનમાં લાગે છે તેથી કડવું કહું છું.

જૈન સમાજ સામાજિક દ્રષ્ટિએ નબળો ગણાય છે. રાષ્ટ્રીય અને રાજકીય બાબતોમાં પણ પછાત છે. કારણ શું? એવા પ્રશ્નને ક્ષણે અને તેના ઉત્તર માટે ઊંઠા ઉત્તરોને તો જણ્યારો કે તેનું ગુપ્ત કારણ સંગઠન નો અભાવ છે. જ્યાં ધાર્મિક ધ્યેય હોય ત્યાં સંગઠન સંભવે જ નહિ. જે ધાર્મિક ધ્યેયનું પરિણામ માત્ર સ્થાનક, મંદિર, ગુરુવર્ગ અને પંડિત ઉપદેશક વર્ગ સુધી જ રહી જાય તો કદાચ ચલાવી પણ શકાય. પણ એ વિષય ખીલ વિધાની પેઠે ચેપ દેલાવે એ સ્વભાવિક જ હતું. એટલે બધાજ જોનોમાં એ વિષય દેલાયું. આને ન છૂટકે ને સાચારીથી જ ત્રણે શીરકાવાળા મળે છે. અને એ સાચારી એટલે ક્યાંઈક ન્યાયાર્થિક સંબંધ, ક્યાંઈક લાભસંબંધ અને ક્યાંઈક રાજકીયસંબંધ. પરંતુ એ સંમેલન નથી તો ન્યાયક અને નથી તો છુદ્ધિપૂર્વકનું, તેમજ નથી હાર્દિક. આ દેખાનું વિરલ સંમેલન પણ ગૃહસ્થોમાં જ છે. કારણકે પિંડી સાચારી ગૃહસ્થોને જ મળવાની ફરજ પાડે છે. પરંતુ ગુરુવર્ગ અને પંડિત ઉપદેશકવર્ગમાં તો એ સાચારીજન્ય વિરલ સંમેલન પણ નથી. ગુરુઓને કે પંડિત ઉપદેશકોને નથી જરૂર ન્યાયાર્થ મેડવાની કે નથી પ્રસંગ લગ્નાદિનો. એ વર્ગને શાસ્ત્ર અને રાજકીય બાબતોનું તો સ્વપ્ન પણ નથી. એટલે તેમનામાં પારસ્પરિક સંમેલન કે સંગઠનના સંભવનું વ્યવહારિક કસણ જોઈએ નથી, અને જે ધર્મે તેમને અદસપરસ મેળવવામાં સૌથી વધારે અને સૌથી ખહેડો કારણભૂત થવો જોઈએ અને યદ્ય શકે તેજ ધર્મે તેમને ઉલ્લાહ હવેશ ને માટે દુઃ કર્યા છે.

પંચુ ને પરવશ

લેખક : ગોકુળભાઈ ભટ્ટ

“ ગ્રાહ્યું ભણીને શું કરવું છે? આખરે તો નોકરી ને? ” એક નવજીવાને પ્રશ્નો પૂછ્યા. આ મુંઝવેણ માત્ર એકની નથી પણ લગભગ અધાય ભણેલાઓની છે. કરજ માથે ચઢાવીને મોટી મોટી ઉપાધિઓ પ્રાપ્ત કર્યા પછી વર્તમાનપત્રોની જાહેરખબરોનો અભ્યાસ કરવો પડે છે અને ઠેકઠેકાણે નમ્ર, વિનમ્ર, અતિનમ્ર ભાવે અરજીઓ લખવી પડે છે. ક્યાંક ઘડ બેસી જાય અને પચાસ પોણીસોનો પગાર થઈ જાય તો આ ઉપાધિધારી વિદ્વાન પોતાનાં ભાગ્ય ઊઘડ્યાં માને છે. મુંઝવેળાં જેવાં શહેરોમાં નોકરી કરનાર પદવી-ધરનો કમાણી કરતાં અર્થ વધારે હોય છે.

આજના ભણતરે આપણને કેટલી બધી હદે નિર્માલ્ય બનાવ્યા છે ?

વિમુક્તિ આપાવે તે સાચી વિદ્યા. પેલા નવજીવાનને એ કહ્યું કે લખ્યા પછી નોકરી જ શા સારુ કરવી ? ભણવું તો સંસ્કારધન સંધરવા માટે. એ નવજીવાનને મારો ઉત્તર ગળે ઊતરે એમ ન હતું કારણ કે એની આસપાસનું વાતાવરણ નિર્માલ્ય બન્યું છે. ભણેલો હાથપગ હલાવતો મરી જાય છે; શરીરે પરસેવો ઊતરે એવું કામ ભણેલો કરી શકે નહિ, કારણ કે એથી એનું ભણતર લજવાય એમ તે માને છે. પાંચ શેર વજન ઉંચકીને રસ્તે ચાલવું ભણેલા નવજીવાનને માથાનો ધા જાઈ પડે છે. એની શારીરિક સ્થિતિ ખરાબ હોય છે એ એક કારણ, ને બીજું કારણ વજન ઉંચકવામાં એ નાનમ સમજે છે. પાઈ પૈસાનો અભાવ કરવાની વૃત્તિ હોતી નથી. જે પદવીધરે સ્વચ્છતા, સુધડતા વિષે ધણું વાંચ્યું હોય તે જીવાનને ઘેર ઘાટી એક દિવસ ન આવ્યો હોય તો એનું ઘર જોવાજેવું બની જાય છે. સુધડતા એના જીવનમાં ઊતરી હોતી નથી, નહિ તો પોતાના ઘરને સ્વચ્છ રાખવામાં એને કશીય નડતર હોતી નથી. ગાડુ ઘરમાં હોય છે, નળ ઘરમાં હોય છે પણ આ ભાઈ ગાડુ કેમ કાઢે? વાસણ કેમ અજવાળે? શરમ આવતી હોય તો બારીબારણાં બંધ કરીને આ સર્વ કામો કરી શકાય પરંતુ જીવાનના હાથપગ ભાંગી ગયા હોય તેનું શું? કેટલાય જીવાનો કસરતશાળામાં જઈ ધણો શ્રમ કરી આવતા હોય છે પણ ઘેર થોડાક શારીરિક શ્રમ કરવો પડે ત્યારે કાયર બની જાય છે.

માત્ર હાથપગ જ અપંગ થઈ ગયા હોતા નથી, શરીર કૃશ બની ગયું હોતું નથી પણ બુદ્ધિ પણ કુંઠિત થઈ ગઈ હોય છે. અનેક પુસ્તકો ગોખીને પરીક્ષા પસાર કરનારની વિચારશક્તિ ક્ષુદ્ર બની ગઈ હોય છે અને મન નબળું પણ હોય છે. આત્મવિશ્વાસનો લોપ થયો હોય છે. આ રીતે આજના ભણતરે વિચારક્રિયા અને સર્જન શક્તિઓનો હાસ કરી નાખ્યો છે.

વિદ્યા પ્રાપ્તિને પરિણામે સંસ્કારિતા, તેજસ્વિતા ને પુરુષાર્થ વિકસવાં જોઈએ તેને બદલે અધોગતિએ આપણે જઈ રહ્યા છીએ. સમય, શક્તિ અને સંપત્તિ ત્રણેનો મોટે ભાગે દુર્વ્યય થાય છે. આવાં દુર્વરિણાઓને દેખતાં છતાં, વિપરિત પરિસ્થિતિમાં આપણે સપડાતા જઈએ છીએ એ અનુભવવા અને જાણવા છતાં, પરવશતાની ધુંસરી કંઠેથી કૂગાવા દેવાની વૃત્તિને બદલે સોનેરી પાંજરું વહાલું ગણવાના ભાવો આપણામાં ધર કરી બેસે છે, છતાં આપણે મોહવશ બની હજી એ જ શિક્ષણની પાછળ પતંગિયા પેઠે દોડી રહ્યાં છીએ. સત્ય જાણવા છતાં સત્યપથે ચાલવાની આપણામાં હિંમત નથી, અન્યાય દેખવા છતાં તેનો સામનો કરવાનું મન થતું નથી, અધઃપતન તરફ ધસડાતા જઈએ છીએ છતાં, તેના તાત્કાલિક ઈલાજની

ખબર દોવા છતાં તે ઉપચાર કરવાનું આપણને સૂઝતું નથી, આનાં કરતાં આપણી હીણ તથા દયનીય દશા કઈ હોઈ શકે ?

વગરભણેલો એક પૈસાના સોદામાંથી મોટો સોદાગર બની જાય છે; પાઈ પાઈ રખનાર, જાતમહેનત કરનાર, મહત્વાકાંક્ષી, દષ્ટિને તીવ્ર ને તેજસ્વી બનાવનાર સાહસી એાણું ભણેલો પદવીઓના મોહથી વંચિત રહેલો જ્યારે પૈસેટકે આગળ વધે છે ત્યારે આપણી આંખો સાવ ઊધડવી જોઈએ અને આપણે આજની શિક્ષણપદ્ધતિમાં સુધારો કરવાની યોજના તુર્ત જ અમલમાં મૂકવી જોઈએ. હિંદુસ્થાનમાં કારકૂનો ઉત્પન્ન કરવાની જે શિક્ષણપ્રણાલી ચાલુ કરવામાં આવી છે, લગભગ તે જ ધરેડમાં આપણે ચાલી રહ્યા છીએ અને આપણી જાતને નપુંસક બનાવી રહ્યા છીએ. અને આણું દરથ ઠેર ઠેર નજરે પડે છે, ત્યારે આજન્મ ભણતરનો કંટાળો આવે છે.

હૂપણો, તે નિવારવાનો ઈલાજ જાણવા છતાં આપણે વધારે ને વધારે દૂષિત થતા જઈએ ત્યારે આપણા કરતાં વધારે ડાહ્યા (!) કોણ કહેવાય ! આપણા સમર્થ વિચારકોએ, દેશનેતાઓએ, શિક્ષણ-શાસ્ત્રીઓએ આજના ભણતરની ઊણપો પ્રત્યે આપણું ધ્યાન દોર્યું છે, માર્ગો બતાવ્યા છે પણ આપણે એ સ-માર્ગે જતા નથી. હમણાં હમણાં મહાત્મા ગાંધીજીએ એક પ્રાણવાન યોજના-ક્રિયાત્મક શિક્ષણ પ્રથાની-રજૂ કરી છે તે તે દારા આપણા ભણતરની ભૂમિકા બદલવાની હિમાયત કરી છે તે પાયાની કેળવણીને આપણે વધારે ને વધારે સમજવી પડશે; આપણો ઉદ્ધાર એવી યોજનાઓમાં છે. આ યોજના સામાન્ય રીતે સેવાંવપદ્ધતિને નામે ઓળખાય છે. આ પદ્ધતિમાં માત્ર હાથપગ હલાવવાના નથી, માત્ર રટણ નથી, મગજમાં માત્ર દેશપ્રેમનાં ગીતડાનો પવન ભરવાનો નથી પરંતુ નાનું બાળક કે જે સર્જનશક્તિથી ભરપૂર છે તે બાળક સર્જન વાટે ભણવા લાગે છે તે નવી દષ્ટિને પામે છે. આ પદ્ધતિમાં નૈસર્ગિકતા છે; એમાં બાળમાનસનો અભ્યાસ છે; એ પદ્ધતિમાં પ્રજાવિકાસનાં બીજ વવાયાં છે. આ ક્રિયાત્મક શિક્ષણપ્રથાની વિગતોમાં ઊતરવાની નેમ આ લેખની નથી; આપણે પોતાનાં સંતાનોને સાચા બનાવવા માગતા હોઈએ, નિર્મોહ્ય ને કંગાલ ન રાખવા માગતા હોઈએ, પંચુ ને પરાધીન ન રહેવા દેવા માગતા હોઈએ, તો પુરુષાર્થ-દાયક, આત્મવિકાસક ને મુક્તિદાયક કેળવણીનો આશરો લેવો જોઈશે. આજની શિક્ષણપ્રથા ધરત્રણથી બદલવી જોઈશે.

બાળકને કાંઈક અનુભૂત પ્રકારના ઉત્પાદક કામ ચારે કેળવણી આપવી જોઈએ. એ વિચારની ભલામણ કરવામાં આધુનિક કેળવણીપ્રણેત્રો હાજરના એકમત છે. આખંડ સર્વોર્થી કેળવણી આપવાના પ્રકારનો સૌથી અસરકારક ઉકેલ આ પદ્ધતિમાં રહેલો છે એમ માનવામાં આવે છે.

માનસશાસ્ત્રની દષ્ટિએ એ ઈંદ છે, કેમકે દેવળ સાહસી અને તાત્વિક કેળવણીના જુલમમાંથી તે બાળકને રાહત આપી છે. ઉદ્યોગ અનુભવનાં બૌદ્ધિક અને વ્યવહારિક તરવોની વચ્ચે સમતોલપણું આણે છે; વળી એને શરીર તથા અન્ની કેળવણીનો મેળ સાધવાનું એક સાધન બનાવી શકાય. એથી બાળકને ઉપરછડું અક્ષરજ્ઞાન નથી મળતું, પણ હાથ અને જીવિકા કંઈક રચનાત્મક કામ માટે વાપરવાની, અક્ષરજ્ઞાનના કરતાં ઘણી વધારે અગત્યની, શક્તિ મળે છે. આને સમગ્ર વ્યક્તિત્વનું અક્ષરજ્ઞાન (જે એવું શબ્દપ્રયોગ થઈ શકે તો) કહી શકાય. — આકીર હુસેન સુબિત્તિ, વર્ધા શિક્ષણ યોજના કમિટી —

છાત્રદષ્ટિ

લેખક : ગૌતમલાલ અ. શાહ, એડવોકેટ

આજના વાણીસ્વાતંત્ર્યના યુગમાં દરેકને નિરંકુશ જીવન જીવવું ગમે છે. ઉચ્ચ સિદ્ધાંતપર રચાયેલો એ ગુણ્ય આવકારદાયક છે; પણ નિરંકુશતામાંથી જે અનિષ્ટ અંકુરો જન્મે છે તે આવકારદાયક નથી. નિરંકુશતામાં ઈષ્ટ અને અનિષ્ટ બેઉ તત્ત્વો સમાએલાં છે પણ જેમ કુશળ બાગવાન બગીચામાંથી નકામા છોડોને ચૂટી નાખે છે અને સારા છોડોને પોષણ આપે છે તેમ નિરંકુશતામાં વિહરનાર ઈષ્ટ અને અનિષ્ટ તત્ત્વોને ખ્યાલમાં રાખી અનિષ્ટને ફગાવી દઈ ઈષ્ટનું આરોપણ કરે તો મનુષ્ય જીવનની સાચકતા ધણી સહેલાઈથી થઈ શકે.

ઈષ્ટાનિષ્ટ તત્ત્વોથી ભરેલી એ નિરંકુશતાએ છાત્રજીવનમાં પણ પ્રવેશ કર્યો છે. પણ વિદ્યાર્થીવર્ગ એ ઈષ્ટાનિષ્ટ તત્ત્વને ઓળખી શક્યો નથી, એ છાત્રજીવનનું દુર્ભાગ્ય છે. વિદ્યાર્થીનું ધ્યેય જ્ઞાન વધારવાનું, સંસ્કારને ખીલવવાનું અને આદર્શને અપનાવવાનું હોય છે. એ ધ્યેયને આગળ રાખીને જ વિદ્યાર્થી સ્કૂલ, કૉલેજ કે છાત્રાલયમાં દાખલ થાય છે. ત્યાં તો તેના જીવનમાં ધીમું પરિવર્તન શરૂ થઈ જાય છે. જે ધ્યેયથી વિદ્યાર્થી ત્યાં દાખલ થયો હોય છે, તે ધ્યેય તેના હૃદયમાંથી અદ્દશ થતું જાય છે. આજની કેળવણીનો પચરંગી રંગ તેને રંગી નાખે છે અને તેના હૃદયમાં આદર્શવિહોણાં તત્ત્વો વહેવાં શરૂ થાય છે. વિકાસની ભાવના સેવતો વિદ્યાર્થી વિલાસપંથની સુંવાળી બાળુપર ઢળી પડે છે. જ્ઞાનની ભૂખ જગવાને અદલે તેને સીગારેટ, નાટક અને સીનેમાની ભૂખ જાગે છે. સંયમ અને સ્વચ્છતા ઉપાસના સનેજ કરવાને અદલે ટોળ, ટપાં કે નિરર્થક વાતો કરવામાં પોતાનો કિંમતી સમય વેડી નાખે છે. તેને મળતી કેળવણીના ગર્ભમાંથી સ્વાધીનતાની તમન્ના જગવાને અદલે તે શિસ્ત (Discipline) ને ગુલામી માનતો થઈ જાય છે. શિક્ષક, પ્રોફેસર કે ગૃહપતિને માનવજંતુ તરીકે ગણવા લાગે છે. મર્યાદા, વિનય અને વિવેક જાળવવાને અદલે દડા, મરકરી અને જુઠાણાં વાપરવામાં પોતાની બહાદુરી માને છે. સુંદર, સાસ્ત્રીક અને સંસ્કારને પ્રેરે તેવું વાચન વાંચવાને અદલે તે જાતીયવિજ્ઞાન અને સીનેમાના ચોપાનિયાં વધારે વાંચે છે. એની દષ્ટિમાં વિશાળતાને અદલે તીવ્રકાર દેખાય છે અને વર્તનમાં કાળજીને અદલે બેપરવાઈ દેખાય છે. તે આત્મલક્ષી યોદ્ધો બની ગયો હોય તેવું લાગે છે.

આ ચિત્ર માત્ર એક કદપના નથી. પરંતુ આપણી શાળા, મહાશાળા અને છાત્રાલયોમાં અવારનવાર બનતા બનાવોની એક દુઃખદ પણ સત્યકથા છે કે આજનો વિદ્યાર્થી ભાવનાશૂન્ય બન્યો છે. વિદ્યાર્થી પોતાનો ધર્મ ચૂક્યો છે અને એટલે જ શિક્ષક પણ પોતાનો ધર્મ ભૂલી ગયો છે. અને તેથી જ વિદ્યાર્થી અને શિક્ષક વચ્ચેના પુરાણકાળની પ્રેમભાવના નષ્ટ પામી છે. શિક્ષક વિદ્યા વેચે છે અને શિષ્ય એ વિદ્યા ખરીદે છે. શિક્ષક ડીઝી અપાવવા મદદ કરે છે અને શિષ્ય પોતાની જાતને ડીઝીઓનાં પૂછડાથી નવાજે છે. પરિણામે શિક્ષક મનુરિઓ બન્યો છે અને શિષ્ય બેપરવા બન્યો છે.

આ પરિણામને લાવનાર કાણુ? એનો જરા ઊંડો વિચાર કરીશું તો ત્રીજી જ વસ્તુ મળી આવશે. એ છે આજની કેળવણી. પરદેશી હાથો વડે પ્રચલિત થયેલી આજની કેળવણીએ વિદ્યાર્થીવર્ગને વધારે પાંગળો બનાવ્યો છે. કારણુ કે મેકેલેની મોજામાંથી ભારતવર્ષને જે કેળવણી પ્રાપ્ત થઈ છે તે દેશના યુવાનોનું ખરું ધડતર કરનારી કેળવણી નથી. વહાદારોની હિન્દી જમાત ઈંગ્લેન્ડને જોઈતી હતી ને એ જમાત આધુનિક કેળવણીએ ઉત્પન્ન કરી. ટૂંકા પગારવાળા કારકુનો ઈંગ્લેન્ડને જોઈતા હતા

અને કેળવણીના કારખાનાઓએ એ કારકુનોને ઉપગવી કાઢ્યા. હિન્દુસ્તાનની યુનિવર્સિટીઓના સેનેટરો એ કેળવણીને વકાદાર રહ્યા અને સ્વમાનહીન માનવ જંતુઓની પેદાશ પાંગરતી રહી. આ રીતે યુનિવર્સિટીમાંથી બહાર પડતા છાત્રો જ્યારે પોતાની સામેની દુનિયામાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે તેઓ સંસારજીવનનું નાવ પાર પાડી શકતા નથી. લગ્ન-જીવન સુખે ચલાવવાની તાકાત તેમનામાં આવી શકતી નથી. આર્થિક પ્રશ્નોનો નિકાલ લાવવામાં તેમની શુદ્ધિ શુદ્ધી થઈ જાય છે. જીવનની ચડતી-પડતી ને જીવનની શક્તિ તેનામાં હોતી નથી.

આમ છાત્ર-જીવનને કલુષિત કરવાને માટે એક સાથે અનેક મુદ્દાઓ અરસપરસ સંકળાયેલા છે. જો વિદ્યાર્થીજીવનમાં સંપૂર્ણ વિકાસ સાધવો હોય તો આર વ્યક્તિનો સહકાર હોવો જોઈએ. શિષ્ય, શિક્ષક, માળ્યાપ અને સમાજ. શિષ્યે પોતાને મળતી નિરંકુશતામાંથી ઈષ્ટ તત્વોને તારવવાં જોઈએ. અને વિચાર-પૂર્વક તેનું પ્રહાર કરવું જોઈએ. શિષ્ય અને શિક્ષક વચ્ચેનો પુરાણકાળનો પ્રેમ અને ભક્તિભાવ પુનઃ પ્રગટ થવાં જોઈએ. છાત્ર અને ગૃહપતિનો મીઠો ભાવ સ્થપાવો જોઈએ. માળ્યાપોએ પોતાનાં પુત્રપુત્રીઓને શિક્ષણ આપવાનું સધળું કાર્ય શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ પર ન છોડવું જોઈએ. કારણ કે શિક્ષણ અને સંસ્કાર એ બન્ને વસ્તુઓ નથી કે જે શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ ખરીદી લાવી શિષ્યોને પારંગત પંડિત બનાવી શકે. સમાજે પણ છાત્રદષ્ટિને વિશાળરીતે કેળવવી જોઈએ. અને કેળવણીનું સાચું સ્વરૂપ સમજવું જોઈએ. વિદ્યાર્થી-જીવનના સંપૂર્ણ વિકાસ માટે આ રીતે આરે પ્રકારોનો સહકાર હોવો જોઈએ. નહિતર વિદ્યાર્થીજીવન અધૂરું રહેશે. અને વિદ્યાર્થીવર્ગ કેળવણીનો આદર્શ પૂર્ણ કર્યાનો સંતોષ માની બેકારોની જમાતમાં વધારો કરશે અને છાત્રદષ્ટિ અનેક વિસંવાદોથી ભરપૂર થઈ જશે.

છાત્રાલયોની તમામ રચના શાળા-કોલેજને અનુસરીને કરવામાં આવી હોય છે, ખીલ કાઠપણ ખાસ વિશિષ્ટતા હોય તેવાં છાત્રાલયો તો બહુ થોડાં. છાત્રાલયોની આ સ્થિતિમાંથી છાત્રાલયોએ છૂટી જવું જોઈએ. તેમનું અસ્તિત્વ જાડે શાળા-કોલેજને આભારી હોય; પરંતુ અસ્તિત્વમાં આબ્યા પછી તેમણે પોતાનું અસ્તિત્વ સાર્થક કરવું જોઈએ. એટલે કે એક સ્વતંત્ર કેળવણીની સંસ્થા તરીકે જીવનના પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. આદર્શ પરિસ્થિતિ તો એ હોઈ શકે કે છાત્રાલય અને શાળા અલગ તો છાત્રાલય અને કોલેજ એ બંને વિદ્યાર્થીના વિકાસ માટે એક ખીલની પૂરક સંસ્થાઓ બની શકે. વિદ્યાર્થી ઊંડે ત્યારથી તે ઊંધે ત્યાંસુધી તેના જીવનની દરરેખ, કાળજી, વિકાસ માટેની ચિંતા વગેરે છાત્રાલય તથા શાળા-કોલેજ ઉપર જ હોય. છાત્રાલય અને શાળા-કોલેજનું વિદ્યાર્થીજીવન એક સર્ળગ મૂલ જીવન હોય તો જ વિદ્યાર્થીની કેળવણીમાં તેનો હિસ્સો ગણાય. પરંતુ ધારો કે આવી આદર્શ સ્થિતિને આલચાને હાથ વાર હોય તો પણ છાત્રાલયે સ્વતંત્ર કેળવણીની સંસ્થા તરીકે હવે આગળ આવવું જ જોઈએ. શાળા કોલેજ જોતાં તો વિદ્યાર્થીને કેવળ શુદ્ધિનું શિક્ષણ મળે છે અને શુદ્ધિ એ તો વિદ્યાર્થી જીવનનો એક નાનકડો વિભાગ છે. વિદ્યાર્થીને શરીર છે, હૃદય છે, આત્મા છે અને તે બધાંને યોગ્ય વિકાસ પણ આશર્યક છે. આ કામ છાત્રાલયોએ પોતાના શરીરે લઈ લેવાનો સમય હવે આવી લાગ્યો ગણાય. એટલે આજે છે તે પ્રમાણે છાત્રાલયો કેવળ શાળા અને કોલેજને માટે જીવે તે સ્થિતિ ઠળવી જોઈએ; અને પોતાની સ્વતંત્ર કેળવણીવિષયક પ્રવૃત્તિઓ ઊભી કરીને પોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સ્થાપન કરવું જોઈએ. સાર્વજનિક છાત્રાલયો તેમજ શાળા-કોલેજને માટે ઊભાં થયેલાં છાત્રાલયોએ આ દિશામાં પ્રયત્ન આદરી ચુક્યા એ તેમનું કૌતુહ બને છે.

બાલમાનસનું આરોગ્ય

લેખક : ચંપકલાલ લક્ષ્મીચંદ શાહ, ખી. એ.

આરોગ્યની વાત થાય છે ત્યારે આપણે શરીરનુંજ આરોગ્ય સમજીએ છીએ, અને શરીરના આરોગ્ય પાછળ ખર્ચ કરવામાં જરાય કચાશ રાખતા નથી. આમાં કશું ખોટું નથી. પણ સાથોસાથ મન ઉપર બિલકુલ ધ્યાન આપતા જ નથી. ખરી રીતે જોતલું ધ્યાન આપણા કે આળકના શરીર ઉપર આપીએ છીએ તેથી વધારે નહિ તો તેટલું જ ધ્યાન મનના આરોગ્ય ઉપર આપવાની ખાસ જરૂર છે. એટલું સાબિત થયું છે કે અમુક રોગો જેવા કે ગાંડપણ, હિસ્ટીરિયા, ખોટી ભમણા શારીરિક નહિ પણ માનસિક છે. અને આ રોગો આકસ્મિક નથી આવતા પણ ઘણા વર્ષો સુધી મન ઉપર ખરાબ અસર થયા પછી જ આવે છે. આ અસરની શરૂઆત ખૂબજ દાખલાઓમાં બાલ્યાવસ્થાથી જ શરૂ થઈ ગઈ હોય છે. તેથી આવા રોગોને સુધારવા કે થતા અટકાવવા બાલપણથી જ ખાસ તકેદારી રાખવાની આવશ્યકતા છે.

બાળક વિષેનો આપણો ખ્યાલ ઘણીવાર બૂલભરેલો હોય છે. બાળકના મનને સાફ સ્વેટ સમાન સમજી માની લઈએ છીએ કે બાળકમાં જે ગુણો લાવવા માગતા હોઈએ તેનો ઉપદેશ કરવો; ખરાબ માર્ગે જાય, ત્યારે મારવું વ૦ વ૦. આ રીતે બાળકને ડાહ્યું બનાવવા જતાં ગાંડુંજ બનાવીએ છીએ. આવા ઉછેરવાળું બાળક બહારથી ડાહ્યું જરૂર લાગે છે, પણ તેનું મન વિકૃત થઈ ગયું હોય છે. ખરી રીતે બાળકમાં સર્વ શક્તિ હાજર છે, પણ બીજી રૂપે રહેલી છે. એક તદ્દન નાબુક વૃક્ષની અંદર જેમ એ જાતના વૃક્ષના સર્વ ગુણો રહેલા હોય છે, તેમ બાળકમાં એક મહાન પુરુષના સર્વ ગુણો રહેલા છે. જરૂર માત્ર એ બીજી રૂપે રહેલા સર્વ ગુણોને વિકસાવવાની જ છે, જેમ માખી બગીચામાં વૃક્ષોને ઉછેરે છે તેમ. બાળકમાં નવો ગુણ મૂકવાની કોઈ જરૂર નથી, બલકે મૂકી શકાતો નથી. ફક્ત બીજી રૂપે રહેલા સર્વગુણોનો કોઈ કુશળ માનસશાસ્ત્રી દ્વારા આરોગ્યપૂર્વક વિકાસ થવો જોઈએ.

બાળક તોફાન કરે, રમે, અવાજ કરે ત્યારે માઆપ દિલગીર થાય છે કે તેમનું બાળક બગલું. જો કોઈ બાળક શાંત બેસી રહે, જે આપે તે ખાઈ લે, લશ્કરી સિપાહીની માફક આજી ઉઠાવે તો માતા-પિતા આવા બાળકના યશોમાન ગાતા ધરાતા જ નથી. આ દશા માઆપનું દયાજનક અજ્ઞાન પ્રદર્શિત કરે છે. બાળક એ શક્તિનો ઝરો છે. બાળકમાં શક્તિ એવીસે કલાક વધ્યા જ કરે છે, તેથી એ શક્તિ રમત-ગમતદ્વારા બાળક ખર્ચે છે. અહિં જ્યારે માતાપિતા બાળકને કપકો આપે છે ત્યારથી બાળમાનસની વિકૃતિના ગણેશ મંડાય છે. બાળક પ્રેમનું બૂખ્યું છે. બાળકને લાગે છે કે તે કામ કરવા શક્તિમાન છે, અને જ્યારે નાનું એવું કામ એ કરે છે ત્યારે બાળકને ખૂબ આનંદ થાય છે. પણ તેમના તોફાન આપણને કામમાં નડતરરૂપ થાય છે એટલે તેમને તેમનીજ પ્રેરણા અનુસાર વર્તવા નથી દેતા, અને ડાહ્યું થઈ બેસવા કહીએ, છીએ બેસી રહે, ઘોંઘાટ કરમા; અડીશ નહિ એમ કહીએ છીએ ત્યારે આપણે તેના મનની પ્રેરણાને આડે આવીએ છીએ.

આપણે સમજવું જોઈએ કે બાળક પણ થોડી સ્વતંત્રતાનું અધિકારી છે. ફક્ત આપણા કામમાં એ વિક્ષેપ નાખે છે તેથી બાળકને તેની રમતમાંથી અટકાવવાનો આપણને જરાય હક નથી. આવી અટકાયત બાળકમાં આદમલઘુતા (Sense of Inferiority) લાવે છે. અને સાથી આદમશ્રદ્ધા (Sense of Confidence) કેળવાતી નથી, જ્યારે તેની ખાસ જરૂર છે. કારણ કે એ સિવાય, આનંદપૂર્વક, સંજોગોને અનુકૂળ થવાની શક્તિ તેનામાં નથી આવતી. માઆપથી હજારવાર ટોકાયેલા બાળકો મોટા

થાય છે ત્યારે બીકણ, ટીકા સાંભાળવામાં અશક્ત, શરમાળ, અતડા, અને જોખમ ખેડવામાં નકામા નીવડે છે; અથવા બળવાખોર, કોઈની સત્તા નહિ માનનાર, અને કદાચ મોટા શુભેચ્છાર થાય છે.

બાલમાનસને જાણનાર બાળકની શક્તિઓને અને લાગણીઓને કુક્લિત થઈ વિકૃત થવા નહિ દેતાં, તે જ શક્તિ અને લાગણીઓને બાલમાનસના વિકાસમાં જ સુંદર ઉપયોગ કરે છે. બાળકની ઇચ્છા બહુ ચપળ અને ચંકાર હોય છે. વળી, બાળક તેની આસપાસ વિશાળ જગત જોઈને તેમાં રહેલી સર્વ ચીજો જાણવા બહુજ ઉત્સાહ અતાવે છે. પણ બાળક ચાંજો અને તેના કામને જ ઝોળામે છે; શબ્દોને નથી જાણતું. બાળક નિદોષ પણ મનસ્વી છે. બાળકને કંઈ જાણવાનું, જોવાનું કે સાંભાળવાનું મન થાય, ત્યારે કહો કે અતાવો, તો બાળક અધું જ ગ્રહણ કરશે. પણ તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ કશું જ થઈ શકશે નહિ. આપણી પદ્ધતિથી શીખવા બાળક કદી તૈયાર નહિ થાય. બાળકને રમત પ્રિય હોય છે, અને તેથી રમતમાં જેટલું શીખાય તેટલું બાળક શીખે છે.

આમ છે તો બાળક સમક્ષ સાધનો મૂકવાં જોઈએ અને તેની આસપાસ કામનું સુંદર વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવું જોઈએ. બાળકમાં સંશોધન-શક્તિ રહેલી હોય છે તેથી નવા સાધનોનો ઉપયોગ વગેરે સંપૂર્ણ જાણવા તે ઇચ્છા અતાવે છે. પણ બાળક પોતાની જાતે જ અધું કરવા તૈયાર હોય છે. તેથી બાળકને માર્ગદર્શન કરવું, જૂલ પડે ત્યારે સીધે રસ્તે મૂકવું, પણ તેને અધું જ કહી ન દેવું. આમ શોધ કરીને કે શીખીને બાળકને અનહદ આનંદ થાય છે. આ આનંદ બાલમાનસને પૌષ્ટિક ખોરાક સમાન છે. આ રીતે, બાળકને દોરવામાં આપણી ધીરજની પણ કસોટી છે. બીજું, બાળક ઉપર વાતાવરણ એકદમ અસર કરે છે. ગદા વાતાવરણમાં બાળક ગંદુ બને છે; પવિત્ર વાતાવરણમાં બાળક પવિત્ર રહે છે. થોડી મહેનતે અને થોડા સમયમાં, વિકૃત માનસ થયા વિના બાળક પવિત્ર વાતાવરણમાં શીખે છે.

બાળકની કેળવણી ધરથી જ શરૂ થાય છે, અને બાળક શાળાએ જતું થાય તો પણ ધરની કેળવણી ચાલુ જ હોય છે. દૂકામાં, ધરની કેળવણી જન્મથી મરણ સુધી ચાલુ જ હોય છે. ધરની કેળવણી એટલે ધરના વાતાવરણની બાળક ઉપર અસર. તદુપરાંત, માતા, પિતા, મોટા ભાઈજીનેનું બાળક અનુકરણ કરે છે. આ ઉપરાંત, બાળકનો માનસિક વિકાર પણ ધરમાંથી જ શરૂ થાય છે. બાળકને બગાડનાર, બાળકના મન પર ખોટી છાપ પાડનાર બાળકના સ્વજનો જ છે.

સામાન્ય રીતે કુટુંબમાં માતા વત્સલ હોય છે, જ્યારે પિતા કડક સ્વભાવના હોય છે. બાળકના મન પર આની ખરાબ અસર થાય છે. ખાસ કરીને જ્યારે પિતા બાળક તરફ કડક અને છે, ત્યારે બાળક પિતા તરફ તિરસ્કાર અને ધિક્કારની દૃષ્ટિથી જુએ છે. અને તેની માતા જેવી વત્સલ સ્ત્રીપર આવો માણસ સ્વામિત્વ ધરાવે છે તેની તેને ધર્ષા થાય છે. બેશક, બાળક આ લાગણી વ્યક્ત કરી શકતું નથી, પણ તેથી તે દુઃખાયેલી રહે છે. બાળકના મનમાં બે પરસ્પર વિરોધી લાગણીઓનું ધર્ષણ થાય છે. પાલક તરીકે માન અને ભક્તિની લાગણી, અને જીવનગાર તરીકે ધિક્કારની લાગણી. એક વખત એક બાળકને અનાથાશ્રમ દેખાડવા લઈ જવામાં આવેલું. બાળકે પૂછ્યું: “ અનાથાશ્રમ એટલે શું ? ”

“ અનાથ બાળકોને રહેવાનું ધર. ”

“ અનાથ એટલે શું ? ” બાળકે ફરી પ્રશ્ન કર્યો.

“ જેને માતા કે પિતા ન હોય તે અનાથ બાળક કહેવાય. ”

“ તો તે પોતાની મરજી પ્રમાણે વર્તી શકે ? ” બાળકથી એકદમ પૂછાઈ ગયું. બાળક કેટલું પ્રેમ અને સ્વાતંત્ર્યપ્રિય હોય છે તેનો આ ઉપરથી રહેજો ખ્યાલ આવી શકશે. બાળકના પ્રિય સ્વાતંત્ર્ય ઉપર

ધા પડે ત્યારે તેને કેવો સંજ્ઞ આઘાત લાગતો હશે ? આવા બાળકની માનસિક વિકૃતિ એવા પ્રકારની થાય છે કે તે તેની ઉપરના દરજ્જાના સર્વને જીતી તરીકે જ ઓળખે છે. જે ઘરમાં સ્નેહ નથી, પ્રેમ નથી, મમતા નથી, લાગણી નથી, તે ઘરના બાળકો વિકૃત માનસવાળા જ બને છે.

માતાનો અતિશય પ્રેમ બીજા પ્રકારની વિકૃતિ લાવે છે. અનહદ પ્રેમથી માતા પોતે જ બાળકની સર્વ જરૂરિયાતો પૂરી પાડે છે. આથી બાળકને મહેનત નહિ કરવાની અને આળસુ થઈ પડી રહેવાની ટેવ પડે છે. ભવિષ્યમાં, તે સર્વ આત્મતામાં-વિચારમાં કે કાર્યમાં-પરાધીન રહેશે. સ્વતંત્ર વિચાર કે કાર્ય કરવાની શક્તિ તેનામાં કદી જાગશે જ નહિ.

માતાપિતા વચ્ચેનો કલહ બાલભાનસને અસ્થિર બનાવી મૂકે છે. જે માતાપિતા તરફ બાળક પ્રેમની લાગણીથી જીએ છે, તેમને પરસ્પર ક્રોધ કરતા, ગાળો ભાંડતા અને લડતા જીએ છે ત્યારે બાળક અતિશય ગભરાઈ રડી ઊઠે છે. ધરતી તેના પગ નીચેથી ખસી જતી લાગે છે. અને પ્રગતિના મૂળ કારણ સમાન શાંતિ અને સ્થિરતાની ભાવનાના મૂળ ખવાઈ જાય છે. પરિણામે, બાળકમાં ભય, વેદના, અને નિરાધાર-પણાની લાગણી જન્મે છે. આથી બાળક હિંમત અને શક્તિ ખોઈ બેસે છે. મોટી વયે પણ આ ત્રુટી દૂર કરવા બાળક અશક્ત જ રહે છે.

સ્નેહાળ ભાઈબહેનો વચ્ચે મોટું ધનારું બાળક પ્રેમની લાગણી કેળવે છે, અને કન્યાબાળાં ભાઈબહેનો વચ્ચે મોટું ધનારું બાળક વિકૃત માનસવાળું, કન્યાબાળું થાય છે. પોતાના વડકણા ભાઈબહેનો પ્રત્યે બાળક તિરસ્કારની લાગણી રાખે છે. અને પોતાની બધી શક્ય રીતે વેર લેવા પ્રયત્ન કરે છે. દીંગલીને પોતાનો વડકણો ભાઈ કે વડકણી બહેન માનીને તેના તરફ આંખો કાઢે છે, દાંતિયા કરે છે, અને મારે છે. વિકૃત માનસનાં આ લક્ષણ. આવાં બાળકો મોટાં થાય છે ત્યારે તેમનાથી મોટી વયના માણસો પ્રત્યે શરમાળ બીકણ અને કડવા સ્વભાવનાં થાય છે, અને તેમનાથી નાની વયના માણસો પ્રત્યે કડક, ક્રોધી અને દૂર થાય છે.

ઘણીવાર અને સમાનવયના બાળકો સમક્ષ અપમાનિત થવાથી બાળક આત્મલઘુતાની વિકૃત લાગણી અનુભવે છે. તદુપરાંત, પોતાનો કદ્મૂલો દેખાવ, શારીરિક ખોડ, ઓછી જીલ્ડિ, માતાપિતાની ગરીબી, પિતાની ખરાબ આચરુ વગેરે કારણોથી પણ બાળકમાં આત્મલઘુતાની વિકૃત લાગણી જન્મે છે. આણું બાળક પોતાના મિત્રો સાથે આનંદ લઈ શકતું નથી. તેનું મન બહુ શંકાશીલ રહે છે, અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય અનુભવી શકતું નથી.

આવા વિકૃત માનસવાળા બાળકો પોતાની દુખાચેલી ઈચ્છા પાર પાડવા પોતાની કલ્પનાસૃષ્ટિમાં વિહરે છે, અને તેમાં અનેક પ્રસંગો ઉપરિચિત કરી અપૂર્ણ ઈચ્છાઓ પૂર્ણ કરવા પ્રયાસ કરે છે. રાત્રે સ્વપ્નમાં પણ આ ક્રિયા ચાલુ જ રહે છે. આથી કોઈ બાળકનો કાર્યકો ઉકેલવો હોય તો તેના સ્વપ્નમાંનું વાચન અતિશય ઉપયોગી થઈ પડે છે. બેશક, એ સ્વપ્નમાંનું વાચન કોઈ દુરાળ માનસશાસ્ત્રી પાસે જ દર્શાવવું જોઈએ.

બાળકનું મન એટલું નાજુક હોય છે કે એક જ આઘાતજનક બનાવ તેનામાં અમુક વ્યક્તિ કે બનાવ પ્રત્યે અભાવની લાગણી પેદા કરાવે છે. માટે બાળકને આઘાત લાગે તેવું કંઈ બોલવું નહિ તેમજ આચરવું નહિ. ગમે તેવી આત્મતા હોય તોપણ બાળક ઉપર કદી, જાણતા કે અજાણતા ક્રોધ કરવો નહિ. ક્રોધ કરવાથી બાળક મન ચોરી લે છે; સ્પષ્ટ કહેતું નથી અને તેટલી બાળકમાં વિકૃતિ થવાની. બાળક પ્રત્યે જટલા પ્રેમથી વર્તેશું તેટલું તે બોળા દિલનું થઈ વાત કરશે અને આપણી કોઈપણ ત્રુટી નિભાવી લેશે.

બચાવી શકતો નથી. તો પછી તે ખીજા પ્રાણીઓને શી રીતે બચાવી શકવાનો હતો? મતલબ કે આત્માને પ્રથમ બરાબર ઓળખવો જોઈએ અને પછી જ દયા, અનુકંપા શક્ય થઈ શકે, અન્યથા નહિ. સાચો દયાળુ તે છે જે પોતાના આત્મા પ્રત્યે દયાળુ છે. પોતાના આત્માની દયા જેનામાં પ્રગટી નથી તેનામાં ખીજાઓ પ્રત્યે સાચો દયાભાવ પ્રગટવાનો જ નથી. સ્વદયા એટલે આત્મદયા હોય તો જ પરદયા થઈ શકે.

જૈન ધર્મમાં ચારિત્રધર્મ એટલે કે સાધુધર્મને પ્રધાનપદ આપ્યું છે. એ ચારિત્રધર્મ જ જૈન જગતનો પાયો છે. પાંચ મહાવ્રત, પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ એ તેર પદાર્થનું રૂઢી રીતે આરાધન કરવું એનું નામ ચારિત્રધર્મ છે. ધર્મનું આરાધન કરવાથી જ આત્માને વળગેલાં કર્મોની નિર્જરા થાય છે, આત્મા નિર્મળ થાય છે, આત્મા સર્વોગસંપૂર્ણ કર્મભંગ રહિત થાય છે અને મોક્ષ કે નિર્વાણપદને પામે છે. એવી જગતના ચારિત્રધર્મનું આરાધન કરવું એનું નામ જ આત્મચિંતન છે. એનું નામ જ આત્મમાં આત્માની શોધ કરવી એ છે. એનું નામજ આત્મ-સમાધિ છે. આત્મામાં રમણતા એજ ચારિત્રધર્મનું મુખ્ય લક્ષણ છે. ચારિત્ર ધર્મપાળવાથી જ આત્માનો અખંડ સાક્ષાત્કાર થાય છે આત્માનો અનુભવ થાય છે, કેવળ જ્ઞાન પ્રગટે છે અને સિદ્ધપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. ચારિત્રધર્મની આરાધનામાંજ પ્રભુપદની પ્રાપ્તિ સમાએલી છે.

જૈન ધર્મ જીવ અને કર્મનો અનાદિ કાળથી સંયોગ થયેલો માને છે તેને છૂટા કરવા એ જૈનત્વનું મુખ્ય કામ છે. સુકર્મ એ સોનાની જંજીર, કુકર્મ એ લોખંડની જંજીર છે. એ જંજીરોમાંથી કેમ અને કેવી રીતે મુક્ત થવું એ જૈનધર્મ બતાવે છે. જ્યારે જીવ એ પુણ્યપાપરૂપી જંજીરોમાંથી મુક્ત થાય છે ત્યારે તે સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ મોક્ષપદને પામે છે અને જન્મમરણના કળેશોમાંથી સહાયને માટે મુક્તિ મેળવે છે.

ધર્મના ચાર પ્રકાર ગણાવ્યા છે. સુપાત્રદાન, નિષ્કલંક ચારિત્ર, નિર્મળ તપ અને શુદ્ધ ભાવના ભાવવાથી જીવ ધર્મ કરે છે. આત્મા પોતે સમ્યગ્ જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન-સાચું જ્ઞાન અને સાચી શ્રદ્ધા-એટલે કે દેવ અરિહંત, ગુરુ નિર્ગ્રંથ અને કેવળી ભગવાને પ્રરૂપો તે ધર્મ સાચો-એ માન્યતામાં ધૃતિ અને પ્રવૃત્તિ રાખવાથી આત્મા પોતે ખરી ધનસંચય કરે છે, અને એ ધનપ્રાપ્તિ વડેજ જીવ જાંચી ગતિએ જાય છે. પરંતુ જૈનધર્મનું મૂળતત્ત્વ તે આજ્ઞા એટલે પ્રભુ મહાવીરે જે કરવાની આજ્ઞા આપી છે તેમાં જ ધર્મ સમાએલો છે એ માન્યતા જ ખરી અગત્યની છે. પ્રભુની સર્વજ્ઞતામાં વિશ્વાસ તથા તેમણે જણાવેલા સ્યાદ્વાદમાં માન્યતા જીવની પ્રગતિનું કારણ છે. આ પ્રમાણે આજ્ઞાને પ્રધાનપદ આપેલું છે. ॥ ઘાળાણ ધમ્મો ॥ એ સુત્રમાં જ જૈનધર્મની તાત્વિકતા સમાએલી છે.

ધર્મનીતિને માર્ગે આલવામાં જ આત્માનું શ્રેય છે. એ નીતિ બે પ્રકારની છે. સર્વવતી અને દેશવતી. સંપૂર્ણ અથવા સર્વવતી ધર્મનીતિ સાધુ મુનિરાજ જ કરી શકે, ખીજી નીતિ ગૃહસ્થ કરે એટલેકે સ્ત્રી અને પ્રમાણિકપણે પોતે સંસારમાં રહે. દયા ધર્મનું મૂળ ગણાય છે. પરંતુ જ્ઞાન વગર દયા સંભવે જ નહિ ॥ પદ્મ નાળ તલો દયા ॥ સાચું આત્મિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા વગર દયાની સમજણ પડે નહિ. ધર્મ અમૂલ્ય છે. તેની કિંમત પૈસામાં અંકાય નહિ. જૈનધર્મ એટલે ત્યાગની મીમાંસા, ત્યાગ અને વ્રત એ જ ધર્મનો સાર છે. કારણ કે જૈન ધર્મ એટલે અહિંસા. અહિંસા એટલે છબે કાથના જીવને અભયદાન. અભય એટલે દયા. જીવને મારે, મારી નાખે, દુઃખ દે કે અંતરાય નાખે તે હિંસા; તેમાંથી મનુષ્ય દૂર રહે તે દયા. પોતે ત્યાગવૃત્તિ વધારે તથા પોતાની જરૂરિયાતો ઘટાડે તે વ્રત. કાર્મ પણુ જીવ પ્રત્યે રનેહ, લાગણી ક્ષાય તે રાગ; ધિક્કાર, વૈર ક્રોધન થાય તે દેવ. એ બંને લાગણીમાંથી મુક્ત થાય તે

વીતરાગી, કે જે હંમેશા દરેક જીવનું આ સંસારરૂપી સમુદ્રમાંથી તરી જવું જ ઇચ્છે છે. સંપૂર્ણ ત્યાગવૃત્તિ એટલે વીતરાગીપણું અને ત્યારે જ મુક્તિ—મોક્ષ—કે જે જૈન ધર્મનો આદર્શ છે. આ જ છે જૈન ધર્મની તાર્કિકતા, તત્વજ્ઞાન કે ફીલ્સુફી.

આ પ્રમાણે જે જીવ જૈનત્વને બરાબર ઓળખે, સંસારની માથાર્થી ચેતે, આત્માનું પતન અટકાવી ઊંચે પ્રગતિ કરે, ચારિત્રની વિશુદ્ધિ પ્રગટાવે, સંસારની જંજીરમાંથી મુક્ત થાય, ભગવંતની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલે, સાચું જ્ઞાન મેળાવી વીતરાગી બને અને એને હંસ બનીને દૂધ અને પાણી, ધર્મ અને અધર્મને બરાબર સમજતો ધર્મ જાણે તો તેને સાચું જ્ઞાન-સમ્યક્ત્વ-અને જૈનત્વ મળ્યું કહેવાય અને તેને અસુખ જોવાનો પ્રસંગ આવે નહિ.

પુણ્ય-પાપની પ્રત્યક્ષ કળાતી લીલાઓને ધ્યાનમાં લઈ, જગતની વિચિત્રતા, સંસારની નિરસારતા અને વિવેકાની વિષમતા સમજી મોક્ષમળને દૂર કરવા ચતુર્નીલ થવું જોઈએ. આત્મકલ્યાણનો મહાન આદર્શ ધ્યાન પર લઈ જીવનની મંગળ સાધનાના સાચા માર્ગ પર પાતાના પ્રવાસ સદા વ્યવસ્થિત રીતે ચાલુ રાખવા જોઈએ, ધારે ધારે પણ સાચા માર્ગ ઉપર ગતિ કરતો ખાણી સીદાતો નથી અને કંમરો: આગળ વધતા જાય છે, છેવટે સાધ્યને પહેંચી વળે છે. સાધ્યને લક્ષમાં નહિ લીધેલા ધનુર્ધરની બાણ ફેંકવાની એટલા જેમ નિષ્ફળ જાય છે, તેમ સાધ્યને વિચરે ક્યાં વગર કોઈ પણ ક્રિયા ફળીજીત થતી નથી એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. મોક્ષ એ ખરું સાધ્ય, સાધ્ય કે ચૂલસ્ય દરેકે પાતાના દષ્ટિબિંદુ ઉપર સ્થાપિત કરવું જોઈએ. એ સાધ્યને સિદ્ધ કરી આપનાર માર્ગની શોધ કરવી જોઈએ. દુરાચલનો ત્યાગ કરી, ચુલાનુસંગી બની શાસ્ત્રોનો ગર્ભ તપાસવો જોઈએ, શુદ્ધ બિજાસુ થઈએ અને આત્મકલ્યાણની તીવ્ર ઉત્કંઠાથી અવસોક્તાં શાસ્ત્રોમાંથી મોક્ષ મેળવવાનો નિઃકલંક માર્ગ જાણી શકાય છે. જાણ્યા પછી ક્રિયામાં મૂકવાની જરૂર છે. ક્રિયા વગરનું જ્ઞાન ફલસાધક ધર્મ શકવું નથી એ વાત દરેક સમજી શકે છે. ખાણીમાં તરવાની ક્રિયા જાણ્યા છતાં પણ તે ક્રિયા કરવામાં ન આવે તો ખાણીમાં તરી શકાવું નથી; આટલું જ શાસ્ત્રકારો “સમ્યગ્જ્ઞાનક્રિયામ્યાં મોક્ષ:” એ સૂચવી, સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ક્રિયા એ બંનેનો યોગ થાય ત્યારે જ મોક્ષસાધન શક્ય થાય એમ પ્રરૂપે છે.

ગુજરાતની કેટલીક પ્રાચીન જિનમૂર્તિઓ

લેખક : સારાભાઈ મણિલાલ નવાખ

ભારતીય વિદ્યાલયન અંધેરીના “ ભારતીય વિદ્યા ” નામના ત્રૈમાસિક મુખપત્રના વર્ષ ૧ ના અંક ૨ માં પૃ. ૧૭૯ થી ૧૯૪ માં “ ગુજરાતની પ્રાચીનતમ જિનમૂર્તિઓ ” નામનો એક સચિત્ર લેખ મેં લખેલો પ્રસિદ્ધ થઈ ગયેલો છે. આ લેખ પ્રસિદ્ધ થયા પછી તાજેતરમાં જ અમદાવાદ શહેરમાં માંડવીની યોગમાં, નાગજીભુદરની યોગના જૈન દેશસરમાં મારા જોવામાં આવેલી વિક્રમના બારમા સૈકાની અને કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહૈમચંદ્ર સૂરિની વિદ્યામાનતાના સમયની તથા તેઓશ્રીની વિદ્યામાનતાના સમય પહેલાંની ધાતુની ત્રણ પ્રતિમાઓની જૈનમૂર્તિવિધાનશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં રસ લેનાર વિદ્વાનોને તથા જૈન બંધુઓને ઓગળાણ કરવાનું આ ટુંક લેખમાં મેં યોગ્ય ધારું છે. સમયના અભાવે આ અંકની સાથે આ ત્રણ મૂર્તિઓના ચિત્રો આપી શકાયા નથી.*

મૂળ ગભારામાં મૂળનાયક શ્રીસંભવનાથજીની જમણી બાજુએ આરસની ઓટલી ઉપર આ સંવત ૧૧૦૨ ની જિનમૂર્તિ ઓવેલી છે :

મૂર્તિ ૧ :—આ જિનમૂર્તિના પરિકરનો ધણોખરો ભાગ (ઉપરનો બધો ભાગ તથા ડાબી બાજુના ચામર ધરનારની આખી આકૃતિ) નાશ પામેલ છે. આ જિનમૂર્તિની નીચે કોઈ પણ જાતનું લંછન નહિ હોવાથી ઓવીશ તીર્થકરે પૈકીના કયા તીર્થકરની આ મૂર્તિ છે તે શોધી કાઢવું અશક્ય છે. આ જિનમૂર્તિના કાષ્ઠમાં ‘U’ આ જાતનું (હાલમાં વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓએ સ્વીકારેલું) તિલક સ્પષ્ટ દેખાય છે. મધ્યમાં પદ્માસનની એકે એકલી આ જિનમૂર્તિની મુખાકૃતિ બહુ જ સુંદર છે; મૂળ મૂર્તિની જમણી બાજુએ એક ચામર ધરનાર પરિચારકની ઊભી સુંદર આકૃતિ છે, પરિચારકના ડાબા હાથમાં ચામર પકડેલો છે અને તેનો જમણો હાથ પગ ઉપર ટેકવેલો છે.

પદ્માસનની નીચેના ભાગમાં જમણી બાજુએ બે હથવાળા ચક્ષરાજની સુંદર મૂર્તિ છે; અંબિકા ચક્ષિનીના જમણા હાથમાં આંખાની લૂખ સ્પષ્ટ દેખાય છે, તથા ડાબા હાથથી પકડેલું બાળક યોગા ઉપર બેસાડેલું છે; બાળકના શરીરનો ઉપરનો અડધો ભાગ ખંડિત થયેલો છે. પદ્માસનની નીચેના ભાગમાં નવપ્રહોની નાની નાની નવ આકૃતિઓ દ્રોતરેલી છે. એકંદરે આ સુંદર શિલ્પ જૈનાશ્રિત શિલ્પકલાના ખૂટતા અંકડાઓ મેળવવા માટે વધારે મહત્વનું છે. આ મૂર્તિના પાછળના ભાગમાં ત્રણ લીટીનો લેખ કોતરેલો છે, જે આ પ્રમાણે છે :—

(1) ब्रह्माण (ग) च्छे.....

(2) सिवैश्चेच्छ्रम कारयामास जैडी

(3) प्रियं विप्रये ॥ संवत् ११०२

ઉપરોક્ત ત્રણ લીટીના લેખ પરથી આ પ્રતિમા ક્ષણાણુ ગરુડીય કોઈ જૈન ગૃહસ્થે મોક્ષ મેળવવાની અભિલાષાર્થી સંવત ૧૧૦૨ માં બનાવરાવી.

મૂળ ગભારામાં ડાબી બાજુની આરસની ઓટલી ઉપર આ સંવત ૧૧૯૨ ની શ્રીપાર્શ્વનાથજીની મૂર્તિ આવેલી છે.

* આ ત્રણે મૂર્તિઓના ચિત્રો માટે “ જૈન સત્ય પ્રકાશ ” માસિકના દીપોત્સવી અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ “ બારમા સૈકા પહેલાંની પ્રાચીન ધાતુપ્રતિમાઓ ” નામના આર લેખની સાથેનાં છપાએલાં ચિત્રો જુઓ.

મૂર્તિ ૨:—આ જિનમૂર્તિના મુખારવિદનો ભાગ તથા પરિકરની બધી આકૃતિઓ ધણી ધસાર્ધ ગએલી છે. મૂળ મૂર્તિના મસ્તકના ઉપર ભાગમાં સાત ફણાઓ દેખાઈ આવે છે; અને તેથી આ મૂર્તિ શ્રીપાર્શ્વનાથજીની છે એમ સાબિત થાય છે. શ્રીપાર્શ્વનાથજીની બંને બાજુ એકેક આમર ધરનાર પરિચારકની આકૃતિ છે, તથા પદ્માસનની નીચેના ભાગમાં જન્મણી બાજુએ એ હાથવાળા યક્ષરાજની તથા ડાબી બાજુએ એ હાથવાળી અંબિકા યક્ષિણીની આકૃતિ શિલ્પીએ રજૂ કરેલી છે, આ બંને આકૃતિઓ પણ ધસાર્ધ ગએલી છે. આ મૂર્તિની પાછળના ભાગમાં પરિકર પર ફરતો કાતરેલો લેખ છે, જેનો ધણો ખરો ભાગ વાંચી શકાય છે. જે આ પ્રમાણે છે:—

સં. ૧૧૧૨.....કાશહદગચ્છે શ્રીસિંહલભાર્યા.....માર્યયા સોહણ્યા કારિતા

ઉપરોક્ત લેખ પરથી આ પ્રતિમા કાશહદગચ્છના આવક શ્રીસિંહલની સ્ત્રી [ના પુત્ર.....ની] સ્ત્રી સોહણિએ કરાવેલી છે, એમ સાબિત થાય છે.

નાગજીભૂદરની પોળના જ દેરાસરના મેડા ઉપરના ગભારામાં મૂળનાથક શ્રીધર્મનાથજીની જન્મણી બાજુની આરસની ઓટલી પર અગિયારમા સૈકાની શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની મૂર્તિ આવેલી છે.

મૂર્તિ ૩:—શ્રીઋષભદેવ. આ મૂર્તિનું શિલ્પ પણ સુંદર છે. મધ્યમાં જિનમૂર્તિના મસ્તક પર યોગીની માફક વાળના છ ગુચ્ચળાં શિલ્પી એ સુંદર રીતે કાતરેલાં છે. જૈનોના ઓવીશ તીર્થંકરો પૈકીના પ્રથમ તીર્થંકર શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની પ્રાચીન મૂર્તિઓ પૈકીની ધણી ખરી મૂર્તિઓના બંને ખલા પર વાળની લટો કાતરેલી મળી આવે છે (જુઓ ભારતીય વિદ્યા વર્ષ ૧, અંક ૨ ના પૃષ્ઠ ૧૮૫ની સામેનાં ચિત્ર નંબર ૬ અને ૭ તથા તે જ અંકના પૃષ્ઠ ૧૮૦ ની સામેનું ચિત્ર નંબર ૨ અને પૃષ્ઠ ૧૯૧ ની સામેનું ચિત્ર નંબર ૮) વળી કોઈકે દાખલામાં પ્રતિમાના મસ્તકની પાછળના ભાગમાં પણ વાળ કાતરેલા મળી આવે છે (જુઓ હવે પછી પ્રસિદ્ધ થનાર “ભારતનાં જૈન તીર્થો અને તેમનું શિલ્પ સ્થાપત્ય” નામના ગ્રંથમાં ચિત્ર નંબર ૪૧) પરંતુ મારા આજ્ઞાધીનાં નિરીક્ષણ દરમ્યાન મસ્તક પર વાળની લટોના ગુચ્ચળાવાળી શ્રીઋષભદેવ પ્રભુની પ્રતિમા જોવામાં આવી નથી, તેટલી આ પ્રતિમાની ખાસ વિશિષ્ટતા છે. શ્રીઋષભદેવ પ્રભુની મૂર્તિઓમાં વાળની લટો મળી આવે છે, તેનાં કારણે હું મારા “ભારતીય વિદ્યા”ના ઉપરોક્ત લેખમાં દર્શાવી ગએલો છું, તેથી તેના ઉલ્લેખો અહીંયાં ફરી આપવા યોગ્ય લાગતા નથી.

આ મૂર્તિના પરિકરના પાછળના ભાગમાં કેટલાક અક્ષરો કાતરેલા છે, જેમાંનો મોટો ભાગ કાટથી દબાએલો હોવાથી સ્પષ્ટ વાંચી શકાયો નથી; પરંતુ તેની લિપિ લખવાની રીતથી અભ્યાસીઓને જણાઈ આવે તેમ છે કે આ મૂર્તિ અગિયારમાં સૈકા પછીની તો નથીજ.

આ વિષયમાં વધારે જાણવાની ઇચ્છવાળા જિજ્ઞાસુઓને તાજેતરમાં પ્રસિદ્ધ થએલ ‘જૈન સત્યપ્રકાશ’ માસિકના દીપોત્સવી અંકમાંના “આરમા સૈકા પહેલાંની પ્રાચીન ધાતુપ્રતિમાઓ” નામનો મારો સચિત્ર લેખ તથા ટુંક વખતમાં મારા તરફથી પ્રસિદ્ધ થનાર “ભારતનાં જૈન તીર્થો અને તેમનું શિલ્પસ્થાપત્ય” ભાગ ૧ લો જોઈ જવા મારી ભલામણ છે.

મારા આ ટુંકા લેખથી જૈનમૂર્તિવિદ્યાનશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને તથા જૈન શિલ્પકળામાં રસ લેનાર રસજોને અને મારા જૈન બંધુઓને પોતાના પૂર્વજોએ સંધરેલ મૂર્તિવિદ્યાનના અભ્યાસ તથા તેના સંરક્ષણ તરફ થોડી પણ દોરવણી મળશે તો મારા આ લેખ લખવાનો પ્રયાસ હું સફળ માનીશ.

સિદ્ધસારસ્વતાચાર્ય અમરચંદ્ર સૂરિ

(એક સ્વાધ્યાય)

લેખક : કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવે

ઉપક્રમ

સંસ્કૃત પ્રાકૃત સાહિત્યના વિકાસમાં, ભારતીય અન્ય પ્રતિભા મુકાબલે, ગુજરાતે પણ સુંદર ફાળો નોંધાવ્યો છે. તેટલું જ નહીં પણ ખીબા પ્રતિભામાં નહીં રચાયેલા, એવા અભિનવ ગ્રંથો ગુજરાતે ભારત-માતાના ચરણે સ્પર્શ કર્યા છે. માધનું શિશુપાલવધ, અને ભટ્ટીનું ભટ્ટીકાવ્ય, હરિભદ્રસૂરિની સમશાસ્ત્રિકથા અને સિદ્ધર્ષિનું ઉપમિતિભવપ્રપંચકથાનક, અને તેવા ખીબા અનેક ગ્રંથો ગુજરાતે સાધેલ ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્ય વિકાસનો પરિચય કરાવે છે. પણ આ બધા કરતાં ગુજરાતને વધુ પ્રતિષ્ઠા અને ગૌરવ અપાવનાર ગુજરાતની અસ્મિતામાં વધારો કરનારા, આચાર્ય હેમચંદ્રે રચેલ વ્યાકરણ, કાશ, ઇંદ, અલંકાર, યોગશાસ્ત્ર અને કથાસાહિત્યના અપૂર્વ ગ્રંથો છે. જેની કીર્તિ અને સુવાસ ગુજરાતમાં જ નહીં પણ સમસ્ત ભારતમાં ફેલાઈ છે. આ સિવાય પણ ખીબા અનેક ગ્રંથો, બ્રાહ્મણ અને જૈન વિદ્વાનોએ રચ્યા છે, જેની નોંધ માત્ર લેતાં કેટલાંયે પાનાં ભરી શકાય તેમ છે.

ગુજરાતની સાહિત્યિક અસ્મિતા ફેલાવવામાં અનેક વિદ્વાનો અને કવિઓનો હાથ હતો. તેમાં જૈન સાહિત્યસ્વામીઓનો નાનોસૂતો ફાળો નથી. બ્રાહ્મણ વિદ્વાનોની માફક જૈન પંડિતો પણ અનેક યજ્ઞ ગયા છે, જેમણે સંસ્કૃત, પ્રાકૃતના ભવ્ય ગ્રંથો લખી, ગુજરાતની જ નહીં પણ સમસ્ત ભારતવર્ષની અપૂર્વ સેવા બજાવી છે. તેવા પંડિતપ્રવર સર્વશ્રેષ્ઠ સાહિત્યકારોમાંથી, એક મહાન્ વિદ્વાન કવિવર્યનો પરિચય, આપની સમક્ષ રજૂ કરવાનો અહીં પ્રયત્ન છે.

ગુજરાતની સાહિત્યપ્રિયતા

કવિ ખીલકણે ગુજરાતને ભલે અસંસ્કૃત માન્યું, પણ સોલંકીયુગની ઇતિહાસગ્રાથાઓ વિચારતાં, દસમા સૈકાર્થી ચૌદમા સૈકાના અંતસુધી શ્રીની સાથે સરસ્વતીનો સુમેળ ગુજરાતભરમાં પ્રસર્યો હોવાનું માલમ પડે છે. બીમની વિદ્વત્સભા ભોજ જેવા સરસ્વતીપુત્રને પણ આકર્ષેલી, કર્ણ અને સિદ્ધરાજની વિદ્વત્-સભાની ખ્યાતિ સાંભળી દેશ વિદેશથી પંડિતો પાટણમાં આવતા. રાજકાર્ય ઉપરાંત રાજસભામાં સાહિત્ય-વિનોદ, અને વાદ્યચોંચા ચાલતી. અવંતિના સાહિત્ય ભંડારથી, ગુર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજને પણ પોતાના આંગણે સ્ત્રોતરિવની સરસ્વતીની સાથે, વાગ્વાદિની શારદાને મૃતિમંત કરવાની પ્રેરણા થઈ. હેમચંદ્ર જેવા ધીર, ગંભીર, અને સર્વશાસ્ત્રના પારંગત વિદ્વાને તે સ્વપ્ન સિદ્ધ કરી ખતાવતાં, ગુજરાતને પોતાનું સ્વતંત્ર વ્યાકરણ, કાશ, અલંકાર, ઇંદશાસ્ત્ર વગેરેના ગ્રંથો ભેટ ધર્યાં. સિદ્ધરાજની વિદ્વત્સભામાં વિદ્વાન પંડિતો બેસતા, જ્યાં સામાન્ય પંડિતોનો પ્રવેશ પણ દુર્લભ હતો. કુમારપાળનો રાજ્યકાળ પણ સાહિત્ય દષ્ટિએ ઊતરતો ન હતો. ત્યાર પછીના સમયમાં સોલંકીઓની વીરશ્રી ઓસરતાં, અજયપાળ અને ભીમદેવના શાસનકાળમાં, સાહિત્યનો પ્રવાહ સહેજ મોળો લાગે છે. પણ વસ્તુપાળની વિદ્વતા, તેનું આશ્રિત કવિમંડળ, અને વિસલદેવની રાજસભાનાં ઐતિહાસિક વર્ણનો વિચારતાં, સિદ્ધરાજ ને કુમારપાળની માફક વીરધવળ અને વીસલદેવના કાળમાં, સરસ્વતીનો પ્રવાહ અરખલિત વહેતો હતો એમ જણાય છે.

વીસળદેવની રાજસભા, એટલે સમર્થ વિદ્વાનોની વિદ્વત્સભા. આમાંથી ગ્રંથસર્જન કરે તેવી અદ્ભુત શક્તિ ધરાવનાર સોમેશ્વર જેવા કવિઓ તેમાં વિરાજતા હતા. આ સિવાય હરિહર, નાનાક, અરિસિદ્ધ અને

અમરચંદ્ર સૂરિ જેવા પ્રકાંડ પંડિતોને વસ્તુપાલ અને વીસગદ્દેવે બહુમાનપુરસ્કર આમંત્ર્યા હતા. આ બંધા વિદ્વાનો એ વિદ્વતાપ્રચુર તથા લખી ગુજરાતને અપ્રતીમ ગૌરવ બક્ષ્યું છે. તેવા સમર્થ વિદ્વાનો પૈકી, કવિરાજ અમરચંદ્ર સૂરિનો સામાન્ય પરિચય આપની સમક્ષ રજુ કરવાનો અહીં વિચાર છે.

જીવનચર્યા

આ મહાપુરુષની જીવનકથા વ્યવસ્થિત રીતે, તેમના જન્મકાળથી કાલધર્મ કરી ગયા ત્યાં સુધીની, સીલસીલાબંધ કાઈ અંધમાંથી મળતી નથી. પરંતુ કેટલાક અબંધાત્મક ત્રથો, અને ઈતર પુસ્તકોમાંથી તેમના જીવન માટે થોડી ઘણી વિગતો પ્રાપ્ત થાય છે. આવા ત્રથોમાં અબંધકોશ, અબંધચિંતામણિ વિવેકવિલાસ, ઉપદેશ તરંગિણી વ. મુખ્ય છે. આ સિવાય રંભામંજરીનાટિકા, હમ્મીરમહાકાવ્ય અને તેમના રચેલા ત્રથોની પ્રશસ્તિઓમાંથી પણ કેટલીક વિગતો મળે છે.

અણહીલપુર પાટણથી ઉત્તરે, આઠ માઉ દૂર વાયડ નામક (ગામ) મહારથાન આવેલું છે. આ ગામ મધ્યકાળમાં મોટું શહેર હતું. ત્યાં બ્રાહ્મણો અને જૈનોની સારી એવી વસ્તી હતી, એમ પદ્માનંદપ્રશસ્તિમાં કરેલ વર્ણન ઉપરથી જણાય છે.^૧ આજે તો તે એક નાનું, ઠાકરડાઓની મુખ્ય વસ્તીવાળું ગામડું છે. પૂર્વ-કાળમાં તે મોટું શહેર હશે, એમ તેની પરિસ્થિતિ ઉપરથી દેખાય છે. ત્યાં જૈનમંદિરો હતાં, અને જૈનોની વસ્તી પ્રાચીનકાળમાં ખૂબ હતી. આ મહારથાનમાં જીવદેવ સૂરિ નામક આચાર્ય હતા, જેઓ પરકાયા પ્રવેશ જેવી યૌગિક વિદ્યાના પારંગત હતા. અર્થાત્ યોગમાર્ગમાં તેઓ પ્રવૃત્ત હતા. તેમના શિષ્ય જિનદત્ત સૂરિ થયા, જેઓ વિદ્વાન હતા, તેટલું જ નહીં પણ ધર્મશાસ્ત્રના સારા વિચારક હતા. તેમણે અનેક ત્રથો લખ્યા છે.^૨ આ જ મહર્ષિ આપણા ચરિત્રનાયક અમરચંદ્ર સૂરિના ગુરુ હતા.

અમરચંદ્રના પૂર્વાશ્રમની હકીકત હજી સુધી મળી નથી, તેમ જ તેમણે કેટલી ઉમરે દીક્ષા ધારણ કરી તે પણ જાણવામાં આવ્યું નથી. ફક્ત એટલું જ માલમ પડે છે કે, જિનદત્ત સૂરિ તેમના ગુરુ હતા, એટલે તેમને જિનદત્ત સૂરિ પાસેથી દીક્ષાગ્રહણ કરી હશે એમ સમજાય છે. પણ જીવનને ઉચ્ચમાર્ગે લઈ જવાના પ્રયત્નોમાં, તેમને કવિવર અરિસિહની સારી એવી મદદ હશે એમ લાગે છે. સારસ્વત મંત્ર અમરચંદ્રે અરિસિહ પાસેથી લીધો હતો, અને કોષ્ઠાગારિક પદ્મ મંત્રોના વિશાળ મહાલયમાં, એકવીસ દિવસસુધી તેમને તે મંત્રનું પુરસ્કરણ કરી મંત્રને સિદ્ધ કર્યો હતો. ચતુર્વિંશતિ અબંધમાં તે માટે જણાવ્યું છે કે, પુરસ્કરણગૃહોમકાર્યના અંતે ભગવતી સરસ્વતીએ પ્રયક્ષ થઈ વર આપ્યો કે “ત્વં સિદ્ધકર્મિર્ભવ” ત્યારથી અમરચંદ્રના હૃદયમાં અદ્ભુત શક્તિનો સંચાર થયો, અને ધીમેધીમે તેમણે વિદ્વાનોને પણ મુગ્ધ બનાવે તેવા, કાવ્ય, છંદ, અલંકાર અને કથાસાહિત્યના અભિનવ ત્રથો લખી, પોતાની વિદ્વતાને જનસમાજના ઉપયોગ માટે વહેલી કરી.

તેમણે પોતાની વિદ્વતાને એક જ સંપ્રદાય પુરતી અનામત નહીં રાખતાં, સર્વ કોઈને ઉપયુક્ત થાય તેવા વિવિધ વિષયોના ગહન ત્રથો લખી, પોતાના જ્ઞાનનો લાભ દરેક માટે ખુલ્લો રાખ્યો હતો.

૧ શ્રીમદ્વાયરનામ્નિ સારસુક્તશ્રીધામ્નિ પુણ્યે મહા-
સ્થાને માનિનિ દાનમાનસરસાઃ શ્રી વાપરીયા દ્વીજાઃ ॥
સોમસ્તોમસમુલ્ક્યમુમનિવદૈર્મોલ્કિય માલ્લવયા
માસુર્થાં વગિજો જિનાર્ચનવનોવદ્મૂપમૂત્તૈઃ ॥ ૧ ॥

પદ્માનંદમહાત્મ્ય, સર્ગ ૨૧.

૨ શ્રી વિવેકવિલાસાથૈ-ચંદ્રવંશૈઃ સદ્ગણસઃ ॥
હતમોદતમોઘારિ કૌરિવ રવેર્જગત્ ॥ ૧૭ ॥

પદ્માનંદમહાત્મ્ય, સર્ગ ૨૧.

કૈનીકૃપાળોઝ્મરઃ આવી પ્રસિદ્ધ ઉકિત તેમના માટે વિદ્વાન કવિવરોએ વારંવાર વાપરી છે. તેમને વેણીકૃપાણુનું બિરદ આપવામાં આવ્યું હતું. જેમ દીપિકા કાલિદાસ, અને ઘંટા માધનાં બિરદો, કાલિદાસ અને માધ માટે હતાં, તેમ અમરચંદ્ર માટે ઉપરોક્ત બિરદ વપરાયું. બાલભારતના આદિપર્વમાં, પ્રજાત વર્ણનની અંદર તેમણે “વેણી-અંબોડા, કૃપાણુ, તરવાર”=અંબોડાકૃપી તરવારવાળો કામદેવ સાથે, રૂપકયુક્ત અલંકારિક રીતે સરખામણી કરતાં, વિદ્વાનોએ તેમને આ બિરદ આપ્યું હતું.^૧ હર્મીરમલા-કાવ્યમાં પણ તેમના માટે આ બીરદ વપરાયું છે.^૨

રાજસન્માનિત કવિ અમરચંદ્ર સૂરિ

તેમની સુંદર શ્લેષાત્મક કાવ્યચાતુરી, અને અગાધ વિદ્વાતાથી આકર્ષાઈ, રાજ વીસલદેવે પોતાના પ્રધાન વર્ધજીને મોકલી, તેમને આમંત્ર્યા હતા. રાજસભામાં પધારતાં જ રાજ્યે સામા જઈ તેમનું સુંદર સ્વાગત કર્યું, અને સન્માનપુરઃસર આસન ઉપર બેસાયાં. કવિરાજ અમરચંદ્ર ખૂરિએ પણ તેના સ્વાગતનો યોગ્ય જવાબ વાળતાં, વીસલદેવ નૃપેન્દ્ર, અને તેની વિદ્વાવિલાસી ભાવનાનું અદ્ભુત વર્ણન કરતાં, રાજ અને રાજસભાને ખૂબ આનંદ થયો.

વીસલનૃપને વિદ્વાનોનો વાણિવલાસ ખૂબ પ્રિય હતો. તેથી તેની સૂચના થતાં નાનાક પંડિતે “ગીતં ન ગાયતિતરાં યુવતિર્નિજાણુ” આ ચરણથી સમસ્યા પૂરવાનું આહવાન કર્યું. આથી તુરતજ તે માટેની સમસ્યાપૂર્તિ કરતાં અમરચંદ્રે કહ્યું કે—

શ્રુત્વા ખનેર્મંચુરતાં સહસાવતીળ મૂઝી મૃગે વિગતલાંછન એવ ચન્દ્રઃ

માગાન્ મરીચવદનસ્ય તુલ્યમતીવ ગીતં ન ગાયતિતરાં યુવતિર્નિજાણુ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ. “હું ગાઈશ તો આ ચંદ્રમાનો મૃગ તે સાંભળવા નીચે ઊતરી આવશે અને આમ મૃગ-લાંછનથી મુક્ત થઈને ચન્દ્ર મારા મુખની બરોબરી કરી શકશે તેથી એ સ્ત્રી રાત્રે ગાતી નથી.”

આવી ૧૦૮ સમસ્યાઓ સોમેશ્વરાદિ કવિઓ તરફથી પૂછવામાં આવતાં તેમણે તેની અલંકારિક રીતે પૂર્નિઓ કરી આપી હતી. આથી પ્રસન્ન થઈ વીસલદેવે તેમને કવિ સાર્વભૌમ તરીકે જાહેર કર્યાં હતા.

અરિસિહનો વીસલદેવની રાજસભામાં પ્રવેશ, અમરચંદ્ર સૂરિને જ આભારી છે. પ્રબંધકાર અરિસિહ અમરચંદ્ર સૂરિના કલાશુર હોવાનું નોંધે છે, પણ તે વાતમાં વધુ વિશ્વાસ મૂકવા જેટલું વળન નથી. કારણ તેવો કોઈપણ ઉલ્લેખ તેમણે અંથપ્રશસ્તિઓમાં, કે પોતાના અંથનું વર્ણન કરતાં સ્વશુરના નિર્દેશમાં, તેમનું નામ નોંધ્યું નથી. કદાચ બને વચ્ચે સારો પ્રેમ હશે, બને એક બીજાને પરસ્પર મદદ કરતા હશે. તેમણે જ અરિસિહનો પરિચય વીસલદેવને કરાવ્યો હતો, જેથી તે વિદ્વાવિલાસી નૃપતિએ તેમને શાસ્ત્ર

૧ દશમપદનવિલોહહોલ્લરવેગિદમ્મા—

દયમદયમનહો વિશ્વવિશ્વજેતા ॥

મવપરિભવકોપયક્તવાગઃ કૃપાળઃ—

અર્મનિવ દિવસારૌ બ્યક્તશક્તિર્વ્યનત્કિ ॥ ૬ ॥

બાલભારત આદીપર્વ, સર્ગ ૨૨

૨ વાણીનામપિદેક્તા સ્વયમ્સૌ સ્વ્યાતા કુમ્મરી તત્તઃ ।

પ્રાપ્યો મદ્માક્તાં સ્પુરન્તિ સરતાઃ વાચાં વિલસાદ્ભુવન્ ॥

કુક્કોભઃ સુદૃતિચ્છિત્ત્રિયચ્ચો હર્ષઃ સ વાત્સ્યાવનો ।

મદ્માક્ત મવરી મદ્મત્તવરી કૈનીકૃપાળોઝ્મરઃ ॥ ૩૨ ॥

બાંધી આપ્યું હતું. આથી સમગ્રય છે કે, કવિવર અમરચંદ્ર સૂરિતું, વીસલદેવ પાસે વગ્નદાર વ્યક્તિત્વ ગણાતું તેમાં શક નથી.

સમયાનુકૂળ શબ્દપ્રયોગોથી, સામા મનુષ્યનું મનરંજન કરવાની અભ્ય કળા, આ મહાપુરુષે સાધ્ય કરી હતી. રત્નમંદિર ગણી ઉપદેશતરંગિણીમાં તેવો એક પ્રસંગ ટાંકતાં કહે છે કે, એક વખત અમરચંદ્ર સૂરિ સભાસભક્ષ વ્યાખ્યાન આપતા હતા, ત્યારે તેમણે પ્રસંગોપાત જ્વલિત્ત્વવારે સંસારે સારં સારંગલોચના એ શ્લોકાર્થ સભાસભક્ષ ઉચ્ચાર્યો. ત્યાગીસાધુના મુખમાંથી આતું શ્રુંગારિક વાક્ય નીકળતાં, ત્યાં વંદન માટે આવેલ વસ્તુપાલ મહામાત્યને પણ આશ્ચર્ય સાથે ખેદ થયો. પરંતુ સામા મનુષ્યના ભાવ ઉપરથી તેનું હૃદય વાંચી લેનાર આ મહાનુભાવે તેનો ઉત્તરાર્થ બોલતાં કહ્યું કે ચત્ક્રીપ્રમથા એવે વસ્તુપાલ ! મથાદ્વાઃ આવા અદ્ભુત અને પોતાને લાગુ પડતા ઉત્તરાર્થથી, વસ્તુપાલની શંકા દૂર થઈ. તેટલું જ નહીં પણ જે પૂર્વાર્થથી તેણે સાધુપુરુષમાં શ્રુંગારિક ભાવના કદપી હતી, તેનો નાશ થયો.

જીવનકાળ

અમરચંદ્ર માટે કોઈપણ ગ્રંથમાંથી તેમના જન્મ સમયની નોંધ મળતી નથી. તેથી તેમના જીવનકાળ માટે અમુક વર્ષોનો ગાળો કદપવામાં આવ્યો છે. તેમના જીવનની બીજી નાની નાની વિગતોને છોડી દેઈએ તો પણ, તે મહારાજ વીસલદેવના પ્રીતિપાત્ર કવિવર હતા, તે વસ્તુને વિચારતાં અમરચંદ્ર વિસલદેવના સમકાલીન હોવાનું નિશ્ચિત થાય છે. વીસલદેવનો રાજ્યકાલ લાંબો છે. તેની શરૂઆતની કારકિર્દીમાં પાટણનો મંડલેશ્વર હતો. લગભગ સંવત ૧૨૯૪ થી સં. ૧૩૦૨ સુધી તે મંડલેશ્વર જ હતો, પણ ત્રિભુવનપાલના મરણ પછી ગુજરાતની ગાદી ખાલી પડતાં, વિસલદેવ ગુર્જર મહારાજ્યનો મહારાજાધિરાજ બન્યો હતો. તેણે સં. ૧૩૧૮ સુધી રાજ્ય કર્યું હોવાનું ઐતિહાસિક રીતે માનવામાં આવે છે. કારણ સં. ૧૩૧૭ ના તેના મંડલેશ્વર સામંતસિંહે આપેલ દાન-પત્રથી, તેનું અસ્તિત્વ તે કાળ સુધી હોવાનું જાહેર થાય છે.^૧ ત્યાર પછીના વેરાવળના સં. ૧૩૨૦ ના હરસિદ્ધમાતાના મંદિરવાળા લેખમાં, અર્જુનદેવનું નામ છે.^૨ એટલે સં. ૧૩૧૭ પછી, અને સં ૧૩૨૦ પહેલાં અર્જુનદેવ ગાદીએ આવ્યો હતો; અર્થાત્ તે ગાળામાં વીસલદેવ દિવંગત થયો હતો, અથવા તો ત્રિપુરાંતક પ્રશસ્તિ પ્રમાણે અર્જુનદેવને રાજ્યાફઠ બનાવી, નિવૃત્ત થયો હતો તેમાં શક નહીં.^૩

અમરચંદ્રે વસ્તુપાલ માટે કોઈ સ્વતંત્ર ગ્રંથ લખ્યો નથી, પણ અરિસિદ્ધના સુકૃતસંકીર્તનમાં દરેક સર્ગના પ્રાંતભાગે પાંચ પાંચ શ્લોકો તેના બનાવેલા મુકયા છે. આથી વસ્તુપાલના સમયમાં આ મહાકવિ પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાન મનાતા હતા એમ માલમ પડે છે. તેમણે પદ્ય મંત્રીની પ્રાર્થનાથી, પદ્માનંદ મહાકાવ્ય રચ્યું હતું, જેની પ્રાચીનપ્રત સં. ૧૨૭૭ માં લખાયેલી. ખંભાતના લંકારમાં વિદ્યમાન છે.^૪ આ કાવ્યના લેખન સમયે, કવિવરની ઉંમર વીસ વર્ષની માનીએ તો, તેમનો જન્મકાળ સં. ૧૨૫૦-૫૫ માં આવે છે. આ સં. ૧૨૫૦ થી, સં. ૧૩૧૮ સુધી એટલે આ શકે ૬૦-૬૫ વર્ષ સુધીનો તેમનો જીવનકાલ નિશ્ચિત થાય છે.

શ્રી. હીરાલાલ ર. કાપડીઆએ પદ્માનંદ મહાકાવ્યની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવનામાં, સં. ૧૩૫૦ નો સારંગદેવના રાજ્યકાળમાં લખાયેલો, આશુ ઉપરની વિમળવિસહીનો શિલાલેખ રજૂ કર્યો છે. આ લેખનો લખા-

૧ ગુજરાતનો અધિકારીન રાજપૂત ઇતિહાસ, પા. ૪૦૩

૨ ઇલિયન એન્ટીકવેરી ૧૧, પ. ૨૪૧.

૩ પ્રાચીન લેખમાલા લેખક ૪૦, ૦૩૦. ૯.

૪ પીટરસેનનો શિપોર્ટ, પા. ૫૮.

ગઠન બનાવી દેવામાં આવે છે અને અર્ધચુવાની અભ્યાસ અને નિરૂપયોગી પરીક્ષાઓ પાછળ વેડફાઈ જાય છે. નથી ઉભય આવડતો કે પેટનો ખાડો પૂરાય; સ્વમાનથી નથી ચારિત્ર્ય બંધાતું કે સમાજ કે ગામના જૂતા ચીલામાંથી છૂટાય; નથી સમાજની શૃંખલાઓ તોડવાનું જાન આવતું કે નથી દેશ માટેની ધગશ કેળવાતી. આવા યુવાન યુવતીઓ કુટુંબને ઉપયોગી થતાં નથી અને દેશને પણ ભારરૂપ થાય છે. હતાશ થયેલો નથી મજૂરી કરી શકતો કે નથી તેને માટે ધંધો રહ્યો. મરવા માટે જીવતો ભવાટવીમાં ભમે છે.

મારું આથી એમ નથી કહેવું કે આ સંસ્થાની મદદથી પાસ થયેલા યુવકો રખડી જાય છે, માત્ર સામાન્ય અસર આ કેળવણીની શી થઈ છે તે જોતાં આવી સંસ્થાઓ વિચાર કરી કેળવણીનું દષ્ટિબિન્દુ સુધારવામાં પોતાના અનુભવથી મદદ કરે.

જે વિદ્યાર્થીઓ આટલી હોશથી સંસ્થામાંથી મદદ મેળવીને પણ અભ્યાસ કરવાની ઈચ્છા ધરાવે છે તે વિદ્યાર્થીઓની તમન્ના જરૂર ધણી હોવી જોઈએ. સંસ્થાની દોરવણીથી ડાકટરો થયા હોય તે પોતાના ગામમાં અથવા ખીજા નાના ગામમાં જઈ ત્યાંનું આરોગ્ય સુધારે અને પોતાની કમાણી ઉપરાંત થોડો વખત પોતાનાં ભાઈબહેનો માટે આપે તો જરૂર આ સંસ્થાનું ઝણુ ફેંજું ગણાય. આ દેશના ખોરાક, દવા, જીવનતત્ત્વો પરદેશી ભૂમિના વિચારો પર છેલ્લી પા સદીથી રચાતાં જાય છે, તે આ દેશને અનુરૂપ કરે તો આરોગ્ય અને સંપત્તિ બંને વધે.

વકીલો, ઈજનેરો, ઇલેક્ટ્રીશિયનોનું પણ તેમજ છે અને જેઓ અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા ગયા હોય તેની ફરજ તો ધણી મોટી છે. માણસને જન્મ્યા પછી અન્ન અને પછી વસ્ત્રની જરૂરિયાત અનિવાર્ય છે અને એ માટે નાણાંની વહેંચણી કઈ રીતે સરખી થાય તેની ગૂંચ તેઓ ઉકેલી શકે. એકાદ એવો વિદ્યાર્થી દેશ પરદેશની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરી “માણસ માત્ર ખાઈ પહેરી શકે પછીજ સંપત્તિનો સંચય કરી શકે” એ સૂત્રને આધારે નવું અર્થશાસ્ત્ર રચી શકે તો કેટલું સદ્ભાગ્ય કહેવાય !

આ ઉપરાંત મોટામાં મોટો પ્રશ્ન તો વ્યાપાર ઉદ્યોગનો છે. હાલમાં ધણાં ધંધાઓ પાયમાલ થઈ ગયા. નવી શોધોને લીધે ઝવેરાત જેવા કિંમતી ધંધાઓ નુકસાનીમાં આવી પડ્યા છે તો તેને રથાને લોકો માટે નવા ઉદ્યોગો તો જોઈએ જ ને ? આપણી સામે આજે દેશનો મહાન અર્થશાસ્ત્રી ઊભા છે જેણે મનુષ્યજીવન રાક્ષસી યંત્રોમાં કેવું પિસાઈ રહ્યું છે તે ખુદલું પાટી સમજવી દીધું છે અને ગૃહઉદ્યોગોનું જીવનમાં અને ખાસ કરીને ગ્રામ્યજીવનમાં સ્થાન ઊભું કરવા માંહ્યું છે. સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓ તેવા ખીજા અનેક ઉદ્યોગોને સજીવન કરવા માટે મદદ કરવા, research કરવા અને માણસ માત્રને ધંધો મળે (પૈસા જ માત્ર નહિ) એવું આખું જીવન ઊભું કરવામાં મદદરૂપ થાય, નવી પ્રણાલિકા શોધવામાં ફળીભૂત થાય દેશને આપ્તા કરવામાં પોતાનો ફાળો આપે તો કેટલું સરસ !

આ વિચારો લખવાની પ્રેરણા આ સંસ્થાના ઉદ્દેશો અને સખાગ કાર્યશક્તિથી જ થઈ છે. આવી સંસ્થાના અધિકારી પૂર્વકાળની સંસ્કૃતિના સમયના મહાધિપતિઓની જેમ સંસ્થામાં રહેતા વિદ્યાર્થીઓની શુદ્ધિ, શક્તિ પ્રમાણે કેળવણીમાં દોરવનાર થઈ શકે. તેના ભવિષ્યના માર્ગદર્શક પણ તે જ થઈ શકે અને કુટુંબ અને દેશ તરફની ફરજનું પણ તેજ જાન કરાવી શકે. આને માટે બહુ ઉચ્ચ કક્ષાના માનવીની આવા જવાબદાર સ્થાન પર નિમણૂક કરવી જોઈએ અને જરૂર થતી જ હશે એમ સંસ્થાના વિકાસ પરથી માનું છું. માત્ર આદર્શ રાખીને જ આવા અધિકારીઓ કામ કરે તો વિદ્યાર્થીઓનો વિકાસ ધણો થાય.

આ સંસ્થા અનેક સંસ્થાઓને પ્રેરણા આપનારી, દોરવનારી, તેમને અરિતવમાં લાવનારી થાય અને દુનિયાના એક અગ્રગણ્ય ગણ્યતા મુખર્થ શહેરમાં તક્ષશિલા સજીવન કરી નાલન્દા જેવી ઐતિહાસિક યુનિવર્સિટીઓ ઊભી કરવાનું માન મેળવે એજ શુભેચ્છા.

ગાલિપ્રદાન : એક કલા

લેખક : જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે, એમ. એ.

વ્યવહારોપયોગી કે લલિત કલાઓમાં ગાલિપ્રદાનને સ્થાન કલાકોવિદોએ નથી આપ્યું એ બહુ નવાઇભર્યું છે. અથવા એમ પણ હોય કે એ તો સૌ કાઈ જાણે છે, એમાં કહેવાનું જ શું છે, એમ ધારીને એની ગણના કરાવવી જરૂરની નહિ ધારી હોય. એ ગમે તે હોય, પણ ઉપયુક્ત તેમજ લલિત બન્ને પ્રકારની કલાઓમાં ગાલિપ્રદાનની કલાનું સ્થાન મોખરે છે.

એ એક જ એવી કલા છે, જેને લલિત કલા પણ ગણી શકાય અને વ્યવહારમાં પણ જે ઉપયુક્ત થઈ પડે. કાવ્ય, સંગીત, ચિત્ર કે શિલ્પની પેઠે એ કલામાં લાલિત્ય સધાય છે છતાં વ્યવહાર જીવનમાં એ નિરૂપયોગી નથી. ખરી રીતે જેતાં એના સિવાય જીવનનો વ્યવહાર ચાલી શકે એમ જ નથી.

અત્યારે ઉચ્ચ પ્રકારની કલાઓ કેવળ વિદ્વદ્ભોગ્ય રહી છે, સામાન્ય જનસમૂહ એનાથી વંચિત રહ્યો છે એવી ફરિયાદ કરવામાં આવે છે. સાહિત્યકારો ને ચિત્રકારો પોતપોતાની કલાકૃતિ વડે ભલે ક્ષીર્ણ પ્રાપ્ત કરતા હશે પણ એથી કોશ હાંકનારા ને ખીડી વાળનારાઓને કશો ફાયદો નથી. આપણાં સર્વ કાર્ય સમાજની દૃષ્ટિએ થવાં જોઈએ. જે કલાકૃતિનો આસ્વાદ પ્રબળવર્ગનો મોટો ભાગ લઈ શકતો નથી, ખેડૂત, કારીગર ને દલિત વર્ગ જેનો ઉપયોગ કરી શકતો નથી તે વ્યર્થ પરિશ્રમ માત્ર છે એમ આજે અનેક વિચારકો કહી રહ્યા છે.

ગાલિપ્રદાનની કલા એ આમાં એક માત્ર અપવાદ છે. ખરેખરા અર્થમાં એ કલા છે. કોશ હાંકનાર કોશ હાંકતા હાંકતા ગાલિપ્રદાન વડે શબ્દકોશને સમૃદ્ધ કરે છે. શાક વેચના પરતાગિયાર્થી માંડી વિદ્વાતાભર્યાં ચર્ચાપત્રો લખનારા વિદ્વાનો એજ કલાનો આશ્રય શોધે છે. બાણુ સોની ને બર્નાર્ડ શે આ કલામાં પારંગત થયા એક સરખો યત્ન કરે છે. દિક્કાલના બંધન એને નડતાં નથી. ધર્મના અન્તરાય એનો અવરોધ કરતા નથી. જ્ઞાન કે અજ્ઞાન એને અટકાવી શકતાં નથી.

દુનિયાની કાષ્ટપિણુ ભાષાનો ભંડોળ એના સિવાય વધી શકે એમ નથી. જાતજાતના અર્થ સૂચવનારાં વિશેષણો ગાળ દેવાની વૃત્તિમાંથી જન્મ્યાં છે એ સ્પષ્ટ છે. કાષ્ટને ગાળ દેવા બેરતીએ છીએ ત્યારે ભાષાનો પ્રવાહ એની મેળે અરખલિત રીતે વહેવા માંડે છે. ખીજે કાઈ ભાવ દર્શાવવો હોય છે ત્યારે યોગ્ય શબ્દો શોધ્યા જડતા નથી. પ્રેમ, માન કે ભક્તિ જેવા ભાવનું દર્શન કરાવતાં કેટલીયે વાર મૌનનો આશ્રય લેવો પડે છે. પરંતુ ભાષા પર ઓછામાં ઓછો કાબૂ હોય એવો માણસ પણ જ્યારે ગાળ દેવા માંડે છે ત્યારે એને મૂંઝવણ શાય છે તે શબ્દો શોધવાની નહિ, પણ ક્યો શબ્દ છોડી દેવો તે વિષેની. પાંચ સાત વર્ષ સુધી તો આ માણસ મૂંગો નહિ થાય એમ સાંભળનારાઓને લાગે છે અને એ મૂંગો થાય છે તે પણ શબ્દોને અભાવે નહિ, પરંતુ કંઈ બેસી જવાને કારણે. રસ્તે જતા નિરક્ષર જેવા જણાતા કાઈ મનુષ્યને તમે એકાએક ધાપો મારી જુઓ, એના કંઈમાંથી સરસ્વતીની અરખલિત ધારા વહી તમને નવઝાવી નાખશે.

જ્ઞાનની પેઠે ગાળ પણ વાપરવાથી વધે છે. દુનિયામાં સૌથી સારામાં સારો પાક એનો જ નીપજે છે. એને ખાતરની જરૂર નથી. એને પાણીની આવશ્યકતા નથી. આંખાની પેઠે એને કૃષ્ણતાં પણ વાર નથી લાગતી. એક ગાળ વાવી કે એમાંથી હજાર ગાળ તરતજ ઉત્પન્ન થવાની. પૈસા પૈસા મેળવી આપે છે, અથવા દીવા દીવાને ચેતાવે છે તેમ એક ગાળ અનેક ગાળને ઉત્પન્ન કરી શકે છે.

જૂત, ભવિષ્ય ને વર્તમાન ત્રણેને એ માપે છે. જૂતકાળની ઇકેતર પેઠી સુધી એ પ્રવાસ કરે છે. ગાળ દેનાર માણસ જ્ઞેને ગાળ દેવાની હોય છે તેનાં વડવાઓની ખબર લઈ નાંખે છે. એટલુંજ નહિ, પણ એના સન્તાનોનાં સન્તાનોને પણ એ સંભારે છે.

દ્રામની ટિકિટની પેઠે એ માત્ર 'લેનારને જ ખપતી' નથી. દેનાર તેમજ લેનાર બંનેને એ કામ લાગે છે. શિખામણની પેઠે એ આપવી ગમે છે, લેવી ગમતી નથી. પરંતુ શિખામણ તો લેનાર કે દેનાર કોઈના ખપમાં આવતી નથી, ત્યારે આ તો બંનેને માટે કાર્યસાધક નીવડે છે. સામાન્ય રીતે દેનાર કરતાં લેનાર પર એની અસર વધારે થતી હોય એમ જણાય છે. પણ ધણી વાર તો એમાં લેનાર દેનાર બંને છે ને દેનાર લેનાર બંની જાય છે. શાહુકાર ને દેવાદાર જેવા બેદ એમાં લાંબો વખત રહેતા નથી. ધન આદિના વિષયમાં દાન કરવું એ જ આહારણેતરે માટે વિહિત છે, માત્ર આહારણેતરે જ દાન આપવાનો તેમજ લેવાનો એમ અધિકારબેદ છે. પણ ગાલિપ્રદાનના વિષયમાં તો સૌને દાન આપવાનો જેટલો અધિકાર છે તેટલોજ લેવાનો પણ છે. જેણે કોઈ પણ દિવસ કોઈને પણ ગાળ નહિ દીધી હોય અથવા કોઈની પણ ગાળ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે સાંભળી નહિ હોય એવો એકે મનુષ્ય દુનિયામાં નહિ હોય.

જૂતકાળનો જે ભવ્ય વારસો આપણને મળ્યો છે તે જ્ઞે આપણે કોઈ પણ વિષયમાં સાચવી રાખ્યો હોય—માત્ર સાચવી રાખ્યો નહિ, પણ વધાર્યો પણ હોય—તો તે ગાલિપ્રદાનના વિષયમાં જ. આપણે દેશ ખોલ્યો, વેશ ખોલ્યો, પૈસો ખોલ્યો; શરીરે પાંગળાં બન્યાં, વિદ્યા ને શાસ્ત્રથી વંચિત થયાં, એ બધું ખરું; પરંતુ આપણા પૂર્વજો કરતાં ગાલિપ્રદાનની કલા આપણે વધારે વિશાળ, વધારે જાડી ને વધારે સ્વચ્છ બનાવી છે એની કોઈથી ના પાડી શકાય એમ નથી. અસલ ન્યાત મળતી તે વેળા જે ગાળોની આપ લે થતી તે કરતાં વધારે સુન્દર, વધારે સંખ્યામાં ને વધારે શિષ્ટ ને વધારે કલામય રીતે ધારાસભાઓમાં, સુંદરણી માટેની સભાઓમાં, મેળાવડાઓમાં ને વર્તમાનપત્રોમાં ગાલિપ્રદાનનો ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે એ વિષે મતબંદનો સંભવ નથી. જેમ જીવનને પોષે એવાં સાધનો શોધવા કરતાં જીવનનો વિનાશ કરે એવાં સાધનો શોધવામાં આપણે વધારે ને અચૂક પ્રગતિ કરી છે, તે જ રીતે સ્નેહ, આદર આદિ ભાવના સુકામલ શબ્દો કરતાં દ્વેષ ને તિરસ્કારથી પ્રેરાએલો ગાલિપ્રદાનના કહોર શબ્દો વડે આપણે શબ્દકોશ દિવસે દિવસે વધારે ને વધારે સમૃદ્ધ થતો જાય છે. ગુજરાતી ભાષામાં ગાળોનો હોશ રચવો હોય તો એ કામ એટલું મુશ્કેલ છે કે સાહિત્ય પરિષદ જેવી સંસ્થા, ખીજી અનેક સંસ્થાઓના સહકાર વડે, એ કામ પચાસ વર્ષે પણ પૂરું કરી શકે કે કેમ એ સંદેહાસ્પદ છે. એવો કોશ રચનાર પોતેજ, કોશનું કામ કરતાં કરતાં થાકી જઈને નવીન ગાળો બનાવતો થઈ જાય ને એ રીતે પોતાનું કામ મુશ્કેલ બનાવી મૂકે એવો સંભવ છે.

અને ગાળ દેવી એ કોઈ રીતે ખોટું નથી. દોહડાણાઓ ગમે તે કહ્યે પણ મનુષ્યના હૃદયમાં જન્મથી જ કે તે કરતાં યે પહેલાંથી લડાઈની વૃત્તિ છે તેનો પ્રતિકાર ગાળ દીધા વિના થઈ શકતો નથી. દયાવેલી વૃત્તિ વિકૃત સ્વરૂપ લઈને મનુષ્યને પરુથી યે અધમ બનાવી મૂકે છે, એમ માનસશાસ્ત્રીઓએ સિદ્ધ કર્યું છે. ગાળ દીધાથી ઓછાંમાં ઓછી હાનિએ મનુષ્ય પોતાની યુયુત્સાને સંતોષી શકે છે. કોઈને જીતવો એ અશક્ય છે. કોઈ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે સામા માણસને મારી નાખવા કે મારવા કરતાં તેને કૃત ગાળ દેવાથી બહુ જ ઓછું નુકસાન થાય છે, એ વિષે તો કોઈને પણ સંદેહ ન હોઈ શકે. તેમજ કોઈને દયાવી રાખી પોતે ગાંડા થઈ જવા કરતાં સામા માણસને પંદર વીસ ગાળ દઈને એ વૃત્તિને માર્ગ આપવો એ વધારે શ્રેયસ્કર છે એ પણ સહેજે સમજાય એવું છે.

અને આપણા દેશમાં તો ગાલિપ્રદાન સિવાય ખીજે માર્ગે ઇષ્ટ હોય તોયે, લેવાય એમ નથી. આપણી પાસે શસ્ત્રાસ્ત્ર નથી. સમરાંગણમાં જઈને લડવાનો આપણને અભ્યાસ નથી. એ સ્થિતિમાં

આપણામાં રહેલી વીરરસની ભાવનાને વાણી સિવાય ખીજે માર્ગ નથી. ગાલિપ્રદાન પણ આપણે છોડી દહએ તો શીંગડાં ઊતારી લીધેલા બળદ જેવી આપણી રિથિતિ થાય. આથી જ વ્યક્તિ સામે, સમાજ સામે, ધર્મ સામે, અધર્મ સામે, અન્યાય સામે, આપણામાં કેટલીક વાર પુરુષ પ્રકાપ ઉભારાઈ આવે છે ત્યારે ભાષણ, લેખ, ચર્ચાપત્રાદિ દ્વારા ગાલિપ્રદાનનો ઉપયોગ કરી આપણે સંતુષ્ટ થઈએ છીએ.

અને ગાલિપ્રદાન હંમેશાં દ્રેપમૂલક જ હોય છે એમ પણ નથી. પ્રેમની યે ગણા હોય છે. સરસ્વતીનો સમર્થ સેવક કાલિદાસ સરસ્વતીને અહં રંઢે, અહં રંઢે કરીને સંબોધે છે, તેની પાછળ સરસ્વતી પ્રેમેનો એનો પ્રેમ જ છૂપાયો છે. પ્રેમીઓનાં પ્રભુચકલહમાં પણ ગાલિપ્રદાનનો આશ્રય લેવાય છે, માતા શિશુને લાડથી ગાળા દઈનાંખે છે અને ઘણી વાર આપણે પોતાની જાતને પણ ગાળા દઈને આદરભરતિને વ્યક્ત કરીએ છીએ.

પરંતુ આ બધા છતાં કલા લેખે ગાલિપ્રદાનની ઉપાસના કરનારા ઓછા છે. એ કલા છે, અને કાવ્યની પેઠે વ્યજના એનું પ્રાણપ્રદ તત્ત્વ છે એ હજી ઘણાને શીખવાનું આકી છે. સીધેરીથી ગાળા દઈ દેવાથી હૈયાને નીરાંત થાય છે, એ ખરું, પણ એથી એનું કલાતત્ત્વ મારું જાય છે. કેટલાક માત્ર ટેવને લીધે જ, એનો પ્રયોગ કર્યે જાય છે. કોઈ કહે કે તમે ગાળા બહુ બોલો તો ને અસે નબાઈ લાગે ને જવાવમાં જણાવે, “હું સસરો ગાળા બહુ બોલું છું એમ કયા—એ તમને કહ્યું? જે એમ કહેતો હોય તેને—” તમે અહીં છાપી ન શકાય એવા એણે ઉચ્ચારેલા શબ્દો તરફ એનું ધ્યાન ખેંચી કહ્યું કે “જુઓ હમણાં જ તમે ગાળા બોલ્યા” તો જરા વિચારમાં પડી જઈ એ કહેશે, “હવે જે ગાળા બોલે તેને—” આવા નિરુદ્દેશ ગાલિપ્રદાનને કલાકૃતિ તરીકે ગણી શકાય નહિ.

સાહિત્ય અને કલા ઉદ્દેશપ્રદાન હોવાં જોઈએ કે નહિ એ વિષે ચર્ચા કરવી નકામી છે. પરંતુ ગાલિપ્રદાન પાછળ કોઈ ઉદ્દેશ રહ્યો ન હોય તો એનું કલાતત્ત્વ સચવાતું નથી, એ ખરું છે. એનું કારણ એટલું જ છે કે સાહિત્યની અન્ય કૃતિઓની પેઠે એનો જન્મ ચિત્તના સંક્ષોભમાંથી થાય છે. અને સામાજી અસર કરવા ખાતર એનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. ખીજી કલાની પેઠે લોકોત્તર આનંદ કદાચ એ નહિ આપી શકતી હોય, પણ એમાં વાંક કલાકારનો નથી, ભોક્તાનો છે. ગાલિપ્રદાન પણ કલાનો વિષય છે ને એનો ઉદ્દેશ સર્જક તેમજ ભોક્તા બંનેને લોકોત્તર આનંદ આપવાનો છે, એટલું જ બધા સમજી જાય તો પછી અવનિમાં સ્વર્ગે ઊતર્યાં વિના ન રહે. અને કદાચ ન ઊતરે તો સ્વર્ગને સંતોષ ને સુખનો અનુભવ તો આપણે કરી શકીએ.

* * *

એક જણાએ વળી મને ભાંડણકલા વિષે પુછાવ્યું છે કે એ કેટલી પ્રાચીન છે, ક્યારથી શરૂ થઈ ને ક્યારે એનો અંત આવશે? એ કેટલી પ્રાચીન છે તે તો રામાયણ વાંચનાર સૌને ખબર છે. ધોળાધોળા એ રીતે અમર થઈ ગયાં. અને વધુમાં એનો ઉપયોગ તો એ કે જે ભાંડણકલા ન હોય તો દુનિયાના બે અદ્વિતીય ગ્રંથો પણ ન હોય—વાલ્મીકી રામાયણ ને ‘ઉત્તર-રામચરિત.’ એટલે દરેક સારા લેખકે એ અદ્વિતીય ગ્રંથ લખવા હોય તો ભાંડણકલા વિષે કંઈકે તો જાણી લેવું ધરે. ઋષિત કુમ્ભચંદ્રમાં દેવસૂરિ-અસમર્થો વ્રજ વર્ષ વરુણવર્ષિણિ—એમ કહીને કલહના સામર્થ્યનો સ્વીકાર કરે છે. ખીજું કંઈ ન આવડે એને પણ ભાંડણકલા તો આવડે જ. ને એ એટલી રહેલી છતાં, જે એ વાપરે, એ મહાન ગણાય એવી એની ખૂબી છે.

જુઓને, હિટલરે કહ્યું કે અંગ્રેજો આ જામતે એવી વાતે બહાદુરીથી લડવાના છે—કે એક પણ ફ્રેંચ બંચો છવતો ન જાય ! એણે આ ભાંડણકલા વાપરી અને ટૂંક અંગ્રેજોએ લસકર ન મોકલ્યું ? હવે એ ખીજી ભાંડણકલા વાપરી શકે કે તમને—ફ્રેંચોને મહદ કરવા અંગ્રેજો કેમ આન્યા ? કારણ કે મારી સુરંગો જોઈને મારે-ત્યાં આવે તેમ નથી, એટલે તમારે ત્યાં આન્યા. હવે એ તમારી છેલ્લી રૌદી ખૂટશે ત્યાં સુધી પહચા રહેશે—મૌલ્ય કે તેમને ત્યાં ખાવા નથી !

આવી રીતે આ ભાંડણકલા મારકતે મારે મારો તે સિદ્ધ કરી શકે. એમાં તમે વસ્તુ સિદ્ધ કરી શકો છો—ને છતાં તે સિદ્ધ કરવા મારે તમારે કોઈ વસ્તુનો ખપ પડતો નથી એ એની ખૂબી છે. —‘ખુબકેતુ’—

નોંધપાથી અહીં કરાવે છે—

પત્રકારના જીવનમાં ડોકિયું

લેખક: શ્રી. “સંત્રી”.

૧૫ મી મે, ૧૯૩૮
રાતના નવ.

દિનચર્યા લખવા તો એટલો છું, પરંતુ તેમાં દિલ ચોટતું નથી. એમાં એનો વાંક પણ શો? અત્યારે કોંગ્રેસી પ્રધાન મંડળોની હુંક તલે નિરક્ષરતા-નિવારણની લડત ધમધોકાર ચાલી રહી છે. વિદ્યાર્થીસિંધો તરફથી પણ આમત્રવાસો, ત્રિભશાળાઓ વગેરેના થનગનતા કાર્યક્રમો યોજાયા છે. અને એટલે “કંઈકે કંઈ, કંઈકે કંઈ” નો ઊડો ઊડો ખટકો અનુભવતા ઘણાબધા યુવક-યુવતીઓને ખેસવા માટે મનફાવતી ડાળ સાંપડી ગઈ છે. એ પણ મારા મનગમતા ક્ષેત્રમાં પેસવા પ્રયત્ન કર્યો. ગુજરાતના આગળ પડતા ને અંગાર વેરતા દૈનિક વર્તમાનપત્રના શ્રી. “ય” અને ગઝનવીને સારો સંબંધ છે. એમના પત્રમાં બિનવેતને મને તાલીમ મળે તેવો પ્રબંધ કરવાની ગઝનવીએ “ય” ને ભલામણ કરી. શ્રી. “ય” એ તેનો ખંધો જવાબ વાળ્યો :

“પત્રકારિત્વમાં પડવા એમણે શું કામ તલપાપડ બનવું જોઈએ? ધન કે કીર્તિ કે માવાની એમની મુરદ હોય તો તે નિષ્કળ જવાની છે. ને જે જનતાની સેવા જ કરવી હોય તો ખીજા ક્યાં આજ ક્ષેત્રો છે? યુવાનો માટે તો નિરક્ષરતા નિવારણની પ્રચંડ લડત અત્યારે ચાલી રહી છે. એમાં જ જોડાઈ જાય તે ઈષ્ટ છે.....”

સાંભાળીને મને થયું, “કપાળ તમારું. તમેજ ડબ્બે પુરાયા ઢોરની જેમ પત્રકારિત્વમાં ધૂસી ગયા છો, ત્યારે પછી રાષ્ટ્રીય રાજકારણનું અમલ પાંતે પત્રકાર બનવા તલસતા યુવાન લોહીની નાડ પરખવાનું તમારું તે શું ગભું?”

* * * *

૮ મી નવેમ્બર, ૧૯૩૬
રાતના સપ્તાહ.

હમણાં હમણાં તાલકું તેજ કરવા માંજું છે કે શું? પરંતુ કદાચ આગલી શરઆત જ ખોટી નહોતી? પત્રકારિત્વને સીધી approach કરવાને બદલે, કેટલાક રાજદારી નેતાઓએ અને પત્રકારોએ કર્યું છે તેમ રાજકારણદારા જ પત્રકારિત્વમાં પેસવાનો મારે પ્રયત્ન કરવો જોઈતા હતો. વિદ્યાર્થીઓના રાજકારણમાં અંપલાવ્યું તો અપિલ હિંદ વિદ્યાર્થી ફેડરેશનના મુખ્યપત્ર “Students’ Call” માં સ્વતંત્ર ક્ષેત્ર મળ્યું. સાથેસાથે ઉદ્દામ કાર્યકરો અને પત્રકારોનો સંસર્ગ પણ થયો. મારા લખાણો માટે, “હિંદુસ્તાન-પ્રભમિત્ર” માં મર્યાદિત સ્થાન તો સર પણ થઈ ચૂક્યું છે.

અત્યારે જે કોઈ દેવી રિઝાઇને મને કહે. “માગ, માગ,” તો હું માથું, માત્ર એટલુંજ કે, “ભલા થઈને આ કૂચ અટકી ન પડે એટલું જોતા રહેજો!”

* * * *

૧૨ મી માર્ચ, ૧૯૪૦

સાંબના સાકારાત.

હા.....શ! અભિનંદન! હવે તો ઠેકાણું પડી ગયો. પણ તોય, આ દાંત વડે ખીલા ખેંચવાના પ્રયત્નોમાં લહેર તો પડી! પણ હવે એ બધું પતી ગયું. આજે શ્રી. “૨” ની મહેનતથી બધું સાંગોપાંગ ઊતરી ગયું. ગુજરાતની કલા, સંસ્કારિતા અને વિચારકતાની ત્રિવિધ મૂર્તિના પ્રતિનિધિ ગણાતા..... પત્રમાં હું ગોઠવાઈ ગયો. આંગણીના વેદે ગણી શકાય તેવા ગુજરાતના અભ્યાસી પત્રકારોમાં તેના તંત્રીનું સ્થાન મોખરે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યનો તેમણે પ્રખર અભ્યાસ કર્યો છે. “સમાજશાસ્ત્રી”ના તખ્તલુસ તળે લખાએલી તેમની લેખમાળાએ ગુજરાતના વિચારકોને અને સંકેડે આદર્શબેલા યુવાન-યુવતીઓને આકર્ષ્યાં હતા. અને માનસશાસ્ત્ર, જાતીયવિજ્ઞાન અને રાજનીતિ તથા માર્કસવાદના તો તેઓ અચ્છ અભ્યાસક ગણાય છે. તેમણે સહાનુભૂતિપૂર્વક બધી ગોઠવણ કરી આપી. રાત્રે સૂવાનું પણ પ્રેસ ઉપરની કલમમાંજ ઠરું. “૨” એ પથારી-પાગરણ લાવવાની સૂચના મને આપી, પરંતુ “નીચે સૂવાની મને ટેવ છે, એટલે હરકત નહિ” એવો જવાબ મેં વાળી દીધો. તેમણે પણ હસતાં હસતાં કહ્યું, “ઓહો! ત્યારે તો સરસ. પાથરવા માટે રફ કાગળો લઈને, આપણા આ લાંબા ઓપીસટોબલ પર સુઈ રહેજો. જ્યારેસિંહને કહેજો એટલે ટેબલ પરથી બધું ખસેડી લેશે. ને ઓઢવાનું અહીં શાંતિ પાસેથી માગી લેજો.”

*

*

*

*

૧૪ મી માર્ચ, ૧૯૪૦

સવારના સાકારાત.

કાલે માણી છંદગીની પહેલી સોહાગ રાત!—પત્ની સાથે શયનગૃહમાં નહિ, પરંતુ કલમ ને કાગળ સાથે પ્રેસમાં! ઓપીસનું આખુંથે વાતાવરણ કેટલું ખાઓખીચ ને ભરચક લાગતું હતું! જિંદગીમાં યુવાનને ખાલીખમતા જ સાલે છેને! અને એટલે તો તે જિંદગીમાં ભરચકતાને જાંખે છે. એક ખીલે બંધાઇને ખેસી રહેવાનું યુવાનને જાગ્યેજ ગોઠતું હશે.

શ્રી. “૨” એ પહેલવહેલો “યુ. પી.”નો તાર મને આપ્યો. એમણે તો વિગતવાર સમજ પાડીને આખી રૂપરેખા દોરી આપી. પ્રથમ હું “યુ. પી.” અને “એ. પી.”ના તાર પર હાથ અજમાવું. હાથ ખેસી ગયો લાગે એટલે રટના તાર કરવા. ને પછી પત્રિકા-પુસ્તિકાઓની સ્વીકાર-નોંધ લખતાં મારે જાણી લેવાનું. આટલી મજલ કાખા પછી મારે સભા-સરઘસો વિ. જાહેર કાર્યક્રમોનું રિપોર્ટિંગ હાથ ધરવાનું. એ પછી હું “Free-Lance Reporting” develop કરીશ. તેના પર હથેટી ખેસી ગયા પછી Dispatches ઘડવાની તાલીમ લેવી. અને છેવટે પ્રેસમાં જઈને “પેઇજ બંધાવતાં” શીખી લેવાનું.

આજે રાત્રે તો મેં ચાર પાંચ તારો જ કર્યા. સવા એ વાગ્યે રટના Tele-printer પર છેલ્લો તાર જોઈ લીધા પછી અમે કાગળ-કલમને સુવાડી દીધાં. પોણા ત્રણ વાગ્યે મૂક ઉપર આવ્યાં. તંત્રીએ તેના પર હરકત લખી આખા એટલે અમે સૂવા ગિડ્યાં.

શાંતિના આગ્રહથી મેં તેની ચટાઈ ઉપર જ ગુઠાવ્યું. કલમના રૂમનો દિમાગ કાઈ ધર્મશાળાને જાગે તેવો હતો. ખૂણે ખાંચરે ને આડેઅવળે, દાબડાઓ, ટંકડીઓ અને પથારીના વીંટા પડ્યા છે. બધા સૂત છે, પણ જાણે કે વિચિત્ર અંગલંગનો પોઝ આપતાં આપતાં! !

બંધવા પ્રયત્નો ખૂબ કર્યાં પરંતુ બંધ શાની આવે? નીચે પ્રેસ ધમધમી રહ્યું હતું ને ઉપર માંકડનો મારો ઝીલવાનો હતો. વચ્ચે વચ્ચે ખીયાં સાથે આંખો ફોડીને બંધને શરણે ગએલા કંપોઝીટરોના બક-

વાદના શબ્દો પણ કાને અથડાતા હતા. અને કામદારોની અવરજવરના કારણે બત્તીની ઉધાડબંધ તો સતત ચાલુ જ હતી.

*

*

*

*

૧૫ મી માર્ચ, ૧૯૪૦

રાતના સાહાનવ

રટરના તારો પર હાથ ખેસી ગયો છે એટલું જ નહિ પરંતુ રિપોર્ટીંગ પણ શરૂ કરી દીધું છે. ગઈ કાલે એક વિરલ તક ઝડપી લીધી. મજૂરનેતાઓની ધરપકડો અને વિગ્રહની મોંઘવારીથી ઉકળી ઊઠેલા મજૂરોના પ્રતિનિધિઓ સેંકડોની સંખ્યામાં અ. લિ. ટ્રે. યુ. ડોમેસ્ટના ખાસ સંમેલનમાં ઊતરી પડ્યા હતા. તંત્રીએ મારી શક્તિનો કયાસ કાઢતા હોય તેમ મીટ માંડતાં પૂછ્યું, “હિંમત છે? કરી શકશો?”

મેં પુલકિત બનીને જવાબ દીધો. “હા. હા.”

“ઉપડો.”

“જઈ છું.”

દોઢ તો વાગી ચુક્યો હતો. અને અઢી વાગે ખુલ્લી બેઠક શરૂ થવાની હતી. પડદા પાછળની મંત્રણાઓ તો વહેલી સવારથી શરૂ થઈ ગઈ હતી. પેડ ને પેન્સીલ લઈને હું બસમાં ફૂદી પડ્યો.

એક ઉડતી નજરે જ સંમેલનમાં ઉછળતી ઉત્સાહની હોળોમાં જબજબિયાં કરવાનું મન થઈ જાય તેવું હતું. હિંદના પીઠ મજૂરનેતા શ્રી. એન. એમ. જોષીથી માંડીને કોઈ ચર્મોલોગના મંજૂરમંડળ, કોઈ ઝાડુવાળા મંડળ અને કોઈ ધાણીના મજૂરમંડળના અદના પ્રતિનિધિઓ સુધાં અહીં જમા થયા હતા. એ લોકો યુનિયન ભાષણકારો નહોતા પરંતુ દમબદમ ધગશીલા હતા. બંગાળે તો એક મોટી ટુકડી મોકલી હતી. અધિવેશનના પ્રમુખ ડૉ. સુરેશચંદ્ર એનરજી, મૃણાલકાન્તિ ખોઝ (ઉપતંત્રી, અ. બજાર પત્રિકા) આફતાબઅલી (હિંદી નાવિકમંડળના મહામંત્રી) ડૉ. ચારુચંદ્ર એનરજી, જૂબેન્દ્ર સન્યાલ વ. મુખ્ય હતા. શરીરે સુકલકડી, પરંતુ અહોરા પર શોષકોને કાચા ને કાચા ખાઈ જવાની કરડાઈવાળા ગોપાલ હલ્દર અને જંગેશ એટરજીને યુક્તપ્રતિ મોકલ્યા હતા. મધ્યપ્રાંતમાંથી રૂઠકર આવ્યા હતા. દિલ્હીવાળા ચંદોબીબી બી ચહાં તશરીફ લાયી થી. પંજાબના ઉદ્દામ કાર્યકરોમાંના ધણાખરા તો સરકારી સાફસુધીમાં ઝડપાઈને બેલમાં ધકેલાઈ ગયા હતા. અને મુંબઈના માંડવા પક્ષે, નિબકર, કણીક, મણીબહેન, ગોદાવરી ગોખલે, એસ. સી. જોશી, જુદમીરામ ચૌધરી વ. મુખ્ય હતા. મદ્રાસમાંથી ગુરુસ્વામી અને ગિરિ (માજી મહાસભાવાદી પ્રધાન) આવ્યા હતા. આ બધી તો Big Guns. બાકી ભાષણ કરતાં જેને આવડે નહીં એવા પોતડી-પંચિયા જેવું ધોતિયું કે ઊભા ચીરાવાળા લેંઘા ચડાવેલા સેંકડો મજૂર-પ્રતિનિધિઓ જોરશોરથી એમનું દુઃખ ગાવા અહિં ઉપસ્થિત થયા હતા. સતત પાંચ કલાક સુધી બેઠકનું કામકાજ ભયાંભયાં વાતાવરણ વચ્ચે ચાલુ રહ્યું.

ગંભીર જવાબદારીવાળું આ પહેલવહેલું “Function” મેં “cover” કર્યું હતું. એ પાર પાડાનો આનંદ “Full-page” અહેવાલ છપાવેલી વાંચતાં, અને તંત્રીના અભિનંદન સ્વીકારતાં, ખરેખર અવર્ણનીય જ બની ગયો હતો. ને ઓફિસ તરફથી વેતન દાખલ મળેલી નોટો પર મેં અક્ષરો પાડ્યા, “પત્રકારિવની પહેલી પ્રસાદી.”

*

*

*

*

૧૭ મી માર્ચ, ૧૯૪૦
રાતના ૬૨૧.

ડ્રે. યુ. ક્રોએસના અધિવેશનના સંરમરણો તાગ્ન જ છે. એટલે એના અજવાળામાં ગુજરાતી પત્રકારિવની છબી કેવી બેઠે છે તેનું નિરીક્ષણ કરવાનું મન સ્વાભાવિક રીતે જ થઈ ગય છે.

એને ગુજરાતી પત્રકારોનું એદીપણું-હા, એદીપણું નહીં તો ખીણુ શું કહી શકાય? પ્રગ્નમતના ઘડતરમાં જળપ્પર ને સંગીત ફાળો પુરાવવાનો વ્યાજબી દાવો કરનારા, આધુનિક યુગમાં વર્ગીય હિતની રક્ષા માટે સર્વત્ર સ્વીકાર પામેલી સંગદન વ. ની નીતિઓથી અજળ હોવાનું બહાનું તો કેમ કાઢી શકે? આજે મુંબઈના હોટેલના પોરીયાઓ પોતાનું મંડળ રથાપીને અવસર આવ્યે માલીકો પાસે પણ નીચી મુંડીએ અંગૂઠા પકડાવી શકે છે. કાલાં ફેલવાની રોજમાં ધરખમ કાપ મુકાતાં, વિરમગામની પછત મળૂ-રણો-ગુજરાતી બરીઓ! પણ સંગદન સાધીને હડતાલ પર બિતરી શકે છે. પણે લાહોરમાં વળી ટાંગાવાળાઓ પોતાનું યુનીઅન જમાવીને સંતોષકારક દરે ન મળતાં, શહેરી બાવાઓને ગુડીયાવેલમાં મુસાફરી કરવાની ફરજ પાડી શકે છે. કલકત્તામાં હજમો પોતાની પરિષદ ભરીને સેફ્ટી રેકરને પોતાનો બની, કટ્ટર દુરમન જાહેર કરે છે. તો વળી ત્યાંનાજ ઝાપુવાળાઓ એક “બેગમ”ની સરદારી નીચે વીસવીસ હજારની બંગી સંખ્યામાં અંકેકાઅંક હડતાલ પાડીને સંગદનનો પરચો ખતાવી શકે છે. ને મુલતાનના ખાટકીઓ પણ મનમાન્યાં મૂલ ન ચુકવાતાં માંસાહારીઓને ઊપવાસ પર બિતરવાની ફરજ પાડી શકે છે !!!

પરંતુ ગુજરાતના પત્રકારો આ દોડતી દુનિયા સામે આંખ મીંચીને બેસી રહ્યા છે. ગુજરાતના પત્રકારો વેંતિયા છે? ના, ના, હજારવાર, ના. પ્રગ્નજીવનમાં ઊંચા આસને વિરાજતી વ્યક્તિઓને પણ અસહ્ય સંભેગો ઊભા થતાં, ગખડાવી પાડવાની શક્તિ ગુજરાતના પત્રકારે પુરવાર કરી આપી છે. પરંતુ એ જ પત્રકાર આજે એકંદરે સામાન્ય કારકુન-મહેતાજ નેટલો ૩૦-૩૫ ના ગાળામાં અથડાતો પગાર મેળવે છે. આ નગદ સત્ય છે, મોળૂંડું સત્ય છે. ગુજરાતનો પત્રકાર, પોતાના વર્ગીય હિતો પ્રત્યે, મળૂરોથી પણ ભેચ બનીને, ગામઠી ખેડુ નેટલીજ ઉપેક્ષા સેવે છે. “ગુજરાત પત્રકાર સંઘ” જેવી કોઈ સંસ્થાની જનતાને જાણ નથી. એનું કોઈ સડેકલું જીવતું હશે તો તેના પર જવાબેલું નિષ્ક્રિયતાનું કફન એને મળું માની લેવા આગ્રહ કરે છે.....

*

*

*

*

૧૬ મી માર્ચ, ૧૯૪૦
રાતના ૧૫.

છેલ્લી નોંધ આજે ફરીવાર વાંચ્યા પછી ઘડીભર એનું લાગ્યું કે હું ગુજરાતી પત્રકારો પર વિના કારણુ બિતરી પણો હતો. પણ ના, એવું નથી.

આ યુગ જ પીડિતોના આર્તનાદનો છે, એમ કહેવામાં કરી અતિશયોક્તિ નથી. રાજકારણમાં નગર નાખીશું તો કિસાન-મળદૂરોનાં શોષણ અને મૂડીવાદીઓ-જમીનદારો-રાજવીઓની ત્રિપુટીનાં દમન સામેની કારમી ક્રિકિયારીઓ જ આંખ સામે અફળાશે. સામાજિક સેવાના ક્ષેત્રમાં દષ્ટિપાત કરીએ તો તેમાં પણ રૂઢિ અને કુરિવાજોનો ભોગ બનેલાઓનીજ વક્રીલાત આગળ તરી આવશે. વિષવાઓ, બાળ-લગ્ન, પુનલગ્ન, લગ્નસંસ્થાની કાયાપલટ વ. પ્રશ્નોની ખૂચ ગરમાગરમ ચર્ચા દ્વારા પણ અંતે તો પીડિતોનો જ પક્ષ ખેંચવામાં આવે છે. સાહિત્ય પણ આ યુગવર્તી લડતમાં હકારનો સૂર પૂરાવે છે. બલકે પીડિતોના શોષણ અને શોષકોનાં દમનનું ચિતરામણજ આજના સાહિત્યની પ્રધાન લાક્ષણિકતા બની ગઈ છે. સર્ષ, સુતાર ને વાંઝા-વણકર જેવા વસવાયા વર્ગથી માંડીને, મોતી ખીડીવાળી, લાખો વણકર, રૂડી વાધરણુ ને

જાનરૂનું જાતન કરનારી માલી લંગીયણ સુધીનાં શોષિત પાત્રોપર રચ્યાએલી કૃતિઓ સાહિત્યમાં સવિશેષ આદર પામે છે.

પરંતુ સરતચૂક કે ચસંપોવી-ગમે તેને લઈને, પણ અથડાતો, ખરડાતો ને ચૂસાતો રહેતો એક દુઝણી ગાય જેવો વર્ગ, ગુજરાતની આંખે ચડવો રહી ગયો છે. ખૂબી તો એ છે કે જીવન સાથે સંકળાએલી વિરાટ ને વામણી સહજાથે વાતો અને દુનિયાની રોજખરોજની પ્રવૃત્તિઓ પર પ્રકાશ ફેંકીને પ્રબળ ધડવાનો જેનો ધંધો છે તે પત્રકાર પોતાનેજ ભેવફા નીવડ્યો છે. ઇસપની નીતિકથાનો પેલો આરબ, જેમ ગધેડાં ગણનાં ગણનાં પોતાની સવારીનાં ગધેડાને ગણવાનુંજ ભૂલી જતો એવોજ કંઈક ખોટકો ગુજરાતના પત્રકારોના મગજમાં થયો લાગે છે.

પરંતુ એનો અર્થ એમ પણ નથી કે પત્રકારોનાં મીઠાની બહાર વસતા ગુજરાતના Intelligenstia એ આ વસ્તુસ્થિતિ પ્રત્યે આંખમીચામણાં કરવા જઈએ. It is a conspiracy of silence on their part. હજારો હાથમાંથી પસાર થઈ જતા આઠ-દશ પાનાના મામુલી જાપાની સળવટ પાછળ કેટકેટલા કંપોઝીટરોની ઊંડે ઊંડે તગતગતી ડરામણી આંખોનો, કેટકેટલા ઉપતંત્રીઓની યાંત્રિક તાલ-બદ્ધતાથી દોડતી આંગળીઓનો અને ખેંચાઈ ખેંચાઈને તૂટું તૂટું થઈ રહેતી મગજની નાડોનો ભાગ પડ્યો છે-તેની પાછળ કેટલી કાળી જહેમત Bloody strain નો ખર્ચો થયો છે તેનું જનસમુદાયને ભાન હોતું નથી. મધમાખીઓ સારયે વનમાં ભમીને પ્રકૃતિના અંદે જેવા મધનો સંચય કરીને અતિ પરિશ્રમ પછી રૂંડો-રૂંડાળો સુંદર નક્શીવાળો મધપૂડો આંધે છે. પરંતુ અહાને શું સૂઝયું તે મનુષ્યના મગજમાં ભમરો મૂક્યો, અને મનુષ્યને તેથી આ મધપૂડો તટકાવી જતાં જાજી વાર નથી લાગતી. પત્રકારોની એક જંગી વલટણે પણ પૃથ્વીના ૫૭ પર કેકઠેકાણે રજળી-રવડીને એકઠો કરેલો માહિતી સંચય, શેરી-પેઢીનો આદમી બેચાર કુદિયાંની થપાટ મારીને ઝૂંટવી લે છે. અને શ્વાસની ધમણ ધમતાં પત્રકારનો પરમેવો સૂકાઈ જાય તે પહેલાં તો ઘડી પહેલાનું તાજું જાપું વારી બની જાય છે ।

કારણ કે વાયક જનતાને ખ્યાલ નથી હોતો કે રૂટર, ડી. એન. ખી., ટાસ, ડોમર્ષ, એ. પી., સ્ટેફની વિગેરે ડઝનબંધ ન્યુઝ એજન્સીઓની પ્રતિનિધિ સેના દુનિયાનો ખૂણેખૂણે ખુદીને Bales of news stuff-સમાચારની ગાંસડીઓ પત્રની ઓફિસમાં કાલવે છે. રિશટાગ સમક્ષ હિટલરના ભાષણથી માંડીને કાઈ ગામડામાં થએલા લાલ માજલીના વરસાદ સુધીના સમાચારો તેમાં ભેળસેળ થયેલા હોય છે. તંત્રી-મંડળના સભ્યો તેમાંથી ટપોટપ ખપના સમાચારો તારવવા લાગી જાય છે. સેન્સરની ચાળણીમાંથી ચર્ચાઈ ગયું હોવા છતાં તેમાંથી કેટલું સરકાર-માખાપને આકરું લાગશે, કેટલું પત્રના સંચાલકની નાખુશી વહોરી લેશે ને કેટલું વાચકોની ધરાપી મેળવી આપનારું છે એ બધા નિર્ણયો વિજળી વેગે કરવા પડે છે. પાછળ વધેલું વીણામણુ કચરા-ટોપલીને સ્વાધીન થાય છે. તંત્રી પોતે તંત્રીતોષ અને તંત્રી લેખના શિકારની તલાશમાં નીકળી પડે છે. કીકકીક વાર સુધી બેઠું કર્યા પછી એ પોતાના દિમાગને કેટલીક વખત તો કૃત્રિમ ગરમી આપીને, ભિંમિના ઉકાળા લાવવા પ્રયત્ન કરે છે. ને અંતે એની કલમમાંથી જોઈતો મસાલો વેરાતો આવે છે.

ખીજ બાબુ અચરાક વૃત્તતંત્રી (News Editor) પણ કામે લાગી જાય છે. જુદા જુદા સમાચારોને એમના ભાગે સ્થાનમાં ગોઠવવાની વ્યવસ્થા તેને જ કરવાની રહે છે. સાથે સાથે પત્રની નીતિની આજેરી ટોકાર લગાવી જતા પેટા-મથાળાઓ પસંદ કરવામાં પણ તે પોતાના મગજને સારી કસરત આપે છે. સ્થાનિક પ્રતિનિધિઓ પણ શહેરની હવામાંથી ઊંચકી લેવા જેવું ઉડાવી લાવીને હાજર થઈ ગયા હોય છે. રજનીની ગોદમાં ભરાએલા દંપતીમાંના પતિ જ્યારે પત્નીના ઉમગણા ભર્યા શબ્દો ચગળી રહ્યા

આજે એક સરસ Scoop પાર પડી ગયો. જે. જે. હોસ્પીટલમાં ભમતાં ખાતમી મળી કે જય-પ્રકાશ નારાયણને તેની બિમારી વધતાં પોલીસના જાપતા તલે આર્થર રૌડ જેલમાંથી જે. જે. હોસ્પીટલમાં ખસેડવામાં આવ્યા છે. આ વાતને ગુપ્ત રાખવા અધાગ પ્રયત્નો થયા હતા. પરંતુ આખરે વાત ફૂટી ગઈ! ખાતમી મેં યોગ્ય સ્થાને રવાના કરી દીધી. અને ખીજે દિવસે એ સમાચાર વર્તમાનપત્રોમાં પ્રથમ પાને જાગ્યા! હું જૂલતો ન હોઉં તો મુંબઈના અખબારોની કચેરીમાં પહેલવહેલાં મારી મારફત જ આ સમાચાર પહોંચતા કરવામાં આવ્યા હતા. Free-lance Journalism નો આ એક અગ્રહી scoop હતો. સરકાર પર પ્રત્યેની ઝડી વરસી ગઈ. છેવટે નાક દબાતાં સરકારને મોટું ઉધાડવું પડ્યું અને જયપ્રકાશની તબિયત વિષેની ચૂપકીદી તોડીને યાદીઓ બહાર પાડવી પડી.

ધનુષ તકલીના શોધક ને ગાંધીજીના આશ્રમવાસી પોલીશ એન્જનીયરને પણ હોસ્પીટલમાં તેમના ખાટલામાં મળ્યો. ટુંકી વાતચીત દરમિયાન પણ તેમનું મધુર હૈયું બહાર ઉછળી આવ્યા વગર રહેતું નહોતું.

*

*

*

૨૪ મી નવેમ્બર ૧૯૪૦
રાતના વખ.

ધમકતા ઉર, હુંકાળી પત્ની અને કુમળાં બાલકોની પત્રકારને પણ સર્વ કાઈ જેટલી ખેવના છે.

પરંતુ પત્રકારનું જીવનજ એવું છે કે પત્નીને તે બહુ ઓછું જીવન-સાખ્ય આપી શકે છે જ્યારે ખૂબ વધારે મેળવવા ઇતેજાર રહે છે. એટલે તો પત્રકાર-પતિના જીવનમાં સમતુલા જાળવી રાખવાનું ગૃહિણી માટે ખૂબ કપરું બની જાય છે. વિશિષ્ટ માટીમાંથી પાકેલી પત્નીજ પત્રકારને નિભાવી શકે. એવી “ જોડ ” મેળવવાનું કામ ઘણી વખત વર્ષોની સાધના માગી લે છે.

એ દરમિયાન માકં “ મોતી વીધવા ” માટે પણ સગાસંબંધીઓનાં અંકેડા બીડાવા લાગ્યા છે. એક વડીલના પત્ની કંડિકા આવ્યા પ્રયાસોની સૂચક છે. “ ...ભાષને એના જોગ જેલમહેલમાં નાખીને સોના-રૂપાની બેડી નાખવા પૂરતું કામ બાકી છે. પરંતુ એ હાપુસની કાચી કેરી જેવો છે. આપણે હાપુસની કાચી કેરી ઉતારતા નથી કારણકે નથી તો એ અથાણામાં વપરાતી કે નથી ખાવામાં કામ આવતી. તેને સમજવી કામ લેવા જેવું છે. ઉતાવળ કરવા જેવું નથી. પરંતુ હથેળીમાં ભગવાન દેખાડ્યું તો જ ઠેકાણે આવશે...”

*

*

*

*

૧૦ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૧
રાતના સાધનવ.

એક ખીજે scoop કર્યો. અમદાવાદના રમખાણ અંગે પકડાએલા સંખ્યાબંધ મવાલીઓ માટે જેલમાં જગ્યાની તંગી પડી. એ તંગી ટાળવા માટે દોહસો સોળ સત્યાગ્રહીઓના કાફલાને સાબરમતી જેલ-માંથી વિસાપુર કે યરવડાની જેલમાં ખસેડવામાં આવતા હતા. એ કાફલાથી ભરેલા ત્રણ રેલવે ડબ્બા પોલીસ પહેરા તલે પરેલ પાસે લાઈન ઉપર પડ્યા હતા. મુંબઈ પ્રાંતિક મ. સમિતિના એક સત્તાવાર નિવેદક (Official Spokesman) પાસેથી સાંપડેલી આ માહિતી સાંજના એક અગ્રગણ્ય દૈનિકના શ્રી.....ના હાથમાં મેં ચૂકી. તુરત જતતંત્રીને બોલાવવામાં આવ્યા. ઝડપી વાતચીત થઈ; ટેલીફોનના ડાયલે એક પુઠ્ઠી મારી અને Star-reporter ને રવાના કરવામાં આવ્યા. ત્રણ કલાક બાદ તો સાંજની આશુતિમાં આ સમાચાર Flash થયા હતા.

*

*

*

*

૧૨ મી એપ્રિલ ૧૯૪૧

રાતના પાણાદશ.

ગઈ કાલે ખડ સત્યાગ્રહીઓની એક બંધખારણેની સભામાં, સત્યાગ્રહ માટે થયેલા દંડ ભરી દેવાની ગાંધીજીની સલાહ અંગે એવા અકળામણા પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા કે તેને ઉડાવી દેવા માટે આચાર્ય કિપલાનીને પોતાની લાક્ષણિક ટોળની ગોલંદાજી કરવી પડી હતી.

*

*

*

*

૧૫ મી એપ્રિલ ૧૯૪૧

રાતના ૬૨.

પત્રકારના ગ્રહજીવનની વિષમતાઓ, આસપાસના નિરીક્ષણમાંથી, વધુને વધુ કાલિમા ભરી જતી થતી જાય છે. એ પરથી લાગે છે કે પત્રકારનું દંપતીજીવન એ ભારેભાર વિચારણા આગી લેતો એક સળગતો પ્રશ્ન છે. “લક્ષ્મી સમરયા” પર પુસ્તક આપનાર લેખકનું જીવન સળગતીય કામુકતાથી કલુષિત અનેહું કહેવાય છે. જાણીતા રાજદારી કાર્યકર-પત્રકારને એવા માથાના પત્ની મળ્યા છે કે એ પત્ની, મહેમાનોની હાજરીમાં, સંસાર ગએલા બાબાને પતિ પાસે સાફ કરાવવાની કે બધી રસોઈ પોતે કરીને એક માત્ર દાળ પતિ પાસે કરાવવાની હઠ પૂરી કરી શકે છે!! ગુજરાતી અખબારી આલમના સફળ Columnist શ્રી...કહે છે, “ મેં તો મારી સરોજની છીપમાં બે મોતી પકવી આપ્યાં છે. છતાંએ મને તો સદા લાગ્યા જ કંઈ છે કે સમાજમાં એક એવો નાનકડો વર્ગ-પાસ કરીને પત્રકારોનો વર્ગ-રહેવાનો જ જેને લક્ષ્મી છેડાછેડીમાં યજમાનજી જ લાગશે; ને જેને મુક્ત સહચાર જ હુલાવીપુલાવી રાખશે”...

પેલા અંગ્રેજ અખબારનો મુનંદો પત્રકાર રધુવીર એની જાતીય પ્યાસને કેનેડી ખીજની હજાર મોઢે મોટાએલી ભરમાંગનાના પલંગ પર છિપાવે છે. ને “ સમી સાંજના અખબાર ” વાળા શ્રી...ઓપાટી પરની વિદ્યાર્થીઓની સલા કરીને, “ કાફે આઇડીયલ ”ના ટેબલ પર મને પૂછે છે કે કઈ છોકરી મને મળી? સલાના અહેવાલમાં, એ શ્રીમાન, તે છોકરીના ગુણગાન લખવા માગે છે! અને પેલો બિરાદર “ યા,” પત્ની વસાવીને તેને નિભાવવાની પૂંજ પત્રકારિત્યમાંથી ન મળતાં, લોહીનો વેપાર ખેડતી ઉજળી વેરીઓ અને ખોજણો સાથે હલ્યો કહેવાય છે...!

પત્રકારિત્યના ફળિયામાં પા પા પગલી પાડનારને આ અંજાવાત કયાં ધસડી જશે? “ Be on your guard, Boy! ” “ જાગતો રેજે, માટી. ”

*

*

*

*

૧૯ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૧

રાતના સવાદશ.

એક જખરા Scandal-પદ્ધત્ર-ની ખાતમી મળી છે. જાપાનની ઈત્રિકામતોને જમ કરવાના- Freezing Order-પછી પેલા અંકુશને કારણે જાપાન હજુએ હિંદમાંથી ૩ જાપાએ જાય છે એવા સમાચાર ફેલાવીને, ૩ બજારના એક ખેલાડી બજારમાં ખેલો કરવા માગે છે. મુંબઈની પત્રકારી દુનિયામાં અગ્રધનું સ્થાન ભાંગવી જનાર એક Star reporter ને આ કામમાટે ૮૦૦-૧૦૦૦ ના કાલથી સાધવામાં આવેલ છે. એમાંથી થોડી થોડી સુખડી ખીજ પચોના વગવાળા સહયોગીઓને પણ મળવાની છે. થોજના મુજબના પાસ સમાચારો પ્રસિદ્ધ પણ થઈ ચૂક્યા છે.

પુદ્ધિવિજય

લેખક—દ્વિરેક

વ્યાખ્યાન પૂરું થયું. આચાર્ય તપોવિજયજી ક્વણી પરથી પાકીનાં પાનાં ધીરે હાથે લઈ, ચોથી બાંધી ઊભાં થઈ, પોતાના ખંડ તરફ ધીમે પગલે ચાલવા માંડ્યા. રસ્તામાં હમેશ માફક દાર આગળ ઊભા રહી બધા જતા માણસોને 'ધર્મસાભ' કહેવા લાગ્યા. હમેશની પેઠે મહારાજને અંદરના ખંડ સુધી મૂકવા જવા નગરના ભાવિક શેઠ વિભવ શીલ દાર આગળ ઊભા હતા, તેમને પણ તેમણે છેવટે અહીં જ 'ધર્મસાભ' કહ્યો ત્યારે તેમણે વિનયથી કહ્યું: "આતું છું ને?"

"મેં જનશુ, આજે તમારે જવાની ઉતાવળ હશે." વ્યાખ્યાન દરમ્યાન કશા પણ સંદેશા કે કે વેપાર શેઠગારની કે સંસારની કશી પણ વાતના ખબર કદી પણ ન આવે એવા શેઠના નિયમ હતા, તેમાં આજે અપવાદ થયો હતો. શેઠના મોટા ભાણેજ આવીને કાનમાં કંઈક કહી ગયો હતા, અને તેને તરત પાછાં જવાનું કહેતાં શેઠનું મોં જરા મરકયું હતું, એ આ વિચક્ષણ આચાર્યની તજજ્ઞ અહાર રહ્યું નહોતું. પણ શેઠની દૃષ્ટ્ય હમેશ માફક પાછળ આવવાની વેળાં આચાર્ય ચાલવા માંડ્યું. શેઠ તેમની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા. અંદર પેસતાં આચાર્યે જ જરા સ્મિતથી કહ્યું, "પુત્ર આવ્યો?"

"જી, હા મહારાજ! મેં કોઈને આવવા કહ્યું નહોતું પણ એ આવ્યો, એટલી આશાતના^૧ થઈ ગઈ તે ક્ષમા કરજો."

આચાર્યે પ્રસન્ન મુખે એ જ સ્મિતથી કહ્યું, 'તો તેનું આલોચણ^૨ કરવું પડશે.'

"ફરમાવો હું સાંભળવાને યાગ્ય છું."

"એ શ્રોકરો અમને આપી દેને, એ આલોચણ." અને પછી એના પર ભાષ્ય કરતા હોય તેમ કહ્યું, "મેં ધારેલું લક્ષ્ય ખરું હોય તો એને મહાન દીક્ષાયોગ છે, જોકે એક અહની વકરણિ છે તે જવાનું રહે છે. મારું ગણિત ખરું હોય તો એનો વર્ણ તપાવેલા મોના જેવો હોય. તત્ત્વકાંચનવર્ગામઃ મનસ્વી પ્રમદાપ્રિયઃ। તમકાંચન જેવી તેની કાયા હોય, તે મનસ્વી હોય અને સ્ત્રીઓનો પ્રિય હોય. જ્યોતિષને ઘણા માને છે, મને પણ તેનો અભ્યાસ છે, પણ જિનાગમે તેને મિશ્યાશ્રુત કહેલ છે તે યથાર્થ છે એવો મારો અનુભવ છે. આપણી તો એટલી ફરજ કે આપણે એને અનુકૂળ સંસ્કારો આપવા. નિર્ણય તો જીવ પોતે પોતાને માટે કરે એ જ ખરો. આપણે ઉતાવળા થઈ નિર્ણય પણ ન કરાવવો. માત્ર દેહનું સૌંદર્ય કે માત્ર શુદ્ધિની પ્રતિભાનું અભિમાન પણ મહાન બંધન છે, તો આ તો બંધનો યોગ છે.

"જી, મહારાજ, આપ કહેશો તેવા સંસ્કાર પાડીશ."

"પ્રથમ તો હવે તમારે ચોથું ત્રત^૩ લઈ લેવું, અને એને સારી રીતે વિદ્યા આપવી. એની મેળે વેપારમાં પડે તો ભલે, નહિતર એની શક્તિ પહેાંચિ ત્યાં સુધી એને વિદ્યા આપવી, અલખત જિનાગમને અનુકૂળ રીતે."

"જી મહારાજ!"

૧. નિષેધ કરેલા આચાર
૧૭૦

૨. પ્રાયશ્ચિત્ત

૩. પ્રહાર્ય.

આચાર્ય શેઠના મુખ સામું જોઈ રહ્યા. હજી શેઠની ઉંમર કાંઈ મોટી નહોતી. એયું વ્રત લેવાની તેમની તત્પરતા કેટલી સાચી હતી તે જોવા તેમણે તેમની આંખ સામે દષ્ટિ કરી, અને તેમાં અક્ષોભ દહતા અને શ્રદ્ધા જોઈ યોદ્યા, “આજ સારો સંસાર તમને વધામણી આપશે ત્યારે અમે તમારો આખો સંસાર અને તેનું ફળ લઈ લીધું। ગૃહી અગૃહી વચ્ચેનો એ ફરક।” આચાર્ય ગંભીર સ્મિત કર્યું.

“આપ કહો છો ત્યારે કહું છું. અંધારિયાં અમે વળંલાં જ હતાં, અને પુત્ર આવે તો જીવજીવ્યું એયું વ્રત લેવા અમારો પહેલેથી જ સંકેત હતો. આપની એ જ આજ્ઞા થઈ એ તો હું સદલાગ્ય સમજું છું. આપ દર વરસ પધારતા નથી પણ અનુકૂળતાએ પધારતા રહેશો અને આઠમે વરસે જરૂર પધારશો.”

“ધમલાલ.”

વિમલશીલ વંદીને ચાલ્યો ગયો. નગરના વંશપરંપરાના નગરશેઠનું પદ નીકળી જઈ પોતાને ન મળે તે માટે તે કદી પણ ક્રોધિત થતો નહોતો, એ તો આચાર્ય માત્ર સાંભળેલું હતું. આજે, ગૃહસ્થ હોવા છતાં, મુનિઓને પણ દુષ્કર એવું બ્રહ્મચર્યવ્રત તેણે લીધું તે પ્રત્યક્ષ જોઈ તે ચકિત થઈ ગયો. શેઠના ગયા પછી ઘણા વખત સુધી જ્યોતિષ, વિમલશીલના પુત્રનું ભવિષ્ય, તેની જન્મકુડલીના ગ્રહો, જિનશાસનનું ખરું હિત, મોક્ષ, પોતાનું કર્તવ્યાકર્તવ્ય વગેરે અનેક વિચારોનાં વમળોમાં ફરતો તે કેટલીય વાર આસન ઉપર સ્તબ્ધ બેસી રહ્યો.

વિમલશીલે પુત્રનું નામ જિનદાસ રાખ્યું. તેને નાનપણથી જિનશાસનના સંસ્કારો પાડવા, જિનધર્મને અનુકૂળ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરાવવું એ સહેલું હતું. પણ તેને માટે આવતાં કન્યાનાં માગાં પાછાં વાળવાં એ એટલું સહેલું નહોતું. તેણે વિનયથી બધાં માગાં પાછાં વાળ્યાં. તેની પત્નીએ આમાં તેને અદ્ભુત સાથ આપ્યો.

જિનદાસની ઉંમર આઠ વરસની થઈ ત્યારે તપોવિજય સૂરિ પાછા આવ્યા. તેમણે જિનદાસને જોયો, સંતોષ ખતાવ્યો અને પાંચ વરસ પછી ફરી આવવા કહી પાછા વિહારે ચાલ્યા ગયા. પાંચ વરસ પછી ફરી જિનદાસને જોયો, તેની સાથે વાતચીત કરી, પણ તેને મોટો થવા દેવો જોઈ એ કહી ફરી વિહારે ગયા.

અત્યાર સુધી વિમલશીલ સાધારણ જવાબોથી માગાં કરનારાને પાછા વાળી શક્યો હતો. પણ નગરશેઠના ઘરનું માગું એટલી સહેલી રીતે પાછું વળાય એમ નહોતું. ગામ આખામાં વાત થતી હતી કે વિમલશીલ માગાં પાછાં વાળે છે તેનું કારણ એ હતું કે તેમને નગરશેઠનું કહેણ છે. અને તેમાં લોકોનો દોષ પણ ન હોતો. નગર શેઠની એકની એક દીકરી, જિનદાસથી ચારેક વરસ નાની હતી, જિનદાસની જ નિશાળે જતી, કાંઈની પણ યોજના વિના બનેની વચ્ચે સ્વાભાવિક આલોચિત પ્રીતિ થઈ હતી, અને બંનેને જોઈ હરકાઈ કહી શકે કે ભગવાને સુંદર જન્મું નિર્મ્યું છે. જિનદાસની પણ એવડી ઉંમર થઈ હતી કે તે લોકોની વાચકોનો અર્થ મહત્તમ પણ સમજી શકે અને તેનું કૌતુક અનુભવે. અને તેથી એ વાત યોક્તસ કરવાની જરૂર હતી.

નગરશેઠ પોતે વિમલશીલને ત્યાં આવ્યા. પોતે અત્યાર સુધી પોતાની પદવી માટે વિમલશીલના આભારી હતા. બન્ને આળોક એક બીજાને લાયક હતાં, તો ના પાડવાનું કારણ જાણવા જેટલો પોતાને હક છે અને જાણ્યા વિના નહિ ખસું એવો મીઠો હઠ કરી બેઠા. વિમલશેઠે જિનદાસને બહાર જવા નિશાની કરી અને પછી તપોવિજયજીએ કહેલ બધી વાત કરી. જિનદાસનો વણું તમ કાંચન

જેવો હશે એ આચાર્યજીએ જોયા વિના જ ભાષેલું હતું. જિનદાસના મહો એવા છે કે જે તે દીક્ષા મહણુ કરે તો જિનશાસનનો પ્રતાપી ધારક થાય, જેકે એક અહની વક દષ્ટિ છે તેથી રાહ જોવાની જરૂર છે. નગરશેઠ સમજ્યા. તેમણે કહ્યું : “ જો દીક્ષાની ના કહે તો મારો જ રૂપિયો સ્વીકારજો ” અને વિમલશીલે કહ્યું : “ એ કયૂલ. અને તેમ છતાં તે પહેલાં સારો મૂરતિયો મળે તો સંબંધ કરવાને તમે છૂટા. દીકરીનાં માવતરથી ક્યાં સુધી રાહ જોવાય ? ”

જિનદાસને વાતચીત માટે ચોરડા બહાર કાઢેલો પણ તેણે નજીકમાં સંતાઇને બધું સાંભળ્યું. તેને ખાત્રી હતી કે નગરશેઠની દીકરી સાથે પોતાના સગપણની વાત થવાની હતી. અને એ જ વાત નીકળતી ગઈ તેમ તેમ તે વધારે આતુરતાથી સાંભળવા માંડ્યો. ત્યાં તેણે તપોવિજયની વાત સાંભળી અને તેને ધણું જ આશ્ચર્ય થયું. ત્યારથી તેનાંમાં બે પ્રબળ સંકલ્પો જાગ્યા. માણસનું મન એવું વિચિત્ર છે કે બે તદ્દન વિરોધી સંકલ્પો એક સાથે પોષાવા માંડે, પ્રબળ થવા માંડે ! એક બાબુથી તેનામાં સ્ત્રીઓને પણ આકર્ષી શકે એવા પોતાના તપ્ત કાંચન વર્ણનું અભિમાન થયું, અને બીજી બાબુથી સંન્યાસ લેવાની અને જૈન શાસનના ધારક થવાની મહેત્ત્વ જાગી. અનેક વૃત્તિઓના વંદોળથી તેનું મન ખોટી જાંચાઇએ ચડ્યું, અને વધારે દુર્લભ અને વધારે દુષ્કર માટે જ સંન્યાસજીવન લેવાનો તેણે નિર્ણય કર્યો. તેને સોળામું વરસ બેઠું ત્યારે તપોવિજયજી આવ્યા. તેમને હવે વાર્ધક્યનાં ચિહ્નો જરાજરા દેખાવા લાગ્યાં હતાં અને તેઓ પોતાની વિદ્યાઓનું કોઈ સ્વપાત શોધતા જ હતા. તેમણે ધણી જ મમતાથી જિનદાસને બોલાવ્યો, અને દીક્ષા લેવાની તેની પોતાની ઇચ્છા છે કે નહિ તે પૂછ્યું. તેને સ્પષ્ટ સમજાવ્યું કે જે સંસારની જરા પણ ઇચ્છા હોય તો સંસારમાં જ જવું, અને સાચા સંસ્કાર હશે તો એની મેળે ભવિષ્યમાં દીક્ષા મળી રહેશે. જિનદાસે સામો પ્રશ્ન કર્યો : “ આપે સંસારમાં ગયા પછી દીક્ષા લીધેલી કે ગયા વિના જ ? ”

સર્વ પ્રસન્ન થઈ ગયા. તપોવિજયજીએ કહ્યું : “ સંસારમાં ગયા વિના જ. ”

“ ત્યારે હમણાં દીક્ષા લેવાથી આપના જેવું જ્યોતિષજ્ઞાન મને મળશે ? ”

જીવનમાં કદી નહિ લાગેલો એવો તપોવિજયજીને મહાન આધાત લાગ્યો. પોતે જ વિમલશીલને જ્યોતિષ ઉપરથી વાત કરી તે જૂલ જણાઈ, તેનો પશ્ચાત્તાપ તેમને થયો. બધો આધાત અને બધું દુઃખ મળી જઈને માત્ર એક નિઃશ્વાસ નાંખીને તેમણે ધીમેથી કહ્યું “ જિનદાસ, બે વરસ વધારે વિચાર કર. દીક્ષા તપને માટે લેવાની હોય છે. વિદ્યા તો આવવી હોય તો આવે, અને જ્યોતિષ તો મિથ્યાશ્રુત છે. એના લોભથી દીક્ષા લેવાય નહિ. ”

બે એક દિવસ પછી વિમલશેઠે ફરી દીક્ષાનો પ્રશ્ન કાઢ્યો. ત્યારે ફરી નિઃશ્વાસ નાંખી એ એટલું જ બોલ્યા કે “ હજી ઉંમર થવા દો. ”

વિમલશીલે કહ્યું કે શાસ્ત્ર પ્રમાણે એ વ્યક્ત ૫ થયેલ છે. ત્યારે સુરિએ કહ્યું : “ ઉંમરે તો થયેલ છે, પણ અમે તો કાવ્યશાસ્ત્રકારોનો મત અહીં ઇષ્ટ ગણીએ છીએ. સંસારના ભાવોને વ્યક્તરૂપે સમજી શકે પછી દીક્ષા માગશે તો વિચારીશું. ”

જિનદાસ ચતુર હતો. તેને લાગ્યું કે બોલવામાં તેની કંઈક જૂલ થઈ છે. તેણે નિયમિત વ્યાખ્યાનોમાં જવા માંડ્યું. શાસ્ત્રાધ્યયન કરવા માંડ્યું. પોતાની શી જુલ થઈ હતી તે તે સમજ્યો, અને એવી ઐહિક વાસના કાઢી નાંખવા તેણે તપપૂર્વક અથાગ પ્રયત્ન કર્યો. બે વરસ પછી તપોવિજયજી પાછા આવ્યા અને પૂછ્યું, “ કેમ, દીક્ષા લેવી છે ? ”

“ જી હા. ”

“ શા માટે ? ”

“ કર્મ અપાવવા માટે. ”

“ સંસારની વાસના નથી ? ”

“ બિલકુલ નથી એમ તો કેમ કહેવાય ? પણ તપ વડે અને ગુરુના પ્રતાપે તે ટાળી શકીશ. ”

તપોવિજયજી અને આખો સંઘ રાજી થઈ ગયો. જિનદાસને દીક્ષા આપી બુદ્ધિવિજય કર્યો. જૈન સંઘે અને ખાસ કરીને નગરશેઠે મોટો ઉત્સવ કર્યો.

જૂના કુટુંબ-સંસ્કારોથી દૂર કરવા અને સંન્યાસના સંસ્કારો દઢ કરવા તપોવિજયજી તેને દૂરના રાજ્યમાં લઈ ગયા, જ્યાંના રાજા જિનશાસનને માનનારો હતો અને તપોવિજયજીનો ભક્ત હતો.

તપોવિજયજીએ આજ સુધી શિષ્ય નહિ કરેલો અને આ વખતે આવા તેજસ્વી સ્વરૂપવાન શિષ્યને લાદને આવ્યા તેથી લોકોમાં બહેનો મહિમા વધ્યો અને બુદ્ધિવિજય તરફ સૌને કૌતુક થયું. બુદ્ધિવિજયે અભ્યાસમાં સારી પ્રગતિ કરવા માંડી અને તેથી તેની કીર્તિ વધતી ગઈ. તે સાથે તે જીવાન થવા લાગ્યો તેમ તેની કાંતિ પણ વધતી ગઈ, અને અર્ધું સમજતી અર્ધું નહિ સમજતી લોકજનતાએ સહસ્ર જીભે અને સહસ્ર નયને તેને રૂંવેરૂંવે સલામ કરી નાંખ્યો. તેની એકએક ક્રિયામાં કોઈ અદ્ભુત છટા દેખાવા લાગી. જીવનની કોઈપણ રીતભાત એટલી સાદી નથી કે જેમાં આજુસ છટા ન આણી શકે !

ગુરુ આ સર્વ માયા સમજતા હતા, અને શિષ્ય માટેની તેમની ચિંતા વધતી જતી હતી. તે વારંવાર સંન્યાસધર્મ, વાસનાપ્રાપ્ત્ય, વાસનાની છેતરપીંડી ઉપર શિષ્યને કહેતા, શિષ્ય બુદ્ધિથી સમજતો જણાતો પણ તેનાં મનનાં ઉંડાણોમાં બુદ્ધિનું અભિમાન, શરીરની તેજસ્વિતાનું અભિમાન, સ્ત્રીઓને અને લોકોને ચકિત કરી આકર્ષવાની વાસના વધતી જતી જણાતી હતી. પણ એક દિવસ તો એવો બનાવ બન્યો કે ચિંતાને બદલે તેમનું આખું મન ઉકળી ગયું. બુદ્ધિવિજય પોતાની સર્વ સંપત્તિ અને શક્તિના પ્રદર્શન-પૂર્વક ગોચરીએ ગયેલો, અને ત્યાં નગરના કોટિપતિની દીકરી એના પર એટલી મોહિત થઈ ગઈ કે તેના હાથમાંથી વહોરાવવાનું વાસણ પડી ગયું ! તપોવિજયજીના દુઃખનો અને ધૂણાનો પાર ન રહ્યો. “ આટ-આટલા દિવસથી તને કહું છું કે તારો મેલ સમજ, ને તેને ક્ષીણ કર. તેને બદલે, તારા જ નહિ પણ મારા સંયમજીવન ઉપર પર પાણી ફેરવવા બેઠો છું ! ”

બુદ્ધિવિજય ગુરુનો તાપ જીરવી શક્યો નહિ. તે ગભરાઈ ગયો ને બોલી ગયો : “ મહારાજ, ખૂબ સમજવા પ્રયત્ન કરું છું. કંઈક સમજું છું. પણ...”

“ શું સમજે છે ? ”

“ મહારાજ, મારો દોષ નથી. મારા જન્મસંસ્કારો ખરાબ છે. આપે તે દિવસે વ્યાખ્યાનમાં કહેલું તેમ, મારાં માળાપે જે સંયમ પાળેલો, તેની વકરેલી વાસનાના સંસ્કારો મારામાં ઊતર્યાં છે. પ્રયત્ન છતાં...” શેડા દિવસ પહેલાં તપોવિમલજીએ ગૃહસ્થજીવન અને સંન્યાસજીવનનો ભેદ સમજાવતાં કહેલું કે કેટલાકની વાસના માત્ર દમનથી અને ચિંતનથી શમી શકતી નથી, દમનથી ઊલટી વકરે છે. તેમને માટે ગૃહસ્થજીવન છે. એવાઓએ ગૃહસ્થજીવનના સંયમનિયમથી વાસનાને વશ કરવી જોઈએ — જેમ ભક્તતા ઘોડાને ધણી પંપાળતો પંપાળતો અને ધાસ ચારો આપતો આપતો વશ કરે તેમ.

આ ખુલાસો સાંભળતાં તપોવિજયજીનો ક્રોધ હાથમાં ન રહ્યો. તેમનાથી બોલી જવાયું : “ કેટલું પાપ ! મારા વ્યાખ્યાનનો કેટલો દુરુપયોગ ! પોતાના પાપને માટે ખીજને માથે દોષ ચડાવવાનું કેવું

આપલ્ય ! અને તે પણ માખાપને માથે ! તારા પર મોટામાં મોટો ઉપકાર કરનારને તું આવો બદલો આપે છે, તો તું જેના પર ઉપકાર કરીશ તેનાથી જ તારો સર્વનાશ થશે એ નક્કી બાણજી—જે કે તું તો કાંઈ ઉપર ઉપકાર જ કરવાનો નથી !”

તે દિવસ ગુરુએ ભોજન લીધું નહિ. બીજો દિવસ યુદ્ધવિજયે ક્ષમાચાચના સાથે આલોચણ માગ્યું. ગુરુએ કહ્યું, સૌએ પોતપોતાનું આલોચણ કરી લેવું જોઈએ. કાંઈ કાંઈને સલાહ આપી શકતું નથી.

યુદ્ધવિજયે આઠ દિવસના ઉપવાસ કર્યાં. પોતાની મેળે તપ કરે છે એ વાતથી સહાધ્યાયીઓમાં અને રાજદરબારમાં પણ તેની ધર્મિ વધી. એક દિવસ રાજ્યએ પોતે આવી ગુરુને મોઢે શિષ્યનાં, તેની યુદ્ધનાં, તેની તેજસ્વિતાનાં, તેના ત્યાગનાં, સંયમનાં વખાણ કર્યાં, ત્યારે તપોવિજયજીએ કહ્યું, “જે માણસને સામે ગામ જવું છે, તે તો આસવાનું કેટલું બાકી રહ્યું એ જ વિચારે. થકિ તે પાછો ફરીને કેટલું ચાલ્યો તે જાણે રહે ! તેમ ત્યાગ કરનારે કેટલું છોડ્યું તે ન વિચારવું જોઈએ, કર્યાં જવું છે તે તે કેટલું દૂર છે તે વિચારવું જોઈએ. જે માણસને તરીને સામે કાંઠે જવું છે, તેની નીચે એક માથોડું પાણી હોય તેજ સરખું અને પાંચ માથોડાં હોય તે પણ સરખું, તેને તો સામે કાંઠે જવું છે. જેને ધુળકીનું કૌશલ્ય દેખાડવું છે તેને માટે ફરક ખરો ! પણ જેને સામા કાંઠે પહોંચવાની તાલાવેલી છે તેને એ કૌશલ્ય દેખાડવાની તથા નથી હોતી. અને ધુળકી મારનાર કૌશલ્ય દેખાડી શકે પણ તેને ધુળવાનો ભા ખરો. સાચા સાધુ આવો વિચાર નથી કરતો. અને દેહની કાંતિનું અભિમાન શું ? દેહ તો ભૌતિક વસ્તુ છે. ભૌતિક ઉપાયોથી પણ દેહ એવો કરી શકાય !”

રાજ્યએ પૂછ્યું : “બાહ્યોપચારથી દેહનો વર્ણ બદલાવી શકાય ખરો ?”

“હા, એવા ઉપચારો હોય છે. કેટલાક ગુરુઓ ધર્મમાં શ્રદ્ધા બેસાડવા એવાં કામમાં પરે છે, પણ એ સર્વ અવગા રસ્તા છે.”

યુદ્ધવિજયે બહુ જ ધ્યાનથી આ બધું સાંભળ્યું. જ્યોતિષના ઘણાએ મંથા લંડારમાં હતો, પણ ગુરુએ તે ભણાવવાની ના પાડી હતી. પણ આ બાહ્યોપચારનો એક જ નુસખો મળી વ્યય તો ઘણો ચમકાર કરી બતાવાય ! તેનો જિનશાસનનો પ્રચાર કરવામાં ઉપયોગ કરી શકાય ! અનેક રાજ્યો ઉપર સત્તા બેસાડી શકાય !

યુદ્ધવિજયની ગંધી સ્વાર્થા મહેન્દ્રજીઓએ જિનશાસનના પ્રચારનું રૂપ લીધું. ઉપવાસ દરમ્યાન પોતાના જીવનધ્યેયને અનુકૂળ જીવન ધરાવવા તેણે મહાન નિશ્ચય કર્યો. ઉપવાસ પછી પંદરેક દિવસે ગુરુ, યુદ્ધવિજય અને પોતા પાસે ભણતા બીજા કેટલાક સાધુઓ સાથે વિહાર કરી ગયા. ધર્મિના પ્રદેશથી દૂર લઈ જવાથી શિષ્યને કાયદો થશે એમ તેમણે માન્યું. અને યુદ્ધવિજયના વર્તનમાં તેમને ખરેખર ફેર દેખાયો. હવે તેણે ટાપટીપ છોડી દીધી હતી અને શાસ્ત્રાધ્યયન ઉપર તે વધારે ધ્યાન આપતો હતો. ગુરુની સેવા પણ તે વધારે નિઘર્થી કરવા લાગ્યો હતો. એક દિવસ યુદ્ધવિજય ગુરુની ઉપચાર્યા કરતાં કંઈક વિચારમાં પડી ગયો દેખાયો ત્યારે ગુરુએ પૂછ્યું : “કેમ શા વિચારમાં પડી ગયા છો ?”

“જી, આપનાં વચનોનું મનન કરું છું.”

“ક્યાં વચનો ?”

“ નહિ, આપે તે દિવસે મહારાજની સાથેની વાતચીતમાં કહેલાં ! આપે તે વાતચીતમાં કહેલાં પણ સંયમધર્મને બધો ઉપદેશ એટલામાં આવી જાય છે. આપે પુષ્કળી મારવાની અને તરવાની વાત કરી તે બરાબર છે ! કેવું સુંદર દર્ષાંત ! ”

અહિંત કરનાર તરફ ક્રોધ ન કરવો એ દુષ્કર છે, પણ ક્રોધ પણ જીતી શકાય છે. પુશામત જીતી શકાતી નથી ! ગુરુ બુદ્ધિવિજય ઉપર પ્રસન્ન થઈ ગયા. ધીમે ધીમે તેના તરફ મમતા વધી. ધીમે ધીમે બુદ્ધિવિજયને તેમણે સર્વ છૂટ આપી. આખો પુસ્તકલંડાર હવે તેને માટે ખુલ્લો હતો. ગુરુએ વાંચેલી જ પોથીઓ વાંચવા તેણે લાડથી માગણી કરી અને ગુરુએ પોતે વાંચેલી પોથીઓ લંડારમાં ક્યાં છે તે બતાવી. તે એકે એક પોથી ખાલી જોઈ ગયો. તેમાંથી એકમાંથી તેને સુવર્ણવર્ણપ્રયોગનાં ચાર પાનાં મળ્યાં. એ એ જ પ્રયોગ હતા. તે છાનોમાનો એ પ્રયોગ અનેક વાર વાંચી ગયો. અનેક ગ્રંથો અને કાષોના આધારે તે બધું સમજી ગયો. માત્ર એક શબ્દ તેને ન સમજાયો. ‘ આ આટલિક એટલે શું ? ’ સાધારણ અર્થ તો જંગલનો માણસ, પણ એ અર્થ અહીં ખેસતો ન હોતો જ ! તેણે ગુરુપાસે કાષગ્રંથનું અધ્યયન શરૂ કર્યું. થોડા જ દિવસમાં આટલિક શબ્દ આવ્યો. ગુરુને પૂછ્યો. ગુરુએ કહ્યું આટલિક એટલે જંગલમાં રહેનારા—જંગલના રાજા, ઠાકરડા એ અર્થ પણ થાય. પણ એ અર્થ પ્રસિદ્ધ હતો, અને એ પેલા નુસખામાં ખેસતો નહોતો. તેણે પ્રશ્ન કર્યો : “ કાષ જગાએ એક રાજાના પ્રતાપના વર્ણનમાં વાંચ્યું છે કે તેણે આટલિકને આટલિકની પેઠે બાળ્યા ! ત્યાં બીજા આટલિકનો અર્થ શો ? ”

“ સાહિત્યમાં આવો શબ્દ પહેલી જ વાર હું સાંભળું છું. પણ અર્થ સ્પષ્ટ છે. બીજા આટલિકનો અર્થ જેને અડાચું છાણું કહીએ છીએ તે. ત્યાં ગોમય શબ્દ ઉમેરી લેવાનો છે. રસના ગ્રંથોમાં ગોપન માટે આ પ્રમાણે નામ અનુક્રમ રાખે છે. ”

“ રસ એટલે ? ”

“ રસાયન શાસ્ત્ર, વૈદકનાં રસાયનવિભાગ. ”

બુદ્ધિવિજયનો ચહેરો એકદમ પ્રદલિત થઈ ગયો. તપોવિજય તે જોઈ ગયા. તેમણે તરત પૂછ્યું : “ કયા ગ્રંથમાં આટલિકનો આવો પ્રયોગ તમે જોયેલો ? ”

“ મહારાજ, યાદ નથી. કદાચ મહાભારતમાં વાંચ્યો હશે કે કાષ બીજા પુરાણમાં. ”

પુરાણોનું નામ દીધું એટલે હવે બતાવો જોઈએ એમ કહેવાપણું રચું નહિ.

ગુરુ તત્કાણે દહ પગલે ડોક્યા. બુદ્ધિવિજયને ત્યાં જ રાખી બીજા બે શિષ્યોને સાથે લઈ ગ્રંથ-લંડારમાં ગયા. જેટલાં જેટલાં જ્યોતિપનાં અને વૈદક ચમત્કારનાં પુસ્તકો હતાં તે બધાં લાથે કાઢી કાઢી તેનાં એક ખડકલો કર્યો. પોતાના જ અંગ ઉપરનું વસ્ત્ર કાઢી તેમાં બધાં બાંધ્યાં ને શિષ્ય પાસે ઉપડાવી બહાર લઈ ગયા. વહોરાઈ ગયેલા અગ્રાણ્ય પદાર્થની પેઠે એ બધા ગ્રંથોને દૂર જમીનમાં ઊંડા ખાડો ખોદી લંડારાવ્યા. બુદ્ધિવિજયે શોક અને પશ્ચાત્તાપની મુદ્રા ધારણ કરી છતાં તેની આંખમાં ગુરુ એક પ્રકારનો વિજય પારખી ગયા, [—બુદ્ધિવિજયને આખો નુસખો મોઢે હતો !—] પણ કાંઈ બોલ્યા નહિ.

તે દિવસથી તપોવિજયની પ્રકૃતિ લથડવા માંડી. તેમને એકદમ વાર્ધક્ય આવ્યું. તેમને કશામાં રસ ન રહ્યો. જાણે, ન સુધરી શકે એવી કાંઈ મહાન બૂલ થઈ હોય, આખું જીવન હારી બેઠા હોય તેવી નિરાશામાં તેઓ કળતા ગયા. બુદ્ધિવિજયે તેમની અહમ્મત સેવા કરી. તેની સેવા શહેરમાં, રાજકુલમાં જ નહિ પણ આખા જૈન સંઘમાં વખણાવા માંડી. સૌને લાગ્યું કે તપોવિજય પોતાની પછી તેને જ આચાર્ય પદે સ્થાપશે. પણ એ આશા ફળીભૂત થવાનાં કાંઈ ચિહ્નો દેખાયાં નહિ. ધીમેધીમે લોકોએ તેનું કારણ

૩. આદિકવિ એટલે ? અને કોણ ? :

ખીજે બ્રમ-નરસિંહ મહેતાને આદિકવિ કહેવામાં આવે છે, એટલે એ કથન પ્રાચીન ગુજરાતી કવિતાનો પહેલવહેલો નિર્માતા કહેવામાં આવે છે, તે છે. પણ જે અર્થમાં મહેતાને આદિકવિ કહેવામાં આવે છે તે અર્થમાં એ કથન ભ્રમક છે. પ્રકટ, અપ્રકટ પ્રાચીન સાહિત્ય જ્ઞાનાર વિચારનારને જણાય છે જ કે નરસિંહ મહેતાની (સં. ૧૪૭૦-૧૫૩૦) અગાઉ જૈન અને જૈનેતર બ્રાહ્મણ કવિઓ એ ધણુંક અને વિવિધ જાતિલાલિનું સાહિત્ય લખ્યું છે. નરસિંહથી જ તે સર્જના માંડ્યું છે, એવું વિધાન થતું-કરાવાતું હોય, તો તે અવાસ્તવિક જ છે. એ સાહિત્યોની પૂરી પરખ તેમ જણી પણ નરસિંહ આદિનાં કાવ્યો પ્રકટ થયાં ત્યારે તેના પ્રકાશકો તેમ વાચક પરીક્ષકોને ન હતી, તે તેથી એ બ્રમ પ્રસરવા પામ્યો હતો. છતાં એ સમયના સાહિત્યના સર્જકોના પ્રતીક તરીકે નરસિંહ મહેતાને મૂકવામાં આવે, એ અર્થમાં તેને આદિકવિ માનવા-મનાવવામાં આવે તો તેમાં કાંઈ ખોટું નથી. એથી કાંઈ નરસિંહની પૂર્વે જૈન વા જૈનેતર કવિઓ થયા નથી જ, એમ સિદ્ધ થતું નથી જ. સાહિત્યવાંછા નરસિંહના સમય અગાઉની હતી જ, એ નિર્વિવાદ છે. રા. રા. મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈના “ જૈન ગુર્જર કવિઓ ભાગ ૧ ” એ ગ્રન્થમાં નોંધાએલા, કવિઓ અને તેમની કૃતિઓ જોવાથી આ વસ્તુસ્થિતિનું સમાધાન મળી રહેશે. જૈનોએ દેશી ગુજરાતી ભાષાનું વાક્ય-મય સર્જવામાં, અને તેનાં પ્રમાણરૂપ પુસ્તકો રચવામાં ખેશક પુસ્કળ અને તેય સંમાન્ય ફાળો આપ્યો છે. તેમણે સાહિત્યને સૌન્દર્યવન્તું, રસવન્તું, ને સમૃદ્ધિવન્તું કર્યું છે, એટલું જ નહીં પણ માતૃભાષા ગુજરાતીને સનાથ, સર્ગવ કરી છે. તેમજ નેમી વિજય, ઉદયરત્ન, આદિ કવિઓ તો ધરગથ્યુ કવિઓ ધર્ષ પડ્યા હતા. આ પણ હવે વિવિધ પ્રકાશનોથી સિદ્ધ ધર્ષ ચૂકેલું હોવાથી આ મુદ્દો આથી વિશેષ વિસ્તૃત ચર્ચા અને ઊહાપોહ માગી લેતો નથી.

૪. જૈની અને બ્રાહ્મણી સાહિત્યના સંપર્કો :

ત્રીજે બ્રમ જૈનો અને બ્રાહ્મણોનાં સાહિત્યો જુદાં જુદાં પૃથક્ પૃથક્ ભાગે અન્યોન્યની અસરથી રહિત રહીને ખીલ્યાં હતાં, એમ જે કહેવાયું છે, તે છે; જાણે જૈન અને બ્રાહ્મણી કવિઓના કાવ્ય-વિષયો તેમ જ તેના જીલનારા વાચકોની રચિઓ નિરાળાં હોય, જાણે તેમના જીવનના ઉદ્દેશો અને લક્ષ્ય વિદિશાવંતા હોય, જાણે તેમના સંસાર વ્યવહારો ભિન્નપ્રવાહવાળા હોય, જાણે તેઓના પરસ્પરના સંબંધો, સંસર્ગો અને સહવાસ અસ્પૃશ્ય હોય. પરંતુ આ એક નપાયો, નબોજે બ્રમ જ છે. વેદના વારાથી જનતા તેનાં મૂઢ રહસ્યો સમજવા અને જીવનમાં તે ઉતરવા વિવેચક કથા તથા વાર્તા માગી લે છે. વેદાદિના ગહન સિદ્ધાન્તોનાં રૂપકાદિ દ્વારા સ્ફોટનો, સંવાદોના તથા કથાસંવાદના રૂપમાં બ્રાહ્મણો અને ઉપનિષદોથી પ્રાપ્ત થાય છે. પુરાણો પણ એ જ મુદ્દો સિદ્ધ કરે છે તે પ્રબંધો તથા કથાઓ વાર્તાસાહિત્યનો ઇતિહાસ પ્રવંતાવે છે. જૈનો પણ મુદ્દાને આર્યો હોઇને, ઉપર જણાવેલી સાહિત્ય-પ્રથાના ચાહક અને આહક છે. અપભ્રંશયુગથી કથાવાર્તાદિ ગુર્જર સાહિત્ય વિકાસ પામતું જણાયેલું છે, ને તેમાં આ સૌ પુરાણો સાહિત્યથી સર્વાંશે સમ્પાન જૈન સાહિત્યસર્જકોના ફાળો કાંઈ ઓછો નથી. તેમનો એ ફાળો ખેશક વિશાળ અને સમૃદ્ધ છે. જૈનો અને જૈનેતરો-(બ્રાહ્મણાદિ)નાં સાહિત્યોનાં મૂળ પોષણો અને ધાવણો વેદાદિ તેમજ પુરાણાદિ અવશ્ય છે અને હરેક સમયે તે બને નિકટ સંસર્ગમાં રહેતાં, તેમજ અન્યોન્યને આધારે વિકસતાં, રસવંતાં થતાં પ્રદુષ્ટતાં રહેલાં જણાયાં છે જ. બને જનહળોની ચારિત્ર્યની તથા પુરુષાર્થની, નીતિવ્યવહારની ભાવના સમાન છે. અને તેથી વેદાદિના ઉપબંધણરૂપ મહાભારત અને રામાયણના કથાપ્રસંગો, પુરાણોનાં આખ્યાનો અને ઉપાખ્યાનો, તેમ જ પ્રચલિત દંતકથાસાહિત્યો, અને પ્રબંધો ઉપરથી જેમ બ્રાહ્મણસાહિત્ય ખીલ્યું છે તે જ ધારિએ જને જૈન સાહિત્ય એવું નામ ખસુસ આપવામાં આવે છે તે પણ ખીલ્યું છે. જૈન સાધુઓ અને સાહિત્યસર્જ-

કોના શિક્ષકો બાહરણો ધણુંખરું હતા. બાહરણી સાહિત્યના પાકા અભ્યાસી તેમ જ વિવેચક જ નહીં, પણ તેના અનુસરણના ઉપાસકો, તેમ નિષ્ણાત નિવેદકો હતા. ઉપરાંત તેમને તેમજ જૈન રસિક જનસમૂહોને વ્યવહાર પણ પૂંકે લાગેલો હતો જ, નિત્યના સંસારસમાજબંધનોના બંધો વળગેલા હતા જ, એટલે વ્યવહારમાં પણ બન્ને કોમો વિશેષ નિકટમાં રહેલી હતી. એટલે તદ્દન લિખ પ્રકારનાં, લિખરુચિ અને લિખ ઊર્મિવાળાં સાહિત્ય રચાય, એ સંભવિત વા શક્ય ન હતું. વસ્તુસ્થિતિ પણ તેમ નથી જ. ધર્મશક્તિ વા ધર્મપ્રણાલિ બદલાતાં કાંઈ મૂળ લોકમાનસ અને રચિત્ત્વ સર્વથા પલટાતું નથી. જૈન રામાયણ અને જૈન મહાભારત, જૈન હરિવંશ, જૈન રાસાઓ, જૈન પ્રબંધો, જૈન કથાસંગ્રહો, વગેરે જોવાથી આ કથનની સમ્પળ પ્રતીતિ થશે જ. ઉપરાંત વિવિધ કથા-વાર્તા-સાહિત્યનાં સામ્યો પણ આ વિધાનને ટેકવતું જણાશે જ.

૫. પ્રાચીન કાવ્યો ભાષાન્તરો નથી જ :

એથી ભ્રમ-પ્રાચીન તેમ જ મધ્યકાલીન કવિઓએ મહાભારતાદિનાં કેવળ સાદાં અને નિરસ ભાષાન્તરો જ, અલખત સારરૂપ ભાષાન્તરો કરેલાં છે, અને તે થોડાં જ છે, આવો એક ભ્રમ સેવાયો છે, કહો કે ઊભો કરાયો છે. પરંતુ તેમનાં આખ્યાનો તથા અન્ય સાહિત્યકૃતિઓ જોનારને તેમ વિચારનારને જણાયું છે કે એ કેવળ ભાષાન્તરો નથી તેમ નિરસ પોથીં પણ નથી જ. ઠેક નરસિંહ મેહતાથી માંડી દ્યારામ સુધી જે રાસો, પ્રબંધો, આખ્યાનો, વાર્તાઓ લખાયાં છે, જે વિવિધ જાતિભાતિનાં સાહિત્યો રચાયાં છે, તેની સહૃદયી સમીક્ષા કે મૂળ સાથે સરખામણી કરવાથી જણાયું છે જ કે એ કવિઓએ મહાભારતાદિનાં તેમજ પુરાણાદિનાં પાત્રોને, એ પાત્રોના સંસાર તથા જન્માનાને પોતાના જન્માનાના રંગો અને ઓપો આપ્યા છે, અને જાણે એ સહુ પાત્રો ધરગથ્યુ હોય, તેમ રજૂ કર્યાં છે. પોતાના સમયના સંસારવ્યવહારમાં ભાગ લેતાં હોય તેમ આબેહૂબ નિરૂપ્યાં છે, પોતાના સંસારના ઉલ્લાસો, રસણાં, શોક આદિમાં વ્યવહારરત નિરૂપ્યાં છે. નરસિંહ મેહતાનું “ જોગીન્દ્રપણું શિવજી । તમારું મેં જાણ્યું જાણ્યું, જટામાં ધાલી ને આ તે ક્યાં થકી આણ્યું ? ” એ પદ અન્ય કવિનું “ મારા આપે લંછન લોહું લાલ, જાદવકુલ ક્યાં જોયું ? ” એ પદ તેમજ કૃષ્ણલીલાનાં પણ કેટલાંક લોકજીભે ચડેલાં પદો એનાં દર્શાંત છે. કેવળ કૃષ્ણ અને શિવસંબંધમાં જ આમ નથી થયું, શકિત, રામ અને અન્ય દેવાદિ સંબંધમાં પણ વસ્તુસ્થિતિ તેવી જ છે. એ કવિઓએ તો આપણા વર્તમાન સંસારમાં ચાલતાં પનિપત્નીનાં રસણાં, દોહદો, આપણા સારામાઠા સામાજિક સાંસારિક પ્રસંગોનાં અને ઉત્સવખેલનોનાં આરોપણો કૃષ્ણ, રામ, શિવ, શકિત આદિના સંસારમાં જવલંત રીતે પ્રતિબિંબિત કર્યાં છે જ. રે ! તે સમયે દેવાયેં ચિત્ર, સંગીત, વૃત્ય શાબ્દન આદિ કલાનો, પાક આદિ સામગ્રીઓનો વિનિયોગ સવિશેષ થતો હતો.

૬. વિવિધ પ્રકાર અને ખરનાં સાહિત્યસર્જનો :

ઉપરાંત એ સહૃદયી લોકકવિઓએ અનેક પ્રકારનાં સાહિત્યો ઉમંગભરે ખેલાં છે; તેમાં જીવનના ઉલ્લાસોનાયે પડછંદા પાડ્યા છે, આનંદ, પ્રમોદ, બહલાવ્યા છે. જૂની ગુજરાતીના સાહિત્યનાં ખર અને પૂર જોનારને આની ખાત્રી થયા વિના નહીં રહે. ઇતિહાસ, કથાવાર્તા, શૃંગાર, અને કામકલા, આખ્યાનાદિ, તત્ત્વજ્ઞાન અને અધ્યાત્મચિન્તન વગેરે વગેરેનાં કવિતાસાહિત્યો નિરૂપ્યાં છે, જેની યાદી કેક વિસ્તૃત આ લેખકે શ્રી હરિલીલાપોડશકલાના ઉપોદ્ધાતમાં પાના ૮ થી ૧૩ માં આપેલી છે, તે જોવા વિચારવા સહૃદયી અભ્યાસીઓને નમ્ર વિનંતિ છે.

૭. જૈન સાહિત્ય કેવળ ધર્મમય નથી જ :

પાંચમો ભ્રમ-જૈન સાહિત્ય કેવળ ધાર્મિક છે, સ્તવનો, અને સ્તોત્રોથી જ સમૃદ્ધ છે એમ કહી, તેની ઉપેક્ષા કરવી, એ પણ તદ્દન અવાસ્તવિક છે, અમુદ્ય વસ્તુની અંધ ઉપેક્ષા કરવા જેવું છે. હાગુઓ,

નંદ બચીસી, સિંહાસન બચીસી, સૂડાખણેતરી, આંખડરાસ, વિદ્યાવિલાસ પવાડે, કામકલા ચોપાઇઓ વગેરે આદિ સાહિત્યસર્જનની રીતિએ અને ધાર્ટિએ રચાયેલા અન્યો જોનારને આ સ્વયં સમજાશે. કેટલુંક જેની કહેવાતું સાહિત્ય આદિ સાહિત્યનું પ્રેરક અને દર્શક પણ નિઃશંક નીવડેલું છે.

૮. આદિ સાહિત્ય કેવળ ભગતડું સાહિત્ય નથી :

છદ્દો ભ્રમ—જૂના કાળમાં કેવળ કૃષ્ણભક્તિ અને તેજ શૃંગારિક ભક્તિનાં જ પદો લખાનાં હતાં, એ પણ એક ભ્રમ છે. અલખત નરસિંહ મહેતાએ તેમ ભાલણ આદિએ કૃષ્ણભક્તિને અમુક અંશે શૃંગારિક ભક્તિનાં પદો લખ્યાં છે, એ ખરું. પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાન, અધ્યાત્મતત્ત્વ, સંસ્કૃત નાટકો, કાવ્યો, આદિ સાહિત્યોના ખંડો વગેરે પણ તેમજ કેટલાંક સારાં સારાં સુભાષિતો (જહાનેય વેળી...) ગુજરાતી ભાષામાં રસભર ઉતાર્યાં છે. ભાલણે તો નળાખ્યાન, મૃગલીસંવાદ, કાદંબરી, ધ્રુવચરિત તેમજ રામલીલા, વિગેરે પોતાના જમાનાના અને સંસ્કારના રંગોથી રંગી આલેખ્યાં છે. ભાલે પ્રબોધચંદ્રોદય નાટક લાક્ષણિક રીતે અવતાર્યું છે. કેશવદાસનો કૃષ્ણક્રીડાપ્રખંધ પણ રસાળ છે. નાકર, વિષ્ણુદાસ વગેરેનાં આખ્યાનો તો પ્રસિદ્ધ જ છે. તે તેનું વિશેષ સમાધાન મેં ઉપર જણાવેલા, હરિલીલાના ઉપોદ્ધાતની યાદી જોતાં થઈ શકશે.

૯. પ્રાચીન સાહિત્ય કેવળ પદ્યમય નથી :

સાતમો ભ્રમ—વળી કેવળ પદ્યસાહિત્ય જ લખાયું છે, ને ગદ્ય નથી લખાયું, એ પણ એક ભ્રમ છે. અલખત એ ગદ્યસાહિત્ય સાહિત્યિક નિર્બંધોનું નથી, પણ ઉપદેશોનું નીતિપ્રતિપાદક કથા-વાર્તાઓનું છે, તેમ જ તેમાં કલા, અલંકાર, ખચિત વાક્યશૈલી, વગેરેનાં આડંબર તેમ શૈભાશૃંગારો નથી; પણ સાદું, સરળ અને ધરગદ્યુ છતાં સચોટ ભાવનાત્મક ગદ્ય તો અવશ્ય છે જ; તે જમાનાના લોકસમૂહોનાં હૃદયને સૌંસરવા બેઠતું અને ઊંડો આદર પામેલું સાહિત્ય છે.

૧૦. એ સાહિત્ય માત્ર વૈષ્ણવી નથી :

આઠમો ભ્રમ—પ્રાચીનકાવ્યસાહિત્ય, કેવળ પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવી સાહિત્ય રચાયતું કેટલાક માને છે, એ તેમની વસ્તુસ્થિતિની કેવળ અજ્ઞાનતા વા પૂર્વબદ્ધ વહેમભાવના જણાવે છે. તે ખેશક સર્વગ્રાહી અર્થમાં વૈષ્ણવી છે. ઉપરનું વિધાન કરનારાઓ એ ભૂલી જાય છે કે પુષ્ટિમાર્ગીઓનો કૃષ્ણ તે ગોપીઓનો કૃષ્ણ, યશોદાના ઉત્સંગમાં રમતો બાળક કૃષ્ણ, જ્યારે કંસનો સંહારક, મહાભારતના યુદ્ધનો ખેલણહાર કૃષ્ણ, લક્ષ્મી, રૂકિમણી, સ્વયંભામાનો પ્રિયતમ કૃષ્ણ, તે જમાનાના સંસ્કાર અને વ્યવહારના વાતાવરણથી રંગાયેલો કૃષ્ણ, ઉદ્ધવાદિને ભાગવત ધર્મ પ્રબોધતો કૃષ્ણ, ગીતાજ્ઞનો સંદેહક કૃષ્ણ, પ્રાચીન કવિતામાં સવિશેષ જ્ઞવામાં આવે છે. પ્રેમાનન્દાદિનો કૃષ્ણ સાંપ્રદાયિક કૃષ્ણ નહીં પણ પૌરાણિક કૃષ્ણ છે. સંતમાર્ગીઓના રામ અને કૃષ્ણ એથી કૈક જુદા છે. એક રીતે કહીએ તે ચતુર્વિધ વૈષ્ણવ ધર્મ પ્રાચીન સાહિત્યમાં ગવાએલો સાંપડે છે. શિવ અને શક્તિને ઉદ્દેશીને પણ વિવિધ રસોત્પાદક સાહિત્ય રચાયલાં સાંપડે છે. કબીર આદિ સંતોનાં, અખો, ધીરો, બાપુ, આદિ ભક્તોનાં સાહિત્યો કાંઈ એાઈ ઉત્કૃષ્ટ નથી. ખોગ્ગઓ, પીરાણાઓ અને મતપંથીઓનાં સાહિત્ય પણ વિવિધ રંગી છે. નિરાંત, કુખેર, રાજે, પ્રીતમ આદિનાં સાહિત્ય અન્ય ધર્મીઓના કેટલાક સંસ્કારો અને પરિચયોથી સંસ્કારાયેલાં છે.

આ પ્રમાણે જે કેટલાક ભ્રમો પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યસંબંધમાં પ્રવૃત્તતા વા પ્રવૃત્તાયેલા બહુધા જણાયેલા છે, તેનું અવલોકન, અલખત કંઈક અછરતું અને સંક્ષિપ્ત અવલોકન કરી, આટલેથી જ વિર-

મહું યોગ્ય લાગે છે. બાકી પ્રાચીન કવિઓ, જીવન-ઉલ્લાસ શું તે જાણતા-નિરૂપતા જ ન હોતા, માત્ર ભ્રુવ્યુના પયગંબરો હતા, રાજ્યા ગાનારા રાતલ હતા, ચાલી આવતી ધરેડમાં પહેલા ગળિયા ખળદ હતા, સામઠે વાર્તાસાહિત્ય કેવળ યોતાના પુરોગામી જૈન આદિ વાર્તાકારોના જ અનુકરણ અને અનુસરણમાં લખ્યું હતું, પ્રેમાનન્દના શિષ્ય વીરજીએ દારસી સાહિત્યનું અનુસરણ કર્યું છે, પ્રેમાનન્દનાં નાટકો તેનાં નથી, પણ હાલના શિષી રાજ અને દધિચી મુનિનાં લખેલાં છે, ત્રણ ત્રણ પ્રેમાનંદો યર્ષ ગયા છે; દયારામે શૃંગાર-સાહિત્ય રચી વિકાસમાર્ગની પ્રેરણા પ્રેરી છે, દયારામનું આરિય શુદ્ધ ન હોતું, નાકર, વિષ્ણુદાસ આદિએ કેવળ થોધાં જ લખ્યાં છે, નાટકાદિ લજવાતાં જ ન હોતાં, હંદ, વૃતાદિ જૂના સાહિત્યમાં મળતાં નથી, કારણ તેમાં એ સાહિત્ય રચાયલું ન હતું. અને માત્ર અર્વાચીન નવવિધાનવિદ કુશળ, કોવિદ, કવિઓનો જ એ ધ્વજો છે, સામળ પ્રેમાનન્દનો અધડો, વગેરેવગેરે વિવિધ જાતો વિજાઓ, વિચારવા અને નિરાકરણ કરવા જેવા છે. છતાં અહીં તેા પ્રસંગમર્યાદા તેમજ અવકાશમર્યાદાને અંગે, આટલેથી જ વિરમવું યોગ્ય લાગે છે. ક્ષતિ ક્ષમ્ ।

વાસ્તવિક રીતે ગુજરાતી ભાષાના વલ્લુખ છે. હિસવી સનના દસમાં અગિયારમાં શતકથી શૌદમ શતક સુધીનો ખહેલો યુગ; પંદરમા શતકથી સત્તરમા શતક સુધીનો બીજો અને તે પછીનાં શતકોનો ત્રીજો. પહેલા યુગની ભાષાને અવજ્ઞા કે પ્રાચીન ગુજરાતી નામ આપવું ઘટે છે. બીજા યુગની ગુજરાતી જે સામાન્યરીતે હાલમાં જૂની ગુજરાતીના નામથી ઓળખાય છે, તેને અધ્ય-કાલીન ગુજરાતી કહેવી યોગ્ય છે. ત્રીજા યુગની ગુજરાતીને અર્વાચીન ગુજરાતી સંજ્ઞા આપવામાં અત્યેક હોય જ નહિ.

ઉપરની ક્રમીકૃત ધ્યાનમાં લેતાં ગુજરાતી સાહિત્યની કાવચર્યાદા હલરેક વર્ષની થવા જાય છે. આટલું જૂનું સાહિત્ય તેની જાગિનીઓના લંકારમાં મળી આપવું નથી, તેને હીઠે એ સવિશેષ મુશ્કેલ બને છે. પ્રથમયુગનું પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય નિર્મળ પ્રેમલાવના પોષ્યું ને ઉજ્જવળ દેશભક્તિથી ઉલસાતું ઉત્સાહપૂર્ણ છે. જે કાળમાં જેવી દેશની રિપતિ, તેહું તેનું તે કાળનું સાહિત્ય હોય છે. હિસવી સનની અગિયારમી, બારમી અને તેરમી સદી ગુજરાતના પરમ અભ્યુદયની હતી. આંધિયા અને જુદારાને શાસન થતાં કૃષી ન્યાયાર જળમાર્ગે ને રથળમાર્ગે ધમધાકર ચાલી રહ્યાં હતાં, દેશને ઉજોગ ખીલાવવાને આટે બહારથી સિલ્પીઓ તેહાની વસાવ્યા હતા. કુનેકેન, પાંચાલ, શરસેન, પ્રયાગ, અયોધ્યા આદિ રથળના આન્ધિ ધ્રાહ્મણોને આણી દેશમાં જુદે જુદે સ્થાને સ્થાપ્યા હતા. વિકાનોને સંપૂર્ણ આશ્રય મળી રહ્યા હતા; તે એટલે સુધી કે હેમાચાર્યનું આકરણ હાથની અંખાડીયાં રાજ-દરવારી સવારીના કાઠથી મોટી કામકૃમ સાથે અહારાલ સિદ્ધરાજના સરસ્વતી લંકારમાં પધરાવવામાં આણ્યું હતું. અથવા સમ-થના સાહિત્યમાં શુરાતની ભાષા અને સ્વદેશીતીની ભ્યોતિ લખૂમી રહે તે વચાલાવિક છે. સાહિત્યના ઉત્કર્ષ સાથે દેશનો ઉત્કર્ષ સંધાયેલો જ છે.

— દિ. બ. કૈ. સંસ્થાલાલ હ મુખ —

॥ जयति श्रीवीरवर्धमानस्य प्रवचम् ॥

छेदसूत्रकार અને નિર્યુક્તિકાર

લેખક: મુનિ પુણ્યવિજયજી

જૈન સંપ્રદાયમાં ધણા પ્રાચીન કાળથી છેદસૂત્ર^૧ કાર અને નિર્યુક્તિ^૨ કાર તરીકે ચતુર્દશપૂર્વધર સ્થવિર આર્ય ભદ્રબાહુસ્વામી જાણીતા છે. આ માન્યતાને કેટલાએ પ્રાચીન ગ્રંથકારોએ તેમના ગ્રંથોમાં જણાવી છે, અને એ જ માન્યતા આજે જૈન સંપ્રદાયમાં સર્વત્ર પ્રચલિત છે. પરંતુ નિર્યુક્તિ, ચૂર્ણિ વગેરે પ્રાચીન-તમ ગ્રંથોનું સૂક્ષ્મ અધ્યયન કરતાં તેમાંના ઉલ્લેખો તરફ ધ્યાન આપતાં ઉપરોક્ત રૂઢ સાંપ્રદાયિક માન્યતા વ્યાપિત થાય છે. એટલે આ લેખમાં ઉપર જણાવેલી આહુ સાંપ્રદાયિક માન્યતાની બન્નેય પક્ષનાં સાધકબાધક પ્રમાણો દ્વારા સમીક્ષા કરવામાં આવે છે.

“ છેદસૂત્રોના પ્રણેતા ચતુર્દશપૂર્વવિદ્ ભગવાન ભદ્રબાહુસ્વામી છે ” એ વિષે કોઈપણ જાતનો વિસંવાદ નથી. જો કે છેદસૂત્રોમાં તેના આરંભમાં, અંતમાં અગર કોઈપણ ઠેકાણે ખુદ ગ્રંથકારે પોતાના નામ આદિ કશાયનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી, તેમ છતાં તેઓશ્રીના પાછળ થયેલ ગ્રંથકારોએ જે ઉલ્લેખો કર્યા છે તે જોતાં સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય છે કે—છેદસૂત્રકાર ચતુર્દશપૂર્વધર સ્થવિર આર્ય ભદ્રબાહુસ્વામીજ છે.

દશાશ્રુતરકંધસૂત્રની નિર્યુક્તિના પ્રારંભમાં નિર્યુક્તિકાર જણાવે છે કે—

વંદામિ મહ્વાહુ, પાર્શ્વેનં ચરિમસગલ્લુચ્ચનાણિ ।

સુત્તસ કારગમિસિ, વસાસુ કપ્પે ય વવહારે ॥ ૧ ॥

અર્થાત—“ પ્રાચીનગોત્રીય, અંતિમ શ્રુતકેવલી તેમ જ દશાશ્રુતરકંધ, કલ્પ અને વ્યવહારસૂત્રના પ્રણેતા, મહર્ષિ ભદ્રબાહુને હું નમસ્કાર કરું છું.”

આ જ પ્રમાણેનો ઉલ્લેખ પંચકલ્પની આદિમાં પણ છે. આ બન્નેય ઉલ્લેખો જોતાં તેમજ બીજાં કોઈપણ બાધક પ્રમાણ ન હોવાથી સ્પષ્ટ રીતે કહી શકાય કે—‘ છેદસૂત્રોના નિર્માતા ચતુર્દશપૂર્વધર અંતિમ શ્રુતકેવલી સ્થવિર આર્ય ભદ્રબાહુસ્વામી છે અને તેમણે દશા, કલ્પ અને વ્યવહાર એ ત્રણ છેદસૂત્રોની રચના કરી છે. ’ આ ઉલ્લેખમાં નિર્યુક્તિરચના કરવાને લગતો તેમજ તેઓશ્રી નૈમિત્તિક સ્થવિર હોવાને લગતો કશોય ઉલ્લેખ નથી એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

ઉપર અમે જે ગાથા ટાંકી છે તેના ઉપર મહાભાષ્યકારે જે મહાભાષ્ય કહ્યું છે તેમાં પણ નિર્યુક્તિ-ગ્રંથોની રચના કર્યાને લગતો કશોય ઉલ્લેખ નથી. મહાભાષ્યની ગાથાઓ આ નીચે આપવામાં આવે છે—

કર્ણ્યં તિ જામણિપ્પજ્ઞં, મહત્ત્યં વતુકામતો ।

મિજ્જહ્ગસ્સ મત્તીચ, મંગલ્લાપ સંચુતિં ॥ ૧ ॥

૧. દશાશ્રુતરકંધ, કલ્પ (વૃહત્કલ્પસૂત્ર), વ્યવહાર, નિરીય (આચારકલ્પ), મહાનિરીય અને પંચકલ્પ આ છ ગ્રંથોને ‘ છેદસૂત્ર ’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. અતુત લેખમાં છેદસૂત્રકાર સાથે સંબંધ ધરાવનાર પ્રથમનાં ચાર સૂત્રો જ સમજવાનાં છે.

૨. આચારકલ્પસૂત્ર, દશવૈકલ્પિકસૂત્ર આદિ શાસ્ત્રો ઉપરની ગાથાબદ્ધ બાષ્પ્યાને નિર્યુક્તિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

તિસ્થોગાલિય પ્રકીર્ણક,—જેની રચના વિક્રમની પાંચમી શતાબ્દિની શરૂઆતમાં થયેલી હોવાનું વિદ્વાર્ય શ્રીમાન કલ્યાણવિજયજી “બીરનિર્વાણ સંવત્ ઔર જૈન કાલગણના” (૫૦ ૩૦, ૨૦ ૨૭) માં સપ્રમાણ જણાવે છે,—તેમાં નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે—

સતમતો ઘિરબાહુ જાણુયસીહુપહિચ્છિય હુબાહુ ।

નામેણ મહ્થબાહુ અવિહી સાધમ્મ સહોતિ (?) ॥ ૧૪ ॥

સો વિ ય ચોહ્સપુઘ્વી બારસવાસાહં જોગપહિવમ્મો ।

હુસતોણ નિબંધહ અત્થં અજ્ઞયણબંધસ્સ ॥ ૧૫ ॥

તીર્થોદ્ધારપ્રકીર્ણકના પ્રસ્તુત ઉલ્લેખમાં ચતુર્દશપૂર્વધર ભગવાન ભદ્રબાહુસ્વામીને સૂત્રકાર તરીકે જ વર્ણવ્યા છે, પરંતુ તેથી આગળ વધીને ‘તેઓ નિર્ધુક્તિકાર’ હોવા વિષે કે તેમના નૈમિત્તિક હોવા વિષે સૂચના સરખીયે કરવામાં આવી નથી.

ઉપર ટૂંકમાં જે પ્રમાણો નોંધાયાં છે એ ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે સમજ શકાશે કે—છેદસૂત્રોના પ્રણેતા, અંતિમ શ્રુતકેવલી સ્થવિર આર્ય ભદ્રબાહુસ્વામી જ છે. આ માન્યતા વિષે કોઈને કશોય વિરોધ નથી. વિરોધ તો આજે ‘નિર્ધુક્તિકાર કોણ? અથવા કયા ભદ્રબાહુસ્વામી?’ એના જ છે, એટલે આજના લેખમાં એ વિષે જ ચર્ચા અને સમીક્ષા કરવાની છે.

જૈન સંપ્રદાયમાં આજે એક એવો મહાન પક્ષ છે, જે “નિર્ધુક્તિઓના પ્રણેતા ચતુર્દશ પૂર્વવિદ્ છેદસૂત્રકાર સ્થવિર આર્ય ભદ્રબાહુસ્વામી જ છે” એ પરંપરાને માન્ય રાખે છે અને પોષે છે. એ પક્ષની માન્યતાને લગતાં અર્વાચીન પ્રમાણોને—નિરર્થક લેખનું સ્વરૂપ મોટું થઈ ન જાય એ માટે—જતાં કરી, એ વિષેના જે પ્રાચીન ઉલ્લેખો મળે છે એ સૌનો ઉલ્લેખ કર્યા પછી અમે “નિર્ધુક્તિકાર ભદ્રબાહુ સ્વામી, ચતુર્દશપૂર્વધર સ્થવિર આર્ય ભદ્રબાહુસ્વામી નથી પણ તે કરતાં કોઈ જુદા જ સ્થવિર છે.” એ અમારી પ્રામાણિક માન્યતાને લગતાં પ્રમાણો અને વિચારસરણી રજૂ કરીશું.

અમે અહીં અમારી નવીન છતાં પ્રામાણિક માન્યતાને અંગે જે પ્રમાણો અને વિચારો રજૂ કરીએ છીએ તેને વિદ્વાનો ધ્યાનપૂર્વક વિચારે અને તેની સાધક-આધકતાને લગતા વિચારો તેમજ પ્રમાણોને સૌમ્યતાથી પ્રગટ કરે. અહીં નોંધવામાં આવતી નવીન વિચારસરણીને અંગે કોઈપણ મહાશય પ્રામાણિક દલીલો તેમજ ઐતિહાસિક પ્રમાણો દ્વારા ઊઠાપોઠ કરશે તો અમે તેના ઉપર જરૂર વિચાર કરીશું. અમારી માન્યતા વિદ્વાર્યમાં ચર્ચાઈને તેનો વાસ્તવિક નિર્ણય ન આવે ત્યાંસુધી અમે એના ઉપર નિર્ભર રહેવા નથી ઇચ્છતા. અને એ જ કારણથી ‘છેદસૂત્રકાર ભદ્રબાહુસ્વામી’ કરતાં નિર્ધુક્તિકાર આચાર્ય તદ્દન ભિન્ન હોવાની અમારી દૃઢ માન્યતા હોવા છતાં અમે અમારા તરફથી પ્રકાશન પામેલા ધ્વજકલ્પસૂત્ર ગ્રન્થનાં શીર્ષિકામાં લાંબા વખતથી ચાલી આવતી રૂઢ માન્યતા મુજબ પૂજ્યશ્રીમદ્રાહુસ્વામિવિનિર્મિતસ્વોપહનિર્ધુક્તયુપેતં મૃદ્ધલ્કલ્પસૂત્રં એ પ્રમાણે જ લખ્યું છે.

૧

હવે અમે અમારી પ્રતિજ્ઞા અનુસાર પ્રારંભમાં “નિર્ધુક્તિકાર ચતુર્દશપૂર્વધર સ્થવિર આર્ય ભદ્રબાહુ-સ્વામી છે” એ માન્યતાને લગતા પ્રાચીન જાહેરો આપીએ છીએ.

૧. “અજુયોગદાયિનઃ—સુધર્મસ્વામિપ્રમુદતયઃ ચાલ્કલ્કલ્પસૂત્રસ્ય મગલતો નિર્ધુક્તિકારસ્ય મદ્રબાહુસ્વામિનઃ-ચતુર્દશપૂર્વધરસ્યાચાર્યોઽસ્તાન્ સર્વોનિતિ ।” આચારાક્ષસૂત્ર શીલ્કાકાચાર્યકૃત ટીકા-પત્ર ૪.

૨. “ ન ચ કેષામિદિદોદાહરણાં નિર્યુક્તિકાલાદર્શકાલભાવિતા ક્વચિન્યોક્ત્વમાહાહનીયમ્, સ હિ મગર્ષો-
અતુર્દશપૂર્વવિદ્ શ્રુતકેવલો કાલત્રયવિષયં વસ્તુ પદ્યત્યેવેતિ કથમન્યકૃતત્વાશ્ચા ?” ઉત્તરાખ્યન
શાન્તિસૂત્રકૃતા પાદ્યટીકા-પત્ર ૧૨૧.

૩. “ ગુણાધિકસ્ય વન્દનં કર્તવ્યમ્ ન ત્વધમસ્ય, યત ઉક્તમ્—ગુણાહિ દ્વંદ્વનયં ” । મદ્રબાહુસ્વામિન-
અતુર્દશપૂર્વધરત્વાદ્ દશપૂર્વધરાદીનાં ચ ન્યૂનત્વાત્ કિં તેષાં નમસ્કારમસૌ કરોતિ ?” અત્રોચ્યતે ગુણ-
ધિકા એવ તે, અવ્યવચ્છિન્તિગુણાધિક્યાત્, અતો ન દોષ इति ।” ઓષનિર્યુક્તિ શ્લોકાર્ચકૃતટીકા-પત્ર ૧.

૪. “ હહ ચરણકરણક્રિયાકલાપતરૂમૂલકલ્પં સામાયિકાદિષ્ઠવ્યયનાભક્રુતસ્કન્ધસ્વરૂપમાવસ્યકં તાષ-
દર્યતસ્તીર્થકરેઃ સુવ્રતસ્તુગુણધરૈર્વિરચિતમ્ । અસ્ય ચાતીવ ગમ્ભીરાર્થતાં સકલસાધુ-ભાવકર્તૃત્વસ્ય નિત્યોપયોગિતાં
ચ વિજ્ઞાય ચતુર્દશપૂર્વધરેણ ધ્રીમદ્રદ્રબાહુનૈતદ્વ્યાધ્યાનરૂપા “ આમિણિ બોદિયનાર્ણ૦” ઇત્યાદિ
પ્રસિદ્ધગ્રન્થરૂપા નિર્યુક્તિઃ કૃતા ।” વિદોષાવસ્યક મલધારિદ્દેમચન્દ્રસૂત્રકૃત ટીકા-પત્ર ૧.

૫. “ સાધૂનાનુપ્રદાય અતુર્દશપૂર્વધરેણ મગધતા મદ્રબાહુસ્વામિના કલ્પસ્તૂર્ણં વ્યવહાસ્તૂર્ણ
આકારિ, ઉમયોરપિ ચ સુવ્રસ્પર્શિકનિર્યુક્તિઃ ।” મૂહલ્કલ્પપીઠિકા મલ્યાગિરિકૃત ટીકા-પત્ર ૨.

૬. “ હહ શ્રીમદાવસ્યકાદિસિદ્ધાન્તપ્રતિષ્ઠાનિર્યુક્તિશાસ્ત્રસંસૂત્રગસૂત્રધારઃ.....ધ્રીમદ્રબાહુસ્વામી.....
કલ્પનામધેયમધ્યયનં નિર્યુક્તિયુક્તં નિર્યૂઠવાન્ ।” મૂહલ્કલ્પપીઠિકા ધ્રીક્ષેમકીર્તિસૂત્રિભનુસન્ધિતા
ટીકા-પત્ર ૧૭૭ ।

અહીં જે છ શાસ્ત્રીય ઉલ્લેખો આપવામાં આવ્યા છે એ બધાય પ્રાચીન માન્ય આચાર્યવરોના છે.
અને એ “ નિર્યુક્તિકાર ચતુર્દશપૂર્વવિદ્ ભગવાન્ ભદ્રબાહુસ્વામી છે” એ માન્યતાને ટેકા આપે છે.
આ ઉલ્લેખોમાં સૌથી પ્રાચીન ઉલ્લેખ આચાર્ય શ્રી શીલાકંતો છે. જે વિક્રમની આઠમી શતાબ્દિના
ઉત્તરાર્ધનો અથવા નવમી શતાબ્દિના આરંભનો છે. આ કરતાં પ્રાચીન ઉલ્લેખ ખંતપૂર્વક તપાસ
કરવા છતાં અમારી નજરે આવી શક્યો નથી.

ઉપર નોંધેલ છ ઉલ્લેખો પૈકી આચાર્ય શ્રી શાન્તિસૂત્રિનો ઉલ્લેખ બાદ કરતાં બાકીના બધાય
ઉલ્લેખોમાં સામાન્ય રીતે એટલી જ હકીકત છે કે—“ નિર્યુક્તિકાર ચતુર્દશપૂર્વવિદ્ ભદ્રબાહુસ્વામી છે—હતા”
પણ શ્રી શાન્ત્યાચાર્યના ઉલ્લેખમાં એટલી વિશેષ હકીકત છે કે—“ પ્રસ્તુત (ઉત્તરાખ્યનસૂત્રની)
નિર્યુક્તિમાં કેટલાંક ઉદાહરણો અર્વાચીન અર્થાત્ ચતુર્દશપૂર્વધર નિર્યુક્તિકાર ભગવાન્ ભદ્રબાહુસ્વામી કરતાં
પાછળના સમયમાં થએલા મહાપુરુષોને લગતાં છે, માટે ‘ એ કાંઈ ખીભનાં કહેલાં—ઉમેરેલાં છે’ એવી
શંકા ન લાવવી. કારણ કે—ભગવાન્ ભદ્રબાહુસ્વામી ચતુર્દશપૂર્વવિદ્ શ્રુતકેવળી હોઈ ત્રણે કાળના પદાર્થોને
સાક્ષાત્ જાણી શકે છે. એટલે એ ઉદાહરણો કાંઈ ખીભનાં ઉમેરેલાં છે એવી શંકા કેમ થઈ શકે ?”

નિર્યુક્તિ આદિમાં આવતી વિરોધાર્પક બાબતોને રદિયો આપવા માટેની જે કાંઈ મન્યૂતમાં
મન્યૂત દલીલ કહો કે શાસ્ત્રીય પ્રમાણ કહો તો તે આ એક શ્રી શાન્ત્યાચાર્યે આપેલ સમાધાન છે.
અત્યારે મોટે ભાગે દરેક જણ માત્ર આ એક દલીલને અનુસરીને જ સંતોષ માની લે છે. પરંતુ ઉપરોક્ત
સમાધાન આપનાર પૂજ્ય શ્રી શાન્તિસૂત્રિ પોતે જ ખરે પ્રસંગે જાંડા વિચારમાં પડી ધડીભર કેવા થાભી
જાય છે? અને પોતે આપેલ સમાધાન ખામીવાળું ભાસતાં કેવા વિકલ્પો કરે છે, એ આપણે આગળ
ઉપર જોઈશું.

ઉપર છ વિભાગમાં આપેલ ઉલ્લેખોને અંગે અમારે અહીં આ કરતાં વિશેષ કાંઈ જ ચર્ચવાનું
નથી. જે કાંઈ કહેવાનું છે તે આગળ ઉપર પ્રસંગે પ્રસંગે કહેવામાં આવશે.

અન્નેયની ઉત્પત્તિ સ્થવિર શ્રી આર્યરક્ષિત ભગવાનના સ્વર્ગવાસ પછી થએલ છે. આ બાબતને ઉમેરનાર કોઈ ત્રીજા જ સ્થવિરને શોધવા જવું પડે એવું છે.

વસ્તુતઃ વિચાર કરવામાં આવે તો કોઈપણ સ્થવિર મહર્ષિ પ્રાચીન આચાર્યના ગ્રંથને અનિવાર્ય રીતે વ્યવસ્થિત કરવાની આવશ્યકતા ઊભી થતાં તેમાં સંબંધ જોડવા પુરતો ઘટતો ઉમેરો કે સહજ ફેરફાર કરે એ સહ્ય હોઈ શકે, પણ તેને બદલે તે મૂળ ગ્રંથકારના જમાનાઓ પછી અનેલી ઘટનાઓને કે તેવી કોઈ બીજી બાબતોને મૂળ ગ્રંથમાં નવેસર ધુસેડી દે એવી એ ગ્રંથનું મૌલિકપણું, ગૌરવ કે પ્રામાણિકતા જળવાય ખરાં? આપણે નિર્વિવાદપણે કપૂલ કરવું જોઈએ કે મૂળ ગ્રંથમાં એવો નવો ઉમેરો ક્યારેય પણ વાસ્તવિક તેમજ માન્ય ન કરી શકાય. કોઈપણ સ્થવિર મહર્ષિ એવો આણુઘટતો ઉમેરો મૂળ ગ્રંથમાં ન જ કરે અને જો કોઈ કરે તો તેવા ઉમેરોને તે જ જમાનાના સ્થવિરો મંગૂર ન જ રાખે. અને તેમ બને તો તેની મૌલિકતામાં જરૂર ઊણપ આવે.

અહીં પ્રસંગવશાત્ અમે એક વાત સ્પષ્ટ કરી લઈએ કે ચતુર્દશપૂર્વધર ભગવાન ભદ્રપ્રાહુના જમાનાના નિર્ચુકિતગ્રંથોને આર્યરક્ષિતના યુગમાં વ્યવસ્થિત કરાય અને આર્યરક્ષિતના યુગમાં વ્યવસ્થિત કરાયેલ નિર્ચુકિતગ્રંથોને તે પછીના જમાનામાં વ્યવસ્થિત કરવામાં આવે, એટલું જ નહિ પણ એ નિર્ચુકિતગ્રંથોમાં ઉત્તરોત્તર ગાઠને ગાઠાં ભરીને વધારો ઘટાડો કરવામાં આવે, આ જાતની કલ્પનાઓ અમને જરાય યુક્તિસંગત લાગતી નથી. કોઈપણ મૌલિક ગ્રંથમાં આવા ફેરફારો કર્યા પછી એ ગ્રંથને મૂળ પુરુષના નામથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં ખરે જ એના પ્રણેતા મૂળ પુરુષની તેમજ તે પછીના સ્થવિરોની પ્રામાણિકતા દૂષિત જ થાય છે.

ઉપર જણાવવામાં આવ્યું તે સિવાય નિર્ચુકિતગ્રંથોમાં ત્રણ બાબતો એવી છે કે જે નિર્ચુકિતકાર ચતુર્દશપૂર્વધર હોવાની માન્યતા ધરાવતાં આપણને અટકાવે છે.

૧ ઉત્તરપ્રાચ્યનસૂત્રમાં અકામમરણીય નામના અધ્યયનમાં નીચે પ્રમાણેની નિર્ચુકિત ગાથા છે:—

સર્વે एए दारा, मरणविमसीह वणिग्या कमसो ।

सगलण्डणे पयस्ये, जिण चउदसपुक्वि भासंति ॥ २३३ ॥

અર્થાત્—મરણવિભક્તિને લગતાં બધાં દારોને અનુક્રમે વર્ણવ્યાં. (પરંતુ) પદ્ધથોને સંપૂર્ણ અને વિશદ રીતે જિન એટલે કેવળજ્ઞાની અને ચતુર્દશપૂર્વો (જ) કહે છે—કહી શકે છે.

આ ગાથામાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે—“પદ્ધથોને સંપૂર્ણ અને વિશદરીતે કેવળજ્ઞાની અને ચૌદપૂર્વધર જ કહે છે” જે નિર્ચુકિતકાર પોતે ચૌદપૂર્વો હોય તો ગાથામાં “ચઉદસપુક્વી” એમ ન લખે.

શ્રીમાન શાન્ત્યાચાર્યે પરીપહાધ્યયનના અંતમાં જણાવ્યું છે કે—“ભગવાન ભદ્રપ્રાહુરવાગી ચતુર્દશ-પૂર્વવિદ્ધ શ્રુતકેવલી હોઈ ત્રણે કાળના પદ્ધથોને સાક્ષાત્ જાણી શકે છે માટે અર્વાચીન ઉદ્ધારણો જોઈ એને માટે બીજાનાં કેરેકાં હશે એમ શંકા ન કરવી” પરંતુ આ પ્રમાણે સમાધાન આપનાર પૂજ્યશ્રી શાન્ત્યાચાર્યને ઉપરોક્ત ગાથાની ટીકા કરતાં ધડીભર વિચારમમે થવા સાથે કેવું મંજાવું પશું છે એ આપણે નીચે આપેલા એમની ટીકાના અંશને ધ્યાનમાં લેતાં સમજી શકીએ છીએ—

सम्प्रत्यतिगम्भीरतामागमस्य वर्शयन्नात्मौद्धत्यपरिहारायाह भगवान् निर्युक्तिकारः—

સર્વે एए दारा० गाथाव्याख्या—‘सर्वाणि’ अशेषाणि ‘एतानि’ अनन्तरमुपदर्शितानि ‘द्वाराणि’ अर्थ-प्रतिपादनमुख्यानि ‘मरणविमक्तेः’ मरणविमक्त्यपरनाम्नोऽस्त्यैवाध्ययनस्य ‘वर्णितानि’ प्ररूपितानि, मयेति शेषः, ‘कमसो’ ति प्राग्वत् कमतः । आह एवं सकलाऽपि मरणवक्तव्यता उक्ता उत न ? इत्याह—सकलाश्च—समस्ता

નિપુણાશ્વ-અણેષવિશેષકલ્પિતાઃ સકલનિપુણાઃ તાન્ પદાર્થાન્ રૂઢ પ્રશસ્તમરણાદીન્ જિનાશ્વ-કેવલિનઃ ચતુર્દશપૂર્વિ-
ગ્નશ્વ-પ્રમવાદયો જિનચતુર્દશપૂર્વિણો 'ભાષન્તે' વ્યક્તમભિવદધતિ, અહં તુ મન્દમતિસ્વામ તથા વર્ણયિતું ક્ષમ હત્યમિ-
પ્રાયઃ । સ્વયં ચતુર્દશપૂર્વિત્વેઽપિ ચતુર્દશપૂર્વ્યુપાદાનં તત્ તેષામપિ શૂદ્રસ્થાનપતિતત્ત્વેન શેષ-
માહાત્મ્યસ્થાપનપરમદુહ્મૈષ, ભાષ્યગાથા વા દ્વારગાથાઙ્ગયાદારમ્ય લક્ષ્યન્ત ઇતિ પ્રેર્યાનિષકાશ
પથેતિ ગાથાર્થઃ ॥ ૨૩૩ ॥ —ઉત્તરાખ્યયન પાઠ્યટીકા-પત્ર. ૨૪૦.

ઉપરોક્ત ટીકામાં શ્રીમાન શાન્ત્યાચાર્યે એ રીતે સમાધાન કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે—“૧. નિર્ણયકાર
પોતે ચૌદપૂર્વી હોવા છતાં “ચતુદસપુષ્વી” એમ લખ્યું છે તે ચૌદપૂર્વધરો આપસ આપસમાં અર્થજ્ઞાનની
અપેક્ષાએ પદસ્થાનપતિત અર્થાત્ એાછાવતી સમજવાળા હોવાથી પોતાથી અધિકનું માહત્ત્વ સૂચવવા
માટે છે. ૨. અથવા દ્વારગાથાથી લઇને અહીંસુધીની બધીયે ભાષ્યગાથા હોવી જોઇએ એટલે શંકાને સ્થાન
નથી.”

આવું વૈકલ્પિક અને નિરાધાર સમાધાન એ ક્યારેય પણ વાસ્તવિક ન ગણાય. તેમજ આ સમા-
ધાનને સૂચિકારનો ટેકો પણ નથી. જ્યારે કોઈપણ સ્થળે વિરોધ જેવું આવે ત્યારે તેને સ્વેચ્છથી
“ભાષ્યગાથા છે” ધર્યાદિ કહી નિરાધાર સમાધાન આપવાથી કામ ચાલી શકે નહિ, એટલે પૂન્યશ્રી
શાન્તિસૂરિજીના ઉપરોક્ત નિરાધાર અને વૈકલ્પિક સમાધાનને,—જેના માટે ખુદ ચોતે પણ શંકિત છે,—
અમે માન્ય રાખી શકતા નથી. તેમ એ સાથે સમ્મત પણ થઈ શકતા નથી.

૨. સૂત્રકૃતાંગસૂત્રના બીજા શ્રુતરકંધના પહેલા પુંડરીકાખ્યયનમાં ‘પુંડરીક’ પદના નિક્ષેપાનું નિરૂપણ
કરતાં દ્રવ્યનિક્ષેપના જે ત્રણ આદેશોનો નિર્ણયકારે સંગ્રહ કર્યો છે એ બુદ્ધત્કલ્પસૂત્રસૂચિકારના
કહેવા પ્રમાણે સ્થવિર આર્યમંચુ, સ્થવિર આર્યસમુદ્ર અને સ્થવિર આર્યસુદસ્તી એ ત્રણ સ્થવિરોની
જુદી જુદી ત્રણ માન્યતારૂપ છે. સૂચિકારે જણાવેલ વાત સાચી હોય,—આધિત હોવા માટેનું કોઈ
પ્રમાણ નથી,—તો આપણે એમ માનવું જોઈએ કે ચતુર્દશપૂર્વવિદ્ ભદ્રબાહુકૃત નિર્ણયકારાંત્રીમાં તેમના
પછી થએલ સ્થવિરોના આદેશોનો અર્થાત્ એમની માન્યતાઓનો ઉલ્લેખ હોઈ જ ન શકે. અને જે એ
સ્થવિરોના મતોનો સંગ્રહ નિર્ણયકારાંત્રીમાં હોય તો ‘એ કૃતિ ચતુર્દશપૂર્વધર ભદ્રબાહુની નથી પણ કોઈ
બીજા જ સ્થવિરની છે’ એમ કહેવું જોઈએ. જે પાછળ થએલ સ્થવિરોની કહેવાતી માન્યતાઓનો
સંગ્રહ ચતુર્દશપૂર્વધરની કૃતિમાં હોય તો એ માન્યતાઓ આર્યમંચુ આદિ સ્થવિરોની કહેવાય જ નહિ.
જે કોઈ આ પ્રમાણે કહેવા પ્રયત્ન કરે તો એ સામે વિરોધ જ ઊભો થાય. અસ્તુ, નિર્ણયકારમાં પાછળના
સ્થવિરોના ઉપરોક્ત દ્રવ્યનિક્ષેપના ત્રણ આદેશોનાં જેતાં નિર્ણયકાર ચતુર્દશપૂર્વધર ભદ્રબાહુસ્વામી હોવાની
માન્યતા પાયાદાર કરતી નથી.

૩. ઉપર અમે જે એ પ્રમાણ ટાંકી આપ્યા તે કરતાં ત્રીજું પ્રમાણ વધારે સ્પષ્ટ છે અને એ
દશશ્રુતરકંધની નિર્ણયકારનું છે. દશશ્રુતરકંધની નિર્ણયકારના પ્રારંભમાં નીચે પ્રમાણે ગાથા છે—

વંદામિ મહ્વાહુ, પાર્શ્વં ચરિમસગલસુયનાળિ ।

સુતસ્સ કારગમિસિ, દસાસુ કવ્પે ય વવહારે ॥ ૧ ॥

૧. ગણહરચેરકવ્યં વા, આપસા સુકવાગરણતો વા ।

ધુક્કલ્લકિસેસતો વા, અંગાડંગેસુ ણાણતં ॥ ૧૪૪ ॥

ત્રીણિઃ—કિં ચ આપસા જદા અજ્ઞાનંતૂ તિવિહં સંલ્લં ઇચ્છતિ—પ્રગમ્બિયં વદ્ધાઝ્યં અભિમુહનામગોત્તં ચ ।

અજ્ઞાસુહા ધુવિહં—વદ્ધાઝ્યં અભિમુહનામગોત્તં ચ । અજ્ઞાસુહરથી યાં—અભિમુહનામગોત્તં ઇચ્છતિ ॥

કમ્પભાષ્યગાથા અને ત્રીણિ (લિલિત પ્રતિ)

દશાશ્રુતસ્કંધનિર્ચુકિતના આરંભમાં હેદસૂત્રકાર ચતુર્દશપૂર્વધર સ્થવિર ભદ્રાહુને ઉપર પ્રમાણે નમસ્કાર કરવામાં આવે એ ઉપરથી સૌ કોઈ સમજી શકે તેમ છે કે—“ નિર્ચુકિતકાર ચતુર્દશપૂર્વધર ભદ્રાહુસ્વામી હોય તો પોતે પોતાને આ રીતે નમસ્કાર ન જ કરે.” એટલે આ ઉપરથી અર્થાત જ એમ સિદ્ધ થાય છે કે—નિર્ચુકિતકાર ચતુર્દશપૂર્વધર ભદ્રાહુસ્વામી નથી પણ કોઈ બીજા જ વ્યક્તિ છે.

અહીં કોઈએ એમ કહેવાની હિંમત ન કરવી કે—“ આ ગાથા ભાષ્યકારની અથવા પ્રક્ષિપ્ત ગાથા હશે ” કારણ કે—પુદ્ગલ યુક્ષિકારે જ આ ગાથાને નિર્ચુકિતગાથા તરીકે જણાવી છે. આ સ્થળે સૌની જાણખાતર અમે યુક્ષિના એ પાકને આપીએ છીએ—

ચૂર્ણ :—તં પુળ મંગલં નામાદિચતુર્વિધં આવસ્સગાણુકમેણ પહ્વેયવ્વં । તત્થ ભાવમંગલં નિજ્જુત્તિકારો
આહ—વંદામિ મહ્વાહું, પાર્શ્વે ચરિમસગલ્લસુયણાણિં । સુત્તસ્સ કારગમિલિં, દસાસુ કમ્પે ય વવહારે ॥ ૧ ॥

ચૂર્ણ :—મહ્વાહુ નામેણ । પાર્શ્વે ગોત્તેણ । ચરિમો અપચ્છમો । સગલાદં ચોદ્ધસપુન્વાદં । કિં નિમિલ્લં નમોક્કારો તસ્સ કજ્જતિ ? ઉચ્ચત્તે—જેણ સુત્તસ્સ કારઓ ણ અત્થસ્સ, અત્થો તિત્થગરાતો પસૂતો, જેણ મળ્ળાતિ— અત્થં માસતિ અરહાં ગાથા । કત્તરં સુત્તં ? દસાઓ કમ્પો વવહારો ય । કત્તરાતો ઉદ્ધતમ્ ? ઉચ્ચત્તે—પચ્ચક્કલાણ- પુન્વાતો ॥ અહ્વા ભાવમંગલં નન્દી, સા તહેવ વજ્જિવ્વહા ॥

—દશાશ્રુતસ્કંધનિર્ચુકિત અને ચૂર્ણ (લિખિત પ્રતિ)—

અહીં અમે યુક્ષિનો જે પાક આપ્યો છે એમાં યુક્ષિકારે “ ભાવમંગલ નિર્ચુકિતકાર કહે છે ” એમ લખીને જ “ વંદામિ મહ્વાહુ ” એ મંગલગાથા આપી છે એટલે કોઈને બીજા નીજ કલ્પના કરવાને અવકાશ રહેતો નથી.

ભગવાન ભદ્રાહુની કૃતિરૂપ હેદસૂત્રમાં દશાશ્રુતસ્કંધસૂત્ર સૌથી પહેલું હોઈ તેની નિર્ચુકિતના આરંભમાં તેમને નમસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે એ હેદસૂત્રના પ્રણેતા તરીકે અત્યંત ઔચિત્યપાત્ર જ છે.

જે યુક્ષિકાર, નિર્ચુકિતકાર તરીકે ચતુર્દશપૂર્વધર સ્થવિર આર્ય ભદ્રાહુને માનતા હોત, તો તેઓશ્રીને આ ગાથાને ‘ નિર્ચુકિતગાથા ’ તરીકે જણાવવા પહેલાં મનમાં અનેક વિકલ્પો જિજ્ઞાસા હોત. એટલે એ વાત નિર્વિવાદપણે સ્પષ્ટ થાય છે કે—“ ચતુર્દશપૂર્વધર ભદ્રાહુસ્વામી નિર્ચુકિતકાર નથી ”

અમને તો લાગે છે કે નિર્ચુકિતકારના વિષયમાં ઉદ્ભવેલો ગોટાળો યુક્ષિકારના જમાના પછીનો છે.

ઉપર અમે પ્રમાણપુસ્તક સર ચર્ચા કરી આવ્યા તે કારણસર અમારી એ દૃઢ માન્યતા છે કે—આજના નિર્ચુકિતગ્રંથો નથી ચતુર્દશપૂર્વધર સ્થવિર આર્ય ભદ્રાહુસ્વામીના રચેલા કે નથી એ અનુયોગગૃહ્યકલ્પકાર સ્થવિર આર્યરક્ષિતના યુગમાં વ્યવસ્થિત કરાયેલ; પરંતુ આજના આપણા નિર્ચુકિતગ્રંથો ઉપર ઉપરી પડતા ભયંકર દુકાળો અને શ્રમણવર્ગની યાદશક્તિની ખામીને કારણે ખંડિત થયેલ આગમોની સ્થવિર આર્યરક્ષિત, સ્થવિર નાગાર્જુન આદિ સ્થવિરોએ પુનઃસંકલના અથવા વ્યવસ્થા કરી તેને અનુસરતા હોઈ અર્વાચીન છે.

ઉપર અમે જણાવી આવ્યા તે મુજબ આજના આપણા નિર્ચુકિતગ્રંથો ચતુર્દશપૂર્વવિદ્ધ સ્થવિર આર્ય ભદ્રાહુસ્વામીકૃત નથી—ન હોય, તો એક પ્રશ્ન સહેજે જ ઉપસ્થિત થાય છે કે ત્યારે એ નિર્ચુકિત- ગ્રંથો કોણે રચેલા છે ? અને એનો રચનાસમય કયો હોવો જોઈએ ? આ પ્રશ્નને લગતાં લઘ્ય પ્રમાણે અને અનુમાનો અમે આ નીચે રજૂ કરીએ છીએ—

‘હેદસૂત્રકાર ચતુર્દશપૂર્વધર ભગવાન શ્રીભદ્રાહુસ્વામી એ જ નિર્યુક્તિકાર છે’ એ બ્રાન્ત માન્યતા જે સમાન નામમંથી જન્મી હોય, અને તેવો સંભવ જ વધારે છે, તો એમ અનુમાન કરવું અયોગ્ય નહિ મનાય કે—હેદસૂત્રકાર કરતાં કાઈ ખીજા જ ભદ્રાહુ નામના સ્થવિર નિર્યુક્તિકાર હોવા જોઈએ—છે.

આ અનુમાનના સમર્થનમાં અમે એક ખીજું અનુમાન રજૂ કરીએ છીએ—દશા, કલ્પ, વ્યવહાર અને નિશીથ એ ચાર હેદસૂત્રો, આવશ્યકાદિ દશશાસ્ત્ર ઉપરની નિર્યુક્તિઓ, ઉવસગહરસ્તોત્ર અને ભદ્રાહુસંહિતા મળી એકંદર સોળાં ગ્રંથો શ્રી ભદ્રાહુસ્વામીની કૃતિ તરફિ શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. આમાંનાં ચાર હેદસૂત્રો ચતુર્દશપૂર્વધર સ્થવિર આર્ય ભદ્રાહુકૃત તરફિ સર્વમાન્ય છે, એ અમે પહેલાં કહી આવ્યા છીએ. નિર્યુક્તિગ્રંથો અમે ઉપર અનુમાન કર્યું છે તે મુજબ ‘હેદસૂત્રકાર શ્રીભદ્રાહુસ્વામી કરતાં જુદા જ ભદ્રાહુસ્વામીએ રચેલા છે.’ એ અમારું કથન જે વિદ્-માન્ય હોય તો એમ કહી શકાય કે—દશ નિર્યુક્તિગ્રંથો, ઉવસગહરસ્તોત્ર અને ભદ્રાહુ^૨ સંહિતા એ ચારે ગ્રંથો એક જ ભદ્રાહુકૃત હોવા જોઈએ. આ ભદ્રાહુ ખીજા કાઈ નહિ પણ જેઓ વારાહી સંહિતાના પ્રણેતા જ્યોતિર્વિદ્ વરાહમિહિરના પૂર્વાશ્રમના સંહોદર તરીકે જૈન સંપ્રદાયમાં જાણીતા છે અને જેમને અષ્ટાંગનિમિત્ત અને મંત્રવિદ્યાના પારગામી અર્થાત નૈમિત્તિક^૩ તરફિ ઝોળાખવામાં આવે છે, તે છે. એમણે ભાર્ગ સાથે ધાર્મિક સ્પર્ધામાં આવતાં ભદ્રાહુસંહિતા અને ઉવસગહરસ્તોત્ર જેવા માન્ય ગ્રંથોની રચના કરી હતી અથવા એ ગ્રંથો રચવાની એમને અનિવાર્ય રીતે આવશ્યકતા જણાઈ હતી. ભિન્ન ભિન્ન સંપ્રદાયના ઉપાસક ભાર્ગ-ઝોળામાં સંહિતા પદાવંકૃત ગ્રંથ રચવાની ભાવના જન્મે એ પારસ્પરિક-સ્પર્ધા સિવાય લાગે જ સંભાવે.

નિર્યુક્તિકાર અને ઉવસગહરસ્તોનાદિના રચયિતા એક જ ભદ્રાહુ અને તે પણ નૈમિત્તિક ભદ્રાહુ હોવાનું અનુમાન અમે એટલા ઉપરથી કરીએ છીએ કે—આવશ્યકનિર્યુક્તિમાં ગાથા^૪ ૧૨૫૨ થી ૧૨૭૦

૧. ઓધનિર્યુક્તિ, પિંહનિર્યુક્તિ અને પંચકલ્પનિર્યુક્તિ આ ત્રણ નિર્યુક્તિરૂપ ગ્રંથો અનુક્રમે આવશ્યકનિર્યુક્તિ, દશવૈકલ્પિક નિર્યુક્તિ અને કલ્પનિર્યુક્તિના અંશરૂપ હોઈ તેની ગણતરી અમે આ ઠેકાણે જુદા ગ્રંથ તરીકે આપી નથી. સંસકતનિર્યુક્તિ, પ્રથ્વશાન્તિસ્તોત્ર, સપાદલક્ષવસુદેવહિંદી આદિ ગ્રંથો ભદ્રાહુસ્વામિકૃત હોવા સામે અનેક વિરોધો હોઈ એ ગ્રંથોનાં નામની નોંધ પણ અહીં લીધી નથી.

૨. ભદ્રાહુસંહિતા ગ્રંથ આજે લભ્ય નથી, આજે અળગતા ભદ્રાહુસંહિતા ગ્રંથ કૃત્રિમ છે.

૩. પાવયળી ૧ ધમ્મકહાં ૨ વાર્ઠે ૩ જેમિસિઓ ૪ તવસ્સી ૫ ય ।

વિજ્ઞા ૬ સિદ્ધો ૭ ય કર્ઠે ૮ અદ્દેવ પમાલ્લા મળિયા ॥ ૧ ॥

અજરક્ક ૧ નંદિસેળો ૨ સિરિગુત્તવિણેય ૩ અહ્હલાહુ ૪ ય ।

સ્વભ ૫ ડઙ્ગલ્લુહ ૬ સામિયા ૭ દિવાયરો ૮ ના રહાડડરળા ॥ ૨ ॥

૪. ગંધન્વનાગદ્તો, શ્ચ્છર સપ્પેહિં ચિહિંતં શ્વયં ।

તં જહ્ કહ્વં ચિ સ્વજ્ઞર, હત્થ હુ દોસો ન કાયવો ॥ ૧૨૫૨ ॥

પ્પ તે પાવાહી, ચત્તારિ વિ નોહમાળ્લાયલોમા ।

જે હિ સયા સંસત્તં જરિયમિવ જયં કલ્લલેહ ॥ ૧૨૬૨ ॥

પ્પહિં અહં સ્વહ્ઓ, ચ્ચહિં વિ આસીવિસેહિં પાવેહિં ।

વિસન્નિવાયણહેં, ચ્ચામિ વિવિહં તવોક્કમ્મં ॥ ૧૨૬૪ ॥

*

*

*

*

સિદ્ધે નમંસિક્કણં, સંસારત્થા ય જે મહાવિજ્ઞા ।

વોચ્છામિ દંઢકિરિયં, સન્ધવિસાનિવારણિ વિજ્ઞં ॥ ૧૨૬૧ ॥

સન્ધં પાણ્ણવાયં, પન્થકરાર્ઠે મિ અહ્ધિવયયણં વ ।

સન્ધમદત્તાદાણં, અધ્ધંમ પરિગ્ગહં સ્વાહા ॥ ૧૨૭૦ ॥

મુખીમાં અંધર્થ નાગદત્તનું કથાનક આપવામાં આવ્યું છે તેમાં નાગનું વિષ ઉતારવા માટે ક્રિયા કરવામાં આવી છે અને ઉપસર્ગહસ્તોત્રમાં પણ વિસહર કુલિંગમંતં ધર્યાદિ દારા નાગનો વિષોતાર જ વર્ણવવામાં આવ્યો છે. એ સમાનતા એક કર્તૃમૂલક હોય એમ માનવાને અમે સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રેરાઈએ છીએ. નિયુક્તિઅન્યમાં મંત્રક્રિયાના પ્રયોગ સાથે 'સ્વાહા' પદનો નિર્દેશ એ તેના રચયિતાના એ વસ્તુ પ્રત્યેના પ્રેમને અથવા એની જાણકારીને સૂચવે છે. અને એવા અર્થાંગનિમિત્ત અને મંત્રવિદ્યાના પારગામી નૈમિત્તિક ભદ્રબાહુ જ્યોતિર્વિદ વરાહ મિહિરના ભાઈ સિવાય ખીજ કોઈ જાણીતા નથી એટલે એમ અનુમાન કરવાનું કારણ મળે છે કે—ઉપસર્ગહસ્તોત્રાદિના પ્રણેતા અને નિયુક્તિકાર ભદ્રબાહુ એ એક જ વ્યક્તિ હોવી જોઈએ.

નિયુક્તિકાર ભદ્રબાહુ નૈમિત્તિક હોવા માટે એ પણ એક સૂચક વસ્તુ છે કે—તેમણે આવરથકસૂત્ર આદિ જે મુખ્ય દશ શાસ્ત્રો ઉપર નિયુક્તિઓ રચી છે તેમાં સૂર્યપ્રતપ્તિ શાસ્ત્રને સામેલ રાખેલ છે. આ ઉપરથી આપણે નિયુક્તિકારની એ વિદ્યા વિષેની કુશળતા અને પ્રેમને જોઈ શકીએ છીએ. અને તેમના નૈમિત્તિક હોવાનું અનુમાન કરી શકીએ છીએ.

આ કરતાં ય નિયુક્તિકાર આચાર્ય નૈમિત્તિક હોવાનું સખળ પ્રમાણ આચારંગનિયુક્તિમાંથી આપણને મળી આવે છે. આચારંગનિયુક્તિમાં 'દિક' પદના બેદો અને એ બેદોનું વ્યાખ્યાન કરતાં નિયુક્તિકાર 'પ્રજ્ઞાપકદિશા'ની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે આપે છે—

જત્ય ય જો પળ્લવૌ, કસ્સ વિ સાહૃ દિસાહુ ય ણિમિત્તં ।

જત્તોમુહો ય ઠાઈ, સા પુચ્છઓ અવરા ॥ ૫૧ ॥

અર્થાત્—જ્યાં રહીને જે પ્રજ્ઞાપક વ્યાખ્યાતા જે દિશામાં મુખરાખીને કોઈને “નિમિત્ત” કહે તે તેની પૂર્વ દિશા અને પાછળની બાજુમાં પશ્ચિમદિશા જાણવી.

આ ગાથામાં નિયુક્તિકારે “સાહૃ દિસાહુ ય ણિમિત્ત” એમ જણાવ્યું છે એ ઉપરથી આપણે એમ ઝોક્કસ માની શકીએ છીએ કે તેના પ્રણેતાને નિમિત્તના વિષયમાં ભારે શોખ હતો. નહિતર આવા આચારંગસૂત્ર જેવા ચરણકરણાનુયોગના તાત્ત્વિક અન્યનું વ્યાખ્યાન કરતાં ખીજ કોઈ તાત્ત્વિક પદાર્થનો નિર્દેશ ન કરતાં નિમિત્તનો નિર્દેશ કરવા તરફ તેના પ્રણેતાનું ધ્યાન જાય જ નહિ.

કેટલાક પ્રાચીન વિદ્વાનો હેદસૂત્ર, નિયુક્તિ, ભદ્રબાહુસંહિતા, ઉપસર્ગહસ્તોત્ર એ બધાંયના પ્રણેતા યૌદ્ધપૂર્વધર ભદ્રબાહુસ્વામી છે એ કહેવા સાથે એમ પણ માને છે કે એઓશ્રી વારાહીસંહિતા આદિના પ્રણેતા જ્યોતિર્વિદ વરાહમિહિરના સહોદર હતા. પરંતુ આ કથન કોઈ રીતે સંગત નથી. કારણ કે વરાહમિહિરનો સમય પંચસિદ્ધાન્તિકાના અંતમાં પોતે નિર્દેશ કરે છે તે પ્રમાણે શક સંવત ૪૨૭ અર્થાત વિક્રમ સંવત ૫૬૨ છઠી શતાબ્દિ ઉત્તરાર્ધ-નિર્ણીત છે. એટલે હેદ સૂત્રકાર ચતુર્દશ પૂર્વજ ભદ્રબાહુ અને ઉપસર્ગહસ્તોત્રાદિના રચયિતા તેમજ જ્યોતિર્વિદ વરાહમિહિરના સહોદર ભદ્રબાહુ તદ્દન ભિન્ન જ નહીં યાય છે.

ઉપસર્ગહસ્તોત્રકાર ભદ્રબાહુ અને જ્યોતિર્વિદ વરાહમિહિરની પરસ્પર સંકળાએલી જે કથા યૌદ્ધી શતાબ્દિમાં નોંધપોથીને પાને ચઢેલી છે એમાં સ્પર્શાંશ હોય અને હોય તેમ લાગે છે એટલે ઉપસર્ગહસ્તોત્રકાર ભદ્રબાહુસ્વામીને ચતુર્દશપૂર્વધર તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે એ ખીનપાયાદાર જ કરે

૧. સત્તમિષ્વેદસંસ્કૃત્યં, જ્ઞાનજ્ઞાનમપસ્ય વૈજ શુક્લાદી ।

અર્થાત્સમિતે માનૌ, વચનપુરે સૌમ્યવિક્રમ્યે ॥ ૮ ॥

છે. તેમ જ ભદ્રબાહુસંહિતાના પ્રણેતા તરીકે એ જ ચતુર્દશપૂર્વધરને કહેવામાં આવે છે એ પણ વળ્લુદ્ધર નથી રહેતું. કારણકે ભદ્રબાહુસંહિતા અને વારાહીસંહિતા એ સમાનનામક ત્રણેય પારસ્પરિક વિશિષ્ટ સ્પર્ધાના સૂચક હોઈ અનેયના સમકાલભાવી હોવાની વાતને જ વધારે ટેકા આપે છે. આ રીતે બે ભદ્રબાહુ થયાનું ક્લિત થાય છે. એક હેદ્દસૂત્રકાર ચતુર્દશપૂર્વધર સ્થવિર આર્યે ભદ્રબાહુ અને બીજા દશ નિર્ધુક્તિઓ, ભદ્રબાહુસંહિતા અને ઉપસર્ગહરસ્તોત્રના પ્રણેતા ભદ્રબાહુ; જેઓ જૈન સંપ્રદાયમાં નૈમિત્તિક તરીકે જાણીતા છે.

આ અનેય સમર્થ ગ્રંથકારો ભિન્ન હોવાનું એ ઉપરથી પણ કહી શકાય કે-તિથોગાલિપ્રકાશિક, આવશ્યકચૂર્ણિ, આવશ્યક હારિભદ્રીયા ટીકા, પરિશિષ્ટપદ્ય આદિ પ્રાચીન માન્યગ્રંથોમાં જ્યાં ચતુર્દશ-પૂર્વધર સ્થવિર આર્યે ભદ્રબાહુનું ચરિત્ર વર્ણવવામાં આવ્યું છે ત્યાં બાર વરસી દુકાળ, તેઓશ્રીનું નેપાળ દેશમાં વસવું, મહાપ્રાણુ ધ્યાનનું આરાધન, સ્થૂલભદ્ર આદિ મુનિઓને વાચના આપવી, હેદ્દસૂત્રોની રચના કરવી ઇત્યાદિ હકીકત આવે છે પણ વરાહમિહિરના ભાઈ હોવાનો, નિર્ધુક્તિગ્રંથો, ઉપસર્ગહરસ્તોત્ર-ભદ્રબાહુસંહિતા આદિની રચના કરવી આદિને લગતો તેમજ તેઓ નૈમિત્તિક હોવાને લગતો કશો ય ઉલ્લેખ નથી. આથી એમ સહેજે જ લાગે કે-હેદ્દસૂત્રકાર ભદ્રબાહુસ્વામી અને નિર્ધુક્તિ આદિના પ્રણેતા ભદ્રબાહુસ્વામી બંને ય જુદી જુદી વ્યક્તિઓ છે.

નિર્ધુક્તિકાર ભદ્રબાહુ એ વિક્રમની છઠી સદીમાં થએલ જ્યોતિર્વિદ વરાહમિહિરના સહોદર હોઈ નિર્ધુક્તિગ્રંથોની રચના વિક્રમના છઠા સૈકામાં થઈ છે એ નિર્ણય કર્યા પછી અમારા સામે એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે-પાક્ષિકસૂત્રમાં સૂત્રકાર્તનના પ્રયેક આલાપકમાં અને નંદીસૂત્રમાં અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાનના નિરૂપણમાં નીચે પ્રમાણેના પાઠો છે—

“ સસુત્તે સગત્યે સગંથે સનિજ્જુતિણ સસંગહણિણ ” પાક્ષિકસૂત્ર.

“ સંલેજ્જાઓ નિજ્જુતીઓ સંલેજ્જાઓ સંગહણીઓ ” નંદીસૂત્ર.

અહીં આ બંને ય સૂત્રપાઠો આપવાનો આશય એ છે કે-આ બંને ય સૂત્રો, જેની રચના વિક્રમના છઠા સૈકાના આરંભમાં જ અથવા પાંચમી શતાબ્દના ઉત્તરાર્ધમાં થઈ ચૂકવાનો સંભવ વધારે છે, તેમાં નિર્ધુક્તિનો ઉલ્લેખ થએલો છે. ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે તેમ જ ને નિર્ધુક્તિકાર વિક્રમના છઠા સૈકાના બીજા ચરણ લગલગ થયા હોય તો તે પહેલાં ગૂંથાએલ આ બંને ય સૂત્રોમાં નિર્ધુક્તિનો ઉલ્લેખ કેમ થયો છે ? એ પ્રશ્નનું સમાધાન નીચે પ્રમાણે થઈ શકે છે—

પાક્ષિકસૂત્ર અને નંદીસૂત્રમાં નિર્ધુક્તિનો જે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે એ અત્યારે આપણા સામે વર્તમાન દશશાસ્ત્રની નિર્ધુક્તિને લક્ષીને નહિ કિન્તુ ગોવિંદનિર્ધુક્તિને ધ્યાનમાં રાખીને કરવામાં આવ્યો છે.

નિર્ધુક્તિકાર સ્થવિર ભદ્રબાહુસ્વામી થયાની વાત સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે પરંતુ એમના સિવાય બીજા કોઈ નિર્ધુક્તિકાર થયાની વાતને કોઈ વિરલ વ્યક્તિઓ જ જાણતી હશે. નિશીથચૂર્ણિના ૧૧ માં ઉદ્દેશમાં ‘ જ્ઞાનસ્તન ’ નું સ્વરૂપ દર્શાવતાં ભાષ્યકારે જણાવ્યું છે કે—“ ગોવિંદજ્ઞો જાણે અર્થાત્ જ્ઞાનની ચોરી કરનાર ગોવિદાચાર્યે જાણુવા ” આ ગાથાની ચૂર્ણિમાં ચૂર્ણિકારે ગોવિદાચાર્યને લગતા એક વિશિષ્ટ પ્રસંગની દૂક નોંધ કરી છે ત્યાં લખ્યું છે કે—“ તેમણે એકેદ્રિય જીવને સિદ્ધ કરનાર ગોવિંદ નિર્ધુક્તિની રચના કરી હતી.” આ ઉલ્લેખને આધારે સ્પષ્ટ રીતે જાણી શકાય છે કે-એક વખતના ઔદ્ધ લિક્ષ અને પાછળથી પ્રતિબોધ પામી જૈન દીક્ષા સ્વીકારનાર ગોવિદાચાર્યે નામના સ્થવિર નિર્ધુક્તિકાર થઈ ગયા છે. તેઓશ્રીએ કયા આગમ ઉપર નિર્ધુક્તિની રચના કરી હશે એ જાણવા માટેનું આપણા

आमे कशुंय प्रभाषु के साधन विद्यमान नथी; तेम छतां यूर्ध्विकारना उल्लेखना औचित्यने ध्यानमां देतां श्रीमान् गोविंदयार्थे श्रीग्न कोर्ध आगम ग्रंथ उपर नियुक्तिनी रचना करी हो या गमे तेम हो, ते छतां आचारंगसूत्र उपर पास करी तेना शरूपरिज्ञानाभक्त प्रथम अध्ययन उपर तेमले नियुक्ति रची होवा जेधंओ. शरूपरिज्ञान अध्ययनमां मुप्यतया पांय स्थापरोनुं—अेकेदिय छवोनुं अने तस छवोनुं न निरूपण छे. अथारे आपणा समक्ष गोविंदयार्थकृत गोविंदनियुक्ति ग्रंथ नथी तेमन निशीथ भाष्य, निशीथ यूर्ध्वि, कल्पयूर्ध्वि आदिमां आवता गोविंदनिष्कृति अेटला नामनिर्देश सिवाय कोर्धपणु यूर्ध्वि आदि प्राचीन ग्रंथमां अे नियुक्तिमांनी गाथादिनो प्रभाषु तरीके उल्लेख थयेजे जेवामां नथी आये; अेटले अमे मात्र उपरोक्त अनुमान करीने न अटकीअे छीअे. अही अमे स्त्रीनी गणु आतर उपरोक्त निशीथयूर्ध्विनो पाठ आपीअे छीअे.

गोविंदज्जो नाणे, दंसणे सुत्तप हेउ अट्ट वा ।

पाबंचियउवचरगा, उदायिवधगादिगा चरणे ॥

गोविंद० गाहा—गोविंदो नाम भिक्षु । सो य एणेण आयरिण्ण वादे जितो आदरसवारा । ततो तेण चितितं—सिद्धंतसखं जाव एतोसं नो लभति तावेते जेतुं ण सक्कंति । ताहे सो नामहरणडा तस्सेवाऽऽयरियस्स सगासे निक्खंतो । तस्स य सामायियादि पढंतस्स मुद्धं सम्मत्तं । ततो गुहं वंदित्ता भणाति—देहि मे वते । आय-रिओ भणाति—नणु दत्ताणि ते वताणि । तेण सम्भावो कहिओ । ताहे गुरुणा दत्ताणि से वताणि । पच्छा तेण पग्गिदियजीवसाहणं गोविंदनिष्कृत्ती कया ॥ एस नाणतेणो ॥

निशीथचूर्णि उद्देश ११ द्वितीय खंड पत्र-८-१.—पाटण संघवीना पाठानी ताडपत्रीय प्रति ॥

भावार्थ—गोविंदनामे औंक्ष लिखु हतो. ते अेक नैनायार्थ साथे अदार वप्यत वादमां छथी. तेले विचार्युं के-ज्यांसुधी आभना सिद्धांतना रहस्यने गणयुं नथी त्यांसुधी आभने छती शकशे नहि. ते लिखुअे ज्ञाननी योरी करवा माटे ते न आचार्यं पासे दीक्षा लीधी. सामाधिकारि सूत्रोना अण्यथास करतां तेने शुद्ध सम्यक्त्व प्राप्त थयुं. तेले गुरुने कर्तुं के-भने प्रतांनो स्वीकार करावो. आचार्यं कर्तुं के-भाधं । तने प्रतांनो स्वीकार करावो न छे. तेले पोतांनो आशय नज्याये. गुरुअे तेने पुनः प्रतो आप्या. तेले अेकेदिय छवोने साधित करनार गोविंदनियुक्तिनी रचना करी. ”

गोविंदनियुक्तिने निशीथयूर्ध्वि आदिमां दर्शनप्रभावकशास्त्र तरीके नज्याववामां आवेत्त छे—

गाणद्र० गाथा—आयारादी गाणं, गोविंदणिज्जत्तिमादी दंसणं, जत्थ विसए चरित्तं ण मुज्झति ततो निग्गमणं चरित्तद्वा ॥ निशीथचूर्णि उ० ११ द्वितीयखंड पत्र १९०.—पाटण संघना भंडारनी ताडपत्रीय प्रति ॥

सगुरु-कुल-सदेसे वा, नाणे गहिए सई य सामत्थे ।

वण्ड उ अन्नदेसे, दंसणजुत्ताह अत्थो वा ॥ २८८० ॥

चूर्णिः—सगुरु० गाहा । अप्पणो आयरियस्स जत्तिओ आगमो तम्मि सब्बम्मि गहिए स्वदेशे थोऽन्येषा-माचार्योणामागमस्तस्मिन्नपि गृहीते दंसणजुत्तादि अत्थो उत्ति गोविंदनियुक्त्याद्यर्थहेतोरन्यदेशं व्रजति ॥ कल्पचूर्णि पत्र. ११६.—पाटण संघना भंडारनी ताडपत्रीय प्रति ॥

‘दंसणजुत्ताह अत्थोवत्ति दर्शनविशुद्धिकारणीया गोविन्दनियुक्तिः, आदिशब्दात् सम्मत्तितत्त्वार्थप्रवृत्तीनि च शास्त्राणि तदर्थः तत्प्रयोजनः प्रमाणशास्त्रकृश्लानामाचार्योणां समीपे गच्छेत् ॥ कल्पटीकापत्र ८१६.

गोविंदनियुक्तिप्रज्ञेता गोविंदयार्थ अभासी समन प्रभाषे श्रीग्न कोर्ध नहि पणु जेभने नंदीसूत्रमां अनुयोगधर तरीके वर्णववामां आप्या छे अने जेअे भाधुरी युगप्रधानपहावलीमां अहोवीक्षमा युगप्रधान

લાખ્યો. હું ધારું છું કે તેમના તે લેખના મૂળઅંગાલી (અંગ સંવત્ ૧૩૮૮ ના કાર્તિક માસના 'પ્રવાસી' નામના સુપ્રસિદ્ધ માસિકના અંકમાંના) લેખ પરથી રા. સુશીલે ૧ અને ૮ નવેમ્બર ૧૯૩૧ ના 'જૈન'ના અનુક્રમે એ મનનીય અગ્રલેખો લખ્યા છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે "ઘેર અંધારી રાતે નિર્જન અટવીમાં આથડતા મુસાફર કરતાં પણ સત્યશોધકની વિહ્વળતા અનેકગણી તીવ્ર અને જાજરમાન હોય છે. 'પ્રકાશ! વધુ પ્રકાશ!' એ મૌન અહાલેક જગવતો તે ઠેકઠેકાણે ભમે છે, ક્યાંઈ ઘડીક ખેસે છે અને કળ વળી-ન વળી ત્યાં તો જીડીને આગળ ચાલે છે. શ્રી આનંદધનજી મહારાજની સત્યશોધકતા પણ લગભગ આવી જ હશે અને શ્રી ક્ષિતિબાણુએ જે સમીક્ષા કરી છે તેમાં પણ સત્ય-જિજ્ઞાસુ આત્માની ઉત્કટ વેદના કેવી હોય તેની આપણને ઝાંખી થાય છે. તેઓ માને છે કે યોગાદિની પ્રક્રિયામાં પણ આ સત્યના આશકતું મન ન માન્યું. 'અસીવાળા' અને 'વ્રજનાથ' તરફ તેમની દષ્ટિ ગઇ, પદ ૫૩, ૬૩ અને ૯૪માં એનું આહું ગુંજન સંભળાય છે:— 'સારાદિલ લગા હૈ અસીવારાસુ...' અને 'વ્રજનાથસે સુનાથ બિન, હાથોહાથ બિકાથો' એટલુંજ નહિ, પણ અંતરની દિક્ષાને ઉખેડી નાખતા હોય તેમ તે ઉચ્ચારે છે— 'ઐરોંકા ઉપાસક હું, કેસે કોઇ ઉધારું, દુવિધા યહ રાખો મત, યા વરી વિચારું'—આ ઉદ્દેશો ગમે એને ઉદ્દેશીને બહાર આવ્યા હોય, પણ આત્માને મનાવવાના વ્યર્થ પ્રયત્ન હોય એમ નથી લાગતું? ખરું જોતાં તો એમના અંતરમાંનો ઝોક વીતરાગ તરફજ વળતો હતો, પણ એ વિષેની સ્પષ્ટ ઉપલબ્ધિ એમને કદાચ એ વખતે ન થઈ હોય. 'શ્યામ'ની લકિત પણ આખરે વિપ્લવ જગાડે છે. ચિત્તને જેવી જોઇએ તેવી શાન્તિ નથી મળતી, કંટાળીને વ્યથિત હૃદયે ગાય છે:— 'શ્યામ!, મને નિરાધાર કેમ મૂકી, કોઇ નહી હું કોનથું બોલું, સહુ આલંબન ટૂંકી, શ્યામ! મને નિરાધાર કેમ મૂકી' (પદ ૯૪ મું)—આ પદનો અર્થ કરતાં શ્રી ક્ષિતિબાણુ, જાણે રાધિકા, કૃષ્ણવિરહને અંગે આ પદ ગાતી હોય એમ ધટાવે છે. આધ્યાત્મિક અર્થમાં સુમતિ ચેતનને વિનવતી હોય એવો અર્થપણ ધટાવી શકાય, પરંતુ એ ઉપર-ઉપરની ચર્ચા જવા દઇએ તો શ્રી આનંદધન જેવા સાધકની દંદભરી દશા સમજવામાં એ પદ ઘણી સહાય કરે એ નિર્વિવાદ છે. એમના જમાનાના પક્ષાગ્રહથી છૂટવા એ મથે છે, કોઇનો રોષ પણ વહોરી લે છે, નજર ક્યાંઈ ઠરતી નથી કારણ કે પ્રાણ જેવી વસ્તુ એમને ક્યાંઈ દેખાતી નથી.

"એમના સમયની પરિસ્થિતિ જોતાં, એક તરફથી યશોવિજયજી મહારાજની વિદ્વત્તાનો પ્રખર પ્રકાશ લલલલા પંડિતોને નિસ્તેજ બનાવી રહ્યો છે, બીજી તરફ પન્યાસ સત્યવિજયજીનો ક્રિયાહાર પોતાનો પ્રતાપ પાથરે છે અને એ જ વખતે ગચ્છનાયક વિજયસિંહ (? વિજયદેવ) સૂરિની આજ્ઞા વતે છે. સૌ 'લાલાનંદ' અર્થાત આનંદધનને ચાહે છે, છતાં એ અધ્યાત્મયોગી જાણે પાંજરામાં પૂરાણો હોય એમ પુકારે છે. શ્રી ક્ષિતિબોહન સેન કહે છે:— 'આનંદધન મનની વ્યાકુળતા ટાળવા બહાર પડ્યા, વિવિધ સાધનાની અંદર યઇને તેમણે માર્ગ કાપવા માંબો. એમની મુંઝવણ જોઇને-લાગ મળ્યો છે એમ સમજીને કેટલાય સંપ્રદાયવાળાઓ તેમને પોતાની તરફ તાણવા લાગ્યા. જબરદસ્તી પણ વાપરી જોઈ. આનંદધન પણ શું કરે? તેઓ નિરપાય હતા-અશકત હતા. એમણે સંપ્રદાયના બધા જુલમો સહી લીધા. એક પક્ષવાળા આવે, ધમકાવીને પોતાનો કકોડ ખરો કરાવી જાય. વળી બીજે પક્ષ આવે, તે પણ બળ બતાવી જાય! આ સ્થિતિ તેમને અસહ્ય થઈ પડી. જાણે કે કોઈ એક કુળવધૂ, વખાની મારી બહાર રડવડતી હોય અને સ્વાર્થાઓ વખત વરતીને તેની ઉપર પોતાનો દોર ચલાવે એવી દશા આનંદધનજી અનુભવી રહ્યા. આ દુ:ખની મર્મભેદી કહાણી ઘણી ખૂબીથી એમણે પોતાના પદમાં ઉતારી છે. x x x 'માયડી! મને નિરપમ કિણાહી ન મૂકી, નિરપમ રહવા ઘણું હી સૂરી, ધીમે નિજમત મૂકી (કૂકી), માયડી!૦' (જુઓ પદ ૪૮ મું) ગુંજરાતી વાચકોને સારુ આ આખા પદનો અર્થ આપવાની જરૂર નથી. શ્રીયુત સેન મહારાજ આને 'પોતાના સમસ્ત જીવનના દુ:ખની અમકારિક કહાણી' કહે છે. ખરું જોતાં

એ પદમાં એક નિરાધાર સત્યશોધકનું આકંઠ અને તેની સાથે નિર્ભયતાનું કરુણ સુકુમાર સંગીત ભર્યું છે. આનંદધનજીની સાધના જો સીધી-સહજ ગતિએ ચાલી હોત તો કદાચ વિશ્વ આ માર્મિક વેદનાના સુર ન સાંભળત. અંતે એ વિકટ માર્ગે પણ કપાય છે અને અંધારી અટવીમાં આથડતો પ્રવાસી, જીપાનો ઉદય નિહાળી ઉલ્લાસ અનુભવે તેમ આ સત્યશોધકના 'ઘટમંદિરમાં દીપક પ્રકટે છે, સહજ જ્યોતિ રેલાય છે, અચાનતાની નિંદ તૂટે છે અને અનુભવપ્રીત ભગે છે,' એમ ભણે કાંઈ જોગી જગતના ચોકમાં જાલા રહી આલમને ઉદ્દમોધતો હોય તેમ આનંદધનજી ઉચ્ચારે છે:- 'રામ કહો રહેમાન કહો કાઉ, કાન કહો મહાદેવ રી; પારસનાથ કહો કાઉ જ્ઞાના, સકલ વ્યક્ત સ્વયમેવ રી' જુઓ પદ ૬૭ મું. શ્રીયુત ક્ષિતિમોહન સેન, આ બધા ઉદ્દગારો સાથે કપીર, દાદુ અને રજજબજીની વાણીની તુલના કરે છે અને સાધકાના આધ્યાત્મિક અનુભવ, દેશકાળના ભેદ વગર કેવા એકરૂપ અને છે તેનો થોડો ખ્યાલ આપે છે. એ પછી પણ મધ્યયુગમાં જે વખતે નિરર્થક આચાર અને વિધિ-નિષેધની ઘડલાંજમાં લગભગ બધા સંપ્રદાયો ડૂબ્યા હતા, તે વખતે જૈન સમાજ કયાં હતો અને આનંદધનજી જેવા પુરુષો, એમની કાટીના બીજા પુરુષોથી જુદા કેમ ઝળકી ઊઠ્યા એ રહસ્ય ઉપર પણ શ્રીયુત ક્ષિતિમોહન સેન થોડો પ્રકાશ નાખે છે અને અમે માનીએ છીએ કે એ પ્રકાશ આજે પણ આપણને થોડે ઘણું અંશે ઉપયોગી થઈ પડશે."

ઉપર ટાંકેલાં પદ ૫૩, ૬૩ અને ૯૪ જે શ્રી આનંદધનજીનાં હોય, તો તેના મદાર પર જાભી કરેલા સિદ્ધાંત (theories) અને વિચારશ્રેણીની ઇમારત શ્રીક્ષિતિ બાણુની તર્કશુદ્ધ છે. પરંતુ ખરું જોતાં તે પદો જ તે અધ્યાત્મયોગીનાં નથી લાગતાં તેથી તેમ હોય તો તે ઇમારત પડી ભાંગે છે. શ્રી સુશીલે તેપર વિચાર કરી એક જૈન તરીકે સમન્વયપૂર્વક વિચારશ્રેણીને જણીને જૈન દર્શિબિંદુ પણ પ્રાયઃ ક્ષતિ ન આવે એ રીતે રજૂ કર્યું છે. સમસ્ત રીતે એક અભ્યાસી તરીકે વિચારતાં મને સ્પષ્ટ લાગે છે કે આનંદધનજી સત્યશોધક-સત્યના આશક હોઈ તેમણે 'પ્રકાશ-મહાપ્રકાશ' મેળવી લીધા હતા. નિરાશા, નિરાધારતા, નિવારી દીધી હતી; વીતરાગ જિન અને તેનાં દર્શન-આગમો પ્રત્યે અવિચલ સન્માન શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ હતાં-છયે દર્શનો અનેકાન્ત જૈન દર્શનનાં સાપેક્ષ અંગ છે એ ભાર દધને તેમણે શ્રીભિનાથ સ્તવનમાં બતાવ્યું છે (ઉક્ત સેન મહાશયે આનંદધન-બાવીશીનો મર્મસ્પર્શી અભ્યાસ કર્યો જણાવ્યો નથી), એમનાં જિનસ્તવનો અને પદોમાં એ અટલ શ્રદ્ધા તેમજ અધ્યાત્મ-યોગ ઝોલપ્રીત દેખાય છે, એમના અંતરાત્માનો સંપૂર્ણ એક વીતરાગ જ પ્રત્યે વળ્યો હતો એટલું જ નહિ પણ તેની સ્પષ્ટ ઉપલબ્ધિ પણ થઈ હતી, એટલે યોગાદિ પ્રક્રિયામાં તેમનું મન ન માન્યું ને 'બંસીવાલા'—શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે દષ્ટિ કરી, પછી એ 'શ્યામ'ની લક્ષિતએ પણ વિપ્લવ જગાડ્યો, જુદી જુદી સાધનાવાળા તેના પર અસર કરવા લાગ્યા અને તે બાબતની 'અમકારિક કહાણી' ૪૮ માં પદમાં બતાવી,—એ સર્વે વાત નિરાધાર અને છે. તેમને તો અચ્છી રીતે વિદિત હતું કે 'મત મત ભેદે રે જો જઈ પૂછીએ, સહુ થાપે અહમેવ' (૪ થું સ્ત.), છતાં મસ્ત બની પોતાનો માર્ગ પોતે કાપ્યે જતા હતા 'ધીઠાઈ કરી મારગ સંચરું, સેગું કાઈ ન સાથ.' શ્રદ્ધા તો અચલ ને અચલિત હતી 'શુદ્ધ શ્રદ્ધાન વિષુ સર્વે કિરિયા કરે, ધાર પર લીપાયું તેહ જાણ્યો' (૧૪ મું સ્ત.) ગુરુ કેવા જોઈએ અને તેની જરૂર છે એ સંબંધી કહે છે કે 'આગમધર ગુરુ સમકિતી, કિરિયા સંવર સારરે, સંપ્રદાયી અવંચક સદા, શુચિ અનુભવાધાર રે; શુદ્ધ આલંબન આદરે તજી અવર જંગલ રે, તામસી શ્વતિ સવિ પરિહરી, ભજે સાર્વિકી શાલ રે,' (૧૬ મું સ્ત.) તથા જુઓ પદ ૬૮ મું અને 'શ્રુત અનુસાર વિચારી બોલું, સુગુરુ તથાવિધ ન મિલે રે' (૨૧ મું સ્ત.), છતાં જે પવિત્ર અનુભવનો આધાર ગુરુપર પોતે રાખે છે, જે 'અનુભવના વિશ્રામ કેવિરામ' ગુરુને પોતે માને છે તે અનુભવ—શુદ્ધ આત્માનુભવ—આત્મપ્રતીતિ પોતાને ધચેલ છે—આત્માની ભેટ થઈ છે; અને 'અવિષમપણે જ્યાં આત્મધ્યાન વર્તે છે

એવા' પોતાને તે 'અહો અહો હું સુજને કહું, નમો મુજ નમો મુજ રે, અમિત-ફલદાન-દાતારની, જેહની ભેટ ઘઈ તુજ રે' (૧૬ મું સ્ત.) એમ કહી નમન કરે છે. જુઓ 'સુહાગણુ જગી અનુભવ પ્રીત' (૫૬ ૪ થું), મેરે ઘટ જાન-ભાનુ ભયો ભોર (૫૬ ૧૫ મું), અવધુ ! અનુભવ-કલિકા જગી (૫૬ ૨૩ મું) વગેરે, અને ૫૬ ૭૮ માં કહેલું છે કે 'જગત ગુરુ મેરા મેં જગતકા એરા, મિટ ગયા વાદવિવાદકા ઘેરા, X X ગુરુકે ધરકા મરમ મેં પાયા, અકથ કહાની આનંદધન બાયા.'

તેઓ યોગી હતા—(જુઓ ૫૬ ૬ મું) વળી, સર્વ ધર્મ પ્રયે નિષ્પક્ષભાવે સમભાવ રાખતા, એ તેમનું ૬૧ મું ૫૬ 'રેમ કહો રહેમાન કહો' એ સ્પષ્ટ કરે છે. 'ભારતીય સમાજ બેદ-બહુલ છે, ત્યાં વિધવિધ ભાષા, ધર્મ, જાતિઓ છે, એ કારણે ભારતના મર્મની વાણી જ એકયની વાણી છે. એ કારણે ભારતના જે યથાર્થ શ્રેષ્ઠ મહાપુરુષ થયા છે તેમણે મનુષ્યના આત્મા-આત્મામાં સેતુ-નિર્માણ કરવાનું ઇચ્છ્યું છે, બાહ્યાચારોએ ભારતમાં વિવિધ પ્રકારના બેદને મજબૂત કરી રાખ્યા છે, તેથી ભારતની શ્રેષ્ઠ સાધના એ છે કે બાહ્યાચારોનો વ્યતિક્રમ કરી અંદરના સત્યનો સ્વીકાર કરવો. પરંપરાક્રમથી ભારતવર્ષના મહાપુરુષોનો આશ્રય લઇને આ જ સાધનાની ધારા ચિરકાલથી ચાલી આવી છે'—એ સ્વ. રવિપ્રાણુનું મંતવ્ય આનંદધનજીને યથાર્થ લાગુ પડે છે. તેઓ 'ફક્કડ' હતા, લોકસંજ્ઞાની દરકાર ન કરતાં ધર્મ સમાજમાં વિપરીત રિચિતિ વર્તે છે એમ સ્પષ્ટપણે સૂચવતા:—દા. ત. 'ગરબના બેદ બહુ નયણ નિહાલતાં, તત્ત્વની વાત કરતાં ન લાજે, ઉદર ભરણાદિ નિજકાજ કરતાં થકાં, મોહ નડિયા કલિકાળ-રાજે' (૧૪ મું સ્ત.) 'પુરુષ પરંપર અનુભવ જોવતાં રે, અંધોઅંધ પુલાય, વસ્તુ વિચારે રે જો આગમે કરી રે, ચરણધરણુ નહીં ઠાય; અભિમતે વસ્તુ વસ્તુગતે કહે રે, તે વિરલા જગ જોય.' (ખીજું સ્ત.) 'મત મત બેદે રે જો જઈ પુછીએ, સહુ થાપે અહમેવ' (૪ થું સ્ત.) 'કુષ્ટજન સંગતિ પરિહરી, ભજો સુગુરુ સંતાન રે, જોગ સામર્થ્ય ચિતભાવ જો, 'ધરે મુગતિ નિદાન રે,' (૧૬ મું સ્ત.) 'એમ અનેક વાદિ-મત-વિભ્રમ, સંકટ પડિયો ન લહે, ચિત સમાધિ માટે પુછું, તમ (પ્રભુ) વિષુ તત્ત્વ કાઈ ન કહે' (સ્ત. ૨૦ મું) વગેરે. આથી તેઓ લોકપ્રિય કે ગરબપ્રિય કે સાધુપ્રિય નહિ થયા, એટલું જ નહિ પણ પોતાનો નિર્ધારિદો માર્ગ અપૂર્વ ને અદૂલો હોઈ લૌકિક અને સાંપ્રદાયિક માર્ગને ઘણા કાળથી વરેલા ખીજાઓથી વગોવાયા. લોકોમાં તેમને 'ભંગડખૂતો' નામ અપાયું. શ્રીમહાવીર પ્રભુનો સત્ય ઉપાસક પોતાને પડતા ઉપસર્ગોને આનંદ-પ્રસન્નતાથી નિર્વેદ કે ખેદ વગર સમભાવે સહ્યે, તેને પોતાના મનપર કાંઈપણ જાતની વિષમ અસર કરવા ન દે અને પોતાની આત્મમસ્તીમાં યુલતાન-તદલીન રહી આત્મરાજાન અને ચિત સમાધિથી ધ્યેયપ્રયે પ્રતિક્ષણુ દષ્ટિ રાખી તે વીરત્વથી સાધવા સમસ્ત પ્રકારે સાધવાન અને પ્રયત્નશીલ રહે. આત્મરા હોય તે જ શોકની પાર જઈ શકે છે—તરતિ શોકમાત્મવિત્-આત્મવિદ્યા જ ખડું સુખ અને સાચી શાંતિ આપી શકે છે.

એ એકલ-વિહારી હતા. પાછલી અવસ્થામાં ગુજરાતને તજીને મારવાડના મીરાંબાઈના પીયર ગામ મેડતામાં રહેતા, એમ કહેવાય છે. તેમના સંબંધમાં સંતોવિષે બને છે તેમ અનેક કથાઓ અને વાતો પ્રચલિત થઈ છે. એ સર્વમાં ઉતરવું એ વિસ્તારભયને લીધે અત્ર યોગ્ય નથી. તેમાંથી મુખ્ય સ્વર તે સંતની મહત્તાનો જ નીકળે છે.

મહાદેવ ગાંધીજી કહે છે કે 'મીરાંના ઉદ્ધારમાં કૃત્રિમતાનું નામ સુઠાં નથી. મીરાં ગીત ગાઈ ગઈ છે તેનાથી ગાયાવિના રહેવાયું નહિ માટે; સીધું હૃદયમાંથી નીકળ્યું છે કુદરતી અરણાની પેઠે, જાણે કૂટી નીકળ્યું ન હોય. યશનો મોહ અથવા લોકોની વાહવાહ મેળવવાનો કંઈ એ પદનો હેતુ થોડો જ હતો ? જેમ ઘણા ચારણ ચારણીઓનાં, ગીતનો હોય છે. આ જ એની અપીલ છે જે કદી વાસી થવાની નથી' (પ્રમુદ્ધ જૈન ૧-૧૧-૪૧ પૃ. ૧૨૪) મીરાંના પદોની એ વાત આનંદધનનાં પદોને બરાબર લાગુ પડે છે.

એટલું નિશ્ચિત છે કે મીરાંબાઈ, નરસિંહ, તેમજ કપીર, દાદા, સુરદાસ વગેરે જૈનેતર સંતોનાં પદોનું સાહિત્ય અમર છે, તે પ્રમાણે આનંદધનનાં સ્તવનો અને પદોનું સાહિત્ય માત્ર જૈનસાહિત્યમાં જ નહિ, પણ સમસ્ત ભારત-સાહિત્યમાં સારું સ્થાન લે તેમ છે. તે સમજવા માટે જૈનધર્મની પરિભાષા તો અલગત થોડી ઘણી જાણવી પડશે.

ધર્મસમાજની વિષમસ્થિતિની વચમાં રહીને-રા. સુશીલ શ્રીક્ષિતિ બાણુના લેખ ઉપરથી કહે છે તેમ- 'જે વખતે વાગવૈભવ અને વિધિ-નિષેધની ઘડલાંજમાં જ વિદ્વાનો અને સંપ્રદાયના મહારથીઓનો ધણો ખરો સમય ખચાઈ જતો હતો (શ્રીયશોવિજયે પૂર્વાર્ધ જીવનમાં કર્યું તેમ), તે વખતે અધ્યાત્મ-યોગી આનંદધનજીની સાધનાએ મધ્યયુગમાં એક જુદી ભાત પાડી. પ્રખર પડિતો અને વાદવિવાદમાં વાચરપતિ જેવા ગણના પુરોનોની વચ્ચે તેમણે પોતાની સાધના ચાલુ રાખી. તેમણે આ પ્રેરણા શી રીતે મેળવી અને દેખીતી નિરાશા વચ્ચે પણ તેઓ કેમ અડગ રહી શક્યા એ એક વિચારવા જેવો વિષય છે.' શ્રીયુત ક્ષિતિ બાણુનું એ કહેવું લક્ષમાં રાખવાનું છે કે 'બહારના બધા પ્રભાવથી પોતાને સર્વથા અલગ અને વિશુદ્ધ રાખવામાં જૈનો ખૂબ જ સાવચેત રહે છે, એટલું છતાં આનંદધનજીના આધ્યાત્મિક તરંગોએ પેલી કૃત્રિમ દિવાલોની પરવા ન કરી. જૈનસમાજે અતિ સાવધાનપ્રિયતામાંથી ઉપજાવેલાં અસંખ્ય અર્થહીન વળવળનો પણ એ વિદ્રોહના હેતુરૂપ હોય. જૈનધર્મે પ્રકટાવેલી (અધ્યાત્મ જ્ઞાનની) મશાલોનાં તેજ ધીમે ધીમે છુટાતાં હતાં-નવું દીવેલ પૂરનાર પુરુષ ક્યાંઈ દેખાતો ન હતો અને વધુ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે મશાલ છુટાવા છતાં મશાલના હાથા એ જાપરથે સગળતી મશાલ હોય એમ માની તેઓ માર્ગ કાપ્યે જતા. આનંદધનજીએ એમાં થોડું જીવન પૂર્યું. જગતે જૈનધર્મનો પ્રકાશ એકવાર ફરીથી નીરખ્યો. પણ એની અવધ મર્યાદિત હતી. વિદ્રોહની પ્રતિક્રિયા તો ક્યારનીયે શરૂ થઈ ચુકી હતી.' એટલું છતાં તે વિદ્વાને પ્રકારાંતરે સૃષ્ટ્યું છે કે જૈન સંઘના ખમીરમાં વિષ્લવવાદ ભર્યો છે. આત્મકલ્યાણ કે જનકલ્યાણની ડામના-વાળો કોઈપણ જૈન વહેલો યા મ્હોડો બળવાખોર બન્યા વિના ન રહે. શ્રી મહાવીર પ્રભુ પણ મોટી ક્રાંતિ કરનાર હતા. આ દષ્ટિએ આનંદધનજી અને તેમના સરખા અધ્યાત્મયોગીઓનું સ્થાન ધણું ઉચ્ચ છે. એવા પુરુષો જ છુટાતી મશાલોમાં નવું તેજ પૂરે છે અને જૈનશાસનની ઉપકારકતા સિદ્ધ કરે છે.

શ્રીયશોવિજય શ્રીઆનંદધનજીને મળ્યા હતા તે વાત પર આવીએ તે પહેલાં જેના સંબંધી મેં ધણુંએ એકત્ર કરી લખી રાખ્યું છે અને જેના સંબંધી મારી સંપાદિત કરેલ 'સુજસવેલી ભાસ'માં તેમજ પં. સુખ-લાલ આદિ અનેક વિદ્વાનોએ લખ્યું છે અને ધણું લખશે તેથી વધુ ન કહેતાં તે યશોવિજયના અચારે સ્થાના-ભાવને લીધે અતિ ટુંક પરિચયથી સંતોષ લઇશું. ગાયકવાડ રાજ્યના ગુજરાતના ધીણાજી ગામપાસે લગભગ નૈઋત્ય ખૂણામાં કનોડા નામના ગામમાં વશિક નારાયણના પત્ની સોભાગદેથી પુત્ર નામે જન્મવંતે નાનાભાઈ પદ્મસિંહ સહિત તપાગચ્છના નયવિજય મુનિપાસે સં. ૧૬૮૮ માં પાટણમાં દીક્ષા લીધી, તેમનું નામ યશોવિજય, જ્યારે અતુજનું નામ પદ્મવિજય રખાયું. સં. ૧૬૯૯ માં અમદાવાદમાં આઠ અવધાન કર્યાં. ત્યાંના શેઠ ધનજી સૂરાની આર્થિક સહાયના વચને ગુરુસહિત કાશીપ્રયે વિહાર કરી ત્યાં ત્રણ વર્ષ એક તાર્કિક બ્રાહ્મણ વિદ્વાન પાસે ન્યાયનો અભ્યાસ કરી એક સંન્યાસી વાદીને જીતી ત્યાં 'ન્યાયવિશારદ' પદ મેળવ્યું, પછી ગુરુસહિત આગ્રા જઈ ત્યાંના ન્યાયાચાર્ય પાસે ચાર વર્ષ અભ્યાસ કરી ન્યાયાચાર્ય થયા. ગુજરાત પ્રત્યે વિહાર કરી અમદાવાદ સુખા મહાનતખાન પાસે અદ્વાર અવધાન કર્યાં. ગરુજનાયકને આ વિદ્વાનને યોગ્ય 'ઉપાધ્યાય' પદવી આપવા વિનવતિ ચર્ચા પણ તે અમલમાં ન આવી. પછી વિજયપ્રભ સૂરિ તરફથી સં. ૧૭૧૮ માં ઉપાધ્યાય પદ મળ્યું. સં. ૧૭૪૩ માં ડભોઇમાં સ્વર્ગસ્થ થયા તે દેહસંસ્કારસ્થળે સમાધિ-સ્તૂપ કરવામાં આવ્યો. આટલી નિશ્ચિત હકીકત સુજસવેલીના કર્તા સમકાલીન ક્રાંતિવિજયે આપી છે. આ સ્તૂપનાં દર્શન આ કાર્તિક માસમાંજ હું ડભોઈ જઈ કરી આવ્યો. ત્યાં પાદુકા અને તે પર સં. ૧૭૪૩ નો

કાતરેલ લેખ છે, તે હાલમાં વીસાશ્રીમાળીઓની વાડીમાં એક નવી દેહરીમાં તે વિરાજમાન છે તે સાથે મોટી રંગીન છબી તાજ કદવનાપરથી કરાવી રાખેલી છે.

તેઓ અખર પ્રકાંડ તાર્કિક હતા તે તેમણે અનેક ખંડનાત્મક કૃતિઓ રચી. પ્રતિભા અને વિપુલ છુદ્ધિવૈભવથી ચિંતામણી જેવા ગહન ન્યાયગ્રંથને અભ્યાસી-અવગાહી પછી દર્શનગ્રંથો અને પૂર્વાચાર્યોના યોગ, અધ્યાત્મ આદિ વિષયનાં પુસ્તકોનું સૂક્ષ્મ અધ્યયન કરી ઘણા ગ્રંથોની રચના કરી. આવા ઉપાધ્યાયના ઉપાધ્યાય એવા, ગરુડનાયક અને આચાર્યપદને શોભાવે એવા, બહેક વણિકપુત્ર મહાન જ્યોતિર્ધર હ્રેમચંદ્રાચાર્યની કોટિમાં આવે એવા આ બીજા વણિકપુત્ર યશોવિજયને 'ઉપાધ્યાય' જેવું પદ આપવું એ તપાગરુડના નાયક શ્રીવિજયદેવ સૂરિને અને તેમના સં. ૧૭૧૩ માં સ્વર્ગવાસ પછી વિજયપ્રભસૂરિને ડીક ન લાગ્યું. અન્યના તેજના દ્રેષ ઘણા સહન કરી શકતા નથી; છતાં તેજસ્વી તે તેજસ્વી રહે છે. યશોવિજયને શાસ્ત્રાગમના પ્રમાણથી ગરુડનાયકની ઘણી પ્રવૃત્તિઓ અનિષ્ટ લાગી હતી, તે માટે સામાન્યપણે પણ સ્પષ્ટ કથન કરવામાં X તેમણે હિંમત બતાવી હતી. પણ પરંપરાગત સાધુસંઘવ્યવસ્થાના બલ અને લોકમાં વસેલા ગરુડનાયક પ્રત્યેના પ્રબલ આદરભાવને કારણે આખરે આ તેજસ્વી યશોવિજયને પણ તેજહીન થવું પડ્યું. વિદ્વાતાની દૃષ્ટિએ નહિ, પણ પોતા પ્રત્યેની અનન્ય ભક્તિથી પ્રેરાઈને વિજયદેવ સૂરિએ પોતાની પાટ પર બેસવા નિયુક્ત કરેલા અને પછી પટધર થયેલા વિજયપ્રભસૂરિ સામાન્ય કોટિના હતા. તેમના પ્રત્યે યશોવિજય જેવાને અતિ આદરભાવ ન હોય તે સ્વાભાવિક છે. વળી દુર્ભાગ્યે ગરુડાચાર્ય થવા યોગ્ય અને જેમના પ્રત્યે પોતાનો બહુ પૂજ્યભાવ હતો તે વિજયસ્કિંહસૂરિ સં. ૧૭૦૯ માં સ્વર્ગરથ થયા. તેમજ બીજા અનેક ગણી વિષમ પરિસ્થિતિ હતી કે જેમાં અત્ર સ્થાનાભાવે ઉતરવું યોગ્ય નથી. યશોવિજયજીને નીચેના શબ્દોમાં તેમની આત્મપ્રતિષ્ઠા ધવાય તે રીતે મારી માગવી પડી.

“ૐ નવા સં. ૧૭૧૭ વર્ષે ૯૦ શ્રી વિજયપ્રભસૂરીશ્વર ચરણાન્ શિશુલેશઃ પં. નયવિજય ગણિશિષ્ય જસવિજયો વિજપથતિ, અપરં આજ પહિલાં જે મઘં અવજા કીધી તે માપ, હવિં આજપછી શ્રીપૂજ્યજી થકી કરચૂં વિપરીતપણું કરું, તથા શ્રીપૂજ્યજી થકી જે વિપરીત હોઈ તે સાથિ મિહું તો, તથા મણિચંદ્રાદિકર્કિં તથા તેહોના કહિણથી જે આવકનિ શ્રીપૂજ્યજી ઉપરિં, ગરુડવાસી યતિ ઉપરિં, અનાસ્થા આવી છઇ તે અનાસ્થા ટાલવાનો અને તેહોનિ શ્રીપૂજ્યજી ઉપરિં રાગ વૃદ્ધિવંતો ચાર્ધ તેમ ઉપાય યથાશકિતં ન કરું તો, શ્રીપૂજ્યજીની આજ્ઞારચિમાહિ ન પ્રવર્તું તો, માહરિ માથઇ શ્રી શત્રુંજય તીર્થ લોખ્યાનું, શ્રી જિનશાસન ઉચાખ્યાનું, ચૌદ રાજલોકનઇ વિષઇ વર્તઇ તે પાપ.”

—પૂજ્ય પ્રવર્તક શ્રીકાન્તિવિજયજી પાસે ૪-૫ ઈંચ લાંબા પહોળા, કાગળના કકડા ઉપર લખેલું છે તેની અક્ષરશઃ નકલ.

સં. ૧૭૧૮ માં-ઉપરની મારી પછી પ્રાયઃ એક વર્ષે વિજયપ્રભસૂરિએ યશોવિજયજીને 'ઉપાધ્યાય' પદ આપવાની કૃપા બતાવી.

- X વિષયસમાં ગુહી માચિયા નાચિયા કુચુર મદ-ભરપૂર રે
 ધૂમધામે ધમાધમ ચલી, જ્ઞાનમારગ રહો દુર રે,
 કામકુંભાદિક અધિકનું, ધર્મનું કો નવિ મૂલ રે
 દોકડે કુચુર તે જાખવે, શું થયું એ જગ સૂલ રે,
 અર્થની દેશના જે દીએ, ઓલવે ધર્મના ગ્રંથ રે
 પરમપદનો પ્રગટ ચોર તે, તેહથી કિમ વહે પંથ રે ?-સ્તીઅંધર સ્ત. ૧ લી ઠાળ,
 જિમ જિમ બહુશ્રત બહુજન સંમત, બહુલ શિષ્યનો રોઠો.
 તિમ તિમ જિનશાસનનો વૈધી, જો નવિ અબુભવ નેઠા રે-શ્રીપાલરાસ ૪ થા ખંડગ્રંથતે.

વિદ્વાન, પંડિત, કવિ ને અંચકાર યશોવિજય અધ્યાત્મરસિક હતા એ તેમના અનેક ગ્રંથો પરથી સ્પષ્ટ લાગે છે, તેથી તે અધ્યાત્મ-જ્ઞાની આત્મરચિત અધ્યાત્મયોગી આનંદધનજીને મળવા ઇચ્છે અને મળે એ સ્વાભાવિક છે. વળી આનંદધનજી-બાવીશીપર પોતે બાલાવબોધ રચ્યો હતો. તે બાવીશ સ્તવને લોકપ્રચલિત થયાં હતાં તે તેની દેશી પોતાની કૃતિમાં લીધી છે તે પરથી જણાય છે (દા. ત. આર દાલના નિશ્ચયવ્યવહાર ગાલિત સીમંધર સ્ત. દાલ ત્રીજીની દેશી 'અભિનંદન જિન! દરિશન તરસીયે' એ આનંદધનના ૪ થા સ્તવની પ્રથમ પંક્તિ) પોતે આનંદધનજીના મિલન પછી કેટલા પ્રસન્ન અને આનંદમય બન્યા હતા તેનું તાદૃશ સ્વરૂપ 'આનંદધનજીની સ્તુતિરૂપ અષ્ટપદી' એટલે આઠપદ રચેલ છે તેમાં આર્યું છે. દા. ત. ૦

‘ મારગ ચલત ચલત ગાત, આનંદધન ધ્યારે, રહત આનંદ ભરપૂર,
જશવિજય કહે સુતો હો આનંદધન ! હમ તુમ મિલે હજૂર. (૧ હું પદ)

ક્રોડિ આનંદધન છિદ્ર હિ પેખત, જસરાય સંગ ચડી આયા
આનંદધન આનંદ રસ ઝીલત, દેખત હી જસ ગુણ ગાયા (૪ યું પદ)

એરી આજ આનંદ ભયો.

એરે તેરે મુખ નિરખ નિરખ, રોમ રોમ શીતલ ભયો અંગોઅંગ-એરી. (૭ મું પદ)

આનંદધન કે સંગ સુજસ હી મિલે જામ, તખ આનંદ સમ ભયો સુજસ

પારસ સંગ લોહાં જ્યું કરસત, કંચન હોત હી તાકે કસ. (પદ ૮ મું.) પૂ. ૨૯૫ થી ૨૯૮

આ પરથી ચોક્કસ પ્રતીત થાય છે કે યશોવિજયે કરેલા મેળાપથી આધ્યાત્મિક લાભ હૃદયને સંતોષ આપે તેવો પોતાને થયો હતો ને તેનો આનંદ જીવનપર્યંત રહ્યો હતો, તેથી આનંદધનની સ્મૃતિમાં આનંદધન, આનંદ, ચિદાનંદ, ચિદાનંદધન પરમાનંદ, સહજાનંદ, ચિદ્વૃષ્ટાનંદ.’ એવા શબ્દો પોતાની કૃતિઓમાં ખૂબ વાપર્યા છે. દા. ત. ૦ સમતાશનકમાં

અનાસંગ મતિ વિપયમે, રાગદ્વેષકો છેદ, સહજ ભાવમે લીનતા, ઉદાસીનતા ભેદ. ૬

તાકો કારણ અમમતા, તામે મન વિશરામ, કરે સાધુ આનંદધન હોવત આતમરામ ૭

પરમે રાચે પરચયિ, નિજરચયિ નિજ ગુણમાહિ, ખેલે પ્રભુ આનંદધન ધરિ સમતા ગલે બાંહિ. ૭૭

આનંદધન જેવા પારસમણિ મળવાથી પોતે લોહ તે કંચન થયેલ છે, યા આનંદધન સમાન થયેલ છે એમ યશોવિજયે કહેલ છે એટલે અધ્યાત્મરસિકમાંથી અનુભવી-અધ્યાત્મજ્ઞાની બનેલ છે. આ બંનેને લોકોએ પૂરા પિષાચાન હોતા. ‘ક્રોડિ આનંદધન છિદ્રહી પેખત’ એવું આનંદધન માટે યશોવિજયે કહેલ છે, તેમ પોતાને માટે તે યશોવિજય ધણે સ્થળે નિદક દુર્ગને સામે પોકાર વ્યક્ત કરે છે. દા. ત.

“ પ્રભુ ! એરે અથસી આપ બની, મનકી વ્યથા કુનપે કહીએ ? જનો આપ ધની. પ્રભુ !

ચિત તુ ભઈ દુરજાકે બચના, સૈસે અર અગની

સજ્જન કોઈ નહિ ભકે આગે, બાત કંઈ અપની. પ્રભુ ! (પૂ. ૧૧૬)

અખ મેરી એરી વ્યાથ બની

કોપાનલ ઉપભવત દુર્ભન, મયન વચન અમની

નામ જ્યું જલધાર તિહાં તુ જ, ધારે દુઃખહરની-અમમ

મિત્યામતિ બહુ જન હે જગમે, પદ ન ધરત ધરની

ઉનને અખ તુજ જકિતપ્રભાવે, જાય નહિ એકે કની-અમખ. (પૂ. ૧૦૦-૧૦૧)

અજ તુજ-શાસન-અનુભવકો રસ, કયું કરી ભણે ભોમ ?

અધરિણીત કયા નવિ ભણે, જ્યું સુખ દમિત-સંયોગ. (પૂ. ૮૭)

દુરજાકું કરી જે કુઓ દુષણ, કુઓ તસ શોપણ ધહા

એહવા સાહિબના ગુણ ગાઇ, પવિત્ર કંઈ હું છહા (પૂ. ૭૦)

— જુઓ મારો સંપાદિત ... શ્રી યશોવિજયચરિત-ગુર્જરસાહિત્યસંગ્રહ-૧.

આવાં ખલ અને દુર્ગ્ન તરફથી થયેલા આક્ષેપો, વગોણાં વગેરે બતાવતાં અનેક અવતરણો યશો-વિજયજીની ગુજરાતી તેમજ સંસ્કૃત કૃતિઓમાંથી મળે છે, કે જે હું અત્ર સ્થાનાભાવે ઉતારતો નથી. ઉપરનાં થોડા ઉતારા પરથી જણાશે કે એ નિન્દાથી પોતાને બહુ લાગી આવતું, તેનું શોષણ-નિરાકરણ-નિવારણ કરવાની ઇચ્છા રહેતી, ક્રોધ ઉપજતો પણ પ્રભુની ભક્તિ અને ગુણગાન કરીને આશ્વાસન લેતા અને હૃદયનો ક્રોધ ને ખેદ નિવારતા. શ્રી આનંદધન એટલા મરત અને ઉચ્ચ કોટિના હતા કે તેમને ટોપ થાય નહિ અને નિંદાની કે માનની પરવા હોય નહિ. આટલો બનેમાં અંતર લાગે છે. છતાં યશોવિજયની આદ્યમદશા ઉત્તરોત્તર ચડતી ગઇ છે.

એમની આદ્યમરિચિતિ એમના જ શબ્દમાં જોઇશું. સમ્યગ્દષ્ટિ-દ્વાનિંશકામાં કહેલું છે કે:-

મિથ્યાદષ્ટિગૃહીતં હિ મિથ્યા સમ્યગપિ શ્રુતમ્ ।

સમ્યગ્દષ્ટિગૃહીતં તુ સમ્યગ્ મિથ્યેતિ નઃ સ્થિતિઃ ॥

—મિથ્યાદષ્ટિએ ગ્રહણ કરેલું સમ્યગ્શ્રુત હોય તો પણ મિથ્યા થાય છે, જ્યારે સમ્યગ્દષ્ટિએ ગ્રહણ કરેલું મિથ્યાશ્રુત હોય તો પણ સમ્યક્ થાય છે, અને તેવી અમારી રિચિતિ છે. એટલે પોતે મિથ્યાશ્રુતો અવગાહેલાં તે પોતે સમ્યગ્દષ્ટિ હોઇ પોતાને સમ્યક્પણે થયાં છે—પરિણમ્યાં છે.

શાસ્ત્રના સમ્યક્ પરિચયથી, ધીમાનોના સંપ્રદાયને અનુસરી અને પોતાના અનુભવયોગથી રચેલા પોતાના અધ્યાત્મસાર નામના સદ્ગ્રંથમાં નમોના (પ્રબંધ ૩, શ્લોક ૪૦) પરથી જણાય છે કે તેમને સમભાવ હતો ને તેનું સુખ પોતે જોએલું હતું.

દૂરે સ્વર્ગસુખં મુક્તિ-પદવી સા દ્વીપયસી ।

મનઃ સંનિહિતં દષ્ટં સ્વષ્ટં તુ સમતાસુખમ્ ॥

—સ્વર્ગનું સુખ તો દૂર છે અને મોક્ષપદવી તો વળી અતિ દૂર છે, પરંતુ મનની સમીપે જ રહેલું સમતાનું સુખતો (અમે) સ્વષ્ટ રીતે જ જોયેલું છે.

શોકમદમદનમત્સરકલ્હકદામ્હવિષાદવૈરાણિ ।

ક્ષીયન્તે જ્ઞાન્તહૃદામનુભવ ઇવાત્ર સાક્ષી નઃ ॥

—શાન્ત હૃદયવાગાના-શમયુક્ત ચિત્તવાગાના શોક, મદ, કામ, મત્સર, કલહ, કદામ્હ, વિષાદ અને વૈર એ (સર્વે) ક્ષીણ થાય છે; એ બાબતનો સાક્ષી અહો અમારો અનુભવ જ છે. (પ્રબંધ ૭ શ્લોક ૧૮)

બ્રહ્મત્વો બ્રહ્મજ્ઞો બ્રહ્મ પ્રાપ્નોતિ તત્ર કિં ચિન્નમ્ ।

બ્રહ્મભિદાં વચ્ચસાઙ્ગિ બ્રહ્મવિલાસા નનુ મવામઃ ॥

—બ્રહ્મ એટલે પરમાત્મા વિષે (જ્ઞાનના ઉપયોગે) રહેલો બ્રહ્મજ્ઞાની એટલે શુદ્ધ ચૈતન્યને જાણનારો બ્રહ્મને-શુદ્ધ ચૈતન્યને પામે તેમાં શું આશ્ચર્ય? પણ બ્રહ્મજ્ઞાનીના-આદ્યમજ્ઞાનીના (આનંદધનજીના) વચનથી પણ અમે બ્રહ્મના વિલાસને-વિદ્યાનંદને અનુભવીએ છીએ. (પ્રબંધ ૭ શ્લોક ૧૯)

અનુભવ-આદ્યમદર્શનનું સ્વરૂપ જાખવી તે પોતાને ગુરુકૃપાથી (આનંદધનની કૃપાથી) પ્રાપ્ત થયો, સમ્યક્ત્વ જાણીત થયું, મોહને અનુભવથી નિર્બળ કર્યો—એ વાત સં. ૧૭૩૮ પછી રચેલા શ્રીપાળ રાસના ચોથા ખંડના છેવટના ભાગમાં પોતે જણાવે છે. તેમાંથી થોડી કડીઓ લઈએ:—

મમહરે તો ગુરુચરણ પસાયેં, અનુભવ દિલમાં પેઠો

ઋદ્ધિ દૃઢિ પ્રગટી ધટમાંહિ, આતમ-રતિ-દુર્ધખેઠો.

૫. નિવૃત્તિનો આદર્શ—

સર્વસ્વનો ત્યાગ એ સંપૂર્ણ અહિંસકનું અનિવાર્ય આચરણ છે. જ્યાં પરિગ્રહ છે ત્યાં પ્રમાદ છે, હિંસા છે, પાપ છે. મુમુક્ષુમાં મમવપ્રેમ એ પરસ્પર વિરોધી છે. તેથી જૈન ધર્મ ધર્માર્થી કે આત્માર્થી માટે સર્વસ્વનો ત્યાગ એક અનિવાર્ય શરત તરીકે રજૂ કર્યો. પરંતુ એ ત્યાગ સંપૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય વિના ન જ સંભવે તેથી સંપૂર્ણ બ્રહ્મચર્યનું પાલન પણ તેમને માટે અનિવાર્ય બન્યું.

આ તરફથી વેદવિશારદ બ્રાહ્મણોને તે ખટક્યું. તેઓ ગૃહસ્થાશ્રમી પણ હતા અને પરિગ્રહી પણ. તેમને આશ્રમવ્યવસ્થા સામે ઉપરનો આદર્શ એક કટકા સમાન લાગ્યો; પણ મહાવીરના વિવેકે તો ગંહેર કર્યું કે જે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ શ્રેષ્ઠ હોય અને છે જ તો પછી માણસ શરૂઆતથી જ એટલેકે બ્રહ્મચર્યાશ્રમથી જ જીવનપર્યંત બ્રહ્મચારી અને ત્યાગી રહે તો શું ખાટું? તેથી તો તેના આત્માનું અને સમાજનું ઉભયનું કલ્યાણ જ છે. જેની ઓછામાં ઓછી હાજતો હોય છે તે જ આત્મહિત અને પરિણામે જગતહિત વધારેમાં વધારે સાધી શકે છે. વચલા કે પછીના આશ્રમોની અનિવાર્યતાનો ત્યાગ કરીને અને માત્ર પહેલા આશ્રમમાં રહેનારાની ઉત્તમતાનો પ્રચાર કરીને તેમણે શ્રમણસંસ્કૃતિની વિશેષતા જનતા સમક્ષ રજૂ કરી. તેમણે ગંહેર કર્યું કે કામગુણો સંસારના મુગ્ધ છે કુટુંબકામિલામાં કે બીજા કયાંય આસક્ત રહેનારા માણસથી આત્મસાક્ષાત્કાર અનેક ગાંઠ વાધો રહે છે.

૬. અનેકાંતદષ્ટિ—

જૈન ધર્મની મહત્વની વિશેષતા અનેકાંતદષ્ટિના તેના સ્વીકાર અને નિરૂપણમાં છે. કોઈ પણ એક વસ્તુને એક જ બાબુથી કે એક જ અપેક્ષાથી ન નિહાળતાં તેની બધી બાબુઓથી જેવી વિચારવી અને પછી તે વસ્તુના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવો એ અનેકાંતદષ્ટિ છે. એનું બીજું નામ છે સ્યાદવાદ. અનેકાંતવાદનું અપરનામ વિવેકવાદ કહી શકાય. એ એક મહાશક્તિ છે, જેના આશ્રય લેનારને તે સ્થિર ગવેષક બનાવે છે, અત્યંત જાગ્રત અને વિવેકશીલ રહેવા પ્રેરે છે. એની મદદથી ચાલનાર માણસ આચારક્ષેત્રે કે વિચારક્ષેત્રે, દાર્શનિકાની વચ્ચે કે આધ્યાત્મિકાની વચ્ચે, પ્રવૃત્તિમાં કે નિવૃત્તિમાં સાધુ અવસ્થામાં કે ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ્યાં કયાંય હોય ત્યાં પોતાનો વિવેક વાપરીને આત્મકલ્યાણને યોગ્ય બી કાઢે છે, તેને માટે તે દીપક સમાન છે. દરેક વિચારને કે વર્તનને ચકાસવા માટે એ એક કસોટી સમાન છે. કેટલાક લોકો એને ‘સંશયવાદ’ કહીને નિંદે છે, પણ તેમ કરનારા માત્ર તેમનું અજ્ઞાન ગંહેરમાં મૂકવા સિવાય બીજું કશું વિશેષ નથી કરતા. એ તો અનેકાંશુ આદિત્ય છે. તેની સામે ધૂળ ઉડાડનારા, વાસ્તવિક રીતે પોતા પ્રયે જ ઉડાડે છે. ટૂંકામાં એ તો સંતોની સંતદષ્ટિ છે, યાનીઓની જ્ઞાનદષ્ટિ છે, સાચા કર્મયોગીઓની કર્મદષ્ટિ છે.

હવે આ વિચારણા ઉપરથી એટલું સમજી શકાયું હશે કે જૈન ધર્મ ભારતીય સંસ્કૃતિને માનવી સંસ્કૃતિ બનાવવા કેટલી ક્ષમતી ભેટ આપેલ છે. પરંતુ એ ભેટ ભારતવર્ષને ચરણે જતાં હવે તે જૈની નથી રહી પણ ભારતીય બની ગઈ છે. આજનો આપણો ભારતવર્ષનો ધાર્મિક આદર્શ પુરુષ અહિંસાના પરિપૂર્ણ અમલમાં જ સ્વયંનો સાક્ષાત્કાર જુએ છે. હિંદુધર્મને પૂર્ણ બનાવવા માટે વણાશ્રમવ્યવસ્થાની અંદર રહેલા જે દોષોને કાઢવા તેઓ કહી રહ્યા છે અને પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે, તે જ દોષોને દૂર કરવાનું કામ મહાવીરે કરેલું હતું. વળી તેઓ જે વિવેક, સમભાવ અને સ્થિરતાથી વસ્તુતત્વને નિહાળે છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે તેઓ અનેકાંતદષ્ટિનું જ અનુશીલન કરે છે. તેથી કહેવું જોઈએ કે જૈન ધર્મની વિશેષતાઓ હવે ભારતવર્ષની સાંસ્કૃતિક વિશેષતાઓ બની ગઈ છે.

આપણી-અનેડ સંસ્થા.

લેખક : મોહનલાલ દીપચંદ એકસી.

રમણીય જ્ઞાન અને એમાં સકર કરનાર આનંદી ચહેરાના મુસાફરો માંડ કિનારાની મોજ આપી સાગરના ઊંડા પાણીમાં પ્રવેશ્યા; ત્યાં તો એકાએક આકાશ વાદળાથી ઘેરાવા માંડ્યું. શ્યામ અભાના જખરા ધસારા હેઠળ અંશુમાલિના સ્ફુર્તિદાયક ને ઉષ્મા પ્રગટાવતાં કિરણો અવરાધ ચૂક્યા ! સાગરના પાણી હીલોળે ચઢ્યા ! ભયંકર મોજનંઓ નાવ સાથે અથડાવા માંડ્યાં ! એથી વિશાળ એવું એ જ્ઞાન રખરના દડાની માફક ઉછળવા લાગ્યું. પ્રચંડ વાયુનું તોફાન શરૂ થયું ! સાથોસાથ વિજળીના કડાકા અને મેઘરાજનો ગર્જનવ પણ આરંભાયો ! ચારે દિશાએથી આકૃતના પૂર ઉભરાયા નિરખી, ધડીભર સુકાની પણ કિકરત્વચમૂદ બન્યો. વિધિની અકળ કળાના વિચારમાં લીન થયો ! ‘સુકાની, સુકાની, સાવધ થા’ના અવાજને ઊઠવા લાગ્યા. વિપત્તિનો વેગ વધવા માંડ્યો હતો. મુસીબતોનો પાર ન હોતો રહ્યો. નિરાશા તો સામે ડાચું ફાટી ઊભી હતી. એ સમય જેના હાથમાં સુકાન હતું તેને માટે ન હોતો વિચારવશ બની લમણે હાથ દેવાનો કે ન હોતો ધૈર્ય ગુમાવી નબળાઈ દાખવવાનો. સુકાનીનો ચહેરો નિસ્તેજ જણાય તો ખેલ ખલાસ હતો. મુસાફરોની જીવા દોરીનો અંત એ વિપદણુ ચહેરામાં છુપાયો હતો.

‘God helps them, who help themselves’ એ સૂત્રનો સધિયારો લઈ, નાવિકે હૈયું કંટણું કર્યું. અનુપમ હામ ભીડી નાવનું સંચાલન ચાલુ રાખ્યું. ઝંઝાવાતના કપરા નાદ કે વરસાદની સખત ઝડીઓની જરાપણુ પરવા ન કરી. જાણે એ ભયંકર સંકટ સામે આંખો બંધ કરી, કોઈપણ હિસાબે નાવને સહીસલામત રીતે નિશ્ચિત સ્થળે લઈ જવાના નિશ્ચય પર ચિત્ત સ્થિર કરી, ભરદરિયે નાવ હંકાર્યે રાખ્યું.

‘કાર્ય સાધયામિ, વા વેદ્દં વાતયામિ’ એવો જાણે દૃઢ નિર્ધાર ! આ ચિત્ર સાથે વિદ્યાલયની પૂરી થતી પરચીશોને સરખાવવાનું મન સહેજે થાય તેમ છે. જૈન સમાજ જેવા શ્રદ્ધાપ્રધાન સમૂહમાં ‘શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય’ જેવા પવિત્ર નામાભિધાનવાળી સંસ્થા અને શિક્ષણ જેવું ઉચ્ચ ધ્યેય છતાં એ સામે એક કાળે જેવો તેવો ખળભળાટ ન હોતો જન્મ્યો. સુન્દર એવાં નામ ને કામ ચર્ચાનો વિષય બન્યાં હતાં ! એ દેડકાપ્રકરણની સ્મૃતિ આજે પણ આંત્રિ પ્રગટાવે છે ! એક ગર્મના ગાડરિયા ઉદકાપાતની આંધિ દીર્ઘદષ્ટિથી ન અવરોધાઈ હતો તો કેવું દુઃખદ પરિણામ આવતે એ વિચારતાં આજે પણ ક્ષોભ થાય છે. એ કપરી વેળાએ સંસ્થાના સ્થાપકે ધીરજ ધરી કામ ન લીધું હતે-અરે સુકાનીઓએ લાંબી નજર દોડાવી ધટતાં પગલાં ન ભર્યાં હોતે-તો આજે રજત-મહોત્સવ ઉજવવાનો પ્રસંગ લાભી શકત ખરો ? વાતાવરણ એટલી હદે કલુષિત કરી મેલવામાં આવેલ કે જાણે સંસ્થાનું મકાન એટલે અધર્મનું ધામ અને ડાકટરી લાઘન એટલે ઘોર પાપનો ધંધો ! ગણ્યા ગાંઠ્યા વિદ્યાર્થીની સ્ખલના કે એકાદ બેનો અવિનય એટલે સારીયે સંસ્થા અધર્મ ને પાપથી ભરેલી ! અને સારોયે વિદ્યાર્થીવર્ગ ‘અંગારાનો પાક’ !

આ જાતના વિપરીત પ્રચારે સંસ્થા સામે ભયંકર રોષ પ્રગટાવ્યો ! દાતાઓમાં સંક્ષોભ પેદા કર્યો ! સંસ્થાના આહોકોમાં વણુમાગ્યો વિસંવાદ નોતર્યો ! આજાસ મરડી માંડ ટટાર થતી-બાહ્યભાવ ત્યજી માંડ તરુણાવસ્થામાં પ્રવેશ પામતી-સંસ્થા એકાએક ચીમળાઈ-કરમાઈ અને હતી ન હતી થવાના ઢોલ ગગડી રહ્યા ! એક પલકારામાં વર્ષોની મહેનતપર પાણી ફરી વળવાની ધડીઓ ગણવા લાગી ! !

સમાજના સદ્ભાગ્યે અસુધા પ્રગટાવેલી હુતાશના ભબૂકી છતાં ભરખી શકી નહીં. 'રામ રાખે એને કાણુ ચાખે?' એ ઉક્તિ સાચી પડી 'ઘટતિતાનિ ઘટયતિ, સુઘટિતાનિ ઝર્જરી કુલતે' એવો જોનો સ્વભાવ છે—એ વિલક્ષણુ વિધિએ જુદી રીતેજ કાંટો ફેરવ્યો. વાદળાં વીખરાયાં અને સંસ્થા વધુ ઝળકી ઊઠી. જરાપણુ ઉત્તેજના ધારણુ કર્યા વગર, દિ'ભિગ્યે ઊઠતી હવાઇઓ સામે સંચાલકોએ પરિસ્થિતિનું સાચું ભાન કરાવે તેવા હલીલ પુસ્તકરના રદિચારૂપ વારિછાંટણુ ચાલુ રાખ્યા. ન્યાયાત્ પથઃ પ્રવિચલંતિ પદં ન ધીરાઃ એ નીતિકારના વચનનું અવલંબન પ્રહી સમભાવ-સમતા અને એકાત્રતાર્થી સંસ્થાનું ચક્ર ચલાવ્યે રાખ્યું. 'ધીરજનાં કૃણ મીઠાં છે' એ કહેવત કૃણા. એકાએક ઉદયની ઉંધા પ્રગટી. અણુધાર્યે ખૂણુથી સંસ્થાને સારી રકમની ભેટ ધરનારા, પોષણના કાર્યને વેગ આપનારા મળી આવ્યા. ચર્ચાના ચર્ચણુમાં કચરો સાફ થઈ ગયો અને જનતાને સાચી પરિસ્થિતિનાં નિર્મળ દર્શન લાધ્યાં. આકર્ષણુ વધી પશું, મુંબઈ ધિલાકામાં આ સંસ્થા પ્રગતિશીલ અને અજ્ઞેડ ગણાવા લાગી. સંચાલકોને એ માટે સાચે જ ધન-યવાદ ધટે.

વર્તમાનકાળ એ લીલીસૂકીમાં વાગોળવાની ના પાડે છે. એનો નાદ યુગબળને પિછનવાનો છે. જ્યાં વિશ્વના ચક્રો વિદ્યુતવેગે ફરી રહ્યાં હોય, ત્યાં ગોકળગાયની ગતિ શા કામની? મોહમયામાં જ્યાં યોતરક પ્રગલિના ને પ્રપૂલ દશાના ગુંજનવ થઈ રહ્યા હોય ત્યાં સંસ્થાની આજની કાર્યવાહી ફીગુ સમી જ જણાય. વિદ્યાલય નામ યથાર્થ કરવા સારુ તો હજુ ધણું કરવાનું બાકી રહ્યું. કાર્યવાહકોના શબ્દોમાં કહીએ તો—

હજુ નથી થયું—વિશ્વવિદ્યાલય તેમજ નથી થયું—

પુરાતત્વમંદિર, સાહિત્યમંદિર, સંભાષણુગૃહ, વિશિષ્ટ પુસ્તકાલય કે ઇતિહાસરચનાગૃહ...

આ સંસ્થા તો હજુ માત્ર નવયુગનો સળવળાટ છે એમાં બાદચકાળની ઉદાત્ત આશા છે. એમાં સ્વપ્ન સૃષ્ટિનાં સર્જનો છે.

જરૂર છે—ખૂબ સમૃદ્ધ બનાવવાની—અખંડ પોષણુ આપવાની અને ધન સમૃદ્ધિથી ભરી દેવાની....

ભણુવાની ટીકા કરવાને બદલે સુધારો, ધરના ઊંકરાની જેમ તેનું જતન કરો.

એમ કરતાં જરૂર જણાય ત્યાં તેને ઇપકારો, સહાનુભૂતિ-સૌહાર્દ અને પ્રેમને જગાવો.

સમાજને સાચે માર્ગે લઈ જવાનું આ કેંદ્ર છે.

એને અપનાવવામાં આપણી સંત્રિતિનું સંરક્ષણુ છે.

ટૂંકમાં કહીએ તો—

'અમે' અને 'તમે' એવી વાત જવા દો.

'આપણે-સર્વે' એવી વાતને વિચારો.

આ પ્રકારના નિખાલસ ઉદ્દેશો સાંભળ્યા પછી અને પ્રતિવર્ષ પ્રગટ થતા રિપોર્ટમાં વિગતવાર હેવાલ જોયા પછી—આપણી ફરજ શું હોઈ રહે ? દૂર ગોલા રહી તટસ્થભાવે નિરખવાની કે એમાં આવી જઈ, ઉમંગપૂર્વક ખાંધ દેવાની ?

પ્રશ્નનો ઉત્તર સરળ છે અને તે એ જ કે સંસ્થા માટે યથાશક્તિ અર્ધ્ય ધરવાનો. રજત મહોત્સવ-ટાણે કનક મહોત્સવની આશા સત્વર ફળે એમ કહેતું એ અચુકન નથી જ પણ કૃળવાનો આધાર જૈનસમાજના હાર્દિક સહકારપર અવલંબે છે. શ્રીમંતની લક્ષ્મી-ધીમંતની પ્રજ્ઞા અને સેવાભાવીની શુશ્રૂષારૂપ ત્રિવેણીના સંગમ વિના એ બર આવે તેમ નથી. આમ જનસમૂહ ઉપેક્ષાવૃત્તિ ત્યજી દઇ, સંસ્થાની

કાર્યવાહીમાં ઝોતઝોત થાય તો કાર્યવાહીના અભિલાષ અધૂરા રહેવા ન પામે. સ્થાપક સૂચિત્વનું ધ્યેય પણ સિદ્ધ થાય.

સંસ્થામાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓમાં ત્રુટિઓ છે અને ભણીને વ્યવસાયમાં પોલા ભાઈ-ઓની ઉપેક્ષા છે એ ધ્યાન બાહર નથી જ. તેમ સ્થાપનકાળના મૂળ સૂત્રો સામે સમિતિના પૂણ્ણેથી વારંવાર ઊઠતો વંટોળ પણ ધ્યાન બાહર નથી જ. એ સાંભળીને સંસ્થાના પોષક ને વાહક વર્ગમાં કેટલું દુઃખ જન્મે છે એ કથવાનો આ સમય ન ગણાય. હર્ષની આ પળ એટલો ઈશારો કરીએ કે બંધારણ અને શિસ્તપાલન એ અતિ મહત્વની વસ્તુઓ છે. પ્રમાણિકતા ને સભ્યતા એના પાલનમાં છે. એ વેળા ઇરાદાપૂર્વક સ્ખલન કરવું કે દંભનું સેવન કરવું એ ઇષ્ટ ન લેખાય. જે કાર્યો દ્વારા સંસ્થાની અપકીર્તિ થાય કે સમાજનું વાતાવરણ હોળાયાય, તે કરવાનો આગ્રહ રાખવો એ શોભારૂપ ન જ લેખાય. સુરોષુ કિ બહુના ?

જૈન સમાજમાં પૈસાની ઉણપ છે એમ કહેવું એ સાચી સ્થિતિનો અપલાપ કરવા જેવું છે. શ્રીમંતો ધન ખરચતાં જ નથી એ કથન તો અચક્ષ વાતનો વિરોધ કરવા રૂપ છે. ટૂંકમાં કહીએ તો જૈન સમાજમાં ધનિકો છે અને ધન ખરચાય છે પણ સારું. તો પછી વિદ્યાલય જેવી સંસ્થાની ટેલ અણપૂરી શાથી રહે ? કાં તો એમાં આકર્ષણની ઉણપ કે દાતાસમીપ પહોંચવાની અશક્તિ જ સંભવે.

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયમાં ખરચાતી પ્રત્યેક પાઈ એ જૈનધર્મ અને જૈન સમાજના ગૌરવની વૃદ્ધિ માટે જ છે એટલું પુરવાર કરી આપીએ એટલે આકર્ષણનો પ્રશ્ન ઉકલી જાય. આમ જનસમૂહના અંતર સંસ્થા પ્રતિ વગ્યા કે સંગીનતાના શ્રીગણેશ મંડાયા સમજવા.

દાતા સમીપ પહોંચવામાં ક્ષોભ કેવો ? સંસ્થા માટે જેની ફેરવનાર તો બડલાગી ગણાય છે. સંચાલકોએ અને વિદ્યાર્થીવર્ગે આમ જનસમૂહમાં વધુને વધુ પ્રમાણમાં ઝોતઝોત થવાની જરૂર છે. એ માટે વિચાર-પૂર્વક પ્રસંગો યોજવા ધટે છે. એવા ટાણે સંસ્થામાં વિકસી રહેલી નવનવી કાર્યવાહીઓનો ખ્યાલ આપી શકાય છે. શિક્ષણદ્વારા બદલાએલા જીવનરાહનાં દર્શન કરાવી શકાય છે. એ દિશામાં પ્રયાણ કરવાની તક હાથ ધરવામાં આવશે અને ચીવટાછથી એને વળગી રહેવાશે તો વિજય અચૂક છે.

‘જલબિંદુનિપાતેન કમશઃ પૂર્યંતે ઘટઃ’ એ તો અનુભવપૂર્ણ વચન છે. એનો સધિયારો લઈ મહા-રાષ્ટ્રવાસીઓએ કેડ બાંધી-મામૂલી ફાળામાંથી સંખ્યાબંધ નમૂનેદાર સંસ્થાઓ ઊભી કરી છે. જૈન સમાજનાં સંસ્કાર પ્રતિ મીટ માંડતાં એટલી હદે કમર કસવાપણું નથી જ. સામાન્ય રીતે પ્રયાસ કરવા માત્રથી જ ફળ બેસવા માટે છે. ફક્ત જરૂર છે સાચી દિશામાં પ્રયત્નની અને અગત્ય છે માન્યતાના વિચિત્ર વમળમાંથી સંસ્થાને અલિપ્ત રાખવાની.

નામ ને કામ ઉજવળ છે તો ભવિષ્ય ઉજવળ હોય એમાં શી નવાઈ! જય હો વિદ્યાલયનો.

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય અને તેના લઘ્ય આદર્શો ને પાર પાડવા સાધનસંપત્ત ભાઇઓની જવાબદારી

લેખક—ચાલચંદ લક્ષ્મીચંદ વકીલ, ખી. એ., એલએલ. ખી.

જે અદ્વિતીય સંસ્થા કૃત્વીકાલી ને હાંદુસ્તાનની સમસ્ત જૈન પ્રગ્નના ગૌરવ અને પ્રગતિમાં અસાધારણ વધારો કરી રહી છે અને જૈન પ્રગ્નની ધાર્મિક અને અન્ય સર્વ પ્રકારની ઉચ્ચ કેળવણી. નું કેન્દ્રસ્થાન ધરાવે છે, જેણે છવીશ વર્ષમાં લાખો રૂપીઆનો સફલ્ય કરી, આર્ટ, લો, મેડીસીન વિજ્ઞાન, એન્જિનિયરીંગ વગેરે જુદા જુદા ખાતાઓના ૨૪૯ જેટલા પદવીધારકો તથા ૨૬૧ ડીગ્રી લીધા સિવાયના વિદ્યાર્થીઓ બહાર પાડી, ધંધે વળગાડ્યા અને પોતાના હસ્તકના અનેક ટ્રસ્ટ ફંડોમાંથી ૧૪૭ જેટલા વિદ્યાર્થીઓને લોન આપી અભ્યાસમાં આગળ વધાર્યા અને તેમ કરી જૈન સમાજને ભારે યોગદાન અને વિચારણીય યર્ષ પડેલ કેળવણી અને ખેડારીના પ્રશ્નોને એની સાથે ધણી રીતે હળવા કર્યા છે, તેનાથી લોન સીસ્ટમના ધોરણે કાર્યવાહી ચલાવવામાં આવતા, વિદ્યાર્થીભાઇઓનાં સ્વમાન અને કુળ-ગૌરવ જળવાઈ રહ્યાં છે, જેના મૂળમાં સંકુચિત દષ્ટિના ઉપદેશકોના અનિષ્ટ પ્રચારથી સખ્ત કુકાર પ્રહારો થયા છતાં પણ જેના સંચાલન અને નિભાવ માટે વિશાળ દષ્ટિના-ધર્મ પ્રેમી ઉપદેશકોના સતત પ્રયાસના પરિણામે સાધનસંપત્ત વિદ્યાપ્રેમી ભાઇઓનો દાનપ્રવાહ અરખલિત રીતે ચાલુ રહ્યો છે અને રહેશે એવી સંભાવના છે, તેનાં વધારણ ધારાધારણ, વ્યવસ્થિત કાર્યવાહી સંપૂર્ણ વ્યવહારદક્ષતાથી ચલાવવામાં આવતાં હોઈ તે અન્ય સંસ્થાઓ માટે અનુકરણીય આદર્શરૂપ અને આકર્ષક ઘર્ષ પડ્યાં છે, તે સંસ્થાની સ્થાપના માટેના પૂજ્ય ઉપદેશકોને તેમજ મૂળ ઉપદેશકોને તથા આશ્રયદાતાઓને, સતત ઉદ્ભવશીલ, સેવાભાવી મંત્રીઓ અને કાર્યવાહકોને, સદર સંસ્થાના આ મહાન્ રજત મહોત્સવ પ્રસંગે, ખરા જીગરનાં પ્રેમસાહન અને અભિનંદન, હૃદયના સંપૂર્ણ ઉલ્લાસ અને પ્રેમપૂર્વક પાઠવાવાની તક હાથ ધરતાં અપૂર્વ આનંદ અને હૃષ્ટિક થાય છે.

જે વિદ્યાવ્યાસંગી ઉત્સાહી ભાઇઓએ, આ સંસ્થાની સ્થાપના યર્ષ ત્યારથી તે અદ્યાપિ પર્યંત, તેના નિભાવમાં, સંચાલનમાં, વ્યવસ્થામાં તેમજ જંઝાવાતના પ્રસંગે પણ તેને અડગ રીતે ટકાવી રાખવામાં, પોતાના દ્રવ્યનો, મગજશક્તિનો, કાર્યશક્તિનો, યુક્તિ-વૈભવનો અને વાક્-ચાતુર્યનો, કેવળ સેવાભાવ અને સ્વાર્પણવૃત્તિથી અનહદ ભોગ સતત આપેલ છે અને આપી રહ્યા છે તેમના હર્ષ, ગૌરવ અને આનંદ, આ પ્રસંગે કેવળ કલ્પનાનો જ વિષય યર્ષ પડે તેમ છે. તેઓ સંપૂર્ણ ગર્વ સાથે પોતાની છાતી કુલાવના હોય અને હર્ષોન્માદ અનુભવતા હોય તો તે દરેક રીતે ક્ષન્તવ્ય છે. સામાન્ય કાર્યની સિદ્ધિમાં કાર્યસાધકોને અપૂર્વ સંતોષ અને તૃપ્તિ અનુભવતા આપણે જોઈએ છીએ તો પછી આવા મહાભારત કાર્યની સિદ્ધિમાં તેમને સંતોષ તૃપ્તિ અને નિર્દોષ આનંદ અનુભવતા જોઈએ તેમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી પરંતુ ખરી નવાઈ જેવું અને તેમને સવિશેષ અભિનંદન આપવા જેવું તો એ છે કે હજુ તો તેઓ તેમના છવીશમા રીપોર્ટનાં છેલ્લા પૃષ્ઠામાં, અનેક દષ્ટિબિંદુથી સંસ્થાના ઉત્તમોત્તમ આદર્શો આગળ કરી, ઘણું ઘણું કરવાનું બાકી છે અને તે માટે પોતાની અતૃપ્તિ જાહેર કરતા, જૈનસમાજ પાસે સંસ્થાને સંપૂર્ણ રીતે અપનાવવાનું ધનસમૃદ્ધિથી બજેટમાં પડતા ખાડા પૂરા કરવાનું, અનેક વિદ્યાર્થીઓને અને તેમના માતાપોને નિરાશ કરવાનો પ્રસંગ ન આવે તેવી સ્થિતિ ઊભી કરવાનું, સાધનના અભાવે એક પણ જૈન ભાઈ ઉચ્ચ કેળવણીથી એનસીબ ન રહે તેવું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત કરવાનું, વિશ્વવિદ્યાલય, સાહિત્ય મંદિર, પુરાતત્ત્વમંદિર

સંભાષણગૃહ, વિશિષ્ટ પુસ્તકાલય, ઇતિહાસરચનાગૃહ, વગેરે ઊભાં કરવા માટે કટિબંધ થઈ હરેક-પ્રકારની તનની, મનની અને ધનની સાહાય્ય આપવાનું માગી રહ્યા છે. તેઓ પોતાના ઊંચા પ્રકારના અભિલાષો અને મનોરથો આગળ કરી સમાજને અપૂર્વ પ્રેરણાનું પાન કરાવી રહ્યા છે. જે કંઈ થોડું થઈ શક્યું છે તેનાથી સંતોષ માની અટકી નહીં જતાં જૈન સમાજની સમૃદ્ધિને અનુરૂપ જૈન સમાજ પોતાનું ઔદાર્ય દાખવે અને “આપણે સવે”ના સીધાંતને ધ્યાનમાં રાખી, નવયુગને અનુરૂપ પોતાની કાર્યપ્રણાલીને નક્કી કરી, દાનના પ્રવાહને દેશકાળનો ખ્યાલ કરી, ખરા ઉપાદેક માર્ગે ઉત્તરોત્તર શ્રેણીબંધ લાભની પરંપરા ઊભાં થાય અને ચાલતી રહે તે રીતે, ખડાપગે સમાજના પરમ ઉત્કર્ષ માટે કમર કરી, “દેહં પાત્યામિ ના કાર્યં સાધ્યામિ”ની લાવનાથી પ્રેરાઈ તેમની સાથે કામમાં જોડાય અને કંઈ મેળવે એવી વિનિત ભાવે માગણી કરી રહેલ છે.

સંસ્થાના કાર્યવાહકોની આવી માગણી જૈન સમાજ હવે કેવી રીતે-કેટલે અંશે પૂરી પાડવા તૈયાર છે તે જોવાનું રહે છે. આ વિષયના અભ્યાસીને આજ સુધીનો જૈન સમાજનો ઇતિહાસ કેળવણીની પ્રગતિની વ્યાપ્તમાં ધણો જ નિરાશાજનક છે. ખાસ કરીને આ વિષયમાં અન્ય લાઠિબંધ કોમોને મુકાબલે આપણે ધણા જ મોડા જગ્યા છીએ અને મોડા જગીને પણ તેમનાં પ્રમાણમાં આપણે ધણું ઓછું કરી શક્યા છીએ. આજથી ચાલીશપીસ્તાલીશ વર્ષ પૂર્વે મુંબઈ-અમદાવાદ જેવા જૈનપુરી ગણ્યાતા મોટાં શહેરોમાં એક પણ જૈન શ્વેતામ્બર-મૂર્તિપૂજક સમાજનું બોર્ડિંગ, વિદ્યાલય કે ગુરુકુળ નહોતું ત્યારે આપણા સ્વધર્મી બંધુઓને-અન્ય સંસ્થાઓમાં આશ્રય લેવો પડતો હતો અને તેમાં કેટલીક મુસીબતો વેઠવી પડતી હતી. શ્રીયુત દાનવીર શેઠ માણિકચંદ હીરાચંદલાઠિએ જ્યારે એકલે હાથે-પોતાના જ પગ ઉપર ઊભા રહી મુંબઈ, અમદાવાદ, કાલ્હાપુર, સોલાપુર વગેરે અનેક સ્થળોએ પદરના ખર્ચથી દિગમ્બર જૈન બોર્ડિંગોની સ્થાપના કરી અને તેના નિભાવ માટેના ચાલુ ખર્ચ બદલ પણ પ્રબંધ કર્યો ત્યારે આપણે એક પણ સ્થળે આપણી બોર્ડિંગ ધરાવતા નહોતા. સદ્ભાગ્યે આ સૈકાની શરૂઆતમાં મુંબઈમાં હુમમુ સ્થિતિમાં લાલબાગ જૈન બોર્ડિંગની શરૂઆત થઈ અને તે પછી શેઠ ગોકુળલાઠિ મુળચંદની જૈન બોર્ડિંગની લાડાના મકાનમાં શરૂઆત થઈ અને ટૂંક મુદતમાં તે માટે લવ્ય-વિશાળ મકાન તૈયાર થયું. આ અરસામાં અમદાવાદમાં શેઠ લલુભાઈ રાયચંદ તરફથી બોર્ડિંગની સ્થાપના થઈ પરંતુ સદર બોર્ડિંગને, અમદાવાદમાં સેંકડો લખપતી જૈન લાઠિઓ છતાં, પોતાના લાવ માટે ખ્હારના જૈન લાઠિઓની મદદ ઉપર આધાર રાખવો પડતો હતો અને લાડાના મકાનથી ચલાવી લેવું પડતું હતું. થોડા વરસો બાદ એલીસ ધીજનની બીજી બાબુ સારા હવાપાણીવાળા સ્થળે સુપ્રસિદ્ધ શેઠ કરતુરભાઈ લાલલાઠિએ તેને માટે લવ્ય મકાન બંધાવી આપ્યું. બીજા કેટલાક શહેરોમાં પણ બોર્ડિંગો, ગુરુકુળો છાત્રાલયો અને બાળાશ્રમોની શરૂઆત થઈ તેમાં અત્યારે શેઠ ચીમનભાઈ નગીનદાસ છાત્રાલય ખાસ કરીને આપણું ધ્યાન ખેંચી રહ્યું છે. પુના, વરકાણા-ઉમેદપુર-પાલીતાણા કે લાવનગર-જુનાગઢ-લીંબડી-સુરત-પાટણ વગેરે સ્થળોએ આ વ્યાપ્તમાં આગળ ડગલાં ભર્યો પરંતુ આમાંની ઘણી ખરી સંસ્થાઓને પોતાના નિભાવ માટે કાયમી ફંડના અભાવે ધણો ખરો આધાર વાર્ષિક મદદ ઉપર રાખવો પડે છે અને કોઈ કોઈ કિસ્સામાં તો શરૂઆતમાં મોટી રકમોનાં વચનો અપાયાં છતાં સદર રકમો પોતાને ચોપડે જમા કરી થોડા વરસો સુધી ફક્ત તેનું વ્યાજ આપવાનું જનરી રાખ્યું અને પાછળથી વ્યાજ આપવાનું પણ બંધ કરી સંસ્થાને કંફાડી સ્થિતિમાં મૂકી દેવામાં આવી. આવી પરિસ્થિતિ ખરેખર ધૂણાજનક અને દયાપાત્ર છે.

જે જૈન સમાજની અતુલ સમૃદ્ધિની, વ્યાપારવિષયક આહોશીની, ધાર્મિક વ્યાપ્તોમાં અદ્યક ખર્ચોની, લોડ કાર્ગ જેવા વાયસરોય સ્તુતિ કરી ગયેલ, તે જૈન સમાજ કેળવણીની સંસ્થાઓને પગલાર

કરવાની વ્યાપ્તમાં ધણી જ પછત રહેલ છે. જૈન સમાજ ધણી સારી સંખ્યામાં સૂરિ સમ્રાટો— વ્યાચાર્ય મહારાજાઓ, વિદ્વાન સાધુ મુનિરાજો તેમજ અન્ય ઉપદેશકો ધરાવે છે છતાં તેમાંના ધણી ખરાની ઉપદેશપ્રણાલિકા એકજ દિશામાં વહન કરી રહેલ છે અને તેને પરિણામે દાનપ્રવાહ પણ ધણી ખરો અનુપાદક કાર્યોમાં અને ખાલી દેખાવે અને આડંબરપૂર્ણ ધામધુમો તરફ ગતિ કરી રહ્યો છે જૂનાં તીથો પૈદી કેટલાક હજી અરૂરા અને અપૂર્ણ છે અને કેટલાક લાખો રૂપીઆના ખર્ચે જીર્ણોદ્ધાર માગી રહેલ છે તેવા આ નવયુગના જમાનામાં હજી પણ નવા તીથો કિંત્વ કરવાની ભાવના સતેજ થતી જણાય અને તે પુરી કરનાર પણ, તેની ખાસ કરીને વિશિષ્ટ જરૂરિયાત નહિ છતાં, મળી રહે અને તેની જાળવણી માટે ભવિષ્યની સમાજની જવાબદારીમાં—અયોગ્ય વધારો કરવામાં આવે અને અનિવાર્ય જરૂરિયાતના કાર્યોમાં સમાજની ખર્ચ કરવાની શક્તિ ને ક્ષતિ પહોંચાડવામાં આવે તેવી સ્થિતિ અનેક દૃષ્ટિબિદ્યુથી સુઝા- જનોની વિચારણા માગી રહેલ છે. વળી સંગીત, ઉપકારક તેમજ ઉત્તરોત્તર મોક્ષમાર્ગ તરફ લઈ જતી પવિત્ર ધાર્મિક ક્રિયાઓ તરફના પૂરતા સન્માન સાથે જણાવવું જોઈએ કે ઉપધાન, અદાપ્રમહોત્સવો વગેરે ધર્મ- કાર્યોમાં સાધારણ સ્થિતિના અને ગરીબ જૈન ભાઈઓ અને બેહતો સહેલાઈથી જોઈએ શકે તેવા પ્રબંધ કરવાને બદલે, સાદાઈ અને મૂળ વસ્તુ તરફ ધ્યાન નહિ આપતાં મોટી રકમનો નકરો દરાવવામાં આવે અને મનસ્વીરીતે પોતાના જ હસ્તકના જીવજીવદા દ્રવ્યભંડોળ હસ્તગત કરવામાં આવે તેમજ હજારોના ખર્ચે મોટા મોટા વરચોડા અને ધામધુમો કરવામાં આવે તેથી શાસનની ઉભવિતિ થતી માની લેવામાં આવે તો તે ખરેખરી ભ્રમણા જ છે. લોકસમુહના માનસના સાચા અભ્યાસી અને અનુભવી કાર્યદક્ષ પુરુષોને તો આવા આડંબર-પૂર્ણ દેખાવોથી એવા જ ખ્યાલ આવે કે તેથી મુઠીભર મુગ્ધ અને ભોળા મનુષ્યો કદાચ જૈન સમાજની વાહવાહ પોકારશે પરંતુ સુઝા અને વિચારક ભાઈઓ તો તે તરફ ટીકાની ઝડીઓ જ વરસાવતા જણાશે અને પરિણામે લખણૂટ ખર્ચના બોગે થતા દેખાવોથી સમાજને યત્કિંચિત્ લાભ થવાને બદલે હિલટી હાની થશે.

આ નવયુગના જમાનામાં, ઉપર મુજબની શૈલ્યનીય દશામાંથી આપણે હવે મુક્ત થવાની—જનમત થવાની જરૂર છે અને સ્વધર્મી બંધુના ઉદ્ધાર અને ઉત્કર્ષ માટે, તન, મન અને ધનની અનેક પ્રકારની શક્તિઓને નહિ ગોપવતાં કંઈ ને કંઈ કરી જૂટવાની જરૂર છે. સમાજને હાલની પરિસ્થિતિમાં ખરેખરી અને અને તાત્કાલિક કંઈ વસ્તુની જરૂર છે તેની સર્વગ્રાહી નજરથી અને વિશાળ દૃષ્ટિથી સંપૂર્ણ રીતે જિજ્ઞાસુ કરવાની જરૂર છે અને હાલ તુરત કેળવણીના એક જ પ્રશ્નને મુખ્ય પ્રાધાન્ય આપી સાધનસંપન્ન ભાઈઓએ પોતાનો પુરુષાર્થ સર્વાંશી કારવવાનો છે. હજી પણ બહુ મોટું થઈ ગયા પહેલાં—સમાજ સુધારણાની સ્થિતિ અસાધ્ય કોટીમાં જઈ પોંચે તે પહેલાં આપણે સૌ ભાઈઓએ જનમત થવાની જરૂર છે અને તે માટે જ આ સંસ્થાનો રજતોત્સવ આવી પહોંચ્યો છે એમ માની લઈ આવી ઉત્તમોત્તમ-એકની એક સંસ્થાને સંપૂર્ણ રીતે પગભર કરવા માટે, તેના વાર્ષિક બજેટમાં ભવિષ્યમાં કદીપણ ખાડો ન પડે, સંસ્થાને વિદ્યાર્થીવર્ગની મોટી સંખ્યાને નિરાશ કરવાનો પ્રસંગ કદીપણ ઉપસ્થિત ન થાય અને તેના સર્વ આદર્શો પાર પાડવા માટે ધીમી પણ મક્કમ ગતિ કર્યે જન્ય તે ખાતર, ઉદાર ભાવથી, પોતાની સુકૃતની કમાણીમાંથી અને તેટલી મદદ કરવાની જરૂર છે. કેળવણી પામેલ ભાઈઓની કેળવણીના પ્રસાદથી સુખી જીવન ગુજારતા ભાઈઓની જવાબદારી આ વિષયમાં કંઈક વિશેષ છે અને તેથી પણ અધિક જવાબદારી આ સંસ્થામાંથી જ બહાર પડેલા-ધંધે વળગેલા અને સારી કમાઈ કરતા જૈનભાઈઓની છે. આ પ્રસંગે જણાવવું જોઈએ કે સંસ્થાની લોન રિફંડ કમીટીના સતત પ્રયાસ છતાં પણ સંસ્થામાંથી લોન લઈને આગળ વધેલા વિદ્યાર્થીબંધુઓ, પોતાના ધંધામાં પગભર થયા છતાં—યથાશક્તિ મદદ આપવાની વાત એક બાજુ ઉપર રાખીએ તો

પણ લીધેલ લોન હપ્તાથી પણ પાછી આપવાના આખાડા કરે—વળી પ્રોત્તેજીરી નોટ ન કરી આપે અને છેવટે તેમની સામે દાવો કરવાનો વખત આવે તે તેમને માટે ધણું જ શરમજનક અને તિરસ્કાર પાત્ર ગણાવું જોઈએ. આ રજીતોત્સવ પ્રસંગ તેમને માટે પણ ધણો જ પ્રોત્સાહનરૂપ નીવડે એવી આશા રાખવામાં આવે છે.

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે એ સૂત્રનો ભાવાર્થ સામાન્યરીતે કેટલાક સંકુચિત દૃષ્ટિવાળાઓ કરે છે તે રીતે નહીં કરતાં વિશાળ દૃષ્ટિથી તેને તેના ખરા સ્વરૂપમાં સમજવાનું છે અને જુદા જુદા અનેક ખાતાઓમાં તેમજ વ્યાપાર ઉદ્યોગમાં હજી પણ વધારે મોટા પ્રમાણમાં જૈન ભાઈઓને પોતાનું ભાગ્ય આજમાવવા માટે તૈયાર કરવાની એક પણ તક જતી નહિ કરતાં આવી એક નહીં પણ અનેક સંસ્થાઓ સ્થાપવા માટે તૈયાર થવું જોઈએ. આવી ઉદ્દાત ભાવના સફળ કરવા માટે દેશ-કાળને અનુસરી સુવિચારક ઉપદેશકોએ તેમજ દાનવીર ધર્મ બંધુઓએ આ નવયુગના જમાનામાં ઉપદેશપ્રવાહ તેમજ દાનપ્રવાહની દિશાને ખાસ પલટો આપવાની આવશ્યકતા ખડી થાય છે. આવા દિશા-પલટાથી આપણે કેળવણી જેવા અટપટા પ્રશ્નની જણાવટ કરી ઉપાદેક કાર્યપદ્ધતિમાં અને ઉત્તરોત્તર શ્રેણીબદ્ધ લાભ થતો આવે તેવા ઉચ્ચ કેળવણીના ઉત્તેજનના કાર્યમાં આપણા દ્રવ્યભંડોળને રોકતાં થઈએ તો તેનો પ્રયત્ન લાભ દૂંક મુદતમાં જ આપણી નજર સન્મુખ ખડો થશે અને ભવિષ્યનો જૈન સમાજ પોતાની તમામ પ્રકારની જવાબદારી સંપૂર્ણ રીતે અદા કરવા ભાગ્યશાળી થશે એટલું જ નહીં પણ કેળવણી ઉપરાંત અન્ય ધાર્મિક તેમજ વ્યાવહારિક બાબતોમાં પણ પોતાનો ઉદાર હાથ લંબાવવાની અણમોલી શક્તિ પ્રાપ્ત કરશે અને અન્ય ભાઈબંધ કોમોની હરોળમાં આપણું સ્થાન કોઈ અનેરું જ હોઈ શકશે.

આન્તે આપણી આ, અદ્વિતીય સંસ્થા પોતાના તમામ આદર્શો પાર પાડવા માટેનું યોગ્ય બળ, ધનસમૃદ્ધિ, શુદ્ધિશક્તિ અને વિરાટ સામર્થ્ય મેળવવા શાસ્ત્ર દેવની કૃપાથી દૂંક મુદતમાં જ ભાગ્યશાલી થાય અને સંપૂર્ણ તંદુરસ્તી જાળવી દીર્ઘાયુષી થાય એવી પ્રાર્થના સાથે વિરમું છું. સુરોષુ કિં બહુના ?

विरल विधालय

(कवि न्हानालालना परमप्रेम परग्रह-याल)

परमपुण्य धाम. ॐ

लुवनना संस्कार, अंतरात्मतत्वसार.

धर्मप्रेम शुद्धाचारना प्रकाशपारावार—परम

आत्मज्ञान अश्रुतार, लयेदधि तारनार

धृतिहासने समाज केरा गुंजता सितार—परम

विश्वनां नूतन विधान, संस्कृतिनां सत्यज्ञान.

गुरुकुलवास लान-केरावणुहार द्वार—परम

मानवसेवा संभार, तप त्यागना संचार,

वीरआशा शिरोधार्य, जैनत्वना जयकार-परम

शिरतने सिद्धांत साध्य, साधवा पुनित धाम

राष्ट्रधर्म, रसायण आशा ने स्वार्पणनां—परम

प्रकटावे नव प्राण, मर्द साथा वीर भाण.

मेधावी युवान लाल, अर्द्धिसाना प्रतिपाण—परम

लुवन जैतन्य जवाल—मानवता भ्रुिमाण

वीरनुं वीरल द्वार महावीर विद्यालय-परम

पादराकेर.

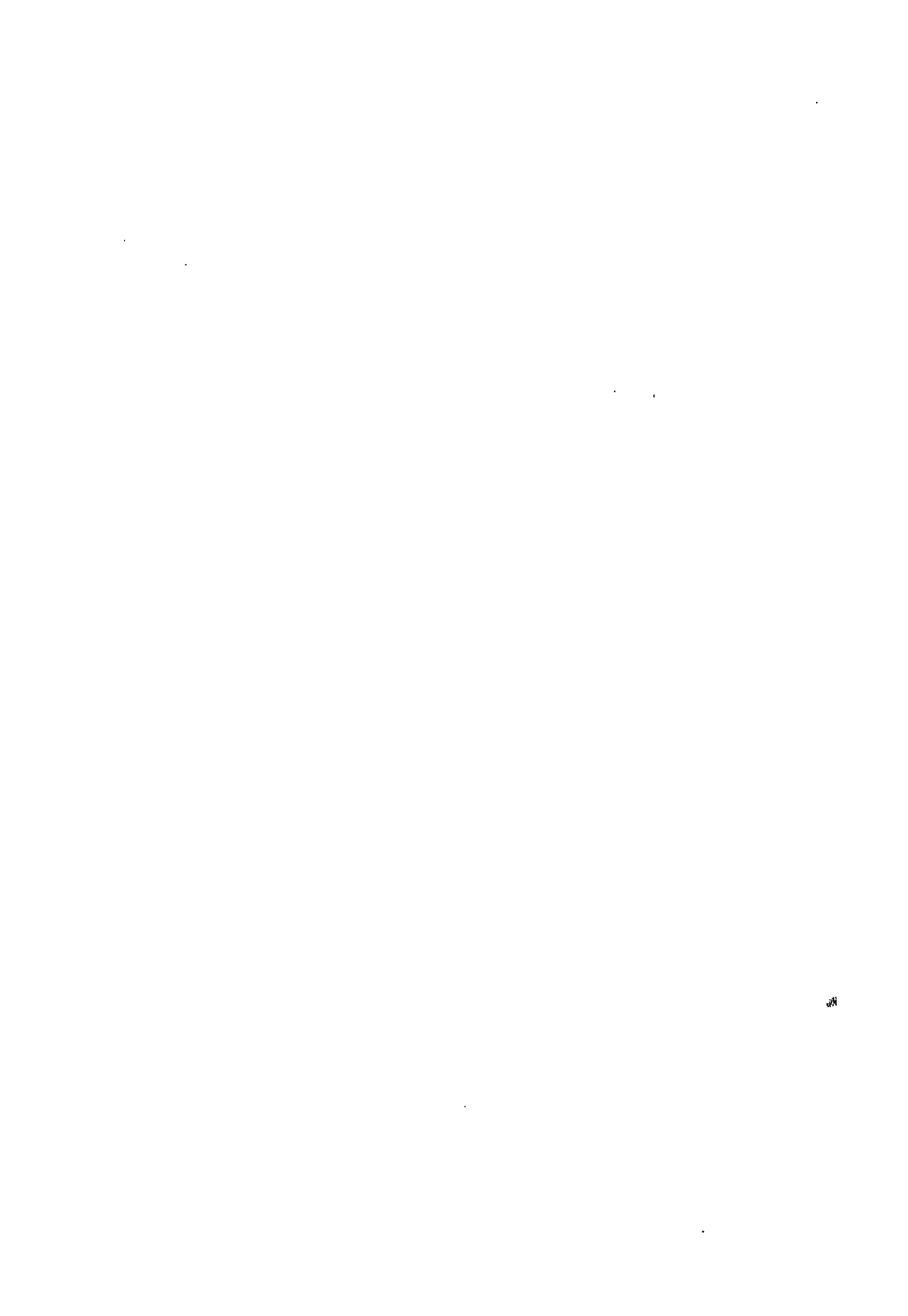
श्री महावीर जैन विद्यालय

रजत महोत्सव ग्रंथ

अंग्रेज विभाग

JAINS AND PRACTICAL RESEARCH

By

P. G. SHAH, M.A., B.SC.
ACCOUNTANT GENERAL, BOMBAY

The authorities of Shri Mahavira Jaina Vidyalaya deserve to be congratulated on the occasion of the celebration of the Silver Jubilee of the Institution. The publication of a *souvenir* volume is an innovation worthy of the spirit of sincerity and service behind this institution and gives me great pleasure to join in the effort and to offer my tribute to the workers and to wish them greater success in their efforts.

In these days of high political and patriotic talk, it is sometimes asserted that sectarian and communal institutions mar the national growth by narrowing the activities and outlook of the workers. But such a criticism betrays fundamental ignorance of the springs of action in the human mind and assumes that communal activities must always be against the growth of the nation as a whole. If communal activities are inspired by a correct attitude towards the organic nature of all social advancement, and if the workers realise that communities cannot progress unless the whole nation advances as a unit, there should be no fear of conflict between national and communal interests. On the other hand, the burden of planning for the progress of the whole nation is lightened by the communities taking up their own burdens on correct lines, relieving both the state and the nation and assuring themselves of the certainty of their own progress along approved lines. From this point of view, the secular activities of the Jains deserve special commendation, and particularly the thoughtful manner in which the educational efforts are being directed. It is with the idea of strengthening these efforts and giving them a new orientation that the following suggestions are made. Whatever new channels in which these efforts are directed, in the matter of libraries of Jaina books, Museums of Jaina antiquities, establishment of scholarships, hostels, and religious institutions, it is hoped that no efforts would be wasted in the direction of separate Jaina Colleges or Universities. Even though plenty of money may be easily available for the latter, the experience of Muslim and Hindu Universities has abundantly proved that they cannot remain separate sectarian institutions.

they have to admit students from other communities and they cannot close the door to culture other than that represented by the respective religions. It is therefore desirable that, while taking advantage of the existing Universities and Colleges, the Jains should strengthen their efforts by the grant of more numerous scholarships for a wider variety of subjects and by a more systematic encouragement of higher learning among the students of their community irrespective of the restriction regarding either the subject of study or the religion of the student. It is important, however, that the subjects and methods of study should be determined with reference more to the needs of the community rather than the requirements and limitations of the University regulations. Like all institutions our university life needs the inspiration and criticism of practical men who have to deal with the problems of daily life. This is specially necessary in this country where the University is so completely detached from the problems of practical life and in the case of the Jain community whose practical achievements in the present day are far in advance of their cultural achievements either in the present day or in days of its glorious past.

A compact and well regulated community like the Jains affords ample opportunities for practical research. I do not wish to discuss the problems of research which await the historian and archaeologist in the matter of a systematic study of Jain history and religion, yet I cannot help making a passing reference to the necessity of a scientific study of Jainism as a comparative religion. Such a study is necessary both from the cultural and practical point of view, for without it, the petty religious conflicts which mar our social life and which create schisms, where none should exist--and these form a problem among the sects of Jainism itself--will overpower the forces of progress and goodwill.

Research need not however, be confined either to religion or history ; a systematic study of the problems that affect the health, physical and mental activities, and which provide a survey of the existing problems and suggest their solutions would require immense efforts on the part of Jain doctors, psychologists, and scientists and will have to be provided with ample funds by Jain philanthropists and millionaires. I suggest a small list of problems which will require a body of select and trained workers for a number of years :

1. Investigations into the physical measurements of the Jain community in as many centres as possible with the object of fixing norms and suggesting improvements in the standards of mea-

- surements for : (i) School children, (ii) College students, (iii) grown up adults, of both sexes.
2. Systematic Medical Examination of all School and College going Jains with the object of removing diseases and providing medical relief.
 3. Nutritional surveys of Jains living in different areas, and under different conditions of nutrition and physical surroundings with the object of suggesting improvements in diet, and standards of living.
 4. A scientific study of effect of various Jain customs on health, efficiency, and longevity with the object of encouraging healthy practices and changing unhealthy ones.
 5. A systematic survey of intelligence tests of Jain children with the objects of : (i) helping them in selection of education and vocation, (ii) determining the efficiency of existing methods of teaching, *e.g.* Montessori method *vs.* Kindergarten method, and (iii) fixing norms and raising standards of mental efficiency and fitness.
 6. Statistical and economic surveys of various groups in Jain community and planning of various schemes and units for taking maximum advantage of the resources of the community.
 7. Anthropological and sociological surveys of Jains in different parts of the country and the changes in their health, physique, and methods of living by migrations into big cities like Bombay.

Instances and examples of such practical research can be multiplied easily once it is decided to start work. What is sought to be emphasised here is the necessity of expanding the cultural activity of the community on lines of research which need not be restricted merely to history and religion of the community but which should embrace the whole of its daily life and galvanise the future programme of its regeneration. Co-operation with societies like the Gujarat Research Society will secure the benefit of concerted action and excellent results within limited time.

RULE OF LAW : THIRD PARTY JUDGMENT

By

T. K. SHAHANI, M.A.

PRINCIPAL, SAMALDAS COLLEGE, BHAVNAGAR

Inter arma leges silent.

"The law hath not been dead, though it hath slept."

—*Shakespeare.*

I. TOWARDS WORLD ORDER

The test of civilization is the triumph of Law over violence. The history of the social life of man through ages has been one continuous 'struggle for Law.' Man has achieved a fair measure of success in that struggle so far as the relations of one individual with another within a State are concerned. Imagine a big lively inmate of a students' boarding-house belabouring a weakling only to give himself satisfaction for a supposed wrong done to him. The sense of the whole boarding-house would, presumably, revolt against the big boy's taking the Law in his own hands. He must refer the matter to the Superintendent or the Committee of management as the case may be. He is not allowed to be a judge in his own cause : he must have the point of his grievance settled by third-party judgment. That is the rule of Law in the boarding house without which no institution can work. This is the accepted fundamental principle of life that guides the conduct of civilised social man. There is also another principle which is a necessary adjunct to it. When the big fellow uses violence against the weakling where violence is supposed to be outlawed, those who are near by, cannot, possibly, remain tame spectators of this cruelty as mere neutrals. In the interest of that very law which makes their social life possible they will use all possible means to restrain violence. Coercion against the offender to prevent him from doing further mischief is a perfectly lawful course of conduct on such occasions. In this sense every citizen is a police-man. The English Common Law makes it a crime if neighbours or even passers-by give no adequate response to the 'Hue and Cry' raised to stop the burglar or the felon. Third-party judgment and non-neutrality are then the guiding principles of social conduct and civilised life in

regard to the relations of one man with another under the aegis of an organised society.

II. THE FORMATION OF NATION-STATE UNDER THE RULE OF LAW.

It will do us good to cast a retrospective glance at the process of this struggle for law in the state. 'Eye for eye and tooth for tooth', 'draw dog and defend thyself', 'family feuds', street brawls of Montagues and Capulets, baronial anarchy, civil wars and Bartholomue massacres are well-known to students of history. Protection and defence for all without distinction under the supreme rule of Sovereign Law has been a plant of slow growth, watered and nourished by public opinion. People have no interest in disorder. They, as a rule, rally round a strong man who attempts to put down the lawless group or the lawless individual. Every criminal offence from a simple assault to murder or dacoity—anything that disturbs the peace of the community comes to be a common concern for which the whole neighbourhood is legally responsible. Recall parliament of England strengthening the hands of Henry VII with a Star Chamber Court—a clumsy device not known to the common law of the land but necessary for upholding the Supreme Law of Peace and adequate justice. Recall Cardinal Richeleu's heroic efforts to bring the haughty nobles of France under the yoke of State-Law. The last point in this framework of law was reached when 'd jelling' even for the vindication of a private point of honour was made a crime. This law of the land is supposed to be no respecter of persons. It makes no distinctions. All citizens of the State come under it and all are equal in relation to law. Even the king in monarchical states or the president in Republics is not above it. The British Parliamentary history of the Stuart period will bring to the mind of the student the noble contribution of Sir Ed. Coke and others towards demolishing the claim of the king's prerogative to be above the law of the land and to change the law at his will. Recently, again, very much to the annoyance of the Executive Head, the Supreme Federal Court of the United States of America declared a part of President Roosevelt's New Deal measures *ultra vires*. Successful operation of the Rule of Law within a State, even after centuries of its yoke over man, needs constant vigilance of the public and their willingness to undergo sacrifices to prevent wrong-doing and to bring the wrong-doer to book. Violence of any nature has to be coerced. One cannot take the law into one's own hands despite one's belief in the certainty of right on his side. Third-party judgment is incumbent on every citizen of every state. Members

of the government of the day are no exception to this deep-rooted injunction of the Rule of Law. If the region of law and Third Party Judgment are the distinguishing marks of civilised life *within* a state, is there any scope for arbitration when one nation-state is at variance with another ?

III. INTER-STATE RELATIONS.

Ever since man invented the axle and the wheel he took leave of isolation ; and the rudder and the sail took him to far off lands in all sorts of pursuits. It did not take him very long to develop a *jus gentium*—the law of nations as distinguished from his municipal law. Peace-time relation gave him no trouble. Commerce and credit made for lasting links in the international chain. In Europe for centuries *pax romana* and the Catholic Church gave to diverse races and parochial units a sense of unity and world order largely based on understandable law. But unfortunately for man, his sense of combativeness and acquisitiveness, sometimes got the better of his sense of co-operation and peaceful dealings with fellow-men ; and killing them or enslaving them if they surrendered was considered the shortest and handiest road to end disputes with strangers who had become opponents ; and war came to be a recognized institution—but an institution which too gathered round it its own *laws*, e.g. a regular declaration of war through the mouth of the herald, the proper use of the proper weapons, distinction between combatants and non-combatants, the care of the wounded, laws of neutrality, &c., &c. In the middle ages chivalry cast even a halo round this killing business. The bardic tales of every country illustrate the grandeur of the spiritualisation of man associated with war. Europe needed the infamous Thirty Years War (1618-48), apparently fought in the name of religion—Catholicism *vs.* Protestantism to lay bare to the world the hideousness, the cruelty and the monstrosity of war : and jurists and philosophers like Gentilis and Grotius enunciated Laws of Peace and war as a sort of guide in international relations. To acknowledge war (i.e. the killing of human beings pell mell) as an institution in the life of man was not peculiar to the West. The Mahabharata no less than Kautilya's Arthashastra takes note of it. Ashoka's outlawry of war from his statesmanship is a rare phenomenon.—The Buddhist and the Jain indoctrinated with Ahimsa stand in a class by themselves. States in the East or in the West down on to recent times in any International legal system continued to recognise War as a part of that legal code for settling disputes : and laws of war and laws of neutrality, doubtless vainly aiming at humanising

THE WARDHA SCHEME

By

MANU SUBEDAR, M.L.A. (Central).

B.A., B.SC. (Econ.) London, BARRISTER-AT-LAW.

SOLUTION OF INDIA'S POVERTY.

The appalling poverty of the masses in India (whatever its historical and other causes may be) has exercised the minds of everyone. It is the one topic on which there is no difference of party or community or locality. The poverty is everywhere in India. It affects all sections and communities. Every effort to bring about its cure must command universal support.

ECONOMIC UPLIFT THROUGH EDUCATION.

Poverty is the result of a lack of production arising largely out of lack of skill and of opportunities for work. In socialist circles, they glibly talk of the right to work, and yet when Mahatma Gandhi with his profound instinct for correct thought so far as it affects the masses, creates a scheme of things by which it is intended that every child of either sex would not grow up without training, as is the case now, some young socialists unwittingly attack this scheme, without realizing its implications. The masses, whose support they are canvassing in this manner, may not understand, but all thoughtful persons will appreciate this misdirection of energy at the hands of those who are fond of slogans, but who would not create a constructive programme to put those slogans into effect. Millions of people in India are growing up today without the slightest opportunity of securing that regularity, cleanliness, concentration and attention, which attendance at a school would provide. Millions of them play in the mud in the street and grow up wild, i.e. without any attention to their training. This process must be stopped. Education must be spread everywhere. A foreign administration could say that, as there was no money, they could not extend it everywhere ; but no administration of her own people, whether it is in the Congress Provinces or in the other Provinces, could advance this excuse without being charged with gross dereliction of duty. The cost of schools on the orthodox plan is heavy and the result has not always been satisfactory. This is because, hitherto, the control over educational institutions and staff and curricula was not in Indian hands. The aim of education in the past

was to create men who would help the administration. The aim of education today is to develop the best which is in every man and woman, so as to give him or her the same opportunity in life as is open to anyone else. Education is a solvent of inequality and a leveller of classes ; but the education has to be suited to the needs of the people. The imposition of a system imported from rich countries of the West has failed. A new system has, therefore, to be evolved. In this new system, provision must be made for that, the lack of which was remarked by everybody during the last one hundred years. All critics of education in the past have referred to the absence of physical education, the absence of a training which will fit a person for a vocation, and generally the absence of that which would train up the mind, the eye, the sense of touch, the sense of measure, and the capacity to put in effort to secure a particular end without spoiling the material--in one word, in short, what is known as " skill ". The principle of the Wardha scheme enunciated by Mahatma Gandhi is not only an alternative to the existing system, but is the alternative, without which it would not be possible to bring about the same great result of instilling skill in millions of school-going children, who are at present deprived of what I consider it to be their right, viz. to be trained.

MENTAL LIMITATION OF CRITICS.

I have carefully gone through the criticisms of the Wardha scheme, which have emanated in all corners of India. They are from middle class critics, who have been unable to forget their own school days, or to divest themselves of their own class prejudice. Their criticisms disclose their mental limitations. For the first time I have realised, on reading some of these criticisms, the inability and unwillingness of a large section of middle class people to appreciate the wants and difficulties of the masses. I do not wish to suggest that the criticisms have been dishonest. But, in some cases, I have been unable to avoid the feeling that the criticisms come from people who are not willing to acknowledge their limitations. Educationists and others, who would not undertake the task involved in the scheme, have called that scheme impossible and impracticable. Men in the teaching profession, or professional men generally, who are unfamiliar either with the question of fatigue in industrial work, or with the question of costs and values, have turned round and said that such a scheme can never succeed. If they had less of vanity and more of patriotism, they would have confined their criticism to that part of the scheme which is expected to give educational value, and would have withheld judgment regarding the creation of economic values. They would

have said : " We shall leave the question of selecting the crafts, finding the raw materials and selling the output, of finding the artisans and craftsmen who will teach the boys, and, generally, of organizing the scheme on the business side to those who understand these things." But they have not done so. Their own inability to penetrate the real inwardness of the scheme, they have turned into a weapon of attack. It is like the principal of an arts college being asked to organize a college of engineering or medicine, saying that the thing cannot be done. The mental inability to adjust themselves to mass (working class) requirement is patent in most of the comments which have been made.

CREATING SKILL.

Personally, I believe that the instinct of the Mahatma, who has devoted every moment of his time to the thought of the welfare of the Indian masses, is correct. It was a revelation to me, after many years of close study of the economic life and conditions of our country and many years of conscious effort to devise measures for putting an end to the poverty of India, that at one stroke Gandhiji should suggest the panacea, which would accomplish half a dozen purposes simultaneously. It is undoubtedly a scheme in which the burden of finance for education is to some extent to be transferred from the state to the robust self-help of the children. But this will be done under direction after forethought and with very great care and, therefore, without any harm. It is also a scheme which could be simultaneously adopted in several thousand villages in India in which a school on the modern plan cannot be set up. It is a scheme which will check the movement of men from the countryside to urban areas. It will create touch between the villages and the cities and give a sense of reality to both. It will create a movement of goods from the country to the city rather than vice versa as at present. Agents and canvassers of foreign goods have penetrated right inside with their wares, killing in the course of their onward march whatever local handicrafts still survived. This will be a movement from the countryside towards the cities, creating work and sending out goods, which will certainly affect imported wares, but which may also affect wares made in factories. Above all, the great merit of the scheme lies in recognizing the dignity of human beings, and in finding work for those who are otherwise going to be condemned to under-employment (and the demoralization consequent to it). It will also be the nucleus of a scheme for turning unskilled into skilled labour throughout India in the course of a generation.

GREAT NATIONAL EFFORT REQUIRED.

The Wardha scheme is, to my mind, a monumental programme of nation-building. Its effect on the psychology of different classes would be all that is actually required. The masses will know how the classes are living and vice versa, and everybody will have to share the burden of the nation. The destruction of India's economic policy during British rule, on which Dutt, Dadabhoy, Subramani Aiyer, Gokhale and others have written, resulted in the destruction of handicrafts and the destruction of skill, and the reduction of the masses to unskilled work of which there was not plenty. The result was that large chunks of humanity willing to work, did not know what to work at. What has been thus accomplished in the wrong direction for a hundred and fifty years could not be put right in one generation, except by a great effort--and effort, which will call forth much sacrifice from a good many people of all ranks and the willing co-operation of all. It is the call to this effort, which Gandhiji has given to this country through his scheme of vocational education. It is a scheme, which will, to my mind, solve simultaneously the problem both of handicrafts and of unemployment as well as of education. Those, who are impatient because their own pet programmes cannot be put into execution, and those who are impatient because of unnecessary apprehension as to what will happen to either pupils or teachers, must hold their hands and their judgment until they see the results, if the great idea put forward by Mahatmaji is executed properly. Critics gifted with a noble vision like Dr. Zilliacus and Dr. Tagore have blessed the scheme in words which might be pondered over by the narrow-minded critics. Dr. Zilliacus, Chairman of the New Education Fellowship Delegation, said that "The situation in Primary Education is such as to call for heroic measures. The Wardha scheme is, in my opinion, a heroic measure and should be judged as such. Certainly it is put forward by the only man in India who could conceivably rouse the response necessary to put heroic measures into effect." And Dr. Tagore said: "No man loves the children of the poor more than the Mahatma, and we may be sure that when the scheme is actually worked out by him, we shall discover in it only one more testimony to the genius of this practical sage whose deeds surpass his words."

HOW IT IS DONE.

A reader of these lines would be entitled to ask for some simple explanation as to how self-sufficiency could be secured. The simplest illustra-

tion, which I can give him, is in the matter of caps. Caps are at present made in the cities in small shops, which are also workshops and selling places. Craftsmen, who are making caps, find their own raw material and do the selling themselves. In other words, they have to engage their time in purchase and sale as well as their capital. If one of these artisans were picked up and induced to go and work in a village, where he will be guaranteed an income similar to what he is making in the cities (sometimes reduced, having regard to the standard of life in the villages), and if he was given there a place to live and a place to work, and he was supplied with raw material and the finished product was taken from him, can anyone question that such a man would produce enough to cover what is paid to him? If, in the course of time, the boys associated with him were to learn the trade under him, doing simple operations at first and merely assisting him and later on getting into the more complicated ones, can anyone doubt that the output of the artisan himself would, under such circumstances, be slightly increased? That this increase would be slight in the first or second year, but would be considerable in the third or fourth year, is a proposition which will not tax the credulity of any critic. My own feeling is that at the end of the fifth year, a boy pupil would not only be adding value to material to cover his schooling, but he would be adding more, because, the intention is that, at the end of the fifth or sixth year, he should be in a position to maintain himself, and the cost of maintaining himself is always more than the cost of merely schooling. In this manner, the number and variety of crafts selected would be very large. Thus the same thing would apply to Indian shoes (Chappal). It would also apply to hand-made paper and stationery of all kinds and description. It would apply to toys of all kinds and description. It would apply to wood-work. An equally good field is offered by containers of all kinds and description from the smallest pill box to the biggest box and from the smallest bag, either of paper or cloth, to the biggest. A field may be found for ready-made clothing. All other articles relating to personal adornment and apparel, furniture and household things, and books for printing and in many other fields, could become the subject of industry located in the villages on these lines. These are lines which must especially appeal to the socialists, because, whereas they have been merely shouting for the nationalization of industry and for the right to work, Mahatmaji has evolved something, which will embrace both these ideas in the most practicable form in which they could be put into effect. I have deliberately omitted spinning and weaving merely because this is a field in which all these experiments have already been made and have proved

successful. In spite of this fact, ignorant critics have attacked spinning and weaving in the belief that it will either fatigue the pupil, or it will destroy the factories engaged in these operations. To my mind it will do neither.

HELPFUL TO MASSES.

That the output of work directed by the state and produced under these conditions would be phenomenally cheap, is also true. Is there any Indian, who would not welcome this cheapness, which will place within the range of the capacity of the ordinary citizen many things, which are at present mere names to him? Our anxiety to increase the standard of life of the masses must lead us to support the programme, which will ultimately lead to this improvement of standard. It has been suggested that the work of boy pupils will kill the artisans, who are engaged in the operations at present. This conclusion is, unfortunately, at the hands of those who are not familiar either with boy pupils or with artisans or with industry. If there is a very large number of people in a country, who can do a particular job well, it does not mean that those, who are engaged in the job, will starve. Nobody will engage in a job in which he is not getting adequately, and everyone will try to go on to work which is paid better than the work in which he is at present engaged. The selective faculty exercised by even workmen getting the smallest return is something real, and any suggestion that this will bring about an economic revolution, harmful to the masses, is something ridiculous, as this will, in my opinion, bring about a revolution not harmful, but very helpful to the masses. And I speak after twenty-five years of close study of the economic life of this country.

JUST USE OF POWER.

It is possible to work out the details of this scheme, in which state servants and state pensioners may have to contribute, in which jails may have to be turned into workshops, and in which many officials in every district may have a little more work added to their existing task; but it is not possible to do so in the scope of a small article. I may, however, indicate that this is the scheme, in the organization of which in every province five to ten thousand unemployed persons could be immediately absorbed. In many provinces, more than a hundred thousand pupils could be put to work, which will develop their skill. In many provinces, from five to ten thousand artisans, whose employment is gradually dropping, could be given renewed life. A hopeful outlook for the masses could be very much improved, and the economic pulse

would beat fast. "Rural uplift", which has today become a fashionable word to be used from the mouth of the Viceroy downwards, would only become a reality if the Wardha scheme is put into effect. On the political side, it will be the true rebuttal of the charge that Swaraj is being sought for a few at the top but not for all. What is it that we desire to see from the transfer of real power in India from the hands of the Englishmen to the Indian? We would like to see a greater effort done to life up every man and woman and child in India from the backward condition in which he or she is at present, to train him up, to use all his faculties properly, to guarantee that he will be a skilled worker instead of an unskilled one, and generally to raise the average, which has been brought down by the ruthless economic exploitation of India at the hands of the foreigner in the past. For all these purposes I cannot conceive of a weapon more potent and more calculated to secure the biggest results in the shortest time than the Wardha scheme, which is going to do the greatest good to the greatest number, whatever a few self-opinionated and middle-class critics might have to say.

An education which produces drags and parasites—whether rich or poor—stands condemned. It not only impairs the productive capacity and efficiency of society, but also engenders a dangerous and immoral mentality. The scheme is designed to produce 'workers' who will look upon all kinds of useful work—including manual labour, even scavenging—as honourable, and who will be both able and willing to stand on their own feet. Such a close relationship of the work done at school to the work of the community will also enable the children to carry the outlook and attitudes acquired in the school environment into the wider world outside. Thus the new scheme which we are advocating will aim at giving the citizens of the future a keen sense of personal worth, dignity and efficiency, and will strengthen in them the desire for self-improvement and social service in a co-operative community.

In fine, the scheme envisages the idea of a co-operative community, in which the motive of social service will dominate all the activities of children during the plastic years of childhood and youth. Even during the period of school education, they will feel that they are directly and personally co-operating in the great experiment of national education.

Wardha Scheme of Education.

To-day owing to the advent of the Machine Age we are an exploited nation, because we buy machine-made goods. If we also begin machine manufactures we can become an exploiting nation. But until all men and the domestic animals are exploited in the country, we have no right to snatch their living with the help of the machine. We should view education from the standpoint of non-violence, because, I think, Education and Violence are fundamentally opposed to each other. To begin with I was a revolutionary and believed in violence and corporal punishment; but I am now convinced that true education must be given through non-violence, and this is the central idea in Gandhiji's educational scheme.

—KAKA KALELKER.

THE REMAKING OF EDUCATION

By

M. T. VYAS, M.A. EDUCATION (Lond.),

PRINCIPAL, NEW ERA SCHOOL, BOMBAY.

That the present system of education is entirely defective and unsuited to the growing life in the country is a truth that has come to be accepted by all. Where we seem to differ is only in analysing the causes of this malady and defining the methods of its cure.

The purpose of education should be to fit the child for life. It should equip him not only to pursue his personal life but to make him aware of his duties to the community and of his share in the making of the social, economic and cultural life of the nation. Viewed from this point of view, our present system of education is not only grievously unsuited but alarmingly reactionary.

Education does not touch very nearly three-quarters of the population of this country. And where it does touch, it is a disruptive rather than cohesive force. Education does not touch the village life. It alienates village children from their surroundings and leaves them in the void. The village arithmetic deals with pounds, shillings, and tons rather than their everyday coins and weights. The history he is taught, is never related to that of his own district. The geography he is compelled to imbibe, does not give him any knowledge of his immediate surroundings. It is Macaulay's idea of education of turning out cheaper clerks that has reached the smallest village school and with such success, that the ambition of a village boy is to be a mere hack of a clerk with no initiative or independence rather than follow an independent profession, even if it were to pay more. How many sad cases do we come across of graduates possessing lands in their own villages and yet preferring to live a life of servile drudgery as petty clerks or police men.

Education to-day emphasises the wrong values, and in a rapidly changing social order creates the "wrong men". It served its own purpose till now to create through education a set of "Yes" men, who meekly acquiesced in the existing order of things. To-day the world about us is rapidly changing. Both national and international lives are making new demands on the citizens. A new co-operative social order has to be built up out of the ruins of our village

PROBABLE DATES OF TWO PRE-HISTORIC TIRTHAMKARAS

By

RAO BAHADUR PRAHLAD C. DIVANJI, M.A., LL.M., ADVOCATE (O.S.)

RETD. SMALL CAUSES COURT JUDGE.

I propose in this short article written at a very short notice, to draw the attention of those interested in ancient Indian history and the history of the Jaina religion to certain data obtainable from the works of the old Bhāgawata and Jaina schools for fixing the probable dates of two of the Jaina pre-historic Tirthamkaras, namely Ariṣṭanemi or Nemanātha, the 22nd Tirthamkara and Ṛṣabhadeva or Ādinātha, the 1st Tirthamkara.

2. Now the first question that presents itself to a scholar when he applies his mind to the study of the life and achievements of a hero or sage is whether the hero or sage was a historical personage or a mythical personage. This question may seem unnecessary for investigation to the faithful, who are concerned with the life-story of the hero or sage only so far as it represents an ideal. But a student of history, who is realistic in his outlook and catholic in his views, would not turn to the next page in the traditional account of the life of a hero or sage until he finds from it a reasonable ground to believe that the subject of his study had a physical existence and that although the account thereof may have been made more lively by a lavish use of figures of speech, it had been or at least must have been based on a foundation of historical truth. So strict he is in this matter that just as a judge of a criminal court would rather acquit an accused person than convict him unless there is proof sufficient to leave no room for a reasonable doubt as to the man's innocence, he too would rather ignore a fact appearing from a traditional account than give it a place in history unless he is convinced beyond doubt from the materials at his command that it must have occurred. That was the reason why the early Western Indologists dismissed from consideration as myths or explained away as allegories the accounts of persons and events of the hoary past contained in the Indian Epic and Purāṇic works. This is indeed a high principle of historical investigation, which has always been adhered to and to which even we, educated Indians, cannot demur, in spite of all our patriotic fervour.

3. Much water has, however, passed under the bridge since then. Although the standard has still remained the same, the test has undergone a change. The only ancient language of India, then known to the Western scholars was Sanskrit and the only literature accessible to them was the Brahmanic and that too through imperfect and at times wrong translations so far at least as the early historians were concerned. That was the reason why it was at one time held that Jainism was but an offshoot of Buddhism. Later scholars discovered the hidden treasures of the Prakrit and Pāli literatures, supplied correct translations of most of the important canonical works in all the ancient languages of India and established as facts of history those appearing to be true according to the comparative method, although there were no contemporary foreign writings for the period of their existence, on which alone the early scholars would rely. Three of those facts established so far as the history of Jainism was concerned were :— (1) that Jainism had originated independently of Buddhism ; (2) that Vardhamāna Mahāvīr was a senior contemporary of Gautama Buddha ; and (3) that he was not the first to conceive the cardinal principles of Jainism but the leader of a reform movement started in the cult as professed by the followers of Pārśvanātha, whom the Jainas believe to be their twenty-third Tīrthamkara, and who lived about 250 years prior to Mahāvīra. These later scholars amongst whom Dr. Bühler was the leading light were not prepared to make any positive or negative assertion as to the truth or otherwise of the Jaina tradition with regard to the 22 other Tīrthamkaras commencing with Ṛṣabhadeva alias Ādinātha having preceded Pārśvanātha in the same field. Very nearly half a century has passed away since Dr. Bühler wrote his paper on Jainism in which he set forth the above conclusions. Many catalogues of Mss. and many important works thereout have since been printed and published. Even from amongst the Jainas, there have come to the fore good Sanskrit and Prakrit scholars. And yet strange to say, no scholar, European or Indian, Jaina or non-Jaina, has brought out any authoritative work establishing a historical continuity of the Jaina tradition from the time of Ṛṣabhadeva whatever that time may be, to that of Pārśvanātha (about 700 B.C.). Let alone the time of Ṛṣbhadeva, it has not been established even from that of the immediate predecessor of Pārśvanātha, namely Ariṣṭanemi or Nemanātha. Why should it be so ? The almost universal answer that one can expect to get is that there is a paucity of reliable data, the figures of the distances in time between the first 23 Tīrthamkaras and description of their bodies given in the Jaina works appearing to the critical minds to be hyperbolic. I do not consider this answer satisfactory so far as the present age is concerned, though it was

to some extent so as regards the state of knowledge in the nineteenth century when Dr. Bühler set the above limit. The real reason, to my mind, is that no one has cared to examine the new materials that have become available now.

4. The attempt to be made should not be confined to an investigation of the material facts regarding the life of each of those preceding Tirthamkaras about whom such facts can be gathered from the Jaina works alone but it should be extended further and tested by a comparison with the similar facts, if any, that can be gathered from the works of the early Bhāgawata school, which, I have reasons to believe, is an outcome as much of a protest against the doctrine of attaining Swarga by animal sacrifices and looking upon that as the *summum bonum* of life, as the Jaina and Buddhist schools. The doctrine that salvation consists not in multiplying the means of sensual enjoyment in this world and the next but in releasing the individual soul from the cycle of births and deaths, which is the result of the operation of the inflexible law of Karma and the source of miseries of diverse sorts, and that the way to secure it is to acquire complete control over one's emotions by the practice of Yaugic exercises, for which a life of seclusion is essential, is common to all of them. What they differed in was in the interpretation of the law of Karma, the earlier Bhāgawatas believing that the law is subordinate to the will of the Supreme Ruler of the Universe, who can be pleased by love and whose visible embodiment in the age of the Kuru-Pāṇḍus was Śrī Kṛṣṇa while the predecessors of the Jainas and the Buddhists believing that it operated automatically like the other scientific laws. I am not prepared to say when the predecessors of the Buddhists may have first formed their own separate group. However, so far as the predecessors of the Bhāgawatas and the Jainas are concerned, I feel myself in a position to say that very likely they separated when Dwaipāyana Vyāsa propounded his doctrine of Karma-Yoga by composing the Bhagawad-gīta and the kernel of the Mahābhārata, in both of which Kṛṣṇa-Vāsudeva has been identified with the Saṅga Brahma of the Upaniṣads and his adoration by Niṣkāma Karma is acclaimed as the easiest way for the attainment of freedom from the trammels of saṁsāra and as regards Karma emphasis is laid on the proper observance of the Varṇadharmā. This must have occurred in the time of Ariṣṭanemi, the twenty-second Tirthamkara, because according to Jaina accounts he had broken off his family ties and betaken himself to a secluded place during the life-time of Kṛṣṇa and Dwaipāyana Vyāsa is said therein to be responsible for the destruction of Dwārakā and is abused right and left as the enemy of the Yādavas. As against Kṛṣṇa personally the Jaina have no griev-

ance. On the contrary, he is recognized as an Ardhakarīn and as an Avatāra of Viṣṇu, almost all his exploits in childhood, youth and mature age are described in the most eulogistic terms, and he is referred to by almost all the glorifying names which are dear to his devotees such as Dāmodara, Janārdana, Govinda, Hari and others. He is also spoken as having a paternal affection towards Ariṣṭanemi. What they consider objectionable in his life is his having led a life of enjoyment instead of abstinence like Ariṣṭanemi. They did not subscribe to the view of the Bhāgawatas that he was a special embodiment of the Supreme Being because there was none such according to their belief. He was no doubt an Avatāra of Viṣṇu but that kind of elevation he had attained by good deeds like any other individual soul and since according to them no such soul can escape the operation of the law of Karma, Ariṣṭanemi is said to have predicted that he would be a perfect being in the third birth after that. They show the same kind of high regard even for his elder brother Baladeva, who too according to them was a Śalākā-puruṣa. Pradyumna, son of Kṛṣṇa by Rukmiṇī, though not classed with any of them, is still described as a marvellous hero. Most of the incidents in the lives of these three are common to both the Bhāgawata and Jaina works although there are differences in details owing probably to differences of tradition amongst the votaries of the two sects or owing to the traditions having been collected from different provinces and at different times as in the case of the Bhāgawata works *inter se*. I am, therefore, strongly of opinion that if these works are studied comparatively, and the religious varnish applied to some of the facts by the writers of both of them is washed off, a very useful chapter in Indian religious and political history can be re-constructed. In this connection it would be useful to know that whereas the Jaina Paurāṇic works contain a considerable wealth of secular details as to the Yādavas, the Bhāgawata works contain only such as were found by their writers useful for developing their themes. Therefore the negative argument that because a particular fact like Vasudeva having an elder brother name Samudravijaya or Ariṣṭanemi being a first cousin of Kṛṣṇa-Vāsudeva, does not appear in any of the Bhāgawata works, it cannot be true, cannot be held to be sound. On the other hand whereas the Jaina works are full of exaggerations in the matter of time as that Kṛṣṇa had lived for 1000 years, the Bhāgawata works are more realistic in that respect, e.g. that Kṛṣṇa had died in the 125th year of his age, Dhṛtarāṣṭra had left Hastināpura for a life in the forests at the end of the 15th year after the end of the Mahābhārata war and Yudhiṣṭira and his brothers and Draupadi in the 36th year thereafter and so on. Hence it is by a joint discriminate use of materials gathered from both the

sets of works that historical data useful to all can be collected so far as the age of Kṛṣṇa and Ariṣṭanemi, which would be somewhere between 1100 to 1000 B.C. is concerned. If this is correct there would be a difference of about 300-400 years between the 22nd and the 23rd Tirthamkaras.

5. Further although I have not as yet been able to identify any of the other Tirthamkaras between Ariṣṭanemi and Ṛṣabhadeva, in the Bhāgawata works I have found that the latter at least is common to them and the Jaina works. Not only that but he is described therein as an ideal saint who had attained the *summum bonum* of life after relinquishing his kingdom for a life in the forests, as many kings in days of yore used to do. By a common tradition he was the father of Bharata, from whose name the country's name Bhāratavarṣa is derived and who too is described as having taken to a forest life in his old age. Now according to the Bhāgawata Purāṇa Ṛṣabhadeva was also the father of the nine Yogeśvaras who were the contemporaries of King Nimi of Videha. This Nimi is shown as the 22nd in ascent from Janaka, the father-in-law of Rāmacandra of the Solar race according to the Bālakāṇḍa of the Rāmāyaṇa. The latter is believed to have lived about 500 years prior to Kṛṣṇa who took part in the Mahābhārata war, i.e. about 1600 B.C. according to Pargiter. Allowing 30 years for each generation on an average we arrive at the figure 2260 B.C., or roughly 2250 B.C. for Nimi and 9 Yogeśvaras. The age of Ṛṣabhadeva, the father of the latter, would therefore approximately come to about 2300 B.C. at the lowest computation.

6. Now, it is not a historical fact that Ṛṣabhadeva had preached or taught the principles underlying the religious practices of the Jainas. It must have been only from his course of conduct that some of those principles must have been deduced. The history of the Indian religious systems shows according to Winternitz that as a result of the teaching of the Upaniṣad school various Brāhmanas and Kṣatriyas had been giving up worldly life at a certain age and devoting themselves in seclusion to making attempts to solve the mysteries of the existence of the sentient and insentient beings, the human consciousness, &c., by making experiments on their own minds and bodies. They used to record their experiences in ballads and songs. These were handed down from teacher to pupil. The predecessors of the Bhāgawatas and the Jainas belonged originally to one such ascetic school, which had its own tradition and hierarchy of saints. Some years after the death of Kṛṣṇa Dwaipāyana Vyāsa tried to assimilate its doctrines with the ancient Vedic religion and create a taste for worldly life by propounding the doctrine of Karma-Yoga, which promised

salvation even to the householders if they discharged their duties according to the dictates of the Varṇadharmā, to which some of the families of the Brāhmanas had continued to adhere. Ariṣṭanemi opposed this move and he and his followers remained outside the pale of the re-formed Vedic cult and continued to follow their own traditional method.

7. The origin of the principles and practices of Jainism can thus be traced to about 2300 B.C. and that of its existence as a distinct heterodox cult from a date falling between 1100 and 1000 B.C. The credit for the first goes to Ṛṣabhadeva the first Tīrthāṅkara and that for the second to Ariṣṭanemi or Nemaṇātha, the twenty-second Tīrthāṅkara.*

* I am sorry I have not been able to cite book, chapter, and verse in support of the important statements made herein as is my wont but a limited amount of time at my disposal is my excuse for this departure from my usual practice and for the information of the inquisitive I can say generally that the Bhāgawata school works above referred to are :—(1) Bhāgavata Purāṇa, (2) Bhagawad Gītā, (3) Mahābhārata, (4) Harivaṁśa, and (5) Rāmāyaṇa of Vālmiki, and the Jaina school works above referred to are : (1) Tīrthaṅkaraśāstra of Hemacandra, and (2) Harivaṁśa Purāṇa of Jinasena. Occasional use has also been made of Winternitz's History of Indian Literature, Pargiter's Dynasties of the Kali Age, Ancient Indian Historical Tradition and Article on "Purāṇas" in the Encyclopædia of Religion and Ethics, Vincent-Smith's Early History of India and some articles in Journals of international repute such as the *Annals* of the B. O. R. Institute and the Poona Orientalist,

DISCIPLINE

By

H. H. DALAL, B.A., LL.B. BAR-AT-LAW.

“What is the Best Thing that you saw in England?” asked the ruler of a Native State who takes kind interest in me. After a little pause, I replied “Discipline, Your Highness.” A beam of smile flickered on his face; and he said “Yes, you are right.”

Fourteen long years have passed since the interview. But the observation is truer to-day having passed through the fiery ordeal of the Battle of England. In spite of the aerial Blitzkrieg of the Enemy, in spite of great devastation of the Country and enormous sufferings of the people, England stands firm and resolute, more determined than ever to fight the Enemy. Why? The admiring world gives but one answer—“Wonderful Discipline.” Among all the things that made England so powerful, so great and glorious, the Queen of the seas, the ruler of hundreds of millions of people who are not her kith and kin, Discipline stands out foremost and prominent in her life. From childhood to old age, from the lowest to the highest, from morning till night this one trait consciously or unconsciously guides all the affairs of the life of this great nation, not only in the Army or Navy, or Air, not only during the war but also in all the peace time activities of the individual as well as of the group.

London queues are a sight which never fails to make an impression upon a new-comer. Before a picture-house or a theatre, you see a long line of people, sometimes two or three hundred yards long, standing quietly, some reading news-papers, some sitting on oak-wood chairs which can be hired for a penny, some idly watching the traffic, but all waiting quietly and orderly for their turn to buy a ticket; not one pushing or dodging the others in front to secure an earlier ticket. I was thrilled by this wonderful sight and admired the people. Go to any place you like where public goes either on business or for entertainment, and you see these lines of people quietly waiting for their turn. Before popular restaurants like Lyon's Corner house, before any railway station, on the cricket grounds at Lords, or on race courses, go where you will, you can never miss this admirable sight.

This is but an outward manifestation, a visible sign of the innate love of the people for Orderliness and Discipline.

Compare this picture with the picture here in India. A crowd of people hustling and jostling, pushing forward and backward, some elbowing their neighbours, some trying to dodge the others in front to secure a place forward and still more forward, some excitedly shouting at others to save themselves from being crushed. Such a crowd must be an experience of every one of us. This is a common sight wherever you go where public gathers. At the booking window of a Cinema house or a theatre or of a railway station you can never fail to see this crowd, a seething mass of people scrambling for tickets.

It is painful to observe, that this one trait which has contributed largely to the greatness and glory of England is conspicuous by its absence amongst us, the people of India. I do not say its absence is owing to any inherent defect in the nature and constitution of our people. Discipline is, I believe, always a matter of training. Want of proper training has developed into a sort of habit. Whatever may be the cause, want of it is very disastrous.

At this very critical juncture in the life of Nations, all the parties in England, Labour, Liberals, Conservatives or Socialists, one and all, sinking all their differences, have stood as one man determined to fight the Enemy. And how do we behave? Some are creating differences and dissensions where there were none, some are accentuating those existing, some gape their mouths at what the future is going to bring, some not knowing what to do, stand unconcerned. At this very valuable moment of our life, why are we not united, why do we stand unconcerned, why are we despondent? The only answer I can give is "We are not disciplined."

Look back into the history of India of a few centuries past and you will find that the want of Discipline is the chief cause of the downfall of our great nation, once at the summit of civilisation, full of splendour and glory, the envy and the admiration of the whole world. This our miserable existence, without courage, without strength, without unity, full of despondency, meekly bearing the burden of our slavery, will continue so long as want of Discipline will continue.

Discipline every one of us knows but does not practise. What is Discipline? Discipline is a mental attitude of an individual to do a thing according to a rule, according to a plan. It means respect for the rule of Law. It means love of Orderliness. It prevents dissipation of energy. It brings all our powers, all our strength to bear in a concerted way, on the desired object,

We have the following institutions providing industrial and technical education. (1) Engineering College at Rurki, Guindy, Sibpur, Poona, Maclagan College of Engineering, Moghalpura, and Bihar College of Engineering. (2) Specialised institutions :—

Existing Facilities. Victoria Jubilee Technical Institute, Bombay ; Technological Institute, Cawnpore ; Mining School, Dhanbad ; Bengal Tanning Institute ; Dufferin Apprentice School ; Jamshedpur Technical Institute ; Department of Chemical Technology, Bombay ; Weaving Institute at Poona. Over and above these we have a number of industrial and technical schools in various provinces owned or aided by the Government. We have also apprentice schemes in the State railways workshops and in cotton mills and other factories. Recently in Bombay, some High Schools have been converted into technical schools.

There is a system of State Technical Scholarships for study abroad. After the Reforms it has become a provincial scheme. Scholarships of £ 240 for three years with free passage both ways are given for study in printing, metallurgy, etc. Recently a new system of giving travelling scholarships to industrialists has been introduced.

Very often scholarships are given to person, who have no experience of industries. On their return, the scholars do not find suitable employment and so take to some other lines and thus the training which they have received is wasted. We suggest that scholarships should not be given for training in industries which are not existing in India and which are not likely to develop in the near future. Again scholarships should not be given for facilities existing in India. On their return, they should be helped in getting employment. We must start such institutions in the country itself so that a greater number of students can take advantage. Of course in the beginning we shall have to import foreign experts but ultimately we shall be able to dispense with them. Drain of money from the country will be stopped.

Stipends are granted by many Provincial Governments for technical and industrial training in well known institutions such as V. J. T. I., Indian Institute of Science at Bangalore, Harcourt Butler Technological Institute, Cawnpore. Stipends are also given to the boys of the artisan class to attract them to the Government

schools. Poor boys and pupils of the backward class are also encouraged by the grant of scholarships and free studentships.

In light of our examination, we conclude that looking to the large and growing requirements of the country, the present position is very unsatisfactory. The provision so far made by Government or private efforts is very inadequate. Still much remains to be done. The problem has assumed greater importance after the outbreak of the war as several new industries have been started and several are proposed to be started. The Government must adopt a bolder policy. Greater facilities should be given for industrial and technical education. At the same time active co-operation and support of the industrialists and the businessmen is very essential.

The Universities should also give special prominence to degrees in technology, commerce and agriculture. At the Tokyo University in 1919, the largest number of under-graduates were preparing themselves for a degree in commerce. More recently even greater prominence has been given in that country to training in technical arts. It has been remarked that the cotton and other mills in Japan are to-day wholly manned by young men who have had higher training in textile, mechanical and other types of engineering. As things stand at present, practical proposals of this kind, if put forward, are liable to be received with indifference or positive ridicule in University circles.

There should be a large number of special business institutes and schools in the country at which arts graduates and middle-class business men might receive the finishing touches of training needed to manage a factory, farm or shop. Industrial and technical institutes and Universities should arrange for popular evening classes in all industrial towns to enable practical men to improve their knowledge and qualify for more responsible positions in their own business.

Other educational facilities needed are the deputation of students to foreign countries ; changing the character of education in public institutions so as to provide an industrial bias ; and provision of mass education and adult education on an extensive scale.

The majority of the rural population should, as in the United States of America, receive training in mechanics and mechanical pursuits to give them a *machine-sense* and make them efficient producers. This will bring the education of the masses to the requisite practical standards for industrial life.

—Sir M. VISVESVARAYA.

P FOR PLANNING OF INDIAN ECONOMIC LIFE

By

K. U. BARODIA, B.COM.

Planning is the order of the day. The Government of India has already appointed a committee for the post-war economic problems. The Indian National Congress, the only body which reflects the national will and the national desire, had also appointed the National Planning Committee under the presidentship of Pandit Nehru. It did some very useful spade work but before it could be completed, the Congress resigned offices and the war eclipsed the good work of planning. Planning Movement started in Europe and America long before and it is but proper for us, even at this late hour, to give our attention to the problems of our Indian Economic Life. In doing so we need not all be socialists, neither is it necessary for us to be graduates in Economics.

The salient features of our economic life are too well known to be mentioned here in detail. Our population must be in the neighbourhood of 40 crores, which is next only to China. The rapid increase in population with decreasing pace of production of material goods has several important implications. India is even to-day mainly an agricultural country and about 75% of its population is directly connected with the future of Indian Agriculture. It is, again, a well-known fact that more than 90% of the population stays in the seven lacs of villages of India. The pressure on land is tremendously increasing. Indian Agriculture is a deficit economy already and the increasing population with no outlet for Industrial employment makes the position of the agriculture very piteous. Indian agriculture is a problem of problems which will confound and perplex not only the economists but the State also in the future. The Industrial policy of India in peace or during war has remained much the same. The tempo of Industrial development has not changed to any remarkable degree. Neither the Eastern Group Conference nor the Roger Mission nor the slogan of 'India-- the arsenal of the East' has effected any basic changes in our Industrial structure. The same old half-hearted, shy, faltering and sluggish policy of Discriminating Protection remains unchanged. This makes the solution of our economic problems all the more difficult. The people are not drawn or pulled towards the cities and

the industries but are literally pushed back to the villages and the agriculture. Thus, to-day, in India there are no clashing interests between agriculture and industries. Rapid industrialisation apart from realising the benefits of the balanced economy will relieve the pressure on land and make the position of our national economy more comfortable.

The per capita income taken with the low purchasing power of the Indians is the lowest in the world, to mention which every Indian must truly be ashamed. 2 to 2 1/2 annas a day is the per capita income of the people which is simply abominable. This is all the more so, because this is the statistical average of the incomes of a spinner, a beggar, a capitalist, a Governor and the Viceroy. Granted that people in India, especially the poor folk, do not fall sick, need no shelter, need no sanitary or hygienic facilities, need no education as they do not aspire for that high standard so common in the West, even then, it is humanly impossible in this paltry sum to feed and clothe oneself. The standard of life of such people, in such an unfortunate country, as can be well imagined, is shockingly low and the people appear to be mere 'ghosts walking upon earth'. The growing population, grinding poverty of which Mr. Ramsey Macdonald, the Labour Premier, spoke 'as not an opinion but an established fact', vast unemployment and food-shortage bring in their train diseases too numerous to be mentioned. The average life of an Indian is about 25—the age at which he is the 'flower of youth' and when he is economically the most productive factor in a Nation's economy. Child mortality and female deaths are abnormally high. When it is said by eminent economists that the food supply is inadequate from the point of view of calorific contents, the talk about vitamins, proteins and fats must necessarily remain a dream. Our consumption of cloth, which is 14 yds. per head is indeed very very low and our living space per head is, to say the least inadequate.

The stupendous problem of unemployment—rural, urban, educated and middle-class—is a problem in itself which yet remains to be solved. Not less than 4 to 5 crores of people are unemployed. This is in striking contrast with unemployment problem of the Western countries. The concept of the modern state is that they should either give food or give work to the unemployed. The doles given for this purpose in the United States of America and Great Britain are a case in point. Our Government may not be able to give these doles, but, is it not its duty to provide 'idle hands' with 'avenues' of work? If the able-bodied men, women and children are not given work, for

no fault of their own, is it not a waste of energy? Is it not economic waste? Is it not social injustice?—and be it known that educated and middle class people when unemployed are the best inflammable material which can be ignited with a match-stick of communist or socialist doctrine. Our Government, it must be remembered, is non-Indian, if it cannot be said that it is anti-Indian. It is a foreign government which has not established its rule in this country for the purposes of charity. As it must be the case, the Government of India is tied to the apron strings of the Whitehall and remains utterly indifferent, if not negligent, towards Indian Economic problems. To quote Mr. Ramsey Macdonald, again, 'Government in India is extravagant and that the Britishers have behaved meanly towards India' remains a fact even to-day. In short, our Government is irresponsible to our needs, irresponsible to national demands and is irremovable by an elective vote. Rural indebtedness has mounted up to at least Rs. 3000/ crores and the much criticised policy of taxation of 'tax the poor and let off the rich' has made the burden of taxation absolutely unbearable. To-day literacy, which has much to do with the economic well-being of the people, apart from its cultural and intellectual aspects, is barely 8%, while the female education stands at somewhere at about 2.5%. This stands out of relief as one of the greatest achievements of the British rule in India. It will be interesting here to note that Germany, Russia and Japan to-day have achieved 99% literacy and, out of these, Japan within quarter of a century. This proves beyond all doubt what a national government can achieve. All these lead to one inevitable conclusion that there is something fundamentally wrong with our economic life and that the conditions of our economic life to-day are not only most rotten but are abominably ghastly. It is not the purpose of this article to apportion the blame of this but it is a fact that these conditions do not reflect any credit on us and the State and the people are both to be blamed for the same.

This brings us to planning—planning which will remove these defects or wrongs from our body economic. These symptoms of the malady are such that they might eat up the whole super structure of human society in India any day. Planning assumes a planning authority to execute the same. This necessarily means the transfer of power from Britain to India. To-day, we are not recognised as a nation and thus planning has assumed mere academic importance. But we presume that India will be a nation one day and that it will have to put its house in order, economically and politically. No more is India at cross roads of dependancy and independence. The rubicon is already crossed and we are promised a dominion status at an early date.

When we have that power, power to implement our planning which only a strong, stable, sympathetic and national state can do, it will be the paramount duty of every one of us to try to remedy these defects.

Why do we need planning at all? Negatively speaking, we do not want planning for an export-economy nor do we need it for a war-economy. We do not have a territorial ambition. We certainly do not cry for 'Lebensraum.' We do not aspire for economic nationalism or autarchy. Our planning has three clear objectives: (1) Give everyone food, clothing, shelter and minimum necessary amenities of modern life (2) increase the standard of life through maximum production utilising our vast Indian resources (3) Solve our problems of poverty, population and unemployment. These are our immediate objectives. Thus our planning becomes a necessity—necessity to live, necessity to survive and necessity to enjoy life as human beings.

Under modern economics the best, the quickest and the easiest way to increase the standard of life is through industrialisation. But this requires unqualified, full-fledged, unhesitating, unstinted Protection. Under the capitalist economy the incidence of this will fall on the poor and comparatively the rich will benefit the more—but we cannot help it. It is useless to argue in this way. 'Industrialise or perish' should be our motto and watchword. To quote Mr. Amery, the secretary of State for India—'India is a sub-continent and is not a Holland or a Belgium'—though he spoke for different reasons. Our model in planning should be U. S. A. in some respects and Japan in other respects. Our comprehensive planning should include large scale, small scale and cottage industries within its compass. It should be a co-ordinated and co-operative policy with state as the guiding and inspiring force. The proper industrial policy, rightly executed should make India fit to be called United States of India. Vast resources of manpower, raw materials and potentialities coupled with traditional skill and genius of the people should help us in this.

But, today, the problems cited above are heart-breaking and heart rending. The state, the politicians, the industrialists, the economists, all have to face these problems. The New World Order may come after the war and India is the best training ground for the same to make it a unit of the new order, economically and politically. This new order is not going to bring paradise overnight. No Swaraj, also will solve these problems by a magic

wand if we sit with folded hands. If this article will arouse some interest in this direction, its purpose will be served.

As V stands for victory, let P stand for Planning—planning of our Indian economic Life. Let us understand once for all where we are and where we aspire to be. May this movement for planning spread far and wide and may all those who can think, do think and wish to think, think in these terms of the stupendous task ahead of us which will consume every ounce of our energy. India expects every one of us to contribute our mite. The man in the street or men with limited time can help this movement through intense Swadeshism patronising the Indian village and Cottage products, adopting for his or her use, and encouraging every new article which is made in India, a great determination to put up with any hardship or inconvenience in buying India-made things, pressing upon Government the dire need of industrialisation and having a patriotic outlook for all problems related with India.

To summarise, our national life needs thorough reconstruction and our corporate life needs complete overhauling. The reorganisation, rejuvenation and revitalisation of our Indian economic life should start soon—too soon. P for Planning Movement should get momentum from all right thinking persons in this country.

The Congress has, in view of present conditions in India, laid great stress on the encouragement of cottage industries in India. Any planning must therefore take note of this fact and base itself on it. This does not necessarily mean a conflict between cottage industries and large-scale industries. A large number of essential industries, which are necessary for the independence and well-being of the country, must inevitably be on a large scale. The very resolution appointing the Planning Committee calls upon us to provide for the development of heavy key industries, medium scale industries and cottage industries. It lays down that the economic regeneration of the country cannot take place without industrialisation. We have thus to expediate this industrialisation and to indicate how and where key and basic industries are to be started. We have to demarcate, in so far as is possible, the domains of large-scale and cottage industries, and where the latter have been especially fathered by the national movement, to give them every protection and encouragement.

— JAWAHARLAL NEHRU.

A MESSAGE FOR THE YOUTH

By

MOHANLAL M. DESAI, B.A., LL.B.,

ADVOCATE, HIGH COURT.

The safety and salvation of the country depends upon its youth. A leader may guide, but what is the use of a leader if he has neither the opportunity nor the means to lead those on whom rests the destiny of a country? India needs thousands of young men, who will undertake the heavy and responsible task of uplifting the cause of the country and carry on the banner of progress. We want young men with tons of energy and brain power. They must be physically fit. They must have ambitions. They must be capable of achieving their goal.

We do not want effeminate graduates, impatient idealists, snobs, or men of hysterical temperaments. We want men who know how to organise themselves, unite themselves and create such a force as will challenge even the empires. They must train themselves to fight *for* liberty and *against* slavery. They must have the capacity to break the bondage—physical or intellectual. Whether it is during the peace period or during the war period, whether it is in the field of politics, commerce, art, industry, literature—whatever it may be, the youths of our country must know that they have a national duty to perform, they have a life purpose, and they are prepared to respond to the call of the country.

Instances are not wanting to illustrate what the younger generation has done for the political and social uplift in their respective countries. Go to Egypt, Turkey, Italy, Russia or Germany and you will find that the new generation has made history. Youths are the wealth of a country. If the wealth is discriminately utilised, it brings a big return and contributes to the prosperity of the country. So also, if our youths are given a true and national education, and trained up properly, their capacity to work will be tremendous.

I remember that years ago, an eminent educationist once said that our graduates are a fraud. This expression became a slogan. What he meant to say was that thousands of graduates turned out every year by our Universities are worth nothing. They are not current coins. They are worthless and value-

less, so far as the national salvation was concerned. In the words of Sir S. Radhakrishnan, our education has not freed us from intellectual bondage, our rationality is pretence, and that we use our reason to bolster up our instincts. After an experiment of several decades, we begin to realise that this crammed education results in the mass production of clerks, professionals or men with decorative degrees. To what extent do these people help in the regeneration of the country? What is their substantial contribution to the wealth of their country? I am afraid that their basic contribution is practically nil. Their system of education is faulty and they are without a culture.

And where is culture? A young man though well educated in its broadest sense, but lacking in culture is of no use. Culture is the finest mental equipment, the correct mode of living in the society. It cannot be had in the pages of a book. It cannot be learnt in a day. It is by a continuous process of acquisition and adaptability that the best elements in life are brought out at the greatest advantage.

And add to this a few more atoms of equipment. They are Action, Duty and Sacrifice. None of them can be missed. They are the fundamentals, which will be found in all the religions. They are the foundation stones on which the character of a youth has to be built. Put them together, and we will have the finest specimen of our youths.

What do we expect of our youths? We want them to be manly, courageous, enterprising — true patriots. They have not to live like mere animals, — toiling, eating, drinking, and dragging their life day in and day out. They have a career. But they have to be selfless, a vital element in the healthy contribution of the country. Each nation depends upon its youth for its success. And why not we? No youth is the sole monopoly of his family. The country has a claim on him—claim on his services too. The claim cannot be ignored. Build up your character, be a useful citizen, and play your part well however humble your sphere in life. Live as an Indian, for the Indians, and with the Indians, and say Hail to the Motherland!

THE WAY TO LIVE IN PERFECT HEALTH

By

DR CHIMANLAL N. SHROFF, M.B.B.S., D.O.M.S.

Health is the most priceless of possessions. It is the perfect health which can give maximum efficiency both physical and mental, in daily work. This has effect on outlook of life. Health is within the grasp of all who are not affected by organic disease and the vast majority have no organic ills. All that is necessary is to lead a natural life and create an impulse to right action. Health of mind assures health of body. Disease (In Latin 'Dis' means 'lack of', and disease in one sense means 'lack of ease') is the manifestation of disobeyed laws of nature and whether the mistakes are committed knowingly or otherwise matters little, so far as results are concerned. Cleanliness, moderation in all things, food and exercise, right thinking are some of the important factors which help to acquire and retain good health.

AIR

Air is the first and primary necessity of life. It is possible to live without food for days and without water for some hours but life would be extinct without air. In the matter of bare necessity of living, nature supplies enough air, but it is found contaminated by existing arrangements of urban and rural life. A gentle draft, as a matter of fact is one of the best friends which the seeker after health can have. Moreover sunlight has specific influence on the tissues in improving resistance to germs and even in preventing many physical deficiencies. Sun bath in the morning can materially contribute to the well being of average people, who do not suffer from any specific complaint. Usually only those who spend their day and night time in the open air enjoy better health and longevity. Most of us in cities confine ourselves in stuffy atmosphere. Out-door sleeping increases the power of resistance to diseases and greatly promotes physical vigour, endurance and working capacity. Pure air and sunlight are the primary essentials of maintaining a sound health.

FOOD

Whatever food is eaten, ultimately results in rejuvenating and creating blood. Medical fraternity sometimes does not emphasise the factor of nutri-

tion. It is regrettable that utility and consequences are not properly understood. In order to maintain good health, it is desirable to have quality food properly cooked in right proportions and combinations. Human body is very much like a locomotive. It needs fuel to keep it running. What is needed is 1. Fuel food, 2. Building food, 3. Regulating food.

1. *Fuel foods :*

There are three groups of fuel foods, viz. starchy foods, sugar and fats. Starches and sugar are included in the carbohydrate element. About eighty or eighty-five per cent of the fuel for the body come under this category. Starchy food should be used in the largest amount, fats next, and sugars the least. The starches are derived for the most part from cereals but roots and vegetables are also rich in starch. Starch has an advantage over sugar as a carbohydrate food in the fact that it has a natural flavour, and is bland and absolutely unirritating. Another advantage possessed by farinaceous food stuffs over sugar consists in the fact that the carbohydrates are not isolated, but are associated with lime, iron and other salts as well as the precious vitamins, all of which form an essential part of the day's ration. Cane sugar differs from the natural sugar found in the dates and raisins. So far as dates are concerned, the sugar is associated with other essential food constituents, especially protein, which is necessary for tissue building, iron which is necessary for the blood, lime which is essential for the bones and vitamins which are necessary for the maintenance of nutrition and to stimulate growth and development in young ; all these food essentials are found in dates but none are present in cane sugar. Cane sugar is of great disadvantage as it is irritating as well as difficult to digest. Cane sugar should be used sparingly and should be avoided in all forms of gastric catarrh. People should be encouraged to eat dates and raisins instead of sugars.

Fats :

Fats like starches and sugars are fuel foods. Their chief function in the body is to furnish fuel to maintain heat and to serve for the energy expended in the muscular work, heart and lung work, gland work and other forms of vital activity. Fats usually furnish more than double the energy furnished by carbohydrates. Usual sources of supply of fats are Ghee, Butter, Cream and Vegetable oils. It is better that ghee and butter should be preferred as the sources of fat whenever possible. Where ordinary oil is to be used for cooking purposes, it is better that the free use of greens should be made which

days, the time comes when the excretion fails to keep pace with the assimilation and diseases appear. For aged persons to enjoy perfect health, it is necessary to take some exercise and to keep their excretory organs in perfect order with perfectly balanced diet.

POISONS

Were it not for the liver which destroys many poisons, and the kidneys, bowels and skin which eliminate poisons, we would die earlier. These poisons are the main factor, therefore, in causing old age and death. It will be seen, therefore, how extremely important it is to reduce our daily dose of poisons and to eliminate as thoroughly and promptly as possible those which are unavoidably produced. The chief organs for such elimination are the kidneys and water is the chief agent of elimination. People who habitually drink too little water while otherwise living under hygienic conditions, often experience a remarkable increase of health and energy by attending systematically and several times a day to this simple but important need. The water taken in the morning helps to start the body to cleanse itself. Next to the kidneys, the bowels serve to eliminate body poisons. The delayed bowel action is perhaps responsible for a great number of common chronic ailments. It is necessary, therefore, that the evacuation of the bowels should be thorough and complete. Eating sufficient amount of vegetables helps in keeping the bowels clean as they supply sufficient amount of bulk.

Tea and coffee contain a poisonous alkaloid which is generally called caffeine. These drinks when first taken cause a gentle stimulation under which one feels better, but this is followed by a reaction, and then the power of the body and mind wane so much that the average output of work is less than when the body is not stimulated. All popular stimulants, refreshing drinks and pick-me-ups have two distinct and opposite actions--an immediate exhilaration and a period of subsequent depression which is proportionate in degree to this primary stimulation. Tea diminishes the secretions of digestive juices and therefore often destroys appetite and desire for food. It is particularly injurious to the young children.

Tobacco contains a strong poison nicotine. In the beginning it produces soothing effect on the nerves. This depression is greater than the initial stimulation, so there is actual loss.

WORK, PLAY, REST AND SLEEP

In order to live a hygienic life, it is not only necessary, as shown before to supply the body with wholesome substances and to exclude unwholesome substances, but it is also necessary that the body should at times be active and at times be inactive. There are two great forms of activity, work and play and two great forms of inactivity rest and sleep. All these are needed in healthy life and in due relation to each other.

Work :

There are few things more necessary to a normal healthy life than to have purposeful work. Work when done with zest is a wonderful tonic.

Exercise :

This should be in moderation and has greatest value in maintaining good health and efficiency. A very good plan is to take 10 to 20 minutes of exercise according to one's requirements in the morning and in the evening. Those who play outdoor games will have no difficulty in selecting their own time. Swimming is one of the finest exercises. It brings nearly every muscle in the body into play, and should be followed by massage of the body. A healthy body gives courage and an optimistic outlook upon life. A sluggish liver can hide the most beautiful sunrise, but a healthy body gives the eyes power to see beauty on the most dreary day. The value of exercise consists not in developing large muscles, but in attaining physical poise, symmetry of form, and the harmonious adjustment of the various parts of the body, as well as furthering the proper activity of tissue cells and organs, and the elimination of waste products, in fact, good health as a whole.

Always make deep breathing a part of one's daily exercise, no matter what one's physical troubles are, deep breathing will help to overcome them. It will cure cold feet by bringing more oxygen into the blood. It will help to drive away the constipation by giving natural massage to the bowels. It will help to overcome torpid liver by the exercise given to that organ. It will help to cure rheumatism by producing enough oxygen to burn up some of the foreign deposits in the various parts of the body.

Sleep :

At night the cells of the human body recuperate, hence undisturbed sleep is very important. Sleep is nature's great rejuvenator, and the health

seeker should fully avail oneself of it. One should know how to relax the mind and the body as sound sleep to a great extent depends upon relaxation. The hours of sleep before midnight are more refreshing and invigorating than those after. Early retiring leads to regularity which is very desirable.

SERENITY AND POISE

As we have seen before, not only the body but the mind needs, its due activity and rest. Every one should learn how to avoid anger, fear, worry, excitement, hate, envy, jealousy, grief and all depressing or abnormal mental states. If we want to be really healthy our mental attitude should be healthy. A healthy mental attitude implies many elements, but they are all summed up in the word 'serenity'. Few other hygienic requirements are of greater importance than this. Moreover the attitude of health-mindedness should be striven for in order to have sound health. In short the health of the body and the health of the mind act and react on each other.

The basis of health is internal cleanliness, and to attain that, it is necessary to exercise self-control and moderation. Success in life means balance, poise, adjustment. We must adjust ourselves, so as to be in harmony with nature. Then one must exercise self-control to bring them in harmony again, for natural laws are no respectors of persons. If one disregards them often enough, consequences are harmful. We must realize our unity with nature, that we are governed by the same fixed laws that govern the rest of nature. Attempts to escape from their workings indicate lack of understanding. A seeker after good health, needs no medicine but to learn the art of living. Our bodies thrive when properly used but not when abused. It is necessary for our physical well-being to get air, sunshine, work and play in proper proportion. *Physically, be moderate--Mentally, cultivate equanimity.*

THE CĀVAḌĀS

By

KANTILAL D. KORA

The origin of the CāvaḌās is enveloped in the mist of obscurity and the lamp of inquiry has not as yet been lighted to illumine the hidden recesses and the dark caverns of the CāvaḌā history. Of their real origin, we are still in doubt.¹

There appears to be a definite tendency amongst the royal families of ancient times to connect themselves with the solar or the lunar races, popularly known as *sūryavamśi* or *candravamśi*. Some Rājput families claim descent from Agnikulas. Regarding the last mentioned clan, Mr. Crooke observes that it represents a rite of purgation by fire, the scene of which was in Southern Rājputanā, whereby the impurity of the foreigners was removed and they became fit to enter the Hindu fold.² Every dynasty assuming the reins of the state tried to trace back its origin to mythical personages. Mythical stories about the origin of the Cālukyās and the Kadambas³ are of the same type and seem to have been coined in accordance with the prevailing craze of kings to connect themselves with gods.

The celebrated clan of the CāvaḌās seems to differ in one respect from the other Rājput races. The CāvaḌās belong neither to the lunar nor to the solar race.⁴ Different origins have been assigned to the CāvaḌās and there has been as yet no unanimity on this point as historical inquirers have again and again to grope through the bye-paths of surmise and inference, because there is a notorious tendency amongst the Rājputs and other tribes to break up into sub-tribes or clans and those sub-divisions go on sub-dividing until the real origin is lost and original appellation likely to be submerged in the name of the sub-tribe or clan.

1. Diversified theories have been advanced but they in no way help us to come to a convincing solution.

2. Smith, *Early History of India*, p. 428. *Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, 1911, p. 42.

3. Wilson, *Mackenzie Collections*, pp. 60 and 149.

4. Forbes, *Rāsamālā*, Vol. 1, p. 37.

The CāvaḌās of Anhilāpaṭṭana fill a prominent place in the history of Gujarāt, but the question of their origin is still in darkness. Col. Tod seems to think that the CāvaḌās were a foreign race, who landed in Saurāṣṭra and thence spread northwards until Vanarāja CāvaḌā founded the kingdom of Paṭṭana.¹ Mr. Kinloch Forbes in his interesting and instructive volumes speaks of the "still mysterious race of Kanaksen", but does not allude to this point.

It is considered on all hands that the CāvaḌās are a branch of the wide-spread race of Parmārs, which has given rise to a saying : "The world is the Parmār's". It is difficult to find any famous town or fort in Gujarāt, which was not originally held by the Parmārs. Hardly anything is known about the caste or tribal position of these ancient Rājput families. It is said that Paṭṭana was ruled by the Parmārs even before the advent of the CāvaḌās. Major Watson speculates that Anhila discovered merely a ruined site of the ancient Parmār sovereigns.² Abu, Candavati, Bhinmāl or Śrīmāl, Pālanpur, Tharād and Vardhamānpur in Saurāṣṭra were held by the Parmārs. In the administration report of the Pālanpur Superintendency for the year 1873-74, Major Watson alludes to the local traditions that Cāḍcat, properly called Cāvaḍcat, owes its name to the Cāḍs or CāvaḌās, a branch of the Parmārs.³ It is probable that the CāvaḌās were a branch of the Parmārs. It is hence likely that in a race of undoubted antiquity as the Parmārs, one branch of the CāvaḌās became kings of Anhilāpaṭṭana ultimately resulting in the obliteration of the original clan.

Mr. Dwivedi is also of the opinion that the CāvaḌās hail from the Parmār dynasty and a connecting link has been found to support this view point. Paraśurāma was the 35th king of the Parmār dynasty. His mother was Udekunverba the daughter of Siśodia Rānā Karanji of Chitor. Paraśurāma was defeated by Chāda Rāja Rāthod and Bhinmāl was conquered. His wife, Jasakunverbā, the daughter of the Kacchava Rāja Mansinghji of Amber fled to a forest and Vanarāja was born.⁴ The veracity of this account is disputed, as this theory has found no support from any research student and moreover this does not help us to form any definite conclusion on the strength of the existing data.

The genius of the Hindu race has somehow been alert to depict historical incidents in metrical forms and there is a poem describing the sovereignty

1. *Indian Antiquary*, Vol. IV, p. 145.

2. *Ibid.*

3. *Ibid.*

4. Dwivedi, *Gujarātīnā Aitihāsika Sādhano*, p. 4.

of the Cāvaḍās at Diu, the founding of Paṭṭaṇa and it is explicitly given out that Vanarāja, the founder of the Cāvaḍā dynasty was a Parmār.¹ Major Watson observes : " I have seen a varṇśāvali in which the parentage of Vanarāja is traced up through Venrāja and Vacarāja to Vikramāditya of the Parmār tribe."² Doubt also hovers over the question as to whether there was a name like Kanaksen among the promogenitors of Vanarāja. It is possible that the Cāvaḍās may have extended their dominions along the coast until they acquired Diu. An inscription discovered at Wālāk, which includes Katpur shows that a Parmār sovereign ruled there in ancient times.³

The above traditions are *not* sufficient to assert that the Cāvaḍās are a branch of Parmārs, yet they seem to convey the possibility of that being the case.

Forbes observes that the Cāvaḍās or Cāpas were a *Gurjjara tribe*, who came from Bhinmāl or Śrimāl, the great capital of the northern Gurjjara race.⁴ This view has been supported by Bhimbhai Kirparam as the census reports seem to establish the fact that the Cāvaḍās belong either to the Gurjjara race or white Hūṇa race, who conquered Northern India in the 5th century.⁵

It is also supposed that the Cāpotakūta or Cāvaḍā tribe to which the prince of Pañcāsar belonged, had its origin in the countries west of the Indus⁶. The Cāvaḍās first appeared at Okhamaṇḍala in the northwest of Kathiawad and about the 6th century retired to Pañcāsar on the edge of lesser Runn of Kutch.⁷ Tod presumes in one of his famous historical treatises that the Cāvaḍās were of Scythian origin.⁸ He traces them to Sankhodwara or Socotra off the coast of Africa and so concludes them to be descendants of Alexander's Greek Colonists, but Sankhodvāra which Tod mistook for Socotra is near Dvārka.⁹ Capt. Bell is also of the opinion that the Cāvaḍās were of the Śaka or Scythian origin and he has given the Jethavas almost the same origin.¹⁰ Legendary accounts maintain that Dhank was the scene of the first settlement in Saurashtra, while the Valabhis were paramount, the Cāvaḍās separated themselves from the Jethavas, who were of the same stock and settled at Okha in the west of the Peninsula.¹¹ Mythical stories go so far in the case

1. *I. A.*, Vol. IV, pp. 145-8.

2. *Ibid.*, p. 148.

3. *Ibid.*

4. Forbes, *Rāsamālā*, Vol. I, p. 37, fn.

5. *Bombay Gazetteer*, Vol. IX, Part I, p. 124.

6. Forbes, *Rāsamālā*, Vol. I, p. 37.

7. Tod, *Travels in Western India*, p. 412.

8. Tod, *Annals and Antiquities of Rajasthan*, Vol. I, p. 105.

9. *Bombay Gazetteer*, Vol. V, p. 68, fn. 4 ; Bird, *Mirat-i-Ahmadi*, p. 210.

10. Bell, *The History of Kathiawad*, p. 50.

11. *Ibid.*, p. 61.

of the origin of the Jethavas as to support Darwin's story of evolution. Bardic notes relate that when Hanumān was crossing a bridge from India to Ceylon, a drop of perspiration fell into the sea, which a crocodile swallowed and the result was the birth of the first Jethava. The veracity of this account need not be stressed.

It may also be argued that the CāvaḌās were probably the first of the great Rājput clans to invade the peninsula of Kāthiawaḍ. They came from Gujarāt and established themselves at various places on the coastline notably at Dvāraka, Paṭṭaṇa and Div.¹ The astronomer Brahmagupta speaks of the Cāpa dynasty reigning at Bhinmāl or Śrimāl in A.D. 628.² From Bhinmāl came the clan, which settled at Pañcāsar and emigrated to Anhilāpaṭṭaṇa, after the sack of that city in the eighth century. The existence of a CāvaḌā chiefship at Pañcāsar is proved by the Navsāri grant dated Saṁvat 490 (A.D. 788-89) of the Gujarāt Calukya king Pulakeśi Janāśraya, which records the success of the army of Tajikas or Arabs from Sind to Navsāri.³ The Cāvotakas mentioned in the grant are no other than CāvaḌās of Pañcāsar on the border of Kacch.⁴ The origin of the name CāvaḌā, sanscritized into the high sounding Cāpotkaṭa or strong bow resembles the Gujarāti "cor" (Prakṛṭa, Caura or Coraṭa) meaning thieves and robbers. JāvaḌā is the further corruption of CāvaḌā. The original text of *Ain-i-Akbari* and the *Mirat-i-Ahmadi* call CāvaḌā, Jawudan and Jawudah respectively, but this transition is due to Indian and Arabic spellings and pronunciations.⁵ *Cor* or *Coura* appellation from CāvaḌā seems to be more likely apun. No contemporary Gujarāt plate or inscription refer to the CāvaḌās except the Navsāri plate.⁶

It has been said by some chroniclers that the CāvaḌās belong to the great Gurjjara race.⁷ Special interest is attached to the CāvaḌās because they have been labelled as Gurjjars and secondly because it was mainly through the Cāpās that the name Gujarāt was given by the Gurjjaras. The statement that the Cāpās are Gurjjaras is the account of the astronomer Brahmagupta, who writing at Bhinmāl in A.D. 628 under the Gurjjar king Vyaghramukha, states that the king belonged to the Śri Cāpa Dynasty.⁸ The entry runs

1. *Bombay Gazetteer*, Vol. VIII, p. 109.

2. Forbes, *Rāsamālā*, Vol. I, p. 37 fn. 2.

3. *Bombay Gazetteer*, Vol. I, Part I, p. 149.

4. *Ibid.*, p. 150.

5. Bird, *Political and Statistical History of Gujarat*, p. 140, fn.

6. *Bombay Gazetteer*, Vol. I, Part I, p. 109.

7. Dwivedi, *Gujaratna Aitihāsik Sadhano*, p. 4, fn.

8. *Bombay Gazetteer*, Vol. IX, Part I, p. 488.

thus : " In the reign of Śri Vyaghramukha of the Śri Cāpa Dynasty, five hundred and fifty years after the Śaka kings having elapsed ".¹ This fact is supplemented by the fact that the temple erected in honour of Jayśekhara, the Cāvaḍā ruler was dedicated to him as the Gurjjar lord.² The stock name Cāpa was sanscritized into Cāpotkaṭa but this did not present the Cāvaḍā or Caura name to be used derisively. The Cauras mentioned in the Mahābhārata as degraded are really Coras or Colās of the East coast of India and should not be confounded with Cāvaḍās.³

The Agnikula or fire-born tribes, who were raised by rebirth in a fire pit, were either the Gurjjaras or members of the great horde of which the Gurjjara was one of the prominent element. The case of the Cāpās, who had their original clan, sanscritized into the ruling tribe of the Cāvaḍās, remove all difficulty from the suggestion that the Agnikula Rajputs are of the Gurjjar horde.⁴ The Valas or Balas of Vallabhi are not identified with the Cāpās because they are Maitrakas, or Mhiras. But the Mhiras conquered Vallabhi before the close of the 5th century, and the bardic dates which establish the Cāvaḍās at Bet, Dvārakā and Somanāth when they are said to have founded a temple to the Sun. The Cāvaḍās settled at Diu in the 6th century, and at Wadhwan and Pañcāsar during the 7th century and Anhilāpaṭṭana in the North and Campānir in Central Gujarāt, which as the legend relates was named after Cāpa, its founder in the 8th century.⁵ Cāpa, the founder, the legend relates, was a Bhil and this is not true except in the sense of a strong bow. And this is shown by Siddharāja (A.D. 1094-1142) successor of Rā Khengār, committing the management of Sorath to a military officer named Sajan, a decendant of Jamba or Champa the companion of Vanarāja.⁶ The importance of Cāpās in Rājputānā is shown by six of the Mārwar chiefs claiming to be Campāvāt.⁷ Traces of Cāpa rule seem to remain in the Happa tract of South Mārwar.

It is remarkable, that the Kachh Cāvaḍās claimed to be Agnikulas and they further acknowledged the fact that they came from the west of the Indus and settled at Okhamandal which included Dvārakā, Paṭṭana, Pañcāsar and

-
1. *J.B.R.A.S.*, Vol. VIII, p. 27.
 2. Udayaram, *Forbes Rāsamālū*, Vol. I, p. 32.
 3. *Bombay Gazetteer*, Vol. IX, Part I, p. 488 fn. 4.
 4. *Ibid.*, p. 480.
 5. Tod, *Travels in Western India*, pp. 256, 437. *Kathiawad Gazetteer*, pp. 109 and 589.
 6. Udayaram, *Forbes Rāsamāla*, Vol. I, p. 232, fn.
 7. *Bombay Gazetteer*, Vol. IX, Part I, p. 488.

श्री महावीर जैन विद्यालय

रजत महोत्सव ग्रंथ

पच्चीश वर्षनी कार्यवाहीनो संक्षिप्त अहेवाल

— प्रेरक अने संस्थापक —

आचार्य श्रीमद् विजयवज्रल सूरीधरजी महाशय

श्री महावीर जैन विद्यालय

प्रेरककी अंजलि

॥ वन्दे श्रीवीरमानन्दम् ॥

आरोग्यबुद्धिविनयोद्यमशास्त्ररागाः,
पञ्चान्तराः पठनसिद्धिकरा न्यणाम् ।
आचार्यपुस्तकनिष्ठाससहायभिश्चाः,
बाह्याश्च पञ्च पठनं परिवर्जयन्ति ॥ १ ॥

मंत्र १९५२ की शरद ऋतुमें न्यायाभोनिधि जैनाचार्य १००८ श्रीमद्विजयानन्द सूरि—
प्रसिद्धनाम श्री आत्मारामजी महाराज अंबाला शहरमें श्रीसुपार्श्वनाथजीकी मार्ग शुक्ल पूर्णमासीको
प्रतिष्ठा करा कर लुधीआना शहरमें पधारे, यहां अभीतक श्री जिनमंदिरजीका कोई काम नहीं
हुआ था इसलिए श्रद्धालु श्रावकत्वर्गने व्याख्यानप्रसंगमें श्री जिनमंदिरजीका प्रसंग छेड दिया।
श्रीगुल्देवजीने भी समयानुसार योग्य उपदेश दिया। इसवक्त एक क्षत्रिय जातीय थापर महाशय
बोल उठे कि, महाराज साहिब आप देवमंदिर तो नये नये बनवाते जाते हैं परंतु इनके पुजारियोंको
पदा करने वाले सरस्वतीमंदिर—पाठशाला भी तो होनी चाहिये ! श्रीगुल्देवजीने कहा थापरजी
तुमारा कहना ठीक है, हमारा भी यह ख्याल है, परंतु सम्यक्त्व—शुद्ध श्रद्धानको कायम रखनेके लिए
सबसे पहले श्री जिनमंदिरजीका होना आवश्यक समझा गया है जो प्रायः बहुत स्थानोंमें बन गये हैं
कहीं कहीं बन रहे हैं और बनते रहेंगे ! अब हमारा यही ख्याल है कि, पंजाबमें सबसे अधिक
श्रावक परिवार गुजरांवाला शहरमें हैं और हम उधर ही जा रहे हैं, यदि ज्ञानी महाराजने देखा
होगा तो इस चौमासेमें यही उपदेश दिया जायगा कि, धर्मकी जानकारीके लिए ज्ञानकी जरूरत
है। उसके लिए प्रबंध होना चाहिये। जिसमें उपर लिखे काव्यकी दश वस्तुएं श्रीगुल्देवने फरमाई
कि—विद्याकी प्राप्तिमें पांच कारण अंतरंग हैं और पांच ही कारण बाह्य हैं।

अभ्यन्तर

- १ आरोग्य—पठन करनेवाला विद्यार्थी नीरोग होवे।
- २ बुद्धि—बुद्धिमान् होवे।
- ३ विनय—विनयी—विनयवान् होवे।
- ४ उद्यम—उद्यमी—मेहनतु होवे।
- ५ शास्त्रराग—शास्त्रोंपर रागवाला श्रद्धालु होवे।

बाह्य

- १ आचार्य-पढानेवाला गुरु-अध्यापक-पंडित-मास्तर-उस्ताद.
- २ पुस्तक-ग्रंथ-किताबें.
- ३ निवास-स्थान-मकान-आश्रय.
- ४ सहाय-मददगार-सहायता देनेवाला.
- ५ मिक्षा-भोजन-खानपानसामग्री.

इनमें प्रथमके पांच कारण पठन-पढनेकी सिद्धि करनेवाले हैं और बाह्य पांच कारण पाठको बढ़ानेवाले अर्थात् पठन-पढनेमें वृद्धि करनेवाले हैं. जहां तक हमारा अनुभव है गुजरांवाला शहरका श्रीसंघ अग्रगामी-अगुआ बने और पंजाबके श्रीसंघ उनको साथ देवें तो श्रीसरस्वती मंदिरका प्रारंभ हो सकता है, बादमें गुजरात-मारवाड-बंगालादि देश और बम्बई, सुरत, अमदाबाद, कलकत्ता आदि शहरोंकी मददसे उस कार्यकी वृद्धि-तरकी हो सकती है, इत्यादि श्री गुरु महाराजके जवाब को सुनकर खुश होते हुए थापरजीने कहा, इसमें शक नहीं आप प्रभावशाली पुरुष हैं जब चाहेंगे वह कर सकेंगे !

श्रीगुरुदेव लुधीआनासे विहार कर जालंधर, जंडियालागुरु, अमृतसर, नारोवालादि शहरोंमें विचरते हुए सनखतरा शहरमें पधारे, वहां श्रीधर्मनाथ स्वामीकी प्रतिष्ठा और पौनदोसौ (१७५) नूतन श्रीजिनबिंबोंकी अंजनशालका वैशाख सुदि पूर्णिमा को कराके क्रमसे विहार करते हुए ज्येष्ठ शुक्ल द्वितीयाको शहर गुजरांवालामें पधारे.

इस वक्त श्रीसंघमें और शहर गुजरांवालामें जो आनंद उत्साह हो रहा था जिह्ममें वर्णन करनेकी और लिखनेकी कलममें ताकत नहीं है ! परंतु थोड़े ही रोजमें वह आनंद उत्साह एकदम ही कपूरकी तरह ऊड गया और सबके सब निरानंद निरुत्साह हो गये ! सब मनोरथ मन ही मनमें विरल गये !! बात यह बनी कि, ज्येष्ठ शुक्ल सप्तमी मंगलवार अर्द्धरात्रि के समय अमंगल हो गया, जैन सूर्य अस्त हो गया; पूज्यपाद आचार्य देव न्यायांभोनिधि जैनाचार्य १००८ श्रीमद्विजयानंद सूरीश्वरजी श्री आमारामजी महाराज इस मृत्यु लोकको छोड़कर स्वर्गलोकमें जा पधारे !!! बस फिर क्या था ? सरस्वती मंदिर बनवानेकी भावना उनके साथ ही चली गई ! परंतु जिन सेवकोंने लुधी-आनामें आपका व्याख्यान सुना था उनके हृदयमें उसकी गूंज रह गई ! उन सेवकोंमेंसे मैं भी एक तुच्छ सेवक हूं ! श्रीगुरुदेवके शरीरके अग्निस्कारके समय प्रायः पंजाबका कुल श्रीजैनमंडल इकट्ठा हुआ था; उनके सामने श्रीगुरुमहाराजकी अंतिम इच्छा सुनाई, श्रीसंघने सादर स्वीकार कर ली ! परंतु कार्यरूपमें परिणत होनेका तात्कालिक समय न होनेसे फूलनहीं फूल की पांखडी समझकर पाई फंडकी योजना शुरू की गई !

यदि यह योजना आजतक कायम रही होती तो ४६ वर्ष में कितनी रकम हो जाती. वाचक वृंद स्वयं हिसाब लगा लें! भावि भाव दो चार वर्ष में यह योजनाभी निष्फलसी होगई!!! ज्यों ज्यों श्रीआचार्य देवके वियोगको समय वीतता चला, लोगोंके दिलोंमेंसे बात विस्मृत होती गई. दैवयोग १९६४-६५ ई. सन १९०९-में शहर गुजरांवालामें पंडितोंकी जरूरत पड़ी उस वक्त, पाई फंडकी जो थोड़ीसी रकम जमा हुई थी, आप्रावाले बाबू दयालचंदजीकी मारफत पंडित वृजलालजी आदि विद्यार्थियोंको मददमें दी गई थी. उस के फलस्वरूप, पंडित वृजलालजीने श्रीसंघ पंजाबके दिलमें अच्छा प्रभाव पैदा किया जिससे श्रीसंघ पंजाबकी फिरसे आंखें खुलीं. जिससे कइ एक शहरोंमें छोटे छोटे पायेपर “ श्रीआत्मानंद जैन पाठशाला ” कायम हो गईं. जिनमें आजतक वृद्धि होती हुई उच्चस्थानमें एक अंबालाकी ही पाठशाला नजर आ रही है, जो मिडलमें हाई और हाईसे कालेज तक पहुंची है ! या श्रीगुजरांवालामें श्रीआत्मानंद जैन गुरुकुल ! यह भी एक निश्चित बात है, फरसना जोरावर होती है जो कार्य जिस निमित्तसे होना होता है वह निमित्त अवश्य मिल जाता है. मेरा इरादा श्री सिद्धाचलजी तीर्थकी यात्राका हो गया. १९६४-६५ का चौमासा सद्रत आचार्य महाराज १००८ श्रीविजयकमलसूरीश्वरजी तथा १००८ उपाध्यायजी महाराज श्री वीरविजयजीके साथ गुजरांवाला शहरमें करके चौमासे बाद श्री सिद्धाचलजीकी यात्रार्थ विहार किया. पालनपूर पहुँचकर वहां ही चौमासा किया. चौमासेके बाद राधनपुरनिवासी सेठ मोतीलाल मूलजीकी विनतीसे उनके श्रीसिद्धाचलजीके संघमें जानेके लिए राधनपुर जाना हुआ. राधनपुरमें मेरी दीक्षाके समयसे सेठ मोतीलालका मेरे साथ धर्मस्नेह था. मैंने उनसे आचार्य भगवान् न्यायांभोनिधि जैनाचार्य १००८ श्रीमद् विजयानंद सूरीश्वरजी श्री आत्मारामजी महाराजजीकी अंतिम इच्छा प्रकट की. सेठजीने जवाब दिया आप कभी बम्बई पधरें तो सब कुछ हो सकेगा !

इसी धूनमें १९६९ विक्रममें मेरा बम्बईमें जाना हुआ, श्रीसंघने योग्य स्वागत किया, लालबागके उपाश्रयमें उतारा दिया, चौमासाकी विनती हुई, सानंद चौमासा वीत गया. चौमासा पूर्ण होनेपर विहारकी तैयारी की, श्रीसंघने, थोडासा समय और बिराजनेकी कृपा होवे तो अच्छी बात है, विनती की, जवाब में कहा गया साधु को चौमासा बाद रहने की शाखाज्ञा नहीं है, हां-यदि कोई अधिक लाभ होता दिखाई देवे तो रह भी सकते हैं ! श्रीसंघने कहा आप हमारे लायक कोई ऐसा काम फरमावें जिसमें आपको भी शाखाज्ञा का बाध न आवे और श्रीसंघकी इच्छा पूर्ण होने पर श्रीसंघको भी लाभ होवे.

श्री संघका उत्साह देख कर मैंने स्वर्गवासी गुरुदेव आचार्य भगवान्का अंतिम संदेशारूप अंतिम भावना श्रीसंघ के आगे प्रकट कर दी ! श्रीसंघने सादर स्वीकार कर ली ! जिसका फलस्वरूप श्रीमहा-वीर जैन विद्यालय कायम हुआ, जो फूलेफूले बम्बई शहरमें जैनोंके लिए एक गौरवका सूचक है !

श्री महावीर जैन विद्यालय, मुंबई.

इस हेडिंगसे श्री जे. स्था. कोन्फरन्सका मुखपत्र जैनप्रकाश अपने साप्ताहिकपत्रके ता. १ नवेम्बर १९४१ के अंक में लिखता है कि—

“रीपोर्टे उपर सामान्य नजर फेरवतां ज आ संस्थानी प्रवृत्तिओनी विशालता नजरे पडी. आ संस्थानुं कार्यक्षेत्र मुख्य ८ विभागोमां वहेंचायेल्लं छे—जे नीचे मुजब छे.

(१) शेठ वाडीलाल साराभाई विद्यार्थिगृह आ संस्थानो मुख्य विभाग छे, जेमां आसरे ११५ विद्यार्थीओ विद्यापीठनी जुदी जुदी शाखाओनो उच्च अभ्यास करी रखा छे. आ संस्थामां रही अनेक विद्यार्थीओए सारो विकास साध्यो छे. विद्यार्थीओनी प्रगतिमां आर्थिक संकडामणो अडचण उभी न करे ए दृष्टीए संस्था तरफथी लोननी सुंदर अने संगीन व्यवस्था छे. (२) आ संस्था बहारगामना विद्यार्थीओने अभ्यास माटे सगवड आपे छे. (३) दूर देशमां अभ्यास माटे जचा इच्छता विद्यार्थीओने लोनरूपे मदद आपे छे. (४) माध्यमिक शिक्षण माटे पण लोनरूपे सहाय करे छे. ए उपरांत (५) युनिवर्सिटीने योग्य साहित्य तैयार करवानुं कार्य, धार्मिक शिक्षण माटे गोठवण अने पुस्तक योजना तथा सुंदर पुस्तकालयनी जालवणी अने वृद्धि, आवी नानी मोटी अनेकविध प्रवृत्तिओ आ संस्था तरफथी आदरवामां आवेल छे. आ रीते आ संस्था मूर्तिपूजक विद्यार्थीओना विकास अर्थे संगीन अने सुव्यवस्थित कार्य करी रही छे. आवी संस्थानी आपणा स्थानकवासी समाजमां भारे खोट छे. आपणो समाज ज्ञानवृद्धिनी आवश्यकता समजी आवी ज्ञाननदीओने वेगे वहेती बनावी मूके ए ज अभ्यर्थना. ”

यह एक प्रकारका निष्पक्ष सच्चा सर्टिफिकेट कहा जाता है ! अपने आप अपनी संस्थाकी बढाई करनी, गुण गाने, उससे दूसरे लोग बढाई करें, गुण गावें इतनाही नहीं बल्कि वह प्रस्तुत संस्थाका अनुकरण करनेको अपने समाजको प्रेरणा करें, उत्तेजित करें, बस यही इस संस्थाकी प्रगति और साफल्यता कही जा सकती है !

संस्थाकी सफलताका यश, श्रीसंघ बम्बई, सभासद, मदद पहुंचाने वाले दानी सद्गृहस्थ, कार्यवाहक और उपदेशकर्ता साधु मुनिराज सबको है.

इसमें सदिह नहीं यदि इस संस्थाको सारा ही समाज अपना लेता तो आज यह जैन युनिवर्सिटीके रूपमें नजर आ जाती, जैसा कि संस्थाकी शुरूआतमें सद्गत सेठ हेमचंद अमरचंद मांगरोलवालेका विचार था !

श्रीसंघ जयवंता है ! यदि अब भी श्री संघका ख्याल हो जावे तो युनिवर्सिटी बननेमें बडी बात नहीं ! बम्बई, अहमदाबाद, कलकत्ता तीनों ही शहरका प्रत्येक संघ धारे तो एक एक शहरमें एक एक युनिवर्सिटी बना सकता है ! श्रीयुत दानवीर सेठ कीकाभाई प्रेमचंद अकेले ही धारे तो

बंबई शहरमें युनिवर्सिटी बनानेकी शक्ति रखते हैं ! यदि इनके साथ और भी दानवीर सेठ बाबू पन्नालाल पूनमचंद, सेठ शांतिदास आसकरण, सेठ माणिकलाल चूर्णलाल, सेठ कांतिलाल ईश्वरलाल आदि मिल जावें फिर तो कहना ही क्या ? सोना और सुगंध वाला हिसाब हो जावे !! इसमें शक नहीं आजकलके समयानुसार वर्तमान परिस्थितिको ध्यानमें लेते हुए जैन संस्कृतिको कायम रखनेके लिए जैन युनिवर्सिटीकी अत्यावश्यकता है ! क्योंकि नीचेके क्लासोंमें जबतक विद्यार्थी होते हैं मातापिताके संस्कारोंके कारण थोड़ीसी भी धार्मिक भावना उन विद्यार्थियों में दिखलाई देती है, परंतु जब वह विद्यार्थी ऊपरके क्लासों में—कोलेज आदि स्थलों में जाते हैं, मातापिताकी वहां किसी किस्मकी भी देखरेख न रहनेसे, स्वच्छंदवृत्तिके कारण, अन्य विद्यार्थियोंकी संगतिके कारण, धार्मिक अभ्यास या प्रवृत्तिके अभावसे, नयी धार्मिक भावना आनी तो दूर रही, पुराणी भी कमती होती जाती है ! यहां तक कि, कितनेक विद्यार्थी तो धर्मके नामसे ही हांसी करने लग जाते हैं ! यह बात प्रायः सब के देखने में आती है—आ रही है. यद्यपि इस खामी को हटानेके लिए—श्रीमहावीर जैन विद्यालय आदि अनेक संस्था बोर्डिंगके रूपमें चल रही हैं, परंतु जैसा लाभ होना चाहिये होता नजर नहीं आता, इस लिए जैन युनिवर्सिटीकी अनिवार्य आवश्यकता प्रतीत होती है जिसमें व्यावहारिक शिक्षणके साथ साथ धार्मिक शिक्षण भी आखिर तक मिलता रहे । जब कभी भी ऐसी संस्था जैन समाजमें होगी तभी ही स्वर्गवासी गुरुदेव न्यायांभोनिधि जैनाचार्य १००८ श्रीमद्विजयानंदसूरि—श्रीआत्मारामजी महाराजकी अंतिम शुभ भावना “ सरस्वती मंदिर ”की पूर्णरूपमें हो सकती है ऐसा मेरा अपना विचार है !!!

महावीर के नाम का, विद्यालय सुप्रसिद्ध ।

युनिवर्सिटी रूपमें, होवे इच्छा सिद्ध ॥ १ ॥

श्रीगुरुदेव प्रतापसे, बल्लभ इच्छा यह ।

पूरण होवे संघमें, आनंद धर्म सनेह ॥ २ ॥

१४-११-१९४१, स्यालकोट.

વીરસ્તુતિ

-નંદીસૂત્ર-

જયહ જગજીવજોણિવિયાણઓ જગગરૂ જગાળંદો
જગણાહો જગબંધૂ જયહ જગપિયામહો ભગવં ।
જયહ સુયાણં પમવો તિત્થયરાણં અપચ્છિમો જયહ
જયહ ગુરૂ લોયાણં જયહ મહાપ્પા મહાવીરો ॥

જેણે જે જગજીવઉદ્ભવસ્થળો, જે છે જનોનો ગુરૂ,
વિશ્વાનંદ, જગેશ, બંધુ સઉનો, જે છે પિતા સર્વનો;
શાસ્ત્રોના રચનાર, અંતિમ બધા તીર્થંકરોમાં પ્રભુ,
એવા વીર સુધીરમાનસ સદા વિશ્વે વિજેતા રહો.

મદં સવ્વજગુજોયગસ્સ મદં જિણસ્સ વીરસ્સ ।
મદં સુરાસુરનમંસિયસ્સ મદં ધૂયરયસ્સ ॥

જેણે પ્રકાશિત કીધું સઘળા જગતને,
દેવો અને નર બધા પ્રભુભેલ જેને,
કર્મો તણા મળ અનંત સમગ્ર ધોયો,
એવા મહાવીર સદા જયવંત હોજો.

-સૂયગડાંગસૂત્ર-

લેયન્નએ સે કુત્સલે મહેસી
અણંતનાણી ય અણંતદંસી ।
જસંસિણો ચક્કલુપહે ઠિયસ્સ
જાણાહિ ધમ્મં ચ ધિં ચ પેહિ ॥ ૩ ॥

નિપુણ, કુશળ અને મહર્ષિ એવા મહાવીર અનંતજ્ઞાની અને અનંતદર્શની છે. આપણી સામે રહેલા એ યશસ્વી મહાવીરના ધર્મ અને ધૈર્યને જાણ્યા અને વિચારો.

સુદંસણસ્સેવ જસો ગિરિસ્સ
પવુચ્છહ મહાઓ પવ્વયસ્સ ।
એઓવમે સમણે નાયપુત્તે
જાહજસોદંસણનાણસીલે ॥ ૧૪ ॥

બધા પર્વતોમાં મોટા સુદર્શન શેરુપર્વતનો જેવો મહિમા છે, તેવો મહિમા શાત્રુપુત્ર શ્રમણ મહાવીરનો જાતિ, યશ, જ્ઞાન, દર્શન અને શીલ ધરત્વે છે.

ॐ सर्वज्ञाय नमः

श्री महावीर जैन विद्यालय

ॐ २०१८ महोत्सव ॐ

संस्थानी कार्यवाहीनो संक्षिप्त अહેવાલ

સને ૧૯૧૫-૧૯૪૦ સંવત ૧૯૭૧-૧૯૯૬ વીરાત ૨૪૪૧-૨૪૬૬.

પૂર્વ ઇતિહાસ. નામાભિધાન. સ્થાપના.

સંસ્થા સ્થાપનાની ભૂમિકા

સંવત ૧૯૬૯ ના વૈશાખ માસમાં પૂજ્યપાદ મુનિશ્રી વલ્લભવિજયજી (ત્યાર પછી આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિ) મહારાજ મુંબઈમાં ચાતુર્માસ કરવા સારુ શ્રી સંઘના આગ્રહથી ભૂલેશ્વર લાલબાગમાં પધાર્યા. તે વખતે શ્રી જૈન ધર્મતાંબર કોન્કરન્સનો સૂર્ય મંથ્યાન્હ વીતાવી ગયો હતો, એણે સમસ્ત જૈન કોમમાં અનેક નવીન આશાઓ ઉત્પન્ન કરી હતી, વિચાર વાતાવરણમાં મહાન પરિવર્તન કરી નાખ્યું હતું અને સામાજિક ઉન્નતિની ભવ્ય તમન્ના ઉત્પન્ન કરી હતી. નવપ્રકાશ માટે જનતા તૈયાર થઈ ગઈ હતી અને યોગ્ય શબ્દોમાં મધ્યમસરના હલીલપુર:સરના વિચારો ઝીલવાને માટે આતુર બની ગઈ હતી.

આવી પરિસ્થિતિમાં શ્રી વિજયાનંદસૂરિ મહારાજના પ્રખર વિચારોને ઝીલનાર, એને અમલમાં મૂકવા માટે બનતા પ્રયાસ કરનાર અને દેશપરદેશની અનેક સંસ્થાનો અભ્યાસ કરનાર, વર્તમાન યુગની નાઠ પારખનાર અને સમયધર્મના અવિચલિત સિદ્ધાંતને હસ્તગત કરી વ્યવહાર નિશ્ચયનો સમન્વય કરનાર પૂજ્ય મુનિમહારાજશ્રીનું મુંબઈમાં આગમન થયું. તેમણે ચાતુર્માસમાં 'સાત ક્ષેત્ર' પર ખૂબ વિચારણાઓ કરી અને ખાસ કરીને શ્રાવક શ્રાવિકા ક્ષેત્રની પ્રગતિપર સમસ્ત ક્ષેત્રોનો આધાર રહેલો છે તે વાતને પુષ્ટિ આપતાં તેમણે આર્યસમાજ વિગેરે સંસ્થાઓ ઉત્તરમાં કેવાં કાર્યો કરી રહી છે તેની અનેક હકીકતો જુદા જુદા સ્વરૂપમાં રજૂ કરી અને કેળવણી વગર સામાજિક ઉન્નતિ માટે વધારે સારો ધીજ્જે કોઈ માર્ગ નથી એમ જણાવતાં, જૈન સમાજના આર્થિક, નૈતિક, સાંસારિક અને સામુહાયિક પ્રશ્નોનો નિકાલ કેળવણીના પ્રશ્નના નિકાલ સાથે ખૂબ અવલંબી રહ્યો છે એ વાત અનેક સ્વરૂપે રજૂ કરતાં, જૈન જનતામાં વિચાર આંદોલનોનો પ્રવાહ શરૂ થયો.

ત્યાર પછી તેમણે ગુરુકુળની યોજના રજૂ કરી. શ્રી સંઘના વિચારક અને ધનવાન આગેવાનોએ આ ચર્ચાને ખૂબ અપનાવી, તે પર વિચારવિનિમય કર્યા, અનેક યોજનાઓ પર વિચારણા થઈ અને એવી કોઈ વિશિષ્ટ યોજના બર લાવવા ધીજ્જું ચાતુર્માસ મુંબઈમાં કરવા વિશ્વાસિ થતાં તેનો સ્વીકાર થયો. મુંબઈ શહેરના સ્થાનિક સંયોગો, બહારગામથી વિદ્યાર્થીઓ

મોટી જે રકમ લેટ મળે તેને ચાલુ ખાતામાં સ્વીકારવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું. આ કાર્ય પાર પાડવા માટે નવ સભ્યોની એક હંગામી સમિતિ નીમવામાં આવી અને તેના મંત્રી તરીકે શ્રીયુત મુળચંદ હીરજીભાઈએ કામ કર્યું. આ પ્રાથમિક પરિસ્થિતિમાં સંસ્થાને મોટો ટ્રેકો આપનાર શેઠ હેમચંદ અમરચંદ, શેઠ દેવકરજી મુળજી અને શેઠ મોતીલાલ મુળજીભાઈ હતા અને કેળવાયલા વર્ગમાંથી શ્રીયુત મકનજીભાઈ મહેતા, બાર-એટ-લો., મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ, સારાભાઈ મગનભાઈ મોદી, મોતીચંદ કાપડીઆ વગેરે હતા.

આ સમિતિએ પૈસા કેટલા એકઠા કરી શકાશે તે માટે વચન મેળવવા માંડ્યા અને આઠ માસના પ્રયાસને પરિણામે વસૂલ થઈ શકે તેવી વાર્ષિક રૂ. ૮૯૯૬ ની રકમ દશ વર્ષ માટે મળવાનાં વચન મેળવ્યાં.

વચનને ભરોસે.

આવી રીતે દશ વર્ષ સુધી લગભગ નવ હજારની રકમ દર વર્ષે મળ્યા કરશે અને નાની મોટી સહાય મળ્યા કરશે એ વિશ્વાસે તા. ૨૭ સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૪ ને રોજ લાલબાગમાં મળેલ સામાન્ય સભાએ અખતરા રૂપે ત્યાર પછીના જીન માસમાં સંસ્થા ચાલુ કરવાનો ઠરાવ કર્યો અને શ્રી વલ્લભસૂરિ મહારાજ સંસ્થા સ્થાપવાની પાકી ભલામણ વિદ્યારસિક ધનવાનોને અને કેળવાએલાઓને કરી ચાતુર્માસ પૂરું થયે વિહાર કરી ગયા. તેઓશ્રીએ તે વખતે જે ખીજની વાવણી કરવા ઉપદેશ આપ્યો અને તેઓને જે વિશ્વાસ કાર્યવાહીમાં હતો તે વિદ્યાપ્રેમીઓએ સાચો કરી બતાવ્યો.

વ્યવસ્થાપક સમિતિની સ્થાપના.

તા. ૯ માર્ચ ૧૯૧૫ ને રોજ પંદર સભ્યોની વ્યવસ્થાપક સમિતિની સ્થાપના કરવામાં આવી. શરૂઆતની વ્યવસ્થાપક સમિતિ શરૂઆતનાં ઘણાં વર્ષ સુધી એની એજ ચાલુ રહી હોઈ, તેનાં નામ અત્ર રજૂ કરવા પ્રાસંગિક ગણાશે.

૧. શ્રીયુત મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ.	ઓ. સેક્રેટરી.
૨. શ્રીયુત શેઠ દેવકરજીભાઈ મુળજી	ખબલનચી.
૩. " " મુળચંદ હીરજી	આસી. સેક્રેટરી.
૪. " " હેમચંદ અમરચંદ	સભ્ય
૫. " " મોતીલાલ મુળજી	"
૬. " મકનજીભાઈ જુહાભાઈ મહેતા	"
૭. " મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ	"
૮. " ડૉ. નાનચંદ કસ્તુરચંદ મોદી	"

૧. નવ સભ્યોનાં નામો (૧) શેઠ રતનચંદ તલકચંદ ખાસ્તર. (૨) શેઠ શુભામચંદજી દક્ષા, એમ. એ., (૩) શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ, (૪) શેઠ હેમચંદ અમરચંદ, (૫) શ્રી. મકનજીભાઈ મહેતા, (૬) શેઠ જમનાદાસ મોરારજી, (૭) શેઠ સુનીલાલ વીરચંદ, (૮) શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ અને (૯) શેઠ મુળચંદ હીરજીભાઈ. તે વખતે ખબલનચી તરીકે શેઠ દેવકરજી મુળજીભાઈ અને શેઠ નગીનદાસ મંજુભાઈ ભવેરીને નીમવામાં આવ્યા.

૯. શ્રીયુત શેઠ ચુનીલાલ વીરચંદ	સભ્ય
૧૦. " " મણીલાલ સુરજમલ ઝવેરી	"
૧૧. " " ફકીરચંદ નગીનચંદ ઝવેરી	"
૧૨. " " લલ્લુભાઈ દીપચંદ ઝવેરી	"
૧૩. " " અમરચંદ ઘેલાભાઈ ગાંધી	"
૧૪. " " નરોત્તમદાસ ભાણુજી કાપડીઆ	"
૧૫. " " સારાભાઈ મગનભાઈ મોદી	"

ધારાધોરણ અને બંધારણ.

સહર વ્યવસ્થાપક સમિતિને ધારાધોરણ તૈયાર કરવાનું કામ ખાસ આવશ્યક લાગ્યું. સમિતિએ બંધારણ અને ધારાધોરણનો ખરડો તૈયાર કર્યો. છ મીટિંગમાં તે પર પુષ્ટકળ ચર્ચા પછી સુધારા વધારા કર્યા અને સંસ્થાનું બંધારણ, ઉદ્દેશ, નિયમો અને પૈસાની હેરવણી ફેરવણી વિગેરે અગત્યની બાબતનો ૧૦૨ કલમનો ખરડો તૈયાર કર્યો. સમિતિએ એટલી વિસ્તૃત ચર્ચા કરી અને તે માટે વારંવાર વિચારવિનિમય કરી સુંદર ભૂમિકા તૈયાર કરી અને તે આખું બંધારણ અને વહીવટી ધારાધોરણ બહુ થોડા ફેરફાર સાથે લગભગ અસલ સ્થિતિમાં આજપર્યંત ચાલુ રહ્યા છે. એ વખતનો ધનવાન અને કેળવણી સહયોગી સહકાર અને અસ્પર્શના પ્રેમ અને વિશ્વાસ ખરેખર અનુકરણીય હોઈ પરિણામ ઉપજાવનાર નીવડ્યા. એ વખતે ટ્રસ્ટડીઝ તૈયાર કરવાનું હતું નહિ, કારણકે વગર પૈસા ટ્રસ્ટ ડીઝ થાય નહિ, પણ ઉદ્દેશની સ્પષ્ટતા, વહીવટની સરળતા, વિદ્યાર્થીની જરૂરીઆતો અને ભેટ કે લવાજમની રકમના વિનિયોગની રચના એવી સ્પષ્ટ કરવામાં આવી કે એ બંધારણ આખું અનુકરણીય માલૂમ પડ્યું છે.

બંધારણમાં નવીનતા.

આ બંધારણમાં સંસ્થાના ઉદ્દેશ, સામાન્ય સમિતિ, વ્યવસ્થાપક સમિતિની કાર્યમર્યાદા અને વિદ્યાર્થીસંબંધી નિયમો તથા પૈસાની વ્યવસ્થિત ગોઠવણ, ટ્રસ્ટના ધોરણ પર નામાની રીત ઉપરાંત વિદ્યાર્થી પાસેથી લોનની કબૂલાત લેવાનું ધોરણ સ્વીકારવામાં આવ્યું. વિદ્યાર્થી માટે સંસ્થામાં વસવાટ દરમ્યાન જે ખર્ચ થાય તેની લોન લખાવી લેવી અને વિદ્યાર્થી કમાવા માંડે ત્યારે તે રકમ વગર વ્યાજે અમુક શરતે પાછી આપતો બંધ એ નવીનતા દાખલ કરી. એથી વિદ્યાર્થીને સખાવતપર આધાર રાખવાનો ખ્યાલ ન થાય અને પોતાની કુમક પર ઊભા રહેવાની ભાવના તેના મગજ પર રહે તેની માનસ વિકાસને અંગે જે અસર થાય છે તેનો ખ્યાલ કરવામાં આવ્યો અને આ આખી યોજના તદ્દન નવીન હોવા સાથે ભવિષ્યમાં સંસ્થાને કેટલી સહાયરૂપ નીકળી પડી તે આગળ જતાં જણાશે. આખા બંધારણમાં આ ખાસ નવીનતા હોવાથી તે પર ખૂબ ચર્ચા થઈ અને આખરે સંસ્થામાં દાખલ થનાર લોન વિદ્યાર્થી પાસેથી રકમ પાછી વાળવાની રીતસર કાયદેસરની કબૂલાત લખાવી લેવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું. આ આખી યોજના કેટલી ફતેહમંદ વ્યવહાર અને કાર્યસાધક થઈ છે તે પર આગળ જતાં વિવેચન કરવામાં આવશે. અત્ર ઉલ્લેખનીય વાત એ છે કે આ યોજના સંસ્થા શરૂ કરવા પહેલાં વિચારવામાં આવી હતી અને સંસ્થાના મૂળ બંધારણમાં દાખલ થયેલી હતી. આ સિવાય

વિદ્યાર્થીની ધાર્મિક ભાવના સતત જાગૃત રહે તે માટે તેમને રાત્રિભોજન ન કરવાના, દરરોજ દેવપૂજન કરવાના અને ધાર્મિક અભ્યાસ કરવાના નિયમ પ્રથમથી દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા. શરૂઆતમાં લોનની વાર્ષિક રકમ રૂ. ૩૬૦૭ રાખવામાં આવી હતી. કોલેજમાં ફીનો મોટા વધારે થતાં પ્રીની રકમ અને પુસ્તકખર્ચ થાય તે અને તે ઉપરાંત ભોજનાદિ માટે વાર્ષિક રૂ. ૨૦૦ અને પછી રૂ. ૧૭૫ની રકમ મુકરર કરવામાં આવી હતી. સંસ્થાનો મુખ્ય ઝોક મધ્યમ વર્ગ પર હોઈ સંસ્થામાં દશ વર્ષ સુધી દર વર્ષે રૂ. ૫૧૭ આપનારને આજીવન સભ્ય ગણવાનો નિયમ સ્વીકારવામાં આવ્યો હતો અને એ રીતે મધ્યમ વર્ગના જૈન બંધુઓ આ સંસ્થાના કાર્યમાં રસ લઈ શકે અને પોતાની વતી વ્યવસ્થાપક સમિતિમાં પંદર સભ્યો ચૂંટી મોકલે એવી યોજના રાખવામાં આવી હતી. આ રીતે મધ્યમ વર્ગ પર આધાર રાખનારી અને જાહેર મતાભળપર ઝુઝમનારી આ સંસ્થાનું આખું બંધારણ જનમતના વિશિષ્ટ ધોરણ પર રચાયું અને તેને સામાન્ય સમિતિએ તા. ૨૬-૫-૧૯૧૫ ને રોજ સંમત કર્યું. જનતાના ધ્યાનમાં રહે કે આ આખી ચર્ચા દરમિયાન સંસ્થાના હાથમાં એક પાઈ નહોતી, એને રહેવાનું સ્થળ નહોતું, એની એવામાં એક સિપાઈ ન હતો કે ધારાધોરણને સાક દરકતે લખી આપે તેવો એક મહેતો કે નોકર પણ નહોતો.

તારાબાગ-લવલેન.

આવા સંયોગોમાં તા. ૧૮ જૂન ૧૯૧૫ને રોજ ભાયબાગા લવલેન-તારાબાગમાં જગ્યા ભાડે લઈ પ્રાચીન વિધિએ સંસ્થાની શરૂઆત કરવામાં આવી. આ જગ્યા ભાડે લીધી હતી. ત્યાં શેઠ મોતીશાનું ભાયબાગાનું જૈનમંદિર પાસે હોવાથી અને મેડિકલ કોલેજ નજીક હોવાથી એ સ્થાન પસંદ કરવામાં આવ્યું. કુલસ્થાપન, નવસ્મરણ વિગેરે વિધિ કરવામાં આવી અને ૧૫ વિદ્યાર્થીથી શરૂઆત કરવામાં આવી. આવી રીતે તદ્દન નાના પાયા પર સંસ્થાની શરૂઆત કરી દીધી અને અનેક સ્વખાંઓ સેવતી આ નવીન સંસ્થાનો ઉદ્ભવ થયો. તેનો ઉપાકાળ ઘણો વિકટ હતો, સંસ્થાનું સ્થાન આપણા સામાન્ય વસવાટથી અહુ દૂર હતું અને કોઈ પ્રકારના લંડોળ વગર સંસ્થા શરૂ કરી દેવાની છૂટ લેવામાં આવી હતી.

કાર્યવાહી અને વિકાસ.

તે વખતે ધનિક વર્ગમાં શેઠ દેવકરણભાઈ મુળજી અને શેઠ મોતીલાલ મુળજીભાઈનો જખરો ટેકો હતો, સંસ્થાની યોજનાને મજબૂત ટેકો આપનાર માંગરોળવાસી શેઠ હેમચંદ અમરચંદ તલકચંદ તેો આ સંસ્થાની શરૂઆત થયા પહેલાં આલી ગયા, પણ તેમના સુપુત્રોએ પિતાએ વાવેલ ખીજને જલસિંચન કર્યું. આ ધનવાન વર્ગ સાથે કેળવણીના વર્ગનો આરો સહકાર રહ્યો અને નાના પાયા પર શરૂ કરેલ સંસ્થાના કાર્યવાહકોનો ઉત્સાહ સતત જાગૃત રહ્યો અને એને પોષણ મળે તેવા ઉત્તરોત્તર પ્રસંગો ખનતા ગયા.

કાર્યવાહીના તે વખતના ઉત્સાહને અંગે એક બાબત જરૂર જણાવવા યોગ્ય છે. પ્રથમ વર્ષમાં વ્યવસ્થાપક સમિતીની ૩૦ (ત્રીસ) સભાઓ મળી. એક વર્ષમાં ૩૦ સભા થાય અને તેમાંની દરેક સભામાં પૂરતી હાજરી રહે એ કોઈપણ સંસ્થાને મગરૂર કરે તેવી ખીના છે. ધારાધોરણ, અરજીનું ફોર્મ, રસોડા ભોજનના નિયમ, આંતર શિસ્તના નિયમો, સ્વચ્છતાના નિયમો વગેરે અનેક બાબતો કરવાની હતી અને તેને માટે વારંવાર સભાઓ ભરવામાં આવતી હતી.

નવીન પદ્ધતિએ સંસ્થાની શરૂઆત.

સંસ્થાના તારાબાગના મકાનનું વાસ્તુ ઉપર પ્રમાણે તા. ૧૮-૬-૧૯૧૫ ને રોજ કર્યું. ત્યાર બાદ ખરાબર એક માસે તા. ૧૮-૭-૧૯૧૫ ને શુભ દિવસે નવીન પદ્ધતિ પ્રમાણે મેળાવડો કરી શેઠશ્રી સર વસનજી ત્રીકમજીને શુભ હસ્તે સંસ્થાનું ઉદ્ઘાટન કરવાનો મેળાવડો કરવામાં આવ્યો. તે પ્રસંગે સરસ ભાષણો થયાં, કેળવણીની બાબતમાં જૈન કોમ કેટલી પછાત છે તેપર વિવેચનો થયાં અને વક્તાઓએ અને પ્રમુખશ્રીએ સંસ્થાને શુભ આશીર્વાદ આપ્યા. તે પ્રસંગે શેઠ સર વસનજીએ સંસ્થા પોતાનું મકાન કરે તે પ્રસંગે રૂ. ૧૧૦૦૦ ની રકમ તેમના તરફથી આપવાનું લેખિત વચન આપ્યું. સંસ્થાના ત્યાર પછીના વિકાસને અંગે અત્યારે એ રકમ સામાન્ય લાગે, પણ વગર મૂડીની તે વખતની સંસ્થાને અને તેના કાર્યવાહકોને એ રકમ ઘણી આવકારદાયક અને ઉત્તેજન આપનાર નીવડી હતી. જો કે ત્યાર પછી સદર શેઠશ્રી વ્યાપાર ધંધાની અગવડે સદર રકમ આપી ન શક્યા, પણ તેમણે આપેલ પ્રેરણા તો સદૈવ બાબત રહી અને ખૂબ કાર્યસાધક નીવડી.

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ.

સંસ્થાની શરૂઆતમાં શ્રી છેટાલાલ વમળચંદ ઓફ, ખી. એ. જેવા માનદ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ મળી ગયા. એ ધનવાન સેવાભાવીએ સંસ્થાની શરૂઆતના ત્રણ વર્ષ સુધી સંસ્થા સાથે જોડાયલા રહી, સંસ્થાના આંતર વહીવટની અને ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીના શિસ્તની બાબતમાં અતિ સુંદર દોરવણી કરી. તેમનો વિદ્યાર્થી તરફનો પ્રેમ, કામ લેવાની સરળતા, શિસ્તનું નિયમન અને કેળવણી તરફ અગાધ લાગણી ખૂબ સ્મરણીય રહ્યા અને સંસ્થાએ આંતર વ્યવસ્થાને અંગે જે નામના ત્યાર પછી મેળવી તેમાં તેમણે મોટો ફાળો આપ્યો. તેઓએ વગર વેતને કામ કરી શરૂઆતમાં સંસ્થા ઉપર જરા પણ બોલે પડવા ન દીધો એ તેમની લાગણી ખૂબ ધ્યાન ખેંચે તેવી હોઈ વક્તવ્યને પાત્ર બને છે અને સંસ્થાની તે વખતની ટગમગ સ્થિતિમાં સ્થિતિસ્થાપત્ય કરનાર અનેક વ્યક્તિઓની શુભ ગણનામાં તેમને ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરાવે છે.

વાંડેકર ખીલ્ડીંગ-લેર્નિંગન રોડ.

પણ લવલેન-તારાબાગવાળું મકાન વિસ્તૃત હોવા છતાં વિદ્યાર્થીની નજરે સગવડવાળું ન નીવડ્યું. વસવાટ દૂર અને લતો અપરિચિત હોવાને કારણે અને લગભગ સર્વ કોલેજો ત્યાંથી દૂર હોવાને કારણે વ્યવસ્થાપક સમિતિએ જગ્યા શોધવા માંડી. અંતે સર્વેએનું ધ્યાન લેર્નિંગન રોડ પર આવેલા વાંડેકર ખીલ્ડીંગ પર પડ્યું. તેનો ખીજો માળ ભાડે રાખી લીધો અને ત્યાં પ્રથમ વર્ષમાં જ નવેમ્બર ૧૯૧૫ માં કાર્ટિક શુદ્ધ ૬ સં. ૧૯૭૨ ને રોજ સંસ્થાને ફેરવવામાં આવી.

આ નવા મકાનમાં હવા પ્રકાશ પૂરતાં હતાં, પણ તારાબાગની પેઠે નજીકમાં દેરાસર ન હતું, એટલે ત્યાં જવાની સાથે જ મંદિરની ગોઠવણ કરવાની જરૂર પડી. મહારાજ શ્રી વલ્લભ-વિજયજીના ઉપદેશથી સુંદર ધાતુના પ્રતિમાજી સુરતથી વગર નકરે મળી ગયા અને સંસ્થાનું મકાન ફેરવ્યું તે જ દિવસે (સં. ૧૯૭૨ કા. સુ. ૬) પૂજ્યશ્રી લલિતવિજયજીની હાજરીમાં ગૃહમંદિરમાં પ્રવેશ કરાવવામાં આવ્યો. આ સ્થાન બહાર ભાષણનાં સ્થાનોની નજીક હોવાને કારણે,

विद्यालय भवन

મકાનમાં જ દેરાસરની સગવડ હોવાને કારણે અને જૈનોનો વસવાટ ગિરગામ ચોપાટી બાજુએ વધતો જતો હોવાને કારણે વધારે લોકપ્રિય થઈ પડ્યું. માસિક ભાડું રૂ. ૧૬૫૫ ઠરાવ્યું અને ૧૮ વિદ્યાર્થીઓ સાથે આ રીતે પ્રથમ વર્ષમાં કામપાટલો કરવામાં આવ્યો.

ભવનનો ઇતિહાસ

મકાનનો પ્રશ્ન.

સંસ્થાના મકાનની વાત ચાલે છે તો મકાન સંબંધી વાત આદિથી અંત સુધી જણાવી દેવી ઠીક થઈ પડશે. કેઈપણ સંસ્થાની સ્થિરતા એના સ્થાયી મકાન પર છે એમ આ સંસ્થાના કાર્યવાહકોનો વિચાર હોવાથી સંસ્થાના ખીબા વર્ષમાં શ્રીમાન વિજયવલ્લભસૂરિની મુંબઈમાં હાજરીની તક લઈ મકાનફૂડ માટે શરૂઆત કરી અને તે વખતના શ્રી વલ્લભવિજયજીના સદુપદેશથી તે વખતે સારું ફૂડ થયું. સંસ્થાના ત્રીબા વર્ષમાં રૂ. ૯૯૪૭૪-૪-૦ અને ચોથા વર્ષમાં રૂ. ૨૪૧૫૭ વસુલ થયા, એટલે ચોથા વર્ષની આખરે (૧૯૧૮-૧૯) સંસ્થા પાસે મકાન ખાતાના ફૂડના રૂ. ૧૨૩૬૩૧-૪-૦ ની રકમ થઈ. આ સવા લાખ જેટલી રકમ થતાં ગોવાળિઆ ટેક રોડ હાલ જ્યાં સંસ્થાનું મકાન છે ત્યાં ચાર મકાનો શેઠ જહાંગીર ખનાજી પાસેથી રૂ. ૧૪૮૦૦૦ ની કિંમતે વેચાતાં લીધાં.

આવી રીતે ગળ ઉપરવટનું કામ શરૂ કર્યું અને તેજ અરસામાં મી. પટેલવાળું નં. ૫નું મકાન રૂ. ૪૨૦૦૦ ની કિંમતે ખરીદ કર્યું. આ રીતે મકાનો ખરીદાયાં, પણ બાંધવા માટે પૈસા ન મળે અને અસલાનાં ચાર મકાનો નવાં કરાવ્યાં સિવાય ચાલે તેમ ન હોતું. છતાં ચોથા વર્ષમાં આ ખરીદેલાં મકાનમાં સંસ્થા ફેરવી લાવ્યા અને તે વખતે મકાન ભાડા પર જે અંકુશનો કાયદો હતો તેનો અનુભવ કર્યો.

દરમ્યાન છઠ્ઠા વર્ષમાં (૧૯૨૦-૨૧) માં. નં. ૫ ના મકાનની બાબતમાં નં. ૬ વાળું મકાન ખરીદ્યું અને તેની ખરીદીના રૂ. ૩૧૦૦૦ આપ્યા અને આ બે મકાનના રીપેર ખર્ચમાં રૂ. ૧૧૭૯૩-૮-૯ થયા. આ રીતે મકાન ફૂડ ખાતે ત્યાં સુધીમાં રૂ. ૧૩૭૯૮૬-૪-૦ વસુલ થયા હતા, ત્યારે મકાન ખરીદીમાં રૂ. ૨૩૨૭૯૩-૮-૯ ખર્ચ્યા. સંસ્થાના ગળ ઉપરવટનું આ કામ હતું, પણ જૈન કોમની ઉદારતા ઉપર ભરોસો રાખી કાર્યવાહકોએ જોખમ ખેડ્યું અને નં. ૫ નું મકાન ખાલી કરાવી ત્યાં વિદ્યાર્થીઓને લાવી રાખ્યા.

આ રીતે વાંટેકર ખીલ્ડીંગમાંથી પ્રથમ ગોવાળિઆ ટેક રોડના ખનાજી ખીલ્ડીંગમાં અને ત્યાર બાદ પટેલ ખીલ્ડીંગ નં. ૫ માં રહેવા આવ્યા. દરમ્યાન જ્યાં જ્યાં સંસ્થા ફેરવવામાં આવી ત્યાં ત્યાં દેવપૂજન માટે ગૃહચૈત્ય તો જરૂર રાખવામાં આવતું હતું, તે પ્રમાણે આ નં. ૫ વાળા મકાનને ઉપરને માળે એક વિશાળ ઓરડામાં દેરાસરની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી.

પણ આખો વખત સંસ્થા માટે મકાન કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા વધતીજ ચાલી, એટલે ૧૯૨૧-૨૨ દરમ્યાન સાતમા વર્ષમાં સંસ્થાના ખનાજીવાળાં ત્રણ મકાનો ઉતારી નાંખ્યાં અને ત્યાં તા. ૧૩-૧૨-૧૯૨૨ ને રોજ શેઠ દેવકરજી મુળજીભાઈના વરદ હસ્તે બડા આડંબરથી નવા મકાનનું ખાતમુહૂર્ત કરવામાં આવ્યું. તે વખતે ભવ્ય મેળાવડો થયો, વિદ્યાર્થીઓએ રંજનનો સુંદર કાર્યક્રમ રજૂ કર્યો અને ખાસ નોંધવા જેવી બાબત એ છે કે એક માંગરોળવાસી બંધુ શેઠ ગોર્વાઈજી માધવજી કરમચંદે ૨૬ તોલાની સોનાની લગડી સંસ્થાના પાયામાં નાખવાની શરતે લગભગ

પાંચ વર્ષ પહેલાં સંસ્થાની શરૂઆતમાં આપી હતી, તેની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ તેજમતુરી કરાવી એને પાયામાં નાખી. આ રીતે સોનાને પાચે સંસ્થાનું ખાત કર્યું અને તે વખતે જે ઉત્સાહ જોવામાં આવ્યો હતો તેને અનુરૂપ મકાન બાંધવાની શરૂઆત કરવામાં આવી.

પણ નાણાની જે રેલમછેલ મહાવિગ્રહ પૂરો થયા પછી મુંબઈમાં ચાલી હતી તે જુવાળ ઊતરી ગયો, વેપારીઓ મોટી નુકસાનીમાં આવી ગયા, મકાન ફંડનાં મોટાં સ્વપ્નાં દિગંતમાં અથડાઈ ભૂક્ષ્ણ બોલી ગયા અને થોડી બચત રકમ હતી તે તો પાયામાં ખલાસ થઈ ગઈ. આથી સર્વ ગણતરીઓ ઊંધીવળી ગઈ. મોટર શોરૂમના રૂા. ૧૨૦૦૭ માસિક ભાડું આપવાનું લખાણ કરી આપનાર ધંધામાંથી ખલાસ થઈ ગયા અને મહામુસીબતે ધીમુંધીમું મકાન બાંધવાનું કામ ચલાવવા માંડ્યું. શેઠ દેવકરણભાઈ મુળજીએ રૂા. ૨૫૦૦૦, શેઠ મોતીલાલ મુળજીભાઈએ રૂા. ૧૨૫૦૦ અને શેઠ હીરાલાલ બકોરદાસે રૂા. ૧૨૫૦૦ ધીર્યાં, પણ એથી મકાનના પહેલા મજલા સુધી કામ આવ્યું.

દરમ્યાન પૂજ્ય વિજયવલ્લભસૂરિની પ્રેરણાથી મુનિરાજશ્રી લલિતવિજયજી મુંબઈ પધાર્યા, તેમણે મારવાડીભાઈઓને પ્રેરણા કરી મકાન ફંડમાં રૂા. ૬૦૦૦૦ મારવાડી તથા અન્ય ભાઈઓ પાસેથી ઉઘરાવી આપ્યા. અને તે ઉપરાંત લગભગ રૂા. ૬૦૦૦૦ નું દેવું કરી મકાન બંધાવ્યું.

સંસ્થા માટેના મકાન બાંધણીમાં લગભગ રૂપીયા બે લાખનો ખર્ચ થયો. દુકાનોના ભાડાની ગણતરી કરી હતી તે સાચી ન નીવડી. આ મકાનમાં લેકચર હોલ (મધ્યગૃહ) નું માપ ૪૨૬૦ ચોરસ ફૂટનું છે. એટલે એમાં ૪૭૩ ચોરસ વાર જગ્યા રોકાય છે. એમાં ૧૨૦૦ ભાઈ બહેનોનો મેળાવટો થઈ શકે તેટલી વચ્ચેની ખાલી જગ્યા છે. આ રીતે દેવું કરીને મકાન બાંધ્યું. તેના ઉદ્ઘાટનની ક્રિયા સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટણી (મુખ્ય દિવાન, ભાવનગર સ્ટેટ) ના શુભ હરતે તા. ૩ જી એપ્રિલ ૧૯૨૫ ને રોજ થઈ. તે પ્રસંગે સુંદર કાર્યક્રમ અને સંભાષણો થયાં અને સંસ્થા તરફથી દશ વર્ષની કાર્યવાહીનો મુખતેસર અહેવાલ જનતાની બાજુ માટે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો.

આ રીતે દશ વર્ષની આખરે જૈન કોમની ઉદ્ધારતાથી સંસ્થા સુંદર મકાનવાળી થઈ, એમાં સો વિદ્યાર્થીઓ પૂરતી સગવડ સાથે રહી શકે તેવી વ્યવસ્થા થઈ, વિદ્યાર્થીઓ માટે પલંગ, ટેબલ, ખુરશી વિગેરે જરૂરી ઉપસ્કર તૈયાર કરવામાં આવ્યા અને એક સુંદર હોરાસર મકાન સાથે પણ મકાનથી અલગ બંધાવવામાં આવ્યું અને તેને બૌદ્ધ પર તેમજ આજીબાજૂએ સંગેમરમર આર-સથી શોભતું કરવામાં આવ્યું. આ હોરાસરમાં હાલ તુરત તો ગૃહમંદિરમાં ધાતુનાં િંખ હતા તે જ પધરાવવામાં આવ્યાં. સંસ્થાના મકાનનો પાયો નાખી તેને પૂરું કરવામાં લગભગ ત્રણ વર્ષ થયા તેનું મુખ્ય કારણ પૈસાની જે રેલમછેલ મહાવિગ્રહ પછી થઈ હતી તે અટકી ગઈ તે હતું, છતાં કાર્યવાહકોની ચીવટથી અને જૈન જનતાના સહકારથી દેવું કરીને પણ આખરે મકાનનું કામ પાર પડ્યું તેથી વિદ્યારસિક સર્વ સજ્જનોને ખૂબ આનંદ થયો.

સંસ્થા માટે ખરીદેલાં બાકીનાં બે મકાનો અને બનાજીવાળું નં. ૪ નું મકાન ભાડાની આવક માટે અલગ રાખવામાં આવ્યાં અને તેની ઉત્પન્ન સંસ્થાની આવકમાં દર વર્ષે લઈ જવાનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો.

આ તેરમા વર્ષના ઠરાવ પછી વિદ્યાર્થીઓની કોલેજ ફી ઘણી વધતી ચાલી, મેડિકલ લાઈ-નમાં દરવર્ષે ત્રણ ટર્મ (સત્ર) થયાં અને ખાતે મંડાતી અથવા રોકડ લેવાતી રકમ કરતાં ઘણો વધારે ખર્ચ થવા માંડ્યો એટલે સંસ્થાના સોળમા વર્ષ (૧૯૩૦-૩૧) માં આ આખા ધોરણમાં મોટો ફેરફાર કર્યો. વિદ્યાર્થીના ચાર પ્રકાર પાઠવામાં આવ્યા: લોન, હાફપેઈંગ, પેઈંગ અને ટ્રસ્ટ : સર્વ વિદ્યાર્થીઓને લોન, ઉપસ્કર, (ફરનીચર,) દિવાળત્તી, રહેવા તથા સુવા માટે બિઝનાં વિગેરે સંસ્થા તરફથી એકસરખાં પૂરા પાડવાનો ઠરાવ ચાલુ રહ્યો. તદ્દન નખળી સ્થિતિવાળા વિદ્યાર્થીને લોન વિદ્યાર્થી તરીકે હાખલ કરવાનો ઠરાવ થયો. સંસ્થાના ધારાધોરણમાંથી 'ફી' શબ્દ રદ કરવામાં આવ્યો. કારણ કે દલીલ એમ થઈ કે આગળ જતાં જ્યારે ધીરવામાં આવતી રકમ પાછી લેવાની છે તો પછી વિદ્યાર્થીના મગજ પર ફ્રી એવા શબ્દનો બોલો પણ શા માટે આવવા દેવો બેઠબે. આ માનસિક વિદ્યાનો પ્રશ્ન હોઈ તે પર ખૂબ ચર્ચા થઈ અને અંતે 'ફ્રી' શબ્દ મૂકી દેવામાં આવ્યો અને બંધારણ તથા ધારાધોરણમાં એને બદલે 'લોન' શબ્દ વાપરવાનો ઠરાવ થયો.

જે વિદ્યાર્થીની મધ્યમ સ્થિતિ હોય તેને 'હાફપેઈંગ' તરીકે હાખલ કરવા, તેને નામે લોન તરીકે અરધી રકમ ઉધારવી અને અરધી તેની પાસેથી રોકડી લેવી.

લોન વિદ્યાર્થીઓએ કરારનામું કરી આપવાની વાર્ષિક રકમ નીચે પ્રમાણે મુકરર કરવામાં આવી.

આર્ટ્સ	}	એલ. સી. પી. એસ. રૂ. ૪૦૦
વી. જે. ટી		રૂ. ૩૬૦
વેટરનરી		કોમર્સ રૂ. ૪૫૦
સાયન્સ		એમ. બી. બી. એસ. રૂ. ૪૮૦

સને ૧૯૩૦-૩૧ ના સોળમા વર્ષમાં પેઈંગ વિદ્યાર્થીના બે પ્રકાર બંધારણમાં હાખલ કર્યા: પેઈંગ-એ. અને પેઈંગ-બી. પેઈંગ-એ વિદ્યાર્થીએ ઉપર પ્રમાણેની રકમ આખી રોકડી આપવી અને તેમને લોન વિદ્યાર્થી પેઠે સર્વ સગવડ સંસ્થા તરફથી મળે. પેઈંગ-બી. વિદ્યાર્થીને લોન, ઉપસ્કર અને દિવાળત્તી તથા રહેવા બદલ દરવર્ષે રૂ. ૨૦૦ આપવાના અને કોલેજ ફી, પુસ્તક ખર્ચ, પરીક્ષા ફી અને રેશનરીનો સર્વ ખર્ચ તે પોતાના પદરથી કરે એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી.

આ ઉપરાંત ત્યાં સુધીમાં ટ્રસ્ટ વિદ્યાર્થીઓનો વર્ગ થયો હતો. તેમને સર્વ સામાન્ય અને વિશેષ સગવડ આપવાનો ઠરાવ થયો, માત્ર તેમની પાસે પાછી વાળવાની રકમ માટેનું કરારનામું કરાવવું કે નહિ અને કરાવવું તો કેટલી રકમનું કરાવવું તેનો આધાર પ્રત્યેક ટ્રસ્ટની શરતો પર રાખવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું. અને સંસ્થામાં રહી કોલેજમાં ન જતાં વિશિષ્ટ અભ્યાસ કરનારને રૂ. ૨૦૦ રોકડો અથવા આખી કે અરધી રકમનું કરારનામું કરવાનો ઠરાવ થયો.

આ રીતે સંસ્થામાં રહેવાનો ખર્ચ રૂ. ૨૦૦ વાર્ષિક ઠરાવવામાં આવ્યો. એમાં ભાડું, લોન, વહીવટી ખર્ચ, ધાર્મિક શિક્ષણ આદિ સર્વ બાબતોનો સમાવેશ થઈ બંધ છે તે પર ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે. મુંબઈની કેઈ પણ હોસ્ટેલમાં રહેવા બંધ તો ભાડાના વાર્ષિક રૂ. ૭૨ અને લોનના દશ માસના રૂ. ૨૫૦-૩૦૦ થાય છે તેની સાથે આ ખર્ચ સરખાવવા યોગ્ય છે.

આ રીતે ફેરફાર થયા પછી અંતે ઓગણીશમા વર્ષમાં તા. ૨૭-૫-૧૯૩૪ ને રોજ સામાન્ય સમિતિએ આ રકમના ફેરફારો રદ કરી એકસરખું ધોરણ કર્યું. તે પચીશમા વર્ષની આખર સુધી ખરાબર ચાલે છે તેથી તેને વિગતવાર જોઈ લઈએ. એ વિકાસક્રમનો ચોથો અને છેલ્લો ભાગ બતાવે છે.

વિદ્યાર્થીના ચાર વર્ગ કાયમ રહ્યા: લોન, પેઈંગ, હાફપેઈંગ, અને ટ્રસ્ટ વિદ્યાર્થીઓ. સામાન્ય સગવડો: ભોજન, ઉપરકર, દિવાબત્તી અને બિછાના વિગેરે સગવડ કાયમ રહી. વિશેષ સગવડમાં કોલેજ ફી, પાઠ્યપુસ્તક, સ્ટેશનરી અને પરીક્ષાની ફી કાયમ રહ્યા. સામાન્ય સગવડ માટે વાર્ષિક રકમ રૂ. ૨૦૦૭ ઉપરથી ઘટાડીને રૂ. ૧૭૫૫ કરવામાં આવી અને અન્ય સગવડોને અંગે જે ખર્ચ થાય તે આખી રકમ લોન વિદ્યાર્થીને ખાતે લખવાનો અને પેઈંગ પાસેથી આખી રકમ લેવાનો અને હાફપેઈંગને ખાતે બન્ને રકમમાંથી અરધી રોકડી વસૂલ કરવાનો અને અરધી તેના લોન ખાતે માંડવાનો ઠરાવ થયો. આ રીતે જુદી જુદી લાઇનની ગૂંચવણો દૂર કરી નાખવામાં આવી. ફીના જૂદી જૂદી કોલેજના હિસાબ રાખવાની કડાકૂટ દૂર કરી અને બહાર ભોજન લેવું પડે તેના તેમજ પુસ્તક ખર્ચ તથા પરીક્ષા ફીની જે રકમ અપાય તે વિદ્યાર્થીને ખાતે ઉધરે અથવા આખી કે અરધી રોકડી લેવાય તેવું ઠરાવવામાં આવ્યું.

આ રીતે વિદ્યાર્થીના પ્રકારમાં વધતા ઓછા સુધારાવધારા વખતો વખત થતા રહ્યા અને ઉપરના સાદા સીધા અને સરલ ઠરાવનો અમલ ઓગણીશમા વર્ષથી ચાલુ કર્યો તે પચીશ વર્ષની આખર પછી ચાલુ અમલમાં છે. ટ્રસ્ટ વિદ્યાર્થીની બાબત ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી છે તેની વિગત સંસ્થા સંબંધી ટ્રસ્ટોની વિગત આગળ જતાં આવશે ત્યાંથી ધ્યાન પર લેવા જેવી છે. એમાં દરેક ટ્રસ્ટની શરતો પ્રમાણે તેનો અમલ થાય છે, પણ એમાં એક સુદો સર્વ ટ્રસ્ટોને લાગુ પડે તેવો છે અને તે એ છે કે કોઈ પણ ટ્રસ્ટ વિદ્યાર્થી વાર્ષિક પરીક્ષામાં નાપાસ થાય તો તેને ટ્રસ્ટ વિદ્યાર્થી તરીકે ચાલુ રાખવામાં આવતો નથી. કોઈ અકસ્માત કારણે તે નાપાસ થયેલ હોય તો વ્યવસ્થાપક સમિતિ તેને 'લોન' વિદ્યાર્થી તરીકે ચાલુ રાખે એમ બન્યું છે, પણ ટ્રસ્ટ વિદ્યાર્થી તરીકે એ ચાલુ રહી શકતો નથી. આનું કારણ એ છે કે ટ્રસ્ટ વિદ્યાર્થીને કોઈ રકમ પાછી વાળવાની હોતી નથી અને તેથી તેણે વધારે સાવધાન રહેવું જ જોઈએ, છતાં તે તેમ ન કરે તો ટ્રસ્ટ વિદ્યાર્થી તરીકે તે બંધ થાય તે વાત સુચોચ અને સમીચીન જણાય છે.

વિદ્યાર્થી સંખ્યા.

વિદ્યાર્થીની સંખ્યાની બાબતમાં ધીમે પણ મક્કમ સુધારો પ્રગતિ માર્ગે થતો રહ્યો છે.

૧૯૧૫ માં સંસ્થા શરૂ કરી ત્યારે ૧૫ વિદ્યાર્થીને દાખલ કર્યા હતા અને પ્રથમ વર્ષની આખરે ૧૮ થયા હતા. તે સંખ્યા પચીશમા વર્ષની આખરે ૧૧૮ સુધી જવા પામી છે. એટલે દરવર્ષે આ સંખ્યામાં ધીમે પણ મક્કમ વધારો થતો રહ્યો છે.

દરેક વર્ષની શરૂઆતમાં લોન, હાફ પેઈંગ, ટ્રસ્ટ અને પેઈંગ વિદ્યાર્થીની સંખ્યા કેટલી રહી તેનું પત્રક પરિશિષ્ટમાં બતાવ્યું છે. શરૂઆતમાં ટ્રસ્ટ વિદ્યાર્થીઓ કે હાફ પેઈંગની સંખ્યા

જેવામાં નહિ આવે, તેનું કારણ એ છે કે શરૂઆતમાં સંસ્થા પાસે ટ્રસ્ટો હતા નહિ, અને ટ્રસ્ટ વગર ટ્રસ્ટ વિદ્યાર્થી હોય નહિ. એ ટ્રસ્ટો જેમ જેમ મળતા ગયા, તેમ તેમ ટ્રસ્ટ વિદ્યાર્થી થતા ગયા એ ટ્રસ્ટના ઇતિહાસથી જોવામાં આવશે. દશમા વર્ષ (૧૯૨૪-૨૫) માં સંસ્થામાં સ્ત્રી અભ્યાસ કરનારની સંખ્યા ૪૮ ની ઉપરના પત્રકમાં જોવામાં આવશે. તેમાં ૩૭ લોન (તે વખતે તેને ફ્રી વિદ્યાર્થી કહેતા હતા) અને ૧૧ પેઈંગ હતા. એ આંકડા ઉપરથી જણાય છે કે વિદ્યાર્થી સંખ્યામાં વધારો દશમા વર્ષ પછી મક્કમ થતો ગયો છે. સંસ્થાના ધારાધોરણમાં શરૂઆતથી એક નિયમ રાખવામાં આવ્યો છે કે 'વ્યવસ્થાપક સમિતિ પેઈંગ વિદ્યાર્થીની સંખ્યા એવી રીતે મુકરર કરશે કે તે વધારેમાં વધારે લોન વિદ્યાર્થીઓ કરતાં એક તૃતીયાંશ ભાગથી વધારે નહિ હોય.' આનો અર્થ એ થયો કે ત્રણ લોન વિદ્યાર્થી સંસ્થામાં દાખલ કરવામાં આવે ત્યારે એક પેઈંગ વિદ્યાર્થી રાખી શકાય.

આ પ્રમાણ બહુ વિચાર કરીને શરૂઆતથી જ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. સંસ્થાના ચોથા વર્ષમાં આ પ્રમાણ પર અપવાદ કરવાની સત્તા વ્યવસ્થાપક સમિતિને આપવાની બાબત જનરલ સભામાં વિચાર માટે રજૂ કરવામાં આવી હતી. કારણ કે તે વખતે પેઈંગ વિદ્યાર્થીઓ સંસ્થામાં મોટી સંખ્યામાં આવવા ઇચ્છા ધરાવતા હતા અને દર વર્ષે ઉપરનું પ્રમાણ જાળવવામાં ભારે મુશ્કેલી પડતી હતી. અરજીઓ પસાર કરવામાં આવે અને વિદ્યાર્થી મુંબઈ આવે નહિ, મુંબઈ આવે અને તેને કોલેજમાં દાખલ કરે નહિ, એડમીશન મળે નહિ, હવાની પ્રતિકૂળતા કે શારીરિક અસ્વસ્થતાથી મુંબઈ આવી પાંચ સાત દિવસમાં પાછા ચાલ્યા જાય-આવા અનેક કારણથી ત્રણ લોન વિદ્યાર્થીઓ એક પેઈંગ વિદ્યાર્થી રાખવાનું બનતું નહોતું અથવા અણધારી રીતે એ ઇરાવનો અમલ થઈ શકતો નહોતો.

મુંબઈના લાલબાગમાં સંઘની મોટી મેહની જામી હતી. તે વખતે પેઈંગ અને લોન વિદ્યાર્થીના ઉપર જણાવેલા પ્રમાણોમાં ફેરફાર કરવાની સત્તા વ્યવસ્થાપક સમિતિને આપવાની જરૂરીઆત પર મંત્રીએ વિવેચન કર્યું, યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાનાં પરિણામોની તારીખો અને દાખલ કરવાની તારીખમાં રહેતું બહુજ થોડું અંતર અને અરજી પસાર થયેલા વિદ્યાર્થીને કોલેજમાં દાખલ ન કરવામાં આવે વિગેરે અનેક અગવડોને કારણે પેઈંગ અને લોન વિદ્યાર્થીના પ્રમાણમાં ફેરફાર કરવાની વ્યવસ્થાપક સમિતિને સત્તા આપવાનાં અનેક કારણો મંત્રીએ રજૂ કર્યાં, તે પર કેટલાંક વિવેચનો થયાં અને દરખાસ્ત પસાર થવાની લગભગ અણી ઉપર હતી.

તે વખતે શેઠ મોતીલાલ મુળજી ખડા થઈ ગયા. તેમણે ખરેખર ભાષણ કર્યું. તેમના કહેવાનો સાર એ હતો કે આપણે આ વિદ્યાલય ખાસ મધ્યમ વર્ગ અને ગરીબ સાધર્મી ભાઈ-ઓના હિત માટે કાઢ્યું છે, ધનવાન પેઈંગ વિદ્યાર્થી તો ગમે ત્યાં સગવડ કરી લઈ લાણશે, પણ ખૂબ વિચાર કરી પેઈંગ અને લોન વિદ્યાર્થીના પ્રમાણનું જે ધોરણ આપણે સ્વીકાર્યું છે તેમાં જરા પણ ફેરફાર કરવાની જરૂર નથી. એમણે પોતાની દલીલના ટેકામાં કેટલાક દાખલાઓ આપ્યા અને સર્વના આશ્ચર્ય વચ્ચે વ્યવસ્થાપક સમિતિએ ભલામણ કરેલી અને મંત્રીએ રજૂ કરેલી પેઈંગ અને લોન વિદ્યાર્થીના પ્રમાણમાં અપવાદ કરવાની વ્યવસ્થાપક સમિતિને છૂટ

આપવાની દરખાસ્ત સર્વાનુમતે રદ થઈ ગઈ. આ દાખલો અને રજૂ કરવાનું ખી પણ કારણ છે. અતિ મહત્વના પ્રશ્નોમાં સુરખી ધનવાન વર્ગ પણ ખૂબ રસ લેતો હતો અને તેમણે સંસ્થાના વિકાસમાં પોતાની ધનની સહાય ઉપરાંત સક્રિય સલાહ અને માર્ગદર્શક ચર્ચાથી ઘણા મોટા ફાળો આપ્યો છે અને સંસ્થાના દફતરમાં તે માટેની જોક કરતાં વધારે નોંધો માલૂમ પડી આવે છે.

ઉપરના ધોરણે સંસ્થામાં વિદ્યાર્થીને દાખલ કરવાનો નિયમ ચાલુ રહ્યો છે. સત્તરમા વર્ષે હાઈવેઈગ વિદ્યાર્થી દાખલ કરવાનો ઉપર જણાવ્યો છે તે ઠરાવ કરવામાં આવ્યો ત્યારે લોન અને વેઈગ વિદ્યાર્થીના પ્રમાણની ગણનામાં હાઈવેઈગની ગણનામાં સંખ્યાનો અરધો ભાગ વેઈગની ગણનામાં મૂકવો અને અરધો ભાગ લોન વિદ્યાર્થીની ગણનામાં મૂકવો એમ ઠરાવ થયો.^૧

વિદ્યાર્થીને સંસ્થામાં દાખલ કરતી વખતે તેમના વય, કૌટુંબિક સ્થિતિ અને યુનિવર્સિટીનાં પરિણામ વિગેરે અનેક બાબતપર ધ્યાન આપવામાં આવે છે અને તે ઉત્તરોત્તર પરીક્ષામાં પાસ થઈ ૨૩ વર્ષની ઐન્જ્યુએટ થઈ શકે તેમ હોય, ઈજનેરી ઐન્જ્યુએટ ૨૪ વર્ષની વયે થઈ શકે તેમ હોય અને દાક્ટરી ઐન્જ્યુએટ ૨૫ વર્ષની વયે થઈ શકે તેમ હોય તેને દાખલ કરવાનો ઠરાવ છે. મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા પછી વધારે ઓછાં વર્ષો જૂદી જૂદી લાઈનમાં ઐન્જ્યુએટ થતાં થાય છે તેને લઈ ને આ વર્ષોની ગણનામાં વધારે ઓછી વયનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. આ બાબત સુદામ કારણસર અપવાદ કરવામાં આવે તો તેનાં કારણોની નોંધ સંસ્થાને દફતરે રાખવાનો ઠરાવ છે.^૨

વિદ્યાર્થી સંખ્યાને અંગે અહીં જણાવવાની જરૂર છે કે શરૂઆતના દશ વર્ષમાં તો સંસ્થામાં વધારેમાં વધારે ૪૮ વિદ્યાર્થીઓ રાખવામાં આવતા હતા, તેમાં ત્રીજા વર્ષથી જ ઈજનેરી લાઈનમાં બે ત્રણ અથવા ચાર વિદ્યાર્થીને પુના અભ્યાસ માટે મોકલવામાં આવતા હતા, એટલે સંસ્થામાં વધારેમાં વધારે સંખ્યા ૪૪ ની રહી થઈ.

પણ દશમા વર્ષના ઓક્ટોબર માસમાં સંસ્થાનું નવું મકાન તૈયાર થયું, તેમાં લગભગ ૧૦૦ વિદ્યાર્થી રહી શકે તેટલી સગવડ થઈ, જૂના મકાનનાં મેલેરિયાના સંસ્મરણો આછાં થતાં ગયાં એટલે ત્યાર પછી સંખ્યામાં દર વર્ષે ક્રમસર વધારો થતો ચાલ્યો. અને સત્તરમા વર્ષમાં તેની સંખ્યા ૧૧૩ ની કરવામાં આવી. તે પૈકી મુંબઈમાં ૧૦૪ અને કરાંચી બનારસ તથા પુનામાં ૯ રહ્યા. ત્યાર પછીના વર્ષોમાં આ સંખ્યા લગભગ કાયમ રહી છે. આ આંકડાઓ ઉપરથી સંસ્થાને નાનો વિસ્તાર ઉત્તરોત્તર કેટલો પ્રગત થયો છે તેનો ખ્યાલ આવશે.

દરેક વર્ષે યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓ લેવામાં આવે છે. કેટલાક વિદ્યાર્થી જુનિયર વર્ગમાં હોય તેને પરીક્ષા હોતી નથી. પરિશિષ્ટ પરથી પરચીશે વર્ષમાં કુલ વિદ્યાર્થીઓ પૈકી કેટલાને

૧ જુઓ. બંધારણની સુધારેલી કલમ ૮૮

૨ જુઓ કલમ ૧૫.

પરીક્ષા નહોતી, હતી તેમાં કેટલા બેઠા, તેનાં પરિણામ કેવાં આવ્યાં તેના કોઠા આપવામાં આવ્યા છે. તેનો બારીકીથી અભ્યાસ કરતાં જોવામાં આવશે કે છેલ્લા પાંચ વર્ષોમાં પરીક્ષાના પરિણામો ઉત્તરોત્તર સારાં આવવા લાગ્યાં છે. એનું કારણ એ છે કે શરૂઆતમાં વિદ્યાર્થીની અરજીઓ મધ્યમ સંખ્યામાં આવતી હતી, પણ સંસ્થાની ખ્યાતિ જેમ વધતી ગઈ, તેમ અરજીઓની સંખ્યા ઘણી વધતી ચાલી. એટલે છેલ્લાં પાંચ વર્ષોમાં અરજી દાખલ કરવાના ધોરણમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો. આવેલ અરજીઓ પર રિપોર્ટ કરવા વ્યવસ્થાપક સમિતિના સભ્યોમાંથી એક નાની પેટા-સમિતિ નીમવાની પ્રથા શરૂ કરી. તે સમિતિ અરજીઓના વિભાગ પાડી તે પર નિવેદન કરે.

આ રિપોર્ટ પર આખી વ્યવસ્થાપક સમિતિ એક દિવસ ચર્ચા કરે અને પ્રથમ વર્ગના તથા ઉંચા બીજા વર્ગના તો તુરત દાખલ કરે. ત્યારબાદ ગરીબાઈ, સંસ્થાઓ અને આનુષંગિક બાબતો પર વિચાર કરે. એટલે દાખલ કરવાનું ધોરણ ધણું કડક થઈ જવાને પરિણામે છેલ્લા વર્ષોમાં બીજા વર્ગ ઉપરના થરને જ સંસ્થામાં અવકાશ મળે છે. એમાં ટ્રસ્ટની ચોક્કસ શરતોને લઈને ફરજિયાત દાખલ કરવા પડતા વિદ્યાર્થીની હકીકત બાદ કરીએ તો છેલ્લા પાંચ વર્ષમાં મોટે ભાગે બીજા વર્ગની અંદરનો કોઈક જ વિદ્યાર્થી દાખલ થવા પામ્યો છે. આને લઈને પરિણામ ઉત્તરોત્તર સારાં આવતાં જાય છે અને એ જ ધોરણે કામ ચાલે તો ભવિષ્યમાં સો એ સો ટકા પરિણામ બતાવવાની શક્યતા રહે છે.

દરેક વર્ષે અરજીઓ ઘણી મોટી સંખ્યામાં આવે છે. આવતી અરજીઓની સંખ્યા દર વર્ષે વધતી જાય છે. ઘણી અરજીને નામંજુર કરવી પડે છે, તેમને પોતાને, તેમના સગાસનેહીઓને અને તેમની ભલામણ કરનારને એથી કેટલી નાસીપાસી થતી હશે એનો ખ્યાલ કરતાં ત્રાસ થાય છે અને તેનો ઉપાય બતાવવાની હકીકતને સંસ્થાના આ પચીસ વર્ષના ઇતિહાસમાં સ્થાન ન હોઈ શકે, તેથી તે વાત જૈન કોમના સુજ્ઞ વિચારકોના ધ્યાન પર લાવવાની ફરજની અત્ર નોંધ લેવાનો પ્રસંગ હાથ ધરવામાં આવે છે.

પચીસમા વર્ષની શરૂઆતમાં સંસ્થામાં ૧૧૮ વિદ્યાર્થી લાભ લેતા હતા એ વર્ષમાં ૯૭ વિદ્યાર્થીઓએ યુનિવર્સિટીની પરીક્ષા આપી તેમાં ૯૧ પસાર થયા, એટલે પરિણામ લગભગ ૯૪ ટકા આવ્યું. આવી રીતે પચીસ વર્ષમાં વિદ્યાલયમાં વિદ્યાર્થી સંખ્યામાં ઉત્તરોત્તર વધારો થતો રહ્યો છે.

ઐન્ન્યુએટ

સંસ્થામાંથી દર વર્ષે કેટલા ઐન્ન્યુએટ થયા, તે પૈકી કેટલા પેઈંગ, હાફ પેઈંગ, લોન કે ટ્રસ્ટ વિદ્યાર્થી હતા તેના કોઠા પરિશિષ્ટમાં આપ્યા છે. તે ઉપરથી જોવામાં આવશે કે સંસ્થામાં રહી ૫૧ પેઈંગ વિદ્યાર્થી અને ૧૦ હાફ પેઈંગ વિદ્યાર્થી ઐન્ન્યુએટ થયા છે. બ્યારે ૧૮૦ લોન અને ૮ ટ્રસ્ટ વિદ્યાર્થી પસાર થયા છે. અકસ્માત હો કે ગમે તેમ હો, પણ એ સંખ્યામાં પણ એક અને ત્રણનું પ્રમાણ જળવાયું છે.

આવી રીતે સંસ્થાની શરૂઆતથી પચીસ વર્ષની આખર સુધીમાં ૨૪૯ ઐન્ન્યુએટ સંસ્થામાં રહી અભ્યાસ કરી ઐન્ન્યુએટ થયા. વિદ્યાલયનો એક નિયમ એવો છે કે કોઈપણ

પરીક્ષામાં એ વખત નિષ્ફળ થાય તે વિદ્યાર્થીને ચાલુ રાખવો નહિ. કોઈ અસાધારણ બાબતમાં ધારા ધોરણની રૂઠ્ઠાએ અપવાદ કરવાની વ્ય. સ. ને સત્તા છે. એવી રીતે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ પૂરો કરવા પહેલાં સંસ્થા છોડી જાય છે. એ ઉપરાંત તબિયત અથવા કૌટુંબિક કારણે ટ્રેન્યુએટ થયા પહેલાં સંસ્થા છોડી જાય, પેદાંગ વિદ્યાર્થી દરવર્ષે ચાલુ રહેવા અરજી ન કરે વગેરે કારણે અધુરે અભ્યાસે સંસ્થા છોડી જનારા વિદ્યાર્થીઓ પૈકી લોન વિદ્યાર્થીની સંખ્યા ૧૬૧ ની છે, અને પેદાંગ વિદ્યાર્થીની સંખ્યા ૧૦૦ ની છે. આ રીતે સંસ્થામાં લાલ લેનાર વિદ્યાર્થીની સંખ્યા પચીશ વર્ષમાં નીચે પ્રમાણે થાય છે.

ટ્રેન્યુએટ		અધુરા અભ્યાસે મુક્ત વિદ્યાર્થી	
ટ્રસ્ટ	” ૮		
લોન	” ૧૮૦	લોન	” ૧૬૧
પેદાંગ	” ૫૧	પેદાંગ	” ૧૦૦
હાફ પેદાંગ	” ૧૦		૨૬૧
	૨૪૯		

આ રીતે પચીશ વર્ષમાં સંસ્થામાં રહી એાંછવત્તો લાલ લેનારની સંખ્યા ૫૧૦ થાય છે અને ટ્રેન્યુએટ થનારની સંખ્યા ૨૪૯ છે. આ ટ્રેન્યુએટ થયેલા વિદ્યાર્થીઓ પૈકી કઈ કઈ લાઇનમાં કેટલા ટ્રેન્યુએટ થયા તેની વિગત પરિશિષ્ટમાં બતાવી છે. ટ્રેન્યુએટ થનારની નામાવળી પરિશિષ્ટમાં આપી છે. તે આપણું ધન હોવાથી, આપણી નગદ કમાણી હોવાથી, તેમની સાથે વિદ્યાલયને પરિપૂર્ણ થયેલો સંબંધ હોવાથી તેમનાં નામ આ પચીશ વર્ષના અહેવાલમાં આપવા એ વાતને સમુચિત ધારવામાં આવી છે.

અધુરા અભ્યાસવાળામાં કેટલાક તો ચાર પાંચ અને છ વર્ષ સંસ્થામાં રહેલ છે. તેઓ ત્યાર પછી છ માસ કે બાર માસમાં ટ્રેન્યુએટ થયા છે અને તેમની સંખ્યા પણ સારી છે. સંસ્થાના ધોરણસર તેઓ ચાલુ રહી શક્યા ન હોઈ તેમને સંસ્થાના ટ્રેન્યુએટ ગણ્યા નથી. અધુરા અભ્યાસે મુક્ત થનાર વિદ્યાર્થીઓની નામાવળી પરિશિષ્ટમાં રજૂ છે.

આ રીતે વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીની સંખ્યાગણના થાય છે. દર વર્ષની સરેરાશ ગણીએ તો ટ્રેન્યુએટ સંખ્યા દર વર્ષે લગભગ ૧૦ ની આવે, પણ શરૂઆતના દશ વર્ષમાં માત્ર ૪૬ ટ્રેન્યુએટ થયા છે, તેને બાદ કરીએ તો પછવાડેના ૧૫ વર્ષમાં તેની સંખ્યા ૨૦૩ ની થાય, છેલ્લા પચીશમા વર્ષમાં ૨૭ ટ્રેન્યુએટ થયા છે. એટલે ઉત્તરોત્તર ટ્રેન્યુએટની સંખ્યામાં વર્ષોના વધવા સાથે વધારો થતો રહ્યો છે.

સંસ્થામાં દાકતરી લાઇનનો મોટા ભાગે અભ્યાસ કરી સંસ્થામાંથી છૂટા થયેલા અને પછી દાકતર થયેલાની સંખ્યા ૨૯ છે. આ હકીકત પર ખાસ ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે. દાકતરી લાઇનની મોંઘી કેળવણી લોનપદ્ધતિ પર આપવાની સગવડ કરી આપનાર આપણી સંસ્થા એક જ છે. અત્યાર સુધીમાં એણે ૪૭ દાકતરો બનાવ્યા, અધુરે અભ્યાસે છૂટા થઈ ૨૯ દાકતર થયા અને અત્યારે દરવર્ષે સરેરાશ ૫ દાકતર થવાનાં પગરણાં દેખાય છે એ વાત ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે.

એ ઉપરાંત આપણા ઐન્ન્યુએટો કેવા કેવા સ્થાનપર ગયા છે તે વાત ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે અને સંસ્થાના ગૌરવમાં વધારો કરે તેવી છે.

દરેક ઐન્ન્યુએટની વિગત સાથે તેઓ હાલ શું કરે છે તેની વિગત વાંચશે તો જણાશે કે એમાંના કઇક હાઇકોર્ટમાં આર્સ્ટિટોનાં સ્થાન ભોગવે છે, કેઈ મોટી વીમા કંપનીના મેનેજરનું પદ પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે, કેઈ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કોટન એસોસિએશનના સેક્રેટરીના જવાબદાર હોદ્દા સુધી પહોંચી ગયા છે, એમાં મોટી કંપની અને રેલવેના મેનેજરો છે, મોટી મહેલાતો ભાલી કરનાર ઇજનેરો છે, મોટા સ્ટોટમાં અને મુંબઈ જેવા શહેરોમાં ધીકતો ધંધો કરનાર દાક્ટરો છે, મોટા કારખાનાં ચલાવનાર ઇજનેરો છે, વ્યાપારમાં નામના મેળવનાર હીરા, મોતી, કાપડના વેપારીઓ છે, કોર્ટને ગબવનાર વકીલો છે, ન્યાયાસનને દીપાવનાર ન્યાયાધીશો છે, પરદેશમાં રૂની મોટી કંપનીના મેનેજર છે, હાઇસ્કૂલના હેડમાસ્તર અને શિક્ષકો છે, મોટા સ્ટોટના મેડિકલ ઓફિસરો છે, મ્યુનિસિપાલિટીમાં ઉચ્ચ હોદ્દા ધરાવનાર કરવૈયા છે, શ્યુગર ટેકનોલોજીસ્ટ વગેરે અનેક છે. જવાબદાર ધંધા વેપાર કે નોકરીમાં અત્યારે આપણા વર્ગનો પ્રસાર થતો જાય છે અને અત્યારે મુંબઈ ઇલાકાના કેઈપિણ ગામમાં કે શહેરમાં જાયો તો ત્યાં શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયનો વિદ્યાર્થી મળ્યા વગર રહે તેમ નથી. આપણા એ ગૌરવનો વિષય છે અને તેમાં એ કે પરિપૂર્ણતા માનવાની નથી, પણ પચ્ચીશી અહેવાલ લખવા એકા હોઈએ ત્યારે નોંધમાં તરવરે તેવી રીતે એ બાબત બતાવવા યોગ્ય તો જરૂર છે. જેમ થઈ ગયું તેમાં ખોટો ગૌરવ લેવા જઈએ તો ધારેલ પ્રગતિ અટકી જાય, તેમજ થયેલ વાત તરફ ઉપેક્ષા રાખી કાર્યની ગણના ઓછી કરીએ તો સાચી વાત મારી પણ જાય. એટલે આટલી હકીકત અહીં ખાસ નોંધવા યોગ્ય ધારીએ કે પચ્ચીશ વર્ષની આખરે વિદ્યાલયે પોતાના પાયા ઠામ ઠામ નાખી દીધા છે, પોતાનો સંદેશો ગામે ગામ મોકલ્યો છે અને પોતાના પુત્રો તરફની એની વાત્સલ્ય ભાવનાએ એના પુત્રોને માતા સન્મુખ રાખ્યા છે.

એના પુત્રોની માતા તરફ કેવી ભક્તિ છે તે બતાવવા માટે જે એમનો સંસ્થા સાથેનો પત્રવ્યવહાર રજૂ કરવામાં આવે, તો એમની ભક્તિનો ભર ખ્યાલમાં આવે. આખો પત્રવ્યવહાર રજૂ કરવાનું અશક્ય છે, પણ એ પત્રવ્યવહાર વાંચનાર તરીકે અત્યંત ગૌરવ સાથે આપની સમક્ષ કહી શકાય તેમ છે કે અત્યાર સુધીના આખા ઇતિહાસમાં સંસ્થા તરફ અવકાશ દાર થનાર એક અપવાદ સિવાય એક પણ વિદ્યાર્થીએ પોતાનો હિસાબ જરા પણ મોળો આપ્યો નથી. કેઈ વિદ્યાર્થી લોન ભરપાઈ કરી શક્યા નથી, તો તે માટે પોતાની અશક્તિ, અદપશક્તિ, કૌટુંબિક જવાબદારી કે ધંધા યા નોકરી ન મળવાનું કે મોડું મળવાનું કારણ આપે એવા અનેક કિસ્સા બન્યા છે, પણ કેઈએ સંસ્થા તરફ અસહભાવ બતાવ્યો હોય, એના તરફ તિરસ્કાર બતાવ્યો હોય એવું (એક અપવાદ સિવાય) બન્યું નથી. સંસ્થાનો એ મહાન વિજય છે, એના કાર્યકરોનો એ મહા ગૌરવાસ્પદ વિષય છે અને દોરવાળી અને દાન આપનારનો એમાં સક્રમ પ્રસંગ છે. કેઈ વખત કરેલ કાર્ય કે આપેલ દાનનું અણધાર્યું ખોટું પરિણામ આવતાં મનમાં ખેદ થઈ આવે છે અને તેમ થવું તે મનુષ્યસ્વભાવને અનુરૂપ છે, પણ આ સંસ્થાની કારકિર્દીમાં એવી શંકાને પણ સ્થાન મળ્યું નથી એ ખૂબ આનંદનો વિષય હોઈ ખાસ નોંધને પાત્ર બને છે.

સંસ્થાના સંબંધમાં આવ્યા પછી ચોતાનું નામ બગાડે તેવા વિદ્યાર્થીનો અથવા તે દ્વારા સંસ્થાનું નામ બગાડે તેવો એક પણ મોટો બનાવ નોંધાયો નથી તે બીજો ગૌરવનો વિષય છે. સંસ્થા અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચેનો અને સંસ્થાનો તેમની દ્વારા જગત સાથેનો સંબંધ વિકાસ પામતો રહ્યો છે તે આનંદનો વિષય છે.

સંસ્થામાં દાખલ થવા માટે પચીસ વર્ષમાં ૧૪૮૩ અરજીઓ થઈ છે તે પૈકી ૫૧૦ વિદ્યાર્થીઓએ ઓછાવત્તો સંસ્થામાં લાલ લીધો છે. એ ઉપરાંત સંસ્થામાં દાખલ થવાની અરજી કર્યા પછી જેમને મુંબઈની કોલેજમાં સ્થાન ન મળવાને કારણે અથવા હવા તળિયતની પ્રતિકૂળતાથી તુરતજ મુંબઈ છોડી જવું પડ્યું હોય તેવાની સંખ્યા લગભગ ૧૦૦ ની ગણીએ તો અરજીની મોટી સંખ્યા બાકી રહે છે તેમને તો પ્રથમથી જ સંસ્થામાં સ્થાન આપી શકાયું નથી. દાખલા તરીકે છેલ્લા પચીસમાં વર્ષમાં દાખલ થવા માટે ૧૧૩ અરજીઓ આ હતી તે પૈકી માત્ર ૩૮ વિદ્યાર્થીને સંસ્થામાં સ્થાન અપાઈ શક્યું હતું. આથી કેટલા વિદ્યાર્થીઓને દર વર્ષે નાસીપાસ કરવા પડે છે તેનો સહજ ખ્યાલ આવશે.

અને ધ્યાનમાં રાખવાનું એ છે કે આ બાકીના અરજી કરનારા પણ મેટ્રીક્યુલેશન પસાર થયેલા વિદ્યાર્થી જ છે એટલે એમની અભ્યાસ કરવાની ચોખ્ખતા સંબંધમાં વાંધો ન હોય. પણ ફંડ અને સ્થાનની મર્યાદાને કારણે અનેક સારી અરજીઓને જતી કરવી પડી છે તે તરફ લાગતાવળગતાઓનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે.

વિદ્યાર્થીઓ પૈકી કેટલાકે રાષ્ટ્ર સેવાના કાર્યમાં જોડાયા છે, કેટલાકે સારી સ્કૂલો તથા હાઈ-સ્કૂલના શિક્ષકો થયા છે. આ રીતે સાહિત્ય અને સામાજિક ક્ષેત્રમાં ઉન્નતિ કરવાનો સંસ્થાનો ઉદ્દેશ મક્કમપણે પાર પડ્યો છે. સંસ્થાનો ઉદ્દેશ જૈન કોમ અને ધર્મની ઉન્નતિ કરવાનો છે. કોમ એટલે અત્ર સમાજ સમજવો. બાકી વસ્તુતઃ જૈન એ કોમ નથી. જે પ્રભુના શાસનમાં માને, જે શુદ્ધ દેવ, શુદ્ધ ગુરુ, શુદ્ધ ધર્મનો સ્વીકાર કરે, જેનું સાધ્ય શોધ હોય તે જૈન. એ સમાજમાં રહેનાર જૈન કહેવાય. એમાં કોમ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે તે માત્ર અકસ્માત છે. આવા જૈનો જનસમાજમાં યોગ્ય સ્થાન મેળવે અને તેમને કાંઈ નહીં તો પોતાની વૃત્તિ માટે કોઈની પાસે હાથ લંબાવવો ન પડે અને તેમાંથી બને તેટલા આગતી હરોળમાં સ્ત્રી સમાજના વિકાસમાં સહાય કરે એ આ સંસ્થાનો ઉદ્દેશ છે. એ કેટલે અંશે પાર પડ્યો છે તેના પર ફેંસલો કરવાનું કામ જનતાનું છે. પણ તે માટેની સમુચ્ચ હકીકત અત્ર રજૂ કરવાથી તે માટેનાં સાધનો જરૂર પ્રાપ્ત થશે.

આ અતિ ધ્યાન ખેંચનારા વિષયપર પચ્ચીરીના અહેવાલ છોટે ધ્યાન ખેંચવાનું હોઈ, હાલ તો તેમાંના પ્રાસંગિક આંકડાપર લક્ષ્ય દોરવામાં આવે છે. જૈન જનતામાં કેળવણીની ભૂખ કેવી બગી છે, અરજીઓ નામંજૂર થતાં વિદ્યાર્થીની કેવી માનસિક સ્થિતિ થાય છે અને નામંજૂર કરનાર સમિતિને કેટલો ખેદ થાય છે તે પર પ્રેરણારૂપે અને સાધનો પૂરાં પાડવાની વિજ્ઞાપિ રૂપે આ બાજુપરની વાતપર સહજ નુકતેચીની કરવામાં આવી છે. આવેલી અરજીઓ અને નામંજૂર થયેલી અરજીના આંકડા ઘણા અર્થસૂચક છે.

પ્રાંતવાર અને કોમવાર આંકડાઓ દરેક વર્ષના રિપોર્ટમાં આપવામાં આવ્યા છે તે પરથી જણાય છે કે જૈન વસ્તીવાળા દરેક પ્રાંત અને દરેક કોમને તેમની વસ્તીના પ્રમાણમાં સ્થાન

श्री महावीर जैन विद्यालय रजत महोत्सव स्मारक ग्रंथ

~ पेट्रुल ~

श्री वाडीलाल साराभाई

અને પરિણામે ફળવતી થઈ છે. સર્વથી વધારે ઝળહળતી કારકિર્દી પ્રો. નગીનદાસ જ. શાહની ગણાય અને એની સંસ્થા તરફની લાગણી અતિ આકર્ષક ગણાય. આ ઉપરાંત સંસ્થામાં રહી અભ્યાસ કરી ગ્રેજ્યુએટ થયેલા અગર અધુરા અભ્યાસે મુકત થયેલ કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ ઉત્તર પહવી પરદેશથી લઈ આવી અત્યારે સારા સ્થાને આવ્યા છે તેની વિગત પરિશિષ્ટમાં રજૂ છે.

મુંબઈ બહાર અભ્યાસ

પુના, કરાંચી, બનારસ.

એન્જિનિયરીંગ લાઇનની તથા ખેતીવાડી લાઇનની કોલેજ મુંબઈમાં નથી, તેથી સંસ્થાની શરૂઆતથી ઈજનેરી તથા ખેતીવાડીના અભ્યાસ માટે સંસ્થાએ વિદ્યાર્થીઓને પુના મોકલવા માંડ્યા. શરૂઆતમાં તેમને પણ રૂ. ૩૬૦ ના વિભાગમાં ગણવામાં આવતા હતા, ત્યાર પછી તે રકમ રૂ. ૪૦૦ ની કરવામાં આવી. ધીમે ધીમે પુના એન્જિનિયરીંગ કોલેજમાં પ્રવેશ બહુ સખ્ત થવા માંડ્યો એટલે કોઈકોઈ વિદ્યાર્થીને કરાંચી એન્જિનિયરીંગ કોલેજમાં મોકલવાની શરૂઆત કરી. ત્યાં પ્રો. જ્યોત્સરકર જે શરૂઆતમાં પ્રોફેસર હતા, અને પછી પ્રીન્સિપાલ થયા તેમણે સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓને ખૂબ સહાય કરી. દરેક વિદ્યાર્થીની જરૂરિયાત જાણી વાર્ષિક રકમ મુકરર કરવાનો અને જે રકમ આપવામાં આવે તે તેને ખાતે ઉધારવાનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો.

દરમ્યાન બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી એ એન્જિનિયરીંગ કોલેજ બહુ સારી તૈયાર કરી. ત્યાં સિવિલ એન્જિનિયરીંગ ઉપરાંત મીકેનિકલ એન્જિનિયરીંગ અને ઇલેક્ટ્રીકલ એન્જિનિયરીંગનો અભ્યાસ પણ ચાલતો હતો. તે ઉપરાંત ત્યાં માઈનીંગ (ખાણ-ખનીજ વિદ્યા) અને મેટલર્જી (ધાતુ વિદ્યા) જે બન્ને ભૂસ્તર વિદ્યાના વિભાગ છે તેનો પણ અભ્યાસ થતો હોવાથી અને વિજ્ઞાનની નાની નાની ચીજો (દા. ત. નીએનઓર્ડ, દવાખનાવટ વિ.) પણ ત્યાં ખાજૂના અભ્યાસ તરીકે શીખવાતી હોવાથી બનારસ પણ એ અભ્યાસ માટે સંસ્થા તરફના વિદ્યાર્થીઓ મોકલવા માંડ્યા. પ્રો. ગાંધી એ આપણા વિદ્યાર્થીઓને દાખલ થવાની બાબતમાં તથા અભ્યાસને અંગે સલાહ સહાય આપવાના કાર્યમાં મદદ કરવાથી આપણા વિદ્યાર્થીઓને ખૂબ ઉત્તેજન મળ્યું. બનારસમાં દરેક વિદ્યાર્થીને ફી તથા રહેવા વગેરેનો ખર્ચ ઘણો મોટો આવે છે, તેમાં વાર્ષિક રૂ. ૪૦૦-૫૦૦ ખાતે માંડીને આપવા માંડ્યા. જરૂરિયાત અને સંયોગ પ્રમાણે એ રકમમાં કોઈકોઈ વાર વધારો પણ કરવામાં આવતો હતો. છેલ્લા વર્ષમાં વિદ્યાર્થીઓને વહેવાર (પ્રેક્ટીકલ) અનુભવ લેવો પડે છે અને તે માટે જી. આઈ. પી. કે એસ્ટ કુાં, કે એવા કોઈ ખાતામાં કામ કરવું પડે છે તે વખતે રકમમાં વધારો કરી આપવામાં આવે છે.

બનારસ જવા પહેલાં ઘણાખરા વિદ્યાર્થીઓ એ વર્ષ ઇન્ટર સાયન્સના અભ્યાસ સુધી મુંબઈમાં રહે છે, એટલે એમની અભ્યાસશક્તિ અને લાયકાત કેવી રહે છે તે જાણવાની તક મળે છે. ત્યાંના અભ્યાસ માટે ઘટતી રકમ મેળવવાની વ્યવસ્થા વિદ્યાર્થી કરી લે છે. બનારસમાં ઈજનેર થયેલા સર્વ વિદ્યાર્થીઓ પ્રથમ વર્ગમાં આવ્યા છે અને તેમનો અભ્યાસ ઘણો સંતોષકારક માલૂમ પડ્યો છે. પુનામાં પ્રવેશ આકરો છે, ત્યાં પ્રથમ વર્ગના વિદ્યાર્થીને જ ઘણો ભાગે લેવામાં આવે છે અને કરાંચીમાં તો સિંધના વતનીનેજ દૃપ ટકા દાખલ કરે છે, એટલે બનારસ તરફ ગતિ વધારે થવા સંભવ છે.

પુના, કરાંચી અને બનારસમાં દરેક વર્ષે એન્જિનિયરીંગ લાઇનમાં કેટલા વિદ્યાર્થી રહ્યા, કેટલા ઈજનેર થયા અને પરિણામ કેવાં આભ્યાં તેવી વિગત પરિશિષ્ટપરથી જાણવામાં આવશે.

એ ઉપરાંત ખેતીવાડી (એગ્રિકલ્ચર) કૉલેજ પણ પુનામાંજ છે. તેમાં પણ વિદ્યાર્થીને મોકલી તેમને ખેતીવાડીના ટ્રેનિંગ્સ (બી. એલ.) બનાવ્યા છે. તેની વિગત સદર પરિશિષ્ટની નીચે આપવામાં આવી છે.

અને ઘોડાના ડોક્ટર (વેટરનરી) સર્જનની લાઇનમાં પણ આપણે એક વિદ્યાર્થીને મોકલ્યો છે. તેણે પણ ડીગ્રી મેળવી છે અને હાલ તે સારા સ્થાન પર માનવંતો હોદ્દો ધરાવે છે.

હવે વિદ્યાર્થીઓને ટ્રેનિંગ્સ તથા પછી પોસ્ટગ્રેજ્યુએટના અભ્યાસ માટે બેંગલોર મોકલવાની જરૂર છે. ફંડની છૂટ પ્રમાણે આ કાર્ય ભવિષ્યમાં હાથ ધરવા યોગ્ય છે. પચીસ વર્ષમાં એ બાબતમાં કંઈ થયું નથી એટલુંજ જણાવવું અત્રે તો પ્રસ્તુત છે.

વિદ્યાર્થીઓનું સંસ્થામાં વર્તન

આ સંબંધમાં પચીસ વર્ષનો મુખતેસર હેવાલ આપવો મુશ્કેલ છે. સમુચ્ચયે કેટલીક હકીકત કહી શકાય તેમ છે. સંસ્થાની શરૂઆતમાં શ્રી. છોટાલાલ શ્રોફ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ હતા. એનું શિસ્ત ઘણું સખત હતું અને એણે જે ધોરણ માનદ મંત્રીના સહકારથી નક્કી કર્યા તે થોડા ફેરફાર સાથે ચાલુ રહ્યા છે. અકંદરે સંસ્થામાં શિસ્ત ઠીક જળવાયું છે એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. શિસ્તની હકીકત પર વિચાર કરતાં એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. આપણી સંસ્થા મહાવિગ્રહ દરમ્યાન સને ૧૯૧૫ માં શરૂ થઈ. શિસ્તસંબંધી વિચારમાં લડાઈ પછી ઘણો મોટો ફેરફાર થયો છે. સત્યાગ્રહની ચળવળે એના સંબંધમાં એક પ્રકારની છાપ ખેસાડી છે, તો રશિયાના સામ્યવાદી સાહિત્યે એના પ્રવાહ પર જુદા પ્રકારની છાપ પાડી છે. સ્થિતિ એવી થઈ છે કે એગ્રીકલ્ચરની સહીના ગુરુ-શિષ્ય વચ્ચેના સંબંધમાં કે કૉલેજના અધ્યાપક અને અધ્યેતુ વચ્ચેના સંબંધમાં કે વિદ્યાર્થી જીવનમાં રહેતા અભ્યાસીઓ અને તેના પર દેખરેખ રાખનાર સુપરિન્ટેન્ડેન્ટના સંબંધમાં મહાન પરિવર્તન થઈ ગયું છે. એ પરિવર્તન ઠીક થયું છે કે એના પરિણામ સારાં આવશે કે વિપરીત એનો નિર્ણય કરવા માટે હવે થોડો સમય જશે. અત્યારે સ્વાતંત્ર્યના ખ્યાલ જુદા પ્રકારના છે, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય અને સમૂહહિત વચ્ચેના સંબંધના ખ્યાલમાં અભ્યવસ્થા થતી દેખાય છે અને વિદ્યાર્થીવર્ગનો માનસિક ઝોક જેમ બને તેમ નિયંત્રણથી દૂર રહેવું અને મનની મોજ પ્રમાણે વર્તવું એમાં બંને પોતાનું હિત હોય એવું વાતાવરણ થઈ રહ્યું છે અને થતું બન્યું છે.

આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ છે. પોતાના સ્વાતંત્ર્યને વાંધો ન આવવો જોઈએ એ ધારણામાં દરેક વિદ્યાર્થી એ રીતે વર્તે તો આખા સમૂહની શી દશા થાય તેનો ખ્યાલ કરવામાં આવતો નથી. મોટી સંસ્થાઓમાં આવી અભ્યવસ્થા કે અભ્યવસ્થા નહોતી. દરેક વિદ્યાર્થી પોતાની મરજીમાં આવે તે વખતે જમવાનો આગ્રહ રાખે તો રસોડું કેટલા કલાક ચલાવવું પડે, રસોયાની શી સ્થિતિ થાય અને બીજા ટંકની રસોઈની ગોઠવણ કરવા પહેલાં એને જરા આરામ ન મળે તો એનું કામ અટકી બન્યું એનો ખ્યાલ કરવામાં આવે તો અમુક સમયે જ

લોજન લેવાના નિયમની મહત્તા સમજાય. તેવીજ રીતે સમૂહ પ્રાર્થના, હાજરી, સ્વચ્છતા વગેરે અનેક બાબતમાં વ્યક્તિત્વાતંત્ર્ય પાલવે નહિ. આ હકીકત દાખલા તરીકે લખી છે. હજુ આ બાબતો અનિર્ણિત સ્થિતિમાંજ છે. પાશ્ચાત્ય દેશોમાંથી આ સ્વતંત્રતાની ભાવના આળી છે ત્યાં શિસ્તપાલન એક ધર્મ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે. ત્યાં હારમાં ઊભા રહેવું, પોતાને સોંપાયેલું કાર્ય કરવું, ખીજાનાં કામમાં માથું મારવું નહિ વગેરે નિયમો બરાબર પાળવામાં આવે છે અને તેના પાલનમાં વ્યક્તિત્વાતંત્ર્યનો નાશ થતો હોય એમ કોઈને લાગતું નથી. સ્વતંત્રતામાં પરસ્પરાવલંબન ભાવ બરાબર જમાવવો જોઈએ.

આ સર્વ સામાન્ય વાત થઈ. વિદ્યાલયમાં શિસ્ત ઠીક જળવાયું છે. એકંદરે સંસ્થાના નામને બરાબર લાગે એવો શિસ્તભંગ થયો નથી એ આનંદની વાત છે. નાની નાની બાબતો વિદ્યાર્થીઓ અંદર અંદર સમજી લે છે, તેમને આંતરવ્યવસ્થાને અંગે લગભગ સ્વરાજ્ય આપ્યું છે અને સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ દરેક સૌહાર્દવાળા મળ્યા છે એટલે વ્યવસ્થાની ગૂંચવણ પડી નથી અને દરેક કાર્ય ઘડિયાળની માફક ચંત્રવત ચાલ્યા કરે છે. વિદ્યાર્થીનો પરસ્પર સંબંધ બહુ સારો રહેતો હોય એવું અનેક પ્રસંગે જોવામાં આવ્યું છે. કોઈ વિદ્યાર્થીને માંદગીને પ્રસંગે કે દુઃખદ પ્રસંગે સર્વની સહાનુભૂતિ અને સેવાભાવના જોવામાં આવે છે.

વિદ્યાર્થીના કેટલાક વર્ગ પડી શકે તેવું જોવામાં આવ્યું છે. કેટલાક તો માત્ર ભણવા જ આવે છે, એને ખાવાનું શું મળ્યું, કેટલું મળ્યું, ક્યારે મળ્યું તેનો વિચાર કરવાની કુરસદ કે દરકાર હોતી નથી, એ તો પોતે ભલો કે પોતાનાં પુસ્તકો ભલાં. એ કોલેજના ટાઇમે કોલેજમાં જાય, સાંજે ફરવા જાય અને બાકીનો વખત પોતાનાં પુસ્તકોની સાથે નિમકહલાલ રીતે ગેલ કરે. એને તમે ખાધા પછી અરધા કલાકે પૂછે કે આજે શેનું શાક ખનાવ્યું હતું તો તેનો તેને ખ્યાલ નહિ હોય. કારણકે એનું ધ્યાન અભ્યાસ પર જ છે. ખીજો વર્ગ આજે રોટલી ગરમ નહોતી, કાચી હતી, શાકમાં મરચાં વધારે હતાં, મીઠું નાખવું રહી ગયું હતું. એ પર મિનિટો ગાળશે. ખાનગી ઘરમાં કે પોતાને ઘેર પણ કેટલીક અગવડો અનિવાર્ય છે એનો એને ખ્યાલ નહિ રહે. કેટલાક વિદ્યાર્થીને સમૂહમાં એકઠા થઈ બળવો ઉઠાવવો એમાં પોતાનું શૌર્ય લાગે છે અને નાની વાતને મોટું રૂપ આપતાં એને અચકાટ થતો નથી. ખીજા કેટલાક માત્ર સેવાભાવી આવે છે. એ કોઈને સગવડ કરી આપવી, પોતે અગવડે ચલાવી લેવું એમાં માનનારા હોય છે. કોઈ વખતસર હાજરી આપવામાં નાનમ સમજે છે, બ્યારે કોઈ બે મિનિટ પહેલાં હાજર રહેવામાં ગૌરવ માને છે.

આવી રીતે પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીના માનસિક વલણમાં ઘણો ફેરફાર હોય છે. આ સર્વ વાત ધ્યાનમાં રાખતાં વિદ્યાલયમાં શિસ્તપાલન ઘણું સારું રહ્યું છે અને થોડાક અપવાદ સિવાય એ સંબંધી બાબત વ્યવસ્થાપક સમિતિ સમક્ષ લઈ જવી પડી નથી. પૂબસંબંધી ફરિયાદો થઈ છે, પણ બ્યારથી તે સંબંધી નિયમો કર્યા ત્યારથી એનું પાલન સારું થાય છે.

વિદ્યાલયમાં છેલ્લા દશ વર્ષથી દાખલ કરવાનું ધોરણ ઘણું કડક કરવામાં આવ્યું છે. ઉચ્ચ કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓ આવે છે, મોટો ભાગ તો માત્ર ભણવા જ આવે છે અને સંસ્થાના

ધારાધારણને માન આપનારો આવે છે, શિસ્તપાલન લગભગ સ્વાભાવિક થઈ ગયું છે અને માત્ર અભ્યાસી વિદ્યાર્થીઓને તોફાન કરવાનો સમય મળતો નથી કે ઇચ્છા થતી નથી. આ રીતે શિસ્તપાલન ઉત્તરોત્તર પદ્ધતિસરનું અને નૈસર્ગિક થતું બન્યું છે. પચીસ વર્ષના અસ્સામાં નવયુગના વિદ્યાર્થીઓએ એક પણ બળવો કર્યો નથી કે શાસકને ગૂંચવણમાં નાખ્યા નથી એ શિસ્તનો સુંદર દાખલો છે. બાકી તો ઘર હોય તો તેમાં પણ નાની મોટી ફરિયાદ તો જરૂર રહે છે, નજીવી બાબતમાં મતભેદ થઈ બન્યું છે, પણ અંતે ભાઈ છે કે કાકા છે એમ ગણી નાખતી કરવામાં આવે છે. અહીં તો બાર બાપની વેળ છે, પ્રાંતપ્રાંતના વિદ્યાર્થી છે ત્યાં આટલું સૌજન્ય રહે, પ્રેમ રહે, સહકાર રહે અને એક પણ અનીચ્છવાભેગ પ્રસંગ ન બને તે સુયોગ્ય કહેવાય.

વિદ્યાલયના શિસ્તસંબંધમાં જનતામાં ઘણીવાર ગુલબાંગો ઉડાડવામાં આવે છે : કેઈ વાર વિદ્યાર્થી પૂબ કરતા નથી અને કેઈ વાર સંવત્સરીને દિવસે ખાય છે એવી વાતો ફેલાવવામાં આવે છે. આ વાતો ફેલાવવા પહેલાં જાતે તપાસ કરવી, સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ કે મંત્રીનું ધ્યાન ખેંચવું અને પછી જ તે વાત પર અભિપ્રાય આપવો ઉચિત ગણાય. વિદ્યાલયના સર્વ વિદ્યાર્થી સંતાના દીકરા છે એવો દાવો કરાય નહિ અને કરવામાં આવે તો ટકે પણ નહિ, પણ તેઓ સમાજના પુત્રો છે, તેમને વાત્સલ્યભાવે પણ સમજવાય અને તેમને દંડ કરીને કે કાઢી મૂકીને પરાડુ-મુખ પણ કરી શકાય, પણ વગર તપાસે કેસ માર્યો બન્યું અને જનતાની આ સંસ્થા તરફ અભિરુચિ ઓછી થાય તે રીતે કામ લેવાવું જ નોંધ્યો. કાર્યવાહકો વાત છુપાવવામાં માનતા નથી અને લાંકપિછોટો કરવાની નીતિથી દૂર રહે છે, પણ તેમની સમક્ષ આખો કેસ રજૂ થવો જોઈએ અને ત્યારપછી તેના સંબંધમાં રીતસર કામ લેવાની પદ્ધતિને શિષ્ટાચાર જનતાએ સમજવો જોઈએ. આ પ્રમાણે ન થાય તો ઘણી દુઃખદ સ્થિતિ થાય, સાચી વાત મારી બન્યું અને સંસ્થા પર લોકરુચિ નબળી પડતી બન્યું અને જે સંસ્થા લોકરુચિ પર રચાયેલી અને નભતી હોય તેના પર વગર સમજણનો કુઠારાઘાત થાય.

એકંદરે વિદ્યાલયના દરેક ખાતામાં શિસ્ત જળવાય છે. વાચનાલય, લોજનાલય, સ્વચ્છતા, ન્યુસપેપર વિગેરે સર્વ ખાતાંઓ વિદ્યાર્થીઓજ ચલાવે છે. સામાન્ય મંદવાડના પ્રસંગે સીનીયર મેડિકલ વિદ્યાર્થીઓ કામ સંભાળી લે છે અને હવા આપે છે, મેડિકલ ઓફિસર જાતે હેબરેખ રાખે છે, અગત્યના કેસમાં સભ્ય દાકતરોને બોલાવવામાં આવે છે. વર્ષો સુધી ડૉ. નાનચંદભાઈ કસ્તુરચંદ મોદી, એલ. એમ. એન્ડ એસ. એ સેવા કરી છે અને તેમના અવસાન બાદ ડૉ. મોહનલાલ હેમચંદ શાહ, એમ. બી. બી. એસ. જે સંસ્થાના ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થી છે તેમણે એ સેવા ચાલુ રાખી છે. ખાસ જરૂરી બાબતમાં વિદ્યાર્થીને હોસ્પિટલમાં મોકલી આપવામાં આવે છે. ત્યાંપણ આપણા વિદ્યાર્થીઓ પૂરતી સંખ્યામાં હાજર રહીને વિદ્યાર્થીબંધુની સેવાસુશ્રુષા કરી તેની વ્યાધીની પીડા ઓછી કરવામાં બનતી સહાય કરે છે.

વિદ્યાર્થી ઘણાખરા બહાર ગામના હોઈ તેમની તબિયત પાછળ ધ્યાન આપવાની ફરજ વિદ્યાલયને માથે સ્વાભાવિક રીતે આવે છે અને તે કાર્ય ગમે તેટલા ખર્ચે વિદ્યાલય ઉપાડી લે છે. એવા પ્રસંગે જરૂરી ફૂટસ, ફૂધ વિગેરે વિના સંકોચે આપવામાં આવે છે અને હવા કે ઉપરની બાબતનો કેઈ પ્રકારનો ચાર્જ વિદ્યાર્થીપાસેથી લેવામાં આવતો નથી.

બાકી વિદ્યાલયના શિસ્તનો અભ્યાસ તો રાત્રે આરતી થાય છે ત્યારે અથવા મોટા મેળા-વડા પ્રસંગે કે પ્રીતિભોજન પ્રસંગે જોઈ શકાય અથવા તો ધાર્મિક વર્ગમાં તેમને અભ્યાસ કરતાં કે પોતપોતાના રૂમમાં અભ્યાસ કરતાં કે પરસ્પર સગવડ બળવતાં જોવામાં આવે ત્યારે તેનો અનુભવ કરી શકાય. લગભગ સૌ વિદ્યાર્થીને એક સાથે એક સ્થાને રાખવા એ આ યુગમાં કેટલું કપડું કામ છે એ તો અનુભવ વગર ખબર પડે તેવું નથી. એકંદરે આ સર્વ દૃષ્ટિથી જોતાં વિદ્યાર્થીનું વર્તન પચીશ વર્ષમાં ઘણું સંતોષકારક રહ્યું ગણાય અને છેલ્લા પાંચ વર્ષમાં તે વધારેને વધારે આનંદદાયક થતું આવ્યું છે એમ વગર સંકોચે કહી શકાય.

વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરવા માટેજ ઝુંબડ આવે છે, તેઓની ક્ષરજ અભ્યાસ તરફજ છે એ તેઓ સારી રીતે સમજે છે અને કોઈ વાર કોઈ મસ્તીએ ચઢી બન્ય તો અયં ન ક્રીજતિ, વચઃ ક્રીજતિ એ સૂત્ર ધ્યાનમાં રાખવાનું રહે છે. આર અંગ ઘોડિયામાં ભણી જનાર વજ્રસ્વામી સ્થંડિલે બન્ય ત્યારે પાણીમાં કાછડી તરતી મૂકે તે વાતમાં ઘણું રહસ્ય છે અને કાર્યવાહકો તે વાત પણ ધ્યાનમાં લે છે, છતાં એ મુદ્દાપર નાખતી કરતા નથી. પણ વિદ્યાર્થીમાનસ, વિદ્યાર્થીની વય અને નવયુગનું વાતાવરણ ધ્યાનમાં રાખી યોગ્ય પ્રબંધ સૂચના અને જરૂર પડે ત્યાં ઓછી વધતી સજા પણ કરે છે.

સંસ્થાના આ પચીશ વર્ષના ઇતિહાસમાં શિસ્તભંગનો એક પ્રકાર કાર્યવાહકોની બહુપર આવતાં બે વિદ્યાર્થીને સંસ્થામાંથી રફ કરવાની જરૂર પડી હતી અને એક વિદ્યાર્થીની વર્તાણુક જૈનને યોગ્ય માલૂમ ન પડતાં તેને સંસ્થામાંથી રફ કરવો પડ્યો હતો. આ બે બનાવ બાદ કરીએ તો સંસ્થામાં શિસ્તભંગનો મોટો કે નોંધવાલાયક એક પણ બનાવ બન્યો નથી. સદર વિદ્યાર્થીનાં નામો સફારણુ આખ્યાં નથી. બાકી કામ ઘણાં હોય ત્યાં ખડખડાટ તો અવશ્ય થાય, પણ એ સમષ્ટિ શરીરને અસર કરતા નથી અને કાંઈ પણ બનાવ વગરનું સીધું, એકધાડું જીવન અશક્ય હોઈ ઇચ્છીએ તો પણ પ્રાપ્તવ્ય નથી.

સંસ્થાપર અભિપ્રાય આપવા પહેલાં પોતાની બાળવય યાદ કરવી, પોતે કઈ બાબતમાં આનંદ લેતા હતા એ સંભારવું એટલે ઘડ બેસી જશે. વિદ્યાર્થીના બચાવ માટે આ લખ્યું નથી અને પ્રસંગ પડ્યે ખોટો બચાવ કરવાની નીતિ વ્યવસ્થાપક સમિતિએ કદી સ્વીકારી નથી, પણ માનસવિદ્યાની અને વાતાવરણની વાત કાઢી નાખવા જેવી નથી. એકંદરે વિદ્યાર્થીઓ સંબંધમાં ફરિયાદ કરવા જેવું બહુ નથી અને તેમનાં પરિણામોના ટકા એ વાતની સાક્ષી પૂરશે.

લોન રિફંડ.

સંસ્થાની શરૂઆતથી ખૂબ ચર્ચાને પરિણામે વિદ્યાર્થીને અંગે થતા રોકડ અને વહીવટી તથા ભોજન ખર્ચને અંગે લોનનું ધોરણ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે.

(૧) આપણા વિદ્યાર્થીઓને સ્વાવલંબી બનાવવા ખાતર તથા (૨) તેમનાં મન પર ધર્માદા કે ચેરિટિના દ્રવ્યનો ઉપયોગ તેમના પર થતો હોવાની વિચારણાને પરિણામે આવતી

દીનવૃત્તિનો ભાવ અટકાવવા માટે શરૂઆતથી વિદ્યાર્થી પાસે રીતસરનું લખાણ લેવાની પ્રથા સ્વીકારવામાં આવી છે. શરૂઆતના ધારાધોરણમાં ૭૭ મી કલમમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે 'ઉપર પ્રમાણે ઓન્ડ કરાવી લેવાનો હેતુ વિદ્યાર્થીને પોતાની જાત ઉપર આધાર રાખવાનું શીખવવાનો, પોતે જાહેર ખાતાની સંભાવત પર આધાર રાખનાર છે એવો ખ્યાલ અભ્યાસ દરમ્યાન ન આવવાનો અને આ સંસ્થા પોતાના જોર ઉપર ભવિષ્યમાં નહીં શકે એવી રીતે તેને પગભર કરવાનો છે. એ નિયમને અમલમાં મૂકતાં વિદ્યાર્થીની કમાણી, તેને પાળવાના કુટુંબીઓ અને બીજા જરૂરી ખાખત પર તે વખતના સેક્રેટરી યોગ્ય ધ્યાન આપશે અને એ નિયમને અમલ યોગ્ય રૂપ ન થઈ પડે તેમજ નરમાશનો ગેરલાભ ન લેવાય એ ખાખત પર યોગ્ય લક્ષ્ય રાખી ઓન્ડની રકમ વસૂલ કરવામાં આવશે.'

આ ખુલાસો કરનાર કલમની આવશ્યકતા ત્યાર પછી ન રહેતાં ઓગણીશમા વર્ષમાં જ્યારે આખા બંધારણને પુનઃ વિચારવામાં આવ્યું ત્યારે આ કલમની આવશ્યકતા ન જણાવાથી તે કલમ ખાકાત કરવામાં આવી છે, પણ તે કલમમાં ખતાવેલ ધોરણનો મુદ્દો અત્યાર સુધી બરાબર લક્ષ્યમાં રાખવામાં આવ્યો છે. ઉપર લોન પદ્ધતિ દાખલ કરવાનાં બે મુદ્દા જણાવ્યા તં ઉપરાંત (૩) સંસ્થાને કાયમ કરવામાં એ રીતે મોટો લાભ થશે એ વાત પણ પ્રથમથી ધ્યાનમાં રાખવામાં આવી હતી તે વાત પણ અત્ર જણાવવી ઉચિત છે.

લોનની રકમની આવક શરૂઆતનાં વર્ષોમાં તો ઘણી નાની થઈ તે આ સાથે ખતાવેલ પરિશિષ્ટ પરથી જોવામાં આવશે. પ્રથમના છ વર્ષ સુધીમાં તે રકમ રૂ. ૧૦૬૪-૯-૦ થઈ, એટલે દર વર્ષે એ રકમ પોણાબસોની સરેરાશ થઈ અને દશમા વર્ષની આખરે એ રકમ વધીને કુલ રૂ. ૭૧૫૫-૯-૦ થઈ. એટલે એ રીતે પ્રથમના દશ વર્ષમાં સરેરાશ એ રકમ ૭૧૫ ની આસપાસ થઈ. પણ ધીમે ધીમે એ રકમમાં વધારો થતો ગયો છે. છેલ્લા પચીશમા વર્ષમાં એક જ વર્ષમાં એ રકમ રૂ. ૧૩,૫૭૦-૪-૩ થઈ. આ રીતે સંસ્થાના ખર્ચમાં એ રકમનો મોટો ટેકો થઈ પડ્યો.

ત્રેજ્યુએટ થયેલા અધુરા અભ્યાસે સંસ્થા છોડી ગયેલા અને સંસ્થામાં ચાલુ અભ્યાસ કરનાર પાસે પચીશમાં વર્ષની આખરે રૂ. ૫,૩૬,૯૨૫-૮-૫ લેણા પડ્યા. એટલે ઉપર જે વિદ્યાર્થી સંખ્યા ખતાવી તેમના ખર્ચને અંગે એટલી રકમ અને તે ઉપરાંત પેઈંગ વિદ્યાર્થી પાસેથી આવેલી રકમ ખરચાઈ.

અગાઉના ચોનીશ વર્ષોમાં લોન રિફંડ ખાતે રૂ. ૧,૧૯,૫૨૦-૧૦-૦ વસૂલ થયા હતા તેમાં પચીશમા વર્ષની ઉપર જણાવેલી રકમ રૂ. ૧૩,૫૭૦-૪-૩ વધારતાં પચીશ વર્ષની આખરે લોન રિફંડની વસૂલાત રૂ. ૧,૩૩,૦૯૦-૧૪-૩ થયા.

એ રીતે પચીશ વર્ષની સરેરાશ કાઢતાં લોન રિફંડ દર વર્ષે સરેરાશ આવક રૂ. ૫૩૨૪ ની થઈ. હવે પછીના વર્ષોમાં એ રકમની સરેરાશ અઢારથી વીસ હજાર થવાનો સંભવ ધારી શકાય. એમાં વધારો થવાનાં કેટલાંક કારણો છે.

પચીશમા વર્ષની આખરે લોન ખાતે વસૂલ ન થયેલી રકમ રૂ. ૪,૦૩,૮૩૪-૧૦-૨ થાય છે અને તેની વિગત પચીશમા વાર્ષિક નિવેદનમાં આપી છે.

લેણી પડતી રકમ વસૂલ કરવા માટેનું કાર્ય છેલ્લા પાંચ વર્ષથી લોન રિક્ડ પેટા સમિતિને સોંપવામાં આવ્યું છે. તેમની ભતિ દેખરેખ અને અંગત સમજાવટને કારણે વાર્ષિક વસૂલાતમાં સારો વધારો થવા પામ્યો છે.

આ વસૂલાતથી દાન આપનારને હાનિરોગણો લાભ થાય છે. વસૂલ આવતી રકમ ખીબ વિદ્યાર્થીના કેળવણીનિમિત્ત ખર્ચમાં વપરાય છે અને તે રકમ વસૂલ આપે ત્યારે તેમનો ઉપયોગ ફરીવાર કેળવણી આપવાના કામમાં થાય છે. આ રીતે ‘ એકગણું દાન આપનારને સહસ્રગણું પુણ્ય ’ મળે છે, વિદ્યાર્થીના મનપરથી બહુર સખાવત પર નિર્વાહનો ઘોળો ઓછો થાય છે, માતૃદેવી સંસ્થાની આરાધના થાય છે, કરેલા ગુણનો બહલો અપાય છે અને સંસ્થાના મોટા ખર્ચમાં લગભગ ત્રીજાથી ચોથા ભાગ જેટલી રાહત મળે છે. આ નાનીસૂની વાત નથી અને અત્યારે ક્રેક સંસ્થાઓ આ લોનપદ્ધતિનું અનુકરણ કરવા તૈયારી કરી રહી છે અને તેને લગતું ધારાધારણો, કબૂલાતનાં ફોર્મો વગેરે જરૂરી સાહિત્ય અભ્યાસ અને અનુકરણ માટે મંગાવે છે.

લોનની વસૂલાતને અંગે પચીશ વર્ષમાં એક પણ દાવો માંડવામાં આવ્યો નથી. વિદ્યાર્થીઓ પોતાની ફરજ સમજે અને છતે સાધને સંસ્થાનું ઋણ અદા ન કરે એ યોગ્ય ન કહેવાય, તેથી આ બાબતમાં મૂળ મુદ્દા અને ધોરણુપર સમિતિએ લક્ષ્ય રાખ્યું છે અને ત્યાર પછી બહુ જૂજ વ્યક્તિના સંબંધમાં આગળ પગલાં ભરવાં પડ્યાં છે તો તેમાં પણ નાખતી કે પતાવટ કરવાની પદ્ધતિ છોડી નથી.

વિદ્યાલયમાં દાખલ કરેલ લોનપદ્ધતિ એ રીતે સફળ થઈ છે એમ પચીશ વર્ષની આખરે કહી શકાય તેમ છે. તેને અંગે માત્ર વિદ્યાર્થીઓને એકજ વાત કહેવાની રહે છે અને તે એ છે કે તેમણે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે તેમને જીવનના એવા સમયે વિદ્યાલયે સહાય કરી છે કે જે વખતે માત્ર ક્રેડિટ (અંગ ઉધાર) ઉપર કોઈ માણસ તેમને મદદ ન કરે. ખીજી વાત એ છે કે તેઓ જે રકમ પાછી વાળે તેનો ઉપયોગ કેળવણીમાંજ થવાનો છે અને કાયદાની વાત બાજુ ઉપર રાખતાં તેમણે દેવી નીકળતી રકમ તો નૈતિક દષ્ટિએ પાછી વાળવી જ જોઈએ. અને તે ઉપરાંત દરેક લાભ લેનાર વિદ્યાર્થીએ ઓછામાં ઓછા પાંચ વિદ્યાર્થીને ટ્રેન્યુએટ બનાવવા જોઈએ. આ રીતેજ દેવું શ્રેડવાય અને ઋણમુક્ત થવાય. એને બહલે કેટલાક વિદ્યાર્થી રકમ અને તેટલી મોટી આપવા બહાનાં કાઢે છે, કેટલાક ખીબની વ્યાજ આપવી પડે તેવી રકમ પ્રથમ આપે છે અને વિદ્યાલય વ્યાજ લગાડતું નથી તેનો બહલો ખોટી રીતે ઉલટો આપે છે. આટલેથી પતતું નથી, પણ કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ પ્રો. નોટ રિન્યુ (ચાલુ) કરવાના અખાડા કરે છે, કોઈ પત્રના જવાબ આપવામાં અખાડા કરે છે, કેટલાક આડા અવળા અથવા ભળતા જવાબ આપે છે. આ સર્વ વાત અનિચ્છનીય ગણાય. સંસ્થાના લાભનો આ રીતનો બહલો અપાય એ કોઈપણ રીતે યોગ્ય લાગે નહિ અને કેળવણીને છાજે નહિ.

છતાં લોન રિક્ડને લગતાં પત્રવ્યવહારને અંગે કેટલાક પત્રો તો ખાસ પ્રગટ કરવા જેવા જણાય છે. સંસ્થાનું ઋણ ફેડવાની જવાબદારી સ્વીકારવા ઉપરાંત આજન્મ એના ઉપકારનો

આશ્રવ, સંવર અને નિર્જરાના મૂળ ભેદ અને ઉપયુક્તતાને અંગે સમજણપૂર્વકનું જ્ઞાન આપવામાં આવે અને અન્ય દર્શનકારોથી જૈન દર્શનને અલગ પાડનાર સિદ્ધાન્તોને સ્પષ્ટ કરી પૃથકકરણ-પૂર્વક સમજાવવામાં આવે તો વિદ્યાર્થી ધર્મબોધમાં નિષ્ણાતો ન થાય, પણ એની પાસે એટલી સાધનસામગ્રી બીજા રૂપે આવે કે જે તેની પશ્ચાદ્ વયમાં અભ્યાસ રૂચિ થાય કે વધે તો એને મૂળગત સિદ્ધાંતના જ્ઞાન માટે શંકાં મારવા ન પડે. આની સાથે ચરણકરણાનુયોગનું વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ જ્ઞાન થાય તે માટે પણ વ્યવસ્થા કરવાનું સમુચિત ધારવામાં આવ્યું, અને તેટલા માટે પાંચ દિવસ તત્ત્વનું જ્ઞાન આપવું અને છઠ્ઠે દિવસે શનિવારે સર્વ વર્ગો સાથે બેસે અને ત્યાં કોઈ વર્ષ ‘આનંદઘનજીની ચોવીરી,’ કોઈ વર્ષ શ્રીમાન હેમચંદ્રાચાર્યનું ‘યોગશાસ્ત્ર,’ કોઈ વર્ષ શ્રીમદ્દેશોવિજયજીનો ‘જ્ઞાનસાર’-એવા કોઈ પુસ્તકમાંથી એક ગાથા લઈ તે પર વિવેચન એવી રીતે કરવું કે જેમાં ચરણકરણાનુયોગની વાત પ્રસંગોપાત થઈ શકે.

આવી રીતે કેટલુંક સીધી રીતે અને કેટલુંક આડકતરી રીતે વિદ્યાર્થી માનસપર શાસ્ત્ર-જ્ઞાન હસાવવામાં આવે, એને જ્ઞાનના ભેદો, કર્મોનો પ્રભાવ, માર્ગાનુસારીના ગુણો, દ્રવ્યશ્રાવક અને ભાવશ્રાવકના ગુણો, સમ્યકત્વના પ્રકાર, એનાં લક્ષણ, એના ૬૭ ભેદ, દ્રવ્ય સાધુ, ભાવ સાધુનાં લક્ષણો, મોક્ષમાર્ગના ગુણસ્થાનના સોપાન, અઢાર પાપસ્થાનક વગેરે બાબતો સમજાવવામાં આવે, શ્રાવકના બાર વ્રત અને સાધુના પાંચ મહાવ્રતના સંકેતો સમજાવવામાં આવે, અને એ સર્વની અંદર રહેલા એક અખંડ અભ્યાસબાધિત પ્રવાહનું રહસ્ય સમજાવવામાં આવે તો વિદ્યાર્થી ધર્મસન્મુખ થાય અને બાકીનો અભ્યાસ રૂચિ પ્રમાણે વિદ્યાર્થીકાળમાં અને ત્યાર પછી કરી લે. જૈનધર્મમાં નિષ્ણાત થવાનો આ રસ્તો સમુચિત જણાયો.

એકલી ગોખણપટ્ટી જેમ પૂરતી ઉપયોગી ન લાગી તેમજ ક્રિયારૂચિ વગરનો માત્ર તત્ત્વ-બોધ બહુ કારગત નહીં નીવડે એવો નિર્ણય થતાં ઉપરની યોજના મુજબ ધાર્મિક અભ્યાસ ચાલુ કરવા શરૂઆતથી ગોઠવણ કરવામાં આવી.

શરૂઆતમાં પંડિત મજલાલજી મળી ગયા. એ બાળબ્રહ્મચારી અને જન્મે બ્રાહ્મણ હોવા છતાં જૈન દર્શન તરફ પૂર્ણ રૂચિવાળા અને વડદર્શનવેત્તા હોઈ આપણી ધારેલ ઇચ્છા પાર પાડશે એવી પૂજ્યશ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજીની તેમને માટે ભલામણ થતાં તેઓને શરૂઆતથી સંસ્થાના ધાર્મિક અધ્યાપકને સ્થાને નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા તેમણે પહેલાં નવ વર્ષ સુધી એટલો સુંદર રીતે તત્ત્વનો તેમજ ક્રિયામાર્ગનો અભ્યાસ કરાવ્યો કે તે વખતના વિદ્યાર્થીઓ અત્યારે પણ મુકતકંઠે ધાર્મિક અભ્યાસ કરાવનારના વખાણ કરે છે. પ્રથમનાં પાંચ છ વર્ષમાં ધાર્મિક વર્ગો માટે કોઈ ફરિયાદ પણ નથી થઈ અને કોઈ વિદ્યાર્થીને એ વર્ગમાં બેસવામાં તકલીફ પણ લાગી નથી અને પ્રાયઃ દરેક વિદ્યાર્થીએ સ્વપૂર્વક ધાર્મિક અભ્યાસ કર્યો છે. એ શરૂઆતના પાંચ વખત પરીક્ષકોએ પણ વિદ્યાર્થીની જ્ઞાનપ્રાઠતાના વખાણ કર્યા છે અને તેની વિગત સંસ્થાના વાર્ષિક રિપોર્ટમાં પ્રકટ કરવામાં આવી છે. વિદ્યાલયની શરૂઆતના બીજા વર્ષમાં (૧૯૧૬-૧૭) પરીક્ષક તરીકે શ્રીચુત સુરચંદ્રભાઈ પુ. બદામી, બી. એ., એલ. એલ. બી. સખજી હતા. તેઓ પોતાનો અભિપ્રાય રિપોર્ટ રૂપે સેક્રેટરી તરફ મોકલતાં તા. ૨૮-૧-૧૯૧૭ ને રોજ જણાવે છે કે “પરીક્ષાનાં પરિણામ બહુ સંતોષકારક છે. બહુ થોડા અપવાદ બાદ કરતાં જે જવાબો આપવામાં આવ્યા છે તે પરથી જણાય છે કે અભ્યાસનો

श्री महावीर जैन विद्यालय रजत महोत्सव स्मारक ग्रंथ

पेट्रोल

श्री. मेवजभाई सोनपाण

વિષય બહુ સુસંબદ્ધ રીતે શીખાય છે અને શીખવવામાં આવે છે અને અભ્યાસ કરનાર અને કરાવનારના માનમાં વૃદ્ધિ કરે છે.” આવીજ રીતે સાતમા વર્ષ (૧૯૨૧-૨૨) એન. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ શ્રીયુત ગોવિંદજી ઉજ્જવશી પોતાના રિપોર્ટમાં (તા. ૨૪-૯-૨૨) જણાવે છે કે “ન્યારથી સંસ્થાની શરૂઆત થઈ ત્યારથી શ્રીયુત વૃજલાલ જગન્નાથ પંડિતને ધાર્મિક શિક્ષક તરીકે રોકવામાં આવ્યા છે. તેમની શીખવવાની ઢબ એવા પ્રકારની છે કે જેથી વિદ્યાર્થીઓને ધાર્મિક વિષય ખોબ રૂપે નહિ લાગતાં રસમય લાગે છે એ તેના અત્યાર સુધીના સુંદર પરિણામથી જણાયું હશે.” આવી જ રીતે આઠમા વર્ષ (૧૯૨૨-૨૩) ના પરીક્ષક શ્રીયુત યુનીલાલ મુળચંદ કાપડીઆ, એમ. એ. એલ.એલ. બી., પોતાના રિપોર્ટમાં (તા. ૨૦-૯-૧૯૨૨) માં જણાવે છે કે “જે પદ્ધતિથી વિદ્યાર્થીવર્ગે પ્રત્યુત્તર આપ્યા છે તે ઉપરથી એમ તો સહજ અનુભવાય છે કે ધાર્મિક વિષયમાં વિદ્યાર્થી વર્ગે સંતોષકારક રીતે સારી પ્રગતિ કીધી છે.”

આ રીતે શરૂઆતના દશ વર્ષમાં ધાર્મિક અભ્યાસ પરત્વે સારી પ્રવૃત્તિ રહી અને પ્રગતિ સાધવામાં આવી. દશમા વર્ષથી પંડિત વૃજલાલજીને સંગીત તરફ અભિરુચિ જાગૃત થઈ, કાંઈક વય પણ વધી, શરૂઆતનો ઉત્સાહ મંદ થતો ચાલ્યો, તો પણ તેમણે ખીબ પાંચ વર્ષ કાર્ય તો ચલાવ્યું, પણ જે મોજ પ્રથમના નવ દશ વર્ષમાં આવી હતી તે ટકી નહિ. એ શરૂઆતના વર્ષોમાં તો એકાદ કલાક ધાર્મિક વર્ગમાં બેસવામાં કે પંડિતજીને અભ્યાસ કરાવતાં કે પ્રવચન કરતાં સાંભળવાં એ એક લ્હાવો લાગતો હતો અને વિદ્યાર્થીવર્ગનો સંતોષ અને રુચિ પણ સહોદિત દેખાતાં હતાં.

સોળમે વર્ષે પંડિત દરબારીલાલજીએ અભ્યાસનું કામ હાથ ધર્યું. ત્યારપછી તુરતજ અભ્યાસક્રમમાં મોટો ફેરફાર કરવામાં આવ્યો. આપણા વિદ્યાર્થીઓ કોલેજના અભ્યાસ સાથે ન્યાયતીર્થ, વ્યાકરણતીર્થ, કાવ્યતીર્થ થાય તે માટે થતો ખર્ચ આપવાની શેઠ મેઘજીભાઈ સોજપાળે ઈચ્છા વ્યક્ત કરી. આમ થાય તો આપણને જૈન પંડિતો મોટી સંખ્યામાં મળે અને તે પંડિતો પોતાનું ગુજરાન અંગ્રેજી અભ્યાસના જ્વેરથી ચલાવે તો આપણને સેવાભાવી વિકાનો સાંપડે, અને છતાં તેમને જૈન કોમની ઉદારતા પર આધાર રાખવો ન પડે. શેઠ મેઘજીભાઈએ તેટલા માટે દશ વર્ષ સુધીની ધાર્મિક યોજના રજૂ કરી. એ યોજના પ્રમાણે ન્યાય પ્રથમા, ન્યાય મધ્યમા અને ન્યાય તીર્થના બે ભાગ પાડી, ચાર વર્ષનો કોર્સ કર્યો. તે પ્રમાણે વ્યાકરણ પ્રથમા, વ્યાકરણ મધ્યમા અને વ્યાકરણતીર્થનો બે વર્ષનો મળી કુલ ચાર વર્ષનો અભ્યાસક્રમ ઠરાવ્યો. અને અર્ધમાગધીના ચાર વર્ષનો કોર્સ કરાવ્યો. અને આ અર્ધમાગધી સાથે ચાર વર્ષમાં આખા તત્ત્વાર્થાધિગમનો અભ્યાસ ગોઠવ્યો (પ્રથમ વર્ષમાં પ્રથમ અધ્યાય, બીજા વર્ષમાં બીજા તથા પાંચમે અધ્યાય, ત્રીજા વર્ષમાં છઠ્ઠો તથા સાતમે અધ્યાય, અને ચોથા છેલ્લા વર્ષમાં આઠમે, નવમે અને દશમે અધ્યાય.)

આ સર્વ પ્રકારના વિદ્યાર્થીને દરવર્ષે શિષ્યવૃત્તિ આ નવા ખાતામાંથી રોકડી આપવાનું ઠરાવ્યું. કોલેજના અભ્યાસી ઉપરાંત બહારના વિદ્યાર્થીને આ અભ્યાસ માટે હાખલ કરવાનું અરજપત્રક તૈયાર કર્યું અને શેઠ મેઘજીભાઈએ એ ખાતા માટે ઉદાર સહાય આપવાનું વચન આપ્યું. પંડિત દરબારીલાલજી ઉપરાંત વ્યાકરણના અભ્યાસ માટે પંડિત નાગેશને આ નવા ખાતાને અંગે ખાસ રોકવામાં આવ્યા. આ ખાતામાં ઓગણીશમા વર્ષમાં રૂ. ૬૩૯૯-૧૩-૦ નો

ખર્ચ થયો. આ રીતે ધાર્મિક શિક્ષણની સંયુક્ત યોજનાની શરૂઆત ઓગણીશમા વર્ષે કરવામાં આવી. (૧૯૩૩-૩૪) વીશમા બીજા વર્ષમાં રૂ. ૫૫૨૧-૧૪-૯ નું ખર્ચ થયું. સંસ્થાના એકવીશમા અને યોજનાના ત્રીજા વર્ષમાં રૂ. ૫૦૪૫-૧૫-૮ નું ખર્ચ થયું. ચોથા વર્ષમાં રૂ. ૩૫૨૯-૦-૬ નું ખર્ચ થયું અને ચોથા વર્ષની આખરે આ યોજના બંધ કરવામાં આવી. એના પ્રથમ વર્ષમાં વિદ્યાર્થીને ઉત્સાહ હતો તે આગળ રહ્યો નહિ, પરિણામ સંકુચિત આવવા માંડ્યા અને તીર્થની પરીક્ષા સુધી ધાર્યા કરતા ઘણી ઓછી સંખ્યા પહોંચતાં એ સંયુક્ત યોજના બંધ કરવામાં આવી.

ત્રેવીશમા વર્ષથી પંડિત ભગવાનદાસ હુરખચંદને રોકી તેમની મારફત નવતત્વ, પ્રાકૃત વ્યાકરણ (પ્રથમા શ્રેણી), તત્વાર્થાધિગમ અધ્યાય ૧-૨ (દ્વિતીય શ્રેણી), અને સન્મતિ તર્ક (પંચમ શ્રેણી) નો અભ્યાસ શરૂ કર્યો અને પાછો ભગભગ અસલ પદ્ધતિપર અભ્યાસ આવી ગયો અને ચોવીશમા વર્ષમાં શ્રેણીઓમાં ફેરફાર કરી એજ પંડિતે અભ્યાસ કરાવ્યો.

પચીશમા વર્ષમાં પંડિત ભગવાનદાસ તબિયતને કારણે નિવૃત્ત થયા. પચીશમા વર્ષથી પંડિત ખુશાલદાસ જગજીવનદાસ કરગથલા એ કાર્ય ચલાવે છે. વિદ્યાલયની વાર્ષિક ધાર્મિક પરીક્ષામાં દર વર્ષે કેટલા વિદ્યાર્થીઓ ભેડા, કેટલા પસાર થયા અને તે પ્રત્યેક વર્ષના પરીક્ષકો કોણ હતા અને પરિણામ કેટલા ટકા આવ્યું તેનું તપસીલવારપત્રક પરિશિષ્ટમાં સંખ્યા પૂરતું ભેવામાં આવશે.

ધર્મભાવના વૃદ્ધિના પ્રસંગો.

અભ્યાસમાં તત્વાર્થાધિગમને મુખ્ય સ્થાન ચાલુ છે. સાથે તત્ત્વજ્ઞાન અને ક્રિયારુચિને પોષણ થાય તેવી યોજનાઓ ચાલુ રહે છે. ધાર્મિક અભ્યાસ સતત ચાલુ રહે તેમજ વિદ્યાર્થીમાં સ્વતઃ જ્ઞાન મેળવવાની અભિલાષા જાગૃત થાય તેટલા માટે પચીશમા વર્ષની આખરે રજામાં વિદ્યાર્થીઓને 'જ્ઞાનવાણી' (હરિસત્યભટ્ટાચાર્યકૃત અને શ્રી. સુશીલે અનુવાદિત) પુસ્તક વાંચવા આપ્યું હતું. તેની પરીક્ષા નવીન વર્ષ શરૂ થતા ઉઘડતા સત્રમાં લેવામાં આવવાની જાહેરાત કરી હતી અને પસાર થનારને રૂ. ૫૦, ૩૦, ૨૦, ૧૫, ૧૦, અને પાંચના પાંચ મળી રૂ. ૧૫૦ રોકડા ધનામના જાહેર મેળાવડામાં આપવામાં આવ્યા. આ પ્રયોગ પચીશમા વર્ષને અંતે તદ્દન નવીન કરવામાં આવ્યો. તેની સફળતાને અનુલક્ષી તે ભવિષ્યમાં ચાલુ રહે તેવો પૂરતો સંભવ છે.

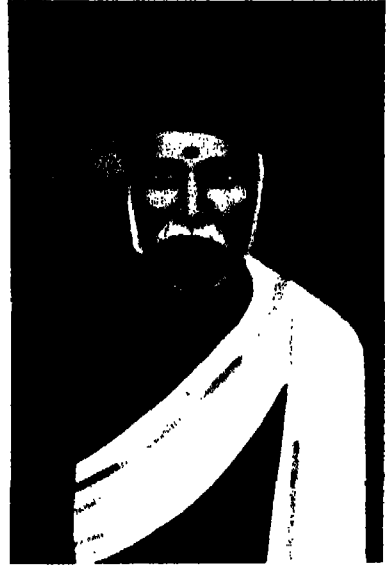
આ ઉપરાંત ધર્મભાવના જાગૃત રાખવા માટે દરવર્ષે પ્રીતિભોજનના પ્રસંગો યોજાય છે. એકે રવિવાર પસંદ કરવામાં આવે છે. તે દિવસે સવારે ૮-૩૦ કલાકે સ્નાત્ર વિદ્યાર્થીઓ ભણાવે છે. ત્યાર બાદ સર્વ વિદ્યાર્થીઓની વચ્ચે અને વ્યવસ્થાપક સમિતિના સભ્યો તથા અન્ય આમંત્રિત ગૃહસ્થોની હાજરીમાં એક સુંદર 'પૂજા' સંગીતના સાજ સાથે ભણાવવામાં આવે છે. પૂજાનો ભાવાર્થ મંત્રી સમજાવે છે. ત્યારબાદ અધિસરને મેળાવડો થાય છે, તેમાં કેટલીક વાર બહારના વક્તાઓ અને સભ્યો વિવેચન કરે છે, કોઈવાર અંદર અંદર વાતચીત કરવાના પ્રસંગ હાથ ધરવામાં આવે છે. બરાબર મધ્યાહ્ન સમયે સર્વ વિદ્યાર્થી અને સભ્યો સાથે પ્રીતિભોજન આરોગે છે. આવા પ્રસંગથી વિદ્યાર્થી અને સભ્યો એક બીજાની ઘણા નજીક આવે છે અને સહભોજનથી સ્વામીવાત્સલ્ય થાય છે; તેથી પ્રેમ અને

श्री महावीर जैन विद्यालय रजत महोत्सव स्मारक ग्रंथ

~ पेट्रुन ~

श्री. धानोदरदास भीमभ
(विराजगवाणा)

श्री. गोविंददास पुरशास

श्री. अभूतदास पुरशेत्तम
(लापनगरवाणा)

श्री. हिरालाल भडोरदास

સહકાર સીધા સધાય છે. આ આખા સમારંભનો કુલ ખર્ચ અગાઉથી કરેલી ગોઠવણ અને બાહરણ પ્રમાણે એક સભ્ય આપે છે અને વિદ્યાલયની વપરાયલી નાનામાં નાની વસ્તુનાં દામ મજરે આપવામાં આવે છે.

સન્મુખવૃત્તિ થવા માટે આ ઉપરાંત દર વર્ષે એક મોટો ઈનામી સમારંભ યોજવામાં આવે છે. એમાં વાર્ષિક ધાર્મિક પરીક્ષામાં પસાર થનાર વિદ્યાર્થીઓને રૂ. ૧૧૨-૮-૦ ના પુસ્તકો પ્રમુખને હાથે ઈનામના અપાય છે. આ મેળાવડામાં વિદ્યાર્થીઓ પોતાના તરફથી નાટક, કોન્સર્ટ કે એવી નૂતનતા પ્રકટ કરે છે, કેઈ વાર એક નાટક ખતાવે છે, કેઈ વાર પચરંગી પકવાનની વાનીઓ પીરસે છે અને થોડાં ભાષણો થાય છે. આ વાર્ષિક પ્રસંગ પણ સંસ્થાના દર વર્ષના પ્રસંગમાં મોટો ભાગ ભજવે છે. ધાર્મિક પરીક્ષામાં પસાર થનાર વિદ્યાર્થીને ઈનામ આપવા માટે રૂ. ૨૫૦૦ ની રકમ શેઠ સોમચંદ એતમચંદે આપી છે તેનું વ્યાજ રૂ. ૧૧૨-૮-૦ વાપરવામાં આવે છે. આ રીતે ધાર્મિક શિક્ષણ, રબ્બમાં વાંચનનું પુસ્તક, ઈનામી સમારંભ તથા પ્રીતિભોજનના પ્રસંગો દ્વારા ધર્મભાવના બગતી રહે તેવી યોજના પ્રતિવર્ષ કરવામાં આવે છે. આવા આવા કેઈકેઈ મેળાવડા તો ઘણા ભવ્ય થયા હતા અને તેની યાદગીરી આજે પણ ઉત્સાહપ્રેરક થઈ પડે છે.

પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ.

આ મેળાવડાના પ્રસંગોની વાત ચાલે છે ત્યારે સંસ્થાના ઇતિહાસમાં એક અદ્વિતીય પ્રસંગ બની ગયો તેની પણ નોંધ લેવી એ આ ઇતિહાસમાં ધર્મભાવનાના શિષ્ય નીચે બરાબર સ્થાન પામે છે. સંસ્થાની ઉપર મહાન ઉપકાર કરનાર આચાર્યશ્રી મુનિમહારાજ વિજયવલ્લભ-સૂરિ સંસ્થાના ઇતિહાસમાં અગાઉ બે વાર મુંબઈ પધારી ગયા તે હુકીકત યોગ્ય સ્થળે રજૂ થશે. આ ત્રીજી અને આ પચ્ચીરીના ઇતિહાસમાં છેલ્લી વાર સંસ્થાના ખાસ આમંત્રણથી તેઓશ્રી સંસ્થાના વીશામ વર્ષ (૧૯૩૪-૩૫) માં સંવત ૧૯૯૧ ના મહા માસની શરૂઆતમાં મુંબઈ પધાર્યા.

પ્રસંગ અદ્વિતીય હતો. સંસ્થાના દશમા વર્ષમાં સંસ્થામાટે મકાન-ભવન બાંધ્યું તેની સાથે સંસ્થાથી અલગ, પણ સંસ્થાનો ભાગ બની રહેલ જિનમંદિર બાંધવામાં આવ્યું હતું એનું વિવેચન ઉપર થઈ ગયું છે. એ મંદિરમાં બારોબાર સીધા જઈ શકાય અને ત્યાં જનારઆવનાર વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ-વાંચનમાં જરા પણ અંતરાય કે વિધન ન કરે એવી ગોઠવણ છે. એ મંદિરની ભૂમિપર અને ભીંતપર બહાર તેમજ અંદર આરસ બડવામાં આવ્યો છે અને એની ત્રણે બાજુ જમીન ખુદી મૂકી જવ્યાની મોકળાશ અને મંદિરની પવિત્રતાનો પ્રથમથી ખ્યાલ રાખવામાં આવ્યો હતો, પણ એ મંદિરમાં આરસનાં જિનાર્થિબને સ્થાપવામાં આવ્યા ન હોતા. હવે વીશ વર્ષે સંસ્થાની સ્થિરતા થતાં સભ્યોની ઈચ્છા આરસના બિંબને પ્રવેશ કરાવી તેમને સ્થિર કરવાની થઈ, આચાર્યશ્રીનો તે સંબંધમાં અભિપ્રાય પુછાવતાં તેમણે સંમતિ આપી અને સં. ૧૯૯૧ ના માઘ શુકલ દશમીનું મુહૂર્ત લેવામાં આવ્યું. પાંચ દિવસનો ભવ્ય મહોત્સવ થયો. પાટણવાસી શેઠ જીવાભાઈ મોકમચંદને નામે તેમના પત્ની ગં. સ્વ. સુભદ્રાબેને તથા તેમના પુત્ર

લાઈ પ્રવીણચંદ્રે મૂળનાયકજી શ્રીવાસુપૂજ્ય સ્વામીની સ્થાપના કરી, તે મૂળનાયકજીની ડાબી બાજુએ થી સુમતિનાથજીની અને જમણી બાજુએ શ્રીમહાવીર સ્વામીની સ્થાપના કરી, સંસ્થાના ચાલુ ફંડમાં સારી રકમની ભેટ કરી અને આચાર્યશ્રીની હાજરીને પરિણામે અને જનતાના ઉત્સાહથી પાંચ દિવસના ઉત્સવમાં નવગૃહ દશદિક્પાળ અષ્ટમંગળનાં પૂજન થયાં, રાગ રાગિણી સાથે પૂજાઓ ભણાઈ, રાત્રીએ ભાવના થઈ, શાંતિસ્નાત્ર ભણાવ્યું અને એ આખા કાર્ય-ક્રમમાં જનતાએ ખૂબ ઉત્સાહથી ભાગ લીધો અને સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓએ તેમાં રસપૂર્વકે ભાગ લઈને ક્રિયાઅનુષ્ઠાનને દીપાવ્યાં.

આ મહોત્સવ પ્રસંગે વિદ્યાર્થીઓ ક્રિયાકાંડમાં પણ હર્ષથી ભાગ લે છે અને સંઘલોજનમાં સેવા ખરદાસ પ્રેમપૂર્વક કરી ખતાવે છે તેનું નિદર્શન થયું. આચાર્યશ્રી પોતે શિષ્યો સાથે સંસ્થાના મકાનમાં પાંચ દિવસ રહ્યા અને વિદ્યાર્થીઓએ તેમની હાજરીનો લાલ લઈ તેમનાં પ્રવચનો સાંભળ્યાં અને અચ્છી રીતે શંકાસમાધાન કર્યો.

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ

સંસ્થામાં રહી અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓના આંતર શિસ્ત અને સંસ્થાની વ્યવસ્થાની કૃતેહનો આધાર સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ પર છે. એને વિદ્યાર્થીઓને સ્થાનો આપવા, કોણે કયા રૂમમાંકોની સાથે રહેવું, રસોઈ ખરાખર વખતસર તૈયાર કરાવવી, સારી રીતે રંધાવી તૈયાર કરવી, સંસ્થામાં સ્વચ્છતા રખાવવી, વિદ્યાર્થીમાં તકરાર કે મતભેદ થાય તેનો નિકાલ કરવો, વિદ્યાર્થીની પ્રી આપવી, હાજરી લેવી, દેરાસરપર દેખરેખ રાખવી, વિદ્યાર્થીઓના મેળાવડા કરવા, વિદ્યાર્થી-જીવન ઉચ્ચતર થાય તે માટે ચર્ચા કરવી, વિદ્યાર્થીપ્રતિનિધિ સભાના પ્રમુખ તરીકે કામ કરવું, સંસ્થામાં આવતા દાણા, દૂધ, ઘીની સ્વચ્છતા અને પૌષ્ટિકતાની દેખરેખ રાખવી, વિદ્યાર્થીની અગવડો સેક્રેટરીને જણાવવી, સેક્રેટરી અને વિદ્યાર્થી વચ્ચે રહી કામ કરવું, સંસ્થાના હિસાબ પર દેખરેખ રાખવી, હજારો વાઉચરો પર સહી કરવી, સહી કરવા પહેલાં તેની બાબતમાં અનેક પ્રકારની પૃચ્છા કરવી, વાર્ષિક ધાર્મિક પરીક્ષાનો પ્રબંધ કરવો, વિદ્યાર્થીના ટર્મના રજીસ્ટર રાખવા, વિદ્યાર્થી લોનના હિસાબ રાખવા, લોનની રકમ ખરાખર વસુલ થાય તે માટે કાળજી રાખી પત્રવ્યવહાર કરવો, વાર્ષિક હિસાબ ઓડિટ કરાવવો, હિસાબ તૈયાર કરવો, વ્યવસ્થાપક સમિતિની મીટિંગમાં હાજરી આપવી, વાર્ષિક રિપોર્ટ તૈયાર કરવો અથવા કરવામાં મદદ કરવી વિગેરે અનેક જટિલ બાબતો કરવાની હોય છે. સંસ્થાની કૃતેહનો મોટો આધાર સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ પર રહે છે. એનું કામ એટલું કપડું હોય છે કે એ નખળો હોય તો કોલેજના મજબૂત વિદ્યાર્થી એને પી ભય છે, એ બળવાન અને પોતાનું વ્યકિતત્વ ભ્રેસથી સ્થાપનાર હોય તો નવયુગનો વિદ્યાર્થી એની સામે બળવો ઉઠાવે છે અને એ કાચોપોચો હોય તો એને વિદ્યાર્થી ગાંઠતા નથી.

આ સંસ્થા સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની બાબતમાં એકંદરે ખૂબ ભાગ્યશાળી નીવડી છે. સંસ્થાની શરૂઆતનાં ત્રણ વર્ષમાં શ્રીયુત ઐરાલાલ વમળચંદ્ર શ્રોફ, બી. એ. સંસ્થાના માનાધિકારી સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ રહ્યા. એમણે સેક્રેટરીના સહયોગથી આંતર વ્યવસ્થાના નિયમો ઘડ્યા, સંસ્થાને રૂપ આપ્યું, અનેક ચીજો વસાવી અને શિસ્તનું ધોરણ મુકરર કર્યું. એમના વખતમાં વિદ્યાર્થી-

સંખ્યા અલ્પ હતી, પણ એ વખતે જે ધોરણ અંધાય તે કાયમી અસર કરે તેવું હતું. ઉપરાંત સંસ્થાના દફતરો કેવા રાખવા, શું શું છપાવવું, કયા ધોરણે કામ લેવું, સત્રના રિપોર્ટો કેવી રીતે તૈયાર કરવા, કોઠારમાં જમે ઉધારનાં દફતરો કેવી રીતે અને રાખવાં, માલની આવક ખર્ચના રિપોર્ટ વ્ય. સ. તરફ કેવા આકારમાં રજૂ કરવા, દરરોજ ખોરાક શું આપવો, ખર્ચ નિયમિત કેવી રીતે રાખવો, વિદ્યાર્થીને પૂરતું પૌષ્ટિક તત્વ મળે અને છતાં ખર્ચ હદમાં કેવી રીતે રહે, સાંજના જમણમાં દરરોજ ફેરફારો કેવી રીતના કરવા, હાજરીપત્રકો કેવા આકારમાં રાખવા, દેરાસરની પવિત્રતા કેવી રીતે જાળવવી વિગેરે અનેક વિગતોની રૂપરેખાઓ દોસ્વાની હતી. એ વખતથી સંસ્થાનું પુસ્તકાલય પણ શરૂ કરી દીધું હતું. તેનાં પત્રકો તૈયાર કરવાં વિગેરે ઘણી વિગતો કરવાની હતી. તેમણે તે કાર્ય ઘણી સફળતાથી કર્યું. વિદ્યાલયે શરૂઆતમાં જ જનતાને ચાહ મેળવ્યો અને જનતાની કલ્પના પર ભારે અસર કરી તેમાં તેમણે મોટો ફાળો આપ્યો છે. શરૂઆતમાં મેળાવડા પણ વારંવાર કરવામાં આવતા હતા અને જનતાની અક્ષુ સન્મુખ સંસ્થાને રાખવા માટે અનેક પ્રસંગો યોજવામાં આવતા હતા, તેમાં તેમણે સારો સહકાર આપ્યો અને વગર બદલે સંસ્થાની અત્યુત્તમ સેવા કરી. ત્યારપછી સંસ્થાના વિદ્યાર્થીમાંથી જે ઐજ્યુએટ થાય તેને એક કે બે વર્ષ વગર વેતને સંસ્થાના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ તરીકે કામ સોંપવામાં આવ્યું અને દરેક સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે એ કાર્ય પોતાની આવડત અને શક્તિ પ્રમાણે સારી રીતે કર્યું.

આ માનવંત (વગર વેતનના) હોદ્દાનું સેવાકાર્ય શ્રીયુત છોટાલાલ શ્રોફે શરૂ કર્યું અને તેના ઉપર છેલ્લું શિખર શ્રીયુત પ્રો. ડૉ. નગીનદાસ જગજીવનદાસ શાહે ચલાવ્યું. એમણે સંસ્થાનો આખો ટોન (બાદા આંતર સ્વરૂપ) ફેરવી નાખ્યો, વિદ્યાર્થીઓનો ભારે ચાહ મેળવ્યો અને સંસ્થાના ગૌરવમાં મોટો વધારો કર્યો. એ વિદ્યાર્થી પણ હતા, દૂર દેશની આવી સંસ્થાનો વહીવટ પણ જોઈ આવ્યા હતા અને મુંબઈમાં પ્રોફેસરનો હોદ્દો ભોગવતા હોઈ વિદ્યાર્થીના સમાગમમાં અનેક રીતે આવતા હતા. એમણે સંસ્થાના નિયામકનું કાર્ય ૧૯૨૫ થી ૧૯૩૦ સુધી બહુ સારી રીતે બજાવી સંસ્થાના કાર્યવાહકોની તથા વિદ્યાર્થીઓની ચાહના મેળવી. તેમના અગાઉ સંસ્થાના દશમા વર્ષમાં ડૉ. નગીનદાસ દાલતરામ શાહ અને અગીઆરમા વર્ષમાં શ્રીયુત વલ્લભદાસ માણુકલાલ પરીખની પગારદાર નીમણુક કરવામાં આવી હતી. સંસ્થાનો વહીવટ ઘણો વધી ગયો એટલે પૂરતા વખતની સેવા વગર આ કાર્ય બને તેવું ન લાગતાં સોળમા વર્ષમાં શ્રીયુત હરિલાલ શિવલાલ શાહ, બી. એ. એસ. ટી. સી. જેઓ હાલ ધોરણ હાઈસ્કૂલના હેડ-માસ્ટર છે તેમને પગારથી એ કાર્ય પર નીમ્યા. તેવીશમા વર્ષથી એટલે જુલાઈ ૧૯૩૭ થી હાલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ શ્રીયુત કાન્તિલાલ ડાહ્યાભાઈ કોરા, એમ. એ. ને નીમ્યા અને તેઓ હાલ ચાલુ છે. એમણે કાર્યવાહકો તેમજ વિદ્યાર્થીનો સારો ચાહ મેળવ્યો છે. એમના સમયમાં સંસ્થાનું દફતરી કામ ઘણું વધતું ચાલ્યું છે અને તેઓ વ્યવસ્થા ખર્ચ વિદ્યાર્થીની અંદર અંદર વર્તવાની રીત આદિ અનેક બાબતોપર ધ્યાન આપે છે. તેઓની સેવાની ગણના વ્યવસ્થાપક સમિતિ બહુ સારી રીતે કરે છે. સંસ્થાની શરૂઆતથી પચીશમા વર્ષ સુધી દરવર્ષે કયા કયા સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ હતા તેની વિગત પરિશિષ્ટમાં આપી છે. સંસ્થાની આંતર વ્યવસ્થાનો આધાર સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની ચાલાકી અને બાહોશી પર રહે છે. સેક્રેટરી તો સંસ્થામાં અવારનવાર હાજરી આપે છે. અને વ્યવ-

પૂરતો લાલ લે છે. આ પત્રો તથા માસિકો વગેરેમાં ઘટતો ફેરફાર વખતો વખત થાય છે. એને અંગે સરેરાશ ૨૦૦ રૂપીઆનું વાર્ષિક ખર્ચ આવે છે. પચીશમા વર્ષની આખરે રીડિંગરૂમમાં કયા પત્રો આવતાં હતાં તેનું પત્રક પરિશિષ્ટમાં આપ્યું છે. વાચનાલય પર દેખરેખ વિદ્યાર્થીઓ રાખે છે અને સામાન્ય દેખરેખ સુપરિન્ટેન્ડન્ટની રહે છે.

વાચનાલય માટે આનંદની વાત એ છે કે એમાં આવતા પત્રો માસિકો વગેરેની સ્થિતિ જોતાં એનો ખૂબ ઉપયોગ થતો હોય એમ લાગે છે. એને અંગે શોકની વાત એ છે કે કેટલાક માસિકોમાંથી સારાં ચિત્રો ઘણીવાર ઇશિદાપૂર્વક કપાઈ ગયેલાં જોવામાં આવે છે. કૉલેજમાં અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થી પાસેથી આથી વધારે સાફ વર્તન હોવાની આશા રાખવામાં આવે, જો કે કેઈ વિદ્યાર્થી એ રીતે પત્રને ફાડતો કે ખગાડતો જોવામાં આવ્યો નથી, કે તેવી ખાખતમાં એક પણ રિપોર્ટ થયો નથી. નવીન સુંદર સામયિક કે માસિક પ્રકટ થાય તેને ફૂંડના પ્રમાણમાં વાચનાલયમાં સ્થાન આપવામાં આવે છે.

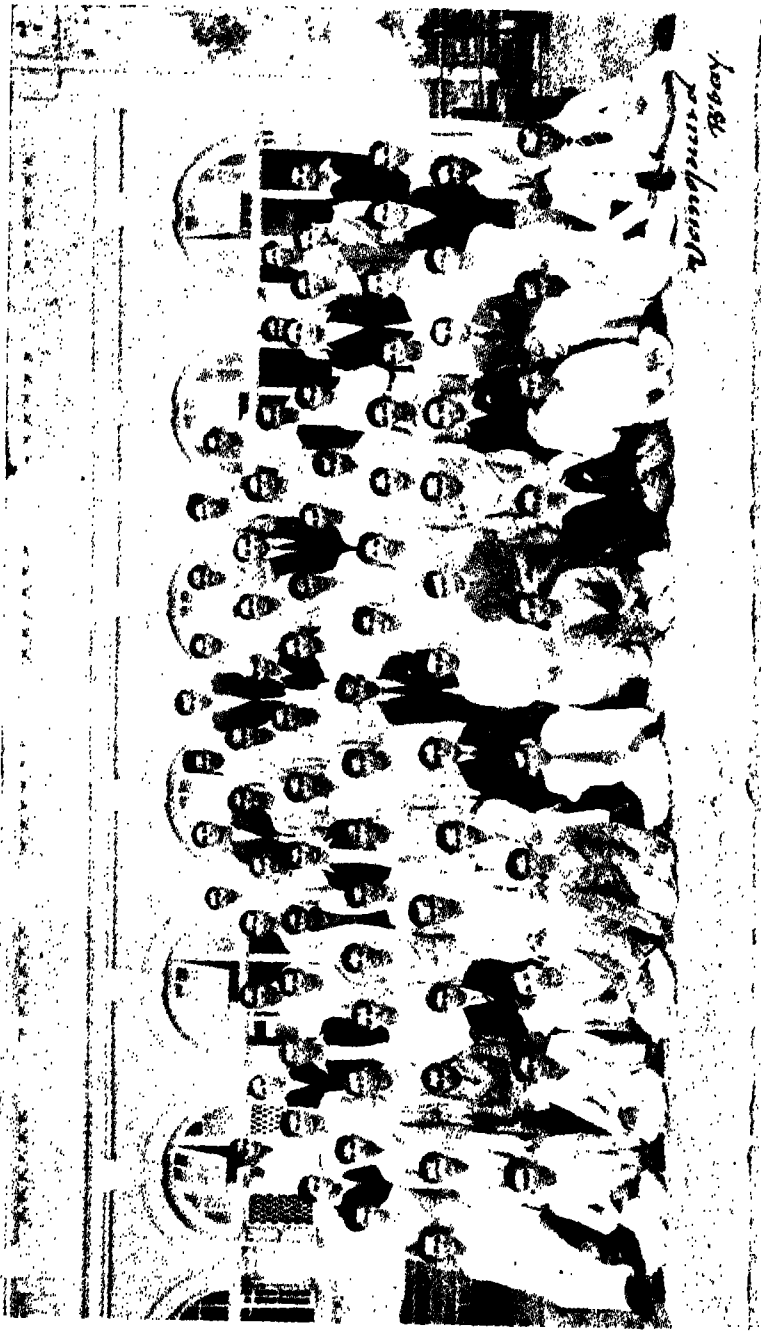
મહાવીર સ્ટુડન્ટ્સ યુનિયન.

આ મંડળની સ્થાપના સંસ્થાની શરૂઆતથી જ થઈ છે. વિદ્યાર્થીઓ અંદર અંદર જુદા જુદા વિભાગના મંત્રીઓની ચૂંટણી કરે છે અને આંતર વહિવટમાં પૂરતી સહાય કરે છે. મંડળના મંત્રીઓ સુશિક્ષિત વિદ્વાનોને ભાષણો માટે અવારનવાર બોલાવે છે અને જુદા જુદા વિષયો ઉપર અંગ્રેજી તેમજ ગુજરાતીમાં ચર્ચા ગોઠવે છે. વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે અરસ-પરસનો સંબંધ ખીલે અને તે લાગણી સહંતર રહે તેને માટે નવા નવા પ્રસંગો ઊભા કરી તેનો છૂટથી લાલ લે છે. પ્રવાસ એ કેળવણી તથા જીવનનું એક ઘડતર ગણાય, એ ખીનાએ હજુ આપણું જૂજ અંશે ધ્યાન ખેંચ્યું છે. પાશ્ચિમાત્ય દેશોમાં આ વિષય મહત્વનો ગણાય છે. પ્રવાસને જરૂરી ઉત્તેજન આપવું ઘટિત છે. સ્થાનિક જોવાલાયક સ્થળોએ વિદ્યાર્થીઓ અવારનવાર જાય છે અને આવા પર્યટનમાં તેમને ઘણો રસ પડે છે અને ઘણું જાણવાનું મળે છે.

સંસ્થા તરફથી યોજવામાં આવતા મેળાવડાઓમાં વિદ્યાર્થીઓનો ઉત્સાહ પ્રશંસાપાત્ર છે. વકતૃત્વશક્તિની ખીલવણી, પરસ્પર સંગતિમાં સ્વશક્તિની કિંમત, જનસ્વભાવનો અભ્યાસ અને સેવાભાવની એમાં જે લહાણ લેવાય છે તે જરૂર સમજવા યોગ્ય છે. વિદ્યાર્થીઓ જાતે આવા પ્રસંગો ઉપસ્થિત કરે એ વધારે આનંદની વાત છે. રાજકીય, સામાજિક, ધાર્મિક વિષયો પર ભાષણોએ ગોઠવાય છે. દરવર્ષે વકતૃત્વ તેમજ રમતગમતની હરીફાઈઓ ગોઠવવામાં આવે છે.

વિદ્યાર્થીમંડળમાં સદગત ડૉ. નગીનદાસ શાહે નવું ચેતન રેખ્યું હતું અને મંડળની પ્રવૃત્તિઓને વધુ વેગવંત બનાવી સને ૧૯૨૭ થી દર વર્ષે પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થને મંડળના પ્રમુખ ચૂંટવાની પ્રથા શરૂ કરી. આવા પ્રમુખોની શુભ નામાવળી નીચે મુજબ છે. ૧૯૩૯ માં વિદ્યાર્થી-મંડળને વધુ પ્રગતિમાન બનાવવા બંધારણ ફરીથી ઘડવામાં આવ્યું. હાલ મંડળના પ્રમુખ શ્રીયુત ચીમનલાલ ચકુભાઈ શાહ, એમ. એ., એલએલ. બી., સોલિસિટર છે.

श्री महावीर जैन विद्यालय राज्य महोत्सव स्मारक ग्रंथ

विद्यार्थिनी अने विद्यार्थिभिरंगना छेदिहो १९४१-४२

મંડળના પ્રમુખ

- ૧૯૨૭-૨૮ શ્રી. સારાભાઈ હાજી, ખાર-એટ-લો., એમ. એલ. એ.
 ૧૯૨૮-૨૯ પ્રોફેસર પી. એ. વાડીઆ, એમ. એ.
 ૧૯૨૯-૩૦ શ્રી. મકનજી ભુઠાભાઈ મહેતા, ખાર-એટ-લો.
 ૧૯૩૦-૩૧ શ્રી. કસ્તુરભાઈ લાલભાઈશીઠ, એમ. એલ. એ.
 ૧૯૩૧-૩૨ મી. એમ. સી. ચાગલા, ખી. એ. (ઓકસફર્ડ); ખાર-એટ-લો.
 ૧૯૩૨-૩૩ રેવરન્ડ જોન મેકેન્ઝી, એમ. એ.
 ૧૯૩૩-૩૪ ન્યાયમૂર્તિ હર્ષદભાઈ દીવેટીઆ, એમ. એ., એલએલ. ખી.
 ૧૯૩૪-૩૫ શ્રી. કર્નેયાલાલ મુનશી, એમ. એ., એલએલ. ખી.
 ૧૯૩૫-૩૬ શ્રી. કે. એફ. નરીમાન, એમ. એલ. એ.
 ૧૯૩૬-૩૭ શ્રી. સરોજીની નાયડુ.
 ૧૯૩૭-૩૮ શ્રી. વીકુલ નારાયણ ચંદાવરકર.
 ૧૯૩૮-૩૯ શ્રી. મણીલાલ ખાલાભાઈ નાણાવટી, એમ. એ., એલએલ. ખી.

ઓલ્ડ બોયઝ યુનીયન.

આ મંડળની સ્થાપના સને ૧૯૨૮ માં નીચેના ઉદ્દેશોથી કરવામાં આવી હતી. (૧) વિદ્યાલયના જૂના અને ચાલુ વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે અરસપરસ મળવાની તક આપીને ભાઈચારો તથા સામાજિક સંબંધ વધારવો. (૨) વિદ્યાલયને સંબંધ ધરાવતી બાબતોમાં રસ કેળવવો અને વધારવો તેમજ, (૩) આખી જૈન કોમના ઐક્ય અને ઉન્નતિમાં વધારો કરવો. તે વખતના મંત્રીઓ શ્રીચુત ચીમનલાલ પરીખ અને શ્રીચુત અમૃતલાલ શાહના પ્રયાસથી આ મંડળે સભ્યો વધારવાનું સાફ કાર્ય કર્યું હતું અને વિદ્યાલયની વ્યવસ્થાપક સમિતિ ઉપર આ મંડળ તરફથી એક પ્રતિનિધિ રહે તે માટે ખાસ પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા. હાલ જૂના વિદ્યાર્થીઓમાંથી છ ભાઈઓ વ્યવસ્થાપક સમિતિ ઉપર છે. કેટલાંક વર્ષોથી આ મંડળની પ્રવૃત્તિ શિથિલ બની હતી. ફરીથી ૧૯૩૯ માં એની પ્રવૃત્તિઓ સજીવન કરતાં હાલ આ મંડળની વ્યવસ્થાપક સમિતિની ચૂંટણી પણ કરવામાં આવી છે. આ સમિતિ સાત સભ્યોની રાખવામાં આવી છે અને પ્રમુખ ડો. જયંતિલાલ સુસ્વંદ્ર બહાદુરી, પીએચ. ડી. છે. મુંબઈમાં અને મુંબઈ બહાર વસતા વિદ્યાર્થીઓ માટે વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧ રાખવામાં આવ્યું છે. આ મંડળ આપણા વિદ્યાર્થી બંધુઓ માટે Unemployment Bureau, Information Bureau જેવી યોજનાઓ હાથ ધરવાની ઉમેદ રાખે છે.

સાહિત્યપ્રવૃત્તિ

આ સંસ્થાનો એક ઉદ્દેશ 'સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ગુજરાતી, હિંદી વગેરેનું સાહિત્ય, અભ્યાસ તથા પ્રચારમાટે તૈયાર કરાવવું, પ્રગટ કરવું અને તેનો સંગ્રહ કરવો' હોઈ સંસ્થા પગભર થતાં તેરમા વર્ષમાં આ ક્ષિત્તિઓ કામ શરૂ કર્યું. જૈન સ્કોલર શ્રીચુત રસિકલાલ ઇરાલાલ પરીખ, ખી. એ.,

ને સને ૧૯૨૭ માં બે કાર્ય સોંપ્યાં : શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યકૃત કાવ્યાનુશાસન ગ્રન્થ જે અલંકાર-શાસ્ત્રમાં અદ્વિતીય સ્થાન લોગવે છે તેનું મૂળ શુદ્ધ તૈયાર કરવા, તે પરની અલંકાર ચૂરામણિ અને વિવેક ટીકાઓ મૂળ તૈયાર કરવા, તે પર વિવેચનની નોટ લખવા, ગ્રન્થકર્તાના અલંકાર વખતે ઉપોદ્ધાત લખવા, તેમને ઠરાવ કરીને કાર્ય સોંપવામાં આવ્યું અને સેવા બદલ તેમને માનવેતન (એનરેસ્તિમ) આપવાનો ઠરાવ કર્યો.

આ રીતે યુનિવર્સિટીમાં ચલાવવા યોગ્ય જૈન સાહિત્ય તૈયાર કરાવવાનો આ સંસ્થાનો ઉદ્દેશ પાર પાડવાની શરૂઆતનાં પગરણ માંડ્યાં. તે જ વખતે કવિ ધનપાળનો તિલકમંજરી ગ્રન્થ જે સંસ્કૃત ગદ્યસાહિત્યમાં અપૂર્વ સ્થાન લોગવે છે, જેની સરખામણી બાણભટ્ટની કાદંબરી સાથે થાય છે અને જેનું શબ્દચાતુર્ય વિદ્વાનોને મુગ્ધ કરે છે. તેને મૂળ નોંધ અને ઉપોદ્ધાત સાથે તૈયાર કરવાનું કાર્ય પણ તે જ વિદ્વાનને સોંપવામાં આવ્યું. આ પછવાડેના ગ્રન્થનું કાર્ય તો શ્રી. પરીખે હાથમાં લઈ શરૂ કર્યું નહિ. તે કાર્ય હજૂ સુધી અનારંભ સ્થિતિમાં રહ્યું છે.

પણ કાવ્યાનુશાસનનું કાર્ય એમણે પૂર્ણ ગંભીરતાથી આદરી દીધું. અનેક પ્રતો એકઠી કરી મૂળ અને ટીકા તૈયાર કર્યાં, જેમ કરવામાં તેમણે પાંચ વર્ષ લીધાં. ત્યારપછી તેના પર તેમના સહયોગી કાર્યકર્તા પ્રો. આથવલેએ મોટી નોટ અંગ્રેજીમાં લખી અને પોતે ઉપોદ્ધાત અને ગ્રંથકાર શ્રીમાન હેમચંદ્રાચાર્યના જીવન અને લેખન પ્રવૃત્તિ પર ખાસ લેખ લખ્યો અને આ રીતે એક બાજુએ મુદ્રણનું કાર્ય ત્યાર પછી બે વર્ષે રસ્તે ચલ્યું. આટલી ઠીલ થવાનાં બે કારણો હતાં. શ્રીયુત રસિકલાલ પરીખની વિવિધ પ્રવૃત્તિ અને શારીરિક ઉપાધિ. છતાં આ ગ્રન્થ મોટો મોટો પણ અદ્વિતીય તૈયાર થયો. એના મૂળ ગ્રન્થનો એક વિભાગ અલગ છાપવામાં આવ્યો. તેના પર આઠ ભાગની અનુક્રમણિકાઓ તૈયાર કરી છાપાવવામાં આવી. આ પ્રથમ ભાગના પૃ. ૬૦૬ થયા. બીજા ભાગમાં ગુજરાતનો હેમચંદ્રાચાર્ય સુધીનો ઇતિહાસ છાપાયો અને કાવ્યાનુશાસન ગ્રંથ પર અંગ્રેજી નોંધ વિવેચન વગેરે પ્રો. આથવલેએ તૈયાર કર્યાં. બીજા ભાગના આ અંગ્રેજી મુદ્રણના પૃ. ૬૦૬ થયા. (ઇતિહાસ વિભાગના પૃ. ૩૩૦ અને નોટ્સ વિભાગના પૃ. ૨૭૬) આવી રીતે બન્ને ભાગો મળીને કાવ્યાનુશાસન ગ્રન્થની પૂર્ણાહુતિ સને ૧૯૩૭ ના સંસ્થાના ત્રેવીશમા વર્ષમાં થઈ. દશ વર્ષે આ કાર્ય થયું, પણ અતિ સુંદર થયું, આશા રાખી હતી તે કરતાં પણ સારું થયું અને વિદ્વન્માન્ય થયું. એના પર અલંકારશાસ્ત્રના નિષ્ણુઓએ બહુ જીયો અભિપ્રાય બતાવ્યો છે અને એનાં અવલોકનો (રિવ્યુ) બહુ પ્રશંસાપાત્ર શબ્દોમાં મળતાં રહ્યાં છે. અલંકારનો ખાસ વિષય છે અને તે સંબંધમાં અભ્યાસી હોય તેજ તેના પર અભિપ્રાય આપી શકે છે. તેવા અભિપ્રાયો જ્યારે અનુક્રમ આવે ત્યારે સંસ્થાને આવાં કાર્યો કરવામાં ઉત્તેજન મળે છે અને આવાં કાર્યો ભવિષ્યમાં હાથ ધરવા પ્રેરણા થાય છે. શ્રીયુત રસિકલાલ પરીખે સામાન્ય માનવેતન લઈ સાહિત્યની ભારે સેવા કરી છે અને સંસ્થાના એક ઉદ્દેશનો એક વિભાગ પાર પાડવામાં પોતાનો ફાળો આપ્યો છે.

આવી રીતે યુનિવર્સિટીમાં પ્રવેશ પામેલ અર્ધમાગધી સાહિત્ય મૂળ ટીકા અને નોટ્સ વિવેચન સાથે તૈયાર કરી કરાવી પ્રકટ કરવાની આ સંસ્થાની ભાવના છે. તેમજ ગુજરાતી રાસ

સાહિત્યની સંખ્યા ચારસો ચારસો પૃષ્ઠના લગભગ ૩૦૦ પુસ્તક થાય તેટલો જેનો વિસ્તાર છે તે તૈયાર કરાવી પ્રકટ કરવાની છે. તે આ પ્રથમ પચીશીમાં તો ભાવનાના સ્થાનેજ રહ્યું છે. માનવેતન અને મુદ્રણ ખર્ચને અંગે આ બંને ભાગમાં રૂ. ૫૦૧૭-૫-૦ નું ખર્ચ થયું છે. લગભગ લાગત કિંમતે વેચતાં એની ૮૦ નકલ પચીશ વર્ષની આખર સુધીમાં ખપી છે. વિદ્યાવ્યાસંગ જનતામાં કેટલો છે તેનો ખ્યાલ આપે તેવી આ બાબત છે.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના યોગશાસ્ત્ર ગ્રંથના પ્રથમના ચાર અધ્યાય જેમાં વ્રત નિયમનો, માર્ગાનુસારીના ગુણોનો અને શ્રાવક ધર્મનો વિસ્તાર છે તેના મૂળ પ્રલોકો અને તેનું ગુજરાતી અવતરણ શ્રી ખુશાલદાસ જગજીવનદાસ પાસે તૈયાર કરાવી, પચીશમા વર્ષની આખરે છપાવ્યું. તેના મુદ્રણના પૃષ્ઠ ૨૧૨ થયા છે. વિદ્યાર્થીના પઠન પાઠન માટે આ ગ્રંથ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. કુમારપાળ મહારાજ એ ગ્રંથના મૂળનું પઠન દર પ્રભાતે દાતણ કરવા પહેલાં કરતા હતા અને કલિકાળ સર્વજ્ઞ એમના ઉપયોગ માટે આ આજો ગ્રન્થ તૈયાર કર્યો હતો.

શ્રી હરિભદ્રસૂત્રના ૩૨ અષ્ટક મૂળ અને તૈયાર કરેલો ગુજરાતી અનુવાદ પણ એજ ઉદ્દેશથી તૈયાર કરાવી પચીશમા વર્ષની આખરે છપાવવામાં-પ્રગટ કરવામાં-આવેલ છે. એમાં ૩૨ અષ્ટકો છે. એનાં પૃષ્ઠ ૧૧૬ થયા છે. આ બંને ગ્રંથની કિંમત ૦-૮-૦ અને ૦-૪-૦ રાખવામાં આવી છે. પઠનપાઠન વખતે એ બંને ગ્રંથનો ખૂબ ઉપયોગ થાય છે. પંડિતજી એના પર વિવેચન કરે ત્યારે મોટી ટીકાઓ કે મૂલ્યવાળા ગ્રંથો દરેક વિદ્યાર્થીને હાથમાં આપી શકાતાં નથી. તે વખતે આ લઘુ પુસ્તિકા અગત્યની જરૂરિયાત પૂરી પાડે છે.

એજ પ્રમાણે શ્રીમદશોવિજય ઉપાધ્યાયનો 'જ્ઞાનસાર' તૈયાર કરી બહાર પાડવાની સંસ્થાની મુરાદ હતી, પણ સંસ્થાના ભૂતપૂર્વ પંડિત ભગવાનદાસ હરખચંદે જેવા આકારમાં એ ગ્રંથ-મૂળ અને અનુવાદ જોઈએ તે છપાવ્યો અને સાથે ઉપાધ્યાયજીનો પોતાનો ગુજરાતી ટિપ્પણ પણ છાપ્યો એટલે એ ગ્રંથને તૈયાર કરી પ્રગટ કરવાનું કામ અંધ રાખ્યું છે.

ઉપરની પદ્ધતિએ શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર મૂળપાઠ અને માત્ર અનુવાદ સાથે તૈયાર કરવાનું પચીશમા વર્ષની આખરે આદરી દીધું છે. ત્યારપછીના સમયમાં એ કાર્ય બહાર પડશે એવી આશા છે.

આટલી સાહિત્યસેવા બની છે. ઘણી બની શકે તેવો સંભવ છે. ખાસ કરીને ગુજરાતી અને અર્ધમાગધીના સાહિત્યનું કામ કરવા જેવું છે. જૈન ગુજરાતી સાહિત્ય ચાલુ પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય કરતા પચાસ ગણું અને મુખ્યતથા વ્યવહારુ હોવા છતાં એને ધાર્મિક સાહિત્ય ગણી એને મોટો અન્યાય ચાલુ જ છે અને તે દૂર કરવાનો ઉપાય એને પ્રકટ કરી એની મહત્તા બતાવવાનો છે. 'આનંદ કાવ્યમહોદધિ'ના માત્ર આઠ ભાગ પ્રકટ થયા તે અત્યારે બી. એ. અને એમ. એ.નાં પાઠ્યપુસ્તક થાય છે. એટલે આપણા સાહિત્યની અવગણનાને અંગે ધોખો કરવા કરતાં એ શું છે અને એનો વિસ્તાર કેટલો મોટો છે એ બતાવવું એ જ એને યોગ્ય સ્થાન અપાવવાનો સાદો અને સીધો ઉપાય છે.

હજારો ગ્રંથ છપાવવાની વિશાળ યોજના આવી સંસ્થા શરૂઆતમાં ન ઉપાડી શકે તે સમજાય તેવું છે, પણ હવે જે એને મદદ મળે અને એનાં ચક્રને તેલ ઊંજવામાં આવે તો એ ઘણી

ગતિથી શીઘ્રયાન કે રેલવેને વેગે ઉપડી આગળ વધી શકે તેમ છે તેટલી ટીકા આ સાહિત્યના ઇતિહાસને અંગે વખતસરની, પ્રેરક અને જરૂરી છે.

આચાર્ય વિજયવલ્લભસૂરિ મહારાજ

અને

પૂજ્ય પ્રવર્તક શ્રી કાંતિવિજયજી મહારાજ

મુનિમહારાજ શ્રી વલ્લભવિજયજી (પછી શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી) આ સંસ્થા સ્થાપના કરવાની રૂપરેખા દોરવા પ્રથમ સં. ૧૯૬૯ માં મુંબઈ પધાર્યા. એ ચાતુર્માસ ચર્ચા કરી રૂપરેખા દોરી અને સં. ૧૯૭૧ ની શરૂઆતમાં વિહાર કરી ગયા. એ બાળપ્રદ્યાચારી નવયુગની જરૂરીઆત સમજનાર અન્ય સમાજોના વિકાસમાર્ગના ખારીક અભ્યાસીએ પોતાની તીવ્ર નજરથી સામાજિક ઉન્નતિની અનેક નાડો પકડી લીધી છે અને જ્યાં જ્યાં તેમણે કેળવણીનાં કાર્યને ખૂબ મહત્ત્વ આપતા રહે છે.

સંસ્થાની સ્થાપના પછી તેઓશ્રી તથા પ્રવર્તક શ્રી કાંતિવિજયજી મહારાજ બીજા જ વર્ષે સંવત ૧૯૭૩ માં મુંબઈ ચાતુર્માસ માટે પધાર્યા. તેઓએ સંસ્થાની આંતરિક વ્યવસ્થાને ખારીક અભ્યાસ કર્યો, અનેક સૂચના કરી અને સં. ૧૯૭૩ ની મુંબઈની બાહોબલાલીને પ્રસંગ હાથ ધરી સંસ્થામાં સ્થાયી મકાન કરવાનો સદુપદેશ કર્યો. તે વખતના કાર્યવાહકોના સુપ્રયાસથી તા. ૧૪-૬-૧૯૧૮ સુધીમાં મકાન ફૂંડમાં લગભગ રૂ. ૧,૩૦,૦૦૦ ની રકમ ભરાણી અને ત્રીજા વર્ષ (૧૯૧૭-૧૮)ની આખર સુધીમાં તે રકમ પૈકી રૂ. ૯૯,૪૭૪ વસૂલ થઈ ગયા. આ રીતે સંસ્થાની સ્થિતિ કાયમી થવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો. બન્ને પૂજ્ય મુનિવરોની હાજરીથી સંસ્થાને ગતિ મળી. એ પ્રસંગે મુનિશ્રી સોહનવિજયજી (પછીથી ઉપાધ્યાય) અને મુનિ શ્રી લલિતવિજયજીએ પણ સંસ્થાની પ્રગતિમાં સારો પ્રયાસ કર્યો. મુનિ શ્રી લલિતવિજયજી સંસ્થાના મકાન ઉદ્ઘાટન વખતે હાજર રહ્યા અને સંસ્થાના કાર્યમાં પ્રેરણા કરી. તેઓ તે વખતે મુનિરાજ હતા, પછી આચાર્ય થયા. આચાર્ય વિજયવલ્લભસૂરિજીની ઈચ્છાને માન આપીને તેઓએ પણ સંસ્થામાં સેવા ઉપદેશદ્વારા કરી છે અને સંસ્થાના નવમા વર્ષમાં તે પંબબથી મુંબઈ સુધીનો મોટો વિહાર કર્યો હતો અને સંસ્થાના મકાનની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા વખતે મુંબઈમાં હાજર હતા.

પૂજ્યપાઠ પ્રવર્તક શ્રી કાંતિવિજયજીનો આ સંસ્થા તરફનો પ્રેમ અનેકવાર વ્યક્ત થયો છે. તેમની વૃદ્ધ ઉમરે તેમને સંસ્થા માટે ઉત્સાહ વહેવારુ ભાષામાં દાખલા દલીલ સાથે ઉપદેશ અને જનરંજનની અદ્ભુત શૈલી તેમને માટે કોઈને પણ માન ઉપજાવે તેવા હતા અને અત્યારે નેવું વર્ષની આસપાસ વય થવા આબંધું છે છતાં એ જ ઉત્સાહ અને વેગ ચાલુ છે. એમણે એ બન્ને ચાતુર્માસમાં તે સુંદર ઉપદેશ કર્યો અને સંસ્થામાં પ્રેરણા કરી, પણ તે ઉપરાંત ત્યાર પછી પણ સંસ્થા માટે અનેક સૂચનાઓ તેઓશ્રી વખતોવખત કરતા રહ્યા છે.

આચાર્યશ્રી સંસ્થાના દશમા વર્ષ (૧૯૨૫-૨૬) માં લાહોરમાં આચાર્ય થયા ત્યાર પછી સં. ૧૯૮૫ સંસ્થાના પંદરમા વર્ષમાં (સને ૧૯૨૮-૨૯) માં આચાર્યની પઠવી સાથે મુંબઈ પધાર્યા. તેમણે સંસ્થાના મધ્યગૃહમાં શ્રી આત્મારામજી મહારાજની જ્યંતિ પ્રસંગે (જેઠ શુક્ર ૮) જે અદ્ભુત વ્યાખ્યાન કર્યું તે સાંભળવા ત્રણ હજાર મનુષ્યોની યેદની મળી

હતી અને લોકો તેમની વિચારસ્પષ્ટતા અને કહેવાની શૈલીથી મુગ્ધ થઈ ગયા હતા. આ વખતે તેઓશ્રી સંસ્થાના મકાનમાં ત્રણ દિવસ રહ્યા, વિદ્યાર્થીઓને પોતાની હાજરીનો લાભ આપ્યો અને સંસ્થાના વહીવટનો ભત્તે અભ્યાસ કરી કેટલીક ઉપયોગી સૂચના કરી. તે પ્રસંગે જેટ શુદ્ધ ૧૦ ને રાજ તેમનું સામૈયું થયું તે મુંબઈના જૈન ઇતિહાસમાં અન્નેડ કહેવાય છે અને આટલા વર્ષ પછી પણ જેઓને તેનું સ્મરણ છે તે અતિ અનુમોહના અને આનંદથી તેને યાદ કરે છે. આચાર્યશ્રીના ઉપદેશમાં શાંતિની છાયા આડુ હોય છે, તેમના વિવેચનમાં વ્યવહાર અને નિશ્ચયનો સમન્વય દેખાય છે અને તેમની વિચારશ્રેણી પાછળ અનુભવ અને સમતાની છાયા તરવરતી દેખાય છે. આ આતુર્ભાસમાં અનેક મેળાવડા અને વ્યાખ્યાનો થયા. સંસ્થાના કાર્યવાહકો તથા વિદ્યાર્થીઓએ તેનો પૂરતો લાભ લીધો. તેઓશ્રીની સ્થિરતા તો ગોડીજી મહારાજના ઉપાશ્રયમાં (પાયધુની) હતી, પણ સંસ્થા પર તેમની અમિદદિષ્ટિ કાયમ હતી. સંસ્થાના જન્મ પછી તેઓશ્રીની મુંબઈની આ ધીજી સુલાકાત હતી.

ત્રીજી અને આ ઇતિહાસમાં છેલ્લી સુલાકાત સંસ્થાના મંદિરની પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગે સં. ૧૯૯૧ ના સંસ્થાના વીશમા વર્ષમાં થઈ. તે પ્રસંગે તેઓશ્રી માઘ માસમાં મુંબઈ પધાર્યા, પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવમાં ભાગ લીધો અને સંસ્થામાં પાંચ દિવસ રહ્યા એ સંબંધી વિગતવાર અહેવાલ અગાઉના વિભાગમાં આવી ગયો છે. એ વખતનો મુંબઈની જનતાનો ઉત્સાહ ભારે હતો, આકર્ષક હતો અને મનપર છાપ પાડે તેવો હતો.

સં. ૧૯૯૨ ના માગશર માસમાં તેઓશ્રી મુંબઈ છોડી પંબજ તરફ વિહાર કરી ગયા. હાલ પંબજમાં વિચરે છે. સંસ્થાની પ્રાથમિક ચર્ચા માટે એકવાર ઉપરા ઉપરી બે વર્ષ મુંબઈમાં આતુર્ભાસ કરવા ઉપરાંત તેઓ સંસ્થાની સ્થાપના પછી આ રીતે ત્રણ વખત મુંબઈ પધાર્યા. હવે તો વૃદ્ધ વય અને વિહારની મુશ્કેલી જોતાં તેઓનું સંસ્થામાં દર્શન થવું મુશ્કેલ ગણાય. તેઓ શુભ આંદોલનો મોકલ્યા કરે છે અને સંસ્થાને અંગે જે પરિસ્થિતિ થાય તેના સમાચારો વાંચી કોઈ વાર સૂચના કરે છે. તેઓને નવયુગના વિકાસ ઉપર ભરોસો છે, તેઓનો કુદરતી ઝોક કેળવણી અને વિજ્ઞાન તરફ છે અને તેઓની ઉપદેશપદ્ધતિ માર્ગપર લઈ આવનાર, અસરકારક અને માર્મિક હોઈ તેઓ નવા યુગને અને પ્રાચીનોને એક સરખી રીતે રસ્તાપર લાવી શકે છે. સંસ્થાપર તેમનો ઉપકાર આહુ છે અને તેઓશ્રીના નામનિર્દેશ અને ગુણાનુવાહ વગર સંસ્થાનો ઇતિહાસ અધુરોજ રહે તેથી આ પ્રકરણમાં એ સંબંધી ખાસ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

આ ઉપરાંત મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી સંસ્થા તરફ ખૂબ મમતા રાખે છે, સૂચના કરે છે અને પ્રેરણા આપે છે. સદ્ગત સન્નિમત્ર કપૂરવિજયજી મહારાજ આ સંસ્થાના વિકાસમાં ખૂબ શ્રદ્ધા રાખતા હતા અને વારંવાર સૂચના કરતા હતા. આ ઉપરાંત અનેક સાધુ મુનિરાજોએ આ સંસ્થાને અપનાવવામાં ઉપદેશદ્વારા ફાળો આપ્યો છે તેની નોંધો લેવાની અશક્યતા બાહેર કરી આ આનંદપ્રદ ઇતિહાસ પૂરો કરી બીજા વિભાગે તરફ પ્રયાણ કરીએ.

પ્રકીર્ણ

સંસ્થાનું દફતર.

સંસ્થાનો રેકર્ડ ઘણો વધતો જાય છે. અત્યારે તે મોટો રૂમ રોકે છે. ઠરાવ પ્રમાણે ત્રણ વર્ષના વાઉચર રાખવાના છે, છતાં પચીસે વર્ષના કુલ વાઉચર, રીસીટોનાં કાઉન્ટર, ચેક બુકોનાં

કાઉન્ટરો, ચાલુ રસીદોના કાઉન્ટરો, બેન્કની પાસબુકો અને આવેલ પત્રો અને લખેલની કોપીઓ ભળવી રાખી છે. માત્ર શરૂઆતના પ્રથમ વર્ષના રિપોર્ટની એકજ નકલ સંસ્થાના દફતરે રહી શકી છે. ઠરાવ પ્રમાણે તેની પચીસ રાખવી જોઈએ તે બની શક્યું નથી. સહર નકલ ખરાખર જળવાઈ રહે તેટલા માટે તેને તીજેરીમાં રાખવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીના જનરલ રજીસ્ટર, વર્ષ અને ઈર્ષવાર રજીસ્ટર, છમાસિક રિપોર્ટ, દરેક વિદ્યાર્થીની નંબરવાર કાઇલો, મેળ, ખાતાવહી, સરવૈયાં, મેંબરોનાં લીસ્ટો વગેરે સર્વ દફતર મોજુદ છે અને એમાંની કોઈ ચીજ કોઈ જોવા માંગે તો સંસ્થામાં રહી તેમને તે વિનાસંકોચે ખતાવવામાં આવે છે.

યુગભાવના

સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓએ જ્યારે જ્યારે નવયુગની ભાવના પોષવા કે રાષ્ટ્રીય ભાવનાને સહાય કરવા પરવાનગી માગી છે ત્યારે ત્યારે તેમને વગર સંકોચે રજા આપવામાં આવી છે. સંસ્થાના પંદરમા વર્ષમાં વિદ્યાર્થીઓ પરવાનગી લઈ દેશની ચળવળમાં જોડાયા હતા અને ત્યાર પછી એ ભાવનાને પોષણ મળે તેવા અનેક પ્રસંગે એમને સહાય કરવામાં આવી છે. દેશનેતાઓનાં ભાષણો, રાષ્ટ્રસેવકોનો સંપર્ક અને વિચારવિનિમયના અનેક પ્રસંગો વખતોવખત યોજવામાં અને પોષવામાં આવ્યા છે. સંસ્થાનો આજો ઝોક રાષ્ટ્રીય ભાવ તરફ બહુ સારી રીતે ચાલુ રહ્યો છે.

મેડિકલ લાઇન

સંસ્થામાં દાકતરી લાઇનનો અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થીઓને પણ લેવામાં આવે છે તેના સંબંધમાં સંસ્થાના અગિયારમા વર્ષમાં (૧૯૨૫-૨૬) માં ચર્ચા ઉત્પન્ન થઈ. કેટલીક તપાસ કરવા માટે (૧) ડો. ટી. એ. શાહ, એફ. આર. સી. એસ., (૨) ડો. ચીમનલાલ શ્રોફ, ડી. એ. એમ. એસ., (૩) ડો. નાનચંદભાઈ મોદી, એલ. એમ. એન્ડ એસ. અને (૪) શેઠ મણીલાલ મોતીલાલ મુળજીની તપાસ કરી રિપોર્ટ કરવા સમિતિ નીમી. તા. ૨૦-૧૦-૧૯૨૫ને રાજ વ્યવસ્થાપક સમિતિએ સર્વાનુમતે તે રિપોર્ટ પર ઠરાવ કર્યો કે 'રિપોર્ટ ઉપર વિચાર કરતાં શ્રી મહાવીર જૈનવિદ્યાલયના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ દાકતરી લાઇનનો અભ્યાસ કરે તે બાબતમાં કમિટીને કાંઈપણ ફેરફાર કરવાની જરૂર લાગતી નથી.'

આ ચર્ચા ચાલતી હતી તે વખતે સંસ્થાના મકાન બાંધવાનું કામ ચાલતું હતું. ચર્ચા ઉપર સ્વરૂપ કે ખોટો આકાર ન લે તે જોવાનું કાર્ય વ્યવસ્થાપક સમિતિનું હતું. કાંઈક ચિંતા ઉપજાવે તેવો આ પ્રસંગ વ્યવસ્થાપક સમિતિએ પાર પાડ્યો તેની નોંધ આ ઇતિહાસમાં લીધા વગર રહીએ તો ઇતિહાસ અધૂરો રહી જાય. બાકી તે વખતે સંસ્થાને અંગે કેટલીક અટપટી ટીકાઓ થઈ હતી અને સંસ્થાનું વહાણ ડામાડોળ સ્થિતિમાં આવી ગયું હતું. અંતે સર્વ ઠીક થઈ ગયું અને ચાલુ નિર્ણય કરેલી પરિસ્થિતિને તાબે થવામાં સમાજનું હિત અને શ્રેય છે તે વાત કાયમ રહી અને સંસ્થા તરફ ઉલટી લોકરુચિ વધી એ વાત નોંધ કરવા લાયક છે. આ ચર્ચાને અંગે સંસ્થાના રિપોર્ટમાં ઘણી જ ટૂંકી નોંધ લેવામાં આવેલી છે અને દફતરે પણ બહુ અલ્પ હકીકત છે, એ વાત ઘણી અર્થસૂચક છે.

ચાલુ પ્રયત્ન રાખવાની જરૂર છે. ફરેક માણસને સારા માઠા પ્રસંગો જરૂર વખતો વખત આવે છે. સંસ્થાને ચાલુ સહાયની જરૂર છે એ વાત જો જનતાને ઠસાવવામાં આવે અને હવે તો વિદ્યાલયના ભાવુકો ઠામ ઠામ પહોંચી ગયા છે તે આ વાત લક્ષ્યમાં લે, તો ચાલુ ખાતામાં પણ સારી ઉત્પન્ન થાય.

ચાલુ ખાતા નં. ૨.

સંસ્થાના સત્તરમા અને અઠારમા વાર્ષિક રિપોર્ટમાં એડિટરોએ સંસ્થાની નાણા સંબંધી સ્થિતિપર નુકતેચીની કરી હતી. તેમણે પોતાના રિપોર્ટમાં જણાવ્યું હતું કે સંસ્થા હસ્તકના ટ્રસ્ટ ફંડોનું રોકાણ જોતાં મૂળ રકમ સામે રોકાણો પૂરતાં નથી. તેમના મત પ્રમાણે ટ્રસ્ટ ફંડોનાં રોકાણ અલગ હોવાં જોઈએ. (સત્તરમા વાર્ષિક રિપોર્ટ પૃ ૦૩૪ થી). કેટલીક નોટો એ છે ભાવે વેચાણી હતી અને સંસ્થાને ચાલુ નુકસાનમાં કામ કરવું પડતું હતું.

આ સૂચના ઉપર વ્યવસ્થાપક સમિતિએ તુરત ધ્યાન આપ્યું. અઠારમા વર્ષમાં ફંડ એકઠું કરવા એક સમિતિ નીમવામાં આવી (તા. ૨-૪-૧૯૩૩). અને ખાસ કરીને શેઠ રણછોડભાઈ રાયચંદ તથા ડૉ. નાનચંદ કરતુચંદ મોહીના પ્રયાસથી અને રા. સા. શેઠ રવજીભાઈ સોજ-પાળની ઉદાર શરૂઆતથી આ ફંડ ખૂબ ફાલ્યુંકૂલ્યું. સમિતિએ આ નવા ચાલુ ફંડ (નં. ૨) માં રૂપીઆ એક લાખ એકઠા કરવાની ધારણા રાખી હતી અને આ ખાસ સમિતિના પ્રયાસથી આગાણીશમા વર્ષ (૧૯૩૩-૩૪) માં રૂ. ૪૩,૯૮૩ વસૂલ થયા, વીસમા વર્ષમાં રૂ. ૩૩,૧૬૪ વસૂલ થયા અને ત્યાર પછીના વર્ષમાં વધીને પચીસમા વર્ષની આખરે એ ફંડની રકમ રૂ. ૧,૦૭,૯૧૮ ની થઈ છે. હજુ એ ફંડ બંધ કરવામાં આવ્યું નથી, એનો હવાલો પાડવામાં આવ્યો નથી, પણ એની રકમ તો ચાલુ વપરાશમાં જ છે. આ રકમનો હવાલો પડતાં વટાવ ખાતે રકમ લેણી પડે છે તેનો તો નિકાલ થઈ જશે, પણ પાછી દર વર્ષે વટાવ ખાતે રકમ માંડવી પડે છે તે બાબત વિચારવાની તો રહેશે.

સમિતિના પ્રયાસથી અને સહયો તથા અન્ય બંધુઓના સહકારથી સંસ્થાપર કાયદેસર જે જવાબદારી ટ્રસ્ટફંડોને અંગે હતી તે પૂરી થઈ, સમિતિએ સુંદર કાર્ય કરી સંસ્થાનો પાડ મનાવ્યો અને શેઠ રણછોડભાઈ રાયચંદ આદિ બંધુઓએ એક લાખ મેળવી આપવાની પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરી, એટલું જ નહિ પણ એમાં શિખર ચઢાવ્યું એ અતિ અભિનંદનપાત્ર હકીકત છે.

આ ચાલુ ફંડ નં. ૨ માં દરવર્ષ ૧૮ મા વર્ષથી ૨૫ સુધી કેટલી ઉત્પન્ન થઈ તેની વિગત પરિશિષ્ટમાંથી મલશે. પચીસમા વર્ષની આખરે આ ખાતામાં કુલ ઉત્પન્ન કેટલી થઈ તેનો આંકડો ત્યાંથી મળશે અને ઉપર જણાવ્યું તેમ તે રકમ (રૂ. ૧,૦૭,૯૧૮) ની થાય છે.

પરચુરણ ખાતાઓ.

આ સિવાય સંસ્થા હસ્તકે નાનાં નાનાં પરચુરણ ખાતાંઓ છે. ડા. ત. લાઈ પ્રેરી-પુસ્તકાલય, યુનિવર્સિટી સાહિત્ય, હીસ્ટરી એન્ડ ટેરીફ યજ્ઞિકેશન ખાતું, ધાર્મિક શિક્ષણ સહાય ખાતું વગેરે. એવા એવા પ્રત્યેક ખાતામાં વિગતવાર આવક સરવાળે પચ્ચીસે વર્ષમાં કેટલી થઈ તેનો સમુચ્ચ સરવાળો પરિશિષ્ટમાં જોવામાં આવશે, તે પરથી જણાશે કે આવી પરચુરણ સહાયની કુલ-

૨૪મ પચીશ વર્ષમાં રૂ. ૨૪,૯૧૦-૧૫-૨ થઈ છે. આમાં દેરાસર ખાતું ગણવામાં આવતું નથી. દેરાસર ખાતાનો સર્વ ખર્ચ સંસ્થામાં ખર્ચ ખાતે ઉધારવામાં આવે છે અને આવક દેરાસર માટે, જીર્ણોદ્ધાર માટે અથવા આલુષણ માટે ખર્ચવામાં આવે છે. આથી દેરાસરની આવક સંસ્થાની આવક સાથે શરૂઆતથી જ ભેળસેળ થવા દેવામાં આવી નથી. આ પરચુરણ ખાતાની સદર રોકડ ૨૪મ ઉપરાંત સંસ્થાને પુસ્તકો તથા વસ્તુઓ ભેટ મળ્યાં છે તેની રોકડમાં ગણના કરવામાં આવી નથી.

મકાન ફંડ.

સંસ્થાના ત્રીજા વર્ષથી જ સંસ્થામાટે પોતાનું મકાન કરવાની જરૂર લાગી, કારણ કે મકાનની સ્થિરતામાં જ સંસ્થાની સ્થિરતા છે એ વાતનો સાર્વત્રિક સ્વીકાર થયો. એટલા માટે સંસ્થાના ત્રીજા વર્ષ (સને ૧૯૧૭-૮) માં આચાર્યશ્રી વિજયવલ્લભસૂરિના આશીર્વાદથી તેઓની હાજરીમાં આ ફંડની શરૂઆત કરી. આ ફંડ માટે ખીને મોટા પ્રયાસ દશમા વર્ષમાં કરવામાં આવ્યો. ત્રીજા વર્ષથી દશમા વર્ષ સુધીમાં આ ફંડ ખાતે કુલ રૂ. ૨,૩૧,૮૪૨-૨-૯ ની આવક થઈ. તેમાં પ્રથમ પ્રયાસમાં રૂ. ૧,૪૧,૪૮૭-૪-૦ થયા અને ખીજા પ્રયાસમાં રૂ. ૯૦,૩૫૪-૧૪-૯ થયા. ત્યાર પછી એ ફંડ ચાલુ રાખવામાં આવ્યું છે. પચીશમા વર્ષની આખરે રૂ. ૨,૬૨,૬૯૮-૧૦-૧૧ એ ફંડમાં વસૂલ થયા છે. બ્યારે માલેકીના મકાન ખાતે રૂ. ૪,૩૦,૩૨૫-૧૩-૬ ની રકમ ખર્ચાય છે.

પ્રત્યેક વર્ષે મકાન ફંડમાં કેટલી રકમ વસૂલ થઈ છે તેની વિગત પરિશિષ્ટમાં બતાવી છે. મકાનના ભાડા ધારી કરતાં કમતી આવવાને પરિણામે ધારી આવક ઓછી નથી, પણ સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓનું આરોગ્ય વધે તેવું મકાન, દેરાસર, ભાષણગૃહ અને સર્વ સામગ્રી સાથે સાંપડ્યું છે એ ઘણી સંતોષની વાત છે. મકાન ફંડને અંગે જૈન જનતાએ સારો જવાબ આપ્યો છે અને આશા રહે છે કે તે ખાતામાં લગભગ એકલાખ સીત્તર હબરનું હેવું (ચોક્કસ રકમ યોદ્ધીએ તો રૂ. ૧,૬૭,૬૨૭-૨-૭) રહે છે તે કોઈ વખત જનતા વસૂલ કરી આપશે.

દ્રુષ્ટ ખાતાની રકમ આ મકાન બંધાવવાના ખર્ચમાં વપરાઈ છે, તેથી જ્યાં સુધી એ રકમનાં અલગ રોકાણો ન થાય ત્યાંસુધી તે સંસ્થાના મકાનમાં રોકાયેલાં છે એમ ગણવાનું છે.

સમુચ્ચય આવક.

આ રીતે લવાજમ ખાતા વિગેરેમાં નીચે પ્રમાણે સમુચ્ચય આવક પચીશ વર્ષમાં થઈ:

લવાજમ	૨,૬૩,૮૯૦-૦-૦
ચાલુ નં. ૧	૧,૨૦,૭૨૦-૧-૦
ચાલુ નં. ૨	૧,૦૭,૬૧૮-૦-૦
મકાન ફંડ	૨,૬૨,૬૯૮-૧૦-૧૧
સ્થાયીફંડ	૧૪,૮૮૧-૦-૨
પરચુરણ	૨૪,૯૧૦-૧૫-૨

રૂ. ૭,૬૫,૦૧૮-૧૧-૧

આવી રીતે જૈન કોમના ઉદાર દીલના બંધુઓએ આ નવયુગની સામાજિક સંસ્થાને લાખો રૂપિયા આપ્યા છે અને તે રકમોની મદદથી એણે રિફ્રંડ મેળવી, ભાડું ઉપભવી, વ્યાજ ઉપભવી એમાં વધારો કર્યો છે. લવાજમ ભેટ અને ફંડોની રકમનો સરવાળો મોટો થાય છે, પણ તે પચીશ વરસનો છે એ રકમ યોગ્ય ગણાય, પણ જૈન સમાજની કેળવણીની ભૂખ જોતાં એાછી ગણાય.

સંસ્થા માગ્યા કરે છે અને કરશે, છતાં જૈન કોમે તેને જે મદદ કરી છે, વગર સંકોચે હાથ લંબાવ્યો છે તે માટે તેનો આભાર માનવાનો જ રહે છે. પારસી કોમ સિવાય ખીજી કોઈ કોમ આવા ઉદારતાના સતત ઝરાની આશા ન રાખે. અમે માગીએ, પ્રેરણામાટે કોઈ વાર ચીમકી પણ લગાવીએ, અને કોઈ વાર ગૃહસ્થ વર્ગની ટીકાપણુ કરી બેસીએ, પણ છતાં જૈન કોમ ઉદાર છે, કદરદાન છે અને આપવામાં પાછું વાળી જોતી નથી એ તો વગર સંકોચે સ્વીકાર કર્યા વગર રહેવાય તેમ નથી. હજુ ઘણું માગશું અને તમે આપશો તેની ખાતરી છે. કદેલ દાન માટે આભાર માનવાનો છે અને આનંદોર્મિ ખતાવવાનો આ પ્રસંગ છે.

ખર્ચ.

સંસ્થાના ખર્ચના મુખ્ય ત્રણ ભાગ પાડી શકાય :

(૧) બહારનો ખર્ચ : કોલેજમાં અભ્યાસની ફી, પુસ્તક ખર્ચ, ધાર્મિક શિક્ષણ.

(૨) અંદરનો ખર્ચ : લોજન ખર્ચ, રીડીંગ રૂમ, ગેમ્સ, દવા, દિવાબત્તી, બિછાના વિગેરે.

(૩) વહીવટી ખર્ચ : જેમાં પગાર, પોસ્ટેજ, ઓડિટ, દેરાસર ખર્ચ, છપાપણી, સ્ટેશનરી અને ટેલીફોન વિગેરેના ખર્ચનો સમાવેશ થાય છે.

આ ઉપરાંત બહારગામ અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીને લોન આપી તેની વિગત અલગ છે.

તે ઉપરથી જોવામાં આવશે કે પ્રથમ વર્ષમાં ફીનો ખર્ચ રૂ. ૧૮૮૧-૫-૩ થયો હતો તે પચીશમા વર્ષમાં વધીને રૂ. ૨૭,૬૩૦-૯-૯ થયો છે. આની સામે અંદરનો ખર્ચ સરખાવતાં જણાય છે કે એ પ્રથમના વર્ષમાં રૂ. ૪૬૯૩-૯-૮ હતો તે વધીને પચીશમા વર્ષમાં રૂ. ૧૬,૧૪૪-૧-૧૦ થયો છે. લોજનખર્ચ પ્રમાણમાં વધ્યો નથી, પણ પ્રી પુસ્તકનો ખર્ચ, ઘણો વધ્યો છે.

એકંદર ખર્ચ દર વર્ષે વધતો જાય છે તે સાથેના આંકડા પરથી જોવામાં આવશે. ઉપર જણાવેલા ત્રણ ખાગેનો અંગે પચીશ વર્ષમાં કુલ ખર્ચ રૂ. ૭,૮૫,૭૬૪-૧૫-૨ થયો છે. તેમાંથી પેઇંગ અને ટ્રસ્ટ ઓરડોની ફીજના રૂ. ૧,૦૫,૮૪૪-૧-૮ બાહ કરતાં રૂ. ૬,૭૯,૯૨૦-૧૩-૬ કુલ ખર્ચ થયો તેની સામે લોન ખાતામાં રૂ. ૫,૩૬,૬૨૫-૮-૫ મંડાયા છે. એટલે ખર્ચ કરતાં લોન એાછી રકમની લેવામાં-માંડવામાં આવે છે તે સ્પષ્ટ થશે.

આ ઉપરાંત મકાનોના ખર્ચની હકીકત સામે મકાનભાડાની આવક ગણવાની છે, ટ્રસ્ટ ખાતાને વ્યાજ મળે અપાય તેમાંથી ભણતા વિદ્યાર્થીઓની આવક પેદાગ વિદ્યાર્થીની આવકમાં જમે થાય છે એ હકીકત લક્ષ્યમાં લેવાની છે.

આપણે અત્ર પચીશમા વર્ષના ખર્ચનો આંકડો જરા વિગતથી વિચારી જઈએ :

કોલેજ ફી. પુસ્તક વિ. બહારના ખર્ચના.	રૂ. ૨૭,૬૩૦-૯-૯
ભોજન રીડીંગ રૂમ ગેસ અંદરના ખર્ચના	રૂ. ૧૬,૧૪૪-૧-૧૦
વહીવટી ખર્ચના	રૂ. ૬,૫૫૬-૩-૦
ટ્રસ્ટોને વ્યાજ મળે આપ્યાના	રૂ. ૪,૬૪૯-૪-૦

એ રીતે કુલ ખર્ચ રૂ. ૫૪,૯૮૦-૨-૭ થયો. એટલે આપણને સંસ્થા પચીશમા વર્ષની આખરે હતી તે સ્થિતિમાં ચલાવવા માટે દરવર્ષે ઓછામાં ઓછી રૂ. ૫૫૦૦૦-૬૦૦૦૦ ની આવક તો જરૂર જોઈ એ. એમાં મકાનના મોટા રિપેર તથા મ્યુનિસિપલ બીલના ખર્ચના લગભગ રૂ. ૫૬૦૨-૦-૩ વધારે ગણીએ તો સાઠહજારથી વધારેજ આવક જોઈ એ. તેની સામે આવકના આંકડા તપાસશે તો જણાશે કે આવકમાં વધારો કરવાની જરૂર છે. બહુ વિચાર કરીને ઓછામાં ઓછા ખર્ચે, પણ સારામાં સારી રીતે સંસ્થાનો વહીવટ કરવામાં આવે છે. એમાં ખચતને સ્થાન નથી. હિસાબ ઓડિટ કરાવવામાં આવે છે અને સંસ્થાના આંતર વહીવટની કુરિયાદો ઉપર સહાનુભૂતિથી તપાસ અને નિકાલ કરવામાં આવે છે.

ખર્ચની દરેક વિગતો વાર્ષિક રિપોર્ટમાં છપાવવામાં આવે છે તેથી તે પર વધારે વિવેચન કરવાની જરૂર લાગતી નથી. કોલેજોમાં ફીની રકમ એટલી વધી ગઈ છે કે જ્યાં સંસ્થાની શરૂઆતની એક ટર્મની ફી રૂ. ૪૨૭ હતી ત્યાં અત્યારે ૯૬ રૂપિયા થયા છે અને મેડિકલ કોલેજની ફી તો તેથી પણ ઘણી વધારે વધી ગઈ છે. આપણું વિદ્યાર્થીઓને ભણાવેજ છૂટકો છે. આપણા સમાજનું જે સ્થાન હતું તે રાખવા માટે, આપણી તીર્થરક્ષા, સાહિત્ય પ્રકાશન, જીર્ણ મંદિરોદ્ધાર અને બેકારીનિવારણનો એક જ ઉપાય કેળવણીનો છે. ભણ્યા વગર છૂટકો નથી, જગતને અહિંસાના પાઠ ભણેલા જ આપશે, જગતના પ્રશ્નના નિકાલ અહિંસા જ કરશે અને જગતને ચિદલે ચાલવા માટે કેળવણી વગર આપણું અન્યા આરો નથી.

ભણતરની કિંમત પગાર કે બહલાથી કરવાની નથી, ખર્ચ સામું જોવાનું નથી, આખા મધ્યમ વર્ગની પ્રગતિની વાત ન વિચારીએ, પણ તેમની જે સ્થિતિ છે તે કાયમ રહે તે માટે પણ કેળવણીના પ્રશ્નનો નિકાલ એ જ આપણું સાધ્ય હોવું ધરે.

લાખો રૂપિયા ખર્ચી કેળવણી આપી તેનાં પરિણામો જોવાં હોય તો એ ભણેલાના હૃદયે તપાસો, એમના પૂર્વકાળનો અભ્યાસ કરો, એમના સમવયસ્કોની સ્થિતિની વિગતો તપાસો એટલે કેળવણીના ખર્ચને અનિવાર્ય ગણવા ઉપરાંત ખાસ જરૂરી-આવશ્યકીય ગણવો પડશે. તમે બીજા ગમે તે ખર્ચ કરો તે તમારી મરજીની વાત છે, અમારો તેમાં વિરોધ નથી, અમારા અભિપ્રાયને તેમાં સ્થાન નથી, પણ એક વાત તો અમે ભાર મૂકીને કહીએ છીએ કે આ ઈતિહાસ વાંચ્યા પછી તમે કેળવણીનાં કાર્યમાં લાખો ખર્ચના અને તમારી ઉદારતાથી આ સંસ્થાએ તેનો વ્યય કર્યો તેમાં જો તમે જરા પણ ભૂલ કરી લાગતી હોય

તો વધારે ઝીણવટથી ઊંડા ઉતરો. કેળવણીનો પ્રશ્ન અતિ મહત્વનો છે, એમાં ખરચેલ પાઈએ પાઈનો અહલો મળી શકે તેમ છે એટલું જ નહિ, પણ એનો ભરપટ્ટે અનેકગણો અહલો મળે છે, મળ્યો છે અને મળી રહ્યો છે તેના હુવે તો જીવતા દાખલાઓ તમારી પાસે રજૂ કરી શકાય તેમ છે.

આ આવક ખરચેનો હિસાબ તમારી પાસે બતાવવાનો મુદ્દો એ જ છે કે આપ એને હબરો કે લાખોના આંકડા ગણુશો નહિ. આટલી રકમને એક વર્ષના સરેરાશ ભાંગી નાખશો તો એટલી રકમ તો એક ધનવાન દર વર્ષે પોતાના મોજશોખમાં વાપરી નાખે છે. એ આખો ઇતિહાસ એક રીતે આપણી કમજોરી બતાવે છે. આટલા નાના ખર્ચમાં આટલું પરિણામ બતાવનાર સંસ્થાને આપણામાંથી કોઈ “જૈનની મહાન સંસ્થા” કહેવા લલચાઈ જાય, તો તેને એક જ જવાબ હોઈ શકે અને તે એ છે કે દીલ્લી હજુ ઘણું દૂર છે. આપણું કર્તવ્ય છે તેના આદ્ય શરીરને આપણે હજુ સહજ માત્ર સંસ્પર્શી શક્યા છીએ. આપણે તો મોટા વિશ્વવિદ્યાલયો જોશે, આપણે પુરાતત્વનાં ખાતાંઓ જોશે, આપણે નિષ્ણાતોના ચર્ચામંડપો જોશે, આપણે વર્તમાન પદ્ધતિએ આગમ અને શાસ્ત્રોના પ્રકાશન ખાતાંઓ જોશે, આપણે સાહિત્ય પ્રકાશનના થોકડાને થોકડા જોશે અને આપણે વિદ્યામંદિરો ગામે ગામે અને શહેરે શહેરે કરવાં પડશે. આ તો હજુ પાશોરામાં પહેલી પુણી જેવું કામ થયું છે, તેનો ઇતિહાસ માત્ર પ્રેરણા મળે તે કારણે તૈયાર કર્યો છે, તેમાંથી કર્તવ્યભાન થાય એ એનો ઉદ્દેશ છે અને એને શરૂઆત કરવાનું પ્રારંભિક બિંદુ (Starting point) ગણવામાં આવે એ એનું રહસ્ય છે.

ખરચમાં કાપકૂપને સ્થાન નથી, દર વર્ષે જે અરજીઓ પાછી વાળવી પડે છે તે નજરે તેમાં મોટો વધારો કરવાની જરૂર છે, ખરચમાં મોટો વધારો કરવા માટે મોટી આવકની જરૂર છે અને મોટી આવક માટે જાહેર જનતાના સહકાર- વહેવાર સહકારની જરૂર છે.

ખરચની વધારે વિગતો આપી આ દળદાર ઇતિહાસને વધારે લાંબો કરવાની જરૂર નથી. એમાં હબરો વાઉચરો અને અનેક બાબતો આવે છે, એમાં ઘી દૂધ શાક દાણાથી માંડીને એ વસ્તુઓ કયાંથી ખરીદવી, એને કેવી રીતે સાફ કરાવવી, ઓછામાં ઓછા ખરચે સારામાં સારી વસ્તુઓ કઈ રીતે પૂરી પાડવી અને શોખ કરતાં આરામ્ય ઉપર અને મોજ કરતાં તંદુરસ્તી ઉપર કેવી રીતે ધ્યાન આપવું તેની વિગતો આવે છે અને એ તો સંસ્થામાં આવી તેનો ખારિક અભ્યાસ કરવામાં આવે તો જ તેની ખૂબી ખામી સમજાય તેવું છે. ધાર્મિક શિક્ષણનો ખર્ચ સરેરાશ રૂ. ૧૫૦૦ દર વર્ષે આવે છે અને તે ઉપરાંત પુસ્તક પ્રકાશન કે ઇનામની રકમ જૂઠી થાય છે. દેરાસરજી ખર્ચ રૂ. ૨૫૦-૩૦૦ દર વર્ષે થાય છે અને સ્ટાફ ખર્ચ લગભગ રૂ. ૪૦૦૦ દર વર્ષે થાય છે. આ સર્વે ખરચો મધ્યમસરના છે અને આથી ઓછે ખરચે સંસ્થાનો વહીવટ ચલાવી શકાય નહિ તેમ ધારવામાં આવે છે. જરૂરી ખર્ચનો સંકોચ કરવામાં આવતો નથી અને લાક્ષણિકથી કોઈ ખર્ચ કરવામાં આવતો નથી. સરેરાશ ખર્ચ વધતો આવે છે તે માત્ર કોલેજ ફીના વધારાને આભારી છે, ખાકી ભોજન કે વહીવટી આંતર ખર્ચની સરેરાશ ઉત્તરોત્તર ઘટતીજ આવી છે. સંખ્યાનો વધારો અને ભાવનો ઘટાડો એ બન્ને કારણે સરેરાશ આંતર ખર્ચ ઘટ્યો છે. સંસ્થા શરૂ કરી ત્યારે જે વસ્તુના ભાવ મહાવિચ્છાદને અંતે હતા તેમાં ઘટાડો ચાલુ

રહ્યો અને તેથી અંદરનો અર્થ સરેરાશ ઘટ્યો છે. એ અર્થનો સરવાળો વિદ્યાર્થી સંખ્યાના વધારાથી વધ્યો છે.

આ પ્રમાણે આવક અને અર્થની વિગતો આપની સમક્ષ ઇતિહાસ રૂપે રજૂ કરી છે. આપને એના પરિશિષ્ટોમાંથી ઘણું જાણવા તારવવા જેવું મળશે. એમાંથી વિચારવા લાયક અનેક બાબતો મળશે. આપ તે વિચારશો. સંસ્થાનો આખો ઝોક આ આવકખરચના આંકડાપર છે, એમાં ખોટ આવે તો શું પરિણામ આવે તે આપ સમજો છે. આપ એ સંબંધમાં ચોક્કસ કરશો એટલું જણાવી આ આવક ખરચનો પચીશ વર્ષનો ઇતિહાસ અત્ર પૂર્ણ કરતાં આપને તેને લગતાં પરિશિષ્ટો પર ધ્યાન આપવા વિનય કરવામાં આવે છે.

સમારંભો

સંસ્થાને અંગે ઘણા સમારંભો થાય છે. દર વર્ષે અનેક મેળાવડા, ભાષણો, ચર્ચાઓ, બહારના વિદ્વાનોના રસપ્રદ વિવેચનો, વિદ્યાર્થીવર્ગના યુનિયનના સંવાદો, ચર્ચાઓ, ભાષણો, વક્રતૃત્વની હરીફાઈના મેળાવડાઓ વિગેરે તો ખૂબ થયાં છે અને તે પ્રત્યેકનું વર્ણન ઘણું લંબાણ થઈ જાય અને કેટલાકની તો નોંધ પણ જળવાણી નથી. પણ એ સર્વમાંથી બહુ જ આકર્ષક છાપ પાડનાર અને જનતામાં સન્માન પામેલ મેળાવડાના કેટલાક પ્રસંગોની અત્ર યાદ તાણ કરીએ.

તા. ૧૮-૭-૧૯૧૫.

સંસ્થાની શરૂઆત કરવાનો-ઉદ્ઘાટનનો મેળાવડો. સ્થળ તારાબાગ, લવલેન, ભાયખાળા. પ્રમુખ સર વસનભાઈ ત્રીકમભાઈ. તદ્દન સાદો પણ ચિત્તાકર્ષક મેળાવડો. જમીનપર બજારની બેઠક. સર વસનભાઈ ત્રિકમભાઈના હુકમોદ્દેશ. ડો. પુનશી મૈશરીની ભવ્ય વિચારસરણી અને શ્રીયુત મોહનલાલ દ. દેસાઈનાં કાવ્યગૂંજનો.

‘આશ પૂરો શ્રી મહાવીર સ્વામી’ નો બિલાસ.

એ આશા કેટલી પૂરાણી તે આ ઇતિહાસ બતાવી રહેલ છે અને પછી ‘ઉપકારી મહાવીર અમારા ઉપકારી મહાવીર’ ની રમઝટ.

તુજ ગુણનામ હૃદયમાં ધરીશું, રાખીશું તુજ નામ;
વિજય વાવડો જગ ફરકાવી, રચીશું વિદ્યા-ધામ

અમારા ઉપકારી મહાવીર.

સ્વાહવાહ નયતત્વ પ્રમાણે, તુજ ફિલસુફી મહાન;
શીખી પઢાવી સંત જનોનાં, ગાશું મંગળગાન.

અમારા ઉપકારી મહાવીર.

એ વખતે કરેલા અનેક મનોરથો કેટલા સિદ્ધ થયા છે તે વિચારવાનું કે તે પર ફેસલો આપવાનું કામ જનતાનું છે. પણ તે વખતે કેવાં સ્વપ્નાં સેવ્યાં હતાં તેનો ખ્યાલ તો જરૂર કરવા જેવો છે. ત્યાર પછી તો પચીશ પચીશ વર્ષનાં વહાણાં વાયાં ! નજર સન્મુખ આખી ફીલમ ચાલી જાય છે. પણ તારાબાગમાં જે ભાત પાડી તે તો સદૈવ જીવતી જાગતી રહી છે.

નિખાલસ કચ્છી સરનાઈ ટે આપેલા આશીર્વાદને ધન્યવાદ ઘટે છે અને એ જમીન પરની ખેડકના અને ભાવી રેખાનાં ચિત્રો હજી પણ અંતરચક્ષુને પવિત્ર કરે છે. તારાબાગની તારણી મોટી ચંદ્રસમી થઈ ગઈ અને તેને માથે ઈદ્રવજ્રો, કળશો, હાથીઓ, અને સિંહોનાં આરોહણ થયાં. ધન્ય દેવી ! એ સમારંભ જોણે જોયો તે ભલું જીવ્યો.

તા. ૨૩-૪-૧૯૧૬. શ્રી જૈન ધેતાંબર કોન્કરન્સનુ દશમું અધિવેશન મુંબઈમાં તા. ૨૧-૨૨-૨૩ એપ્રિલ ૧૯૧૬ ને રોજ થયું અને તેમાં કેળવણીની ગર્જના થઈ. તેના પ્રમુખ શ્રી. ડો. બાલાભાઈ મગનલાલ નાણાવટી, એલ. એમ. એન્ડ એસ., ને માન આપવા એક સંયુક્ત ભવ્ય મેળાવડો થયો. આ સંસ્થાની શરૂઆતની યોજનામાં ઉત્સાહથી ભાગ લેનાર રા. ગુલાબચંદલ ઢઢા, એમ. એ., એ પ્રમુખસ્થાન સ્વીકાર્યું. કોન્કરન્સના પ્રમુખ સાહેબે ખુબ આશાજનક શબ્દો ઉચ્ચાર્યા. અને આ પ્રસંગે આપણા બાણીતા ઉદાર ગૃહસ્થ શેઠ મોતીલાલ મુળજીએ રૂા. ૫૦૦] ની રકમ અર્પણ કરી, અને તે ઉપરાંત ખીજી નાની મોટી રકમની ભેટો તે વખતે મળી હતી.

તા. ૧૩-૧૨-૧૯૨૨. સંવત ૧૯૭૮ ના માગશર વદ ૧૦ સંસ્થાના ધરના મકાનો પૈકી ત્રણ મકાનો તોડી પાડી મેદાન કર્યું. ત્યાં સપાટ જમીન પર વિશાળ ભૂમિમાં મંડપ નાખી શેઠ દેવકરજી મુળજીભાઈને શુભ હાથે સંસ્થાના ભવનનો પાયો નાખ્યો. પાયામાં ૨૬ તોલા સોનાની તેજમતુરી નાખી. તે પ્રસંગે આપણા સાક્ષર કવિ (મો. દ. દેસાઈ) એ વિદ્યાર્થીઓ મારફત કવન કર્યું:—

ધન્ય દિન એ જ વીર શાસને જે સમે
વીર વિદ્યાલયની થઈ સ્થાપના.
પલટ્યો જમાનો કહે દાનવૃત્તિ બદલ,
દેવ મૂર્તિ સહિત જ્ઞાનવૃત્તિ પ્રકટ;
દેશમૈયા સપૂત વદલભની વાચના,
ધર્મની સાથ તું દેશના સ્તોત્ર ગા.

એહ આદેશ લઈ ગણ પ્રબનો મળ્યો,
દેવના કર્ણ સમ પ્રમુખ આવી ભળ્યો;
સખી હૃદયનો ઝરો એકદમ ઉછળ્યો,
ધર્મવીર બાળકો અર્થ એ શ્રમ ફળ્યો.
ધન્ય દિન એ જ વીરશાસને જે સમે,
વીર વિદ્યાલયની થઈ સ્થાપના.

આ વખતનો ઉત્સાહ, ખડેનભાઈઓનાં દીલને ઠંપાવનાર વિવેચનો, જિગતા સૂર્યનાં તેજકિરણો અને ગોવિંદજી માધવજીભાઈના સોનાનો ઉપયોગ એ સમયે વિદ્યાલયના પાયા સોનાએ પૂરાયા, તેમાં સેકડો રૂપાના રૂપિયા રોકડા પડ્યા અને તે સમયથી તેની ઉન્નતિ વિશેષ વધતી ચાલી અને એ પાયા હચમચાવવાના કે દીલા કરવાના પ્રયાસો નિષ્ફળ ગયા. કુલ-

દર વર્ષે સાત હજાર રૂપીઆ એ પ્રમાણે પાંચ વર્ષ સુધી દર વર્ષે સાતહજાર રૂપીઆ મળે તે પ્રમાણે કુલ રૂ. ૩૫,૦૦૦ નું આ ફંડ કરવામાં આવ્યું. તે માટે જોઈતા રૂ. ૩૧,૦૦૦ શેઠ સારાભાઈએ સંસ્થાને સોંપ્યા. આ રકમ જેમ અને તેમ જલદી ખર્ચી નાખવાની હતી અને વ્યાજ ખાવાની લાલચ રાખવાની નહોતી. પાંચ વર્ષમાં સાત સાત હજાર દર વર્ષના ઉક્ત ઉદ્દેશને અંગે ધીરી દેવાના જ હોવા છતાં મદદ લેનારને અભાવે ઓછી રકમ ખર્ચાય તો જે કાંઈ વધારે રહે તે તથા આવતા વ્યાજની રકમ તે પછીના વર્ષોમાં આ યોજના પ્રમાણે જ ખર્ચવાની હતી અને વસૂલ થતી લોન પણ તે પ્રમાણે ખર્ચવાની હતી. શેઠ સારાભાઈની હયાતીમાં આ ફંડની રકમમાં રૂ. ૬૫,૦૦૦ અથવા વધારે રકમ આપનાર કોઈ પણ ગૃહસ્થ નીકળી આવે તો મૂળ રકમ વાપરી નાખવાની શરતે આ ફંડના ઉદ્દેશમાં ફેરફાર કર્યા વગર તે સ્વીકારતાં આ ફંડને તેટલું દાન આપનારનું નામ અથવા તે દાન આપનાર સૂચવે તે નામ આ ફંડનું નામ બદલીને આપી શકાશે. શેઠ સારાભાઈએ વિચારશીલ દૃષ્ટિથી કેળવણી માટે અપાતા દાનોની ચાલુ પદ્ધતિમાં ફેરફાર કર્યો. વિદ્યાલયમાં જે લોનપદ્ધતિ દાખલ કરવામાં આવી તે પદ્ધતિ દાખલ કરાવવા માટે તેમણે ખૂબ મહેનત લીધી હતી. તે પદ્ધતિ કેટલી ફળદાયી નીવડી તે આજે આપણે અનુભવી શકીએ છીએ. શેઠ સારાભાઈનો અભ્યાસ આ પ્રકારની વગરવ્યાજે ખાનગી મદદ સ્વર્ગસ્થ શેઠ જમનાભાઈ ભગુભાઈ પાસેથી મળવાથી જ થઈ શક્યો હતો અને તે મદદ તેમણે રળવાની શરૂઆત કરતાંજ પાછી ભરી દીધી હતી. પરંતુ લાગવગ વગર આવી મદદ કોઈને પણ મળી શકતી ન હોવાથી સમસ્ત શ્વેતાંખર મૂલિ-પૂજક કોમ માટે પોતાની કમાણીનો સારો ભાગ તેમણે સંસ્થાને સોંપ્યો અને કોઈ ગૃહસ્થ પોતાનું અથવા પોતાના સહગત સંબંધીનું નામ આપી આ ફંડમાં રૂ. ૬૫,૦૦૦ ઉમેરી એક લાખ રૂપીઆનું ફંડ થાય તો તે માટે ફંડ સાથે સંકળાએલું પોતાનું નામ પોતાની હયાતી દરમ્યાન જતું કરવાની પણ શરત તેમણે પોતે જ મૂકી.

ફંડની વ્યવસ્થા કરવા માટે નવ સભ્યોની સમિતિ નીમવી-તેમાં પાંચ સભ્યો સંસ્થાની સમિતિ નીમે અને શ્રી સારાભાઈ પોતા ઉપરાંત ખીબત ત્રણ સભ્યો નીમે. આ પ્રકારે દરવર્ષે નવ સભ્યોની નવી ચૂંટણી કરવામાં આવે. આ સળ કમિટી ફંડને લગતું સર્વ કાર્ય કરે.

સંસ્થાના નવમા વર્ષમાં આ ફંડની યોજના થઈ એટલે પચીસ વર્ષના ઇતિહાસમાં આ ફંડે સોળ વર્ષ કામ કર્યું. તે દરમ્યાન ૩૮૩ વિદ્યાર્થીઓને (૧૦ બહેનો અને ૩૭૩ ભાઈઓ) રૂ. ૫૪,૦૨૪-૬-૯ ની લોન આપવામાં આવી અને વહીવટી ખર્ચ રૂ. ૨૧૧૬-૨-૧૦ થયો. સરેરાશ વાર્ષિક વહીવટી ખર્ચ રૂ. ૧૩૨-૫-૬ થાય છે. આ ખર્ચમાં છપામણી, રેશનરી અને પોસ્ટેજ અને શરૂઆતના વર્ષોમાં જૈન, વીરશાસન, જૈનયુગ, સુઘોષા ઇત્યાદિ છાપાઓમાં બહુરખખર આપી તેના ખર્ચના જ છે. ફંડનું સર્વ વહીવટી કાર્ય શેઠ સારાભાઈ જીવ્યા ત્યાં સુધી તેમણે જ કર્યું અને તેમના અવસાન પછી લોન રિફંડના કાર્ય માટે એક કારકુન રાખેલ છે તે ભાઈ હસ્તક વહીવટી કામ મંત્રીની દેખરેખ નીચે સોંપવામાં આવ્યું છે.

શેઠ સારાભાઈએ અસલ યોજનામાં એક મહત્વનો ફેરફાર ૧૯૨૬-૨૭ માં નીચે મુજબ કર્યો. “ સ્ત્રીઓએ લેખિત કરારપત્ર કરી આપવાનું નથી. વળી ટ્રેનિંગ શિક્ષક થનાર પુરુષે તેમજ જેઓ સંસ્કૃત યા પ્રાકૃતનો અભ્યાસ કરી તે ભાષામાં પૂરેપૂરા નિષ્ણાત થવા માગશે

તેઓએ પણ કરારપત્ર કરી આપવાનું નથી, એટલે કે આ બંનેએ પૈસા પાછા આપવા કે નહીં તે તેમની મુનસફી ઉપર રહેશે.”

ફંડનો લાભ પહેલા ત્રણ વર્ષમાં વાર્ષિક રૂ. ૧૫૦૦૭ લગભગ લેવાયો. ત્યાર પછીના આઠ વર્ષમાં વાર્ષિક સરેરાશ રૂ. ૪૫૦૦૭ લગભગ લેવાયો અને ત્યાર પછી ફંડ ઓછું થવાના કારણે છેલ્લા પાંચ વર્ષમાં વાર્ષિક સરેરાશ રૂ. ૨૭૦૦૭ લાભ આપી શકાયો છે. દર વર્ષે વ્યાજની આવક કેટલી થઈ, લોન રિફંડ કેટલું આપ્યું, કેટલા વિદ્યાર્થીઓએ કેટલી લોન લીધી અને ખર્ચ કેટલું થયું તે બધા વિગતવાર આંકડા પરિશિષ્ટમાં આપ્યા છે.

પચીસમા વર્ષની આખરે ફંડમાં પુરાંત રૂ. ૨૬૫૫-૦-૬ છે. લોન રિફંડ છેલ્લા પાંચ વર્ષથી લગભગ રૂ. ૧૪૦૦૭ આવે છે. હાલ આ ફંડનો મુખ્ય આધાર લોન રિફંડજ છે. કેળવણીપ્રિય, સમાજની ઉન્નતિની ધગશ ધરાવનાર ગૃહસ્થો આ ફંડની કાર્યવાહી ઉપર વિચાર કરશે તો તેમને પોતાની સુકમાઈનો ઉપયોગ આ પ્રકારના હાનમાં કરવા જરૂર પ્રેરણા થશે.

ગરીબ સ્થિતિમાંથી આગળ વધેલા શ્રીયુત સારાભાઈ મોદીએ ગરીબ વર્ગની ખરી મુસીબત જાણી, એમણે ઉદાર દીલથી સારી રકમ કાઢી આપી આ ખાતાનો વહીવાટ દીપાવ્યો અને સમિતિના સહકારથી ખાતાની ઉપર બંને દેખરેખ રાખી. નાની સહાયથી આ ખાતાએ બહુ સુંદર પરિણામ નીપજાવ્યું છે. આ ખાતાનું તળિયું આવી ગયું છે એટલે એને અપનાવવાની જરૂર છે.

શેઠ વાડીલાલ સારાભાઈ વિદ્યાર્થીગૃહ.

સંસ્થાના અગિયારમા વર્ષમાં શેઠ મનસુખલાલ છગનલાલે વ્યવસ્થાપક સમિતિના સભ્યો સાથે વાટાઘાટ કરી શરતો પર લંબાણ ચર્ચા કરી નીચેની શરતોએ શેઠ વાડીલાલ સારાભાઈ પાસેથી સંસ્થાને એક લાખ રૂપીઆ અપાવ્યા. આ ડોનેશનનો વ્યવસ્થાપક સમિતિએ સ્વીકાર કર્યો ત્યારે સંસ્થાની આર્થિક પરિસ્થિતિ ખૂબ જ કફેડી હતી તે અન્યત્ર જણાવ્યું છે. મુખ્ય શરતોનો સાર નીચે મુજબ છે:—

૧. શેઠ વાડીલાલ સારાભાઈને પેટ્રન ગણવા.
૨. તેમનું ખસ્ટ સંસ્થાને ખરચે મૂકવું.
૩. વિદ્યાર્થીગૃહ સાથે તેમનું નામ જોડવું.
૪. ગૃહ સંબંધી પત્રવ્યવહારમાં સદર નામ મૂકવું.
૫. વ્યવસ્થાપક સમિતિમાં પોતે તથા ત્રણ સભ્યો બેસે.
૬. ટ્રસ્ટી તરીકે તેમનું નામ દાખલ કરવું.
૭. સંસ્થામાં તેમના નામે બે વિદ્યાર્થીઓ રહે; તેમની પાસેથી બોંડ કરાવી લેવું નહિ એટલે તેમની પાસેથી કાંઈપણ રકમ લેવી નહીં.
૮. અમદાવાદના વીશા ઓશવાલની અરજીને અસુક રીતે અગ્ર હક આપવો.

ઉપરની શરત મુજબ વ્યવસ્થાપક સમિતિમાં નીચેના ચાર સભ્યો દાખલ કરવામાં આવ્યા.

- શેઠ વાડીલાલ સારાભાઈ.
 „ જ્ઞેશંગભાઈ સારાભાઈ
 „ આપાલાલ સારાભાઈ
 „ મણીલાલ મોહનલાલ હેમચંદ.

શેઠ વાડીલાલ સારાભાઈ વિદ્યાર્થીગૃહની બહારાતનો મેળાવડો સંસ્થાના મકાનમાં તા. ૯-૪-૧૯૨૬ ને રોજ સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણીના પ્રમુખપણા નીચે થયો. આ પ્રસંગે શેઠ વાડીલાલ સારાભાઈને ખૂબ આનંદ થયો. તેમણે મેળાવડામાં હાજરી આપી ત્યારે પણ તેમની તબીયત સારી નહોતી, તેમ છતાં સર્વનો પ્રેમભાવ એમણે ગદગદ સ્વરે સ્વીકાર્યો પણ વધારે બોલી શક્યા નહિ. એમના પ્રેમના શબ્દો એમના ભાણેજ શ્રી. મણીલાલ મોહનલાલ હેમચંદ બહુ સુંદર રીતે મેળાવડા સમક્ષ બોલ્યા. સંસ્થાના મકાનની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા પછી છ માસમાં જ આ સુંદર પ્રસંગ મળવાથી સર્વ કોઈને ખૂબજ આનંદ થયો.

સંસ્થાને આ મોટી બાદશાહી રકમ મળી. આ ટ્રસ્ટ કરવામાં શેઠ વાડીલાલ સારાભાઈએ ખૂબ ઔચિત્ય સેવ્યું. એમનો સંસ્થા તરફનો સહભાવ અને એમની નમ્રતા આદર્શરૂપ થયા અને એમની ધારણા પ્રમાણે એમના વિદ્યાર્થીઓ પણ ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી રહ્યા છે. શેઠ વાડીલાલભાઈની સર્વ સખાવતો સફળ નીવડી છે. એમની અમદાવાદની હોસ્પિટલ કે પંચગનીનું સેનિટરિયમ, એમનું સેન્ટ્રલર્ટ રોડનું મંદિર કે એમનું આ વિદ્યાર્થીગૃહ એમની ઉદાર ભાવનાનાં પ્રદર્શનો છે અને ધનપ્રાપ્તિના લાભને સાચા સ્વરૂપે બતાવનાર હોકાયંત્ર છે.

આ ટ્રસ્ટનો નીચેના વિદ્યાર્થીઓએ લાભ લીધો :—

૧૯૨૬-૨૭	શ્રી બખાભાઈ કસ્તુરચંદ શાહ	—
૧૯૨૭-૨૮	„	શ્રી ચંદુલાલ ઉમેદચંદ શાહ
૧૯૨૮-૨૯	„	શ્રી ખોડીદાસ ઠોસાભાઈ કોઠારી
૧૯૩૦-૩૧	શ્રી કાન્તલાલ હિમતલાલ શાહ,	શ્રી સૌભાગ્યચંદ ભોળાભાઈ શાહ
૧૯૩૧-૩૨	—	„
૧૯૩૨-૩૩ થી ૧૯૩૭	શ્રી. પનાલાલ અમૃતલાલ શાહ	„
૧૯૩૭-૪૦	શ્રી. ભુવનકુમાર બાલુભાઈ વૈદ,	શ્રી હીરાલાલ ભોળાભાઈ ઝવેરી

આ ટ્રસ્ટનો લાભ લઈ નીચેના વિદ્યાર્થીઓ ગ્રેજ્યુએટ થયા છે.

- શ્રી બખાભાઈ કસ્તુરચંદ શાહ, બી. કોમ.,
 શ્રી (ડો.) સૌભાગ્યચંદ ભોળાભાઈ શાહ, એમ. બી., એમ. એસ.
 શ્રી (ડો.) પનાલાલ અમૃતલાલ શાહ, એમ. બી., બી. એસ.
 શ્રી (ડો.) ભુવનકુમાર બાલુભાઈ વૈદ, એલ. સી. પી. એસ.
 શ્રી હીરાલાલ ભોળાભાઈ ઝવેરી, બી. એસસી.

શેઠ ઉત્તમચંદ ત્રિલોચનદાસ અને વલ્લભદાસ ટ્રસ્ટ ફંડ.

સંસ્થાના અગિયારમા વર્ષમાં શેઠ ઉત્તમચંદ રણુછોડદાસના એકઝીક્યુટરો શેઠ દેવીદાસ કાનજી, શ્રી. મુળચંદ હીરજી, શ્રી. ત્રીકમદાસ કુલચંદ અને શ્રી. મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆએ રૂા. ૨૨,૦૦૦ સંસ્થાને નીચેની શરતો આપવા ઇચ્છા દર્શાવી.

રૂા. ૨૨,૦૦૦ મેસર્સ ઉત્તમચંદ ત્રિલોચનદાસ એન્ડ વલ્લભદાસ ટ્રસ્ટ ખાતે જમા કરવા.

તેનું વ્યાજ સંસ્થાએ પાંચ ટકા લેખે આપવું.

રૂા. ૧૧૦૦૦ વ્યાજના દર વરસે આવે તેમાંથી માંગરોળના ત્રણ વિદ્યાર્થીને ફ્રી ધોરડર તરીકે સંસ્થાના ધારાધોરણ અનુસાર કોલેજની કોઈ પણ લાઈનના અભ્યાસ માટે લેવા અને તેની પાસેથી કોઈ પણ ષોડ કે એથિમેન્ટ કરાવવું નહીં. તેમને મેસર્સ ઉત્તમચંદ રણુછોડ એન્ડ સન્સ ધોરડર તરીકે રીપોર્ટમાં જણાવવા.

શહેર માંગરોળના જૈન અભ્યાસ કરનાર અરજી ન કરે અથવા ધારાધોરણ પ્રમાણે દાખલ થઈ શકે તેવા ન હોય તો પ્રથમ પાંચ વર્ષ સુધી સદર રકમનું વ્યાજ જમે રાખવું અને મૂળ રકમમાં વધારતા જવું. ત્યાર પછી જ્યારે માંગરોળના જૈન વિદ્યાર્થી અરજી કરે અને દાખલ થઈ શકે તેવો હોય તેને અગ્ર હક આપવો અને તેવો વિદ્યાર્થી ન હોય તો ખીજા ગમે તે જૈન શ્રેતાંબરને દાખલ કરવો અને તેને ઉપરની શરતો મેસર્સ ઉ. ર. એન્ડ સન્સ ધોરડર ગણવો.

પાંચ વર્ષથી વધારે વર્ષનું વ્યાજ એકઠું કરવું નહિ અને મૂળ રકમ કાયમ રાખવી.

વ્યવસ્થાપક સમિતિએ સદર ડોનેશન પત્રમાં લખેલ શરતો સાભાર સ્વીકાર્યું અને રૂા. ૧૨૦૦૦ અગિયારમા વર્ષમાં અને રૂા. ૧૦,૦૦૦ બારમા વર્ષમાં મળ્યા.

સદર ફંડનો લાભ નીચે મુજબ વિદ્યાર્થીઓએ લીધો.

૧૯૨૬-૩૩. શ્રી અમૃતલાલ દામોદર શાહ.

૧૯૨૭-૩૨. ,, નરોત્તમદાસ જેઠાલાલ પારેખ.

૧૯૨૭-૨૮. ,, શાંતિલાલ છોટાલાલ શાહ.

૧૯૩૨-૩૫. ,, ચીમનલાલ ગુલામચંદ શાહ.

૧૯૩૨-૩૪. ,, પુનમચંદ કુલચંદ શાહ.

૧૯૩૩-૩૫. ,, કાંતિલાલ છગનલાલ શાહ.

૧૯૩૩-૩૫. ,, પ્રમોદરાય મકનજી મહેતા.

૧૯૩૫-૩૬. ,, વિનયચંદ ગંગાદાસ શાહ.

૧૯૩૮-૪૦. ,, ચીમનલાલ કાનજી શેઠ.

૧૯૩૮-૪૦. ,, પ્રભુદાસ જેઠાલાલ પારેખ.

૧૯૩૯-૪૦. ,, હિંમતલાલ લાલજી શાહ.

આ ટ્રસ્ટનો લાભ લઈ નીચેના વિદ્યાર્થીઓ એન્ડ્યુએટ થયા.

શ્રી નરોત્તમદાસ જેઠાલાલ પારેખ, ખી. એ.

શ્રી અમૃતલાલ દામોદર શાહ, ખી. ઈ.

श्री महावीर जैन विद्यालय रजत महोत्सव स्मारक ग्रंथ

पेट्रोलो

श्री. आनन्दाचरंद ललुखोदास

श्री. यशवन्तराव भावळ

श्री. रामचरंद भाताचरंद

श्री. केशवनागर्जी लुकरदास वैडीय

શ્રી સરલાદેવી અમૃતલાલ શેઠ મેડલ.

સંસ્થાના પંદરમા વર્ષમાં શેઠ અમૃતલાલ કાળીદાસે પોતાના પત્ની સૌ. સરલાદેવીની યાદગીરી રાખવા ડ્રા. ૧૦૦૦] એક હજાર રૂપીઆ નીચેની શરતોએ આપવા ઇચ્છા દર્શાવી અને વ્યવસ્થાપક સમિતિએ આભાર સાથે સ્વીકારી.

૧. મેડલનું નામ “ શ્રી સરલાદેવી અમૃતલાલ શેઠ મેડલ ” રાખવું અને તે મેડલ પર કોતરાવવું.

૨. મૂળ રકમ કાયમ રાખવી.

૩. ટ્રસ્ટીઓના નામ પર રાખવી.

૪. સદર રકમનું વ્યાજ આવે તે વાપરવું.

૫. દર વર્ષ બે સોનાના મેડલ કરાવવા. એક મેડલ યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓમાં સર્વથી સુંદર પરિણામ બતાવનાર આ સંસ્થાના વિદ્યાર્થીને આપવો.

બીજા મેડલ વાર્ષિક રમત ગમતના મેળાવડા પહેલાં સ્પોર્ટ્સની હરિક્ષાઈમાં સર્વથી સારું પરિણામ લાવનારને આપવો.

બંને મેડલ કેને આપવા તેનો છેવટનો નિર્ણય મેનેજીંગ કમિટી કરે.

બંને મેડલો દર વર્ષે સ્નેહસંમેલનના મેળાવડા વખતે આપવા.

દરવર્ષે યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓમાં સર્વથી સુંદર પરિણામ મેળવનાર સંસ્થાના વિદ્યાર્થીને આ ચંદ્રક આપવાની શરત મુજબ શરૂઆતના ચાર વર્ષમાં દરેક વર્ષે આ ચંદ્રક બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીના આપણા વિદ્યાર્થીને આપવામાં આવ્યો. આ પદકના સંબંધમાં પરીક્ષાના ધોરણો સરખા ન હોવાથી એક સરખો ન્યાય થતો નથી એમ લાગવાથી કમીટી ફેરફાર કરે તેમાં સંમતિદર્શક પત્ર શેઠ અમૃતલાલ કાળીદાસે તા. ૧૮-૨-૩૪ ને રોજ લખવાથી વ્યવસ્થાપક સમિતિએ તા. ૨૩-૨-૩૪ ની સભામાં નીચે મુજબ કરાવ કર્યો.

પ્રથમ નંબરે આવવા માટેનું સુવર્ણપદક નીચે પ્રમાણે વર્ષાનુવર્ષ આપવું અને પ્રથમથી તેની જાહેરાત નોટિસથી મંત્રીએ કરવી.—

મેડિકલ લાઈન	૧૯૩૪-૩૫
આર્ટ્સ ”	૧૯૩૫-૩૬
સાયન્સ ”	૧૯૩૬-૩૭
બાકીની સર્વ લાઈનો	૧૯૩૭-૩૮

એ ચંદ્રક પ્રથમ વખતે પરીક્ષામાં બેસનારને જ આપવું અને ઓછામાં ઓછા સેકન્ડ ક્લાસ માર્ક્સ મેળવનારને જ આપવામાં આવશે.

આ ચંદ્રકથી વિદ્યાર્થીને ઉત્તેજન મળે છે અને હરિક્ષાઈ સારી થાય છે. ટ્રસ્ટ સુચોચ્ય છે. સુવર્ણચંદ્રક વ્યાજને હિસાબે નાનો થાય છે તેથી રકમમાં વધારો કરવા આપણા ટ્રસ્ટ

શ્રી અમૃતલાલ શેઠને વિશ્વસિ કરવી સ્થાને છે, પણ તેમની ઉદાર સખાવતને તો ધન્યવાદ જ ઘટે છે.

આ ચંદ્રક દરવર્ષે કોણે કોણે મેળવ્યા તેની વિગત નીચે મુજબ છે:—

નામો

વર્ષ.	અભ્યાસ અંગે.	અંગખળા અંગે.
૧૯૨૯-૩૦	શ્રી ચંદુલાલ જગજીવન શાહ	—
૧૯૩૦-૩૧	શ્રી છોટાલાલ કેશવજી દોશી	શ્રી જંબુભાઈ ઠાકોરલાલ ધીઆ
૧૯૩૧-૩૨	શ્રી લાલચંદ ભાઈલાલ શાહ	શ્રી સૌભાગ્યચંદ ભોળાભાઈ શાહ
૧૯૩૨-૩૩	શ્રી લાલચંદ ભાઈલાલ શાહ	—
૧૯૩૩-૩૪	શ્રી સૌભાગ્યચંદ ભોળાભાઈ શાહ	—
૧૯૩૪-૩૫	—	—
૧૯૩૫-૩૬	શ્રી નગીનદાસ પોપટલાલ શાહ	શ્રી પ્રમોદરાય મકનજી મહેતા
૧૯૩૬-૩૭	શ્રી ઈંદુલાલ ભોગીલાલ મહેતા	શ્રી ચીમનલાલ કશલચંદ માવાણી
		અને
		શ્રી રતીલાલ શંકરલાલ શાહ
૧૯૩૭-૩૮	શ્રી ચતુરદાસ ત્રિકમજી દડીયા	—
૧૯૩૮-૩૯	શ્રી કાંતિલાલ ભગવાનદાસ સંઘવી	—
૧૯૩૯-૪૦	શ્રી રમણિકલાલ અમૃતલાલ કોઠારી	શ્રી જયંતિલાલ જગજીવનદાસ વેરા

મેસર્સ પાનાચંદ માવજી ટ્રસ્ટ ફંડ.

સંસ્થાના પંદરમા વર્ષમાં શેઠ પાનાચંદ માવજી જેતપુરવાળાએ એક ટ્રસ્ટની યોજના કરી નીચેની શરતોએ રૂ. ૨૨,૫૦૦ સંસ્થાને આપ્યા. વ્યવસ્થાપક સમિતિએ સદર ટ્રસ્ટનો તા. ૭-૩-૧૯૩૦ ને રોજ સાબાર સ્વીકાર કર્યો.

શેઠ દેવકરણભાઈ મુળજીના મિત્ર અને આ સંસ્થા તરફ ખૂબ પ્રેમ દર્શાવનાર આ ભાઈએ બહુ સારા સ્નેહથી રકમનું અર્પણ કર્યું અને જીવન રસ મેળવ્યો.

શરતો:—

૧. રૂ. ૨૨,૫૦૦ ની ગવર્નમેન્ટ સિક્યુરીટીઝ લેવી અને તે વિદ્યાલયના ચોપટે “ મેસર્સ પાનાચંદ માવજી ટ્રસ્ટ ફંડ ” નામે જમા રાખવી.

૨. ઉપલા ખાતાનું વ્યાજ દર વર્ષે વિદ્યાલયમાં ચાલુ ખર્ચ ખાતે જમા લેવું અને તેના બદલામાં તેઓના નામના સ્કોલર તરીકે ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ રાખવા. મજકુર સ્કોલર તરીકે તેઓ પોતાની હયાતીમાં જે વિદ્યાર્થીઓ માટે ભલામણ લખી મોકલે તે ત્રણ વિદ્યાર્થીઓને રાખવા અને તેઓની હયાતી બાદ શેઠ દેવકરણ મુળજી સૌરાષ્ટ્ર વિશાશ્રીમાળી જૈન ઝાડીંગની કાર્યવાહક કમિટી જે વિદ્યાર્થીઓ માટે ભલામણ લખી મોકલાવે તેમાંના ત્રણ વિદ્યાર્થીઓને

રાખવા. ઉપર મુજબ કોઈપણ ભલામણ નહીં આવે તો તેવા પ્રસંગે વિદ્યાલયની વ્યવસ્થાપક સમિતિએ કોઈપણ ત્રણ વિદ્યાર્થીઓને પસંદ કરી તેઓના સ્કોલર તરીકે દાખલ કરવા. પરંતુ તે પસંદગીમાં સૌરાષ્ટ્ર વિશાશ્રીમાળી જ્ઞાતિના વિદ્યાર્થીઓને પ્રથમ પસંદગી આપવી અને તેના અભાવે કોઈપણ ભાગના કોઈપણ જ્ઞાતિના વિદ્યાર્થીને પસંદગી આપવી. પરંતુ વિદ્યાલયની વ્યવસ્થાપક સમિતિએ આ વિદ્યાર્થીઓની પસંદગી એવી શરતે કરવી કે એક વર્ષ પૂરું થતાં ખીજ વર્ષમાં તે વિદ્યાર્થીઓને તે મુજબ ચાલુ રાખવાનું બંધનકર્તા ન ગણાય, કારણ કે શેઠ પાનાચંદ માવજી અગર તેઓની હુયાતી બાદ શેઠ દેવકરજી મુળજી સૌરાષ્ટ્ર વિશાશ્રીમાળી જ્ઞાન ઝોડીંગની કાર્યવાહક સમિતિ તે વર્ષ માટે જે વિદ્યાર્થી માટે ભલામણ લખી મોકલે તેમને દાખલ કરી શકાય. દર વર્ષે તેઓના નામના ત્રણ સ્કોલર અવશ્ય કાયમ રહેવા જોઈએ અને તે વિદ્યાલયના નિયમો અનુસાર દાખલ કરવા અને વિદ્યાલયના ફરેક નિયમો તે વિદ્યાર્થીએ પાળવા જોઈશે.

૩. તેઓના સ્કોલર તરીકે આર્ટ્સ, કોમર્સ અને સાયન્સની લાઇનનો અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓને ફ્રી સ્ટુડન્ટ તરીકે વિદ્યાલયમાં રાખવા. એવા વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી પૈસા પાછા લેવા સંબંધી કોઈ જાતનું એગ્રીમેન્ટ કરાવી લેવું નહીં. ઉપર દર્શાવેલી ત્રણ લાઇનો સિવાય ખીજી કોઈ લાઇનનો અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીને તેઓના સ્કોલર તરીકે દાખલ કરવામાં આવે તો એ વર્ગના ખીજ વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી ઉપર દર્શાવેલી ત્રણ લાઇનમાં અભ્યાસ કરતા ખીજ વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી લેવામાં આવતી રકમ કરતાં જે વધુ રકમ લેવાની હોય તેટલી વધારાની રકમ રોકડી લેવી અથવા તેટલી રકમનું લોન એગ્રીમેન્ટ વિદ્યાર્થી પાસે કરાવી લેવું.

૪. સંસ્થાના પેટ્રોન વર્ગમાં “ મેસર્સ પાનાચંદ માવજી ” એ રીતે નામ દાખલ કરવું અને તે મુજબ શેઠ પાનાચંદ માવજી તેઓની હુયાતીમાં અને તે બાદ તેઓના વંશજ સભાસદ તરીકે હક ભોગવશે.

૫. સદર રકમની ગવર્નમેન્ટ સિક્યુરીટીઝમાં જરૂરી ફેરફાર કરવાની સત્તા વિદ્યાલયના ટ્રસ્ટીઓને રહેશે, પરંતુ મૂળ રકમ Trust Act માં દર્શાવેલી recognised securities માંજ રાખવી જોઈશે.

સદર ટ્રસ્ટનો લાભ નીચેના વિદ્યાર્થીઓએ લીધો :—

૧૯૩૦-૩૧	શ્રી પોપટલાલ મેનજી મહેતા	શ્રી ચંદુલાલ જગજીવન શાહ
૧૯૩૧-૩૨	શ્રી ઠાકરશી યુશાલદાસ વેરા	” શ્રી કાંતિલાલ લિલાધર મહેતા
૧૯૩૩-૩૪	શ્રી ન્યાલચંદ ત્રિલોચન શાહ	શ્રી કેશવલાલ રતનશી કુંડલીઆ
૧૯૩૪-૩૬	શ્રી રતીલાલ જગજીવન શાહ	શ્રી છોટાલાલ જગજીવન શાહ
૧૯૩૬-૩૭	શ્રી યુનીલાલ કપુરચંદ મહેતા	”
૧૯૩૭-૩૮	શ્રી અમૃતલાલ પ્રેમચંદ સંઘવી	”
૧૯૩૮-૪૦	શ્રી યુનીલાલ કપુરચંદ મહેતા	” શ્રી નવલચંદ મેનજી મહેતા

આ ટ્રસ્ટનો લાલ લઈનીચે જણાવેલ વિદ્યાર્થીઓ ગ્રેજ્યુએટ થયા,

૧. શ્રી ચંદુલાલ જગજીવન શાહ, બી. એસસી. (માઈનીંગ)
૨. શ્રી (ડૉ.) ઠાકરશી ખુશાહાસ વોરા, એમ. બી. બી. એસ.
૩. શ્રી (ડૉ.) કાન્તિલાલ લિલાધર મહેતા, એમ. બી. બી. એસ.
૪. શ્રી ચુનીલાલ કપુરચંદ મહેતા, બી. એસસી.
૫. શ્રી (ડૉ.) છોટાલાલ જગજીવન શાહ, એમ. બી. બી. એસ.

શેઠ દેવીદાસ કાનજી ટ્રસ્ટ ફંડ.

સંસ્થાના સત્તરમા વર્ષમાં મરહુમ શેઠ દેવીદાસ કાનજીના વીલમાં લખ્યા મુજબ રૂ. ૧૦,૬૦૦ ની સાડાચાર ટકાની ૧૯૫૫-૬૦ માં પાકતી લોન તથા રૂ. ૩૦૭ રોકડા આપવા માટે સફળતાના ટ્રસ્ટી શેઠ છોટાલાલ પ્રાણલાલે જણાવ્યું અને તેનો વ્યવસ્થાપક સમિતિએ તા. ૨૧-૩-૩૨ ના રોજ સ્વીકાર કર્યો. ટ્રસ્ટની શરતો નીચે મુજબ છે.

રૂ. ૧૦,૬૦૦ ની ટકા જા ની ૧૯૫૫-૬૦ માં પાકતી લોન તથા રૂ. ૩૦૭ રોકડા શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયને આપવા.

આ રકમ શેઠ દેવીદાસ કાનજી ટ્રસ્ટ ફંડ તરીકે અનામત રાખવી.

સહરહુ લોનનું જે વ્યાજ આવે તેમાંથી માંગરોળનિવાસી કોઈપણ જૈન સંસ્થામાં રહી બી. એ., એમ. એ., વી. જે. ટી. આઈ., વેટરનરી, સાયન્સ, એલ. સી. પી. એસ., સીવીલ અથવા મીકેનીકલ અથવા ઇલેક્ટ્રીકલ એન્જીનિયરીંગ, કોમર્સ અથવા મેડિકલ લાઈનનો અભ્યાસ કરવા માંગતો હોય અને ઉપલી સંસ્થાના નિયમાનુસાર ચાલવા બંધાતો હોય તેવા વિદ્યાર્થીની અરજી આવ્યેથી તેનો અભ્યાસ પૂરો થાય ત્યાંસુધી સંસ્થામાં મરહુમના નામથી ફ્રી ધોરડર તરીકે રાખવો અને તેની પાસેથી પૈસા પાછા લેવાનું કોઈપણ જાતનું કરારનામું લખાવી લેવું નહીં.

માંગરોળનિવાસી કોઈપણ વિદ્યાર્થીની અરજી ન આવે તો ઉપલી લોનનું વ્યાજ પાંચ વર્ષ સુધી ફંડમાં જમા રાખવું અને મૂળ રકમમાં વધારતા જવું. અને પાંચ વર્ષ પછી પણ તેવી અરજી ન આવે તો આ ફંડનું ત્યાર પછીનું વાર્ષિક વ્યાજ સંસ્થાના ચાલુ ખર્ચમાં વાપરવું.

આ ફંડના ફ્રી ધોરડર તરીકે દાખલ થયા પછી કોઈપણ વિદ્યાર્થીને પુના, ખનાસ, કરાંચી અથવા બીજે સ્થળે અભ્યાસ માટે જવું પડે તો તેના ખર્ચ માટે ઉપલા ફંડનું જે કંઈ વાર્ષિક વ્યાજ આવે તે આપવું.

સહર ટ્રસ્ટનો લાલ નીચેના વિદ્યાર્થીઓએ લીધો :—

૧૯૩૨-૩૪ શ્રી જયંતીલાલ ગંગાહાસ શાહ

૧૯૩૫-૩૬ શ્રી પ્રમોદરાય મકનજી મહેતા

શ્રીયુત સારાભાઈ મોદીની આ ખીલુ ઉદાર સખાવત છે. એમને ગરીબ કે મધ્યમ વર્ગની સ્થિતિના શક્તિશાળી વિદ્યાર્થીને અભ્યાસમાં પડતી અડચણોનો પૂરતો ખ્યાલ હતો. એમને રકમ આપી દેવા કરતાં લોન રૂપે આપવાનો ખાસ વિચારણીય આશ્રહ હતો અને આ ખાતું તેમણે ખૂબ વિચાર કરી વિદ્યાલયને સોંપ્યું હતું. આ ખાતાએ થોડા વર્ષમાં ખૂબ સેવા બબલી છે અને એનો લાભ લેનારા એની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરે છે. આ અનુકરણીય ખાતાની પદ્ધતિ વિચારી એને અપનાવવાનો નિર્ણય કરવા યોગ્ય છે.

મેસર્સ પુરુષોત્તમ સુરચંદ દ્રસ્ટ.

આ સંસ્થાના અદારમાં વર્ષમાં શેઠ પુરુષોત્તમ સુરચંદે નીચેની શરતે રૂ. ૧૦,૦૦૦] દશ હજાર રૂપીઆ આપવા ઈચ્છા દર્શાવી અને વ્યવસ્થાપક સમિતિએ તેનો તા. ૨૦-૬-૭૨ ની મીટીંગમાં સ્વીકાર કર્યો. શરતો નીચે મુજબ છે:—

(૧) રૂ. ૭૫૦૦ અંકે પંચોતેરસો મહારા તરફથી રોકડા આપવામાં આવશે. જે રકમ “મેસર્સ પુરુષોત્તમ સુરચંદ દ્રસ્ટ” તરીકે વિદ્યાલયમાં જે રાખવી અને તેના બદલામાં દર વર્ષે મહારા સ્કોલર તરીકે આર્ટ્સ, કોમર્સ અને સાયન્સની લાઇનને અભ્યાસ કરતા એક વિદ્યાર્થીને ફ્રી સ્ટુડન્ટ તરીકે વિદ્યાલયમાં રાખવો. એવા વિદ્યાર્થી પાસેથી પૈસા ખાણ લેવા સંબંધી કોઈ બાતનું એગ્રિમેન્ટ કરાવી લેવું નહીં. વિદ્યાલયના ધારા ધોરણ અનુસાર જે વિદ્યાર્થી હાબલ થઈ શકે તેમ હોય તેવા માટે મારા તરફથી ભલામણ કરવામાં આવે તેને પ્રથમ પસંદગી આપવી ઉપર દર્શાવેલી ત્રણ લાઇન સિવાય ખીલુ કોઈ લાઇનને અભ્યાસ કરતો વિદ્યાર્થી મહારા સ્કોલર તરીકે હાબલ કરવો પડે તો એ વર્ગના ખીલુ વિદ્યાર્થી પાસેથી જે રકમ વસુલ કરવામાં આવતી હોય તે બે વચ્ચેનો તફાવત તે વિદ્યાર્થી પાસેથી દર વર્ષે રોકડો લેવો યા તેની પાસેથી તેટલી રકમનું લોન એગ્રિમેન્ટ તમારે કરાવી લેવું.

(૨) રૂ. ૨૫૦] દર વર્ષે દશ વર્ષ સુધી વિદ્યાલયને આપવા ઈચ્છા છે અને તે રીતે ધારા મુજબ મહારા પેઢીનું નામ વ્યવસ્થાપક સમિતિના એકસ-ઓપ્રીશીઓ મેમ્બર તરીકે હાબલ કરવું.

(૩) મારી હયાતી બાદ મારા વંશજોને મારા સ્કોલર માટે ભલામણ કરવાનો અધિકાર રહેશે.

સદર દ્રસ્ટનો લાભ નીચેના વિદ્યાર્થીઓએ લીધો:—

૧૯૩૨-૩૫ શ્રી કાંતિલાલ વૃજલાલ વોરા.

૧૯૩૫-૩૯ ,, લીલાધર કૂલચંદ મહેતા.

શેઠ કેશવલાલ ગોવિંદજી દ્રસ્ટ.

સંસ્થાના વીશમાં વલસાડવાળા શેઠ કેશવલાલ ગોવિંદજીના વીલ મુજબ રૂ. ૧૦૦૦ એક હજાર રૂપીઆની નામની કિંમતની સાડાત્રણ ટકાની પ્રોપ્રીસરી નોટ વીલમાં નીચે મુજબ લખાણ સાથે મોકલાવી આપવામાં આવી:—

श्री महावीर जैन विद्यालय रजत महोत्सव स्मारक ग्रंथ

पेद्रो

श्री चुनीलाल चुगचंद कापडीया

श्री पुरपानभवाडी अमररीवाडी

श्री लललाल केशरीचंद

श्री महालाल भगनशाल

“ ડૉ. એક હબરની લોન શ્રી મહાવીર વિદ્યાલયમાં આપવી અને તેના વ્યાજમાંથી દર વર્ષે ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને મારા નામથી (એટલે શેઠ કેશવલાલ ગોવિંદજીના નામથી) સ્કોલરશીપ આપવા હું અધિકાર આપું છું.”

આ ડોનેશનનો વ્યવસ્થાપક સમિતિએ તા. ૧૨-૬-૩૫ ના રોજ સ્વીકાર કર્યો અને તેને અંગે તા. ૪-૧૦-૩૫ ની મીટીંગમાં નીચે મુજબ ઠરાવ કર્યો :—

“ બીજો ઠરાવ થતાં સુધી દર વર્ષે આ સંસ્થામાં મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા પસાર કરીને લોન વિદ્યાર્થી દાખલ થાય તે પૈકી જેણે મેટ્રીક્યુલેશનમાં સંસ્કૃતમાં અથવા અર્ધભાગધીના વિષયમાં સર્વથી વધારે માર્ક મેળવ્યા હોય તેને સદર લોનના વ્યાજના ડૉ. ૩૫૫ પાંચીશ સ્કોલરશીપ તરીકે શેઠ કેશવલાલ ગોવિંદજીના નામથી આપવા.”

તા. ૩૦-૭-૩૭ ની મીટીંગમાં વ્યવસ્થાપક સમિતિએ નીચે મુજબ ઠરાવ કર્યો :—

“ શેઠ કેશવલાલ ગોવિંદજી ટ્રસ્ટની યોજના અનુસાર તા. ૪-૧૦-૧૯૩૫ ની વ્યવસ્થાપક સમિતિ એ કરેલ ઠરાવ પ્રમાણે સદર કેશવલાલ ગોવિંદજી સ્કોલરશીપ સંસ્થામાં દાખલ થનાર લોન વિદ્યાર્થીને છેલ્લી મેટ્રીકની પરીક્ષામાં સંસ્કૃત અથવા અર્ધભાગધીમાં સૌથી વધારે માર્ક મેળવનારને આપવાનો ઠરાવ કર્યો હતો. આઠ વર્ષમાં મેટ્રીકમાં બીજી ભાષા તરીકે સંસ્કૃત અથવા અર્ધભાગધી અને વર્નાક્યુલર એમ બે ભાષા ફરજિયાત હોવાથી અને તેને એક વિષય ગણવામાં આવતો હોવાથી સંસ્કૃતના જુદા માર્ક વિદ્યાર્થીઓને મળી શકતા નથી, તેથી હવે પછી વ્યવસ્થાપક સમિતિ ઠરાવ કરે ત્યાં સુધી શેઠ કેશવલાલ ગોવિંદજી સ્કોલરશીપ દર વરસે સંસ્થામાં ફર્ટ ધરના અભ્યાસ માટે દાખલ કરવામાં આવે તે લોન વિદ્યાર્થીઓ પૈકી મેટ્રીકમાં સૌથી વધુ માર્ક મેળવનાર વિદ્યાર્થીને તે સ્કોલરશીપ આપવી તેમ ઠરાવવામાં આવ્યું ” આ સ્કોલરશીપ મેળવનાર ભાઈ ઓના નામ નીચે મુજબ છે :—

૧૯૩૬-૩૭. શ્રી રમણીકલાલ જગજીવનદાસ ગાંધી.

૧૯૩૭-૩૮. „ ગાંડાલાલ ડાહ્યાભાઈ શાહ.

૧૯૩૮-૩૯. „ રમણીકલાલ અમૃતલાલ કોઠારી.

૧૯૩૯-૪૦. „ કંચનલાલ માણેકલાલ શાહ.

જેમણે સંસ્થાનું સ્થાન જોયું નથી એવા કેળવણીપ્રેમી ધંધુઓ સંસ્થાને મરણ સન્મુખ વખતે યાદ કરે એ સંસ્થાના ઊંડા મૂળ બતાવે છે અને ઇતિહાસની નજરે સંસ્થાના ગૌરવમાં વધારો કરે છે.

શેઠ દેવકરણુ મુળજી પરદેશ અભ્યાસ ટ્રસ્ટ ફંડ.

સંસ્થાના તેવીશમા વર્ષમાં તા. ૧૬-૫-૩૮ ને રોજ શેઠ દેવકરણુ મુળજીના એકઝીક્યુટિવ રોએ શેઠશ્રીના વીલની કલમ ૨૦ મીની રૂપે ડૉ. ૧૦,૦૦૦ આપ્યા. વ્યવસ્થાપક સમિતિએ તા. ૨૧-૫-૩૮ ની મીટીંગમાં સદર ડોનેશનનો સ્વીકાર કર્યો. વીલની કલમ નીચે મુજબ છે.

“(૨૦) ઉપર જણાવેલા રૂપીઆ પચાસ હજાર ઉપરાંત રૂપીઆ દશ હજાર શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના ટ્રસ્ટીઓને આપવા અને શરત કરવી જે જ્યારે પણ બુનાગઢવાળા ડૉક્ટર લીલાધર વાલજી મહેતા વધુ અભ્યાસ માટે જ યુરોપ જતા હોય તો, વિદ્યાલયના નિયમ પ્રમાણે રૂપીઆ દશ હજાર સુધી મજકુર ડૉક્ટરને લોન તરીકે આપવા. મજકુર ડૉક્ટર પાસેથી રકમ પાછી મળ્યેથી વિદ્યાલયના ટ્રસ્ટીઓએ પોતાની મરજી મુજબ મારા નામથી એવા જ કામમાં કાઠીઆવાડના વિશાશ્રીમાળી વિદ્યાર્થીને આપવામાં એ રકમનો ઉપયોગ કરવો.”

સહર રકમનો ઉપયોગ વીલની શરત મુજબ કરવામાં આવે છે. શેઠ દેવકરણભાઈ મુળજીનો સંસ્થા સાથેનો સંબંધ એવો સુસ્પષ્ટ છે કે તેમના સંબંધમાં વારંવાર લખવું એ પિષ્ટપેષણ ગણાય, પણ સંસ્થાને મરણની નજીકના સમયમાં પણ શેઠ ભૂલ્યા નથી અને આ ઉપરાંત ખીજી પણ મોટી નવાજેશ કરી છે તે વાત ધ્યાનમાં લેતાં આનંદમાં વધારો થાય તેમ છે.

૩૧. નગીનદાસ જે. શાહ સ્મારક ફંડ.

સંસ્થાના તેવીશમા વર્ષમાં શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘના મંત્રીઓએ એક યોજના ઘડી ડૉ. નગીનદાસ શાહ સ્મારક ફંડમાં લેગી થયેલી રકમમાંથી રૂ. ૬૦૦૦ અંકે છસો રૂપીઆ શરત કરી સંસ્થાને આપવા ઇચ્છા દર્શાવી. વ્યવસ્થાપક સમિતિએ તા. ૪-૫-૩૭ના રોજ નીચે મુજબ ઠરાવ કર્યો અને તે ઠરાવ સહર સંસ્થાની સ્મારક ફંડ સમિતિએ સ્વીકાર્યો :—

“ સહર રકમનું વ્યાજ કઈ લાઈનમાં ચંદ્રક કે પારિતોષિક તરીકે વાપરવું તેનો નિર્ણય વ્યવસ્થાપક સમિતિ કરશે. અને સહર તૈલચિત્ર સુપરિન્ટેન્ડન્ટની ઓફીસ રૂમમાં યોગ્ય જગ્યાએ મુકાશે અને તે માટે યોગ્ય મેળાવટો કરી ચિત્ર ખુલ્લું મુકાશે.”

સહર ટ્રસ્ટના વહીવટ અંગે વ્યવસ્થાપક સમિતિએ તા. ૩-૮-૧૯૩૯ ના રોજ નીચે મુજબ વ્યવસ્થા કરી :—

“ દર વર્ષ રૂ. ૨૫૦ પચીસ રૂપીઆનું પારિતોષિક ઇન્ટર કોમર્સ અથવા બી. કોમ.ની યુનિવર્સિટી પરીક્ષામાં સૌથી વધારે ટકા માર્ક મેળવનારને આપવું. આ ઇનામ મેળવનારે ઓછામાં ઓછા પચાસ ટકા માર્ક મેળવેલા હોવા જોઈએ. જે વર્ષમાં લાયક વિદ્યાર્થી ન હોય તે વર્ષમાં ઇનામ ન આપવું અને મૂળ રકમમાં વધારો કરવો. પારિતોષિકમાં પુસ્તકો આપવાં અને તે પુસ્તકો ઉપર “ ડૉ. નગીનદાસ જે શાહ સ્મારક ” નો સિકકો મારવો.

સહર યોજના મુજબ ૧૯૩૯-૪૦ નું ઇનામ મુંબઈ યુનિવર્સિટીની બી. કોમ. ની પરીક્ષામાં પહેલા આવનાર વિદ્યાર્થી શ્રી કનુભાઈ લાલજીભાઈ મહેતાને આપવામાં આવ્યું.

આ ટ્રસ્ટ નાની રકમનું છે, પણ એની સાથે સંસ્થાપર અત્યંત રનેહ રાખનાર એના એક સુપુત્રનું નામ જોડાએલું છે અને એનું સ્મરણ સંસ્થામાં હમેશ માટે જળવાઈ રહે એ દષ્ટિએ આ ટ્રસ્ટ નોંધવા લાયક છે.

શેઠ દેવકરણ મુળજી ટ્રસ્ટ ફંડ.

સંસ્થાના તેવીશમા વર્ષમાં શેઠ દેવકરણ મુળજીના એકઝીક્યુટરોએ શેઠશ્રીના વીલની કલમ-૧૯ મીની રૂએ ટ્રસ્ટ કરી રૂ. ૫૦,૦૦૦ આપ્યા. વીલની કલમ નીચે મુજબ છે :—

“(૧૯)” રૂપીઆ પચાસ હજારની રકમ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના ટ્રસ્ટીઓને શરત કરીને આપવી અને તેનું ટ્રસ્ટ કરવું જે જુનાગઢની મારી યોડીંગનો કોઈ વિદ્યાર્થી દાખલ થવા અરજી કરે તો તેને દાખલ કરવો. સોરઠનો કોઈપણ વિદ્યાર્થીમાળી જૈન દાખલ થવા અરજી કરે અથવા પાલીતાણા બાળાશ્રમનો કોઈ વિદ્યાર્થી દાખલ થવા અરજી કરે અને ધારાધોરણુસર તેને દાખલ કરી શકાય તો તેને દાખલ કરવો, અને એ રીતે અથવા એમ ન બને તો અન્ય કોઈ પાંચ વિદ્યાર્થીને મારા નામથી ‘દેવકરણુ મુળજી સ્કોલર’ તરીકે રાખવા.”

ટ્રસ્ટડીડ મુજબ રૂ. ૫૦,૦૦૦ સંસ્થાને મળ્યા અને સહર ટ્રસ્ટની શરત મુજબ ૧૯૩૬-૪૦ માં નીચેના પાંચ વિદ્યાર્થીઓ શેઠ દેવકરણુ મુળજી સ્કોલર તરીકે દાખલ કરવામાં આવ્યા.

- ૧ શ્રી મુળચંદ નરશીદાસ નારીચાણીઆ.
- ૨ ,, શાંતિલાલ રતીલાલ શાહ.
- ૩ ,, હરિલાલ જગજીવન શાહ.
- ૪ ,, ઠાકોરલાલ મોહનલાલ શાહ.
- ૫ ,, પ્રસન્નલાલ મોહનલાલ ડગડી.

શ્રીમતી લીલાવતી ભોળાભાઈ મોહનલાલ ઝવેરી વિદ્યાર્થીની જૈન સ્કોલરશીપ ફંડ.

આ ઇતિહાસના છેલ્લા વર્ષમાં આ સંસ્થાના કાર્યમાં શરૂઆતથી રસ લેનાર શ્રી મોહનલાલ હેમચંદભાઈ ઝવેરીએ પોતાની પુત્રવધૂની યાદગીરી નિમિત્તે નીચેની શરતે રૂ. ૨૦૦૦ ની કિંમતના ધી અમદાવાદ એડવાન્સ મીડસના પાંચ ટકા વ્યાજના વીસ પ્રેક્ટરન્સ શેર્સ આપવા ઇચ્છા દર્શાવી અને વ્યવસ્થાપક સમિતિએ તેનો સાભાર સ્વીકાર કર્યો. મુખ્ય શરતો નીચે મુજબ છે.

મેટ્રીક્યુલેશનની મુંબઈ યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાં શ્વેતાંબર મુર્તિપૂજક જૈન વિદ્યાર્થીની સર્વથી વિશેષ માકર્સ પ્રાપ્ત કરે તેને રૂ. ૨૦૦૦ નું વ્યાજ ઉપજે તે સ્કોલરશીપ તરીકે શ્રી લીલાવતી ભોળાભાઈ ઝવેરીને નામે દર વર્ષે વ્યાજની રકમ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય આપે.

જે અરજી કરનાર જૈન વિદ્યાર્થીની પોતાનો અભ્યાસ કોલેજમાં આગળ ચલાવવા કબૂલાત આપે અને જેણે મેટ્રીક્યુલેશનની સહર પરીક્ષામાં સર્વથી વધારે માકર્સ મેળવેલા હોય તેને વ્યાજની રકમ એક સાથે આપવી.

અરજીનું ફોર્મ, દાનના ધારાધોરણો શ્રી. મ. જૈ. વિ. ની વ્ય. સ. મુકરર કરે અને સહર સ્કોલરશીપ ફોને આપવી તે બાબતમાં સહર સમિતિનો નિર્ણય છેવટનો ગણાય.

સહર સમિતિએ મૂળ રકમ કાયમ રાખવાની છે. વ્યાજની રકમ વાપરવાની છે. રોકાણમાં ફેરફાર કરવાની સત્તા સહર સંસ્થાના ટ્રસ્ટીઓની છે. સહર મૂળ રકમ અથવા તેનું રોકાણ સંસ્થાના વખતો વખતના ટ્રસ્ટીઓના નામપર રહે.

છવીશમા વર્ષમાં આ ઈનામ મેળવનાર બહેન શ્રી ધૈર્યબાળા હજનલાલ પારેખ મુંબઈ યુનિવર્સિટીની મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષામાં ૭૦૦ માંથી ૫૪૦ માકર્સ મેળવી સર્વ જૈન

વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રથમ આવ્યા. આ બહેનના પિતાશ્રી શ્રી છગનલાલ જીવણલાલ પારેખે સંસ્થામાં પાંચ વર્ષ રહી બી. ઇ. ની ડીગ્રી લીધી હતી અને હાલ ભાવનગર સ્ટેટ રેલ્વેમાં આસીસ્ટન્ટ એન્જિનિયરનો હોદ્દો ધરાવે છે.

શ્રી વર્ગ માટે-કન્યામાટે કાર્ય કરવાની આ સંસ્થાએ આ ટ્રસ્ટ દ્વારા શુભ શરૂઆત કરી છે. અને તેમાં ઉત્તરોત્તર ઘણો વધારો કરવા યોગ્ય છે અને બનતી સગવડે બહેનો માટે વિદ્યાલય સ્થાપવા યોગ્ય છે એ બાબતપર આ તકે ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે. આ શુભ શરૂઆત કરનાર બેન લીલાવતીના કુટુંબીજનોનો અને ખાસ કરીને શેઠ મોહનલાલ હેમચંદ્ર ઝવેરીનો આભાર માનવાની આ તક લઈ તેમનું અનુકરણ કરી બહેનો માટે વિચારણીય યોજના કેળવણીના ક્ષેત્રમાં કરે એટલું આ સંસ્થાના ઇતિહાસમાં જણાવવું પ્રસ્તુત લાગે છે.

શ્રી મહાવીર લોન ફંડ.

સંસ્થાના છઠ્ઠા વાર્ષિક રિપોર્ટમાં જણાવવા મુજબ બાબુસાહેબ જીવણલાલ પત્રાલાલ અને આ ભાઈઓએ ફંડ શરૂ કર્યું. તેનો ઉદ્દેશ એજ્યુએટ થયા પછી દૂર દેશમાં અભ્યાસ કરવા જનારને લોન રૂપે સહાય કરવાનો છે અને તે રકમ વસૂલ થતાં તે દ્વારા અન્યને સહાય કરવાનો છે. ફંડની શરતો નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. ફંડને મહાવીર લોન ફંડ નામ આપવું.
૨. વિશેષ અભ્યાસ માટે વિલાયત કે અમેરિકા આદિ દૂર દેશમાં જનારને તે રકમ ધીરવી, તેનું વ્યાજ ન લેવું. રકમ પાછી મેળવવાનું એગ્રિમેન્ટ કરવું અને જેને લોન આપાય તેનો વીમો સંસ્થાના મંત્રી અને કોશાધ્યક્ષ નામપર ઊતરાવવો.
૩. ટ્રસ્ટ ફંડનો વહીવટ સંસ્થાની મેનેજીંગ કમિટી કરે, ફંડની રકમ ટ્રસ્ટીઓના નામપર રહે.
૪. ફંડમાં જે જે રકમોનો વધારો થાય તે આ ફંડ ખાતે ઉપરની શરતે જમે કરવો.
૫. આ ફંડની અલગ રહેતી રકમનું વ્યાજ ઉપજે તો તેનો મૂળ રકમમાં વધારો કરવો.
૬. સદરહુ રકમ લોન તરીકે આપતી વખતે જો કોઈ વિદ્યાર્થી બાબુ પત્રાલાલ હાઈસ્કૂલનો વિદ્યાર્થી હોય તો તેને બીજા સર્વ નિયમો લાગુ પડતા હોય તો અગ્રસ્થાન (પ્રેફરન્સ) આપવું. આ શરત માત્ર સદરહુ રૂ. ૭૫૦૦ ને લાગુ પડે છે.

સદર ફંડમાં બાબુ સાહેબ જીવણલાલજી અને ભાઈઓ તરફથી રૂ. ૯૦૦૦ અને શેઠ મણીલાલ ગોકુળભાઈ મુળચંદ તરફથી રૂ. ૨૦૦૦ મળી કુલ રૂ. ૧૧,૦૦૦ મળ્યા છે.

ઈનામ અનામત ફંડ.

છઠ્ઠા વર્ષમાં શેઠ સોમચંદ ઉચ્ચચંદ રૂ. ૨૫૦૦ ની રકમ સંસ્થાને ભેટ આપી તેને ઈનામી ફંડનું નામ આપવામાં આવ્યું. સંસ્થાની ધાર્મિક પરિક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થનાર યોગ્ય વિદ્યાર્થીઓને વ્યવસ્થાપક સમિતિ ઠરાવે તે પ્રમાણે સદરહુ રકમનું વ્યાજ આપવાનું છે અને ઈનામ આપતાં આવકનો વધારો રહે તો તેનો વ્યય ઈનામી નિબંધ ધાર્મિક વિષયપર

श्री महावीर जैन विद्यालय रजत महोत्सव स्मारक ग्रंथ

पेट्रोलो

श्री. आनंदलाल जीरावाल
(आनंदलाल जीरावालजी कुं पाया)

श्री. माहललाल देवर्षि जयपुरी

श्री. अनंदलाल जीरावाल अकरोदास

श्री. रामकृष्णलाल
(श्री. रामकृष्णलाल माहललालजी कुं पाया)

લખાવવામાં કરવાનો છે. મૂળ રકમ બળવી રાખવાની છે. આ રકમના વ્યાજમાંથી ધાર્મિક પરીક્ષામાં ઊંચે નંબરે પાસ થનારને ધનાગ્રે અપાય છે.

આભારનો ઇતિહાસ

આ સંસ્થા ઉપર અનેક અંધુઓએ એટલા અને એવા પ્રકારના આભાર કર્યા છે કે એનો પચીશ વર્ષનો ઇતિહાસ રચી કરતાં જો તેઓને ભૂલી જઈએ તો કૃતક્રતાનો દોષ આવે, એની સાથે એની સંખ્યા એટલી મોટી છે કે એ સર્વને ન્યાય આપવાનું અસંભવિત નહિ તો લગભગ અશક્ય જેવું જ છે.

વસ્તુતઃ તો આ સંસ્થાને જેમણે એક રૂપીઆની સહાય કરી હોય, જેમણે પર્યુષણ જેવા પ્રસંગે ફરતી ઝેળીમાં ચાર આના કે બે આના નાખ્યા હોય તેનો પણ આભાર માનવાનો જ રહ્યો. અને જેમણે દર વર્ષે રૂ. ૫૧૫ આપવાનું વચન આપી સંસ્થા શરૂ કરાવી, જેઓ તેવી મદદ ચાલુ આપતા રહ્યા તે મધ્યમ વર્ગનો સૌથી વધારે આભાર માનવાનો રહે છે. સંસ્થાને લોકપ્રિય બનાવનાર એ મૂંગો વર્ગ છે, સંસ્થાને પ્રગતિને પંથે પાડનાર એ વર્ગ છે. સંસ્થાને ખરી એથ આપનાર એ વર્ગ છે. આ સંસ્થાનો પ્રથમથી હાવો છે કે આ સંસ્થાના મુરખીઓ ધનવાનવર્ગ છે, પણ સંસ્થાનો પ્રાણુ તો મધ્યમ વર્ગ છે. એ જનતાની સંસ્થા છે, મધ્યમ વર્ગની સંસ્થા છે, મધ્યમ વર્ગપર એનો મજબૂત આધાર છે અને એને ટકાવી રાખનાર અને પ્રવાહ રૂપે મદદ કરનાર એ વર્ગ છે. જનપદના લોકોએ આ સંસ્થાને ફલાવી કુલાવી છે અને એણે કુલ પચીશ વર્ષમાં એને અપનાવી છે. ધનવાને આ સંસ્થાને નિરાશ નથી કરી, પણ એનો આધારસ્તંભ તો મધ્યમ વર્ગ જ છે અને એ વાતનો સ્વીકાર અનેકવાર કર્યો છે.

આ ધોરણપર રચાએલી સંસ્થા કેનો આભાર માને? કેટલાનો આભાર માને? એના પ્રત્યેક વાર્ષિક નિવેદનો આવા આભારનાં પાનાંઓથી ભરેલાં છે. અને એનો સ્વીકાર વારંવાર કરવામાં આવ્યો છે. મધ્યમ વર્ગે તો શું, આમવર્ગે પણ એને ફલાવી કુલાવી છે, એની મારાણીને યથાશક્તિ જવાબ વાળ્યો છે, એના તરફ અનેક પ્રકારે સદ્ભાવ હાખ્યો છે અને એના મનો-રથો પૂર્યા છે. એટલે આ રીતે તો સદ્ગત અને હયાત સર્વ સહાય કરનારનો આભાર માનવાની આ તક હાથ ધરવામાં આવે છે.

તેથી સંસ્થાને પેટ્રન થઈને, સંસ્થાના સભાસદ થઈને, સંસ્થાને ચાલુ ધનની સહાય કરીને, સંસ્થાને ભેટના પુસ્તકો ચીન્ને આપીને, સંસ્થાને કપડાં આપીને કે એવી ખીલ કોઈપણ રીતે જેમણે ધનની કે વસ્તુઓની નાની કે મોટી સહાય સંસ્થાને કરી છે અને જેમનો વ્યક્તિવાર નામનિર્દેશ સંસ્થાના પચીશ વર્ષના પચીશ નિવેદનમાં સૂચન અને વિગત સાથે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે સર્વનો સામાન્ય રીતે અને વ્યક્તિગતે આભાર માનવાની આ તક લઈએ છીએ. એ નામનિર્દેશ અહિં કરવામાં આવે તો આ અહેવાલના પુસ્તકના સો પાનાં ઓછામાં ઓછા ભરાય. એ વાત અશક્ય હોઈ મૂકી દેવી પડી છે. પણ ઉપકારનું સ્મરણ તો જરૂર કર્તવ્ય છે અને આભારનો સ્વીકાર કરજ રૂપે હોઈ આવો સમુચ્ચ આભાર દર્શનનો સ્વીકાર કરી હવે બહુ

જરૂરી વ્યક્તિઓનો આભાર માનવાની તક લઈએ. એના બે વિભાગ પાડવા ઉચિત લાગે છે સહગત અને હયાત.

સહગતના આભાર.

આ સંસ્થાપર અનેક ભાતનો ઉપકાર કરનાર વ્યક્તિઓની સંખ્યા ઘણી મોટી છે, તેમાંના કેઈને અન્યાય ન થાય તે સારુ સર્વની ક્ષમા યાચના સાથે જેઓ હયાત નથી તેમનાં નામો સાથે બહુ જરૂરી ઇતિહાસ રજૂ કરીએ.

સહગત શુભ આત્માઓ પૈકી આ સંસ્થાપર મોટે ઉપકાર કરનારમાં સર્વથી પ્રથમ નામ શેઠ દેવકરણુભાઈ મુળાજી આવે છે. તેઓ આ સંસ્થાના પ્રાણુ હતા, તેમને આ સંસ્થા માટે અદ્ભુત લાગણી અને પ્રેમ હતા, તેમને આ સંસ્થાના વિકાસ માટે અનન્ય વિશ્વાસ હતો અને આ સંસ્થા તરફ તેમની ભક્તિ અવિચલિત રહી ઠેઠ સુધી એક સરખી રહી હતી. સંસ્થાના પંદરમા વર્ષમાં તેમનો દેહવિલય થયો ત્યાં સુધી એમણે સંસ્થાપરનો પોતાનો સ્નેહ અનેક રીતે દાખવ્યો છે. પૈસા ભરી આપવા ઉપરાંત તેમણે અનેકને પ્રેરણા કરી પૈસા ભરાવી આપ્યા છે, રાતદિવસ ગણ્યા વગર એમણે સંસ્થા માટે ઉબગારા કર્યા છે અને સંસ્થાપર ભયંકર આક્રમણ આવ્યું ત્યારે ખડકની જેમ અડગ ઊભા રહી આડા હાથ દીધા છે. એમની પૈસાની સહાય કરતાં એમનું સંસ્થા તરફનું દીલ, એમણે મરતાં મરતાં સંસ્થાને આપેલ મદદો અને કરેલી યાદો, એમણે અન્ય સભ્યોને ફંડ ભરાવવા માટે કરેલી પ્રેરણાઓ અને સંસ્થાના મકાનનો પાયો નાખતી વખતે કાઢેલા હૃદયના ઉદ્ગારો આજે પણ સ્મરણપંથને ઉજ્જવળ બનાવે છે. એમનું નામ સંસ્થા સાથે જોડાયેલું જ રહેશે, એમના ભવ્ય કાર્યોનો અને સેવાનો ઇતિહાસ કોઈ વખતે લખાશે અને એમની ઉચ્ચ હૃદયભાવનાનો ખ્યાલ આપતી યશોગાથા લખાશે.

શેઠ દેવકરણુભાઈની સાથે બરાબર પડખે ઊભા રહેનાર અને જાણે એક બાપના દીકરા હોય તેવી રીતે સંસ્થા ઉપર વચસ્વ સ્થાપનાર શેઠ મોતીલાલ મુળાજી આ સંસ્થાનો પ્રાણુ હતા. તેમણે સંસ્થાને પોતાની ઉદારતાથી નવાજી નાખી, તે ઉપરાંત આખા જીવન દરમ્યાન સંસ્થા માટે કાળજી કરી, મીઠીગાંઠામાં હાજરી આપી અને જ્યારે જ્યારે પૈસાની ભીડ પડી ત્યારે ઊભા રહ્યા. તેમનું હૃદયબળ, પ્રહ્લયર્ચતેજ અને સામાજિક કાર્યોનો રસ આ સંસ્થાને પ્રાણુપદ નીવડ્યો અને સંસ્થાને વર્તમાન સ્થિતિમાં લઈ આવવામાં તેમણે ઘણો સારો ફાળો આપ્યો. તેમના સંબંધમાં ધનની સહાય ઘણી ઉત્તમ હતી, પણ તે સહાય કરતાં સંસ્થાવિકાસનો તેમનો રસ ઉત્કટ હતો અને તેમણે સંસ્થાને પોતાની ગણી સહાય સલાહ અને કામગીરીથી નવાજી નાખી છે. સંસ્થાના દશમા વર્ષમાં સં. ૧૯૮૧ ના માગશર વદ ૪ ને રોજ તેમનો દેહવિલય થયો. તેમણે સંસ્થાની દશ વર્ષ અનેકવિધ સેવા કરી. શેઠ દેવકરણુભાઈ તો સંસ્થાના કોશાધ્યક્ષ હતા, પણ મોતીલાલ શેઠ તો સામાન્ય સભ્ય હોવા છતાં સંસ્થાની સેવામાં શેઠ દેવકરણુભાઈની સાથે બરાબર સામેલ રહેતા હતા.

શેઠ ગોવીંદજી ખુશાલભાઈ (વેરાવળ) સંસ્થાનું ચિસ્ત્તમરણીય નામ છે. સંસ્થાને શરૂઆતથી અપનાવનાર, સંસ્થામાં બે વર્ષ સુધી કોશાધ્યક્ષનું કામ કરનાર અને મજબૂત મને કેળવણીને

ઉત્તેજન આપનાર આ સખી ગૃહસ્થનું વેરાવળમાં જાહેર રસ્તાપર સંસ્થાના સોળમા વર્ષમાં ખૂન થયું. સંસ્થાપર તેમની ભારે લાગણી હતી. સંસ્થાને તેમણે ભારે રકમથી સંસ્થાના અચપણમાં નવાણ અને એનાપર પોતાના અંત સુધી સહભાવ રાખ્યો.

શ્રીયુત સારાભાઈ મગનભાઈ મોદી સંસ્થાના ઇતિહાસમાં અનોખું સ્થાન ધરાવે છે. ગરીબાઈમાં જન્મી, પરાવલંબનથી કેળવણી લઈ, જાતમહેનતથી વધેલ આ કેળવાએલા બંધુએ કેળવાએલા વર્ગ કેળવણી માટે શું કરી શકે છે તેનો જ્વલંત દાખલો બેસાડ્યો. સંસ્થાની શરૂઆતથી એ વ્યવસ્થાપક સમિતિના સભ્ય, દેહાંત સુધી ચાલુ રહ્યા, સંસ્થાની એમણે સત્તર વર્ષ સેવા બજાવી, ભાગ્યેજ વ્ય. સ. ની. કોઈ મીટીંગમાં એ ગેરહાજર હશે. એમણે લોન ફંડમાં રૂ. ૩૧,૦૦૦ ની રકમ આપી માધ્યમિક કેળવણીની કદર કરી, ઉચ્ચ શિક્ષણ સહાય ફંડ માટે રૂ. ૩૭,૦૦૦ આપી મેટ્રીક પછીના વિદ્યાર્થીની સહાયે દોડ્યા અને એ બંને ખાતાનો જ્વલંત ઇતિહાસ આ પચીશીના ઇતિહાસમાં અન્યત્ર રજૂ કર્યો છે. એ તો પૈસાની વાત થઈ, પણ એમનો સંસ્થા ઉપરનો ભાવ, એમની પ્રત્યેક સવાલની છણાવટ કરવાની પદ્ધતિ અને એમનું સંસ્થા સાથેનું વર્તન અનુકરણીય હોઈ ખાસ નોંધ માગે છે. એમણે કેળવાએલા લોકો પોતાનું જ કામ કરે છે, ધન આપતા નથી એવું કલંક ફેર કર્યું છે અને સક્રિય કાર્યો કરી સંસ્થા સાથે પોતાનું નામ અમર કરીને જોડી ગયા છે.

૩૧. નાનચંદભાઈ કસ્તુરચંદ મોદીએ સંસ્થાની શરૂઆતથી તેવીશ વર્ષ સુધી વ્ય. સ. માં બેસી સેવા બજાવી અને વિદ્યાર્થીનાં સ્વાસ્થ્ય અને આરોગ્ય માટે ચિંતા કરી. તેમની સેવાની નોંધ લગભગ પ્રત્યેક વાર્ષિક નિવેદનમાં લેવામાં આવી છે. સંસ્થાને આકાર આપવામાં તેમનો ભાગ નાનોસૂનો નહોતો. તેમણે સન ૧૯૩૨ ડ્રેસ્ટ્રુઆરીથી નવેમ્બર ૧૯૩૩ સુધી સંસ્થાના મંત્રી તરીકે પણ સેવા કરી.

શેઠ હેમચંદ અમરચંદ તલકચંદ આ સર્વથી જૂદી કક્ષામાં આવે છે. એમણે આ સંસ્થા કરવાનો ખ્યાલ જમાવ્યો, આચાર્યશ્રી સાથે ચર્ચાઓ કરી, કેળવાએલા વર્ગની જમાવટ કરી, સંસ્થા ક્યાં કરવી અને કેવી કરવી તેને માટે દીર્ઘ ચિંતન અને વિચાર વિનિમય કર્યા, પણ દુર્ભાગ્યે સંસ્થાની શરૂઆત તેઓ જોઈ શક્યા નહિ. તેઓ ગામતરે ગયા તે પહેલાં સંસ્થા કરવાનો નિર્ણય થઈ ચૂક્યો હતો, તેની રૂપરેખાઓ દોરાઈ ગઈ હતી, પણ કુભસ્થાપના તેઓ જોઈ શક્યા નહિ. છતાં સંસ્થાના આદ્યપ્રેરકોમાંનાં એક તરીકે તેમનું સ્થાન અવિચલ રહ્યું છે. સંસ્થા તરફની તેમની ફરજ તેમના સુપુત્રોએ બજાવી છે તે નોંધવા લાયક છે. પણ સંસ્થાના ઇતિહાસમાં તેમનું સ્થાન શરૂઆતથી જ કાયમ થયેલું છે.

સંસ્થાના શરૂઆતના રસ લેનાર ભાવુકોમાં શેઠ હિરાલાલ ખંકેરદાસ ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવતા હતા. એમણે સંસ્થાના મકાન ફંડ અને અન્ય સહાયમાં લગભગ રૂ. ૧૭,૦૦૦ આપ્યા. સંસ્થાના મકાન ઉદ્ધઘાટન વખતે હર્ષાતિરેકમાં ૧૦૩ ડીઝી ટાવ છતાં હાજરી આપી (તા. ૨-૧૦-૧૯૨૫) અને મકાનને અંગે અસાધારણ અનુભાવના કરી. એમનો એજ વર્ષમાં બે માસ પછી આસો વદ ૭ (સં. ૧૯૮૧) ને રોજ સ્વર્ગવાસ થયો. સંસ્થાની તરફ એમનો રાગ અસાધારણ હતો અને ભકિત પ્રચૂર હતી.

આવા તો કેટકેટલાં નામો લઈએ. શેઠ નરોત્તમદાસ ભાણુજી કાપડીઆનો સંસ્થા તરફનો

પક્ષપાત, શ્રીયુત મણીલાલ સુરજમલ ઝવેરી (પાલણપુર) ની સંસ્થાનાં નાનાં નાનાં કામ માટેની પશુ ખારીક ચીવટ, શ્રીયુત ફકીરચંદ નગીનચંદ ઝવેરીની સંસ્થાની ધનવૃદ્ધિની ચીવટ, ખાબુસાહેબ જીવનલાલ પન્નાલાલ ઝવેરીની સંસ્થાથી દૂર રહ્યા છતાં ગૌરવભરી પૃચ્છાઓ અને શ્રીયુત અમરચંદ ઘેલાભાઈ ગાંધીની દીર્ઘદષ્ટિપૂર્વકની સલાહ અને સેવા આજે પશુ ગૌરવભરી શાંતિ ઉપજાવે છે અને હર્ષોદ્ગાર કઢાવે છે. આવી સેવાની ગણના કરવી મુશ્કેલ છે, કેટલીક વાતનાં સ્મરણ તાબાં કરવાં માટે તો સંસ્થાના દક્તર ઉખેળવાં પડે તેમ છે. એકંદરે સંસ્થાપર એટલી વ્યક્તિએ આભાર કર્યો છે અને તેને માટે એટલો મોટો ભોગ આપ્યો છે કે તેનું વિવેચન કરવું મુશ્કેલ છે.

હયાત સહાયકો.

અને હયાત સહાયકોના આભાર માનીએ તો આ નિવેદન કે ઇતિહાસને બરાબર ખેવડાવવો જોઈએ. એની સંખ્યાનો તો ખરેખર પાર નથી. કેટલાક સેવાભાવી ભાઈઓએ સંસ્થાના સભ્ય ન હોવા છતાં કે એની વ્યવસ્થાપક સમિતિની જવાબદારી એમના પર નાખવામાં આવેલી ન હોવા છતાં સંસ્થા માટે ભારે ચિંતા સેવી છે, એને અનેક પ્રકારે મદદ કરી છે અને એને અપનાવવા ગુમ પ્રયાસો કર્યા છે.

સંસ્થાની વ્યવસ્થાપક સમિતિ પર એસીને ચાલુ સેવા કરનાર, સંસ્થાને દ્રવ્ય કે વસ્તુની મદદ કરનાર, સંસ્થાના કાર્યમાં પ્રેરણા કરનાર વગેરે અનેક સેવાભાવી સભ્યોનો સમુચ્ચય આભાર માનવા સિવાય ખીજો રસ્તો હેખાતો નથી. બહુજ જરૂરી ટૂંકી નોંધ અત્ર કરવી જરૂરી છે અને તે સંસ્થાના ઇતિહાસમાં નોંધવા લાયક છે.

ડૉ. મોહનલાલ હેમચંદ શાહ, એમ. ખી., ખી. એસ., સંસ્થાના પૂર્વ વિદ્યાર્થી અત્યારે સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓના સ્વાસ્થ્ય પર ધ્યાન આપે છે અને દાખલ કરતી વખત વિદ્યાર્થીને તપાસી આપે છે તેમની સેવા ખાસ નોંધ માગે છે.

શ્રીયુત મુળચંદ હીરજીએ સંસ્થાની આસી. સેક્રેટરી તરીકે સેવા કરી હિસાબની રીત ગેઠવી, જાતે હિસાબ રાખ્યો અને સંસ્થાને અપનાવવા શરૂઆતના દશ વર્ષ સુધી સતત પ્રયાસ ચાલુ રાખ્યો એ સેવા વિસરી શકાય તેમ નથી.

શ્રીયુત ચુનીલાલ વીરચંદ સંસ્થાના આઘ સંસ્થાપકમાંના એક અને વર્ષો સુધી સંસ્થાની વ્યવસ્થાપક સમિતિ પર એસી સેવા બજાવનારની નોંધ ખાસ લેવા લાયક છે. તેમની સંસ્થા માટેની ધગશ આખો વખત એક સરખી ચાલુ રહી છે. એમણે શરૂઆતનાં સોળ વર્ષ સુધી સંસ્થાની વ્ય. સમિતિપર સેવા કરી. તેમની આદરણીય સેવા ખરેખર અનુકરણીય હોઈ નોંધને લાયક બને છે અને સંસ્થાના ઇતિહાસમાં તેને ખાસ સ્થાન છે.

શેઠ મેઘજીભાઈ સોજાણનું હૃદય ધર્મમય છે, એમણે ધાર્મિક સંસ્કાર કાયમ રહે તે પાછળ હજારો ખરચ્યા, તેમણે સંસ્થા તરફ ખૂબ પ્રેમ બતાવ્યો તેમણે સંસ્થાના મકાનો પાછળ દેખરેખ રાખી અને એ સર્વની પાછળ અસાધારણ માનસિક પ્રેમ દાખવ્યો—એ સંસ્કારી ધર્મમૂર્તિનાં કાર્યને દિસિવંત કરે છે. એમની ભાવના આદર્શમય, સેવા સુગંધમય અને આદર્શ વૃદ્ધિગત હોઈ સર્વ યુગના આદર્શીઓને અનુકરણ યોગ્ય છે. સંસ્થા તેમની સેવા કદી વિસરી શકે નહિ.

બાકી તો પૃષ્ઠા ભરત્ય તેટલાં સેવાભાવીઓનાં નામ અને કામ છે. એ સર્વની મોંઘ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો નથી, થઈ શકે તેમ નથી. તેથી 'થોડું લખ્યું ઘણું કરી વાંચજી' ની નીતિ સ્વીકારી આ વિભાગનો ઇતિહાસ ખૂબ આનંદથી અને અંતરના ઉમળકા સાથે મુકત-કંઠે પ્રશંસવાની રજા લેવામાં આવે છે અને ખરા સેવાભાવીના અનેકના નામ લખવા રહી ગયા છે તેને માટે ખેદ દર્શાવી, પ્રત્યેકના કાર્યની અત્ર પ્રશંસા કરવામાં આવે છે.

કેટલીક અધૂરી બાબતો

આ ઇતિહાસમાં કેટલીક બાબતો અધૂરી રહી છે:—

૧. દેવકરણ્ય મેન્શનનું ટ્રાન્સફર લેવાની વાતો છેલ્લા પચીશમા વર્ષમાં થઈ હતી, પણ એનું કાર્ય સત્તાવીશમા વર્ષમાં પૂર્ણ થયું. આ ઇતિહાસમાં તો પચીશ વર્ષની જ હકીકત લખવાની હોય, તેથી તે સંબંધમાં અત્ર જરા પણ નિર્દેશ કર્યો નથી. એ પ્રસંગને લગતી અનેક રસમય બાબતો, સંસ્થાના હિતના પ્રશ્નો, દેવાની ગણતરી વગેરે અનેક બાબતો લખવાની છે, ટ્રસ્ટીઓએ લીધેલ તસ્વી અને વ્યવસ્થાપક સમિતિએ બતાવેલ કાર્યદક્ષતા, હાઇકોર્ટના હુકમો અને શેઠ દેવકરણ્યભાઈ મુળજીના એકઝીક્યુટરોએ દાખવેલ સૌહાર્દનો વિગતવાર વિસ્તાર, જરૂરી હુકમો તથા દસ્તાવેજોની નકલો વગેરે સત્તાવીશમા વાર્ષિક રિપોર્ટમાં આપવામાં આવશે. અત્રે એટલું જ પ્રસ્તુત છે કે દેવામાંથી સંસ્થાને મુકત કરવી એ જનતાનું કામ છે. સંસ્થાએ પોતાનો હેવાલ સંતોષકારક આપ્યો હોય, એના કામથી સંતોષ થયો હોય, એના કામ માટે એણે લાયકાત પુરવાર કરી હોય અને દેવામાંથી મુકત કરતાં એ વધારે સારી રીતે પોતાનું કર્તવ્યપાલન કરી શકશે એમ લાગતું હોય તો એને ઋણમુકત કરવા વિજ્ઞપ્તિ છે. એ સંબંધી યોગ્ય વિજ્ઞપ્તિ અને પ્રાર્થના અન્યત્ર કરવામાં આવશે. સંસ્થાના ઇતિહાસમાં એને સ્થાન ન હોય. ભવિષ્ય માટે પ્રરણા વિજ્ઞપ્તિ અને સૂચનોનું આ સ્થાન નથી.

૨. સંસ્થાના સભ્યોનું લીસ્ટ પચીશમા વર્ષની આખરે હતું તે પરિશિષ્ટમાં જરૂરી વિગતો સાથે આપ્યું છે. સભ્યોમાંથી કેટલાકના પત્તા મળતા નથી, કેટલાંક નામો અવસાન પામેલાનાં દાખલ થયેલાં તે ચાલુ રહી ગયાં છે, કેટલાક સભ્યોએ બે વાર દશ વર્ષ સુધી અને કોઈ કોઈએ ત્રણવાર દશ વર્ષ સુધી રકમો આપી છે. આ સર્વ બાબતોમાંથી બની શકતી વિગત લીસ્ટમાં આપી છે, પણ એમાં કોઈકોઈ પ્રકારની સખલના જરૂર રહી ગઈ હશે એવો સંભવ છે. સભ્યોના લીસ્ટ પરિપૂર્ણ રાખવા માટે અનેક પ્રયાસો ચાલુ છે, પણ સભ્યો તરફથી પૂરી માહિતી મળતી ન હોવાથી એમાં સખલના થતી હોવાની અનેકવાર ફરિયાદ થઈ છે. આ સંબંધમાં ક્ષમા માગવા સિવાય બીજો માર્ગ નથી.

૩. સંસ્થાને લેટ આપનારનું લીસ્ટ આપવાની જરૂર તો ખરી, પણ એમ કરતાં એટલું અંતઃગૌરવ વધી જાય છે કે એની શક્યતા, વખતના અભાવ અને મુદ્રણના લાવને લઈને ન બને તેવી જણાઈ છે. વાર્ષિક રિપોર્ટમાં તેની વિગતો ખરાબર અપાય છે તેથી તેનું પુનરાવર્તન કરવાની બહુ જરૂર લાગી નથી. આ બાબતમાં સંસ્થાના સહાયકો ક્ષમા કરે.

૪. આખા રિપોર્ટમાં મંત્રીઓ સંબંધી કાંઈ હકીકત આવી નથી. તેઓ એક રીતે સર્વ બાબતમાં સાથે છે અને એક રીતે તેઓ અપૌરુષેય છે. તેમની કાંઈ પણ અંગત હકીકત આ

श्री महावीर जैन विद्यालय रजत महोत्सव स्मारक ग्रंथ

- पृष्ठ -

श्री केशवदास प्रेमचंद भोनी

श्री महावीर जैन विद्यालय

ताके अके !

ताके अके जूली मे नवतग ननु ज्ञान पीध
ताके अके जूकी मे नवतग ननु सत्य पण्य
ताके अके अली मे विश्वनी सा विरमता,
सगीन साबर लगनु विश्वनु गान जीयु,

- कानि संघवी

આવી રીતે આ સંસ્થાનો ૨૫ વર્ષનો ઇતિહાસ પૂરો થાય છે. તારાબાગમાં ભાડાના મકાનમાં ૧૫ વિદ્યાર્થીથી શરૂ થયેલી સંસ્થા પચીશ વર્ષની આખરે ૫૨૫૨ના મોટા મકાનવાળી, મંદિર અને મધ્યગૃહવાળી, પુસ્તકાલય અને લોજનાલયવાળી બની છે. એના બાળકો અત્યારે ઠામઠામ સમાજને ઊજળી બનાવતા રહ્યા છે, એના પુત્રો અત્યારે મોટા જવાબદાર હોદ્દાઓ લોગવતા જોવામાં આવે છે, એના સાહિત્ય પુસ્તકો અત્યારે જનતાને વલ્લભ થઈ પડ્યા છે, એના સેવકો અત્યારે ઠામઠામ આરોગ્યની રક્ષા કરી રહ્યા છે, એના જ્ઞાનગુંબરવના પ્રકાશ ઠામઠામ પડતા રહ્યા છે અને એને વિશ્વવિદ્યાલય બનાવવાના મંડાણ મંડાઈ ચૂક્યા છે. આ સર્વમાં સ્થાપવાની ભાવના ધરનાર આચાર્યશ્રીનું પ્રહ્લાચર્યતેજ અને શુભઆંદોલનો, કાર્યવાહકોની સતત ચીવટ, વિદ્યાર્થીવર્ગની એકંદરે સારી વર્તના અને સહાયક વર્ગની ઉદારતા કારણરૂપ છે. આ ઇતિહાસથી જો આપને એકંદરે સંતોષ થાય તો તન મન ધનથી એને સહાય કરી આના કરતાં હજાર ગણો સારો ઇતિહાસ એ સામાજિક નૈતિક અને ધાર્મિક દૃષ્ટિએ સુવર્ણ મહોત્સવ પ્રસંગે બતાવે એવી સ્થિતિમાં એને મૂકશો. એના નામમાં ઓજસૂ છે, એના કાર્યમાં તેજ છે, એના પ્રવેશદ્વારમાં દેવી સરસ્વતી બિરાજ્યા છે, એના મુખડાપર ચૌહ સ્વપ્ન અને અપ્ત મંગળ છે, એના શિખરપર બે દિશાએ ધર્મધ્વજ બિરાજે છે અને એના વાતાવરણમાં શાંતિ સ્થૈર્ય અને સુશીલતા છે. માટે પ્રથમ વર્ષે પ્રથમ મંગળમાં ગાયું હતું તે જ ગાઈ આપણું વિરમીએ:—

આશ પૂરો શ્રી મહાવીર સ્વામી.
જૈન પ્રબનો ઉદય થયો છે,
ઘોર નિશા અવિદ્યાની વામી,
આશ પૂરો શ્રી મહાવીર સ્વામી.

ઇતિહાસ.

સંસ્થાના વહીવટની વિશિષ્ટતાઓ.

૧. સંસ્થામાં ચેરમેન કે પ્રેસીડેન્ટનો હોદ્દો નથી. પરિણામ વ્યવસ્થાપક સમિતિના દરેક સભ્ય સલા વખતે તે મેળાવડાના પ્રમુખ થઈ શકે છે અને વ્યવસ્થાનું આ ધોરણ ઉપયોગી માલૂમ પડ્યું છે.
૨. વિદ્યાર્થી પાસે લોન લખાવી લેવી.
આ યોજના ઘણી રીતે કારગત નીવડી છે. વિદ્યાર્થીનાં મનપર ધરમદા પર નિભાવની છાયા સરખી પણ પડતી નથી, એનામાં આત્મભાવના સફળ થતી દેખાઈ છે, સ્વમાન એમનું જળવાઈ રહે છે અને વિદ્યાલયને ચાલુ ખર્ચમાં ત્રીજા કે ચોથા ભાગ પૂરવણી થતો હોવાથી એક મોટો ટેકો થઈ પડ્યો છે.
૩. વિદ્યાર્થીને આંતર વ્યવસ્થાની સર્વ ગોઠવણ જવાબદારી સાથે આપવાથી વ્યવસ્થામાં સગવડ થાય છે અને આંતરિક સ્વરાજ્ય ભાવનાથી વિદ્યાર્થીઓને પોતાની જાત પર વિશ્વાસ વધતો જાય છે.
૪. ટ્રસ્ટીઓએ ટ્રસ્ટી તરીકે સંસ્થાના આંતર વહીવટમાં એક વાર પણ માર્યું માર્યું નથી.
૫. આવી સંસ્થાએ હજારોની આવકજનક વાળું એસ્ટેટ ખરીદી તેનો વહીવટ માથે લીધો હોય તેનો આ પ્રથમ દાખલો છે. દેવકરણ મેન્શનના ભાડાની આવક વાર્ષિક એક લાખ પાંચક હજાર રૂપીયા લગભગની છે એટલે એનો વહીવટ એ તો કાકિયાવાડના છઠ્ઠા કલાસના રાજ્યના વહીવટ જેવો ગણાય. એતો મોટી તાલુકદારી તો અવશ્ય ગણાય.
૬. સંસ્થાની શરૂઆતથી જહેનોને સભ્ય તરીકે લેવામાં આવે છે. આ વાત આ યુગમાં વિશિષ્ટતામાં ન આવે, પણ સંસ્થા શરૂ કરવામાં આવી ત્યારે તો એ વાત લગભગ નવી હતી અને તે તરીકે ચાલુ રહી છે.

परिशिष्ट

द्रष्टीज्यानी बंडणी (जुज्या ५. १५)

(१) ता. २२-१२-१९१८.

श्री मोतीचंद गिरधरलाल कापडीआ
 ,, देवकरषु मुण्ण
 ,, मोतीलाल मुण्ण
 ,, कडीरचंद नगीनचंद जवेरी
 ,, गोविंदण पुशाल.

(२) ता. ७-९-१९२४.

श्री देवकरषु मुण्ण
 ,, मोतीलाल मुण्ण
 ,, मोतीचंद गिरधरलाल कापडीआ.
 ,, कडीरचंद नगीनचंद जवेरी
 ,, गोविंदण पुशाल

श्री मोतीलाल मुण्णना अवसानथी पाली पडेली जगाये श्री मण्णिलाल मोतीलाल मुण्णनी ता. १५-३-२५ ने रोज निमळुंक करवाभां आवी.

(३) ता. १०-११-१९२९.

श्री मोतीचंद गिरधरलाल कापडीआ
 ,, मण्णिलाल मोतीलाल मुण्ण
 ,, गोविंदण पुशाल
 ,, अमृतलाल काणीदास
 ,, रणुछोडलार्ध रायचंद

श्री गोविंदण पुशालना अवसानथी पाली पडेली जगाये श्री सारालार्ध भगनलार्ध मोदीनी ता. ४-९-३१ ने रोज निमळुंक करवाभां आवी. श्री सारालार्ध भगनलार्ध मोदीना अवसानथी पाली पडेली जगाये श्री जलाललार्ध नगीनदासनी ता. २५-४-३२ ने रोज निमळुंक करवाभां आवी.

(४) ता. १८-११-१९३४.

श्री मोतीचंद गिरधरलाल कापडीआ
 ,, रणुछोडलार्ध रायचंद
 ,, अमृतलाल काणीदास
 ,, मण्णिलाल मोतीलाल
 ,, चंडुलाल सारालार्ध मोदी

श्री रणुछोडलार्ध रायचंदे राळनाभुं आपवाथी तेमना रथाने श्री कडललार्ध लुहरदास वडीलनी ता. ४-१०-३५ ने रोज निमळुंक करवाभां आवी.

श्री मण्णिलाल मोतीलालना अवसानथी पाली पडेली जगाये श्री साकरचंद मोतीलालनी ता. २९-९-३६ ने रोज निमळुंक करवाभां आवी.

(५) ता. ६-८-१९३६.

श्री मोतीचंद गिरधरलाल कापडीआ
 ,, चंडुलाल सारालार्ध मोदी
 ,, साकरचंद मोतीलाल मुण्ण
 ,, कडललार्ध लुहरदास वडील
 ,, अमृतलाल काणीदास.

परिशिष्ट

रजिस्ट्रेशन सर्टिफिकेट (न्युनो पृ. १५)

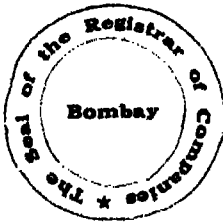
Certificate of Registration of Societies

Act XXI of 1860

No. 703 of 1934-35.

I hereby certify that Shri Mahavir Jain Vidyalaya has this day been registered under the Societies Registration Act, XXI of 1860.

Given under my hand at Bombay this fourth day of May One thousand nine hundred and thirty-four.

A. H. S. Mitchel

Registrar of Companies.

परिशिष्ट

वर्षानी शङ्खातभां डोान, पेशग विगरेनी भाङ्गिती (लुआ पृ. १८)

वर्ष	डोान	पेशग	डाङ्ग-पेशग	दूरट	कुल
१६१५-१६	१२	७	—	—	१६
१६१६-१७	२७	३	—	—	३०
१६१७-१८	३०	६	—	—	३६
१६१८-१९	३१	६	—	—	३७
१६१९-२०	३१	१२	—	—	४३
१६२०-२१	२८	१५	—	—	४३
१६२१-२२	२७	११	—	—	३८
१६२२-२३	३२	१७	—	—	४९
१६२३-२४	२६	१४	—	—	४३
१६२४-२५	३७	११	—	—	४८
१६२५-२६	४१	११	—	—	५२
१६२६-२७	४१	१६	—	१	५८
१६२७-२८	४५	१६	५	४	७३
१६२८-२९	५२	२१	५	५	८३
१६२९-३०	५८	२२	—	२	८२
१६३०-३१	७३	१७	२	५	९७
१६३१-३२	८३	१५	६	६	११३
१६३२-३३	७२	१०	१३	६	१०४
१६३३-३४	६१	२६	१०	१०	१०७
१६३४-३५	७२	२२	१०	६	११३
१६३५-३६	७८	१८	६	८	११३
१६३६-३७	८०	१६	६	६	१११
१६३७-३८	७५	१७	११	५	१०८
१६३८-३९	८०	१५	१५	७	११७
१६३९-४०	८३	१५	८	१२	११८

પરિશિષ્ટ

વાર્ષિક પરીક્ષાનાં પરિણામો (જુઓ પૃ. ૨૦)

વર્ષ	પરીક્ષા નહોતી	કેટલા બેઠા	ટકા
૧૯૧૫-૧૬	—	૧૮	૮૩
૧૯૧૬-૧૭	—	૨૮	૮૬
૧૯૧૭-૧૮	૮	૩૪	૮૫
૧૯૧૮-૧૯	૧૨	૨૪	૭૯
૧૯૧૯-૨૦	૧૩	૨૮	૮૬
૧૯૨૦-૨૧	૧૧	૨૮	૮૨
૧૯૨૧-૨૨	૮	૨૯	૬૨
૧૯૨૨-૨૩	૧૨	૨૯	૮૨
૧૯૨૩-૨૪	૭	૨૯	૫૮
૧૯૨૪-૨૫	૧૩	૩૪	૭૪
૧૯૨૫-૨૬	૧૩	૩૮	૫૮
૧૯૨૬-૨૭	૭	૫૧	૬૮
૧૯૨૭-૨૮	૧૨	૫૪	૮૨
૧૯૨૮-૨૯	૧૩	૭૦	૭૬
૧૯૨૯-૩૦	૧૩	૬૬	૭૬
૧૯૩૦-૩૧	૨૫	૬૦	૮૦
૧૯૩૧-૩૨	૧૪	૯૨	૭૭
૧૯૩૨-૩૩	૩૦	૭૫	૭૮
૧૯૩૩-૩૪	૧૫	૮૮	૭૭
૧૯૩૪-૩૫	૨૦	૮૮	૬૭
૧૯૩૫-૩૬	૨૫	૮૯	૬૫
૧૯૩૬-૩૭	૧૪	૯૫	૮૫
૧૯૩૭-૩૮	૩૧	૭૪	૭૫
૧૯૩૮-૩૯	૩૬	૭૮	૮૦
૧૯૩૯-૪૦	૧૯	૯૭	૯૪

परिशिष्ट

अदारपडस ग्रन्थुमेरानी संख्या (जुमो प. २१)

वर्ष	लोन	पेछग	छाक-पेछग	दूरद	कुल
१६१५-१६	—	२	—	—	२
१६१६-१७	२	—	—	—	२
१६१७-१८	२	३	—	—	५
१६१८-१९	४	—	—	—	४
१६१९-२०	७	२	—	—	९
१६२०-२१	६	३	—	—	९
१६२१-२२	३	१	—	—	४
१६२२-२३	३	—	—	—	३
१६२३-२४	१	१	—	—	२
१६२४-२५	५	१	—	—	६
१६२५-२६	६	२	—	—	८
१६२६-२७	३	३	—	—	६
१६२७-२८	६	४	—	—	१०
१६२८-२९	१०	४	—	—	१४
१६२९-३०	११	२	—	—	१३
१६३०-३१	४	३	—	—	७
१६३१-३२	११	२	१	१	१५
१६३२-३३	१०	१	१	२	१४
१६३३-३४	१२	२	२	—	१६
१६३४-३५	११	१	—	—	१२
१६३५-३६	१४	१	१	—	१६
१६३६-३७	१६	४	—	३	२३
१६३७-३८	१०	१	१	—	१२
१६३८-३९	७	२	१	—	१०
१६३९-४०	१६	६	३	२	२७
	१८०	५१	१०	८	२४९

પરિશિષ્ટ

ત્રેલચુઓરોનુ લાઠનવાર પત્ર (જુઓ પૃ. ૨૨)

પી. એ.	પી. એસ. સી.	પી. કોમ.	પી. ઈ.	એમ. પી. પી. એસ.	એલ. સી. પી. એસ.	પી. એજ.	પરચુરણ
૧૯૧૫-૧૬	૨	-	-	-	-	-	-
૧૯૧૬-૧૭	૨	-	-	-	-	-	-
૧૯૧૭-૧૮	૪	-	૧	-	-	-	-
૧૯૧૮-૧૯	૨	-	૨	-	-	-	-
૧૯૧૯-૨૦	૬	૧	૨	-	-	-	-
૧૯૨૦-૨૧	૬	-	-	૧	૨	-	-
૧૯૨૧-૨૨	૧	-	-	૨	૧	-	-
૧૯૨૨-૨૩	-	-	-	-	૩	-	-
૧૯૨૩-૨૪	૧	-	-	-	૧	-	-
૧૯૨૪-૨૫	૧	૧	-	૧	૨	-	૧
૧૯૨૫-૨૬	૨	-	૧	૧	૩	-	૧
૧૯૨૬-૨૭	૪	૧	-	-	૧	-	-
૧૯૨૭-૨૮	૩	૧	૧	૨	૨	-	૧
૧૯૨૮-૨૯	૨	૩	૧	૫	-	૧	-
૧૯૨૯-૩૦	૧	૪	૨	૧	૩	૨	-
૧૯૩૦-૩૧	૩	-	૨	-	૧	-	૧
૧૯૩૧-૩૨	૫	૬	૩	૧	-	-	-
૧૯૩૨-૩૩	૨	૬	૩	૧	-	-	૧
૧૯૩૩-૩૪	૩	૯	-	-	૧	૧	૧
૧૯૩૪-૩૫	૩	૫	૨	-	-	-	૨
૧૯૩૫-૩૬	૬	૫	-	-	૩	-	૧
૧૯૩૬-૩૭	૮	૪	૧	૧	૮	૧	-
૧૯૩૭-૩૮	૧	૪	૨	૧	૨	-	૨
૧૯૩૮-૩૯	૪	૧	૩	-	૨	-	-
૧૯૩૯-૪૦	૩	૫	૬	૧	૭	-	૫

પી. એ.	૭૫	એલ.એલ. પી. (ન્યુ)	૩
પી. એસ.સી.	૫૬*	એલ. એમ. ઈ.	૧
પી. કોમ.	૩૨	એલ. ઈ. ઈ.	૧
પી. ઈ.	૧૮	એલ. ટી. સી.	૧
એમ. પી. પી. એસ.	૪૨	વ્યાકરણ તીર્થ	૨
એલ. સી. પી. એસ.	૫	ન્યાય તીર્થ	૧
પી. એજ.	૫	એમ. એ.	૧
સેનીટરી એન્જિનિયરીંગ	૩		
એલ. ટી. એમ.	૩		૨૪૬

* આ સંખ્યામાં ૪ પી. એસ.સી. (ઇલે. એન્ડ મીકે. એન્જિનિયરીંગ) - (બનાવેલ), તથા ૨ પી. એસ.સી. (માધર્મીક એટલેજ) તથા ૫ પી. એસ.સી. (ઈન્ડસ્ટ્રીયલ ટેકનીકલ) નો સમાવેશ થાય છે.

પરિશિષ્ટ

ડીગ્રી લઈ છૂટ થયેલા વિદ્યાર્થીઓનું લીસ્ટ. (જુઓ પૃષ્ઠ ૨૨)

૧૯૧૫-૧૬

૧ રમણિકલાલ મગનલાલ મોદી	અમદાવાદ	બી. એ.	રાજકોટ, અમદાવાદ.
૨ હીરાલાલ મંજરવંદ શાહ	પાલજીપુર	"	સોલીસીટર-મેસર્સ શાહ એન્ડ કું., મુંબઈ.
૧૯૧૬-૧૭			
૩ ઓધવજી ધનજી શાહ	લાવનગર	બી. એ.	સોલીસીટર-મેસર્સ શાહ એન્ડ કું., મુંબઈ.
૪ મનસુખલાલ ધરમસી મહેતા	રવની	"	સ્ટેટ સર ન્યાયાધીશ (ચીફ જજ-ડીસ્ટ્રીક્ટ અને સેસન્સ જજ) અને ડેપ્યુટી કારભારી-થાણા દેવલી સ્ટેટ.
૧૯૧૭-૧૮			
૫ ચંદુલાલ સારાભાઈ મોદી	અમદાવાદ	બી. એ.	વ્યાપાર-મેસર્સ સારાભાઈ એન્ડ કું., મુંબઈ.
૬ રતીલાલ હીરાચંદ શાહ	"	"	ખંભાત સ્ટેટ હાઈકોલેજમાં હેડમાસ્ટર.
૭ શકરાભાઈ અમરચંદ કાપડીયા	ખંભાત	"	શિક્ષક, કરમસદ હાઈકોલેજ, કરમસદ.
૮ અંબાલાલ ચતુરભાઈ શાહ	પેટલાદ	"	વ્યાપાર-મેસર્સ કુર્લેલજી ઉમેદચંદ એન્ડ કું., મુંબઈ.
૯ ચુનીલાલ જીવરાજ શાહ	ધોલેરા	બી. કોમ.	
૧૯૧૮-૧૯			
૧૦ ચીમનલાલ મોતીલાલ પરીખ	ખેડા	બી. કોમ.	સેક્રેટરી, ધી હરટ ઇન્ડિયા કોલન એસોસીએશન, મુંબઈ.
૧૧ ચીમનલાલ દલસુખભાઈ શાહ	ખંભાત	"	મંત્રી, મજૂર મહાજન ખાદી હાટ અમદાવાદ.
૧૨ અંબાલાલ માણેકલાલ શાહ	સુરત	બી. એ.	મેનેજર, મેસર્સ વ્યકુભાઈ અંબાલાલ-ની કું., કમ્પાલા.
૧૩ રતીલાલ માણેકલાલ જસાણી	રાજકોટ	"	એલએલ. બી., પ્રેક્ટીસ, રાજકોટ.
૧૯૧૯-૨૦			
૧૪ જ્ઞાનલાલ નાનચંદ શાહ	સરખોણ	બી. કોમ.	નોકરી, મુંબઈ.
૧૫ હીરજી શીવજી શાહ	જુજીપુર	"	વિમાનું કામકાજ, મુંબઈ.

૧૬	ભાઈલાલ બહેચરદાસ પરીખ	ખેડા	બી. એ.	દેવગત થયા.
૧૭	નગીનદાસ જમજીવનદાસ શાહ	નવસારી	"	પી. એચ.ડી. (લંડન).
૧૮	મયાભાઈ ઠાકરસી શાહ	અમદાવાદ	"	નોકરી, મુંબઈ.
૧૯	ગોવિંદજી ઉજ્જરસી શાહ	સીમજી (ધોલકા)	"	દેવગત થયા.
૨૦	ચીમનલાલ યુનીલાલ શેઠ	ખેડા	"	શિક્ષક, એડવર્ડ મેમોરીઅલ હાઈસ્કૂલ, ખેડા.
૨૧	દીપચંદ જીવણલાલ શાહ	ભાવનગર	બી. એસ.સી.	શિક્ષક, આલફ્રેડ હાઈસ્કૂલ, ભાવનગર.
૨૨	અંબાલાલ લલ્લુભાઈ પરીખ	વડલ્લા	"	એક્ઝામીનર ઇન્ફોર્મેશન કામકાજ, મુંબઈ.
૧૯૨૦-૨૧				
૨૩	મોહનલાલ પીતંબરદાસ શાહ	જુહારી	બી. એ.	ખાનગી ધંધો, જુહારી.
૨૪	દલસુખભાઈ મહીજીભાઈ શાહ	ઓડ	"	ઝવેરાતનો વેપાર, મીનગન (બર્મા).
૨૫	નાગજી કલ્યાણજી ઠાકીયા	જેતપુર	"	એલએલ. બી., થાણદાર, રાજકોટ.
૨૬	હીરાલાલ હાલચંદ દલાલ	પાલણપુર	"	બાર-એટ-લો, મુંબઈમાં પ્રેક્ટીસ.
૨૭	ખીમચંદ ઝવેરચંદ શાહ	રાતા (પો. વાપી)	"	એલએલ. બી., સુરતમાં પ્રેક્ટીસ.
૨૮	ગોવિંદચંદ ઝવેરચંદ શાહ	સરભોણ	"	શિક્ષક, ચીખલી હાઈસ્કૂલ, ચીખલી.
૨૯	નરોત્તમદાસ યુનીલાલ કાપડીયા	લીંબડી	એમ. બી. બી. એસ.	ગોધરામાં પ્રેક્ટીસ.
૩૦	મોહનલાલ હાથીભાઈ તલાટી	દેહગામ	"	દેહગામમાં પ્રેક્ટીસ.
૩૧	સોભાગ્યચંદ ખીમચંદ કાઠારી	લીંબડી	બી. ઈ.	એ. એમ. આઈ. ઈ., મેનેજર એન્ડ એન્ટ્રીનીયર ઈનચીફ-કમ્પ રેટર રટ્વે.
૧૯૨૧-૨૨				
૩૨	મોતીલાલ જગનલાલ સંઘવી	પાલીતાણા	એમ. બી. બી. એસ.	રંગુનમાં પ્રેક્ટીસ.
૩૩	પોપટલાલ ડાહ્યાભાઈ શાહ	પાટણ	બી. એ.	એલએલ. બી., મુંબઈમાં પ્રેક્ટીસ.
૩૪	જગનલાલ જીવનલાલ પારેખ	મહુવા	બી. ઈ.	આસીસ્ટન્ટ એન્ટ્રીનીયર-પબ્લીક વર્ક્સ ડીપાર્ટમેન્ટ, ભાવનગર.
૩૫	લક્ષ્મીચંદ યુનીલાલ કાપડીયા	લીંબડી	"	ઈન્ડીઅન લુમ પાર્કિંગ કું., લી. ની જમશેદપુર ફેક્ટરીના મેનેજર.
૧૯૨૨-૨૩				
૩૬	નેણુસીભાઈ દેવકરણ શાહ	કોઈ	એમ. બી. બી. એસ.	ચીફ મેટ્રીકલ ઓફીસર-લુણાવાડા રેટર.
૩૭	મોહનલાલ હેમચંદ શાહ	પારડી	"	ડી. ટી. એમ (લીવરપૂલ) એડ. યુ. (વીથેના), મુંબઈમાં પ્રેક્ટીસ.
૩૮	ત્રિભોવનદાસ છોટાલાલ કાપડીયા	આમોદ	"	આમોદમાં પ્રેક્ટીસ.
૧૯૨૩-૨૪				
૩૯	સૌભાગ્યચંદ ઉમેદચંદ દોસ્તી	મહુવા	બી. એ.	સોલીસીટર, મેસર્સ દોશી એન્ડ કું., મુંબઈ.
૪૦	પ્રુબચંદ વચ્છરાજ ગુમલીયા	રતલામ	એમ. બી. બી. એસ.	દેવગત થયા.

१८२४-२५

४१	अमृतलाल उजमसी शेट	सीयाणी (वीथडी)	अेम. पी. पी. अेस	भोम्बासा (आफ्रीका) मां प्रेकटीस.
४२	भोरारु भोतीयंद पटेल	धोल	"	मांडल नैन हवाभानाभां डेकटर.
४३	चंपकलाल डाब्यालार्ध शाह	पाटणु	पी. अे.	सोलीसीटर-मेसर्स चंपकलालनी कुं., मुंयध.
४४	हिमतलाल गणेशभल सरुभीया	छिंदपुर	पी. अेस. री.	सीटी मेजरट्रेट अने सीवील न्ज्, नाथदारी,
४५	सौभाग्यभल चंदनमल्ल तलेकरा	छिंदपुर	पी. अेण्.	हार्म सुपरिन्टेन्डन्ट-एन्टीयूट अेअे प्लॉट एन्डस्ट्री, छिंदर.
४६	नगीनदास ल. धम्यापोरीया	रहिर	पी. धं.	चीक अेण्नीयर, न्ज्द्वार स्टेट.

१८२५-२६

४७	अभीयंद न्हेलाल शाह	वढवाणु केम्प	अेम. पी. पी. अेस.	आडोला (अरार) मां प्रेकटीस.
४८	रेशनसींग मालुमसींग लंडारी	छिंदपुर	"	डीस्ट्रीक्ट मेडीकल अेअेसिसर, पार-गोन (छ. नीमार)
४९	लगवानदास मनसुभलाल महेता	भोरपी	"	मुंयधमां प्रेकटीस.
५०	प्रसन्नमुप सुरचंद यदामी	सुरत	पी. अे. पी. अेससी.	मेरीरट्टर-अेट-लॉ, हाध कांटे, मुंयध.
५१	वाडीलाल मोहोडकभलाल शाह	अमदावाद	पी. अे.	अेलअेल. पी., अमदावादमां प्रेकटीस.
५२	अमृतलाल न्हेलाल शाह	आंकलाव	पी. क्राम.	एन्कभेटेक्स अेअेसिसर, मुंयध.
५३	धमिरलाल सोभयंद कापडीया	जेडा	अेल. अेम. धं.	चीक मिकिनीकल अेन्ड छलेक्रीकल अेण्नीयर धी गगललार्ध न्ज्युट भील, कलकता,
५४	गोरधनदास कूलचंद शाह	जुनागढ	पी. धं.	डीवीजनल अेअेसिसर-पब्लीक वर्क्स डीपार्टमेंट, जुनागढ स्टेट, उना.

१८२६-२७

५५	मालुमसींग लार्वरलालण्ण दोशी	छिंदपुर	पी. अेससी., अेम. पी. पी. अेस.	प्रोन्सीपल मेडीकल अेअेसिसर, छिंदर स्टेट, हिमतनगर
५६	न्यंतिलाल सुरचंद यदामी	सुरत	पी. अेससी.	पी. अेयडी. (लंडन), मेनेजर धी स्वरतीक अेअेअेल मीडस, मुंयध.
५७	दुर्ललण्ण हरभयंद शेट	राजकोट	पी. अे.	अेलअेल. पी., शीररट्टरद्वार रेवन्यु प्रॉय, पॉलीटीकल अेण्न्टनी अेअेसिस, वढवाणु केम्प.
५८	मोहनलाल हीराचंद शाह	पाटणु	"	जवेरातनो वेपार, मुंयध.
५९	अभीयंद यन्नलुण्ण शाह	वढवाणु केम्प	"	अेलअेल. पी., वढवाणु केम्पमां प्रेकटीस.
६०	हरगोविंद वीरपाण शाह	वणु	अेम. अे., अेलअेल. पी.	अेडवेक्रेट. अे. अेस., हाध कांटे, मुंयध.

१९२६-३०

८५	लखनवाडी नानयंद मोदी	जे.प्र.	जे.म. पी. पी. जे.स.	जे.प्र.मां प्रेसिडीस.
८६	जयराज अमरसी धुव	वडवाणु	"	शेठ अरजणु भीमणु हवापानामां दाक्टर, तेरा (कच्छ)
८७	उमेशचंद वालु होशी	महुवा	पी. जे.ससी.	लीलाबाई धर्मार्थ हवापानामां दाक्टर, वडवाणु इम्प.
८८	जे.दा.दा. सांजणचंद जवेरी	भुज	"	अमदावाद मीलमां नोडरी.
८९	शांतिला.ल. केशवदा.ल. पटेल	जे.प्र.	"	जे.म. जे.ससी., पायानीपर सीध रयुगर मील्समां रयुगर केमिस्ट, मोहटानगर (सीध).
९०	मोहनदा.ल. मोतीदा.ल. द्वा.ल.	उहेपुर	"	पी. टी., विमान शिक्षक, जे.स. आर. हाउस्कुल, देवगढ-पारीया. जेलजेल. पी., न्यायाधीश-भाषुसा स्टेट.
९१	गीरधरदा.ल. काणीदा.स. संघवी	सेलणु (सावनगर स्टेट)	"	फ्रन्डमेडेल जे.स.पर्ट, अमदावाद. वेपार, मुंजर्.
९२	नीकमदा.ल. पुंजबा.ई. शा.द.	जे.प्र.	पी. जे. पी. काम.	जे.म. जे.स.पर्ट, अमदावाद. वेपार, मुंजर्.
९३	दा.ल.दा.ई. लखुदा.ई. परी.म.	अमदावाद	"	जे.म. जे.स.पर्ट, अमदावाद. वेपार, मुंजर्.
९४	करतुरचंद प्रेमचंद शा.द.	कैथल	पी. ई.	जे.म. जे.स.पर्ट, अमदावाद. वेपार, मुंजर्.
९५	दी.म.त.दा.ल. छोटाला.ल. शा.द.	लींगस्थली	पी. ई.	जे.म. जे.स.पर्ट, अमदावाद. वेपार, मुंजर्.
९६	चंद्रदा.ल. तुदा.म.न.म. शा.द.	नांदली (कोलापुर)	जे.ल. सी. पी. जे.स.	कराडमां प्रेसिडीस.
९७	रतीदा.ल. दाकरसी शा.द.	डांड	"	सांजवा.दा, जे.प्र.मां प्रेसिडीस.
१९३०-३१				
९८	रसीकदा.ल. यीमनदा.ल. शा.द.	अमदावाद	जे.म. पी. पी. जे.स.	मेडीकल ओफीसर, अमदावाद म्युनि- सिपालिटी, अमदावाद.
९९	कांतिला.ल. हीराला.ल. शा.द.	"	पी. जे.	जेलजेल. पी., अमदावादमां प्रेसिडीस.
१००	कांतिला.ल. प्रेमचंद संघवी	सांतलपुर	"	देवगत थया.
१०१	पनादा.ल. दा.ल.चंद. लं.दा.री	ज्युज्या	"	पी. काम., जेलजेल. पी., डी. पी. जे (वेडन); विमा कंपनीमां नोडरी, मुंजर्.
१०२	शांतिला.ल. उमेशचंद यु.दा.गर	प्रांगंधा	पी. काम.	जेलजेल. पी., डी.पी.जे.म.टल हेड, क्रान्सीलीस्टेड जे.म.स. हलिकेरीके जे.म.जे.स.पर्ट, मुंजर्.
१०३	रतीदा.ल. यीमनदा.ल. शा.द.	अमदावाद	"	मुंजर्मां नोडरी.
१०४	पुरषोत्तमदा.स. दा.ल.ल. या.वी.शी	लीयाद (लीयाडी)	पी. जे.ल.	धर्मपरीयल केमिस्टल फ्रन्डमेडेल (फ्रन्डीया) ली.मां नोडरी, सावनगर.
१९३१-३२				
१०५	रतीदा.ल. हरजवन मवाणु	विधीया	पी. जे.	जेलजेल. पी., न्यायाधीश-जे.स. दणु स्टेट.

१०६	नरेशचन्द्रास जेठलाल पारेभ	भांगरोण	भा. अ.	
१०७	सुमतीलाल रत्नचंद पटेली	येवला	"	अलअल. पी., येवलाभां प्रेकटीस.
१०८	बागुबाध त्रीभुवनदास शाह	पालरापुर	"	अलअल. पी., नमुडीशीयल भाताभां गवर्नमेंट नोकरि, गोधरा.
१०९	मोतीलाल मोहनलाल डाडारी	पालरापुर	"	अलअल. पी., पालरापुरभां प्रेकटीस
११०	मगनलाल भगवानल शाह	सालेज (अ.सुरत)	पी. असेसी.	मुंयधभां नोकरि.
१११	करमचंद देवसी शाह	भुज	"	अलअल. पी., भुजभां प्रेकटीस.
११२	हरिलाल रवचंद शाह	लीओहरा	"	अमदावादभां सुतरतो वेपार.
११३	शान्तीलाल गुलाबचंद शाह	लडकवा	"	रकुल शिक्षक, छोटछिटपुर (राज- पीपणा स्टेट).
११४	नानचंद लुधुबाध महेटा	राजपुरा	"	मुंयधभां ग्रीव्हस ड्रेंटन अेन्ड को- स्टन, पार्क-सन ली० भां अे- न्लनीअरीग अेसीरटन्ट.
११५	पदमसी पुरषोत्तमदास शाह	योटीला	"	गोदावरी सुगरमीलभां नोकरि, साकर- वाडी (अहमदनगर).
११६	जवेरचंद नेमचंद शेठ	मीआगाम	पी. काम.	पतनभां वेपार.
११७	चंद्रलाल उमेशचंद शाह	आंगणज	"	अमदावाद मीलभां नोकरि.
११८	कान्तिलाल नाथलाल शाह	मांडल	"	अमदावाद अेन्जुकेशन सोसायटीभां नोकरि.
११९	केशवलाल दुर्लबल पारेभ	राजकोट	पी. ध.	लुनागढ स्टेटभां अेन्लनीयर.
१९३२-३३				
१२०	अमृतलाल दामोदरदास शाह	भांगरोण	पी. ध.	मेनेजर-सामेन्स (धन्डीया) ली.
१२१	चंद्रलाल जगज्जवनदास शाह	लुनागढ	पी. असेसी. (मेट.)	अेन्लनीयर धन यार्ज, डीजल अे- न्लन्स अेन्ड स्टील डीपार्टमेंट, मेसर्स वीलीयम जेक्स अेन्ड कुं. ली., मुंयध.
१२२	छोटावलाल केशवल दोशी	वरसाड	"	आसी० सुपरिन्टेन्डन्ट, कठिन अेल्यु० वर्कर्स, मुंयध.
१२३	मगनलाल लीआबाध शाह	वलसाड	पी. अे.	अलअल. पी., सुरतभां प्रेकटीस.
१२४	कान्तिवलाल वाडीवल शाह	वडोहरा	"	अलअल. पी., कडीभां रज्जस्ट्रेशन आशीसर.
१२५	दीपचंद न्यालचंद वेरा	जलीया देवाली	पी. असेसी.	शिक्षक, सौराष्ट्र हाइस्कूल, राजकोट.
१२६	कान्तिवलाल वल्लभल शाह	वांकांनेर	"	अलअल. पी., पारअेट-लो, वांका- नेर स्टेट देवेन्यु आशीसर.
१२७	भुजंगीलाल जयराज महेटा	भुज	"	
१२८	रतीवलाल उजमशी शाह	भावनगर	"	अेम.अेस सी. (मान्चेरटर), मद्रास- मीलभां नोकरि.
१२९	कान्तिवलाल वाडीवल शाह	देवगढपारीआ	पी. काम	पी. काम. (लंडन), केलिकी मीलभां सेल्समेन, अमदावाद.
१३०	ताराचंद मोहनलाल दोशी	भुवा	"	मुंयधभां नोकरि.
१३१	बेलल लधुबाध वसा	जमनगर	"	कलकताभां नोकरि.

१३२	रंगीलदास गोविंदल शाह	भोक्षण	पी. जे. ए.	अलेग्जेंड्रीक डेमीडल वडर्सभां नोकरि पडोहरा.
१३३	कपुरचंद ताराचंद अरैया	त्रापण	व्याकरण तीर्थ
१८३३-३४				
१३४	अवेरभाई शंकरभाई सुतरीया	नडीयाद	पी. जे. ए. ए. ए.	छात्रा (युगा-डा), रयुगर भीलभां नोकरि.
१३५	नंदलाल अमीचंद दोशी	टीभाण्डा	"	मुंजभां नोकरि.
१३६	छगनलाल प्रेमचंद शाह	आमोद	"	रेवेन्यु भाताभां नोकरि, जंथुसर.
१३७	शान्तिदास भोतीदास पटण्डी	पेथापुर	"	मुंजभां नोकरि.
१३८	कान्तिदास भोतीदास शेठ	भेडा	पी. जे. ए. ए. ए.	मुंजभां छाधकॉर्टभां नोकरि.
१३९	छोटादास गीरधरदास शाह	कराल	"	छोटाछाधकॉर्टभां शिक्षक.
१४०	रसीकलाल वाडीलाल शेठ	भेडा	"	जेलजेल. पी., अभदावाहभां प्रेकटीस.
१४१	प्रेमचंद केशवदास शाह	दौंगरथणी	"	अभदावाहभां नोकरि
१४२	अमृतदास नरभेराम टोलीया	राजकोट	"	जेलजेल. पी., जमनगर स्टेटभां नोकरि
१४३	अंभादास युनीदास शाह	पेथापुर	जेल. सी. पी. जे. ए.	मुंजभां प्रेकटीस.
१४४	दरीदास नरभेराम टोलीया	राजकोट	जे. ए. पी. पी. जे. ए.	जमनगर स्टेट हॉस्पिटलभां आसी- स्टंट सर्जन.
१४५	दुर्गादास लैराज जैन	अरणपुरा	पी. जे. ए.	पीकॉनेर (रजपुताना) भां नोकरि.
१४६	शान्तिदास जेठदास अवेरी	घोलेरा	पी. जे.	जेलजेल. पी., अभदावाहभां प्रेकटीस.
१४७	केशरीचंद युनीदास अदाभी	सुरत	पी. जे.	जेलजेल. पी., सुरतभां प्रेकटीस.
१४८	कान्तिदास जेठदास अवेरी	अभदावाह	"	जेलजेल. पी., अभदावाहभां प्रेकटीस.
१४९	सरदारदास कस्तुरचंद जैन	सांडराव	न्याय तीर्थ, व्याकरण तीर्थ.	ज्योतिषनो विशेष अभ्यास.
१८३४-३५				
१५०	दीनादास भीमचंद शाह	पांथावाडा	पी. जे.	जेलजेल. पी., भीरजभां व्यापार.
१५१	अभरचंद चंदलाल अवेरी	सुरत	"	मुंजभां नोकरि.
१५२	डीशेरदास दीनादास गांधी	पेथापुर	"	जे. ए. ए., मुंजभां नोकरि.
१५३	नयतीलाल सांकणचंद शाह	अभदावाह	पी. डे. ए.	जे. ए. ए. ए. ए., जे. ए. ए. आर्ष. जे., लंडनभां नोकरि.
१५४	शंकरभाई छडीसींग शाह	कैवल	"	जेलजेल. पी., भद्रसाण्णाभां प्रेकटीस.
१५५	नगिनदास विठ्ठलदास शाह	भावनगर	पी. जे. ए. ए.	जे. ए. ए. ए. ए., स्कॉटीश ओर्धनेजना विज्ञानविभागभां नोकरि.
१५६	रमणिकदास प्रभुदास शाह	"	"	मुंजभां नोकरि.
१५७	चंद्रकांत नाथादास कापडीया	संटेर	"	रयुगर टेकनोलॉजिस्ट.
१५८	देवासंकर वनेचंद शाह	भोरणी	"	राजकोटभां व्यापार.

૧૫૯	લાલચંદ ભાઈલાલ શાહ	પાદરા		વડોદરા, કલાલુવનમાં પ્રોફેસર.
૧૬૦	માધવલાલ નયુદાસ શાહ	તેલહારા	એલ. ઈ. ઈ.	જ્યુડીસીયલ મીલ્સ લી., અને અમદાવાદ જ્યુડીસીયલ મીલ્સ લી. માં હલેક્ટ્રીકલ એન્જનીયર.
૧૬૧	ચીમનલાલ વીકલદાસ એલાણી	વરતેજ	વ્યાકરણ તીર્થ	...
૧૯૩૫-૩૬				
૧૬૨	નગીનદાસ ત્રીભોવનદાસ પારેખ	મોરબી	એમ. બી. બી. એસ.	મુંબઈમાં પ્રેક્ટીસ તથા માટુંગા સાર્વજનિક દવાખાનામાં મેડીકલ ઓફીસર.
૧૬૩	નટવરલાલ રતનલાલ દાણી	આંતરમુંબા	"	આઈ. એમ. એસ., કવેટા.
૧૬૪	મણીલાલ બીમજી શાહ	વાઘપુર	"	ભાવનગર દવાખાનામાં ડાકતર.
૧૬૫	કપુરચંદ રાયચંદ મહેતા	ભુવા	બી. એ.	તખીયતના કરણે વતનમાં.
૧૬૬	અમૃતલાલ જયચંદ દોશી	પાલણપુર	"	એલએલ. બી., ખીરસરા સ્ટેટ (વેસ્ટર્ન કાઠિયાવાડ એવન્સરી) માં ન્યાયાધીશ.
૧૬૭	પુનમચંદ પ્રહચંદ શાહ	મણેકપુર	બી. એ.	અહિસક વ્યાયામ સંઘમાં, મલાડ.
૧૬૮	બાણુભાઈ લક્ષુભાઈ શાહ	ભિમટા	"	દેવગત થયા.
૧૬૯	શાંતિલાલ વાડીલાલ શાહ	રામપુરા	"	એલએલ. બી., અમદાવાદમાં વકીલાત.
૧૭૦	સુંદરલાલ હીરાલાલ ગાંધી	પેથાપુર	"	મુંબઈમાં તોકરી.
૧૭૧	નગીનદાસ પોપટલાલ શાહ	મહુવા	બી. એસસી.	"
૧૭૨	રીખવચંદ દલીચંદ શાહ	જતરાલ	"	એલએલ. બી., વિજાપુરમાં પ્રેક્ટીસ
૧૭૩	હીરાલાલ ભાણુજી શાહ	ભાવનગર	"	પોરબંદર સ્ટેટમાં આર્સિસ્ટન્ટ ડુ ધી કેમીકલ એનેલાઈઝર.
૧૭૪	જેઠાલાલ લક્ષ્મીચંદ શાહ	કોઠ	"	દેવગત થયા.
૧૭૫	વિનયચંદ શાંતિચંદ મહેતા	અમદાવાદ	"	મુંબઈમાં ટેકનોલોજીસ્ટ.
૧૭૬	શાંતિલાલ પુનમચંદ શાહ	ગાંભુ	બી. એલ.	હાસિટમાં તોકરી.
૧૭૭	હરખચંદ હેમચંદ શાહ	કરજત	એમ. એ.	નીપાણી મ્યુનિસિપલ હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક.
૧૯૩૬-૩૭				
૧૭૮	ઠાકરસી ખુશાલચંદ વેરા	માંડલ	એમ. બી. બી. એસ.	જૈન દવાખાનામાં ડાકતર, મુંબઈ.
૧૭૯	કાંતિલાલ લીલાધર મહેતા	જામનગર	"	મુંબઈમાં પ્રેક્ટીસ.
૧૮૦	જગનલાલ રૂપચંદ શાહ	વરાડ (સુરત)	"	ખારડોલીમાં પ્રેક્ટીસ.
૧૮૧	કાંતિલાલ દીપચંદ મણીઆર	વિશનગર	"	સુરતમાં પ્રેક્ટીસ તથા મેડીકલ ઓફીસર-એન્ટી.ટી. બી. હોસ્પિટાલ; ઓન. મેડીકલ ઓફીસર-ટી.બી. કલીનીક સીવીલ હોસ્પિટાલ.
૧૮૨	ચુનીલાલ નરહરભાઈ પટેલ	નાર	"	મસકા (યુગાન્ડા) માં પ્રેક્ટીસ.
૧૮૩	ચંપકલાલ આશારામ મહેતા	ઇડર	"	એસીસ્ટન્ટ સર્જન, ઇડર સ્ટેટ ડીસ્પેન્સરી, બાયડ.

१८४	पनालाल अभुतलाल शाह	अभद्रवाह	"	रेसीडन्ट मेडिकल ओफीसर-लाटीया
१८५	सोलागचंद भोगाबाध शाह	"	"	जनरल होस्पिटाल, मुंयध.
१८६	नगीनदास पानाचंद शाह	अगारशी	अेल. सी. पी. अेस.	अेम. अेस., इन्सर्टींग सर्जन, अभद्रवाहमां प्रेकटीस.
१८७	शांतिलाल श्रीमनलाल संघवी	सुरत	पी. काम.	अेल. अेम. (इन्वलीन), अेड. यु. (वीथेना); मुंयधमां प्रेकटीस.
१८८	नाथालाल प्रेमचंद शाह	धुंयधपार	पी. अे.	शेर थोकर अने अवेरी. मुंयधमां शिक्षक.
१८९	विनुबाध गिरधरलाल शाह	पाटणु	"	अेलअेल. पी., राष्ट्रसेवा.
१९०	रतीलाल रांकरलाल शाह	कपडपंज	"	अेलअेल. पी., कपडपंजमां प्रेकटीस
१९१	रसीकलाल गोकणदास शाह	मंथर	"	अेम. अे., सुरत कोलेजमां लेक्चरर
१९२	शांतियंद केशरीचंद अवेरी	सुरत	"	अेलअेल. पी., अेडवोकैट, मुंयधमां प्रेकटीस.
१९३	नेसींगलाल दत्तसुभलाध शेट	राधनपुर	"	अेलअेल. पी., शेर अन्तरमां नो- करी, मुंयध.
१९४	श्रीमनलाल वर्धमान शाह	वदवाणु शहरे	"	अेलअेल. पी., द्दभोगिक पी.मां नोकरी, मुंयध.
१९५	गौतमलाल अमलाम शाह	धुंयध	"	अेलअेल. पी., अेडवोकैट, मुंयधमां प्रेकटीस.
१९६	मण्डीलाल व्याजुशा गुजराती	अमलनेर	पी. अेसस्ती.	अेलअेल. पी., अमलनेरमां प्रेकटीस
१९७	माण्डीलाल भीमचंद अगडीया	भोटद	पी. अेसस्ती.	शिक्षक, हेरीस हास्केल, पालीताल्ला.
१९८	श्रीमनलाल इसगचंद भवाण्डी	भेदरडा	"	अेम. अेसस्ती., सेंट अेपीथर्स कोलेजमां इंसो, मुंयध.
१९९	चतुरसींग रघुनाथसींग आणीया	छेदपुर	"	भारत पनरपती प्रोअेक्टरस ली. ना केमीस्ट, पायोर, (पू. आनदेश).
२००	नेक्रीसनदास भगनलाल शाह	आभधरा	पी. ध.	धी धन्डीयन ह्युम पाधप कुं. मां अेन्लनीयर, नभशेदपुर.
१९३७-३८				
२०१	लीलाचंद दामोदरदास शाह	कुनुर (अेलगाम)	अेम. पी. पी. अेस.	युनामां प्रेकटीस.
२०२	अथंतिलाल मण्डीलाल पटण्डी	पाटणु	"	मुंयधमां प्रेकटीस.
२०३	भेदरलाल सुभलाल शाह	धोगका	पी. अेसस्ती.	अभद्रवाहमां नोकरी.
२०४	भदनलाल धंकारदास शाह	रांटेर	"	अेलअेल. पी. ना अख्यास तथा नोकरी, मुंयध.
२०५	सुभतिलाल लालचंद भुंतेता	गोडल	"	अेम. पी. पी. अेस., रेसीडन्ट मेडिकल ओफीसर-धरिनी होस्पि- ताल, मुंयध.
२०६	लालचंद नानचंद शाह	यकसभा	पी. काम.	अेक ओक धन्डीया ली. मां नोकरी, मुंयध.
२०७	अलचंदलु अगा	गाडरवाणा	"	पतनमां व्यापार.
२०८	रतीलाल नरसीबाध शेट	वांकांनेर	पी. अे.	अभद्रवाहमां शिक्षक
२०९	कांतिलाल दुंगरशी शाह	क्राड	पी. ध.	अभद्रवाह म्युनीसीपालीटीमां अोव- रसीयर.

૨૧૦	લાલચંદ કસ્તુરચંદ શાહ	જગડીયા	બી. એસસી. (ઈ. મી.)	મેસર્સ ગારલીક એન્ડ કું. ઝાં એન્જનીયર, મુંબઈ.
૨૧૧	ગીરધરલાલ અમુલખ શેઠ	રાજકોટ	એલ. ટી. એમ.	મીલમાં નોકરી, મુંબઈ.
૨૧૨	મગનલાલ ચુનીલાલ મહેતા	ચકસેળા	"	મીલમાં નોકરી, ભાવનગર.
૧૯૩૮-૩૯				
૨૧૩	જયંતિલાલ ચંદુલાલ શ્રોફ	પાટણ	એમ. બી. બી. એસ.	મુંબઈમાં પ્રેક્ટીસ.
૨૧૪	છોટાલાલ મોતીલાલ પટવા	અહમદનગર	"	નાસીકમાં પ્રેક્ટીસ.
૨૧૫	સેવંતીલાલ ચીમનલાલ શાહ	પાટણ	બી. એસસી.	ખાનગી શિક્ષક, મુંબઈ.
૨૧૬	દસીચંદ વનેચંદ મહેતા	ગાળા	બી. કોમ.	રંગુનમાં નોકરી.
૨૧૭	ઈન્દુલાલ ભોગીલાલ મહેતા	અમરેલી	"	એલએલ. બી., નેપચ્યુન એસ્ચુરન્સ કું. ના એજન્સી મેનેજર મુંબઈ.
૨૧૮	જસવંતલાલ ચુનીલાલ શાહ	કપડવજ	"	મુંબઈમાં વેપાર.
૨૧૯	અંબાલાલ ડુંગરદાસ શાહ	મેથાપુર	બી. એ.	એલએલ. બી. પુનામાં સ્કુલ શિક્ષક.
૨૨૦	હરગોવિનદાસ મોતીલાલ ગુજરાતી	અહમદનગર	"	મુંબઈમાં એલએલ. બી. નો અભ્યાસ.
૨૨૧	કાંતિલાલ ભવાનદાસ સંઘવી	ભાવનગર	"	મુંબઈમાં શિક્ષક.
૨૨૨	ચીમનલાલ મોહનલાલ શાહ	લીંબડી	"	કરાંચીમાં નોકરી.
૧૯૩૯-૪૦				
૨૨૩	મગનલાલ સુખલાલ દોશી	જેતપુર	બી. એસસી. (ઈ. મી.)	દરબંગામાં નોકરી.
૨૨૪	લક્ષ્મીભાઈ નિહાલચંદ શાહ	ચવાણા	"	પુનામાં નોકરી.
૨૨૫	જયંતિલાલ કેશવલાલ શાહ	અમદાવાદ	બી. એસસી.	અમદાવાદમાં નોકરી.
૨૨૬	ચુનીલાલ કપુરચંદ મહેતા	વડાલ	"	શિક્ષક, શેઠ કે. ડી. વી. હાઈસ્કુલ, બેડિયા.
૨૨૭	ચંદુલાલ સકરચંદ ભાવસાર	ખેડા	"	ભરતખંડ ટેક્સટાઇલ મીલમાં નોકરી, અમદાવાદ.
૨૨૮	લાલચંદ સુખલાલ શાહ	મોરબી	એમ. બી. બી. એસ.	હાટકોપરમાં પ્રેક્ટીસ.
૨૨૯	છોટાલાલ જગજીવનદાસ શાહ	જુનાગઢ	"	ઈન્ડીયન મેડીકલ સર્વિસ. ખડકી (પુના).
૨૩૦	નરખેરામ ગુલાબચંદ શાહ	અમરેલી	"	આર્થરશેડ હોસ્પિટાલમાં હાઉસમેન, મુંબઈ.
૨૩૧	બચુભાઈ ઝવેરચંદ મહેતા	ચલાલા	"	કે. ઈ. એમ. હોસ્પિટાલમાં હાઉસ સર્જન અને એમ. એસ. નો અભ્યાસ, મુંબઈ.
૨૩૨	હીરભાઈ અમૃતલાલ શાહ	હરસોલ	"	ધનસુરામાં પ્રેક્ટીસ. (એ. પી. રેલ્વે.)
૨૩૩	ત્રંબકલાલ મગનલાલ દેસાઈ	વાંકાનેર	"	વાંકાનેરમાં પ્રેક્ટીસ (કાઠીયાવાડ).
૨૩૪	ચતુરદાસ ત્રીકમજી દડીયા	બામનગર	"	જી. ટી. હોસ્પિટાલમાં કેમ્પ્યુઅલ્ટી મેડીકલ ઓફીસર, મુંબઈ.

२३५	नेमचंद्र मोहनलाल शाह	अंलात	पी. डाम.	मुंयधर्मा शिक्षक.
२३६	आशुलाल भगनलाल गांधी	सुरत	"	अेम. डाम. तथा अेलअेल. पी., नो अभ्यास, मुंयध.
२३७	आधुचंद्र नागल शाह	वांकानेर (सुरत)	"	अंजा (आफ्रीडा) मां नोकरी.
२३८	अमीलाल मोहनलाल संघवी	भोरपी	"	वतनमां इना वेपार.
२३९	रतीलाल वल्लललल वेरा	वेरावण	"	
२४०	कनुभाध वल्लुभाध महेता	महुधा	"	
२४१	गिरधारीसींग मोतीलाललसुराणा	छेपूर	अेल. टी. सी.	विद्यालयमां रकीने अेम. डाम.नो अभ्यास.
२४२	बांवरसींग होलतसींगलसुराणा	"	अेल. टी. अेम.	आसी. अ्सीवींग अेन्ड र्पीनीगी मास्तर-थ्रीसभ मील्स. ली., मुंयध.
२४३	गिपीनचंद्र लवणुचंद्र जवेरी	सुरत	पी. अे.	आसी. डार्डींग अेन्ड र्पीनीगी मास्तर, अेडपरी मील्स ली., मुंयध.
२४४	रतीलाल बीभुभाध गुजराती	अहमदनगर	"	अेम. अे. नो अभ्यास, मुंयध.
२४५	रमणुलाल वाडीलाल शाह	भोरसद	"	" "
२४६	मनसुअलाल राजपाल टोलीया	टंकारा	पी. ध.	" "
२४७	मणुलाल पानाचंद्र महेता	वांकानेर	अु. अेलअेल. पी.	मुंयधर्मां नोकरी.
२४८	मनुभाध केशवलाल शाह	अभदावाड	"	अेल. अेल. पी.,
२४९	आस्कर विठ्ठलदास शाह	लावनगर	"	" अभ्यास आलु
			"	" " "

પરિશિષ્ટ

ડીમી સીધા સીવાય કુચ થયેલા વિદ્યાર્થીઓ (જુઓ પૃ. ૨૨)

૧૯૧૫-૧૬

નંબર	ગામ	નામ	અભ્યાસ	હાલ શું કરે છે
૧	તલકચંદ સુનીલાલ શાહ	મહાંદ	પ્રિવિયસ	બી. એલ., લાવનગર સ્ટેટમાં નોકરી.
૧૯૧૬-૧૭				
૨	બ્રાહ્મજીવન મકનજી મહેતા	મુંબઈ	"	...
૩	મોતીલાલ ધરમચંદ કોશરી	પાલણપુર	"	પાલણપુર સ્ટેટમાં નોકરી.
૪	સૌભાગ્યચંદ નેમચંદ શ્રોફ	પારડી	"	...
૫	હરિચંદ સિવચંદ ધારીવાલ	અજમેર	"	...
૬	ધરમચંદ તારાચંદ ખાખરા	પોરબંદર	"	મુંબઈમાં રેતો વેપાર.
૧૯૧૭-૧૮				
૭	જગમોહનદાસ કલ્યાણજી ચિનાઈ	ધોરાજી	બી. એ.	નેશનલ વિમા કું.માં નોકરી, કલકત્તા.
૮	દલપતરાય વિક્રમદાસ મહેતા	વળા	ઈન્ટર કોમર્સ	દેવગત થયા.
૯	મોતીલાલ મગનલાલ મોદી	વડોદરા	એમ. બી. બી. એસ. ૧ હું વર્ષ	શિક્ષક, શ્રી સયાજી હાઈસ્કૂલ, વડોદરા.
૧૦	કસ્તુરભલ મગનલાલ બાંડીયા	અજમેર	જુનીયર બી. કોમ.	...
૧૯૧૮-૧૯				
૧૧	હિંમતલાલ ડાભાભાઈ શાહ	અમદાવાદ	ઈન્ટર આર્ટસ	એમ. બી. બી. એસ., એફ. આર.
૧૨	જેઠાલાલ માનસીંગ દામાણી	રાજકોટ	એમ. બી. બી. એસ. ૧ હું વર્ષ	એફ. પી. એચ., ડી. એલ. ઓ. (લંડન), ડી. ઓ. (એકસન), ડી. એ. એમ. એસ. (લંડન). મુંબઈમાં પ્રેક્ટીસ તથા સેન્ટ જ્યો- હાઈસ્કૂલમાં પ્રિન્સિપાલમાં ઓનરરી સર્જન.
૧૩	અમૃતલાલ મોતીચંદ દોશી	મહુવા	ઈન્ટર આર્ટસ.	માંડલે (બર્મા) માં લાકડાનો વેપાર.
૧૪	મગનલાલ જયેંદ શાહ	વલસાડ	પ્રિવિયસ	બી. ઇ., સીધ પી. ડબલ્યુ. ડી. માં આસિ. એન્જનીયર.
૧૫	મંગળદાસ ગિરધરલાલ શાહ	ગોધરા	"	...
૧૬	નરોત્તમદાસ ધરમસી શાહ	માંગરોળ	સીનીયર બી. એ.	...
૧૭	મંગળજી વિરજી શાહ	જામનગર	એમ. બી. બી. એસ. ૧ હું વર્ષ.	એકમી મેન્યુફેક્ચરીંગ કું.માં હેડ- ક્લાર્ક, મુંબઈ.
૧૮	ફકીરચંદ મગનલાલ બદામી	સુરત	પ્રિવિયસ	પ્રોપ્રાયટર, બી જૈન વિજ્ઞાનક બી. પ્રેસ., સુરત.

नं०	नाम	ग्राम	अभ्यास	छात्र शुं करे छे
१९	नरसीदास मुण्ण शाह	दीपडी	जुनीयर पी. ओसरी.	प्रीइसर-गुजरात कालेज, अमदावाद.
२०	सांकलचंद हकमचंद दोशी	उभेटा	छन्टर आर्टस	पुना भुनिसिपाळीटीमां रकुल शिक्षक.
१९१९-२०				
२१	उत्तमचंद लक्ष्मणार्थ अवेरी	बाइय	पी. ओ.	...
२२	बीमनलाल मोतीलाल शाह	अमदावाद	अेम. पी.पी. ओस.	अमदावादमां प्रेइटीस.
			२ जुं वर्षे.	
२३	डीरालाल ओगीलाल शाह	पाटणु	छन्टर आर्टस.	अवेरातनो वेपार.
२४	पोपटलाल नरोत्तमदास शाह	मुंणार्थ	"	मुंणार्थमां नोइरी.
२५	नानचंद गोविंदणु शाह	दीपडी	छन्टर कोअर्स.	अरवाणामां शिक्षक.
२६	बीमनलाल उज्ज्वरी शाह	जोटाह	छन्टर आर्टस.	सुपरिन्टेन्डन्ट, ज्युपीटर जनरल छन्सुरन्स कुं. वी., मुंणार्थ.
१९२०-२१				
२७	मोहनलाल देवणचंद छम्भपोरीया	रांहेर	छन्टर आर्टस	अेलअेल. पी., सुरतमां प्रेइटीस.
२८	अग्नीचंद मुण्ण शाह	दीपडी	त्रिविधस	रंगुनमां नोइरी.
२९	रामणु मंगणु भहेता	मोरपी	"	मोरपी स्टेटमां नोइरी.
३०	उत्तमचंद दीपचंद शाह	धमण्णाह	छन्टर आर्टस	आभ्यसेवा, आरडोवली.
		(छ. बाइय)		
३१	हिंमतलाल गोपाणु भहेता	जमनगर	"	मुंणार्थमां नोइरी.
३२	नानालाल लाधलाल शाह	अमदावाद	अेम. पी. पी. ओस.	...
			२ जुं वर्षे.	
३३	बीमनलाल रीणचंद कोइरी	पालजपुर	छन्टर आर्टस	मद्रासमां अवेरातनो वेपार.
३४	चंद्रलाल नानचंद शाह	सरलाणु	छन्टर सायन्स	देवगत थया.
३५	विहलदास पोपटलाल शाह	याणुरमां	जुनीयर पी. ओ.	...
१९२१-२२				
३६	बीमनलाल भण्डीलाल शाह	अमदावाद	अेम. पी. पी. ओस.	अमदावादमां प्रेइटीस.
			३ जुं वर्षे.	
३७	मिनुभाध भगनलाल शाह	"	"	...
३८	चंपकलाल हेमचंद शाह	पारडी	सीनीअर पी. काम.	धी छिंट छन्डीया कोटन अेसोसि- अेशनमां नोइरी, मुंणार्थ.
३९	राजराज रायचंद शाह	संगपुर	त्रिविधस	विहार गुजराती रकुलमां हेडमास्तर, संगपुर.
४०	बीमनलाल सोमचंद शाह	जेडा	जुनीयर पी. ओ.	पी. ओ., पोलीस प्रोसिड्युटर, जेडा.
४१	देवीदास कनैयालाल लोदी	छेदपुर	त्रिविधस	देवगत थया.
४२	रतीलाल त्रीलोचनदास शाह	जावनगर	छन्टर सायन्स	"
१९२२-२३				
४३	वाडीलाल लोहेरचंद शाह	वहवाणु	त्रिविधस	अमदावादमां शिक्षक.

નંબર	નામ	ગામ	અભ્યાસ	હાલ થું કરે છે
૧૪૧	મુકુન્દરાય કેશવલાલ પરીખ	અમદાવાદ	એમ. બી. બી. એસ. ૩ જુનું વર્ષ	એફ. આર. સી. એસ. (લંડન), એમ. આર. સી. પી. (લંડન), લુધીઆણામાં મેડીકલ એપ્રીસર.
૧૪૨	ચુનીલાલ જમજીવનદાસ શાહ	નવસારી	સીનીયર બી. કોમ.	બી. કોમ., એલએલ. બી., સેકે- ટરી, ભારત ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ટી., સુરત પ્રાંચ.
૧૪૩	ધીરજલાલ હોટાલાલ શાહ	જુનાગઢ	એલ. સી. પી. એસ. ૩ જુનું વર્ષ.	એલ. સી. પી. એસ., કન્વેલ્શનલમાં સંભાવતી દવાખાનામાં ડાકતર.
૧૪૪	રજનીકાંત સુખલાલ શાહ	અમદાવાદ	પ્રિવિયસ	સેન્ટ્રલ એકમાં નોકરી, અમદાવાદ.
૧૪૫	હિંમતલાલ ચુનીલાલ શાહ	લીંબડી	સીનીયર બી. કોમ.	ન્યુપીટર મીલમાં નોકરી અમદાવાદ.
૧૪૬	શાંતિલાલ લક્ષ્મીભાઈ શાહ	વાડાસિનોર	ઇન્ટર સાયન્સ	એમ. બી. બી. એસ., મુખ્યમાં પ્રેક્ટીસ.
૧૪૭	વાડીલાલ તલકચંદ શાહ	બોરસદ	પ્રિવિયસ	મુખ્યમાં નોકરી.
૧૪૮	ધારસી ગુલાબચંદ શાહ	વળા	ન્યાયતીર્થ	...
૧૪૯	રણહોડભાઈ રાયચંદ શાહ	પાલ	ઇન્ટર આર્ટ્સ	મુખ્યમાં નોકરી.
૧૫૦	જુલાખીદાસ દોલતચંદ શાહ	ખાનપુર	ઇન્ટર કોમર્સ.	અમદાવાદમાં નોકરી.
૧૫૧	હરકીસ્નદાસ પરમાનંદ સાવડીયા	ગોરચંદર	ઇન્ટર સાયન્સ	રાણાવાવ હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક.
૧૫૨	કાંતિલાલ મોહનલાલ શાહ	ભંજા	પ્રિવિયસ	મુખ્યશિક્ષક, શ્રી જૈન વિદ્યાલય, ભંજા.
૧૯૩૩-૩૪				
૧૫૩	ઝવેરીલાલ દામજી શાહ	જુજ	પ્રિવિયસ	
૧૫૪	કાંતિલાલ માણેકલાલ પરીખ	ખેડા	"	ઇન્ટ ઇન્ડીયા કોલેજ એમેસીએસ- નમાં નોકરી, મુખ્ય.
૧૫૫	ન્યાલચંદ ત્રીભોવનદાસ શાહ	વણચલી	"	...
૧૫૬	મણીલાલ રાયચંદ મહેતા	ખામગામ	ઇન્ટર કોમર્સ	...
૧૫૭	જયંતિલાલ ગંગારામ શાહ	માંગરોળ	ઇન્ટર સાયન્સ	કલકત્તામાં હિન્દુસ્તાન કો., એપ. ઇન્સ્ટિ. કુ. માં નોકરી.
૧૫૮	બાલાભાઈ નરસીદાસ વોરા	અમદાવાદ	એમ. બી. બી. એસ. ૩ જુનું વર્ષ	અમદાવાદમાં પ્રેક્ટીસ
૧૫૯	બાણુભાઈ રતનચંદ ઝવેરી	સુરત	સીનીયર બી. કોમ.	મુખ્યમાં વેપાર
૧૬૦	રતીલાલ સકરચંદ શાહ	ગોધાવી	ઇન્ટર આર્ટ્સ,	મુખ્યમાં નોકરી.
૧૬૧	જમજીવનલાલ દુર્લભજી પારેખ	રાજકોટ	ઇન્ટર સાયન્સ	એલ. સી. પી. એસ. નો અભ્યાસ.
૧૬૨	કાંતિલાલ ભાઈચંદ શાહ	બારડોલી	ઇન્ટર આર્ટ્સ	વતનમાં વેપાર.
૧૬૩	રતીલાલ અમરચંદ શાહ	વાંકાનેર	એમ. બી. બી. એસ. ૩ જુનું વર્ષ	દેવગત થયા.
૧૬૪	માણેકલાલ અમુલખચંદ ભટ્ટેવરા	મીરનારે (નાસ્તીક)	સીનીયર બી. એ.	એલએલ. બી., નાસ્તીકમાં પ્રેક્ટીસ.
૧૯૩૪-૩૫				
૧૬૫	હકીરચંદ મણીલાલ શાહ	પાટણ	ઇન્ટર કોમર્સ	બી. કોમ., મુખ્યમાં મશીનરીનો વેપાર.

नेम्बर	नाम	ग्राम	अभ्यास	हाल शुं करे छे
१६६	कान्तिबाल छोटालाल हलाल	बन्ध	छन्टर सायन्स	अेल. सी. पी. अेस.
१६७	कान्तिबाल भाखुकेलाल शाह	गोधरा	प्रिवियस	अभ्यास आलु.
१६८	सुभतिलाल हरिलाल कापडीया	अमहावाह	छन्टर कामर्स	अमहावाहमां नोकरि.
१६९	बालचंद्र रतनचंद्र गज्जर	अमहावाह	सीनीयर पी. अे.	पी. काम., मुंयधमां नोकरि.
१७०	कान्तिबाल मन्नाल वारा	प्रांगमा	छन्टर सायन्स	मुंयधमां नोकरि.
१७१	भाखुबाल भुलाल शाह	भुल	सीनीयर पी. अेस.सी.	"
१७२	कान्तिबाल कापडीलाल शाह	मुणी	"	"
१७३	शान्तिबाल उतमचंद्र शाह	पारडी	छन्टर सायन्स	मुंयध स्टान्डर्ड भीलमां नोकरि.
१७४	मीमनबाल गुलाबचंद्र शाह	आंगरेण	अे.म. पी. पी. अेस.	"
१७५	जयसुखलाल दुर्लबाल पारेभ	राजकोट	छन्टर सायन्स	४ शुं वर्ष.
१७६	छोटालाल प्रुलचंद्र शाह	कोठ	छन्टर अे.म. पी. पी. अेस.	अेल. सी. पी. अेस. नो अभ्यास.
१७७	प्रभुदास त्रिभोवनदास शाह	वांकातेर	"	अे.म. पी. पी. अेस. नो अभ्यास.
१७८	ज्येष्ठबाल रतनशी कुंडलीया	जमनगर	अे.म. पी. पी. अेस.	४ शुं वर्ष.
१७९	मुलचंद्र बाभचंद्र गज्जर	सिनोदी (सतारा)	सीनीयर पी. अे.	अेल. सी. पी. अेस. नो अभ्यास.
१८०	रतीबाल छगनलाल शाह	सरभोखु	छेदलुं वर्ष	अे.म. पी. पी. अेस. नो अभ्यास.
१८१	छोटालाल रतीबाल पारेभ	लीबडी	छन्टर आर्टसे	अे.म. पी. पी. अेस. नो अभ्यास.
१८२	रतीबाल जगज्जनदास महेता	मन्नेवडी	प्रिवियस	अे.म. पी. पी. अेस. नो अभ्यास.
१८३	मण्डीबाल युनीबाल रुवाला	सुरत	छन्टर सायन्स	कपुरचंद्र लीमीटेडमां नोकरि,
१८४	अंयालाल देवचंद्र शाह	उमेटा	"	कलकता.
			सीनीयर पी. अे.	अे.म. अे., पालखुपुर हाफ्टिकुलमां अंग्रेज शिक्षक.
				देवगत थया.
१९३५-३६				
१८५	जयंतिलाल भाखुकेलाल शाह	गोधरा	छन्टर सायन्स	पी. छं., पुना अे.सीनीयरिंग कालेजमां उमेन्स्ट्रेटर.
१८६	प्रभुदास वनेचंद्र शाह	भोरपी	सीनीयर पी. काम.	अे.कसपोर्ट छं.पोर्ट नुं काम, महेसाणा.
१८७	प्रमोद मकनल महेता	भार (मुंयध)	वी. जे. टी. १ लुं वर्ष	स्वतंत्र रिपेरींगना धंधा, मुंयध.
१८८	मनुभाध परसोतमदास शाह	अमहावाह	सीनीयर पी. काम.	पी. काम., अमहावाहमां वेपार.
१८९	रमणीकलाल ज्येष्ठलाल महेता	लावनगर	अे.म. पी. पी. अेस.	लाटीया जनरल छोरपीटलमां हाउसमेन.
१९०	केशवबाल रतनसी कुंडलीया	जमनगर	२ शुं वर्ष	...
१९१	दीपचंद्र शिवराज गाडी	जमनगर	छन्टर कामर्स	मुंयधमां वेपार.
१९२	चंद्रबाल गिरधरलाल शाह	पडधरी	अुनीयर पी.अेस.सी.	देवगत थया.
१९३	लक्ष्मीचंद्र नारपाल नागड	हसाड	छन्टर सायन्स	"
१९४	शान्तिबाल लखणलाल शाह	तेरा (कच्छ)	अे.म. पी. पी. अेस.	अे.म. पी. पी. अेस.
१९५	चंद्रबाल बाधलाल शाह	लावनगर	२ शुं वर्ष	लावनगर स्टेट बैंकमां नोकरि.
		जेड	अे.म. पी. पी. अेस.	अमहावाहमां प्रेकटीस.
			छेदलुं वर्ष	

નંબર	નામ	ગામ	અભ્યાસ	હાલ શું કરે છે
૧૯૬	જીવજીલાલ મુલચંદ લાખાણી	અમૃતવેલ	એમ. બી. બી. એસ. છેલ્લું વર્ષ	મુંબઈમાં પ્રેક્ટીસ.
૧૯૭	આઈલાલ મોહનલાલ પાનીસી	ચુડા	એમ. બી. બી.	પાલીતાણામાં નોકરી.
૧૯૮	ચીમનલાલ વાડીલાલ શાહ	ગોધરા	ઇન્ટર એમ. બી. બી. એસ.	આબકારી ખાતામાં નોકરી, અમદાવાદ.
૧૯૯	કાંતિલાલ લક્ષ્મીચંદ કાકરી	પાલણપુર	ઇન્ટર એમ. બી. બી. એસ.	એમ. બી. બી. એસ, હાઉસમેન, જે. જે. હોસ્પિટલ, મુંબઈ.
૨૦૦	સુમંતરાય અમૃતલાલ શાહ	ભાવનગર	"	મુંબઈમાં એમ. બી. બી. એસ. અભ્યાસ.
૨૦૧	વસંતલાલ જસકરણ મહેતા	પાલણપુર	જુનીયર બી. એસ.સી.	મુંબઈમાં નોકરી અને એલએલ. બી. નો અભ્યાસ.
૨૦૨	કુલચંદ મગનલાલ શાહ	કહાન	ઇન્ટર આટસે	મુંબઈમાં એલએલ. બી. નો અભ્યાસ.
૨૦૩	કાંતિલાલ છગનલાલ શાહ	માંગરોળ	"	મુંબઈ શેર બજારમાં નોકરી.
૨૦૪	ઈન્દ્રવદન વેણીલાલ શાહ	જંજુસર	"	એસ. ટી. સી., બી. એ. નો અભ્યાસ, મુંબઈ.
૨૦૫	વિનયચંદ ગંગાદાસ શાહ	વેરાવળ	પ્રિવિયસ	કલકત્તામાં નોકરી.
૨૦૬	રસીકલાલ સૌભાગ્યચંદ દોશી	રાજકોટ	ઇન્ટર આટસે	બી. એ., એલએલ. બી., મુંબઈમાં એમ. એ. નો અભ્યાસ.
૨૦૭	યુનીલાલ અમીચંદ શાહ	આમોદ	વેટરીનરી છેલ્લું વર્ષ	ધંધુકામાં વેટરીનરી દવાખાનામાં દાકતર.
૧૯૩૬-૩૭				
૨૦૮	મવીણચંદ હીરાચંદ ઝવેરી	સુરત	ઇન્ટર સાયન્સ	સુરતમાં એપ્રેન્ટીસ.
૨૦૯	રમણલાલ ડાહ્યાલાલ મહેતા	અમદાવાદ	ઇન્ટર કોમર્સ	એલએલ. બી., અમદાવાદમાં પ્રેક્ટીસ.
૨૧૦	પોખરાજ એમચંદ લલવાણી	પુના	"	બી. કોમ., મુંબઈમાં નોકરી.
૨૧૧	હરિચંદ મુળચંદ દોશી	જેસર	પ્રિવિયસ	કરાંચીમાં નોકરી.
૨૧૨	હિરજી નાનજી શાહ	કેડાકરા (કચ્છ)	ઇન્ટર સાયન્સ	મુંબઈમાં નોકરી.
૨૧૩	સોમચંદ મણીલાલ શાહ	ધાંગધા	એમ. બી. બી. એસ. ૩ જુનું વર્ષ	મુંબઈમાં અભ્યાસ.
૨૧૪	રતનલાલ સુખલાલ કેટ્ટેચા	બીડ	સીનીયર બી. કોમ.	બી. કોમ., સુરતમાં વેપાર.
૨૧૫	અમૃતલાલ ભાગીલાલ શાહ	જિણ	સીનીયર બી. એ.	એલએલ. બી. નો અભ્યાસ, મુંબઈ.
૧૯૩૭-૩૮				
૨૧૬	સાકરલાલ ભાઈચંદ શાહ	બારડોલી	પ્રિવિયસ	આર. એ. નો અભ્યાસ, મુંબઈ.
૨૧૭	ચીમનલાલ સકરચંદ ગુજરાતી	માલેગામ	એથ. બી. બી. એસ. છેલ્લું વર્ષ	વતનમાં ધંધો.
૨૧૮	રતિલાલ યુનીલાલ મરચન્ટ	અમલનેર	"	પુનામાં બી. જે. મેડિકલ સ્કુલમાં નોકરી.
૨૧૯	વાડીલાલ દામજી શાહ	જુજ	"	લેફ્ટેનન્ટ, ઇન્ડિયન મેડિકલ સર્વિસ.

नं०	नाम	ग्राम	अव्यास	हाल शुं करे छे
२२०	नानुभाई हलसुपभाई भस्मादीय	राधनपुर	अम. पी. पी. अम. छेहलुं वर्ष	अम. पी. पी. अम., मुंयधमां प्रेकटीस.
२२१	मोहनलाल लक्ष्मीचंद नदार	नाया डोंगरी	छन्टर सायन्स	पुनामां अम. सी. पी. अम. नो अव्यास.
२२२	वेरशी भाउबु महेसरी	नानी सीधरी (कच्छ)	"	मुंयधमां पी. डाम. नो अव्यास.
२२३	शामगदास इकीरचंद शाह	अमदावाद	सीनीयर पी. डाम.	अमदावाद मीयमां नोकरी.
२२४	पोपटदास मोतीदास पटेल	जेडा	प्रिवियस	अकॉन्ट्रि आरीसमां छमेदवारी जेडा.
२२५	प्रमलाल मण्डीवाल महेता	गागा (मोरपी स्टेट)	पी. छ. २ शुं वर्ष	पी. छ. अमदावादमां सुपरवाछर्जिंग अन्जनीयर
२२६	जसवंतदास मोहनदास शाह	जेडा	छन्टर सायन्स	वडोदरा डालेजमां अव्यास.
२२७	रसीकलाल त्रिकभचंद संधवी	वांकातेर	प्रिवियस	मुंयधमां अव्यास.
२२८	आपुलाल नागरदास आपु	वाराध (राधनपुर)	प्रिवियस	डाकडार्ट प्लीडर, वतनमां प्रेकटीस.
२२९	धीरजदास जेडादास महेता	जमनगर	छन्टर अम. पी. पी. अम.	मुंयधमां अम. पी. पी. अम. नो अव्यास
२३०	अमृतदास प्रेमचंद संधवी	थासागलोव	छन्टर सायन्स	...
२३१	आशुलाल दामोदर गुजराती	भावेगाम	अम. पी. पी. अम. २ शुं वर्ष	अम. पी. पी. अम. नो अव्यास. " " "
२३२	हरिदास हंसराज शाह	प्रभासपाटण	" १ शुं वर्ष	...
२३३	अचरतलाल नाथालाल वण्णारीय	राधनपुर	सीनीयर पी. डाम.	विमानुं डाम.
२३४	कान्तिदास छिमेचंद अरोडिया	वडोदरा (अलोडा)	छन्टर डामर्स	पी. डाम., मुंयधमां अम. डाम. नो अव्यास तथा नेटीव शेर अन्ड स्टोक थ्रोकर्स असेसोसीअेशनमां नोकरी.
२३५	भाज्जेकलाल सोमचंद शाह	जेरसद	सीनीयर पी. अम.	पी. अम., अमलअमल. पी., नडीआ- दमां वक्रीलात.
२३६	जसवंतलाल नानचंद शाह	पीलीभोरा	अम. वाय. सायन्स	मुंयधमां अम. सी. पी. अम. नो अव्यास.
२३७	मोहनलाल ज्वारभल लालवाणी	पुना	अम. पी. पी. अम. २ शुं वर्ष	अव्यास यालु.
१९३८-३९				
२३८	ताराचंद देवीदास शाह	भांगरोण	छन्टर सायन्स	अव्यास यालु.
२३९	शान्तिदास भगणदास दोशी	गोधरा	अम. वाय. सायन्स	वतनमां वेपार.
२४०	आशुभाई इकीरचंद शाह	लक्ष्म	सीनीयर पी. डाम	पी. डाम., वतनमां वेपार.
२४१	जयंतिलाल भगनलाल सुतरीअ	नडीयाद	प्रिवियस	द्वेवगत थया.
२४२	रमजुलाल भाज्जेकलाल शाह	पाटण	अम. पी. पी. अम. छेहलुं वर्ष	छाटीआ ज्वारल होरपीटलमां डाडिसमेन, मुंयध.
२४३	शिपरचंद हॉमनलाल अवेरी	वडोदरा	"	वडोदरामां प्रेकटीस.

નંબર	નામ	ગામ	અભ્યાસ	કાલ શું કરે છે
૨૪૪	શાંતિલાલ લક્ષ્મીચંદ પારેખ	લીલીયા મોટા	ઈન્ટર સાયન્સ છેલ્લું વર્ષ	મુંબઈમાં પ્રેક્ટીસ.
૨૪૫	કાંતિલાલ અમૃતલાલ કામદાર	લીંબડી	ઈન્ટર એમ. બી. બી. એસ.	મુંબઈમાં એમ. બી. બી. એસ. નો અભ્યાસ.
૨૪૬	જ્યોતિલાલ ઠાકીરદાસ શાહ	બાલાપુર	ઈન્ટર સાયન્સ	લક્ષ્મી બેંક લી. માં. નોકરી, નાગપુર સીટી.
૨૪૭	ચીમનલાલ યુનીલાલ શેઠ	મુલુંદ	"	પુના એન્જ. કોલેજમાં બી. ઈ. નો અભ્યાસ.
૨૪૮	લીલાધર પુલ્લચંદ મહેતા	ઘોરસદ	બી. ઈ. છેલ્લું વર્ષ	બી. ઈ., અમદાવાદ મ્યુનિસીપાલિ- પાટીમાં ઓવરસીયર.
૨૪૯	વરધીલાલ અમૃતલાલ શાહ	માંડલા	એફ. વાય. આર્ટ્સ	મુંબઈમાં અભ્યાસ.
૨૫૦	મનસુખલાલ ગુલાબચંદ શાહ	બાલાપુર	"	"
૨૫૧	કાંતિલાલ ચંદુલાલ શાહ	રાધનપુર	"	૩ યજ્ઞમાં તારવણી, મુંબઈ.
૧૯૩૬-૪૦				
૨૫૨	રમણલાલ મણીલાલ શાહ	વડોદરા	જુનીયર બી. એસસી.	પુનામાં અભ્યાસ.
૨૫૩	નંદવરલાલ રાધવજી શાહ	ડીકર (પરમાર)	એફ. વાય. સાયન્સ	મુંબઈમાં ૩ ની દલાલી.
૨૫૪	ચંદુલાલ નગીનદાસ મહેતા	રામપુરા	એમ. બી. બી. એસ. ૧ હું વર્ષ	મુંબઈમાં અભ્યાસ
૨૫૫	ધનસુખલાલ કાલીદાસ શાહ	બારોલી	ઈન્ટર કોમર્સ.	આર. એ. તથા ઈન્કારપોરેટ્ડ એકા- ઉન્ટન્ટનો અભ્યાસ, મુંબઈ.
૨૫૬	આશુલાલ ફરીરચંદ શાહ	ખંભાત	એફ. વાય. સાયન્સ	મુંબઈમાં નોકરી.
૨૫૭	જ્યોતિલાલ જીવણલાલ પારેખ	પાલશુપુર	એફ. વાય. સાયન્સ	મુંબઈમાં અભ્યાસ.
૨૫૮	હરખચંદ વાલચંદ વખારીયા	બારસી ટાઉન	ઈન્ટર સાયન્સ	આર. એ. નો અભ્યાસ.
૨૫૯	રજનીકાંત મોહનલાલ પત્રાવાસા	લોનાવલા	"	લોનાવલામાં વેપાર.
૨૬૦	શાંતિલાલ રતીલાલ શાહ	જુનાગઢ	"	અભ્યાસ ચાલુ.
૨૬૧	ચીમનલાલ કાનજી શેઠ	માંગરોળ	"	બાટલીબોય ઈન્ટરિયુટમાં અભ્યાસ, મુંબઈ.

परिशिष्ट

परदेशी जर्घ आवेल विद्यार्थीआनी नामावली (जुमो पा. २६)

- श्री. अमृतलाल जेहावाल शाह (गुंजला), पी. काम., ज. डी. जे., जे. जेस. जे. जे. (लंडन).
 ,, अमृतलाल दामोदर शाह (भांगरोण), पी. धं.
 ,, अमृतलाल जेसीगबाध शाह (सीमन), पी. जेससी. (लंडन).
 डो. कान्तिवाल लीलाधर महेता (जामनगर), जेम. पी. पी. जेस.
 श्री. कान्तिवाल वाडीवाल शाह (देवगढ पारीआ), पी. काम. (मुंजध अने लंडन),
 ,, कान्तिवाल वल्लभशाह (वांकांनेर), पी. जेससी., पार-जेट-ले.
 डो. कीर्तिलाल मलुजयंद लखुसावी (पालखपुर), जेम. पी. पी. जेस., जेम. पार. सी. पी.
 (लंडन).
 श्री. चंद्रलाल देवगयंद शाह (कडोद), पी. जे., डी.प. जेजु. (लंडन).
 ,, चंद्रकान्त नाथावाल कामडीआ (रंदिरे), पी. जेससी., सुगर टेकनोलोजिस्ट.
 ,, जयंतीवाल सांकगयंद शाह (अमदावाद), पी. काम., जे. जेस. जे. जे., जे. जे. आर्ध. जे.
 डो. जयंतीवाल सुरयंद पदमी (सुरत), पी. जेससी., पी.जे. डी. (लंडन).
 श्री. नानयंद जुहाबाध शाह (राजपुरा), पी. जेससी. (पनारस), पी. जेससी. (टेक.);
 जे. जेम. सी. टी.
 डो. नगीनदास पानायंद शाह (अगासी), जेल. सी. पी. जेस., जेल. जेम. (उध्दीन),
 जेड. यु. (वीयेना).
 ,, नगीनदास छगनलाल शाह (पादरा), जेम. पी. पी. जेस.
 डो. नवरंगलाल मगनलाल मोदी (राजकोट), जेम. पी. पी. जेस., जे. पार. सी. जेस. (लंडन).
 ,, पनालाल अमृतलाल शाह (अमदावाद), जेम. पी. पी. जेस.
 श्री. पनालाल लालयंद लंडारी (आलुआ), पी. जे., पी. काम., जेलजेल. पी., डी.प. जे.
 (लंडन).
 ,, प्रसन्नमुप सुरयंद अदामी (सुरत), पी. जे., पी. जेससी., पार-जेट-ले.
 ,, आलुखवन वनेयंद शाह (मोरपी), पी. जेससी. (मुंजध), पी. जेससी. (टेक.)
 मान्जरेटर., जे. जेम. सी. टी., जे. जेम. आध. (लोक.)-लंडन, जे. जेम. आध. पी.के. ध.
 (लंडन).
 ,, आलुबाध करतुरयंद शाह (गुंजला), पी. काम., जे. आध. जे.
 ,, मोहनलाल लखुबाध शाह (वाडासीनार), पी. जे., पार-जेट-ले.
 डो. मोहनलाल हेमयंद शाह (पारडी), जेम. पी. पी. जेस., जेड. यु. (वीयेना), डी. टी.
 जेम. (लीव.).
 ,, मुकुंदराय केशवलाल परीप (महुधा), जेम. पी. पी. जेस., जेम. पार. सी. पी. (लंडन),
 जे. पार. सी. जेस. (लंडन).
 श्री. रतीवाल उज्ज्वल शाह (भावनगर), पी. जेससी., जेम. जेससी. (लंडन).
 ,, विनायक कुंवरशाह (भावनगर), जेम. जेससी. (मुंजध अने यु. जेस. जे.).
 ,, वीरालाल लालयंद हवाल (पालखपुर), पी. जे., पार-जेट-ले.

પરિશિષ્ટ

એન્જિનિયરીંગ અને એગ્રીકલ્ચર લાઇનમાં અભ્યાસ કરતાનું પત્રક (જુઓ. પૃ. ૩૦)

	પુના	કરાંચી	બનારસ	પુના એગ્રીકલ્ચર
૧૯૧૫-૧૬	-	-	-	-
૧૯૧૬-૧૭	-	-	-	-
૧૯૧૭-૧૮	૨	-	-	-
૧૯૧૮-૧૯	૨	-	-	-
૧૯૧૯-૨૦	૩	-	-	-
૧૯૨૦-૨૧	૪	-	-	-
૧૯૨૧-૨૨	૪	-	-	-
૧૯૨૨-૨૩	૨	-	-	૧
૧૯૨૩-૨૪	૩	-	-	૧
૧૯૨૪-૨૫	૩	-	-	૧
૧૯૨૫-૨૬	૪	૨	-	-
૧૯૨૬-૨૭	૨	૫	-	-
૧૯૨૭-૨૮	૨	૫	-	૨
૧૯૨૮-૨૯	૧	૫	-	૨
૧૯૨૯-૩૦	૧	૧	૩	૧
૧૯૩૦-૩૧	-	૧	૩	૩
૧૯૩૧-૩૨	-	૧	૩	૨
૧૯૩૨-૩૩	૧	૧	૨	૨
૧૯૩૩-૩૪	૧	-	૩	૨
૧૯૩૪-૩૫	૨	-	૪	-
૧૯૩૫-૩૬	૧	૩	૪	૧
૧૯૩૬-૩૭	૧	૩	૪	-
૧૯૩૭-૩૮	-	૪	૫	-
૧૯૩૮-૩૯	-	૪	૬	-
૧૯૩૯-૪૦	૨	૪	૮	-

એન્જિનિયરીંગની સંખ્યા

ખી. ઈ: ૧૮

ખી. એસસી. (એન્જિનિયરીંગ): ૪

ખી. એજ.: ૫

व्यवस्थापक समितिनी छात्ररीतुं पत्रक (सुमो पृ. ३७)

	वर्ष	सभा	छात्ररी	सरेराश
१	१९१५-१६	३०	२३३	७-७
२	१९१६-१७	१६	१३८	८-६
३	१९१७-१८	१६	१४४	९
४	१९१८-१९	१२	८२	६-८
५	१९१९-२०	१२	१०६	८-८
६	१९२०-२१	१०	८२	८-२
७	१९२१-२२	१०	९८	९-८
८	१९२२-२३	१०	७०	७
९	१९२३-२४	१३	१०६	८-१
१०	१९२४-२५	११	७९	७-२
११	१९२५-२६	१९	१७२	९
१२	१९२६-२७	९	८६	९-५
१३	१९२७-२८	११	१३१	११-९
१४	१९२८-२९	१३	१३८	१०-६
१५	१९२९-३०	१३	१३०	१०
१६	१९३०-३१	१६	१२०	७-५
१७	१९३१-३२	२८	२२३	८
१८	१९३२-३३	१९	१३१	६-९
१९	१९३३-३४	२०	१६०	८
२०	१९३४-३५	१३	१५५	११-९
२१	१९३५-३६	१२	१३४	११-१
२२	१९३६-३७	१३	१४१	१०-८
२३	१९३७-३८	१४	१५०	१०-७
२४	१९३८-३९	१३	१३७	१०-५
२५	१९३९-४०	१६	१९३	१२

धार्मिक परीक्षानुं परिष्कार (ज्यो ५४ ४२)

वर्ष	परीक्षकनुं नाम	पेडा	पास	नापास	टका
१९१५-१६	श्री केशवलाल प्रेमचंद मोदी	१८	१७	१	६४
१९१६-१७	,, सुरचंद्र पु. अग्रमी	२८	२७	१	६६
१९१७-१८	पंडित भेयरदास ज्वरान्न दोशी	३२	३२	—	१००
१९१८-१९	श्री उमेशचंद डी. अरोडिया	३१	३०	१	६७
१९१९-२०	,, कुंवरलाल आणंदलाल	३६	३७	२	६५
१९२०-२१	,, केशवलाल प्रेमचंद मोदी	३३	३२	१	६७
१९२१-२२	,, मोहनलाल हरीचंद देसाई	२८	२७	१	६६
१९२२-२३	,, सुनीलाल मुणचंद कापडीया	३४	३३	१	६७
१९२३-२४	,, सुरचंद्र पु. अग्रमी	३४	२६	५	८५
१९२४-२५	,, मोहनलाल ल. अवेरी	३८	३८	—	१००
१९२५-२६	,, उमेशचंद डी. अरोडिया	३५	३१	४	८८
१९२६-२७	,, केशवलाल प्रेमचंद मोदी	४०	३६	४	६०
१९२७-२८	,, मोहनलाल ल. अवेरी	४६	३६	१०	८०
१९२८-२९	—	—	—	—	—
१९२९-३०	,, उमेशचंद डी. अरोडिया	६८	५२	१६	७६
१९३०-३१	,, सुरचंद्र पु. अग्रमी	६८	४४	२४	६५
१९३१-३२	पंडित पानाचंद भुशालभाई	६६	६७	३२	६८
१९३२-३३	श्री प्रसन्नमुष्ण सु. अग्रमी पंडित सुभलाललाल अने प्री. ज्ये. डी. वेदीनकर	} ८६	७४	१५	८२
१९३३-३४	{ " उपाध्याय (कोल्हापुर कोलेज) श्री कलकत्ता संस्कृत असोसिअेशन	६२	६६	२३	७५
१९३४-३५	{ प्री. "मोहनलाल" शाह	६५	८२	१३	८६
१९३५-३६	" " " "	६३	६६	२४	७४
१९३६-३७	पंडित भेयरदास ज्वरान्न दोशी	८५	३४	५१	४०
१९३७-३८	{ श्री प्रसन्नमुष्ण सु. अग्रमी पंडित पानाचंद भुशालभाई	} ६४	७६	१५	८४
१९३८-३९	श्री सौभाग्यचंद उमेशचंद दोशी	६१	६३	२८	६६
१९३९-४०	,, इतेशचंद अवेरी	८६	७६	१३	८५

सुपरिन्टेन्डन्टनी यादी. (जुम्मा पा. ४५)

- १९१५-१८ श्री छोटालाल वमणयंद श्रोत्र, पी. जे.
- १९१८-१९ श्री सांडणयंद जेठालाल शाह, पी. जे., जेलजेल. पी.
- १९१९-२१ श्री छगनलाल नानयंद शाह, पी. काम.
- १९२१-२३ श्री गोवींदलाल उजमशी शाह, पी. जे., जेलजेल. पी.
- १९२३-२४ श्री यीमनलाल सोमयंद शाह, पी. जे.
- १९२४-२५ श्री या. सो. शाह अने डे. नगीनदास होलतराम शाह
२१-४-२६ सुधी.
- १९२५-२६ श्री वल्लभदास भास्करलाल परीअ, पी. जे.
२२-५-२६थी ३०-११-२६ अने डे. नगीनदास जगजवनदास शाह,
पीजेअ. डी.
- १९२६-२९ डे. नगीनदास जगजवनदास शाह, पीजेअ. डी.
- १९२९-३० डे. नगीनदास जे शाह अने श्री हीमतलाल शामणदास दोशी,
(प्रथम सत्र.) पीजेस. सी.
- १९३०-३२ श्री हरिलाल शिवलाल शाह, पी. जे., पी. डी.
- १९३२-३३ श्री मोहनलाल धीरायंद शाह; श्री हलपतभाई चिट्टलदास भड्डेता
(३ भास) पी. जे.
- १९३३-३४ श्री हलपतभाई चिट्टलदास भड्डेता; श्री वीरयंद भेगापयंद शाह,
पार-अट-दो.
- १९३४-३५ श्री वीरयंद भेगापयंद शाह, श्री हलपतभाई चिट्टलदास भड्डेता,
पार-अट-दो. श्री अंथालाल यतुरभाई शाह, पी. जे.
- १९३५-३७ श्री अंथालाल यतुरभाई शाह, पी. जे.
- १९३७-४० श्री कान्तिलाल दाव्याभाई डोरा, जेम. जे.

परिशिष्ट

रीडींग इमना पत्रोनी यादी. (जुओ प. ५०)

दैनिक	भासिके
जोअमे कोनीकल	मोर्डन रीव्यु
मुंयर्ध सभाचार	धन्डीयन रीव्यु
टाधिस जोओ धन्डीआ	धन्डीयन रीडर्स डायजेस्ट
श्री प्रेस जरनल	टवेन्टीअथ सेंचरी
जन्मभूमि	प्रस्थान
	नवयेतन
	कुमार
सासाहितिक	जिर्मे
जोअमे कोनीकल	नवरचना
मुंयर्ध सभाचार	सुवास
प्रवासी	जैन सत्य प्रकाश
कैसरेहिंद	आत्मानंद प्रकाश
पूलछाय	
जैन	
जैन थंधु	
प्राक्षिक	
प्रभुद्ध जैन	
समय धर्म	

श्री महावीर जैन विद्यालय हस्तकला ट्रस्ट फंडो. (अनुक्र. ५, ६४)

द्रष्टव्य नाम.	रकम रु. आ. पा.	अभ्यास वर्ष अंगर तारीख.
१ शैल दामोदर भीमल ट्रस्ट फंड	१००००-०-०	७-११-१६
२ श्री धनाम अनामत फंड (शैल सोमयं छितमयं तरुणी)	२५००-०-०	१६२०-२१
३ श्री महावीर लोनफंड	११०००-०-०	१६२०-२५
४ शैल छितमयं श्रीमोवनदास जेठ वलभदास ट्रस्ट फंड	२२०००-०-०	२६-८-२५
५ शैल हीराबाब अमृतलाल शुभा फंड	६३४-२-६	१६२८-२६
६ भीरूस सरदादेवी अमृतलाल कालीदास शैल भेडल फंड	१०००-०-०	१८-१-२६
७ शैल पानायंदा मावल ट्रस्ट फंड	२२५००-०-०	७-३-३०
८ शैल देवीदास कानल ट्रस्ट फंड	१०६३०-०-०	१५-२-३२
९ शैल पुरुसोतम सुरयंदा ट्रस्ट फंड	७५००-०-०	२०-६-३२
१० शैल केशवलाल गोविंदल ट्रस्ट फंड	१०००-०-०	१२-१-३५
११ डी. नगीनदास जे. शाह रमारक फंड	६००-०-०	४-५-३७
१२ शैल देवकरु मुणल परदेश अभ्यास ट्रस्ट फंड	१००००-०-०	१६-५-३८
१३ शैल देवकरु मुणल रोकलर ट्रस्ट फंड	५००००-०-०	२-५-३६
१४ श्रीमती लीलावती भोगाबाध मोहनलाल अवेरी विद्यार्थिनी जैन रोकलरशिप फंड	२०००-०-०	१२-२-४०

कुल रु. १५१६६४-२-६

પરિશિષ્ટ

શેઠ સારાલાલ મગનલાલ મોદી લોન સ્કોલર શીપ ફંડ. (જુઓ પૃ. ૭૪)

વર્ષ	શેઠ સારાલાલ મોદી તરફથી મળેલી રકમ શ. આ. પા.	વ્યાજનો આવક		લોન રિફંડની આવક		વિદ્યાર્થીઓને લોન આપી.		ખર્ચ.	
		શ. આ. પા.	શ. આ. પા.	શ. આ. પા.	શ. આ. પા.	શ. આ. પા.	શ. આ. પા.	શ. આ. પા.	શ. આ. પા.
૧૯૨૩-૨૪	૭૦૦૦-૦-૦	—	—	—	—	—	—	—	૧૩૨-૩-૦
૧૯૨૪-૨૫	૨૪૦૦૦-૦-૦	૧૦૮૦-૧૦-૦	૬૦-૦-૦	૬૨૬-૦-૦	૪૬-૧૨-૬	૧૫૮૧-૪-૦	૧૪૮-૮-૬	૪૬-૧૨-૬	૧૪૮-૮-૬
૧૯૨૫-૨૬	—	૧૩૬૭-૭-૦	—	—	—	—	—	—	—
૧૯૨૬-૨૭	—	૧૬૧૩-૫-૬	૮૯-૦-૦	૨૦૪૫-૧૦-૦	૩૯-૧૩-૦	—	—	—	—
૧૯૨૭-૨૮	૨૩૨-૮-૦	૨૦૩૦-૦-૧	૭૪૨-૩-૦	૪૦૮૦-૩-૦	૧૬૩-૬-૦	—	—	—	—
૧૯૨૮-૨૯	—	૧૬૮૪-૧૧-૦	૪૩૭-૦-૦	૩૭૪૨-૧૩-૬	૨૧૩-૧-૩	—	—	—	—
૧૯૨૯-૩૦	—	૧૫૦૫-૦-૦	૨૩૫-૪-૩	૩૮૫૧-૦-૦	૨૦૫-૭-૦	—	—	—	—
૧૯૩૦-૩૧	—	૧૪૦૬-૫-૦	૬૦૦-૧૨-૦	૫૫૧૨-૮-૦	૨૩૫-૭-૫	—	—	—	—
૧૯૩૧-૩૨	—	૧૭૧૩-૧૦-૯	૮૭૨-૬-૦	૪૧૯૮-૧૨-૦	૧૨૮-૧૦-૨	—	—	—	—
૧૯૩૨-૩૩	—	૮૪૨-૪-૩	૪૧૬-૬-૦	૪૫૬૭-૨-૦	૧૦૦-૯-૯	—	—	—	—
૧૯૩૩-૩૪	—	૩૧૨-૨-૦	૬૦૭-૦-૦	૪૦૫૪-૬-૦	૩૮-૪-૬	—	—	—	—
૧૯૩૪-૩૫	૧૭-૦-૦	૨૪૯-૩-૦	૧૩૩૦-૪-૦	૫૬૨૧-૦-૩	૮૮-૬-૩	—	—	—	—
૧૯૩૫-૩૬	—	૩૭૫-૬-૩	૧૪૦૯-૦-૦	૩૬૬૬-૪-૦	૬૬-૧૪-૬	—	—	—	—
૧૯૩૬-૩૭	—	૨૭૮-૩-૦	૧૩૬૮-૧૨-૦	૨૪૬૬-૦-૦	૭૭-૧૨-૬	—	—	—	—
૧૯૩૭-૩૮	—	૧૬૫-૧૩-૦	૧૪૪૬-૧૨-૦	૨૫૭૯-૧૨-૦	૧૦૪-૧૨-૯	—	—	—	—
૧૯૩૮-૩૯	—	૫૩-૯-૦	૧૫૪૬-૩-૬	૨૨૮૬-૮-૦	૯૪-૧૧-૯	—	—	—	—
૧૯૩૯-૪૦	—	૩૮૯-૮-૦	૧૩૦૩-૧૩-૦	૨૬૨૮-૦-૦	૧૧૪-૫-૬	—	—	—	—
	૩૧૨૪૯-૮-૦	૧૫૦૬૭-૧-૧૦	૧૨૪૯૪-૧૧-૯	૫૩૮૦૭-૨-૯	૨૦૪૯-૨-૪				

શેઠ સારાલાલ મગનલાલ મોદી ઉચ્ચ અભ્યાસ શિષ્યવૃત્તિ ફંડ (જુઓ પૃ. ૮૩)

૧૯૩૧-૩૨	૭૦૦૦-૦-૦	૧૯૫૦-૦-૦	—	—	૧૫-૦-૬
૧૯૩૨-૩૩	૩૦૦૦૦-૦-૦	૨૪૩૯-૬-૮	—	૯૦-૦-૦	૧૫૫-૧૫-૬
૧૯૩૩-૩૪	—	૨૩૩૪-૨-૪	—	૧૯૨૪-૦-૦	૩૮-૧૦-૩
૧૯૩૪-૩૫	૫૯-૧૪-૬	૧૯૬૯-૧૪-૪	—	૩૨૭૩-૦-૦	૮૧-૧૫-૬
૧૯૩૫-૩૬	—	૨૬૬૭-૨-૧૦	—	૧૦૨૧-૦-૦	૭-૦-૦
૧૯૩૬-૩૭	—	૨૪૭૨-૬-૩	—	૧૬૨૬-૦-૦	૧૪-૧૨-૬
૧૯૩૭-૩૮	—	૧૮૯૫-૭-૧૦	૧૦-૦-૦	૩૫૧૦-૦-૦	૩૪-૦-૦
૧૯૩૮-૩૯	—	૪૩૮-૫-૪	૧૬૯-૦-૦	૬૧૯૦-૦-૦	૫૫-૧૩-૦
૧૯૩૯-૪૦	—	૪૩૮૪-૧-૬	૨૭૩-૦-૦	૧૧૨૮૯-૦-૦	૧૫૭-૧૨-૦
	૩૭૦૫૯-૧૪-૬	૨૦૫૫૦-૧૫-૧	૪૫૨-૦-૦	૨૮૯૨૩-૦-૦	૫૬૦-૧૫-૩